—भाषाङ्गरागः

सौवीरे गदितास्ति या प्रथमतः सौवीरिकाभाषिका
तस्यामङ्गमिमां वदन्ति सुधियः शुद्धां वराट्याह्वयाम् ।
षड्जांशग्रहणावसानकलितां तारस्थलोद्यत्स्वरां
योज्यां शान्तरसे दिनस्य विरतौ सप्तस्वरैं रञ्जिताम् ॥

कुम्भः

—मेलरागः

अथ शुद्धवराट्यां तु रिगौ कोमलपूर्वकौ ।
गस्तु तीव्रतरो धः स्यात्कोमलस्तीव्रनिस्वरः
धैवतोद्ग्राहयुक्तायां निसौ न्यासांशकौ स्मृतौ ॥
द्वितीयप्रहरोत्तरगेया ।

अहोबिलः

—रागः (वंशे वादनक्रमः)

तारषड्जं ग्रहं कृत्वा स्वरं तस्मात्तृतीयकम् ।
द्वित्रिश्चतुर्वा हन्याच्च तदनु स्थायिनं स्पृशेत् ॥
ततस्तं प्राक्तनं प्रोच्य कम्पिते स्थायिनि स्वरे ।
न्यासांच्छुद्धवराट्याः स्यात्स्वस्थानं प्रथमं तदा ।
अस्याः द्वितीयो वंशेषु स्वरः स्थायी निरूपितः ॥

वेमः

—रागः

सौवीरकस्य सौवीरी मुख्या भाषा च या स्मृता ।
तदङ्गं चन्द्रकी नाम्ना सैव शुद्धा वराटिका ॥
अस्याः न्यासांशयोः षड्जः प्रचुरादधिकस्तथा ।
संपूर्णेयं रसे शान्ते प्रयोगोऽस्याः प्रदृश्यते ॥

जगदेकः

षड्जादिः कम्पितस्थाना मन्द्रधैवतकम्पिता ।
गान्धारनादबहुला संपूर्णा सप्तभिः स्वरैः ॥
निषादुदुर्बला कार्या षड्जगान्धारतारभाक् ।
शुद्धा वराटी विज्ञेया रागलक्षणवेदिभिः ॥

सोमेश्वरः

अङ्गं सौवीररागस्य सौवीरीत्यभिविश्रुता ।
प्राप्ताङ्गत्वं ततस्तस्या नाम्ना शुद्धवराटिका ॥

हरिः

—भाषाङ्गरागः

सौवीरभाषा सौवीरी तज्जा ज्ञेया वराटिका ।
तारधैवतषड्जांशा ग्रहन्यासेषु सस्वरा ॥
गातव्या पश्चिमे यामे संपूर्णा करुणे रसे ।
अनल्पधनिपा सैव वटुकीत्यभिधीयते ॥

भट्टमाधवः

शुद्धवसन्तः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध म ध म ग स.

मञ्ज

शुद्धषड्जा—मूर्छना (षड्जग्रामे चतुर्थी मूर्छना)

(आ) प ध नि स रि ग म.
(अव) म ग रि स नि ध प.

पण्डितमण्डली

—मूर्छना

शुद्धः स्यात्तत्र षड्जस्तु शुद्धषड्जा ततस्मृता ।
पञ्चमेन स्वरेणेयं देवता स्यात्पितामहः

नान्यः

शुद्धषाडवः—रागः

यदांशकन्यासकश्च मध्यमाख्यस्वरो भवेत् ।
नैधनस्थानगामी च षड्जो गान्धारदुर्बलः ॥
तानधारी स सौवीरी शुद्धमध्याख्यमूर्धनः ।
अजाक्रान्तेन तानेन शृङ्गाररसधैवतः ।
मध्यमायास्तथा जात्यः जायते शुद्धषाडवः ॥

नान्यः

षड्जान्ते मध्यमाजातेः संभूतश्शुद्धषाडवः ।
न्यासश्च पञ्चमोऽशश्च गान्धारेण च दुर्बलः ॥

कश्यपः

... ...पञ्चमोत्पन्नः शुद्धषाडवसंज्ञकः ।
न्यासांशमध्यमा माल्पस्तारमध्यग्रहस्तथा ॥
काकल्यन्तरसंयुक्तो हास्यशृङ्गारकारकः ।
लक्षणेनेह केनेयं विकृता मध्यमा भवेत् ॥
तारमन्द्रावधिर्यस्मात् तदंशाभ्यामुदाहृतः ।
तस्मान्मध्यग्रहेणैव गातव्यं जातयो यतः ।
तारमध्यग्रहेणेत्थं विकृता मध्यमा मतः ॥

मोक्षः

शुद्धसाधारितः—रागः

सांशग्रहो निगाल्पः स्यात् षड्जमध्यमया कृतः
संपूर्णो मध्यमन्यासः शुद्धसाधारितो मतः ॥

मोक्षः

शुद्धसामन्तम्—मेलरागः (हनुमत्तोडीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध स.
(अव) स नि ध प ध म ग रि स.

मञ्ज

शुद्धसारङ्गः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प ध नि ध म.
(अव) म ध प म रि ग रि स.

मञ्ज

मेलरागः (काम्भोजीमेलजोऽयं रागः)
शुद्धसावेरिरागे तु गान्धारश्चविवर्जनम्।
गधौ वर्ज्यौ।

परमेश्वरः

—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)
(आ) स रि म प ध स.
(अव) स ध प म रि स.

मञ्ज

शुद्धसीमन्तिनी—मेलरागः (हनुमत्तोडीमेलजन्यः)
(आ) स रि म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

शुद्धसेना—मेलरागः
(आ) स ० रि ० ग म ० प ० ० ० ० स.
(अव) स नि ० ० ध प ० म ० ग रि ० स

मेललक्षणे

शुद्धा पुष्करमध्ये जातिः
एकाक्षरकृतं वाद्यं यद्भवेत्सार्वमार्गिकम्।
नित्यं करणयोगेन सा शुद्धा नामतो यथा॥

अभिनवगुप्तभरतपाठः

एकाक्षरे द्व्यक्षरे वा वाद्यं यत्सर्वमार्गिकम्।
भवेत्कारण (क) योगेन सा शुद्धा जातिरुच्यते॥

नेपालपाठः

अयमेवपाठः प्राचीनकोशेऽपि।
ध थं द्रं द्रं क्राखो खो खो इति विहितवाक्यया।
सा शुद्धा विज्ञेया मध्यस्त्रीणां सदा जातिः॥

भरतः

अवनद्धे जातिः
यत्रैकस्याक्षरस्य स्यादावृत्तिर्वाद्यभाण्डजा।
रसभावापेक्षया च मार्गेष्वपि चतुर्षु
मध्यस्त्रीणां प्रचारेषु जातिं शुद्धां विनिर्दिशेत्॥

एकाक्षरकृतं वाद्यं यद्भवेत्सार्वमार्गिकम्।
नित्यं करणयोगेन सा शुद्धा नामतो यथा।
सा शुद्धा विज्ञेया मध्यस्त्रीणां तथा जातिः॥

भरतः

सार्वमार्गिकमिति अङ्कितालिप्तवितस्तागोमुखीषु शृङ्गाराद्यष्टरसेषु भवति। मध्यस्त्रीणामिति।

शुद्धाभीरी—रागः
अतःपरं भवेद्रागः शुद्धाभीरीति संज्ञितः।
भिन्नषड्जसमुद्भूतः तारो गान्धारसंज्ञके॥
ऋषभेण परित्यक्तो मन्द्रषड्जसमस्वरः
धैवतांशग्रहन्यास इत्ययं प्रतिपादितः॥

हरिः

शुभङ्करः

सङ्गीतदामोदर हस्तमुक्तावलीकारः। सङ्गीतदामोदरे पञ्च परिच्छेदा वर्तन्ते तत्रोद्दिष्टा विषयाः निरुक्तिनिष्कृष्टतया सङ्ग्रहरूपेणापि अतिरम्यं निरूपितास्सन्ति। अलङ्कारनाट्यलक्षणेषु पौरस्त्यपाश्चात्यभेदेन द्वे मते वर्तेते। उभयोरपि मतयोः अनेन विचारः कृतः।

शुभपन्तुवराली—मेलकर्ता
स रि ग ० ० ० म प ध नि ० ० स,

मञ्ज

शुभवराली—मेलरागः (शुभपन्तुवरालीमेलजन्यः)
(आ) स ग म प ध नि स.
(अव) स नि प ध प म ग रि म ग स.

मञ्ज

शुभवाहिनी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प नि ध नि स.
(अव) स नि ध म ग म स.

मञ्ज

शुभा—मात्रावृत्तम्
द्विमात्रिक एकः चतुर्मात्रिक एकः
जः चतुर्मात्रिकः जं द्विमात्रिका॥

विरहाङ्कः

—श्रुतिः
मध्यमस्य द्वितीया श्रुतिः।

शुभामतिः—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

शुभ्रवाहिनी—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि ध म प नि ध नि स.

(अव) स नि ध प म ग म स.

मञ्ज

शुष्कम्—दर्शनम्

अन्तःप्रौढाभिसशुष्यत्प्रभ शुष्कमुदाहृतम्।

शारदातनयः

-वाद्यम्

गीतनृत्तविहीनत्वाद्वाद्यं शुष्कमिति स्मृतम्।

ज्यायनः

शुष्कावकृष्टा—पूर्वरङ्गाङ्गम्

अत्र शुष्काक्षरैरेव ह्यवकृष्टा ध्रुवा यतः।

तस्माच्छुष्कावकृष्टेयं जर्जरश्लोकदर्शिका॥

भरतः

शूत्कारः—'

शूत्कारोऽन्वर्थनामात्र,

कुम्भः

—वंशे फूत्कारदोषः

शूत्कारोऽन्वर्थनामात्र केषाञ्चिद्दशमो मतः।

कुम्भः

शून्यता—शिल्पकाङ्गम्

यथा सीताऽपि तत्रासेत्यादावपि च दृश्यते।

शून्यता विस्मृतिस्सर्वकर्मणां स कदा स्मृता॥

शारदातनयः

विस्मरणं शून्यत्वम्। यथा—प्रावृडङ्के वत्सेत्यादि

सागरः

शून्यमध्यमः—मेलरागः (वाचस्पतीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि ध स.

(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

शून्या—दृष्टिः

निष्कम्पा समतारा च बाह्यार्थग्राहिणी च या।

शून्या दृष्टिस्समाख्याता चिन्तायां व्यभिचारिणी॥

सोमेश्वरः

धूसरा मलिनापाङ्गनिष्कम्पा पुटतारयोः।

शून्यावलोकिनी दृष्टिः शून्या चिन्ताप्रकाशिनी॥

विप्रदासः

शूलिनी—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि म ध म प ध नि स

(अव) स नि प ग रि स.

मञ्ज

—मेलकर्ता

स ० ० रि ग म ० प ० ध ० नि स.

मञ्ज

शृङ्खला—नृत्तम्

भाणादौ प्रयुक्ता शृङ्खलान्योन्यबन्धिनी। सा लयान्तरे प्रयुज्यते। लयान्तरम्, लयविशेषः।

शृङ्खलासङ्गिनी—गतिः

शृङ्खलासङ्गिनी चापि उद्बन्धगतिसन्निभा

देवणः

शृङ्खलिका—कण्ठभूषणम्

शृङ्खली—वर्णालङ्कारः

ह्रस्वदीर्घस्वरयुगं समुच्चार्यान्त्यमादिमम्।

कृत्वैवं सकला यत्र कलाः प्रोक्तास्तश्शृङ्खली॥

यथा—सस्सर् सरिगम्म रिरिरिगरिगप्प इत्यादि। व्युत्क्रमेण ममग्गमग्गरिस्स इत्यादि। आरोहश्चावरोहश्च शृङ्खल्येव। अस्य निस्सारुतालानुगतत्वेनानुपूर्वीविशिष्टत्वादलङ्कारत्वम्

सङ्गीतसरणिः

शृङ्गम्—सुषिरवाद्यम्

शृङ्गं च माहिषं श्लक्ष्णं सर्वदोषविवर्जितम्।

फूत्कारसुषिरक्षिप्तं दन्तिदन्तोपशोभितम्॥

धोंकारनादगम्भीरं तत्थुकारविराजितम्।

कृष्णेन निर्मितं वाद्यं शृङ्गं गोपालवल्लभम्॥

हस्ताङ्गुलप्रमाणेन तूर्यवत्कथितं पुरा।

पाटवर्णाश्च ये तत्र तत्र ये वाद्यकोविदाः॥

तानाहूय महीपालः सुसन्तुष्टः प्रियावृतः।

उत्सवे च तथोद्याने कुर्याद्वाद्यविनोदनम्॥

सोमेश्वरः

करेणुवदनाकारवदनं दधतं शुभम्।

निर्दोषं माहिषं शृङ्गं श्लक्ष्णं स्निग्धं सुसंस्कृतम्॥

धुत्तूरकुसुमाकारं शृङ्गस्यानुरहस्य च ?।

अष्टाङ्गुलायतं खण्डं मूलेऽस्य ध्वनिसिद्धये॥

न्यसेद् द्व्यङ्गुलकं तस्य छित्वाग्रं रन्ध्रमेककम्।

कृत्वा फूत्कारजनकं भुङ्कारेणानुवादयेत्।

विविधध्वनिगम्भीरं प्रायो गोपालकेषु च॥

कुम्भः

शृङ्गारः—रसः

मधुराः सुकुमाराश्च रूपयौवनशालिनः ।
शृङ्गारालम्बना भावाः तरुणीतरुणादयः ॥
लतागृहाणि चित्राणि हर्म्यप्रासादमालिकाः ।
शृङ्गारोद्दीपना भावाश्चन्द्रिकाचन्दनादयः ।
कटाक्षभुजविक्षेपगोप्या लास्याङ्गमर्दनम् ॥
मन्दस्मितादयः शृङ्गारानुभावाः प्रकीर्तिताः ।
आलस्यौग्र्यजुगुप्साख्यैस्त्रिभिर्भावैर्विवर्जिता ॥
निर्वेदाद्याः सर्व एव शृङ्गारे व्यभिचारिणः ।
विभावैस्तत्वसामर्थ्यात्साक्षात्कारमिवागतैः ॥
आलम्बनोद्दीपनाख्यैर्वरस्त्रीकुसुमादिभिः ।
अनुभावैश्च साक्षेपकान्तदृष्टिस्मितादिभिः ॥
यथायोगं प्रतर्पद्भिरीर्ष्याद्यैर्व्यभिचारिभिः ।
रतिः स्थायी सहृदयैरास्वाद्यत्वमुपागतः ॥
शृङ्गाराख्यो रसः प्रोक्तो विप्रदासेन धीमता ।
संभोगविप्रलम्भाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृतौ ॥
संयोगे कान्तया यः स्याद्वियोगे स्यात्तया परः ।
परस्परस्वसंवेद्यसुखानुभवनात्मिका ॥
यानुभूतिर्भवेत्सैव संयोगः स्यात्सदा तयोः ।
सङ्गमोत्सर्पिमुख्ययोरुत्कृष्टगुणयोगिनोः ॥
नवयौवनयोः श्लाघ्यप्रकृत्योः श्रेष्ठरूपयोः ।
नारीपुरुषयोस्तुल्यै परस्परविभाविका ॥
स्पृहाह्वया चित्तवृत्तिर्विप्रलम्भो वियुक्तयोः
आलस्यौग्र्यजुगुप्सानां विप्रलम्भोऽपि सभवः ॥
संभोगस्य यथाचिन्ता स्मरणावेगितादयः ।
सञ्चारिणो भवन्त्येवं भवन्त्येते भयानके ॥
करुणेऽपि विरोधस्तु त्रयाणामपि सुमहः ।
विषादग्लानिनिर्वेदबोधमल्पादयो यथा ॥
शान्ते सञ्चारिणो दृष्टाः विप्रलम्भेऽपि ते तथा ।
विबोधश्चानयोर्व्यक्तः शान्तशृङ्गारयोर्द्वयोः ॥
इति सञ्चारिसाङ्कर्यादमीषां नियमः कृतः ।
उच्यतेऽत्र यदा रत्युद्रेकजन्मा भवन्त्यमी ॥
संभोगस्य तदा नूनं भवन्ति व्यभिचारिणः ।
यदा तु राजद्रोहादिनिमित्ताद्युद्भवस्तदा ।
भयानकस्य जायन्ते चिन्ताद्याः व्यभिचारिणः ॥
यद्दुःखितस्य लोकस्य दर्शनात्संभवन्त्यमी ॥
करुणस्य तदाङ्गत्वं भजन्ते व्यभिचारिणः ।
यदाङ्गनायाः प्राप्त्याशामिश्रिता स्याद्वियोगिनः ॥
साकाङ्क्षस्य तदोत्पन्ना भावा निर्वेदपूर्विकाः ।
भजन्ते विप्रलम्भाख्यशृङ्गारव्यभिचारिताम् ॥
यदा तु निश्चितः कान्ताप्राप्त्याशाविरहस्तदा ।
सञ्चारिणः स्युश्शान्तस्य निराकाङ्क्षस्य धीमतः ॥
यथा हरीतक्येकैव तत्तदौषधयोगतः ।
विविधं कुरुते कार्यं बन्धनस्रंसनादिकम् ॥
एवमन्यैरुपकृता जायन्ते भिन्नशक्तयः ।
तस्मात्सञ्चारणा ज्ञेया सहकारिपदस्थितिः ॥
नन्वयं विप्रलम्भः स्यान्नीचप्रकृतिको यदा ।
तदा चन्दनमाल्यादि विभावानामदर्शनात् ॥
रत्यभावे विप्रलम्भः शृङ्गारो जायते कथम् ।
संभोगोऽपि न नीचे स्याद्विभावानामदर्शनात् ॥
इतिचेत्तत्र तत्रासौ नारीमात्रविभावजः ।
यद्येवं जायते वापि शब्दानुकृतिदर्शितात् ॥
विभावात्कामिनीरूपाद्विप्रलम्भेऽप्यसौ रतिः ।
ननु संभोगशृङ्गारे स्थायी भावो रतिर्भवेत् ॥
सुखात्मकत्वाद्विरहजन्यदुःखात्मके कथम् ।
रतिः स्थायी भवेद्भावो विप्रलम्भे तदुच्यते ॥
न वयं नायकगतौ सुखदुःखावकृत्रिमौ ।
संभोगविप्रलम्भाख्यौ ब्रूमः किं ननु कुर्वते ॥
नटेन येऽभिनीताः स्युः अनुभावाः पुरोदिताः ।
तैरुद्बुद्धा वासनात्मा सहृदस्य स्वान्तमन्दिरे ॥
यो रतिः स्याल्लक्षणया स्थायी भावो रतिर्भवेत् ।
तच्चित्तसत्त्वोद्रेको यः प्रकाशानन्दलक्षणः ॥
संभोगस्यानुकरणाद्वियोगानुकृतेरपि ।
संभोगो विप्रलम्भश्च भण्यते भावचिन्तकैः ॥
करुणाद्विप्रलम्भस्य स्थायिभेदात्स्फुटा भिदा ।
विप्रलम्भस्तु संभोगफलः स्यात्करुणः पुनः ।
स्यान्निर्वेदफलस्तस्मादपि भेदस्तयोः स्फुटः ॥ विप्रदासः

शृङ्गारस्य हि प्रीतिः स्थायिभावः । वादिजङ्घालदेव

देशकालवयो द्रव्यगुणप्रकृतिकर्मणाम् ।
भावानामुत्तमं यत्तु तच्छृङ्गं श्रेष्ठमुच्यते ।
इयर्ति शृङ्गं यस्मात्तु तस्माच्छृङ्गार उच्यते ॥ शारदातनयः

शृङ्गारतिलकः—देशीतालः

पद्वयं लो द्रुतो लौ च शृङ्गारतिलके क्रमात् ।
तालप्रस्तारः

91 मात्राः

शृङ्गारप्रकाशः

भोजदेवविरचितः । काव्यालङ्कारग्रन्थः। षट्त्रिंशत्प्रकाशात्मकः। प्रथमादिद्वादशप्रकाशपर्यन्तं शब्दार्थशक्तिरूपाः काव्यभक्तयो विचारिताः । त्रयोदशाच्चतुर्विंशतिषु प्रकाशेषु शृङ्गार एक एव रस इति शृङ्गारविभागाः, तदवान्तर विभागाश्च प्राचीनग्रन्थोदाहरणपूर्वकं अतिसूक्ष्मेक्षिकया निरूपिताः । त्रिंशत्सहस्रपरिमितोऽयं ग्रन्थः। पूर्वार्धे महाभाष्य-वाक्यपदीयव्याडिग्रन्थानां सारभूतविचारः क्रियते। विदुषामतिसहायकारी।

शृङ्गारललिता—मेलरागः (हेमवतीमेलजन्यः)

(आ) स ग म ध नि स.

(अव) स नि ध म ग रि स. मत्र

शृङ्गारवर्धिनी—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.

(अव) स ध नि प म रि ग म रि स. मत्र

शृङ्गारशेखरः

अभिनयभूषणकर्ता । अयं वीरभल्लटनामानं कविशेखरं प्रतापरुद्रसभासदं दैशिकत्वेन स्मरति । अतः प्रतापरुद्रात् (1330) नात्यर्वाचीनः। अभिनयभूषणे अभिनये चित्रतराः, गुरुशुक्रयाज्ञवल्क्यमतोक्ताः निरूपिताः ।

शृङ्गारहारः

हम्मीरकृतः । सङ्गीतनाट्यविषयकोऽयं ग्रन्थः । आरम्भे भोज, विक्रम, जगदेक, केशि सिङ्गण गणपति जयसिंहादयो नृपाः स्मृताः । तेषु केशिसिङ्गणयोः नृपयोः ग्रन्था नोपलभ्यन्ते। अरालहस्तलक्षणे सिङ्गणस्य नाम दृश्यते । सोमराजदेवः सङ्गीतरत्नावलीकारः। हम्मीरेणातिबहुमानेन "नाट्यवेदविरिञ्चिना" इति उक्तः । तदाहृतश्लोकस्तु सङ्गीतरत्नावल्यां दृश्यते । शृङ्गारहारे कश्यपविशाखिल रम्भार्जुनयाष्टिकरावण दुर्गाशक्तिवायुजैत्रसिंहरुद्रटमतानि उक्तानि । कालः क्रै. प. 1290

शृङ्गिका—सुषिरवाद्यम्

छिन्नाग्रं घटितं शृङ्गं श्लक्ष्णं मृगसमुद्भवम् ।
शृङ्गिका सा निगदिता तारनादविधायिनी ।

कुम्भः

शृङ्गी—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि स.

(अव) स प म ग रि स. मत्र

शेखरः—देशीतालः

—गीतालङ्कारः (ध्रुवभेदः)

द्वादशाक्षरपादोऽन्यो भोगैकफलकप्रभोः।
हंसके च रसे वीरे गीयते शेखराह्वयः ।
लघुर्गुरुर्लघुर्यत्र स ताले हंसकः स्मृतः ।।

सङ्गीतसारः

शेषभूषणम्—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प नि ध स.

(अव) स नि ध प म ग म रि स. मत्र

शेषनादः—मेलरागः (सिंहेन्द्रमध्यममेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध स.

(अव) स नि ध प म ग रि स. मत्र

शेषप्रभा—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध स.

(अव) स नि ध प म ग रि स.

शेषफणी—नृत्यहस्तः

करं सूर्यमुखं कृत्वा चोर्ध्वं शाखाः पृथक् पृथक् ।
पृष्ठे योज्या द्वितीयस्य शाखाः शाखान्तरे पुनः ।
प्रान्तयोस्तत्तदङ्गुष्ठौ ततः शेषफणी मता ।।

नागमल्लः

शेषवाहिनी—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्य)

(आ) स रि ग म नि स.

(अव) स नि म ग रि स. मत्र

शेषशायी—देशीतालः

गगाष्टकः शेषशायी ।

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ लक्ष्मणः

शैवम्—देशीस्थानम्

प्रकृतिस्थस्य पादस्य जानुरङ्कसमोऽपरः ।
समुन्नतः कुञ्चिताङ्घ्रिर्गमने चेत्तिर्यक्शतः ।
स्थानकं शैवमाख्यातं शम्भोस्ताण्डवदर्शने ।।

वेमः

—करणम्

आयतं स्थानकं यत्र करौ कलशसंस्थितौ ।
ऊर्ध्वप्रसारितौ भूयो रेचितौ नर्तक्यानुगौ
निरुपभ्रमरीयुक्तौ पादौ शैवं नर्तनम् ।।

हरिपालः

शैवरागाः

मध्यमं वेलतत्वाख्यं वराटं कुञ्जरं तथा ।
भैरवीदेशिकश्चैव मकुटं मालवी तथा ।
देशिकं रागभेदादि मेघरागं तथैव च ॥
गान्धारं कोङ्कसं विद्यात्कौशिकं नट्टराटकम् ।
श्रीकामरं च टक्केशी तर्काख्यं तालपाणिना ॥

अन्यत्र-

अन्दालीकामरं चैव गान्धारं पञ्चमं तथा ।
तक्केशी त्यश्रुणी चैव गौली च मेघनादकम् ।
तक्केशी सन्ध्यरागं च मेघरागं च कौशिकम् ॥

एते रागाः कारणागमे उत्तरभागे दृष्टाः ।
श्रीकामरतक्केचरागयोर्लक्षणं कुत्रापि न दृष्टम् ।

शोकः—स्थायिभावः

इष्टजनवियोगविभवनाशवधबन्धदुःखानुभवनादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तस्याश्रुपातपरिदेवितविलपितवैवर्ण्य स्वरभेद भूमिपतनसस्वनरुदिताक्रन्दित दीर्घनिश्वसितजडतोन्मादमोह मरणादयोऽनुभावाः । रुदितमत्र त्रिविधं आनन्दजमार्तिजं ईर्ष्यासमुद्भवं चेति ।

हर्षोत्फुल्लकपोलं सानुस्मरणादपाङ्गविसृतास्रं ।
रोमाञ्चगात्रमनिभृतमानन्द समुद्भवंभवति ॥
पर्याप्त विमुक्तास्रं सस्वनमस्वस्थगात्रगतिचेष्टम् ।
भूमिनिपातनिवर्तितविलपितमित्यार्तिजं भवति ॥
प्रस्फुरितोष्ठकपोलं सशिरःकम्पं तथा सनिश्वासम् ।
भ्रुकुटीकटाक्षकुटिलं स्त्रीणामीर्ष्याकृतं भवति ॥
स्त्रीनीचप्रकृतिष्वेष शोको व्यसनसंभवः ।
धैर्येणोत्तममध्यानां नीचानां रुदितेन च ॥

भरतः

शोकः

उपलब्धावनिष्टस्य चित्तं यदभिहन्यते ।
दुःखात्मा सम्मतश्शोकः मोहरोदनभावनः ॥

भावविवेकः

शोकवराटी—मेलरागः

अथ शोकवराट्यां तु रिगौ कोमलपूर्वकौ ।
मश्च तीव्रतरः प्रोक्तः कोमलो धैवतः स्मृतः ।
न्यासांशौ च सनी यत्र मूर्छना च पपूर्विका ॥

द्वितीयप्रहरोत्तरगेया । अहोबिलः

शोकवरालिः—मेलरागः (नाटकप्रियमेलजन्यः)

(आ) स रि म ग म प म ध रि ग म प ध नि ध स
(अव) स नि ध म ग रि स .

मञ्ज

शोकवरालीरागध्यानम्

कपोलयुगले न्यस्तहस्तपृष्ठाङ्गुलोज्ज्वलाम् ।
जानुकूर्परसंयुक्तां ध्याये शोकवरालिकाम् ॥

रागसागरः

शोभनः—रसगतिः

विरोधिमित्रशत्रूणां रसानां सङ्करेऽपि च ।
महिम्ना शोभते स्वेन यस्स शोभन ईरितः ॥

शारदातनयः

शोभा—लक्षणम्

सिद्धैः प्रयोजनैः असिद्धस्य शुभसङ्घटनं यत्र निर्णीयते सूच्यते वा श्लेषवक्रोक्तिध्वनिविशेषमहिम्ना चमत्कृतोऽर्थः शोभा ।

शोभा प्रभावप्राकट्यं यूनोरन्योन्यमुच्यते । यथा—रत्नावल्यां सागरिकावत्सराजयोरन्योन्यरूपातिशयप्रकटनम् ।

सिंग:

सिद्धैरर्थैस्समीकृत्य शोभाऽसिद्धस्य भाषणम् ।

सर्वेश्वरः

सिद्धैरर्थैस्समं कृत्वा ह्यसिद्धोऽर्थः प्रयुज्यते ।
यत्र श्लिष्टा विचित्रार्था सा शोभेति विधीयते ॥

भरतः

: प्रयोजनैः असिद्धस्य शुभसङ्घटनं यत्र निर्णीयते सूच्यतेवा श्लेषवक्रोक्तिध्वनिविशेषमहिम्ना चमत्कृतोऽर्थः शोभा । केचित्स्वभावस्य प्रकटनं शोभेत्याहुः । अपरे तु यूनोः प्रभावप्रकटनमित्याचक्षते । अर्थप्रधाने वस्तुनि एषा परं शोभते । यथा—द्वीपादित्याद्युक्तिप्रत्युक्ती रत्नावल्याम् ।

सिद्धैरर्थैस्समं कृत्वा ह्यसिद्धोऽर्थः प्रसाद्ध्यते ।
यत्र श्लक्ष्णा विचित्रार्था सा शोभेत्यभिसंज्ञिता ॥

भरतः

मेदच्छेदकृशोदरं इत्यत्र पादत्रयेण प्रसिद्धा एवार्थाः अभ्यसनीयत्वेन शोभमानास्तैस्समविकलं मृगयालक्षणमर्थं कृत्वा अप्रसिद्धोऽनुचितोऽपि सोऽर्थ उचितो विचित्रश्च निरूपितः । अशोभनोऽप्यर्थश्शब्दार्थव्यापारेणैव शोभत इति शोभा ।

अभिनवः

शोभा

रूपयौवनलावण्यं रुपभोगोपबृंहितैः ।
अलङ्करणमङ्गानां यत्तु शोभेति सा स्मृता ॥

दाक्षिण्यं शौर्यमुत्साहो नीचार्थेषु जुगुप्सतः
उत्तमैश्च गुणैस्सार्धं यतश्शोभेति सा स्मृता

भावविवेकः

शोभस्विनी—मेलरागः (कामवर्धिनीमेलजन्यः)
(आ) स रि म प म ध नि स.
(अव) स ध नि प म रि म ग स.

मञ्ज

शौचम्—व्यभिचारिभावः
उत्तमानां श्रुतिशास्त्रविवेकैरुत्पद्यते। तच्च शमसत्यादिभिरभि-नीयते। यथा—दान्तोऽहमित्यादिजनकवाक्यम्।

सागरः

शौरिविलासिता—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)
(आ) नि ध नि स रि ग म प म प ध नि.
(अव) ध प म ग रि स नि ध नि स.

मञ्ज.

शौर्यचन्द्रिका—मेलरागः (सूर्यकान्तमेलजन्यः)
(आ) स ग रि ग म प ध प स.
(अव) स नि ध म ग रि ग स.

मञ्ज

शौर्यवर्धिनी—मेलरागः (हेमवतीमेलजन्यः)
(आ) स रि म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

श्यामः—मुखरागः
श्यामो दूर्वादलाभः वीभत्से च भयानके।

वेमः

श्यामो नीलघनच्छविः।
भयानके च वीभत्से रागश्श्यामो मुखे भवेत्।

सोमेश्वरः

श्यामकल्याणी—मेलरागः
(आ) स ० रि ० ग ० ० प ० ध ० ० स.
(अव) स नि ० ध ० प म ० ग ० रि ० स.

मेललक्षणे

—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प नि स.
(अव) स नि प ध प म ग रि स.

मञ्ज

श्यामलवसन्तः—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)
(आ) स नि ध नि प रि ग म प ध.
(अव) प म ग रि स नि ध नि.

श्यामला—मेलरागः (श्यामलाङ्गीमेलजन्यः)
(आ) स ग रि ग म प ध नि ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

श्यामलाङ्गी मेलकर्ता (रागः)
स रि ग ० ० ० म प ध ० नि ० स.

श्यामा प्राकृते मात्रावृत्तम्
द्वौ पञ्चमात्रिकौ द्वौ चतुर्मात्रिकौ यः।

विरहाङ्क

—श्रुतिः
गान्धारस्य प्रथमा श्रुतिः।

कुम्भ

धैवतस्य तृतीया श्रुतिः।

तञ्जुवः

श्यामान्दोलिका—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)
(आ) स रि म ध नि प नि स.
(अव) स नि प ध प म ग रि स.

श्यनः—तानः
षड्जग्रामे सपहीनैर्द्रुवः।
म ग रि नि ध. कुम्भ

—वर्णालङ्कारः
श्येनो भवेत्स्वरद्वन्द्वं कलासु विकलात्मकः।
आदौ स पञ्चमौ नीत्वा पूर्वपूर्ववियोगतः।
तथाऽन्ये तु कले स्यातां एव संवादियुग्मकाः॥
कलास्यु: प स रि ध इति।

लक्ष्मीनारायणः

—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)
श्येनस्संवादियुग्मकैः।
तत्सरिमगमाणैः स्यात्-
सप रिध गनि मस

शार्ङ्गदेवः

श्येनस्संवादिनोर्गणैः।

जगदेकः

श्येनी—ध्रुवावृत्तम्

आद्यमन्त्यं तृतीयं च पञ्चमं सप्तमाष्टमे ।
गुरूणि स्युश्च पादे तु सा श्येनी तु कृतौ यथा ॥
सागरं समुद्दुणं तो रह इव लघु गदिरभिभवदि ।
सागरं समुद्धारणात् रह इव लघुगतिरभिभवति

भरतः

श्रमः

व्यापारजः श्रमो नाम सादयन्नङ्गमात्मनः
गुरुत्वं बलहानिं च कुर्वन्भाव उदाहृतः ॥

भावविवेकः

श्रमानुभवः—सङ्गीतशृङ्गाराङ्गम्

वनविहारायासमूचकोऽवस्थाविशेषः श्रमानुभवः ।

भोजः

शुद्धावराटी—रागः

शुद्धावराटिका भाषा त्रिधाषड्जसमन्विता ।

मद

श्रमः—व्यभिचारिभावः

अध्वव्यायामसेवनादिभिः विभावैरुत्पद्यते । गात्रपरिमर्दन-संवाहननिश्वसितविजृम्भितमन्दपदोत्क्षेपण नयनवदनविकूणन-सीत्कारा अभिनयाः ।

भरतः

श्रमो व्यायामनृत्ताध्वमैथुनादिनिषेवणैः

भावप्रकाशः

आदिशब्देन भारवाहनादयः कन्दुकादिक्रीडाविशेषाश्च गृह्यन्ते ।

नरसिंहः

शृणाति हन्ति योऽङ्गानि स श्रमः परिकीर्तितः

शारदातनयः

—चित्ताभिनयः

श्रमो मानमखेदस्स्यादध्वनृत्तग्नादिभिः ।
त्रिपताकः पुरोभागे चालितो रतिदर्शने ॥
कण्ठस्थाने सूचिहस्तः चक्राकारं च चालितः ।
रतिश्रमापनोदाय दर्शयन्ति मनीषिणः ॥
चतुरश्रपताकौ द्वौ पुरो भागे त्वधोमुखम् ।
चालितौ नृत्तभावेऽपि दर्शयन्ति मनीषिणः ।
पताकः पार्श्वभागे तु चलितो गमनार्थके ॥

विनायकः

श्रवणगर्भितम्—(कामवर्धिनीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मत

श्रवणमल्लिका—मेलरागः (हनुमत्तोडीमेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध नि स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मत

श्रवणाभिनयः

मयूरहस्तस्य कम्पनेन कर्तव्यः ।

महाराष्ट्र

श्रवणाहस्तः (श्रवणा आराकृतिस्त्रीणि)

मयूरो योजितस्तूर्ध्वं रेचितश्श्रवणार्थके

शृङ्गारः

श्राविका—श्रुतिः

गान्धारस्य द्वितीया श्रुतिः ।
हनुमन्मतेऽष्टादशैव श्रुतयः ।

श्रान्ता—दृष्टिः

सशैथिल्याञ्चितपुटा क्षामा पतिततारका ।
श्रान्ता दृष्टिः प्रकर्तव्या श्रमाभिनयकर्मणि ॥

सोमेश्वरः

श्रामेति क्षामत्वमविकासिता इति शारदातनयः ।
परिम्लानपुटा क्षामा न क्षामा दूरदर्शने ।
अलसालससञ्चारा निपतत्तारका मनाक् ।
श्रान्ता दृष्टिरियं खेदे श्रमेऽपि च निरूप्यते ॥

वेमः

श्रावकः—ध्वनिभेदः

दूरस्थः श्रूयते यस्तु बृन्दमध्यस्थितोऽपि वा
माधुर्यादिगुणोपेतः श्रावकोऽसौ ध्वनिर्वरः ॥

सोमेश्वरः

श्रावकत्वम्—वंशे फूत्कारगुणः

सुदूरं श्रूयते यस्तु स श्रावक इहेष्यते ।

कुम्भः

दूरतः श्रूयते यस्तु स्वरोऽविच्छिन्नफूत्कृतिः ।
तं तु श्रावकमित्याह कर्णाटकुलभूषणः ॥

गान्वः

श्रीः—ध्रुवावृत्तम्

उ—एकाक्षरं छन्दः

उदाहरणम्— या श्रीः सा ह्रीः ।

एक एव गुरुर्यत्र प्रतिपादं व्यवस्थितः ।
ध्रुवाख्या सा तु मन्तव्या हस्ताङ्गुलिविकल्पनात् ॥

मात्रा चतुष्टयेनासौ गमनीया प्रयोक्तृभिः ।
लयो विलम्बितश्चास्मिन्नावापादिचतुर्विधः ।
चञ्चत्पुटेन तालेन रागश्चात्र रसाश्रितः ॥

नान्यः

—प्राकृते मात्रावृत्तम्

सः सः सः सः सः विरहाङ्कः

श्रीकण्ठः—प्रबन्धः

मधुमाधवमल्हारभूपालीरागभूषितम् ।
खण्डत्रयं प्रगातव्यं षडङ्गं पदपूर्वकम् ॥
चित्रवर्णस्वरप्रान्तं दिव्यभाषामनोहरम् ।
रसैस्तु वीरशृङ्गारकरुणाख्यैर्विराजितम् ॥
नारायणविरिञ्चीशयशसो वर्णनं क्रमात् ।
अनेनैव प्रकारेण श्रीकण्ठाख्यो भवेत्स्फुटम् ॥

श्रीकण्ठः

—देशीतालः

लघुर्गुरुर्लघुद्वन्द्वं श्रीकण्ठे तु प्रतिष्ठितम् ।
। ऽ ॥ श्रीकण्ठः

(अयं तालः श्रीकण्ठेन निर्मितः)

श्रीकण्ठः

रसकौमुदीकारः । अयं घूर्जरदेशस्थनवानगरपत्तनाधीशस्य शत्रुशल्यस्य राज्ञः सभायामासीदिति कविना उक्तम् । शत्रुशल्यस्तु जामवंशीयः क्षत्रियः । कवेर्गुरुरूपदेवपूर्णानन्दो । कालः 1580 क्रैस्तवः

—देशीतालः

लोदौ लगौ गः श्रीकण्ठे ।

7 मात्राः तालप्रस्तारः

श्रीकण्ठी—रागः

अतःपरं स्याच्छ्रीकण्ठी मिन्नषड्जसमुद्भवा ।
धैवतांशग्रहन्यासा मन्द्रासौ मध्यमे स्वरे ॥

पूर्णा गान्धारतारा च समस्वरविभूषिता ।
गान्धारे रिषभे षड्जे बहुत्वं समुपेयुषी ॥

हरिः

परिन्यस्तर्षभा धांशग्रहारिबहुला तथा ।
श्रीकण्ठा पञ्चमत्यक्ता तारध्वनिरुदीरिता ॥

नान्यः

आद्यं तु धैवतायां पञ्चमरहिता च तारगा युक्ता ।
ऋषभापन्यासयुता श्रीकण्ठी ऋषभपेशला भवति ॥

कल्लिनाथः

श्रीकण्ठी मिन्नषड्जोत्था गहीना षाडवा भवेत् ।
धांशन्यासग्रहोपेता तथा धैवतभूयसी ।
गुर्वाज्ञाकरणे तस्या विनियोगः प्रकीर्तितः ॥

जगदेकः

—भाषारागः

धैवतांशग्रहन्यासा त्यक्तपा धैवताल्पिका ।
गतारा मन्द्रधा चापन्यासेनर्षभ भूषिता ॥
श्रीकण्ठी मिन्नषड्जोत्था भवेदुत्कण्ठिते जने ।
याष्टिकः पुनराचष्ट रिलोपात् षाडवामिमाम् ॥

कुम्भः

—मेलरागः (षड्विधमार्गिणीमेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध नि स·
(अव) स नि ध प म ग स. मत

श्रीकामरः—रागः

लक्षणमस्य न दृश्यते । श्रीकामरस्तु शृङ्गारे इति अत्र शृङ्गारे प्रयोगमात्रं दृश्यते ।

श्रीकीर्तिः देशीतालः

गौद्वौ लौद्वौ क्रमादुक्तौ ताले श्रीकीर्तिनामनि ।
श्रीकीर्तिसंज्ञकेताले गुरुद्वन्द्वं लघुद्वयम् ॥
ऽ ऽ ॥ जगदेकः

श्रीकीर्ति द्वौ लघूगुरू ।
॥ ऽ ऽ शार्ङ्गदेवः

अत्र शार्ङ्गमते मुद्रितपुस्तक पाठो दुष्टः स्यात् । सुधाकलशस्त्वस्य तालस्य—लघ्वोर्मध्ये गुरुद्वयं पठति । । ऽ ऽ । पाटवर्णांश्च—तकिथिकित्थौं थकधिट्रिग्मिथउ—निर्दिशति ।

श्रीखण्डः—देशीतालः

भसौ जसौ नकारश्च द्रुचतुष्कं लघुद्वयम् ।
द्रुतद्वयं गुरुश्चैव ताले श्रीखण्डनामनि ॥

26 मात्राः तालप्रकाशः

श्रीगदितम्—नृत्तरूपकम्

यत्र स्त्री करुणमासीना पठति एकाङ्कमुदात्तवचनकं भारतीवृत्तिप्रधानं प्रख्यातवस्तु नायकं। यथा क्रीडारसातलम्।

सागरः

करुणं स्त्री समासीना गायेद्यत्र पठेदपि।
एकाङ्कं भारती प्रायं तच्छ्रीगदितमुच्यते ॥
गर्भावमर्शरहितं प्रख्यातोदात्तनायकम्।
प्रसिद्धनायकं ज्ञेयं यद्वत्क्रीडारसातलम् ॥

अमृतानन्दी

अथ श्रीगदितं विद्यात्प्रसिद्धोदात्तनायकम्।
भारतीवृत्तिबहुलं उदात्तवचनान्वितम् ॥
गर्भावमर्शसन्धिभ्यां शून्यं प्रख्यातनायकम्।
एकाङ्कं विप्रलम्भाख्यरसप्रायं क्वचित्क्वचित् ॥
यस्मिन्कुलाङ्गनापत्युः शौर्यधैर्यादिकान् गुणान्।
सखीनामग्रतो वक्ति तानुपालभतेऽथ वा।
विप्रलब्धा च तेनैव यदि तत्सङ्गमाशया ॥
आसीना यत्र चरितं प्रियाभोग विभूषितम्।
उत्कण्ठिता पठेद्गायेत्पाठ्यं वा गीतमेव वा।
एवं विधं श्रीगदितं रामानन्दं यथाकृतम् ॥

शारदातनयः

तव श्रीरिव दानवशत्रोर्यस्मिन्कुलाङ्गनापत्युः।
वर्णयति शौर्यधैर्यप्रभृतिगुणानग्रतस्सख्या ॥
पत्या च विप्रलब्धा गातव्ये ता क्रमादुपलभन्ते।
श्रीगदितमितिमनीषिभिरुदाहृतोऽसौ पदाभिनयः ॥

भोजः

अत्र पदाभिनयः पदार्थाभिनयः। तद्विलक्षणो वाक्यार्थाभिनयः।

एकाङ्कं भारतीप्रायं ख्यातनायकनायिकम्।
यत्रासने तनोति स्त्री करुणं गानपाठयोः ॥
गर्भावमर्शसन्धिभ्यां शून्यं ख्यातोदात्तनायकम्।
एतच्छ्रीगदितं प्राह भरतो मुनिसत्तमः ॥

शुभङ्करः

श्रीघनः—देशीतालः

नगणो लद्वयं बिन्दुद्वितयं च गुरुर्लघुः।
द्वौ लघुर्द्वौ लघुः द्वौ गो गुरुश्च श्रीघनाह्वये ॥
18 मात्राः।

तालप्रस्तारः

श्रीधरा—सप्तदशाक्षरवृत्तम्

भभनततगगाः।

भरतः

श्रीनन्दनः—देशीतालः

भपौ श्रीनन्दने प्रोक्तो।
ऽ ॥ ऽं

कुम्भः

श्रीनन्दनताले तु भगणात्प्लुत इष्यते
ऽ ॥ ऽं

जगदेकः

श्रीमणिः—मेलरागः (रत्नाङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध — स.
(अव) स नि ध प ग रि — स.

मत

श्रीमण्ठः—तालः

लद्वयं दचतुष्कं तु श्रीमण्ठे गद्वयं तथा।
॥ ० ० ० ० ऽ ऽ

वेदः

—देशीतालः

लद्वयं दचतुष्कं स्यात् श्रीमण्ठे गद्वयं तथा।
॥ ० ० ० ० ऽ ऽ

दामोदरः

श्रीरङ्गः—प्रबन्धः (पञ्चभङ्गीभेदः)

प्रस्तारेण स्वरादीनां यदि प्रान्ते पदादिकाः।
रागैस्त्रिभिस्त्रिभिस्तालैः श्रीरङ्गः कथितस्तदा ॥

जग-मल्लः

—प्रबन्धः

चतुर्भिस्तालरागैः स्याच्छ्रीरङ्गोऽन्ते पदान्वितः।

श्रीकण्ठः

—देशीतालः

श्रीरङ्गताले विज्ञेया लघुनी गलपाः क्रमात्।
। । ऽ । ऽ́

वेमः

श्रीरङ्गः सगणो लपौ।

मार्गः

नी पा गा सा री मा धा सा

जगदेकः

श्रीरङ्गद्रोहिसप्ताङ्गहरणः—देशीतालः

श्रीरङ्गद्रोहिसप्ताङ्गहरणाख्ये तु तालके।
प्लुतो गुरुः प्लुतो ह्रस्वौ प्लुतो वक्रः प्लुतौ गुरुः ॥
ऽं ऽ ऽं ॥ ऽं ऽ ऽं ऽं ऽ

गोपतिप्पः

श्रीरङ्गमण्ठः—तालः

सगणो लघुर्दीप्तश्च श्रीरङ्गो मण्ठको भवेत्।
॥ ऽ । ऽं

वेदः

श्रीरङ्गराजः

अयं नाट्यशास्त्रव्याख्यातेत्यच्चुतरायेण तालाब्धौ स्मृतः। अस्य ग्रन्थनाम नाट्यभाष्यम्।

श्रीरञ्जनी—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म नि स.
(अव) स नि प म ग रि स.

मज

-मेलरागः

(आ) स ० रि ग ० म ० ० ० ध नि ० स
(अव) स ० नि ध ० ० ० म ० ग रि ० स.

श्रीरागः—रागाङ्गरागः

केचिदेनं गौरवर्णमष्टबाहुं चतुर्मुखम्।
पद्मपाशाङ्कुशचरीबीजपूरकपुस्तकान्॥
बिभ्राणं पाणिषट्केन वीणासक्तकरद्वयम्।
ब्रह्माणमिव हंसेन गच्छन्तं जगदुर्बुधाः॥

कुम्भः

अथान्यष्टकरागाङ्गः श्रीरागो मध्यतारकः।
गान्धारमन्द्रः ऋषभपञ्चमाभ्यां विवर्जितः।
न्यासग्रहांशवान्षड्जे समस्वरविभूषितः॥

हरिः

—मेलकर्ता

चतुःश्रुतिरिधौ यत्र भवेतां नियतस्वरौ।
साधारणोऽपि गान्धारो निषादः कैशिकी पुनः॥
वीणिकाविषये शुद्धाष्षड्जमध्यमपञ्चमाः।
श्रीरागस्यापि मेलोऽयं कथितो गायकोत्तमैः॥
दिनान्ते गीयते षड्जग्रहांशन्यासशोभितः।
आद्यमूर्छनया पूर्णः श्रीरागो वाथ गोझितः॥

श्रीकण्ठः

षड्जश्चतुःश्रुतिवृषोऽन्तरमेषशुद्ध-
मध्यौपिकस्तदनुकैश्यनिषाद एव।
श्रीराग एवमथ वक्रगतिस्तु मेषे
धैवेन वर्जिततया स तु षाडवाख्यः॥

समपाः शुद्धाः। रिश्चतुःश्रुतिः। गोऽन्तरः। निःकैशिकः। धो वर्जितः। वक्रगतिः।

परमेश्वरः

-रागः

षड्जांशन्याससंयुक्तः संपूर्णस्सप्तभिस्स्वरैः।
आन्दोलितस्तु स्वस्थाने प्रविष्टऋषभान्वितः॥
अवरोहेऽपि गान्धारः क्वापि क्वापि प्रयुज्यते।
गान्धारो दुर्बलश्चायं श्रीरागः परिकीर्तितः॥

सोमेश्वरः

न्यासांशकग्रहपदस्थितषड्जतान-
षड्जीभवत्स्वलघु पञ्चमकश्च पूर्णः।
गान्धारतारधृतमध्यममन्द्रभावः
श्रीराग इत्यभिहितः समशेषनादः॥

नान्यः

अयं पूर्णः औडुवितश्चेति द्विविधः,

षड्जांशग्रहनिन्यासष्टकरागसमुद्भवः।
मतारो मन्द्रगान्धारः श्रीरागो रिपवर्जितः।
समशेषस्वरो ज्ञेयो रसे वीरे नियोजयेत्॥

—ग्रामरागः

रागाङ्गम्। (गजमन्द्रतार ईषत्) ग्रहांशन्यासमध्यमम्।

समेतरस्वरं षड्जग्रामे षादिसमुद्भवम्।
श्रीरागं पूर्वमिच्छन्ति वीरे वर्षासु सर्वदा॥

अयं पाठोऽसाधुः। आमन्द्रतारर्षभं इति स्यात्।

भट्टमाधवः

-रागाङ्गरागः

श्रीरागष्टकसंभूतः पञ्चमर्षभवर्जितः।
ग्रहांशन्यास गान्धारः करुणे प्रावृषि स्मृतः॥

भट्टमाधवः

—रागः

श्रीरागष्टकरागाङ्गं मतारो मन्द्ररिस्तथा।
रिपञ्चमविहीनोऽयं समशेषस्वराश्रयः।
षड्जन्यासग्रहांशी च रसे वीरे नियुज्यते॥

जगदेकः

—रागः (वंशे वादनक्रमः)

षड्जं द्विगुणमास्थाय स्थायिनं तदधस्तनम्।
स्थायिनं च विधायाथ द्वितीयं च तुरीयकम्॥
तृतीयं स्थायिनं स्पृष्ट्वा द्वितीयं तु विलम्ब्य च।
स्थायिस्वरे यदान्यासः श्रीरागः स तदा भवेत्।
स्वस्थानमाद्यं वंशेऽस्य द्वितीयो दृश्यते ग्रहः॥

वेमः

—रागः

जातिन्यासग्रहग्रासांशेषु षड्जोऽल्पपञ्चमः ।
शृङ्गारवीरयोर्ज्ञेयः श्रीरागो गीतकोविदैः ॥

नारायणः

—मेलरागः

रिषयोद्ग्राहसंयुक्तः षड्जोद्ग्राहोऽथवा मतः ।
श्रीरागस्तीव्रगान्धार आरोहे गधवर्जितः ॥
सायं गेयः ।

अहोबिलः

—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि स .
(अव) स नि प ध नि प म रि ग रि स .

मज्ञ

—पुंरागः

श्रीरागस्स च विख्यातस्सत्रयेण विभूषितः ।
प्रथमा मूर्छना यत्र पूर्णस्सर्वगुणैर्युतः ।
केचित्तु कथयन्त्येनमृषभत्रयसंयुतम् ॥

दामोदरः

—रागः

मतारो मन्द्रगो वीरे षड्ज़न्यासग्रहांशकः ।
श्रीरागष्टक्करागाङ्गं पूर्णो वा सप्तभिस्स्वरैः ॥
व्यवहारे रिपवर्जितः ।

सोमराजः

—प्रथमरागः

ग्रहांशषड्जं सुधियस्तदन्तं
गमन्द्रकं टक्कभवं यदङ्गम् ।
॥रागसञ्ज्ञं जगदुर्मतारं
समानशेषस्वरमल्पमं तत् ॥

मोक्षः

—हस्तः

श्रीरागे कर्तरीहस्तो तथा चेष्टागुणान्वितः ।

शृङ्गारः

—रागः

षाड्जे षाड्जीसमुद्भूतं श्रीरागं स्वल्पपञ्चमम् ।
सन्यासांशग्रहं मन्द्रगान्धारं तारमध्यमम् ।
समशेषस्वरं वीरे शास्ति हम्मीरभूपतिः ॥

हम्मीरः

श्रीरागस्स्यात् त्रिगान्धारः परिवर्जेश्च रागजः ।

मदनः

श्रीरागध्यानम्

लीलाविहारेण वनान्तराले
चिन्वन्प्रसूनानि वधूसहायः ।
विलासवेषो सितदिव्यमूर्तिः
श्रीराग एषः प्रथितः पृथिव्याम् ॥

अयमेव दक्षिणश्रीरिति सम्प्रदायः । संगीतसरणिः

वीरासनं सिंहमुखाग्रहस्तं माणिक्यकोटीरविभासितं सदा ।
पार्श्वद्वयस्थाब्जमुखीकदम्बं श्रीरागदेवं भजतां तनो मे ॥

रागसागरः

कन्दर्पमूर्तिस्तरुणोऽरुणाम्बरः
कर्णावतंसीकृतनव्यपल्लवः ।
षड्जादिसेव्यः क्षितिपालसुन्दरः
श्रीरागनामा नितरां विभाति ॥

श्रीकण्ठः

अष्टादशाब्दः स्मरचारुमूर्तिः
धीरो लसत्पल्लवकर्णपूरः ।
खड्गादिसेव्योऽरुणवस्त्रधारी
श्रीरागराजः क्षितिपालरूपः ॥

दामोदरः

श्रीललिता—मेलरागः (गमनश्रममेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि म प नि ध प स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मज्ञ

श्रीवर्धनः—प्रबन्धः

बध्यते बिरुदैः पाटैः पदैरेषस्वरैरपि ।
पदैरन्यैरिहाभोगो न्यासस्तालद्विमानतः ॥

हरिपालः

तालमानद्वयन्यासो बिरुदैः पाटवर्णकैः ।
पदैः स्वरैर्यत्क्रियते स श्रीवर्धन उच्यते ॥

पण्डितमण्डली

श्रीविलासः—पञ्चभङ्गीप्रबन्धभेदः

प्रस्तारेण स्वरादीनां यदि प्रान्ते स्वरादिकः ।
रागपञ्चकसंयुक्तस्तालैः पञ्चभिरन्वितः ।
श्रीविलासस्तदा ज्ञेयः प्रबन्धो गीतवेदिभिः ॥

जग-मङ्गः

—प्रबन्धः

स्वरान्तः श्रीविलासः स्याद्रागैस्तालैस्तु पञ्चभिः

श्रुतिः

त एव ध्वनतस्तत्र श्रवणाच्छ्रुति संज्ञकाः।
शृणोतेः श्रवणार्थस्य भावे क्तिप्रत्यये श्रुतिः।
श्रूयन्त इति वा कर्मसाधनोऽयमिहेष्यताम्॥

कुम्भः

वीणायां पार्श्वस्थतन्त्रीणां तिसृणां नाम।

अन्यतन्त्री स्वरान्तरे किञ्चित्कर्षणपूर्वको दृढस्पर्शरूपा क्रिया श्रुतिरित्युच्यते।

श्रुतिर्नाम भवेन्नादविशेषः स्वरकारणम्।

वेङ्कटमखी

श्रुतिजातिः

ततः श्रुतीनामपि पञ्चजातिर्वक्ष्यामि शार्ङ्गलमतानुसारात्।
दीप्तायता स्यात्करुणा मृदुश्च मध्येति नामानि च कीर्तितानि॥

रघुनाथः

श्रुतिनिधिः

श्रुतीनां संख्या द्वाविंशतिः। यत्र मुखतारारन्ध्रान्तरमानं द्वाविंशत्यङ्गुलं स श्रुतिनिधिः।

दर्शनम्

तत्र द्वाविंशतिश्रुतयः।

तिस्रो द्वे च चतस्रश्च चतस्रस्तिस्र एव च।
द्वे चतस्रश्च षड्जाख्ये ग्रामे श्रुतिनिदर्शनम्॥
मध्यमग्रामे तु श्रुत्यपवेष्टः पञ्चमः कार्यः।
पञ्चमश्रुत्युत्कर्षादपकर्षाद्वा यदन्तरम्।

मार्दवादायतत्वाद्वा तत्प्रमाणश्रुतिः। निदर्शनं त्वासां अभिव्याख्यास्यामः। यथा—द्वे वीणे तुल्यप्रमाणतन्त्र्युपवादनदण्डमूर्छने षड्जग्रामाश्रिते कार्ये। तयोरेकतरस्यां मध्यमग्रामिकीं कृत्वा पञ्चमस्यापकर्षे श्रुतिं तामेव पञ्चमवशात् षड्जग्रामिकीं कुर्यात्। एवं श्रुतिरपकृष्टा भवति। पुनरपि तद्वदेवापकर्षाद्गान्धारनिषादवन्तौ। इतरस्यां धैवतर्षभौ, प्रविशतो द्विश्रुत्यधिकत्वात्पुनस्तद्वदेवापकर्षाद्धैवतर्षभावितरस्यां पञ्चमषड्जौ प्रविशतः। श्रुत्यधिकत्वात्। तद्वत्पुनरपकृष्टायाम्। यस्यां पञ्चममध्यषड्जाः। इतरस्यां मध्यमगान्धारनिषादवन्तः प्रवेक्ष्यन्ति। चतुःश्रुत्यधिकत्वात्। एवमनेन श्रुतिनिदर्शनेन द्वौग्रामिक्यो द्वाविंशतिश्रुतयः प्रत्यवगन्तव्याः।

भरतः

वीणैव श्रुतिसंख्याय लाभे माने यतो मतम्।
तदभिव्यक्तये कुर्वे विपञ्चीद्वन्द्वमादरात्॥
यत्किञ्चिज्जायते तत्र सर्वं तन्त्र्यां प्रतिष्ठितम्।
तन्त्री कोणाविवैगुण्ये प्रमाणं वंशजाः स्वराः॥
अत्र नादसमत्वार्थं द्वे वीणे सदृशाकृती।
श्रोतुर्यथैकवीणावद्वादने स्यान्मतिस्तथा॥
कार्ये निरन्तरे साक्षाद्द्वाविंशतिकतन्त्रिके।
तयोरेका ध्रुवा कार्या द्वितीया च चला भवेत्॥
मध्ये तन्त्रिकयोः न स्याद्यथाध्वन्यन्तरं तथा।
स्थाप्याः द्वाविंशतिस्तन्त्र्यः प्रत्येकं तासु वादिनः॥
अतिमन्द्रध्वनेः किञ्चिदुच्चोच्चतरतायुजः।
उत्तरोत्तरगास्तन्त्र्यं स्थापनीयाः परा अपि।
उत्तरोत्तरतीव्राः स्युरधराधरवेशिता॥
तासु यो जायते नादः स ज्ञेयः श्रुतिसंज्ञकः।
इतःपरं तयोः स्थाप्याः सप्तषड्जादयः स्वरा॥
तत्रादितो गणनया स्थाप्यः षड्जः चतुःश्रुतिः।
तुरीयायां तु सप्तम्यां ऋषभस्त्रिश्रुतिः स्मृतः॥
नवम्यां द्विश्रुतिर्गस्तु त्रयोदश्यां चतुःश्रुतिः।
मध्यमः सप्तदश्यां तु पञ्चमोऽथ चतुःश्रुतिः॥
विंशति प्रमितायां धः त्रिश्रुतिद्विश्रुतिस्ततः।
द्वाविंशतितमायां निर्निवेशयास्ते यथाक्रमम्॥
श्रुतेर्निदर्शनार्थं तु स्याद्ध्रुवैका पराचला।
चलायां सारयेत्तन्त्रीः स्वरश्रुतिगताः क्रमात्॥
आनेयाः प्रथमं सप्त स्वराः स्वोपान्त्यतन्त्रिकाम्।
तत्र ध्रुवाः स्वरेभ्यस्ते चलवीणागताः स्वराः॥
स्युः श्रुत्यैकतया हीनाः प्रथमे सारणे कृते।
प्रथमे च द्वितीयायां श्रुतिद्वयलयाद्विमे॥
श्रुतिद्वयापकृष्टाः स्युः गनी यत्र चलागतौ।
द्विश्रुती ध्रुववीणायारिधयोः विशतः क्रमात्॥
त्रिश्रुती तु तृतीयायां सपयोर्विशतो रिधौ।
चतुर्थ्यां समपास्तद्वत् निगमेषु विशन्ति हि॥
एवं स्युर्विकृतास्सर्वे ध्रुवाः स्वरव्यपेक्षया।
प्रथमायां सारणायां चलवीणा गताः स्वराः॥
द्वितीयस्यां सारणायां चलवीणा गताः स्वराः।
तृतीयस्यां सारणायां चतस्रः श्रुतयः स्फुटाः॥
तृतीयस्यां षडेवं तु चतुर्थ्यां द्वादशैव तु।
लभ्यन्ते श्रुतयः पूर्णाः द्वाविंशतिरिति स्फुटम्।

चतस्रः सारणाः प्रोक्ताः स्वराणामिह तत्वतः ।
अतःपरतरं नास्ति संभवं श्रुत्यभावतः ॥

श्रुतिपतिः—वीणा
नकुलादीनां लक्षणे द्रष्टव्यम् ।

श्रुतिभास्विनी—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)
(आ.) स नि ध स रि ग म प ध नि.
(अव) ध प म ग रि स नि ध स.

मज

श्रुतिरञ्जनी—मेलरागः (कान्तामणिमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग स रि स.

मज

श्रुतिवाद्यम्

अतःपरं प्रवक्ष्यामि श्रुतेः सर्वार्थदं नृणाम् ।
लक्षणं तत्प्रकारं च गदतो मे निबोधत ॥

अष्टाङ्गुलं तु विस्तीर्णं कनिष्ठाङ्गुलिमानकम् ।
एकविंशतिमानेन सुषिरं नातिविस्तृतम् ॥

मध्यमामध्यसंयुक्तं वामहस्तेन रेचितम् ।
कनिष्ठाङ्गुलिवर्ज्यं स्याद्वामदक्षिणहस्तयोः ।
धृत्वा चैकेन हस्तेन मुखेन श्रुतिमीरयेत् ॥

मुखवाद्यमिदं प्रोक्तं भाण्डकूटमितीति च ।
सर्वेषां भाण्डवाद्यानामुत्तमोऽयं विचक्षणैः ॥

सिङ्घः

श्रुतिविभागः

द्वाविंशतिरिति प्रोक्ताः श्रुतयो भरतादिभिः ।
ताश्च वीणाप्रसिद्धेषु सुस्पष्टं विभजामहे ॥

स्वरेषु शुद्धविकृतभेदाभ्यां द्वादशात्मसु ।
तथाहि शुद्धर्षभे तु श्रुतयस्तिस्र ईरिताः ॥

ततोऽपि शुद्धगान्धारे श्रुती द्वे समुदाहृते ।
चतस्रश्श्रुतयः शुद्धमध्यमे समुदाहृताः ॥

स्यात्साधारणगान्धारः तत्स्याद्यां श्रुतिमाश्रितः ।
तस्यैव समुपादाय द्वितीयकतृतीयके ॥

श्रुती द्विश्रुतिकः प्रोक्तो गान्धारोऽन्तरनामकः ।
दत्वा साधारणाख्याय गान्धारायादिमां श्रुतिम् ॥

द्वितीयां च तृतीयां चान्तरगान्धारसंज्ञिने ।
तत्रैकश्रुतिको जातो मध्यमोऽयं चतुःश्श्रुतिः ॥

चतस्रश्श्रुतयः प्रोक्ताः पञ्चमे गीतवेदिभिः ।
आद्यायाद्यां द्वितीयां च तृतीयामपि तच्छ्रुताम् ।

वरालीमध्यमः प्रोक्तः श्रुतित्रयसमन्वितः ।
वरालीमध्यमाय त्रिश्रुतीर्दत्वा तु पञ्चमः ॥

श्रुत्यैकया युतो जातो भवन्नपि चतुश्श्रुतिः ।
तिस्रः साङ्गीतिकैः प्रोक्ताः श्रुतयः शुद्धधैवते ॥

स्वरे शुद्धनिषादाख्ये द्वे श्रुती समुदाहृते ।
चतस्रः श्रुतयः षड्जे तस्यादावादिमां श्रुतीम् ॥

कैशिक्याख्यनिषादोऽयमेकश्रुतिरुदाहृतः ।
द्वितीयकतृतीयाभ्यां तच्छ्रुतिभ्यां समन्वितः ॥

काकल्याख्यनिषादोऽयं द्विश्रुतिः कथ्यते बुधैः ।
तत्कैशिकनिषादाय श्रुतिमेकां श्रुतिद्वयीम् ।
काकल्यै च प्रदायास्ते षड्ज एकश्रुतिस्स्वयम् ।
द्वाविंशतिर्विभज्यैवं श्रुतयो लक्षिता मया ॥

वेङ्कटमखी

श्रुतिसंख्या

ऊर्ध्वमुद्यन्हृदाकाशे पुंयत्नप्रेरितो ध्वनिः ।
नानास्थानोपाधिभेदाद्यो नाना प्रतिभासते ॥

तं मतङ्गः श्रुतिं प्राह मेचेऽहर्पतिरश्मिवत् ।
स्वरान्तरविभागेन द्विधा विश्वावसोर्मते ॥

वातादिदोषसंभिन्नामेके प्राहुश्चतुर्विधाम् ।
द्वन्द्वजत्वात्तदानन्त्यं केचित्सूक्ष्मदृशो जगुः ॥

चतुस्त्रिद्विश्रुतित्वेन स्वराणां नवधा परे ।
द्वाविंशतिं परे प्राहुरन्ये षट्षष्टिमेव ताः ॥

विचारस्यासहत्वेन पूर्वेषां पक्षसन्त ः ।
द्वाविंशतिं समाधत्ते कुम्भकर्णो धराधिपः ॥

कुम्भः

श्रुतिस्वरभेदः

ननु नास्ति स्वरश्रुत्योः भेदो नादैकरूपयोः ।
विद्यते परिणामत्वपरिणामित्वसंभवः ॥
अस्ति भेदस्तयोर्यद्वत्स्वर्णटङ्ककिरीटयोः ॥

वेङ्कटमखी

श्रेयः—विमर्शसन्धौ द्वितीयमङ्गम्

कार्यसिद्धौ सविघ्नमपि किञ्चिदानुकूल्यं श्रेयः। यथा— मायामदालसे राजानं प्रति तद्दिशुः तपःफलं यद्बृहदश्वकथितं तच्छ्रेयः ।

सागरनन्दी

श्लाघा

अधरभ्रूविभङ्गेन वक्ति सस्मितमीक्षते।
स्वौ भुजौ सततं येन भावः श्लाघाह्वयस्तु सः

भावविवेकः

श्लिष्टसिंहमुखः—हस्तः

दक्षिणसिंहवक्त्रः स्यात् सुस्पृष्टे वामहस्तकः।
पताकरूपमाश्रित्य चलः प्रविरलाङ्गुलिः।
श्लिष्टसिंहमुखः सोऽयं सिंहार्थे संप्रकल्पितः॥

शृङ्गारशेखरः

श्लिष्टारालः—हस्तः

तर्जन्यौ वैष्णवे हस्तौ शिष्टारालौ स इष्यते।
गोमायौ कीर्तितस्सोयं श्लिष्टारालो गुरोर्मते॥

शृङ्गारशेखरः

श्लेषः—काव्यगुणः

ईप्सितेनार्थजातेन संबद्धानां परस्परम्।
श्लिष्टताया पदानां स श्लेष इत्यभिधीयते॥

भरतः

विचारगहनं यत्स्यात्स्फुटं चैव स्वभावतः।
स्वतःसुप्रतिबद्धं तु श्लिष्टं तत्परिकीर्तितम्॥

भरतः

अर्थभागानां कविसमुत्प्रेक्षितया परस्परसंबद्धया योजनया संपन्नं यदीप्सितमर्थजातं तेनोपलक्षितार्थस्योपपद्यमानस्य उपपद्यमानतात्मा गुणः श्लेषः। यथा—वामनोदाहृतं "दृष्ट्वैकासन संस्थिते" इत्यादौ मनोरथातीतोऽपि एककालनायिकायुगलहृदयग्रहणलक्षणार्थः तथोपपादितो येनासंभावनास्पदं न भवति तेन कुटिलोऽप्ययं क्रमो न हृदये उल्बणत्वं भजते। मसृणत्वं श्लेष इति वामनेन उक्तम्। नित्यार्थे पदानां श्लिष्टता परस्परं योनिः सन्धिबन्धनतया अनेकमेकपदमिव भाति। तदेव मासृण्यमुच्यते। तथा सन्धीयमानयोः तथा सन्धेः साजात्यं सावर्ण्यं च संपद्यते वज्रखण्डयोरिव सक्लेष। यथा—अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा इत्यादि। अन्ये पठन्ति विचारगहनमित्यादि पूर्वार्धे ऽर्थश्लेषः सुप्रतिबद्ध इति पदश्लेषः।

अभिनवः

श्लेषस्त्वर्थस्य रचनाचातुरी च सुचिक्कता।
उमाकपालं सोऽचुम्बच्छम्भुर्गङ्गास्यबिम्बनात्॥

साहित्यसारः

अत्र गङ्गेत्यादि गङ्गामुखप्रतिफलनादित्यर्थः।
केवलं दीर्घबहुलैर्वा वसुविसर्जनैः॥

द्वित्र्याक्षरपदैर्बद्धैरल्पप्राणाक्षरोत्तरैः।
शैथिल्यं नाम जायेत तस्मात्तत्परिवर्जयेत्॥
ह्रस्वसंयोगदीर्घाणां पदे कुर्याद्विमिश्रणम्।
श्लेषस्सुशोभां धत्तेयोत प्राणाक्षरविमिश्रणात्॥

भिन्नानामपि पदानां एकपदप्रतिभासहेतुः अनतिकोमलो बन्धविशेषः श्लेषः।

यत्रैकपदवद्भावः पदानां भूयसामपि।
अनालक्षितसन्धीनां स श्लेषः परमो गुणः।

साहित्यमीमांसा

श्लोकवल्ली—मेळरागः (रत्नाङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि म.
(अव) स ध नि प म ग रि स.

श्वसितम्—चिबुकम्

अधस्तादङ्गुलं श्वश्रे श्वसितं वीक्षितेऽङ्गने।

कुम्भः

श्वसिता—धनुः

श्वसिताद्भुतवीक्षायां एकाङ्गुलमथश्लथम्।

श्वशीला—स्त्री

उद्बन्धगात्रनयना विजृम्भणपरायणा।
दीर्घाल्पवक्त्रदना स्वल्पपाणिपादविभूषिता॥
उच्चैःस्वना स्वल्पनिद्रा क्रोधना सुकृतप्रिया।
हीनाचारा कृतज्ञा च श्वशीला परिकीर्तिता॥

भरतः

श्वा—श्वाजातिः

चत्वारिंशत्स्वरैरेकाधिकैः श्वा भवति ध्रुवम्।

कौमारम्

श्वासः—(वायुः)

प्रबद्धस्खलितश्चैव निरस्तो विस्मितस्तथा।
उल्लासितो विमुक्तश्च प्रसृतास्यचलौ परौ॥
सुखाविति नवोच्छ्वासनिःश्वासौ कोहलोदितौ।
समोद्भ्रान्तो विलीनश्चान्दोलितः कम्पितः परः॥
स्तम्भितोच्छ्वासनिश्वासाः सूत्कृतस्सीत्कृतस्तथा।
एवं दशविधः प्रोक्तो मारुतः कैश्चिदादृतैः॥

कुम्भः

एते हेत्वर्थलक्ष्माणो विनियोगस्तु कथ्यते ।

निप्रदासः

एते इति दशमारुताः

नासानिलेन व्याख्यातो मारुतो वदनोद्भवः
विनियोगान्तराण्यत्र सुविज्ञेयानि लोकतः ॥

कुम्भः

श्वेता—प्राकृते द्विपदी

विषमा—एकश्चतुर्मात्रिकः एकः पञ्चमात्रिकः लः गः ।
समा—द्वौ चतुर्मात्रिकौ जः गः ।

विरहाङ्कः

श्वेताम्बरं—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि ध स.
(अव) स ध प म रि ग म रि स.

मञ्ज

श्वेताम्बुधिः—मेलरागः (कामवर्धिनीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

षः

छन्दसि षण्मात्रागणः ।

षट्करणम्—(त्रिपुष्करे)

रूपं कृतं प्रतिकृतं, प्रतिभेदः, रूपशेषः, ओघः, प्रतिशुष्का चेति । भरतः

करणानि षडेतानि पिण्डीप्रतिसरादिषु ।
नियमो यत्र युक्तश्चेत्तत्रैव विनियोजयेत् ॥

नान्यः

षट्कोणम्—पादमणिः

आदौ कृत्वा समोद्वृत्तं पादाङ्गुलिकपृष्ठतः ।
पृष्ठोन्मुखीभूततलौ तिष्ठन्तौ पुरतस्समौ ॥
तदा मध्ये समोद्वृत्तं विधाय पुरतो यथा ।
पृष्ठभागेऽपि तिष्ठेतामेवं यत्र क्रिया मुहुः ।
षट्कोणमेतदाख्यातं नृत्तविद्याविशारदैः ॥

षडश्रमिति ज्यायन आह । वेमः

षट्तालः—देशीतालः

षट्तालेतु प्रयोक्तव्या द्रुताः षट्तालवेदिभिः ।
० ० ० ० ० ० वेमः

षट्पदी—प्रबन्धः

कर्णाटभाषया गेया प्राणाक्षरसमन्विता ।
षट्पदी तालरहिता सानुप्रासा कथात्मिका ॥
गणानां कामसंज्ञानां चतुर्णां पुरतो गुरुः ।
अष्टानां लघवस्तद्वद्गणाष्षोडश बाणजाः ॥
पादे पादे च कर्तव्यौ द्वौ गणौ मान्मथौ त्रिषु ।
अन्ते बाणस्तु षट्पद्यां उत्तरार्धं तदेव च ॥

सोमेश्वरः

गातव्या भाषया देश्या तालनादविवर्जिता ।
विर्चात्रचतिसङ्कीर्णा पदैष्षड्भिर्विराजिता ॥
पादाष्षडत्र विख्याता गणाश्चापि चतुर्दश ।
तृतीयस्त्रिगणस्तत्र षष्ठश्च चरणस्तथा ।
द्विगणश्चरणाश्शिष्टा षट्पदीति समीरिता ॥

हरिपालः

षट्पितापुत्रकः—मार्गतालः

षट्पितापुत्रके ताले प्लुताद्य मगणप्लुतौ ।
ऽ̇ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ̇

षडक्षरी—मेलरागः (शुभपन्तुवरालीमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

मञ्ज

षडङ्गगुणवर्धनः—देशीतालः

षडङ्गगुणवृद्धाख्ये मगणो भगणोऽथवा ।
ऽ ऽ ऽ — ऽ । । लक्ष्मणः

षडभिज्ञः—देशीतालः

षडभिज्ञेमिश्रलोल ञ्यश्रलश्च मरश्लः ।
ऽ ।। ऽ ।। लक्ष्मणः

षडश्रम्—पादमणिः

षडश्रमेव षट्कोणमिति वेम आह लक्षणं तु षट्कोणस्थले द्रष्टव्यम्

षडूर्मिजतिः—देशीतालः

षडूर्मिजाति ताले तु क्रमात् चच्चत्पुटादयः ।
पूर्वं कीर्तिधरेणोक्तो लक्ष्मीनारायणेवितः ॥

आदिशब्देन शिष्टा मार्गताला गृहीतव्या चाचपुटसंपक्वेष्टाक-षट्पितापुत्रक तालेषु लक्ष्मणः

षड्गुणः—देशीतालः

षड्गुणे स्युर्गलगपाः ।

ऽ। ऽऽ́

लक्ष्मणः

षड्जः

प्रकार्थस्य श्रुयतेःहि गत्यर्थेषड्जेः कृति ।

टिलोपे षड्जइत्युक्तः स्वरेषूत्कर्षकारकः ॥

कुम्भः

चतस्रः शुक्लवर्धन्यः तासु कन्दसमाश्रयः ।

तद्भवत्वात् षड्जस्य चतुश्श्रुतित्वम् ॥

कन्दः, मूलाधारः । षड्जो विप्रः । पद्मपत्रप्रभः । ब्रह्मदैवतः अग्निनाप्रथमं गीतः । वीररौद्राद्भुतेषु प्रवर्तते । कण्ठादुत्तिष्ठते । सनकः ऋषिः सुप्रतिष्ठा छन्दः गौरी अधिदेवता । ऋषभे राशौ विश्रामः । मयूराः ब्रुवते । शुक्लस्त्वग्निजो नादःस्वरःषड्जः चतुःश्रुतिः ।

जगदेकः

वायुः सम्मूर्छितो नाभेर्नाड्याश्च हृदयस्य च

पार्श्वयोर्मस्तकस्यापि षण्णां षड्जः प्रजायते ॥

नारायणः

अतिस्वारात्समुत्पन्नो षड्जोऽयं प्रथमः स्वरः ।

जगदेकः

अतिस्वारः । सामसु सप्तस्वन्यतमः ।

नासा कण्ठमुरस्तालुजिह्वादन्तांश्च चालयन् ।

षड्भिस्सञ्जायते यस्मात्तस्मात् षड्जोऽयमुच्यते ॥

पुरुषोत्तमः

—स्वरहस्ताः

अपविद्धमयूरश्च षड्जस्वरनिरूपणे ।

शृङ्गारः

—देशीतालः

षड्जाख्ये पादूलौ स्मृतौ ।

ऽ́ऽ।

लक्ष्मणः

षड्जकैशिकः—रागः

बहुसौपर्णिकतानो हरिणाश्वामूर्छनोदयोदारः ।

षड्जांशग्रहयुक्तो गान्धारान्तो सप्तमोक्षः ॥

रिषभस्वरेण हीनो जात्या जनितस्सदैव कैशिक्याः ।

षड्जापन्यासयुतो विज्ञेयष्षड्जकैशिको रागः ॥

नान्यः

गान्धारान्तश्च......षड्जांशष्षड्जकैशिकः ।

रिषभेणविहीनस्तु कैशिकीजातिसंभवः ॥

कश्यपः

कैशिकीजातिसंभूतः षड्जकैशिक इच्यते ।

षड्जर्षभग्रहांशोऽयं रिषभोऽल्पो भवेदयम् ॥

न्यासौ निषादगान्धारौ मन्द्रौ गान्धारषड्जकौ

प्रसन्नादिरलङ्कारो वर्णोऽस्मिन्नवरोहितः ।

षड्जादिमूर्छनश्चैव कथितष्षड्जकैशिकः ॥

हरिः

कैशिकीजातिसंभूतः षड्जांशष्षड्जकैशिकः ।

न्यासौ निषादगान्धारौ स्वल्पता रिषभे पुनः ॥

मोक्षः

षड्जकैशिकी—जातिः

षड्जकैशिक्याः षड्जगान्धारपञ्चमा ग्रहा अंशाश्च ।

पञ्चस्वरपरस्तारः न्यासपरस्तत्परो वा मन्द्रः ।

नित्यसंपूर्णा धैवतनिषादमध्यमानामल्पत्वं ऋषभस्याल्पतरत्वम् । शेषाणां बहुलत्वम् । न्यासस्तु गान्धारः । चच्चत्पुटस्तालः एककलश्चित्रे । मागधी गीतिः । वार्तिकमार्गे द्विकलः संभाविता गीतिः । चतुष्कले दक्षिणमार्गे पृथुला गीतिः । रसश्च करुणः । प्रथमप्रवेशगीते द्वितीयप्रेक्षणिके विनियोगः ।

मतङ्गः

कथ्यते षड्जकैशिक्या लक्षणं तु सविस्तरम् ।

तत्र पूर्वं विधेयास्युः षड्जगान्धारपञ्चमाः ।

अपन्यासो निषादोऽत्र पञ्चमष्षड्ज एव वा ॥

अल्पत्वमृषभस्यैव न्यासो गान्धार इष्यते ।

संपूर्णेयं स्वरैस्सर्वैस्स्यादेवं षड्जकैशिकी ॥

हरिपालः

गान्धारीषाड्जीभ्यां संयोगात् षड्जकैशिकी जातिरिति सूत्रम् (भरतस्य) अस्याःषड्जगान्धारौ मध्यमपञ्चमौ धैवतश्च निषादश्च षडंशाः । अपन्यासश्चैत एव । न्यासौ गान्धारसप्तमौ । पर्यायेण भवन्त्येते न्यासापन्यासयोः स्वराः । षाडवं षड्जलोपेचौडुवम् । जातिद्वयोद्भवत्वात् तद्धर्मो ग्रह इष्यते । अस्यां षोडशकलाः । प्रतिकलमेवांशापन्यासाः । गीतकान्तस्थितौ निषादगान्धारौ । मध्यमग्रामे गान्धारपञ्चमी देशी वेलावली मोटपूर्व हिन्दोलैः गीयते ।

नान्यः

षड्जग्रामः—रागः

षड्जमध्यमिकाजातेः तारषड्जग्रहांशकः ।

मन्यासस्वरसंपूर्णः काकल्यन्तरभूषितः ।

रसे वीरेऽद्भुते रौद्रे षड्जग्रामाभिधानतः ॥

मोक्षः

शृङ्गाराद्भुतवीररौद्रविषये दीप्तायता मन्यमा
मृद्वीति श्रुतिभिर्विश्रुतो यदि भवेन् षड्जो महांशः स्थितिः
न्यासस्थो यदि मध्यमस्स ऋषभो ... विदारीस्वरः
शेषश्चेदनुवादिनो यदि भवेत्तानस्तथा जीवनः ॥

मूर्छनोत्तरमन्द्रा च गान्धारश्चाधिकध्वनिः ।
मीनध्वजसुरज्येष्ठरुद्रदेवेन्द्रदैवतः ॥

षड्जिका षड्जमध्याख पूर्णकम्पितधैवतः ।
समालपस्तथा रागः षड्जग्रामस्तु जायते ॥

नान्यः

षड्जांशो मध्यमन्यासः स्यात् षाड्जीषड्जमध्यगो ।
षड्जग्राम इति प्रोक्तः सम्पूर्णस्वरकस्तथा ॥

कश्यपः

ईषत्स्पृष्टो निषादस्स्यात् गान्धारश्चाबिलध्वनिः ।
धैवतः कम्पितो यत्र षड्जग्रामं विनिर्दिशेत् ॥

नारदः

अस्य ग्रामस्य छायालापादिः कुडुमियामलैशिलाशासने दत्त एव विस्तरेण । नान्यशार्ङ्गदेवौ आलापरूपकौ दत्तौ ।

षड्जग्रामः

ईषत्स्पृष्टो निषादस्तु गान्धारश्चाधिको भवेत् ।
धैवतः कम्पितो यत्र षड्जग्रामं तु निर्दिशेत् ।

नारदः

ग्रामशब्दे द्रष्टव्यम् ।

षड्जमध्यमा—जातिः

तत्र सूत्रम् । स्यात्षाड्जीमध्यमाभ्यां संयोगात् षड्जमध्यमा जातिरिति । षड्जर्षभगान्धारमध्यमनिषादाः अंशाः । एत एवापन्यासाः । न्यासौ मध्यमषड्जौ । निषादलोपे षाडवम् । मध्यमनिषादलोपे औडुवितम् निषादोऽल्पः ।

नान्य

षड्जमध्यमाया ग्रहा अंशाश्च सप्तैव स्वराः । पञ्चस्वरपरस्तारः । न्यासपरस्तत्परो वा मन्द्रः । निषादहीना षाडवा । निषाद-गान्धारहीना औडुविता । ग्रामाविरोधेन यथेष्ट सञ्चारः । पूर्णा-वस्थानां निगयोरल्पत्वम् । समौ न्यासौ । सप्तस्वरा अपन्यासाः । दशविधलक्षणमस्ति । मध्यमादिर्मूर्छना । तालः पञ्चपाणिः । एककलद्विकलचतुष्कलै चित्रवार्तिकदक्षिणमार्गैः क्रमान्मागधी संभाविता पृथुला गीतयः । सर्वरसात्मिका ध्रुवागाने द्वितीय-प्रेक्षणिके विनियोगः ।

मतङ्गः

लक्ष्मात्र चांशाः सकलास्स्वराश्च
मिथश्च तेषामपि विंशतिः स्यात् ।
अलो निषादोऽभिमतः प्रयोगे
गान्धारकेंशे सति तद्बहुत्वम् ॥

भवेत्तु संवादितया द्वयोश्च वादित्वपक्षेऽपि निषादकस्य ।
बहुत्वमेवास्ति नचाल्पभावः ।
निषादगान्धारकयोरिहांशभावेन तेषां सपतौडुवत्वे ।
स्यान्मध्यमादि.किल मत्सरीकृता मूर्छना ग्राम इहादिमे स्यात् ।
न्यासौ मतौ षड्जकमध्यमौद्वौ नैष्क्रामिकाया भवति वायाः ।
गाने पुनर्नाटकपूर्वकाङ्के कलाभवन्त्यष्ट गुरुस्वरूपाः ।
जाताविह द्वादशरांभवन्ति गाने वराली परिदृश्यतेऽस्याः ।

रघुनाथः

षड्जषाडवः—रागः

नौपधिकतावयुक्तः सौवीरीमूर्छनाश्रितैकसोदयः ।
ऋषभापन्यासधरो निधनस्थितमध्यमध्वनिकः ॥
अंशन्यासस्थापितमध्यमको विकृतमध्यमोद्भवः ।
गान्धारस्वरहीनो विज्ञेयष्षड्जषाडवो रागः ॥

नान्यः

मध्यमांशो मध्यमान्तो गान्धारेण च वर्जितः ।
विकृतमध्यमोद्भूतो विज्ञेयष्षड्जषाडवः ॥

कश्यपः

षड्जस्वरमन्त्रः

षड्जग्रामः हृदयाय नमः । मध्यमग्रामः शिरसे स्वाहा । गान्धारग्रामः शिखायै वषट् । षाडवः कवचायहुम् । औडुवः नेत्रत्रयाय वौषट् । संपूर्णः अस्त्राय फट् । सनकऋषिः सुप्रतिष्ठा छन्दः गौरी देवता । ऐं श्रीं गीं संनमः ।

जगदेकः

षड्जाभिनयः—अभिनयः

दक्षिणेनालपद्मेन वामेन चतुरेण तु ।
परिमण्डलितेनाथ मयूरललितेन च ।
एवं विनिर्दिशेत् षड्जं कोविदो नाट्यनृत्तयोः ॥

दामोदरः

षड्जोदीच्यवती—जातिः

षड्जोदीच्यवत्याः षड्जमध्यमधैवतनिषादाः ग्रहा अंशाश्च : पञ्चस्वरपरस्तारः । न्यासापरस्तत्परो वा मन्द्रः । ऋषभहीनं षाडवम् । ऋषभपञ्चमहीनमौडुवितम् । पूर्णावस्थायां गान्धार-पञ्चमयोरल्पत्वम् । गान्धारस्यांशत्वे प्राप्ते बाहुल्यम् । षाडवे पञ्चमस्याल्पत्वम् । औडुविते न कस्याप्यल्पत्वम् । अशेषाणां बहुत्वमेव । मध्यमो न्यासः ऋषभधैवतावपन्यासौ । अंशानां

परस्परमनं दशविधलक्षणमस्ति। सप्त पूर्णभेदाः। पञ्चषाडवाः पञ्चऔडुवाः। गान्धारमूर्छना। तालः पञ्चपाणिः। एककलेन चित्रेण मागधी। द्विकलेन वार्तिकेन संभाविता। चतुष्कलेन दक्षिणेन पृथुला। रसौ शृङ्गारहास्यौ। ध्रुवागाने द्वितीयप्रेक्षणिके विनियोगः।

मतङ्गः

स्यात् षड्जोदीच्यवत्यंशैः षड्जमध्यमधैवतैः।
सनिषादैरपन्यासौ विज्ञेयौ षड्जधैवतौ ॥
ऋषभेण विहीनेयं द्वाभ्यां चेत्पञ्चमेन च।
मन्द्रगान्धारभूयस्त्वमस्या न्यासस्तु मध्यमः ॥

दत्तिलः

गान्धारीषड्जीभ्यां धैवत्यां अंशसद्भावे षड्जोदीच्यवती। इति सूत्रम् (भरतस्य) मध्यमषड्जनिषादा धैवतसहिता भवन्ति चांशांशाः। षड्जश्च मध्यमस्वरश्चापन्यासः। मध्यम एव न्यासः। ऋषभस्य लोपात्। ऋषभपञ्चमलोपादौडुवितम्।

नान्यः

परस्परं सङ्गतिरत्र तेषां स्यान्मन्द्रगान्धारबहुत्वमत्र।
षड्जर्षभौ भूरितरौ रिलोपात्स्यात्षाडवं तत्र न धैवतांशे ॥
रिधौ हि संवादितया प्रतीतौ संवादिनोर्नास्ति यतो विलोपः।
गान्धारकाद्यः किल मूर्छनांश्चक्रान्तादिमग्रामगताऽत्र वेद्या ॥

रघुनाथः

षड्रागचन्द्रोदयः

पण्डरीकविट्ठलकृतः। अत्र रागमेलकर्तृविभागो विचारितः। क्री. १५७०.

षड्विधमार्गिणी—मेलकर्ता (रागः)

स रि ग ० ० ० म प ० ध ० नि ० ० स

मल

षण्मण्ठः—तालः

दीप्तमेकं भवेद्यत्र षण्मण्ठः स तु कथ्यते।
ऽ

वेदः

षण्मण्ठकः—देशीतालः

गुरुद्वन्द्वं लघुद्वन्द्वं निःशब्दलचतुष्टयम्।
षण्मण्ठके विजानीयात् रसिकैर्नृत्यवेदिभिः ॥
ऽ ऽ ॥ । । । ।

दामोदरः

षण्मुखः—देशीतालः

सगणानां त्रयं गश्च ताले षण्मुखसंज्ञके।
14 मात्राः।

तालप्रस्तारः

षण्मुखो द्रुतषट्केण विरामान्तेन भूषितः।
० ० ० ० ० ०́

लक्ष्मणः

षण्मुखप्रिया—मेलकर्ता (रागः)

स रि ग ० ० ० म प ० ध ० नि स.

मल

षण्मुखवंशः

यूकात्रयं यवश्चैकोऽङ्गुलान्येकोनविंशतिः।
षण्मुखाख्यस्य वंशस्य दण्डमानमिहेष्यते ॥
षडङ्गुलो मध्यदेशो मुखतालाख्यरन्ध्रयोः।
सप्तकान्तरमानं तु प्रत्येकं पुनरीरितम् ॥
त्रियवी पञ्चभिर्युक्ता यूकाभिर्मानवेदिना।
सप्तातीतान्तरालस्य मानमेको यवस्तथा ॥
यूकात्रितयसंयुक्ताङ्गुलानां स्याच्चतुष्टयी।
लक्ष्मशेषं विजानीयान्मुनिवंशवदस्य तु ॥

षाडवरागगानफलम्

संग्रामे वीरतारूपलावण्यगुणकीर्तनम्।
गाने षाडवरागाणां गदितं पूर्वसूरिभिः ॥

नारायणः

षाडवा—

मूर्छनाभेदे द्रष्टव्यम्

षाड्जी—जातिः

पञ्चस्वरास्तत्र भवन्ति षाड्जयां अंशो निषादर्षभवर्जनेन।
निषादलोपादिह षाडवत्वं गान्धारकांशेन निषाद लोपः ॥
संवादिनौ तौ हि निगौ प्रदिष्टौ विवादिसंवादिगतोऽस्तिलोपः।
गान्धारकेंशे सति पूर्णतास्यात्क्वचिन्निषादस्य च काकलीत्वम् ॥
स्यात्सङ्गतीरागविवक्तिहेतुः सङ्गः कृतस्स्यात्सगयोर्विरोधात्।
अत्रान्तरत्वांशतया तयोस्तु समप्रधानत्ववसेन सङ्गः ॥
षाड्जयां भवेन्मूर्छनिकाऽत्र षड्जग्रामोत्तरायायतिकैव मेलः।
नैष्कामिकाया भवति ध्रुवाया गाने पुनर्नाटकपूर्वकाङ्के ॥
जाताविह द्वादश संभवन्ति रागो वराटी परिदृश्यते स्याः।

रघुनाथः

षड्जग्रामसंबन्धाया अंशाग्रहाः पञ्च भवन्ति। तद्यथा— षड्जगान्धारमध्यमपञ्चमधैवता ग्रहा अंशाश्च। गान्धारपञ्चमावपन्यासौ। निषादहीना षाडवी। षड्जो न्यासः। षड्जगान्धारयोः षड्जधैवतयोश्च सङ्गतिः। पञ्चस्वरपरा तारगतिः।

षड्जस्वरपरा मन्द्रगतिः। षड्जधैवतयोश्चौडुवितत्वं च सर्वथैव नास्ति। संपूर्णा षाडवा। यदा संपूर्णं गीयते तदा रिषभपञ्चमयोः निषादपञ्चमयोश्चाल्पत्वं कार्यम्। यदा षाडवा गीयते तदा रिषभस्याल्पत्वं कार्यम्। शेषाणां स्वराणां बहुत्वम्। अस्य धैवतादिमूर्छना। पञ्चपाणिः। चित्रे मार्गे मागधीगीतिः, पञ्चपाणिर्द्विकलः, वार्तिकमार्गे संभाविता गीतिः। चतुष्कलः पञ्चपाणिः दक्षिणे मार्गे, पृथुला गीतिः। वीररौद्राद्भुता रसाः। प्रथमप्रेक्षणिके ध्रुवागाने विनियोगः।

मतङ्गः

षाड्जीकपालम्

वदामि षाड्जी जनितं कपालमंशो ग्रहश्चात्र तु षड्ज एव।
इहर्षभो न्यासतया प्रतीतोऽपन्यासगान्धारकनामधेयः॥
महत्वगान्धारणमध्यमौ द्वावल्पे निषादर्षभपञ्चमाश्च।
सधैवताल्लङ्घ्य इहर्षभः स्यात्कलाः किल द्वादश संप्रदिष्टाः॥

रघुनाथः

यत्र खलु षड्ज एव ग्रहस्तथांशोऽप्यपन्यासः।
गान्धारो न्यासः स्यादतिबहुलत्वं तथा मगस्वरयोः॥
पञ्चमनिषादधैवतरिषभाणामत्र चाल्पतारा च।
ऋषभस्तु लङ्घनीयः काले काले च।
द्वादशकलंकपालं पूर्णं षाड्जयास्तथाह नान्यपतिः॥

नान्यः

षाड्जीकपालगानम्

यस्मिन्नंशो ग्रहष्षड्जोऽपन्यासश्च तथा बहू।
गान्धारपञ्चमौ चाथ निषादर्षभधैवताः॥
पञ्चमश्चाल्पकालङ्घ्यऋषभश्च तथोदितः।
करा द्वादशसंख्याका गान्धारे न्यसनं तथा॥
षाड्ज्या जातेः कपालं तद्ब्रवीति स्वरकोविदः।
खट्वाङ्गधरमित्यादि द्वादशसु कलासु द्वादशपदानि॥

कुम्भः

षाड्जीध्यानम्

वीणाक्कणश्रवणजातकुतूहलेन
देवेन कामरिपुणा परिरभ्यमाणाम्।
पाशाङ्कुशाङ्कितकरामरुणाविभासां,
षाड्जीं समस्तजननीमनिशं नमामि॥

जगदेकः

षाण्मातकं—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध नि प म रि स.

मम

षिड्गडम्

सल्यास्समक्षं भर्तुर्यदुद्धतं वृत्तमुच्यते।
मसृणं च कचिद्धूर्तचरितं षिड्गडस्तु सः।
अत्राल्पसुकुमारसुद्धतप्रचुरनृत्तं विधातव्यम्॥

अयं शब्दः षिद्गगः, षिद्गकः, सिङ्गटः, सिङ्गडः, सिङ्गकः, इत्यादि नानाप्रकारमादर्शेषु दृश्यते।

षोडशाक्षरम्—अवनद्धाङ्गम्

आङ्किके—क ट ढ त थ र
वामे —घ म ह
ऊर्ध्वे —ग द
आलिङ्गे—ख ठ ण ध ल. इति षोडशाक्षराणि।

स्वरव्यञ्जनसंयोगेनाक्षरा व्याङ्किकादौ वाक्करणानि भवन्ति। संयोगस्तु स्वरव्यञ्जनयोगेन द्विधा। स्वरास्तु—अ आ इ ई उ ए ओ अं इति। ककारस्तु स्वरसंयोगेन क कि कु के को कं भवन्ति।

खकारस्तु खि खु खो
गस्तु गु गे
घस्तु घ घि घु घो
टस्तु ट टा टि टौ टं
ठस्तु ठ ठा ठि ठो ठं
ढ कारस्तु ढे ढौ
णस्तु ण णा णे णौ
तस्तु त ता ति ते
थस्तु थ था थि थे
दस्तु द दु दे दो
धस्तु ध धा धि धे
रेफस्तु र रि रे
लस्तु ल ली ले
हकारमकारा
रेफानुबन्धाः क्र म्र घ्र त्र द्र ध्र
लकारानुबन्धाः ककारस्य क्लु क्ले क्लं
णानुबन्धो हकारस्य ह्ण
थानुबन्धः तकारस्य त्थ
धानुबन्धः दकारस्य द्धं द्धे इति.

तेषामुत्पत्तिः। आङ्किके द्विपुष्करे समहस्तनिपाताद्धकारः। तत्रैवाङ्गुलीप्रचलनाट्टकारः। तत्रैवावष्टम्भाड्ढकारः। तत्रैवार्धनिगृहीतात्थकारः। तत्रैव दक्षिणमुखे पार्ष्णिनिपीडितात् धकारः। तत्रैव वाङ्गुलिकुञ्चनात्कुकारः। ऊर्ध्वकवामयोस्सम-

हस्तनिपातनाद्धुंकारः। प्रदेशिन्या चालिङ्गे क्लेंकारः। समपाणिप्रहतो मकारः। सनिगृहीतः ग घ द धाः। अर्धनिगृहीताः क ख ट दकाराः। पार्श्वपाणिप्रहताः त थ कारौ। अर्धार्धपाणिप्रहतावर्धनिगृहीतौ आलिङ्गे ढकारणकाररेफयुक्तदकारा द्विहस्तप्रहताः। धुं द्रों क्ले इति मुक्तपार्श्वप्रहताः। घि क्ना अर्धपाणिप्रहतौ निगृहीतौ। एतेष्वक्षरेषु प्रयोगवशेन प्रहाराः कार्याः। एतदक्षरकरणं वाक्करणमित्युच्यते।

भरतः

वाक्करणं केवलं ध्वनिरेव। अथवाऽनुहारः, न तु स्पष्टतया स्वभावतो वा वर्णाः। तथापि ते ध्वनयः मनोनन्दनहेतवः।

—(त्रिपुष्करवाद्याक्षराणि)

मृदङ्गे, क ख ग घ ट ठ ड ढ ण थ द ध म र ल ह। षोडशाक्षराणीह पुष्करादौ नियतं संविधेयानि।

भरतः

षोडशी—तानः (षाडवषड्जलोपः)

म ग रि नि ध प — कुम्भः

षोणावती—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि प ध नि स.

(अव) स नि म ग रि स.

मज

स

स—षड्जस्वरः

सकण्ठः—गायकभेदः

स्वरं वर्णं च तालं च युक्तं यो घटयेत्त्रयम्।
शोभनध्वनिसंयुक्तः सकण्ठो गायको हि सः॥

सोमेश्वरः

सकम्पधुतम्—शिरः

सकम्पधुतमप्येवं चतुरै रञ्जकैः कृतम्।

ज्यायनः

एवमिति कम्पितधुतसमायोगेन।

सकम्पपरिवाहितम्—शिरः

कम्पितेन समायोगं संप्राप्ते परिवाहिते।
लास्ये तालल्ये प्रोक्तं सकम्पपरिवाहितम्॥

ज्यायनः

सकलम्—एकतन्त्रीवाद्यभेदः

तदुक्तं सकलं वाद्यं यतः स्थूलो भवेद्ध्वनिः।
असंस्पर्शेन तर्जन्या दोरिकापत्रिकावधि।
सार्यते तन्त्रिकास्थाने कम्रिकेति पाठान्तरम्।
तन्त्रिका यत्र सकलं तदपि स्मृतम्॥

पार्श्वदेवः

—वाद्यम्

तन्त्री संलग्नजीवातुः स्थूलो यत्र ध्वनिर्भवेत्।
तदुक्तं सकलं वाद्यमपरेस्त्वन्यथा जगुः॥
आदोरिकं पवित्रं चेत्तर्जनीस्पर्शवर्जितम्।
सार्यते काम्रिकावाद्य तदाहुः सकलाभिधम्॥

कुम्भः

सकलकलावर्धिनी—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि.

(अव) ध प म ग रि स नि ध नि स

मज

सकला—

षड्जस्य प्रथमा श्रुतिः। — पा. सोमः

षड्जस्य चतुर्थी श्रुतिः। — सुधा

षड्जस्य चतुर्थी श्रुतिः—मण्डलीमते तारषड्जस्यैव।

सुक्रमम्—रञ्जनगुणः

सुस्थानं सरलं श्राव्यं शुद्धकाकुविराजितम्।
सप्रमाणं क्रमयुतं गीतं प्रौढजनप्रियम्॥

सोमेश्वरः

सकक्षकम्—मात्रावृत्तम्

चतस्रो गाथाः — — विरहाङ्कः

सगर्वम्—दर्शनम्

सगर्वं तद्यदुत्फुल्लतारं स्थिरकनीनिकम्।

शारदातनयः

रिः—देशीनृत्तम्

स्थानैस्संहतकादिषोडशमुखैः चारीभिरासप्तभिः
त्रिंशत्सप्तमितैर्युतैरमिलितैरन्यैस्त्रिभिर्हस्तकैः।
दृग्भेदैः करणैर्वरैरथशिरोभेदाङ्गहारैः स्फुटा
सङ्कीर्णा गदिता बुधैर्नटमुदे नेरिर्मनोहारिणी॥

अत्र चतुर्विंशतिभेदा भरतोक्ता असंयुतहस्ताः। अत्रोक्ताश्च संयुतास्त्रयोदश। आहत्य सप्तत्रिंशत्। अन्यैस्त्रिभिरिति गोमुख, त्रिशूल, दर्दुरः, इति कोहलोक्ताः।

वेदः

सङ्कीर्णशिखरहस्तः

पूर्वोक्तमुष्टिहस्ते तु किञ्चिदङ्गुष्ठ एव च।

प्रसारितश्च चलितः सङ्कीर्णशिखरः करः।
चटके चलचित्तेऽपि सङ्कीर्णशिखरो भवेत् ॥
अत्र चटकशब्दः ग्रन्थस्याप्युपलक्षकः।

शृङ्गारशेखरः

सङ्कीर्णालपल्लवहस्तः

पूर्वोदितालपद्मोऽपि सर्वाङ्गुल्यस्तु कुञ्चिताः।
अधोमुखश्च विज्ञेयो संकीर्णाख्यालपद्मकः।
अधोमुखो रेचितश्चेत्कर्कटे वृश्चिके भवेत् ॥

शृङ्गारशेखरः

सङ्कीर्णमण्टकः—देशीतालः

आदितालो द्वितीयश्च द्द्वयं च लघुस्ततः।
यतिलग्नद्वयं यत्र द्वितीयद्वयकं तथा ॥
वेदद्रुतास्तु विज्ञेया तथा शरचतुष्टयम्।
अशब्दं च क्रमाद् ज्ञेयं सङ्कीर्णो मण्ठको भवेत् ॥

दामोदरः

|००|००|०|००|००|००००|||

सङ्कीर्णमकरः—हस्तः

पूर्वोक्तमकरे हस्ते दक्षिणः कुञ्चितश्चलः।
अन्याङ्गुलयः प्रविरलाः पञ्चसंख्या यथाक्रमम्।
युज्यते स्तब्धरोमार्थे सङ्कीर्णमकरः करः।

शृङ्गारशेखरः

सङ्कीर्णगजदन्तहस्तः

गजदन्तौ श्लिष्टमुखौ सङ्कीर्णगजदन्तकः।
सङ्कीर्णगजदन्तोऽयं उलूकार्थे प्रयुज्यते ॥

शृङ्गारशेखरः

सङ्कीर्णहंसहस्तः

तर्जन्यङ्गुष्ठसंयोगो मध्यमानामिकापि च।
प्रसारिता कनिष्ठा च वक्रितातलमाश्रिता ॥
नाम्ना सङ्कीर्णहस्तोऽय शुक्राचार्यमतोदितः।
बकार्थे मन्द्रभेदेषु योज्यस्सङ्कीर्णहंसकः ॥

शृङ्गारशेखरः

सङ्कृतिछन्दोवृत्तानि

तथा शतसहस्राणि सप्तषष्टिश्च सप्ततिः।
सप्त चैव सहस्राणि षोडश द्वेशते ततः।
कोटिश्चैवेह वृत्तानि सङ्कृतौ कथितानि तु ॥

भरतः

सङ्केतः—हस्तप्राणः

ऊहाविधानरचनां विना स्थूलोऽतिपूर्वकः।
यो हस्तनियमः प्रोक्तः ससङ्केतः प्रकीर्तितः ॥

शृङ्गारः

सङ्कोचमृगशीर्षः—हस्तः

पूर्वोक्तसर्पशीर्षाख्ये कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ तदा
ईषदूर्ध्वश्रितौ नाम्ना सङ्कोचमृगशीर्षकः ॥

शृङ्गारशेखरः

सङ्गता—प्राकृतेमात्रावृत्तम्

षट्भगणाः गुरुश्च। विरहाङ्कः

सङ्गतकम्—मात्रावृत्तम्

भ भ ग ग भ भ ग अन्ते गाथा च।

विरहाङ्कः

सङ्गतम्—भङ्गतालः

गद्वयं लगौ लद्वयम्।
ऽऽ।ऽ॥ नान्यः

गीतं वाद्यं तथा नृत्यं त्रयं सङ्गीतसंज्ञकम्।
तद्द्विधा भिद्यते मार्गदेशीभेदेन तत्त्वतः ॥

कुम्भः

गीतवाद्ये उभे एव सङ्गीतमिति केचन। पुण्डो
गीतं वाद्यं तथानृत्यं त्रयं सङ्गीतमुच्यते।

कुम्भः

सङ्गीतकल्पद्रुमः

केनचिद्राज्ञा स्वेपञ्चवृत्यात्मकं रचितः। अयं ग्रन्थः संगीतशिरोमणावुदाहृतः। 1429 कालात्पूर्वं विरचित इति ज्ञायते। अन्यः स गणेशस्तु वङ्गदेशप्रभुः सुलतासाहिना 1400 काले पराजित इति संगीतशिरोमणो उक्तम्। अयमेव सङ्गीतकल्पवृक्षनामकं ग्रन्थमपि चकारेति चोद्यते।

सङ्गीतकल्पवृक्षः

गणेशनामकराज्ञाकृतः।

सङ्गीतकौमुदी

अस्यैकदेशभाग एवोपलब्धः। तस्मिन् कर्तृनाम कापि न दृश्यते। अस्य कर्ता ओढ्रदेशीयः स्यादिति ओढदेशीयग्रन्थपरिशीलनादनुमीयते।

सङ्गीतचन्द्रः

विप्रदासकृतः। अत्र नृत्तभाग एवोपलभ्यते। ग्रन्थकर्ता गीतभागमपि चकार इति ज्ञायते। एष नृत्तभागः कुम्भकर्णीयनृत्तरत्नकोशस्य मूलग्रन्थ इव भाति उभयोरपि भेदोऽत्यल्प इव। अस्य ग्रन्थस्य नेपालभाषायां व्याख्याकारः जगज्ज्योतिर्मल्लनामा तद्देशाधीश्वरः। जगज्ज्योतिर्मल्लस्य कालः 1625.

सङ्गीतचन्द्रिका

भट्टमाधव रचिता। रघुनाथेन स्मृता। भट्टमाधवः वाराणसीवासीति तत्रैवोक्त्या ज्ञायते। क्रै. प. 1400.

सङ्गीतचिन्तामणिः

वेमभूपालकृतः। अत्र वाद्यनृत्यखण्डावेवलब्धौ। तौ खण्डौ षट्सहस्रग्रन्थरूपौ। मध्ये मध्ये गीतखण्डस्मरणात्। गीतखण्डस्य इदानीमनुपलंभात् गीतखण्डः नष्टप्रायः। लब्धो भागः अतिप्रौढोऽपि बालानामपि सुबोधः। निष्कृष्टः विषयः। प्रायेण रत्नाकरानुसारी। अन्यः सङ्गीतचिन्तामणिः दृश्यते। तत्र प्रथमाध्यायस्यैवोपलम्भात् केन विरचित इति न ज्ञायते। तृतीयः सङ्गीतचिन्तामणिः कमललोचनकृतः गीतगोविन्दजातीयः पञ्चदशाश्वासात्मकः कृष्णगानविषयः। केवलं प्रबन्धरूपः। कमललोचनस्य सङ्गीतामृतमपि गानरूपप्रबन्ध एव।

सङ्गीतचूडामणिः

जगदेकमल्लकृतः। अत्र शक्त्यागमस्वयम्भूच्छन्दः परमर्दिसोमेश्वर पाण्डुसूनुमालतीमाधवकामरूपेश्वरदत्तबृहद्देशी प्रभृतय उदाहृताः। तेषु परमर्दी जगदेकस्य पितामहः।

अत्र पञ्चाध्यायाः। प्रबन्धतालरागवाद्यनृत्तानि एकैकस्मिन्नध्याये प्रतिपाद्यन्ते वाद्यनृत्ताध्यायावसमग्रौ। अस्माद्बहवो लक्षणश्लोकाः पार्श्वदेवेन सङ्गीतसमयसारे मूलकारनामानिर्दिश्य उदाहृताः। स्वयंभूः प्राकृतछन्दस्कारः। स जगदेकात्प्राचीनः।

सङ्गीतचूडामणिसारः

केरलदेशे अस्योपलम्भादस्यकर्ता केरलीयस्स्यादित्यूह्यते।

सङ्गीतदर्पणः

अपरौ द्वौ ग्रन्थौ एकस्तु दामोदरकृतः। कालः 1550
नाट्ये नवीनसम्प्रदायं निरूपयति।

सङ्गीतदामोदरः

श्रीलशुभङ्करकृतः। अत्र नाट्यलोचनद्वय, नाट्यदर्पणद्वय, सङ्गीतसर्वस्व, नटोरगी, मुक्तावली, शारदीय, नारदीय, रत्नकोश, चूडामणि, कल्पवृक्ष, तुम्बुरुनाटक, नागरसर्वस्व, धूर्तसमागमादयोग्रन्थाः स्मृताः। शारदीयग्रन्थः शारदातनयकृतः। धूर्तसमागमः—नेपालमहाराजस्य नृसिंहराजस्य सभायां स्थितेन ज्योतिरीश्वरेण रचितः। तस्य कालः 1480। अतः शुभङ्करोऽपि तदर्वाचीनः। एकं नाट्यलोचनं अभिनवगुप्तरचितम्। अपरं त्रिलोचनेन कृतम्।

सङ्गीतनारायणः

किमिडि नारायणदेवरचितः। अत्र विषयाः सम्यक् परिष्कृताः। कालः 1600

सङ्गीतपारिजातः

अहोबिलकृतः। 1600 काले स्यात्
वीणायां सारिका स्थापनप्रमाणे सम्यगत्र निरूपिते।

सङ्गीतभास्करः

नेपालेश्वरजगज्ज्योतिर्मल्लकृतः। सङ्गीतचन्द्रस्य व्याख्यारूपः।

सङ्गीतमकरन्दः

नारदप्रोक्तः एकः। अन्यो वेदप्रणीतः। आहत्य द्वौ ग्रन्थौ वर्तेते। नारदप्रणीतः सप्तपरिच्छेदात्मकः। सङ्गीतरत्नाकरानन्तरं तज्जातीय एव लघुग्रन्थो शिष्यसौकर्यार्थं प्रमाणभूतनारदवाक्यात् लिखितःस्यात्। सङ्गीतरत्नाकरमकरन्दयोर्बहवः श्लोकाः समानाः। मध्ये महामहेश्वर (अभिनवगुप्तः) नामग्रहणात् अस्यातिप्राचीनत्वं कैश्चिदुक्तं विहतमेव

अयं वेदकविप्रणीतः। शिवाजीपितुः शाहराजस्य मकरन्दः इति नामान्तरं आसीत्। अतः तन्नाम्ना, तदास्थानविद्वत्कविवेदेन विरचितः। ग्रन्थेऽस्मिन् बहवो नवीनसम्प्रदायाः विस्तरेण निरूपिताः यथा—रूपकनृत्तं, ध्वजनृत्तं, सप्ततालनृत्तं इत्यादीनि। कालः 1600 महाराष्ट्रदेशीयः।

सङ्गीतमहोदधिः

अयं ग्रन्थः कास्मीरेषु जम्मूनगरे रघुनाथनिलयभाण्डागारे एव वर्तते। अस्य कर्ता रणसिंहदेवः काश्मीरपतिः स्यात्।

सङ्गीतमुक्तावलिः

देवणभट्टकृता। अस्माद्ग्रन्थात् देवेन्द्रेण गतिलक्षणे बहवः श्लोका उदाहृताः। अतः देवेन्द्रात् देवणः पूर्व इति निश्चीयते कालः क्रै. प. 1400. समीचीनोऽयं ग्रन्थः।

देवेन्द्रभट्टकृता। अत्र नृत्ते नूतनप्रक्रिया सम्यग्विचारिता। अङ्गाद्यभिनयेषु लक्ष्यश्लोका उदाहृताः। आन्ध्रकर्णाटमहाराष्ट्रनृत्तपद्धतय उदाहृताः। 1450

स

तलुसुखरामस्य ग्रन्थभाण्डागारे अयं ग्रन्थ आसीदिति केन चिद्ग्रन्थान्वेषकेणोक्तम्। एतावत्पर्यन्तं न लब्धम्।

सङ्गीतमेरुः— सङ्गीतनाट्यग्रन्थः

अयं कल्लिनाथेन रत्नाकरव्याख्यायां स्मृतः।

सङ्गीतरत्नमाला

अयं ग्रन्थः मम्मटकृत इति सङ्गीतनारायणो वक्ति। बहवः श्लोका सङ्गीतरत्नमालातः उदाहृताः। काव्यप्रकाशकारो वा न वेति संशयः। अयं ग्रन्थोऽद्यापि न लब्धः।

सङ्गीतरत्नाकरः

शार्ङ्गदेवकृतः। सङ्गीतशास्त्रे उपलब्धग्रन्थेषु प्राचीनसङ्गीत लक्षणमावेदितुं मुकुटायमानोऽयम्। अस्य सिङ्गभूप, केशव कल्लिनाथैः कृताः व्याख्यास्सन्ति। बहवो ग्रन्था अस्यानुवादरूपा एव। कुम्भस्य सङ्गीतराजोऽपि रत्नाकरस्य विस्तृता व्याख्यैवे त्युक्तिः नातिशयो भविष्यति। तञ्जापुररघुनाथेन शार्ङ्गदेवस्तत्र तत्र दूषितः। तथापि स रघुनाथोऽपि रत्नाकरमेवानूद्य पठति कुम्भो रत्नाकरं दूषयित्वा मतान्तराभावाद्वीणवेणुवादनसन्दर्भे विनातन्मतमवानुचकार। रत्नाकरीयविषयो केवलं विद्वद्भिः स्मर्तव्या एव, आधुनिकलक्ष्येषु तेषां विषयाणामनुपलम्भात्।

सङ्गीतरत्नावलिः

सोमराजदेवकृता। अत्राष्टावध्यायाः। क्री 1200.

जगद्धरेण सङ्गीतसर्वस्वे स्मृतम्। अद्यापि नोपलब्धोऽयं ग्रन्थः।

सङ्गीतविद्याविनोदः

एकश्लोकस्य विवरणरूपोऽयं ग्रन्थः। नाट्यसङ्गीतविषयाः सङ्ग्रहेण प्रतिपाद्यन्ते। अस्य कर्ता न ज्ञायते। ग्रन्थान्ते अनूपसिंहनामस्मृतम्।

सङ्गीतशिरोमणिः

पण्डितमण्डली विरचितः। क्री. 1420

सङ्गीतशेखरः

अस्य कर्ता न ज्ञायते। वङ्गदेशेऽयं ग्रन्थो वर्तते। युद्धसंक्षोभात्र तस्यादर्शः संपादितः। जगद्धरेण सङ्गीतसर्वस्वे श्रृङ्गारशेखर उदाहृतः।

सङ्गीतसमयसारः

पार्श्वदेवकृतः। दशपरिच्छेदात्मकः। कालः क्रै. प. 1300 काले स्यादित्यूह्यते। अस्माद्ग्रन्थाद्बहवो विषयास्सङ्गीतसुधायां प्रबन्धाध्याये संसूचिताः।

सङ्गीतसरणिः

पुरुषोत्तममिश्रपुत्रेण रचितोऽयं ग्रन्थः। पुरुषोत्तमः किमिडिमण्डलेशस्य नारायणदेवस्य सभायां आसीत् इति सङ्गीतनारायणाद्ज्ञायते। ग्रन्थेऽस्मिन् पञ्चपरिच्छेदाः। समीचीनो विषयः। 1600 कालीनः।

सङ्गीतसर्वस्वम्

जगद्धरकृतम्। अस्मिन्ग्रन्थे सुङ्गीतवल्ली, सङ्गीतशेखर, नाट्यलोचन, रत्नकोश, नाट्यदर्पणादीनां प्रशंसाऽस्ति

सङ्गीतसारः

एतन्नामानः ग्रन्थाः पञ्च विद्यन्ते। एको विद्यारण्यकृतः। स नोपलभ्यते। रघुनाथेनस्मृतः। अन्यः सङ्गीतविद्याविनोदनाम्नो ग्रन्थस्य पूर्वभाग एव। उत्तरभागे अनूपसिंहस्य नामोच्चारणात् पूर्वभागोऽपि 1600 कालात्पूर्वं रचित इति ज्ञायते। अपरः कर्तृ नामहीनं एव अस्मिन्प्रधानतया ध्रुवादिप्रबन्धविचारः कृतः। तत्र रामार्चनचन्द्रिका, महेशस्यलक्ष्मीस्तोत्रं, अद्भुतरामायणम्, सङ्गीतदामोदरः, रायमुकुटः, राघवरायकृत नाट्यरत्नाकरः, तुम्बुरुनाटकं, नारदनाटकं, इत्यादिग्रन्थाः निर्दिष्टा। कालः1550

परःस्वल्पभागी कर्तृनिर्देशशून्यः। पात्रलक्षणगीतगुणनाद रागगमक प्रशंसध्रुवाप्रबन्धादयो अत्र उक्ताः। ग्रन्थस्य लेखकः विक्रमशके 1563 वर्षे श्रीकर्णकुण्डलनगरीमध्ये लिलेखेति वक्ति। अन्यो न ज्ञातः।

सङ्गीतसारकलिका

मोक्षदेवकृता। गीतवाद्यनृत्तरूपाः परिच्छेदाः सन्ति। अत्र भरतटीका, विशाखिल कश्यपनन्दीश धनञ्जयकम्बलाश्वतर तुम्बुरुसोमेश्वरप्रभृतीनां नामानि सूचितानि। प्रायशः सङ्गीतरत्नाकरस्यायं ग्रन्थः प्रतिबिम्बमेव। कालः क्रै. प. 1300.

सङ्गीतसारदुग्धाब्धिः

रङ्गनाथकृतः। प्राचीनमतानां सारोऽत्र निरूप्यते। शतद्वयवर्षपूर्वकालीनः।

सङ्गीतसारोद्धारः

कीकराजकृतः। पुण्यनगरस्थ भण्डारकर कोशालये वर्तते

तुलजा महाराजकृतः। कालः 1729—1735।

सङ्गीतसारार्णवः

गौरीसूनुकृतः। अत्र गीततालनृत्तवाद्यप्रकरणानि अष्टशत्युत्तरसहस्रग्रन्थपरिमिते उक्तानि। कालः क्रै. प. 1600 स्यात्

सङ्गीतसुधा

तञ्जापुराधीश रघुनाथकृता। कालः 1600—30

सङ्गीतानुगः—मा॰

शुद्धानां सालगानां च गीतानामक्षराणि तु।
कठिनानि च हृद्यानि समानि विषमाणि च ॥
मन्द्रं मध्यं तथा तारं प्रौढं चापि मनोहरम्।
नादं सम्यग्भ्रईलस्य वादनादनुगच्छति।
सङ्गीतानुग इत्युक्तो विदुषा वेमभूभुजा ॥

वेमः

सिंगभूपालकृतः। सङ्गीतरत्नाकरव्याख्या। अयं ग्रन्थः लघुरपि अर्थतोगुरुः। अयं ग्रन्थः केषुचिदादर्शेषु नर्मदानदीतीरवास्तव्येन गोपीनाथेन कृत इति दृश्यते। को वा गोपीनाथ इति न ज्ञायते। सिंगभूपालास्थाने पण्डितो भूत्वा अस्य ग्रन्थस्य निर्माणे सहायं कृतवानिति केचिदभिप्रयन्ति।

हरिपालकृतः। अस्माद्ग्रन्थाद्बहवः श्लोकाः भरतार्णवे उदाहृताः। तेषु हरिप्रियः, विचारचतुर्मुखः इत्यादिनामानः सन्ति। तस्माद्भरतार्णवग्रन्थो हरिपालग्रन्थानन्तरं केनचिद्रचितः स्यात्।

सङ्गीतसूर्योदयः

लक्ष्मणाचार्यकृतः। कृष्णदेवरायस्यास्थानसङ्गीतविद्वान्। ग्रन्थारम्भे कृष्णरायविजयप्रशस्तिरस्ति। नूतनतालानां स्वरनामकल्पितानां निर्माता लक्ष्मणः। (1520 कालः) करणनिरूपण प्रकरणे गङ्गावतरणमिति करणस्य नाम्नः प्रतिनाम कृष्णावतरणमिति कल्पितवान्।

सङ्गीतार्णवः

भोजदेवकृत इति श्रूयते। गीतार्णवाख्यः अन्यो ग्रन्थः भगवद्गीताविवरणविषयो दृश्यते। सङ्गीतार्णवादच्युतरायाताललक्षणे बहवः श्लोका उदाहृताः। ते भोजादर्वाचीना इति विषयादवगम्यते।

सङ्गीतालेकः

विश्वप्रदीपे सङ्गीतभागस्य नाम, भुवनन्दकृतः

सङ्गीतोत्पत्तिः

श्रुतिस्मृत्यादिसाहित्यनानाशास्त्रविदोऽपि च।
सङ्गीतं ये न जानन्ति ते द्विपादमृगाः स्मृताः।
त्रिवर्गफलदास्सर्वे दानयज्ञादिसत्क्रियाः।
एकं सङ्गीतविज्ञानं चतुर्वर्गफलप्रदम् ॥
पुरा चतुर्णां वेदानां सारमाकृष्य पद्मभूः।
तदन्ते पञ्चमं वेदं सङ्गीतं समकल्पयत् ॥
ऋग्भ्यः पाठ्यमभूद्गीतं सामभ्यस्समपद्यत।
यजुर्भ्योऽभिनया जाता रसाश्चाथर्वणाः स्मृताः ॥

पुरुषोत्तम

सङ्गीतोपनिषत्सारः

सुधाकलशकृतः। कालः क्रै. प. 1340.

सङ्गीतोपनिषत्सारोद्धारः

सुधाकलशकृतः। कालः क्रै. प. 1340। अत्र ग्रन्थे, भोज, तालरत्नाकर, श्विमतगौरीमतविश्वावसु तुम्बुरु वसिष्ठपुत्र पालक भूपाल नामानि सूचितानि। विश्वावसोः शिष्योऽर्जुन इत्युच्यते भवेसभूपाल इति परिच्छेदान्त श्लोकस्य भवेशभूपाल इति पाठान्तरं लभ्यते। भवेशस्तु मिथिलेश्वरः। तस्य दानशासनं क्रै. प. 1330 काले लिखितं मुद्रितमस्ति। तस्मादयं सुधाकलशो भवेशास्थानकविरित्यपि कैश्चिदूह्यते।

सङ्ग्रहः—गर्भसन्ध्यङ्गम्

सामदानादिसंपन्नः सङ्ग्रहः परिकीर्तितः। भरतः

साम्नासङ्केतादिवार्ताः श्रुत्वा राज्ञाविदूषकाय कटकस्य दानं रत्नावल्यां। अभिनवः

सामदाने भेददण्डयोरुपलक्षणम्। आदिशब्देन मायेन्द्रजालादि सङ्ग्रहः। रामचन्द्रः

सङ्ग्रहः सामदानार्थसंयोगः परिकीर्तितः। सिंगः

सङ्ग्रहचूडामणिकारमते श्रुतीसारीव्यवस्था

प्रथमायां सार्यां	श्रुतिः		स्वरा
,,	तीव्रा	कुमुद्वती	प्र
२	मन्दा	छन्दोवती	प्रतिचतुश्रुत्यृषभ
			चतुश्रुत्यृषभः
			प्रतिशुद्धगान्धारः
			शुद्धगान्धारः
	दयावती	रञ्जनी	
			प्रतिसाधा – गः
			साधा – गः

प्रथमायां सार्यां श्रुतिः स्वरा

४	रक्तिका रौद्री	प्रत्यन्तरगः अन्तरगः
५	क्रोधा वज्रिका	प्रतिशुद्धमः शुद्धमः
६	प्रसारणी प्रीतिः	प्रतिमः प्रत्यन्तरमः
७	शान्ता मार्जनी	पञ्चमः
८	क्षितिः रक्ता	प्रतिशु.धः शुद्धधः
९	सन्दीपिनी आलापिनी	प्रति चयधः चतुशुधः प्रतिशु.निः शु.निः
१०	मदन्ती रोहिणी	प्रतिषद् धः षद्धः प्रति.कैनिः कैनिः
११	रम्या उग्रा	प्रतिकाकलिनिः काकलिनिः शुद्धस्वरस्थानानि।
१२	उद्दीपिनी क्षोभिणी	तारसः

रि	ग	म	प	ध	नि	स
1, 2, 3	, 3, 4	5, 6	7	8,9,10	9,10,11	12

रि	ग	म	प	ध	नि	स
1	2	5	7	8	9	आधार स्वरः

सङ्ग्रहचूडामणौ स्वरव्यवस्था

ऋषभष्षड्विधः। यथा—शुद्धर्षभः, प्रतिशुद्धर्षभः, चतुश्रुत्यृषभः, प्रतिचतुश्रुत्यृषभः, षट्छ्रुत्यृषभः, प्रतिषट्छ्रुत्यृषभश्चेति।

गान्धारष्षड्विधः। यथा—शुद्धः, प्रतिशुद्धः, साधारणः, प्रतिसाधारणः, अन्तरः, प्रत्यन्तरश्चेति।

मध्यमः शुद्धमध्यमः, प्रतिशुद्धमध्यमः, प्रत्यन्तरमध्यमः, प्रतिमध्यमः इति चतुर्विधः। पञ्चम एक एव।

धैवतष्षड्विधः शुद्धप्रतिशुद्ध चतुश्रुतिक, प्रतिचतुश्रुतिक-षट्छ्रुतिक, प्रतिषट्छ्रुतिकभेदात्। निषादोऽपि शुद्ध, प्रतिशुद्ध, कैशिक, प्रतिकैशिक, काकली, प्रतिकाकली भेदात् षड्विधः।

सङ्गमः—मेलरागः (खरहरप्रियमेलजन्यः)

(आ) स रि म ध नि प स.
(अव) स नि ध ग रि स.

मञ्ज

संघट्टिता—देशीचारी

स्थान विषमसूच्याख्यमास्थायाङ्घ्री समुत्प्लुतौ।
पतन्तौ घट्टितौ यत्र मिथस्संघट्टिता च सा॥

वेमः

सङ्घातः—श्रव्यकाव्यम्

एकप्रघट्टके यस्त्वेक कृतो भवति सूक्तिसमुदायः।
सङ्घातस्सनिगदितो बृन्दावनमेघदूतादि॥

भोजः

सङ्घात्यका—सात्वत्यङ्गम्

मन्त्रार्थवाक्यशक्त्या दैववशादात्मदोषयोगाद्वा॥
सङ्घातभेदजननः तद्ज्ञैस्सङ्घात्यको ज्ञेयः॥

(अथवा)

बहुकूटसंश्रयाणां परोपघाकाशयप्रयुक्तानाम्।
कूटानां सङ्घातो विज्ञेयः कूटसङ्घात्यः॥

भरतः

सङ्घातस्य भेदं जनयति यो युधि स सङ्घात्यकः। सम्यक् घात्यः शत्रुवर्गो येन सङ्घातकविषयाद्वा सङ्घात्यकः सङ्घातभेदश्च परेण सामाद्युपायबलेन वा क्रियते। यथा—भीमो युधिष्ठिरेण साम्ना भेदितः। दैवात्संपद्यते यथा—द्रोणेनोक्तं सुते शास्त्रं त्यक्ष्यामीति। आत्मदोषे वा स्वकपटलक्षणेन यथा—कर्णकलहेऽश्वत्थामा शस्त्रत्यागं करोति। अत्र सत्त्वाधिक्यमपराद्धयति।

मन्त्रार्थकार्यसंसक्तो दोषाद्दैवस्य चात्मनः।
सङ्घातभेदजननः साङ्घात्यः कूट उच्यते॥

यथा—रामं वञ्चयितुं जालिनी नाम राक्षसी सीताकृतिमनुकरोति।

सागरः

सञ्चः

स्कन्धकूर्परयोस्तद्वद्गुल्फमणिबन्धयोः।
वामस्य चरणस्यापि कम्पः सञ्चोऽभिधीयते॥

श्रेष्ठः पाटहिकस्सञ्चादङ्गुष्ठमणिबन्धयोः।
स्कन्धकूर्परसञ्चात्तु नीचः पटहवादकः॥
वरो हौडुक्किकोऽङ्गुष्ठकूर्परस्कन्धसञ्चतः।
सञ्चाभ्यां मणिबन्धोत्थकौर्पराभ्यां तु मध्यमः।
असौ वामाङ्घ्रिसञ्चेन वादनादधमो भवेत्॥

शार्ङ्गदेवः

स्कन्धादिकम्पः सञ्चः स्यात्।

कुम्भः

—हस्तपाटः
सञ्चाख्योऽलगपाटः स्यादङ्गुल्यग्रार्धताडनात् ।
धरकरधरकर गिगणंदिगणंदि ।
वेमः

—देशीताल:
सञ्चो द्रुद्रुलैः समाख्यातः ।
(सञ्चद्विलैः— इति शुद्धपाठः स्यात्) ॥। मदनः

सञ्चारी—वर्णः
आरोहमवरोहं च स्वराः प्राप्ताः परस्परम् ।
सञ्चारिणः प्रगीयन्ते तद्वद्गानक्रियेदृशाम् ॥
सञ्चारी वर्ण इति । पण्डितमण्डली
ईदृशां — मूर्छनाक्रमवर्तिनाम् ।

सञ्चारिका
नानाकक्ष्यादि चारिण्यः तथोपवनसञ्चराः ।
देवतायतनक्रीडाप्रासादप्रतिसञ्चराः ॥
यामेषु च नियुक्तायास्तथा च विविधाश्रये ।
सञ्चारिकास्तु ता ज्ञेया नाट्यज्ञैरुपचारतः ॥
भरतः

सञ्चारिता—देशीचारी
तलसञ्चरपादेन यत्र तिर्यक्प्रसर्पता ।
अपरं कुञ्चितं शश्वदुत्क्षिप्योत्क्षिप्य योजयेत् ।
सैषा सञ्चारिता चारी कीर्तिता नृत्तकोविदैः ॥
वेम

सञ्जीवः—(नेपथ्यम्)
देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षसपन्नगाः ।
प्राणिसंज्ञाः स्मृता ह्येते जीवबन्धाश्च येऽपरे ॥
शैलप्रासादयन्त्राणि चर्मवर्मध्वजास्तथा ।
नानाप्रहरणाद्यश्च तेऽप्राणिन इति स्मृताः ।
अथवा कारणोपेता भवन्त्येते शरीरिणः ॥
भरतः

सञ्जीविनी—मेलरागः (कीरवाणीमेलजन्यः)
(आ) स ग रि ग म प ध नि स ·
(अव) स नि ध प म ग रि स .
मज

सट्टकम्—रूपकम्
तत्र नाटिकाप्रतिरूपकं कैशिकीभारतीप्रधानं, रौद्रवीरभयानकबीभत्सं, अवमर्शसन्धिशून्यं । यथा—कर्पूरमञ्जरी । अन्तर्यवनिकान्तं यथाङ्के यवनिकया अवच्छेदा भवन्ति तथात्रापि शौरसेनी प्राच्या महाराष्ट्रीयुक्तं स्त्रीवद्राज्ञोऽपि प्राकृतपाठः । यद्यपि बादरायणप्रभृतिभिरुक्तं राज्ञः संस्कृतपाठः कार्यात्प्राकृतपाठः । रूपकमेवेदं कार्यमिति राज्ञापि प्राकृतपाठः कर्तव्यः ।
सागरनन्दी

सैव प्रवेशकेनापि विष्कम्भेन विना कृतम् ।
अङ्कस्थानीयविन्यस्तचतुर्यवनिकान्तरम् ।
प्रकृष्टप्राकृतमयं सट्टकं नामतो भवेत् ॥
सैवेति । नाटिकेत्यर्थः । शारदातनयः

सट्टकं नाटिकावत्स्यात्किन्त्वेतत्प्राकृतैः कृतम् ।
प्रवेशकविहीनं च शृङ्गाराद्भुतभूषितम् ।
चतुर्यवनिकं कार्यं वयस्यन्ते प्रकीर्तिता ॥
अमृतानन्दी

सट्टकं नाटिकाभेदः कैशिकीभारतीयुतम् ।
सर्वसन्धिविहीनं च दीनं रौद्ररसादिकम् ॥
शूरसेनमहाराष्ट्रप्राच्यभाषादिकल्पितम् ।
अङ्कस्थानीयविच्छेदचतुर्यवनिकान्तरम् ॥
न वदेत्प्राकृतीं भाषां राजेति कतिचिज्जगुः ।
मागध्या शौरसेन्या च वदेद्राजेति केचन ।
एषां वा प्राकृतीं मन्ये यथा कर्पूरमञ्जरी ॥
कविकामधेनुः

शाटकमित्यप्युच्यते ।
चतुर्यवनिकायुक्तं शृङ्गारेणाद्भुतेन च ।
प्रवेशकविहीनं च प्राकृतैरपि निर्मितम् ॥
अवमर्शविहीनं च शाटकं कथितं बुधैः ।
प्राकृतश्लोकमयत्वाच्छाटकम् । यमनिकाः परिच्छेदविशेषाः ।
कर्पूरमञ्जरीचावदृष्टान्तेन तु कीर्तिता ।
शाटकं नाटिकावत्स्यादित्युक्तं भरतेन च ॥
शाटः स्यादिह नाटिका समगुणः शृङ्गारभेदोज्वली,
रम्यप्राकृतभाषया विरचितो नित्यं चतुस्सन्धिकः ।
किन्त्वेकोऽत्र विशेष एव भवति प्रायेण विष्कम्भको ।
नो वा स्यादिह हि प्रवेशकविधिः कार्यो मनागद्भुतः ।
शुभङ्करः

सन्तोषातिशयः—शिल्पकाङ्गम्
शपे सत्येन ते देवि क्षिप्रमेष्यति राघवः ।
चमूं प्रकर्षन् जविनीमित्यादि हनुमद्वचः ।
सन्तोषातिशयो हर्षाद्व्यापारो निरूपाभरः ॥
इदमङ्कं प्रहर्ष इत्याह सागरः । शारदातनय.

सन्तापः—शिल्पकाङ्गम्

विशेषेऽनुशयोक्तिर्यः सन्ताप इति कथ्यते ।
तं विना कैकयीपुत्रमिति रामेण भाषितम् ॥

शारदातनयः

अनुशयविशेषस्तापः। यथा—कुलपत्यङ्के सुभ्रूर्यारयतीति।
कुलपत्यङ्कः – कृत्यारावणे प्रथमाङ्कः। सागरः

सदानन्दः—(वर्णालङ्कारः)

सरिगम, (१) रिगमप, (२) गमपध, (३) मपधन, (४) पधनिस, (५) प्रतापसिंहः

सत्यकौशिकः—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि स.
(अव) स नि ध प म ध म ग रि स

मञ्ज

सत्यमञ्जरी—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध स.
(अव) स नि ध प म नि ध म रि स.

मञ्ज

सत्कलितम्—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स ग म प नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

सदृशोपमा—अलङ्कारः

(ड-म) यत्त्वयाद्यकृतं कर्म परचित्तानुरोधिना ।
सदृशं तत्तवैव स्यादिति मानुषकर्मणः ॥

भरतः

सन्दष्टः—वंशे फूत्कारदोषः

जल्पशब्द इवाभाति योऽसौ सन्दष्ट उच्यते ।

कुम्भः

सन्दष्टयमकम्—अलङ्कारः

आदौ द्वे यत्र पादे तु भवेतामक्षरे समे ।
सन्दष्टयमक नाम

(ड-म)-पश्य पश्य रमणस्य मे गुणान् ।

भरतः

सन्दष्टकम्—शृङ्गारचेष्टा

दन्तैर्ग्रहणं सन्दष्टकम् ।

भोजः

सन्दष्टः—अधरः

दन्तैर्दष्टस्तु सन्दष्टः सक्रोधे रतिसंभ्रमे ।

विप्रदासः

सन्दंशः—हस्तः

अरालाङ्गुष्ठतर्जन्यौ लग्नाग्रे निम्नतां गतः ।
किञ्चिच्चेत्तलमध्यः स्यात्तदा संदंश उच्यते ॥
स त्रेधा स्यादग्रजश्च मुखजः पार्श्वजः क्रमात् ।
प्राङ्मुखः सम्मुखः पार्श्वमुख इत्यस्य लक्षणम् ॥
कण्टकोद्धरणे सूक्ष्मकुसुमावचयादिषु ।
प्रयोक्तव्योऽग्रसन्दंशो धिगित्युक्तौ तु रोषतः ॥
वृन्तात्पुष्पोद्धृतौ वर्तिशलाकाञ्जनपूरणे ।
कर्तव्यो मुखसन्दंशः सन्दंशः पार्श्वजः पुनः ॥
गुणनिक्षेपणे मुक्ताफलानां वेधने तथा ।
निरूपणे च तत्वस्य सद्वितीयोऽथ-भाषणे ॥
जरोषे वामहस्तेन किञ्चिदग्रविवर्तनात् ।
अलक्तकादिनिष्पेषेप्येष श्रीशार्ङ्गिणोदितः ॥

शार्ङ्गः

सन्दानितम्—मात्रावृत्तम्

द्वे गाथे

विरहाङ्कः

सन्दीपनी—श्रुतिः

पञ्चमस्य तृतीया श्रुतिः ।

सन्धिः

अथैतदुपाधेः -कथाशरीरभागानां मुखादयः पञ्चव्यपदेशा भवन्ति। मुखं प्रतिमुखं गर्भो विमर्शो निर्वहणमिति। ते च बीजबिन्द्वादीनां अर्थप्रकृतीनां सन्धानात्सन्धय उच्यन्ते।

भोजः

—गीताङ्गम्

माषघातस्यार्धमात्रया सन्धीयत इति सन्धिः ।
त्र्यश्रचतुरश्रतालाभ्यां गणैः षड्भिरष्टभिर्वा भवति

नान्यः

—निर्वहणसन्ध्यङ्गम्

बीजप्रापणमेवात्र सन्धिरित्यभिधीयते ।

सर्वेश्वरः

मुखबीजोपगमनं सन्धिः ।

भरतः

यथा—रत्नावल्यां बाभ्रव्य सदृशीयं इत्यादिवसुभूतिवाक्येन मुखे यदुक्तं तदिह निकटीभूत सन्धानं सन्धिः।

मुखसंन्धौ न्यस्तस्य प्रारम्भावस्थाविषयीकृतस्य बीजस्य फलागमावस्थायां ढौकनं सन्धिः।

रामचन्द्रः

सन्धिः

नाटके पञ्चसन्धयः, मुखप्रतिमुखगर्भविमर्शनिर्वहणाख्याः।

सन्धितः—वादनम् (दक्षिणहस्तव्यापारः)

मध्यमानामिकाभ्यां तु व्रीहिर्घातोऽत्र संधितः।

शार्ङ्गः

—वीणायां दक्षिणहस्तव्यापारः

मध्यमानामिके तन्त्री बहिर्येद्याहतः क्वचित्।
तदा वैदिकवृन्देशः सन्धितं वक्ति भूपतिः॥

कुम्भः

सन्धिप्रछादनः—वर्णालङ्कारः (अवरोही)

नी ध प पा म ग गा रि स.

पण्डितमण्डली

सन्धिप्रच्छादनः

त्रिस्वरा प्रथमा यत्र द्वे कले त्रिस्वरे परे।
पूर्वपूर्वान्तिमा चेत्सः सन्धिप्रच्छादनस्त्वयम्॥
सरिगा, गमपा, पधनी

पण्डितमण्डली

सन्धिबन्धः—श्रव्यकाव्यम्

योऽपभ्रंशनिबन्धो मात्राछन्दोभिरमितोऽल्पधियाम्।
वाच्यरस सन्धिबन्धः चतुर्मुखोक्ताब्धिमथनादिः॥

सन्धिरिति परिच्छेदस्य नाम। चतुर्मुखकृतपद्यानि स्वयम्भुना प्राकृतछन्दस्युदाहृतानि।

भोजः

सन्धिमः—पुस्तः

किलिञ्जचर्मवस्त्राद्यैः यद्रूपं क्रियते बुधैः।
सन्धिमो नाम विज्ञेयः पुस्तो नाटकसंश्रयः॥

भरतः

किलिञ्जेति। भूर्जवेणुदलादि।

अभिनवः

सन्ध्यङ्गानि

पञ्चानां सन्धीनां चतुष्षष्टिरङ्गानि।
इष्टस्यार्थस्य रचना वृत्तान्तस्यानुपक्षयः।
रागप्राप्तिः प्रयोगस्य गुह्यानां च निगूहनम्॥
आश्चर्यवदभिख्यानं प्रकाश्यानां प्रकाशनम्।
अङ्गानां षड्विधं ह्येतद्दृष्टं शास्त्रे प्रयोजनम्॥

तस्मात्सन्धिप्रदेशेषु यथायोगं यथारसम्।
कविनाङ्गानि कार्याणि सम्यक्तानि निबोधत॥

भरतः

मुखसन्धौ

उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभनम्।
युक्तिः प्राप्तिस्समाधानं विधानं परिभावना।
उद्भेदः करणं भेदः द्वादशाङ्गानि॥

प्रतिमुखसन्धौ

विलासः परिसर्पः विधूतं तापनं नर्म नर्मद्युति प्रगयणं विरोधः पर्युपासनं पुष्पं वज्रं उपन्यासः वर्णसंहारः एतानि त्रयोदशाङ्गानि।

गर्भसन्धौ

अभूताहरणं मार्गः रूपं उदाहरणं क्रमः सङ्ग्रहः अनुमानं प्रार्थना आक्षिप्तिः तोटकं अधिबलं उद्वेगः विद्रवः एतानि त्रयोदशाङ्गानि।

विमर्शसन्धौ

अपवादः संफेटः विद्रवः शक्तिः व्यवसायः प्रसङ्गः द्युतिः श्रमः खेदः प्रतिषेधः निरोधनं आदानं छादनं प्ररोचना एतानि त्रयोदशाङ्गानि।

निर्वहणसन्धौ

सन्धिनिरोधः ग्रथनं निर्णयः परिभाषणं धृतिः प्रसादः आनन्दः समयः उपगूहनं भाषणं पूर्ववाक्यं काव्यसंहारः प्रशस्तिः एतानि चतुर्दशाङ्गानि।

एतेष्वङ्गेषु केषांचिन्नामलक्षणयोर्भेदा दृश्यन्ते। क्रमविपर्यासोऽप्यङ्गानां दृश्यन्ते। यथा—रामचन्द्रेण षष्ठाङ्गे विपदां शमनमित्युच्यते। एकादशाङ्गे गूढभेदनमिति च। प्रतिमुखसन्धौ द्वितीयतृतीयचतुर्थेष्वङ्गेषु अरतिः रोधः सान्त्वनमिति। त्रयोदशाङ्गेऽनुसर्पणमिति चोक्तम्। गर्भसन्धौ द्वितीयचतुर्थाष्टमदशमेष्वङ्गेषु चित्रार्थं वचः अभ्यर्थनासंभ्रमः कपटस्यान्यथाभावः इति पठितम्। विमर्शसन्धौ द्रवाप्रस्तुतार्थवचनावमानछलनतर्जनाधर्षणबन्धविचलनाज्ञासत्कारादेशनानि पठितानि। निर्वहणसन्धौ परिभाषणोपास्तिकृतिपूर्वभावः—इति च पठितम्।

सर्वेश्वरेण–तापनस्थाने शमः, प्रार्थनास्थाने संभ्रमः व्यवसायस्थाने विचलनं, निरोधस्थाने प्रथा, कार्यदृष्टिरद्भुतप्राप्तिः कृतिः इत्युक्तम्।

सिङ्गभूपालेन—प्रगयणस्थाने प्रगमनं, विद्रवस्थाने संभ्रमम, पूर्ववाक्यस्थाने पूर्वभावः, काव्यसंहारस्थाने उपसंहारः—इत्युक्तम् ।

रूपगोस्वामी तु चतुर्थपञ्चमसन्ध्यो रङ्गेषु नामभेदान् बहून् वक्ति । निर्वचनस्थलेषूच्यन्तेस्माभिः ।

सन्ध्यन्तम्

सन्धीनामेपैकविंशति प्रदेशा अर्थवशाद्भवन्ति । प्रयोजनवशाद्यावन्त एते प्रदेष्टुं शक्यन्ते तावन्तः सन्धिषु प्रदर्शयितव्याः।

सागरः

सन्ध्यन्तराणि सन्ध्यङ्गेष्वेवान्तर्भूतानीति प्रत्येकं न लक्षितानि बहुभिः ।

सन्ध्या—सङ्गीतशृङ्गाराङ्गम्

अहर्विभावर्योः सन्धिः सन्ध्या ।

भोजः

सन्नम्

सौष्ठवशब्दनिर्वचनावसरे द्रष्टव्यम् ।

सन्नतम्—करणम्

हरिणप्लुतयोत्प्लुत्य पादयोः स्वस्तिकं पुनः ।
यत्र कुर्वीत हस्तौ तु डोलौ तत्सन्नतं मतम् ॥
एतन्नीचस्वभावानामुपसर्पणगोचरम् ।
भट्टतण्डुरिति ब्रूते पादवत्स्वस्तिकौ करौ ।
देहनत्या भुवं प्राप्ताविति कीर्तिधरोऽभ्यधात् ॥

ज्यायनः

सन्नितालः—तालः

द्रुतत्रय लघुश्चैको द्वद्वयं च लवुद्वयम् ।
सन्निताले क्रमाद्ज्ञेयं सर्वनृत्येषु सम्मतम् ॥
००० । ०० ॥

दामोदरः

सन्नितालोडुपम्—देशीनृत्तम्

अनेन सन्नितालेन सन्नितालोडुपं भवेत् ।

वेदः

सन्निपातः—क्रिया (तालाङ्गम्)

क्रियाशब्दे द्रष्टव्यम् ।

—तालक्रिया

उभयोर्हस्तयोः पातः सन्निपात इतीरितः ।

वेमः

सन्निविष्टा—तन्त्रीसारणा

सङ्गं तन्त्र्याः परित्यज्य संसर्पेद्यत्र सारणा ।
सन्निविष्टाभिधाना सा सारणा कथिता बुधैः ॥

पार्श्वदेवः

-वीणासारणा

तन्त्र्यन्तरेण स्पृष्टे च तन्त्री यत्रापसर्पति ।
सा सन्निविष्टा भणिता सारणा कुम्भभूभुजा ॥

कुम्भः

सन्निवृत्तप्रवृत्तकः—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)

गत्वांश पञ्चमं भूयो द्वितीयान्तं निवर्तयेत् ।
क्रमेणैवं भवन्त्यन्याः सन्निवृत्तप्रवर्तके ॥
सपामगरी, रिधापमगा, गनीधपमा ।

मोक्षदेवः

सन्न्यासः

सन्न्यासो नाम गीताद्यखण्डभागसमाप्तिकृत् ।

तुलजः

सन्न्यासवन्यासान्तर्भावः

एतौ सन्न्यासविन्यासौ भरतादिभिः ।
अन्तर्भूतावपन्यासस्वर एवेति कीर्तितौ ।

तुलजः

सप्तकवर्धनी—(सुवर्णाङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि म प ध प नि ध नि प ध नि स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मत्र

सप्तगीतानि

यानि प्रकरणाख्यानि तालैस्तैस्तु पञ्चभिः ।
गीयन्ते तानि गीतानि क्रमादाचक्ष्महे वयम् ॥
आदौ तु मद्रकं ज्ञेयं ततः स्यादपरान्तकम् ।
उल्लोप्यं प्रकरी चाथ भवेदोवेणकं ततः ॥
रोविन्दकं चोत्तरं च गीतकानीति सप्त च ।
छन्दकं तदनु ज्ञेयमासारितमतःपरम् ।
वर्तमानकसंज्ञं स्यात्पाणिका तु ततःपरम् ॥
ऋचो गाथाश्च सामानि गीतान्येतानि सप्त च ।
युतान्येतानि सर्वाणि गीतान्याहुश्चतुर्दश ॥
गीतान्येतानि सर्वाणि प्रशस्तानि शिवस्तुतौ ।
विनियुक्तानि विधिना निश्रेयसफलाप्तये ॥

वेमः

सप्तगीतपादविभागः

षष्ठाष्टगुणपर्यन्तं द्वात्रिंशच्चतुरादितः।
ऋग्गाथा च ब्रह्मगाथा कपालं तु त्रयोदश।
षण्णवतिपादं साम तदर्धेनापि च क्वचित्॥

नान्यः

सप्तगीतोत्पत्तिः

ऋचो वै ब्रह्मणा गीता ब्रह्मणेऽभिहिताः किल।
दक्षेण पाणिकाश्चापि गाथा वै कश्यपेन च॥
मातृभिश्च कपालानि सामान्युक्तानि नन्दिना।
गीतकानि तु सप्तैव नारदेनोदितानि वै॥

गीतकानीति। मद्रकादिसप्त गीतानि। नान्यः

सप्ततालप्रदीपिका

अर्जुनकृतोऽयं ग्रन्थः। ध्रुवादिसप्ततालस्वरूपं विराटपुत्र्यै न्यरूपयदर्जुनः।

सप्तलोकचूडामणिः—कला

परस्परासक्ततलोन्नतेषु धृत्वेत्युरस्सप्तविलासकेषु।
योत्क्षिप्यपादौ खलु पृष्ठभागे ततो विधत्तेऽथ च तौ शिरोधः॥
नीत्वा ततः कांस्यमयं च ताभ्यां पात्रं सतोयं कुरुते च मूर्ध्नि।
पुरास्थितं यत्र च चक्रकानि विधुन्वती हस्तपदाम्बुजैश्च॥
निराश्रया नृत्यविधिप्रवीणा विलासयन्ती च दिशश्चतस्रः।
मुहुः स्वनन्ती मधुराक्षराणि सा सप्तलोकचूडामणिः प्रदिष्टा॥

नागमल्लः

सबलम्

षोडशाङ्गुलविस्तीर्णं घण्डकायुतमायुधम्।

सभापतिः

सङ्गीतरीतिविदुषां भावभेदविचक्षणः।
कामशास्त्रकलावेदी धर्मसङ्ग्रहविग्रहः॥
कविः काव्यप्रबन्धानां निर्माता वित्तदानवित्।
सम्भूय स्वरूपश्च सभामध्यमुपस्थितः॥

देवेन्द्रः

सभारचना

संसन्मध्यस्थितो भूपः शास्त्रसङ्गीतकोविदः।
दक्षिणेऽस्य प्रधानेन सहिता रसिकाः किल॥
पित्राद्या वामतः प्रोक्ताः पृष्ठतस्सुखसेवकाः।
ज्योतिर्विद्दक्षिणे भागे वामतो वैद्य इष्यते॥

अन्तःपुरं पृष्ठभागे केचित्युर्नृपपृष्ठतः।
विलासिनो विलासिन्यः पुरतः पार्श्वतोऽस्य च।
सभाप्रजवनीमध्ये घातयन्ती विभूषणैः॥

देवेन्द्रः

सभाविग्रहः—मेलरागः (षड्विधमार्गिणीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

सभासाधारणः—चालकः

यत्र हस्तौ कटिन्यस्तौ युगपन्मण्डलक्रमात्।
अन्तर्बहिर्वा तिर्यञ्चौ ससाधारण उच्यते॥

समः—कपोलः

प्राकृतौ तु समानौ च शेषभावेषु निर्दिशेत्।

विप्रदासः

समस्स्वाभाविकश्शेषभावेषु विनियुज्यते।

नायकः

—गीतगुणः

ध्वनीचस्वरोपेतं न द्रुतं न विलम्बितम्।
पदतालैस्समं गीतं सममाचार्यवल्लभम्॥

सोमेश्वरः

—दन्तः

सममुक्तं मनाक् श्लेषस्तत्स्यात्सहजकर्मणि।

अशोकः

—देशीतालः

समताले लघुद्वन्द्वं विरामान्तं द्रुतद्वयम्।
पा पा मा मा ।।० ०

जगदेकः

—पादः

स्थितौ स्थितस्वभावेन समः पादः प्रकीर्तितः।
स्थिरः स्वभावाभिनये रेचकोऽसौ चलौ मतः॥

—मणिबन्धः

ऋजुस्समो धारणे तु पुस्तकस्य प्रनिर्मते।

सरले च समः प्रोक्तो योग्यः पुस्तकधारणे।

—रसगतिः

समकालसमुत्पत्तेः समकालानुभूतिभिः ।
स्थायिनस्सात्त्विकादीनां साम्याच्च सम ईरितः ॥

शारदातनयः

—वर्णालङ्कारः

स्थानत्रयेऽपि सदृशध्वनिः समस्वरोच्चारणः समः । एतदुक्तं भवति । यस्य यावत्यः श्रुतयः स्वस्थानत्रितयेषु तावच्छ्रुतिकमेव कार्यः ।

यथा—सरिगमपधनीति द्वयोर्द्वयोः स्वरयोः संवादिनोरुच्चारणात्समः ।

तद्यथा—सम सप रिध गनि एवं मध्यमग्रामेऽपि ।

मतङ्गः

: (सञ्चारी)

तुल्यारोहावरोहाभ्यां समे चातुस्स्वरी कला ।

रघुनाथः पञ्चकला आह । मोक्षदेवः

समारोहावरोहेण कला चातुस्स्वरी भवेत् ।
समेऽष्टौ कलाः प्रोक्ताः क्रमादेकैकहानतः ॥

सरिगम, मगरिस, रिगमप पमगरि, गगपध, धपमग, मपधनि, निधमप ।

जगद्दरः

—वाद्यालङ्कारः

दर्दरपणवमृदङ्गैः नानाकरणैस्समं समनुयातः ।
तालाङ्गवेणुयुक्तः स तु विज्ञेयः समो नाम ॥

तालाङ्गवेणिवति । तालनृत्तवंशवाद्यैः । भरतः

—वाद्यप्रबन्धः

नृत्तगीतानुगं वाद्यं यत्र स प्रोच्यते समः ।

वेमः

गीतनृत्तसमो माने प्रबन्धः प्रोच्यते समः ।

शार्ङ्गः

—वाद्यालङ्कारः

तालेनाङ्गेन वंशेन गीतायां समतात्विह ।
वाद्यजातिस्सालङ्कारः सम इत्यभिशब्दितः ॥
अत्र साम्यं यदेतेषां तालादीनां परस्परम् ।
राजनारायणः प्राह तमलङ्करणं समम् ॥

नान्यः

—न्यासः

अन्वर्थः

समस्सहजकार्येषु । अशोकः

समकङ्कालः—देशीतालः

समकङ्कालताले तु गुरू द्वौ लघुरन्तिमः ।
S S ।

वेमः

गुरुयुग्मं लघुः समे ।

सोमराजः

समकर्तरी—मृदङ्गे हस्तपाठः

हस्तद्वयेन सञ्जातः समकर्तरिसंज्ञकः ।

सोमेश्वरः

समकर्तर्यञ्चितम्—उत्प्लुतिकरणम्

समपादाञ्चितं कृत्वा परिवृत्य ततःपरम् ।
चरणौ स्वस्तिकीकृत्य तिष्ठेद्यदि महीतले ।
समकर्तर्यञ्चिताख्यं करणं तदुदाहृतम् ॥

वेमः

समकर्तरिलोहडी—उत्प्लुतिकरणम्

समाञ्चिलोहडीं कृत्वा तदन्ते स्वस्तिकीकृतौ ।
चरणौ यत्र सा प्रोक्ता समकर्तरिलोहडी ॥

वेमः

समकर्तरी—हस्तपाटः

समघातेन कर्तर्योः करयोस्समकर्तरी ।
झिन्नकिट कनकिड किटझेंथों दिगीद तिरिटिकि ।

वेमः

समग्रम्—नाटकभेदः (सुबन्धूक्तः)

सर्ववृत्तिविनिष्पन्नं सर्वलक्षणसंयुतम् ।
समग्रं तत्प्रतिनिधि महानाटकमुच्यते ॥
सर्वेषां यत्र रूपाणि दृश्यन्ते विविधानि च ।
नाटकं नृत्तपाराख्यं तत्समग्रमितिस्मृतम् ॥

शारदातनयः

समग्रहः हस्तपाट.

तलघातस्तदाङ्गुष्ठकरशाखाक्रमेण चेत् ।
लगन्ति सममानेन तदा पाटस्समग्रहः ॥

सोमेश्वरः

तलद्वयेन करयोः समं पटहपुष्करम् ।
सन्ताड्यते यदि तदा हस्तपाटस्समग्रहः ॥

वेमः

तकिट किटतक ।

तले केचिदिह प्राहुरङ्गुष्ठाङ्गुलिवर्जिते।

शार्ङ्गदेवः

पाटोऽसावष्टमात्राभिः शब्दैर्देहतरित्यपि।
पुनस्तकुकुरिक्या च संयुतेऽसौ जमग्रहः॥
दहतरि रकिर किर तकुतरि

पार्श्वदेवः

समनखः—हौडुक्किकहस्तपाटः

पाटाक्षराणां जातानामङ्गुलीनखताडनात्।
समत्वं यत्र पाटोऽसौ भवेत्समनखाह्वयः॥

दह दह तरकिट दिकिकिट धकाधिगितिकाधिगिटें हें टें हें स:

वेमः

समनखा—देशीचारी

यत्राङ्घ्रिस्समपादेन स्थित्वा तिर्यक्प्रसारितः.
सैषा समनखा ज्ञेया चारी देशीविदां मता।
प्रसर्पणं चेत्पर्यायादेषैव द्विसरा भवेत्॥

वेमः

समनखम्—करणम्

श्लिष्टौ समनखौ पादौ करौ चापि प्रलम्बितौ।
देहः स्वाभाविको यत्र भवेत्समनखं तु तत्॥

भरतः

देहः स्वाभाविको यत्र पादौ समनखौ युतौ।
लताहस्तौ समनखं स्यात्प्रवेशे तदादिमे॥
चार्यां विद्धाञ्चितपदे पर्यायाद्रेचितः करः।
यत्रोन्मत्तं तु तद्रूवे सौभाग्यादिसमुद्भवे॥

शार्ङ्गदेवः

समता—काव्यगुणः

नातिचूर्णपदैर्मुक्ता न च व्यर्थाभिधायिभिः।
दुर्बोधनैश्च न कृता समत्वात्समता मतः॥

भरतः

अन्योन्यसदृशा यत्र तथाह्यन्योन्यभूषणा।
अलङ्कारा गुणाश्चैव समाः स्युस्समता मता॥

भरतपाठान्तरम्

शब्दानां समत्वात्समः। चूर्णपदैरसमासरचना यत्र सातिशया न भवति। अतिशयश्च प्रतियोगिनमपेक्षते इति दीर्घसमासो अत्यन्तसमासश्च विषमता। तद्विपर्ययेण समता। उपक्रान्तमार्गापरत्यागरूपा इत्युक्तं भवति। यथा गाहन्तां महिषा इत्यादि। सेयं समता शब्दगुणा। अर्थेऽपि समत्वात् किं तत्समत्वं आह व्यर्थाभिधायिभिरिति। निष्प्रयोजनमर्थं ये अभिधति शब्दानां न त्वेतदवैमल्यमिति प्रसादेन निरस्तम्। न हि सर्वथा निष्प्रयोजनता। अपि तु सत्यपि प्रयोजने दुर्बोधे तदाह दुर्बोधनैरिति।

मार्गाभेदः समता इति वामनः।

अभिनवः

अवैषम्येण भणनं समता सामिधीयते।
केवलैर्मृदुभिर्वर्णैः यदि वा केवलैः स्फुटैः॥
न्यस्यमानैरवैषम्यं बन्धस्य समता भवेत्।
प्रतिपादं प्रतिश्लोकमेकमार्गपरिग्रहः।
दुर्बन्धो दुर्विभावश्च समतेति मतो गुणः॥

साहित्यमीमांसा

शब्दार्थौ समतान्योन्यं सालङ्कारौ सुसंस्कृतौ।

सर्वेश्वरः

पादौ समनखश्लिष्टौ स्यातां यत्र लताकरौ।
स्वभावावस्थितं कार्यं तत्स्यात्समनखाभिधम्॥
नृत्तप्रवेशनारम्भे विनियोगोऽस्य सम्मतः।
जपादिविषये प्रोक्तो बिचारविमुखैः परैः॥
प्रलम्बिताविति प्रोक्तौ भरतेनात्र यौ करौ।
तौ डोलाविति मन्यन्ते यत्तत्केचिन्न साम्प्रतम्।
शौकैकविषयावेताविति मन्यामहे वयम्॥

"प्रयोज्यं प्रथमागमे" इति लक्ष्मणः।

समन्मथा- -दृष्टिः

सस्मितापाङ्गसञ्चारवती दृष्टिस्समन्मथा।

शारदातनयः

समन्मथम्- -दर्शनम्

यद्दर्शने विरक्तोऽपि क्षुभ्यत्येतत्समन्मथम्।

शारदातनयः

समपादनिकुट्टिता—मुडुपचारी

निकुट्टितौ समौ पादौ स्थितावङ्गुलिपृष्ठयोः।
यदा तदा मताऽन्वर्था समपादानिकुट्टिता॥

अशोकः

समपादा—चारी

यत्र पादौ समनखौ निरन्तरकृताङ्गुली।
स्थानकं समपादाख्यमास्थाय धरणौ क्रमात्॥
संहत्य चरतस्सेयं समपादेति कथ्यते।
अजानानो मुनिमतं केचिदुत्तानबुद्धयः॥

एतस्यां समपादायां अभ्यधुः केवलां स्थितिम् ।
तदज्ञानस्य साम्राज्यं यतस्तेषां मते पुनः ॥
अस्याश्चर्यास्समनखकरणस्य च का भिदा ।
चारीयोग्यत्वमात्रेण भेदश्चेदुभयं समम् ॥
किंचात्र समपादायां क्रियायोगममन्यत ।
पादैरिति प्रयुञ्जानो बहुत्वं भरतो मुनिः ।
स्थित्वादौ समापादायां सर्वचारीं प्रयोजयेत् ॥

वेमः

समपादाञ्चितम्—उत्प्लुतिकरणम्
कृत्वोर्ध्वास्यौ समौ पादौ स्कन्धेनाक्रम्य भूतलम् ।
पादावुल्लालयन्यत्र परिवर्तनमाचरेत् ।
तिर्यक्क्रमादिदं प्रोक्तं समपादाञ्चितं बुधैः ॥

एवमेव कुम्भोपि निर्वक्ति । वेमजायनयोर्मते इदमेव स्कन्धान्ताञ्चितमिति दृश्यते ।

वेमोक्तं लक्षणम् । यथा,
यत्राञ्चितं विधायैव स्कन्धेनैकेन भूतलम् ।
आश्रितः परिवृत्याङ्घ्रिं तिर्यगुल्लालयेत्क्षणात् ।
इत्तिष्ठेद्यत्र तत्वज्ञैः स्कन्धान्ताञ्चितमुच्यते । इति

समपादम्—देशीस्थानम्
यत्र पादावृजू न्यस्तौ वितस्त्यन्तरमानतः ।
स्वाभाविकं वपुश्चापि समपादं तदुच्यते ॥

वेमः

—स्थानकम्
यन्मीलत्सरलीकृतोरुयुगलं युक्ताङ्घ्रियुग्मस्थिति-
प्रौढप्राञ्जलमूर्तितिर्यगपरा पूर्वास्यमालीढवम् ।
यत्पूर्वाञ्चितचारुचापलतिकालीनाङ्गयष्टिस्थिरं
स्थानं तत्समपादसंज्ञकमिह प्राज्ञास्समाचक्षते ॥

कोदण्डमण्डनं

एकतालान्तरौ पादौ समं चाङ्गं च सौष्ठवम् ।
समपादं च तद्ज्ञेयं चतुराननदैवतम ॥
एतच्चोर्ध्वनिरीक्षायां स्वीकारेणाशिषां तथा ।
हरिस्तुति विमानस्थस्यन्दनस्थेषु युज्यते ।
प्रेक्ष्यमानां विहङ्गानां कन्यावरकुतूहले ॥

विमानस्यन्दनस्थानां व्रतलिङ्गस्थितेषु तत् ।
विवाहे पक्षविदेशे विप्रमङ्गलवाचने ।
अधिदैवतमेतस्य कीर्तितः कमलासनः ॥

व्यायनः

समपाणिः—हस्तपाटः
उभयोः करयोर्यत्र साङ्गुष्ठाङ्गुलिसञ्चयः ।
पीडयेत्पुष्करद्वन्द्वं समपाणिरसौ यथा ॥
नकि गुण नकिगुण

वेमः

—हाडुक्ककहस्तपाटः
समपाणिरविश्रान्तविरलाङ्गुलिताडनात् ।
ननगिन हगिदों गिथं गिन हनहन झें नहझें करझें ।

वेमः

समपाणिकः—हस्तपाटः
अङ्गुल्यः संहतास्सर्वाः साङ्गुष्ठाश्च प्रसारिताः ।
यदा लगन्ति वेगेन तदासौ समपाणिकः ॥

सोमेश्वरः

समप्रकोष्ठवलनम्—चालकः
समप्रकोष्ठौ युगपत्पुरोहस्तौ प्रसारितौ ।
शोभातिशयसम्पन्नौ लुठनं कुरुतो यदि ।
समप्रकोष्ठवलनं प्राह वेममहीपतिः ॥

वेमः

समप्रहारः—पाटवाद्यम्
समप्रहारः पाणिभ्यां युगपद्वादनाद्भवेत् ।

वेमः

मात्राभिः षोडशैर्वापि वाद्यं समप्रहारजम् ।

पार्श्वदेवः

समम्—चिबुकम्
मनाक् संश्लेषणं दन्तपङ्क्त्योस्स्वाभाविके समम् ।

—जानु
स्वभावावस्थितं जानु सममित्यभिधीयते ।
स्तम्भे कार्यं समं जानु नाट्यस्याभिनये बुधैः ॥

सोमेश्वरः

—दर्शनम्
विषयाभिमुखं कर्म ताराया दर्शनं स्मृतम् ।
मध्यस्थतारं यत्सौम्यं दर्शनं तत्समं मतम् ॥

विप्रदासः

वीक्षणं सुरनारीवत्समं समभिधीयते ।

हरिपालः

—देशीस्थानम्
वक्त्रमुत्तानितं यत्र पादहस्तं प्रसारितम् ।
स्थानकं तत्समं ज्ञेयं स्वस्थस्य शयने भवेत् ॥

वेमः

—रञ्जनगुणः

उच्चनीचस्वरैपेतं न द्रुतं न विलम्बितम् ।
पदतालैः समं गीतं सममाचार्यवल्लभम् ॥

सोमेश्वरः

—वक्षः

यद्वक्षत्सौष्ठवोपेतं चतुरस्राङ्गसंयुतम् ।
स्वभावस्थं समं प्रोक्तं स्वभावस्य निरूपणे ॥

अशोकः

—शिरः

प्रकृतिस्थं समं प्रोक्तं यतो भेदाविति स्मृतौ ।
तस्मात्समं जपध्यानस्वभावाभिनयादिषु ॥

ज्यायनः

इदमेव प्राकृतमिति विप्रदासः

स्वाभाविकं समं शीर्षं स्वभावाभिनये मतम् ।

शार्ङ्गः

स्थानकम्

वक्त्रमुत्तानितं यत्र पादहस्तप्रसारितम् ।
स्थानकं तत्समं ज्ञेयं स्वस्थस्य शयने भवेत् ॥

वेमः

-शयनस्थितिः

उत्तानितमुखं चैव प्रत्यङ्मुक्तकरं तथा ।
समं नाम प्रसुप्तस्य स्थानकं संविधीयते ॥

भरतः

समः—वाद्यप्रकारः

दर्दरपणवमृदङ्गैर्नानाकरणैस्समनुयातः ।
तालाङ्गवेणुयुक्तः स तु विज्ञेयस्समो नाम ॥

भरतः

समत्वं—?

अक्षरसमं अङ्गसमं ताललययति समं ग्रहसमं न्यासापन्यास-समं पाणिसमं च इति पुष्करवाद्ये समत्वं वेद्यम् ।

भरतः

सममुखारी—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स .
(अव) स ध नि ध म प म ग स .

मञ्ज

समयः—निर्वहणसन्ध्यङ्गम्

दुःखस्यापगमो यस्तु समयस्स निगद्यते ।

भरतः

अपगमनमपगमः । रत्नावल्यां दूरे खल्वित्यादिवासवदत्ता-वचनं रत्नावल्याम् ।

अभिनवगुप्तः

विरोधप्रशमनं समयः ।

सागरः

दुःखनिर्गमयुक्तः कालः समयः । यथा—मृच्छकट्यां-दिष्ट्या भो इत्यादि शर्विलकवाक्येन चारुदत्तस्य दुःखापगमः सूचितः ।

रामचन्द्रः

समरः—गीतालङ्कारः (निसारुकभेदः)

लघुद्वयं विरामान्तं ताले कन्दुकनामनि ।
समरो गीयते तेन मध्यमश्च लयो भवेत् ॥

सङ्गीतसारः

समर्पणम्—भाणिकाङ्गम्

कोपविद्धाया उपालम्भवचनम् । यथा—चन्दनलतागृहे मलयवती वाक्यं "भगवन्कुसुमायुध" इति ।

सागरः

समलेखः—वाद्यालङ्कारः

कृत्वोपरिगतं वाद्यं पणवो दर्दरोऽपि वा ।
प्रयाति मुरजं यत्र समलेखस्स कीर्तितः ॥

भरतः

प्रथमं पणवेनैव दर्दरेणैव वा पुनः ।
वाद्यतेनन्तरं भूयो मुरजेन समं तदा ।
समानवर्णस्यालेखात्सम्लेखः प्रकीर्त्यते ॥

नान्यः

समवस्थाः

ताः पञ्चविधाः । प्रार्थना लाभसंयोगौ नाशः संप्राप्तिरेव च । इति । अत्र लाभनाशयोर्दैवस्य प्राधान्यम् । प्रार्थनासंयोगयोः पौरुषस्य संप्राप्तौ दैवपौरुषयोः । न सर्वत्र प्रकर्षवाचो प्रोपसर्ग-योगो भवति ।

भोजः

समवकारः—रूपकम्

स च देवासुरवीर्यकृतः । यथा—शक्रानन्दः । द्वादशनाय-कान्वितः । तस्मिंस्त्रयो विद्रवाः । अग्निसमीरकृतः युद्धकृतः पुरोपरोधश्च । तत्राद्यः पलित्यङ्के अन्तःपुराग्निसंभ्रमः । द्वितीयः मल्लाभ्यां कंसयुद्धार्थं कृष्णस्य क्रीडापर्वतारोहणम् । शेषो मृच्छ-कटिकायामार्यकानुसरणे पुरोपरोधः । त्रयश्च कपटाः । एको वस्तुक्रमजः । अन्यो दैवकृतः अपरोऽन्यकृतः सुखदुःखसंभवः ।

तत्राद्यः चित्रशालाङ्के विदूषकस्य तत्प्रवेशो दन्तकाष्ठासादनक्रमः। द्वितीयो वध्यशिलायां दैवागतरक्तपटासनाजीमूतवाहनस्य शिलावरोहणं शेषोऽपि पुंसवनाङ्के सुमायचितामुखयोः कैकेयी मन्थरामायाचरणं। इति त्रयः कपटाः।

शृङ्गाराश्च त्रयः, धर्मार्थकामसम्बन्धिनः। आत्महितहेतुः धर्महेतुर्व्यापकः धर्मशृङ्गारः। स्वेच्छया बहुविधोपायसंयुतोऽर्थ शृङ्गारः। स्त्रीसंयोगभूतरसोन्मादः कामशृङ्गारः। तत्राद्यो यथा-कामकायनाङ्के (पुष्पभूषितके) नन्दयन्त्या ब्राह्मणभोजनम्। स्वदेशमात्मसात्कर्तुरुदयनस्य पद्मावतीपरिणयः अर्थशृङ्गारः। तस्यैव वासवदत्तापरिणयः कामशृङ्गारः। कैशिकीवृत्तिरत्र न कर्तव्या तत्कथं शृङ्गारः। शुद्धा कैशिकी कर्तव्या। अस्याश्चत्वार्यङ्गानि नर्म नर्मस्फञ्जादीनि न कर्तव्यानि। संयोगविहितं नर्म मात्रं कर्तव्यम्।

शृङ्गारोद्दीपनो यस्तु परिहासः सविभ्रमः।
भयेच्छाहासभेदेन नर्मात्र त्रिविधं भवेत्॥

त्रयोऽप्यङ्काः। तत्र प्रथमोऽङ्कः वीथ्यङ्गविद्रवकपटशृङ्गार-युक्तश्च सप्रहसनः द्वादशनालिकः द्वितीयोऽङ्कः चतुर्नालिकः तृतीयस्तु समानकृतः।

सागरनन्दी

मृद्वी स्यात्कैशिकी वृत्तिरङ्गी वीररसो भवेत्।
प्रख्यातोदात्तचरितमिलिता देवदानवैः॥

अङ्गान्यन्ये रसास्तत्र सात्वत्याद्यास्तु वृत्तयः।
अष्टादश स्युरेतस्मिन्नायकाः समुदायतः॥

मुखप्रतिमुखाभ्यां च प्रथमाङ्को द्विसन्धिकः
द्वितीयाङ्कश्चतसृभिः नालिकाभिश्रितो भवेत्।
मुखं प्रतिमुखं गर्भः सन्धयोऽस्य त्रयोऽपिच॥

तृतीयाङ्कस्य कालोऽपि नालिकाभ्यां प्रकल्प्यते।
सन्धयो निर्विमर्शाश्च चत्वारः सम्भवन्ति च॥

मुहूर्तस्य तुरीयांशं नालिका घटिकाद्वयम्।
कपटस्य स्वरूपं तु भ्रमो मोहात्मकः स्मृतः॥

वस्तुस्वभावकपटः क्रूरसत्त्वादिसंभवः।
दैविकः कपटो वह्निवर्षोत्पातादिसंभवः॥

शत्रुजः कपटस्तत्र संभ्रमादिसमुद्भवः।
जीवग्राहोऽथ मोहो वा कपटेन प्रकाश्यते॥

विद्रवस्य फलं तत्तद्धेतोस्तस्मात्पलायनम्।
शृङ्गारो धर्मकामार्थभेदेन त्रिविधो भवेत्।
व्रतनियमतपोयोगाद्यस्मिन्बहुधा निवेशितः कामः॥

पुत्रादिभोगसुखकृत्सज्ञेयो धर्मशृङ्गारः।
अर्थावाप्तिर्यस्मिन्कामेन निवेशितेन संभवति।
तदधीनविभवभोगः स ज्ञेयश्चार्थशृङ्गारः।
परदारद्यूतसुरामृगयाद्यास्वादविनिविष्टः॥

तत्तद्विषयास्वादनसुखललितः कामशृङ्गारः।
इत्थं समवकारस्य लक्षणं दर्शितं बुधैः।
उष्णिग्गायत्र्याद्यान्यन्यानि च यानि बन्धकुटिलानि।
वृत्तानि समवकारे कविभिस्तानि प्रयोज्यानि॥

शारदातनयः

समवायकृतः—वाद्यालङ्कारः

बिभक्तरूपैर्नागैस्तु समाहत्य परस्परम्।
कृतो वाद्यविधिर्यः स्यात्समवायकृतस्तु सः॥

नान्यः

समवायितः—वाद्यप्रकारः

सर्वमार्गगतो यस्तु सर्वपाणिलयाश्रयः।
विचित्रश्च विभक्तश्च तत्समं समवायितम्॥

भरतः

समविषमा—अवनद्धे जातिः

यस्यां तूपरिपाणिः द्रुतलयं प्रथमतः स्यात्।
भूयः स्थितो लयः स्याद्गुर्वक्षरसद्रुतलयश्च॥

समविषमाक्षरपाणिः प्रहतिविशेषादियं जातिः।
समविषमाख्या ज्ञेया नाट्येऽधमपात्रयोगेषु॥

नान्यः

कृत्वोपरि पाणिकृतं वाद्यं यद्द्रुतलयं समारूढम्।
पुनरेव समलयं स्यात्समविषमा नाम सा जातिः॥

भरतः

नेपालमातृकायां सैवार्धविकीर्णेत्युच्यते।

समसम्भाषणम्

समैस्संभाषणं कार्यं येन नाम्ना स संज्ञितः।
हीनैस्सपरिवारं तु नाम्ना संभाष्य उत्तमः॥

भरतः

समसूची—देशीमण्डलम्

पादाग्राभ्यां च जानुभ्यां भूतलं संस्पृशेद्यदि।
मण्डलं समसूचीति कथितं पूर्वसूरिभिः॥

नाट्यदर्पणे

—देशीस्थानकम्

पार्श्वजङ्घोरुभिस्सम्यक् स्पृशन्तौ धरणीतलम्।
चरणौ यत्र तिर्यञ्चौ प्रसृतौ समसूचि तत्॥

वेमः

समस्खलिता—पादपाटः

अग्रतः पृष्ठतः पादौ भवेतां पार्श्वतोऽथवा।
युगपत्स्खलितौ यत्र सा समस्खलिता मता॥

ज्यायनः

समा—ग्रीवा

प्रकृतिस्था समा ग्रीवा सा स्याद्ध्यानजपादिषु।

वेमः

समाधिः—काव्यगुणः

अभियुक्तैर्विशेषस्तु योऽर्थस्येहोपलक्ष्यते।
तेन चार्थेन सम्पन्नः समाधिः परिकीर्तितः॥

भरतः

उपमाद्युपदिष्टानां अर्थानां यत्नतस्तथा।
प्राप्तानां चापि संक्षेपात् समाधिर्निर्णयो यतः॥

पाठान्तरम्

यस्यार्थस्य द्वितीयस्यार्थस्याभियुक्तियुक्तैः प्रतिभातिशयवद्भिः विशेषोऽपूर्व. स्रोल्लिखित उपपद्यते। स समाहितमनसः संपाद्यविशेषत्वात् विशिष्टः समाधिः। शब्दगुणश्च समाधिः। तदाह तेन चेति। समाधिशब्दस्य योऽर्थः परिहारलक्षणः तेन यः परिकीर्तितः परितः समन्तात् आक्रान्त्या उच्चारणे सम्पन्नः स च समाधिः। आक्रान्त्या उच्चारणे आरोहावरोहक्रममेव। आक्रमणेन गतितुल्यम्। उच्चत्वं स्थानकरणवशात्। बाह्याभ्यन्तरप्रयत्नवशाच।

अभिनवः

अन्यावलम्बनं यस्यास्स समाधिरिति स्मृतः।
आरोहावरोहक्रमः समाधिरिति केचित्। तथाहि
आरोहन्त्यवरोहन्ति क्रमेण यतयो हि यत्।
समाधिर्नाम सगुणः पूता तेन सरस्वती॥

अतिगाढबन्धरसात्मकावोजप्रसादौ तद्रूपत्वादारोहावरोहयोः गुणसंप्लवोऽयं समाधिः।

साहित्यमीमांसा

समाक्षरपदा—चतुष्पदागीतम्

समपदवर्णसमेता समगुरुलघुमात्रिका समायुक्ता।
समतालया तदुक्तैः चतुष्पदेयं समाक्षरपदा स्यात्॥

वेमः

समाङ्कः—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि ध नि प ध नि स.
(अव) स ध प म ग रि स.

मख

समाङ्किकम्—नृत्तकरणम्

समपादस्थानकं स्यादवधूतं शिरस्तथा।
हृषा दृष्टिर्भवेदत्र हंसास्यो दक्षिणः करः॥
सन्दंशो वामहस्तस्तु उन्मेषा चारिका भवेत्।
कृतेत्वङ्गान्तरेणैवं करणं स्यात्समाङ्किकम्॥

नन्दी

उन्मेषगतिस्तु,

समाङ्घ्रिविच्युतः पार्श्वस्थितिः पूर्वं प्रसारयेत्।
ताडनं भ्रमितोऽग्राभ्यां चारीतून्मेषका भवेत्।

समानः—प्रबन्धे नादः

मध्यस्थानस्थितैर्वर्णैः किंपद्भिर्व्यञ्जितो ध्वनिः।
मन्द्रतारान्तरगतः समानः सद्भिरुच्यते॥

कुम्भः

समानशब्दप्राकृतम्

पाठ्यमेकं तु विज्ञेयं संस्कृतं प्राकृतं यथा।
कमलामलरेणुतरङ्गलोलसलिलादिवाक्यसंपन्नम्।
प्राकृतबन्धेष्वेवं संस्कृतमपि योगमुपयाति॥

भरतः

समाधानम्—मुखसन्ध्यङ्गम्

बीजार्थस्योपगमन समाधानम्। भरतः

यस्मिन्बीजं तदिदानीं प्रधाननायकानुगतत्वेन सम्यगाहितं भवतीति। यथा—वेण्यां, प्रथमे, यत्सत्यव्रतेतिश्लोके यौधिष्ठिरमित्यनेन समाधानं दर्शितम्। अभिनवः

पुनर्न्यासः समाहितिः। संक्षिप्योपक्षिप्तस्य स्पष्टता प्रतिपादनार्थं पुनर्न्यासो भणितिवैचित्र्यं सम्यगासमन्ताद्धानं पोषणं समाहितिः। वेण्यां—स्वस्था भवन्तीति यद्बीजं तद्यत्सत्यव्रतेति श्लोकेन सम्यक्पोषं नीतम्।

समाधानं प्रियोदयः। सर्वेश्वरः

समाप्तिः—अवस्था

अभिप्रेतं समग्रं च प्रतिरूपं क्रियाफलम्।
इतिवृत्ते भवेद्यस्मिन्समाप्तिरिति भण्यते॥ भोजः

समाहितः—प्रबन्धे नादः
न पौनरुक्त्यमाशङ्क्यं तारस्थानगसान्द्रतः।
यतोऽत्र गाढबन्धस्य नियमो नाक्षराश्रयः
संमूर्छन् स्थायिवर्गेषु नादः प्रोक्तः समाहितः ॥
कुम्भः

समाहितिः—मुखसन्ध्यङ्गम्
समाधान शब्दे द्रष्टव्यम्।

समित्—तानः
मध्यमग्रामे गहीनषाडवः।
नि ध प म रि स. कुम्भः

समुदायः—वाद्यप्रबन्धः
अस्य पैसार इति नामान्तरम्।
सर्वातोद्यानि वाद्यन्ते यत्र पाटैर्निजैर्निजैः।
समुदायो भवेदेष वैसारश्चैत्यसौ मतः॥
वेमः

समुदायो निजैः पाटैस्समस्तातोद्यवादनात्।
शार्ङ्ग

समुद्गः—अधरः
यो दधात्युन्नतावोष्ठसंपुटस्स समुद्गकः।
चुम्बनेष्वनुकम्पायां पूत्कारेष्वभिनन्दने॥
अशोकः

समुद्गका—मात्रावृत्तम्
चतुर्मात्रिक एकः द्वौ पञ्चमात्रिकौ त्रयश्चतुमात्रिकाः, ग, ग,
विरहाङ्कः

समुद्गमः—शृङ्गारचेष्टा
संहितोद्गमः। भोजः

समुद्गयमकम्—अलङ्कारः
अर्धनैकेन यद्वृत्तं सर्वमेव समाप्यते।

समुद्गयमकं तत्तु—
(उ-म्) केतकी कुसुमपाण्डुरदन्तः शोभते प्रवरकाननहस्ती।
(उत्तरार्धमप्येवमेव) भरतः

समुद्वृत्तम्—तारा
समुद्वृत्तमथोन्नतिः। रसे वीरे च रौद्रे च।
कुम्भः

समोद्वृत्तम्—पादमणिः
पादौ युगपदुत्प्लुत्य स्वाङ्गुलीपृष्ठभागगौ।
अन्योन्याभिमुखीभूतौ तलौ यत्र स्थितौ भुवि॥
मध्ये मध्ये तुलाभ्यां च ताडयेतां धरातलम्।
तत्समोद्वृत्तमाख्यातं देशीनृत्तविशारदैः॥
वेमः

समोत्सरितम्—मण्डलम्
समपादस्थानकें तु स्थित्वा हस्तौ निरन्तरम्।
ऊर्ध्वप्रसारितावेतावावेष्ट्योद्वेष्ट्य च क्रमात्॥
निपातयेत्कटी देशे ततोऽङ्घ्री वामदक्षिणौ।
भ्रामयित्वा क्रमेणाऽथ पुरो वामं प्रसारयेत्॥
पर्यायेण विधायैवमाशासु चतसृष्वपि।
मण्डलभ्रमणं कुर्याद्यत्र तत्परिकीर्तितम्।
समोत्सरितसंज्ञं तन्मण्डलं नृत्यवेदिभिः॥
वेमः

समोत्सरितमत्तल्ली—चारी
पादस्यैतस्यान्तरालपादेऽग्रतलसञ्चरे।
पादे जङ्घास्वस्तिकतां प्राप्ते तदनु तावुभौ॥
संश्लिष्य घूर्णमानौचोबसृतिं चापसर्पणम्।
क्रमेण कुरुतो यत्र सा चारी परिकीर्तिता॥
समोत्सरितमत्तल्ली संज्ञिता मध्यमे मदे।
यद्वा स्वस्तिकभङ्गेन पादयोर्घूर्णमानयोः॥
वदन्ति केचिदाचार्या एतस्यामुपसर्पणम्।
अपरे पुनरेतस्यां पादयोः क्रमशः पुरः॥
अन्योन्यं स्वस्तिकं चैषोस्तलसंचरसंज्ञयोः।
उपसपणमाचख्योर्मदवैवर्ण्यसूचकम्॥
वेमः

समौ—पुटौ
स्वभावाभिनये प्रोक्तौ पुटौ स्वाभाविकौ समौ।
वेमः

स्वाभाविकमवस्थानं पुटयोस्समुच्यते।
विप्रदासः

संपक्वेष्टकः—मार्गतालः
मगणस्य प्लुताद्यन्तं संपक्वेष्टाकसंज्ञके।
ऽ̍ ऽ ऽ ऽ ऽ̍ जगदेकः

संपा—(झंपा) प्रबन्धः

इह्योद्ग्राहध्रुवपदे झंपातालसमन्विते।
आभोगे नामविरुदे गातव्ये नायकस्य च।
संपाख्याता भवेदेवं। हरिपालः

सम्पिण्डितगलिता—मात्रावृत्तम्

द्वौ पञ्चमात्रिकौ द्वौ चतुर्मात्रिकौ ल ग. विरहाङ्कः

संपिष्टकम्—गीताङ्गम्

विदलवत्संपिष्टमानमिश्रतालाश्रितं गणैर्द्वादशभिर्यथा।
भुजगशतरौद्र × रक्षो × नरेन्द्रमुनि × लोकपालबहुवचननिशि-
×त निरूपमवररथ × मृग × गमनं। नान्यः

संपुटचारिणी—गतिः

अर्धमण्डलसञ्चारः पदोस्संपुटचारिणी। वेदणः

सपुटहस्तः

कुञ्चिताग्राङ्गुलिश्चक्रे संपुटः कर ईरितः।
पुरोभागे स्वयं हस्तः रहस्ये वस्तुगोपने॥
अन्तरङ्गेच पेट्यां च अन्धकारनिरूपणे।
संपुटाख्यकरस्सोऽयं विनियोज्यो बुधोत्तमैः॥ विनायकः

संप्लुता—अवनद्धे जातिः

सर्वाङ्गुलिचलनकृता सर्वमृदङ्गप्रहारसंयुक्ता।
भीतनभो मार्गगतौ संप्लुतजातिर्विधातव्या॥ भरतः

संप्रदानम्—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)

अन्त्यस्वरद्वयायोगात्संप्रदानमवीवदत्।

ससरिरि सस रिरिगगरिरि गगममगग ममपपमम पपधध धप धर्धानिधध। जगद्धरः

अन्त्यस्वरद्वयं, आवर्तकोक्तस्वरेषु अन्त्यश्चस्वरद्वयम्।

संफेटः—अवमर्शसन्ध्यङ्गम्

केचित्तु स्फोटा अनादरे इति धातुं मनस्कृत्य संस्फोटः इति पठन्ति। अभिनवः

रोषग्रथितवाक्यं तु संफेटः। भरतः

यथा—रत्नावल्यां वासवदत्तावचनम्। आर्यपुत्र सदृशं युक्तं इत्यादि। अभिनवः

परस्परं क्रोधजन्मोत्तरप्रत्युत्तररूपः संलापः संफेटः। यथा—वेण्यां, पञ्चानामित्यादि भीमदुर्योधनयोर्वाक्यम्। रामचन्द्रः

—आरभट्यङ्गम्

संरंभसंप्रयुक्तो बहुयुद्धनियुद्धकपटनिर्भेदः।
शस्त्रप्रहारबहुलः संफेटो नाम विज्ञेयः॥ भरतः

संफेटस्योदाहरणं जटायुयुद्धादिसर्वं कृत्यारावणे अभिनवः

वीररौद्राद्भुतप्रायैर्युक्तं संभ्रममयः युद्धबहुलः कपटमयः शस्त्रप्रपातविषमः संफेटः। यथा—समुद्रमथने देवासराणां।

—शिल्पकाङ्गम्

तद्राभोहं यदीत्यादिमहानाटककल्पितम्।
संफेटः कथितस्सद्भिः क्रोधादिभिरतिक्रमः॥ शारदातनयः

क्रोधेनातिक्रमस्संफेटः। यथा—मृच्छकटयामष्टमे मोटकाछे ओदरेत्यादि। सागरः

संभाविता—गीतिः

संभाविता लक्षणमत्र वक्ष्ये
संक्षेपितैश्चात्र पदैश्चतुर्भिः।
गुर्वक्षरैर्भूरिभिरन्विता च
कलादिमा स्यात्सविलंबिता च॥
तथैव मध्यस्थपदद्वयस्य
प्रत्येकमुच्चारणतो द्विवारम्।
आद्यान्तिमे चापि पदे विहाय
परा कला मध्यलयान्विता स्यात्॥
पदैश्चतुर्भिस्सहिता द्रुतेन लयेन
युक्ता तु कला तृतीया
एतत्त्रयं यत्र चकास्ति चैषा
संभाविता गायकसम्मता स्यात्॥

शिष्टं मागधीलक्षणे द्रष्टव्यम्। रघुनाथः

संभोगः—गर्भसन्धौ प्रथममङ्गम्

फलेप्सायोग्यता। यथा—मायामदालसे कण्ठे इति मदालसां प्रति कुवलयाश्वस्य वाक्यम्। सागरनन्दी

संभ्रमः—गर्भसन्ध्यङ्गम्

विद्रवस्य नामान्तरम्।

संभ्रान्तः अङ्गहारः

विक्षिप्ताक्षिप्तगण्डसूची गङ्गावतरणार्धसूचीदण्डपाद चतुरभ्रमरनूपुराक्षिप्तार्धस्वस्तिकनितम्बकरिहस्तोरोमण्डलकटीछिन्नानां पञ्चदशकरणानां प्रयोगे सम्भ्रान्तः।

शार्ङ्गः

—हस्तपाटः

संभ्रान्तः स्यात्तु विलुठन् सर्वाङ्गुल्यग्रताडनात्।

यथा—दरकिट गिरिगिड दगिरिगिड ददोणकिट मददकु।

वेमः

संभ्रान्ता—ध्रुवावृत्तम्

अन्त्यं च पञ्चमं षष्ठं सप्तमं दशमं परम्।
वृत्ते सङ्कृतिसंज्ञे तु संभ्रान्ता नामतो यथा॥

गहगणबन्धूलोकपदीओ उडुगणगहगण समणुगदो।
ग्रहगणबन्धुर्लोकप्रदीप उडुगणग्रहगणसमनुगतः।

भरतः

अत्र पञ्चमादिषु गुरुरित्यर्थः। परमित्येकादशस्थानम्।

संभ्रान्तम्—करणम्

सममाविद्धया चार्या व्यावर्त्य परिवर्तितम्।
ऊरुपृष्ठतले यत्र निदध्यादलपल्लवम्॥

संभ्रान्तं कथयन्त्येतत्ससंभ्रमपरिक्रमे।
पद्मकोशोऽथवात्र स्यादिति कीर्तिधरोऽब्रवीत्॥

ज्यायनः

सम्मुखीनरथाङ्गम्—चालकः

अन्योन्याभिमुखौ त्र्यसंकरौ विततरेचितौ।
पार्श्वः प्रदेशगावन्तरावृत्या द्विगुणीकृतौ॥

आकुञ्चत्कूर्परौ चाथ कटीवलनशालिनौ।
यदा तदा सम्मुखीनरथाङ्गं समुदीरितम्॥

वेमः

सरघा—श्रुतिः

गान्धारस्य प्रथमाश्रुतिः।

जगदेकः

सरणम्—पादचारः

चलनं तु जलूकावदेकेनान्यस्य पार्ष्णिना।
तिर्यक् चाघर्षयेद्भूमिं कराभ्यां तु पताकिकौ॥

धृत्वा तु गमनं यत्तु सरणं तदुदीरितम्।

नाट्यदर्पणे

अपरित्यक्तभागश्च पादश्चेत्सञ्चरेद्द्रुतम्।
सरणं नाम तत्प्रोक्तं हरिपालमहीभुजा॥

हरिपालः

सरणी—श्रुतिः

गान्धारस्य तृतीया श्रुतिः।

हनुमन्मतेऽष्टादशैव श्रुतयः।
अस्तमते गान्धारश्चतुश्श्रुतिः।

सरलः—वर्णालङ्कारः

क्रमादष्टममारुह्य हित्वा सप्तस्वरान्पुनः।
मूलं स्पृष्ट्वा समारोहे यत्र स्सरलस्स्मृतः॥

यथा—सरिगमपधनिस इति क्रमेणारोहात् सनिधपमगरिस इति व्युत्क्रमावरोहात् उभावपि सरलावेव।

आदितालानुगत्वादलङ्कारत्वम्।

संगीतसरणिः

—बाहुः

अधस्तात्पार्श्वयोरूर्ध्वं यस्स्याद्बाहुः प्रसारितः।
तमाहु स्सरलं भूस्थनिर्देशेऽनुकृतौ तथा।
पक्षाणां पौरुषे माने विनियोज्यः क्रमादसौ॥

अधश्चोर्ध्वं पार्श्वयोश्च प्रसृतस्सरलो भवेत्।
पक्षानुकरणे माने भूनिर्देशे च स स्मृतः॥

वेमः

पुरतः पार्श्वतो वापि सरलस्स्यात्प्रसारितः।
पक्षानुकरणे माने स्पन्दनालिङ्गने भवेत्॥

सोमेश्वरः

सरला—मेलरागः (चक्रवाकमेलजन्यः)

(आ) स रि प ध नि स.
(अव) स नि ध प म स.

सरसकल्याणी—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग म रि स.

मज

सरसचिन्तामणिः—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प म ध नि स.
(अव) स नि ध प म ध म ग रि स.

मज

सरसमङ्गला—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)
(आ) स ग म नि ध स.
(अव) स ध प म ग रि स.

मञ्ज

सरसमण्ठः—देशीतालः
द्रुद्वयं तगणश्चैव नगणः सरसे मतः।
०० ऽ ऽ ।।।।

दामोदरः

सरसवती—मेलरागः (वाचस्पतिमेलजन्यः)
(आ) स रि म प ध स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

मञ्ज

सरसवाहिनी—मेलरागः (कीरवाणीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग रि म प ध नि स.
(अव) स ध प म ग रि स.

मञ्ज

सरसाङ्गी—मेलकर्ता (रागः)
स ० रि ० ग म ० प ध ० ० नि स.

मञ्ज

सरसाननं—मेलरागः (सरसाङ्गीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म ध नि स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

मञ्ज

सरसी—देशीतालः
सरसी सरसा एव।

लक्ष्मणः

सरसीरुट्—मेलरागः (भवप्रियामेलजन्यः)

सरसीरुहम्
(आ) स रि ग म ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

सरस्वती—प्राकृतेमालावृत्तम्
चतुर्मात्र एकः, द्वौ पञ्चमात्रिकौ लः गः।

विरहाङ्कः

—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प नि ध नि स.
(अव) स नि प ध म ग रि ग स.

मञ्ज

सरस्वतीकण्ठाभरणः—देशीतालः
ताले सरस्वतीकण्ठाभरणे गौ लघू द्रुतौ।
ऽ ऽ ।। ० ०

वेमः

सरस्वतीमनोहरी—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म ध स.
(अव) म ध नि प म ग रि स.

मञ्ज

सरस्वतीहृदयालङ्कारः

नान्यदेवकृतः। अत्र वाचिकांशे केवले. [illegible] परिमिते पञ्चादशाध्याया एवोपलब्धाः। तेष्वपीत्र लेखकदोषसहस्रदुष्टाः। तथापि ग्रन्थस्य प्रौढित्वे विषयविस्तार[illegible] चोत्कृष्टोऽयं ग्रन्थः। सङ्गीतविषये अतिविस्तरतया नान्येन विचारः कृतः। अत्र पाणिनयपिशलि विशाखिल भरत कश्यप देवराजयाष्टिकशातातपरत्नकोशकृत शिष्टादयश्छन्दोऽधिकृत उदाहृताः। कृतशिष्टं विरहलाञ्छनस्य प्राकृतग्रन्थः। स्वयंभूरपि ध्रुवाध्याये सूचितः।

सरिका—पादपाटः
पादस्यैकस्य पुरतः सरणात्सरिका मता।

वेमः

सरूपः—वाद्यप्रकारः
विशुद्धवाद्यप्रकृतिः समतालकृतस्तथा।
स्वरूपोपगतश्चैव सरूप इति स स्मृतः।

भरतः

वाद्यसंश्रय इति पाठान्तरमभिनवादिभिर्गृहीतम्।

सरूपानुगतः—वाद्यप्रकारः
मुरजान्पणवो वापि पणवान् दर्दरोऽपि वा।
यथानुयायादातोद्यं सरूपानुगतस्तु सः॥

भरतः

एष अभिनवगुप्तपठितानुसृतस्यैव नामान्तरं॥

सर्गबन्धः—श्रव्यकाव्यम्
यस्मिन्निनिहासार्थानिपेशलान्पेशलान्कविः कुरुते।
स हयग्रीववधादि प्रबन्ध इव सर्गबन्धः स्यात्॥
मेण्ठराजविरचितं हयग्रीववधाख्यं काव्यम्।

भोजः

सर्पगान्धारी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)
(आ) स रि म प ध स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

मञ्ज

सर्परञ्जनी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग प ध नि स.
(अव) स नि ध म प म ग रि स.

मत्र

सर्पवती—मेलरागः (सुचरित्रमेलजन्यः)
(आ) स रि म प ध नि ध स.
(अव) स नि ध प म ग म रि स

मत्र

सर्पशिराः—पुस्तः
पताको निम्नमध्यो यः स तु सर्पशिराः करः।
देवेभ्यस्तोयदानऽस्सावुत्तानोऽधो मुखः पुनः॥
भुजङ्गमगतौ स स्यादास्फाले करिकुम्भयोः।
भुजास्फोटे च मल्लानां नियुद्धादिषु कीर्तितः॥

शार्ङ्ग

सर्पानामयनः—तानः
मध्यमग्रामे षड्जहीनषाडवः।
प म ग रि नि ध

कुम्भः

सर्पिणी—क्रिया तालाङ्गम्
क्रियाशब्दे द्रष्टव्यम्।

सर्पितम्—करणम्
अञ्चितं पातमन्यस्य समीपादपसर्पयन्।
तद्दिकरेचितं हस्तं शिरश्च परिवाहितम्॥
कृत्वा यत्र प्रकुर्वीत पुनरङ्गान्तरेण च।
सर्पितं तद्भवेत्पादं कर्षितं मत्तगद्गदे॥

ज्यायनः

"उपसृत्यापसरणे मत्तस्य परिकीर्तितम्" इत्यशोको विनियोगमाह। "उन्मत्तक्रमणे मतम्" इति लक्ष्मणः।

सर्वकलामञ्जरी—मेलरागः (रत्नाङ्गीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग प ध नि – स.
(अव) स नि ध म ग रि – स.

मत्र

सर्वकुन्तला—मेलरागः (गमनश्रममेलजन्यः)
(आ) स रि म प नि स.
(अव) स नि ध प ध म रि स.

सर्वगण्डः—काडनृत्ताङ्गम्
अधस्तादूर्ध्वमारभ्य पत्रान्ते पिण्डमालिखेत्।
द्विशतादष्टपञ्चाशत्सम्मितां वलयावलिम्॥
कृत्वा दक्षिणवामाभ्यां तालपङ्क्तिं तु योजयेत्।
वामे प्रोक्तं तालषट्कं तस्य नामान्यनुक्रमात्॥
शरभलीलः कुलाख्यस्ततश्चक्राभिधः स्मृतः।
ब्रह्मतालो विष्णुतालः तत्र मात्रः कुकुण्डली॥
सव्यभागे मण्टकानां विसप्तकमुदीरितम्।
विजयाख्यश्च सारङ्गः प्रथमस्सरसस्तथा॥
कीलकः पञ्चमषष्ठो षण्मण्ठः सप्तमः पुनः।
धनञ्जयाख्यमण्ठश्चाष्टमो भाति जयप्रियः॥
श्रीमण्ठोरङ्गमण्ठश्च ततो गीर्वाणमण्ठकः।
कमलो वल्लभश्चित्रताराख्यः प्रतिमण्ठकः॥
श्रीरङ्गो भिन्नमण्ठश्च कल्याणस्त्वेकविंशतिः।
तथैव वामभागे स्यात्तालषट्कस्य मात्रिकाः॥
चतुरङ्गप्रमाणेन पिण्डद्रुतिनियोजनम्।
वामदक्षिणतालानां कार्यमङ्गविभागशः॥
मिलनाद्द्वयात्रते यत्र वामदक्षिणभागयोः।
ससर्वगण्डः काडः स्यात्तालज्ञानां तु सम्मतः॥

वेदः

सर्वज्ञः—देशीतालः
क्रमात्सर्वाङ्गसंयुक्तः सर्वज्ञः परिभाषितः।

लक्ष्मणः

सर्वतोभद्रः—तानः
षड्जग्रामे नारदीयतानः
प ध स रि म ?

नान्यः

मध्यमग्रामे षड्जहीन षाडवः।
नि ध प म ग रि

कुम्भः

—नृत्तबन्धः
स्थानक्रमेण पात्राणां चतस्रो यत्र पङ्क्तयः।
चरणं चरणाम्भोजरणन्मणिकनूपुरः॥
पङ्क्त्योर्मध्यमयोर्यान्मध्यमाद्यन्तयोरपि।
सबन्धस्सर्वतोभद्रो भाषितो वेमभूभुजा॥

वेमः

सर्वमतिः—मेलरागः (गौरीमनोहरीमेलजन्यः)
(आ) स म ग ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मत्र

सर्वमानपतिः—मेलरागः (चिलाम्बरीमेलजन्यः)

(आ) स म ग म प नि ध नि प ध स.

(अव) स नि ध नि प ग म ग रि ग स.

मञ्ज

सर्वरतिः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.

(अव) स नि प ग रि स.

मञ्ज

सर्वरत्ना—श्रुतिः

पञ्चमस्य चतुर्थी श्रुतिः।

सर्वरागमेला

शुद्धमेलामध्यमेलावीणयोरवान्तरभेदौ सर्वरागमेलैकरागमेलेति तत्र सर्वरागमेला तु।

या मन्द्रमध्यतारेषु स्थानेषु निखिलैः स्वरैः।
युक्ता यदि तदा सर्वरागमेला प्रकीर्तिता॥

श्रीकण्ठः

सर्वरेचितम्—नृत्तहस्तप्राणः

हस्तगुणेषु एकाङ्गेरेककालरेचितत्वं सर्वरेचितम्।

श्रृङ्गारः

सर्ववाहिनी—मेलरागः (चक्रवाकमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि स.

(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

सर्वव्याप्तिः—श्रुतिः

निषादस्य द्वितीया श्रुतिः।

पाल्कुरिकिसोमः

सर्वसङ्गीतसारः

अस्य कर्ता कल्याणकरशुक्लः। नड्यार्इपत्तनस्थदृधिलक्ष्मीसंस्कृतग्रन्थालये अयं ग्रन्थो वर्तते।

रूपसङ्गीतसारः—इत्यपि नामान्तरमस्ति।

सर्वसहा—श्रुतिः

मध्यमस्य द्वितीया श्रुतिः।

सर्वस्वदक्षिणः—तानः

मध्यमग्रामे गान्धारहीनषाडवः।

रि स नि ध प म।

कुम्भः

सर्वाङ्गभ्रमरी—चारी

लुण्ठनाकूर्पराधारा सर्वाङ्गेण यदा भ्रमिम्।
कुरुते भूगता यत्र सर्वाङ्गभ्रमरी मता॥

नागमल्लः

सर्वाङ्गी—मेलरागः (सिंहेन्द्रमध्यममेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि स.

(अव) स नि ध म ग स.

मञ्ज

सर्वेश्वरी—मेलरागः (गमनश्रममेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध प नि स.

(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

सलिलप्रिया—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स ग म प म ध प नि ध स.

(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

सल्लापः—नृत्तरूपकम्

सल्लापस्येति वृत्तं यत्ख्यातं वोत्पाद्यमेव वा।
मिश्रं वा तत्र श्रृङ्गारहास्यौ नैवाहितः क्वचित्॥

शबलौ वीररौद्राभ्यामङ्गान्यन्ते रसाः स्मृताः।
प्रायस्सपत्नशान्तश्च क्रुद्धपाषण्डनायकः॥

दौवारिजन्यकपटयुद्धस्थानोपरोधवान्।
सात्त्वत्यारभटीवृत्तिसहितश्च सविद्रवः॥

अङ्कास्त्रयो द्वितीयेऽङ्के तालप्राचुर्ययुग्भवेत्।
तृतीयोऽङ्कस्सकपटः प्रथमोऽङ्कस्सविद्रवः॥

(चतुस्सन्धिः प्रतिमुखशून्यस्सल्लापको भवेत्।)
सल्लापको प्रतिमुखस्त्र्यङ्कस्सन्धिचतुष्टयी॥

इति कामधेनुक्तपाठः। शारदातनयः

अत्र कपटस्त्रिविधः, देवजः, शत्रुजः, विद्रवजश्चेति। तत्तच्छब्देषु द्रष्टव्यम्। प्रतिमुखस्सन्धिः।

अयं दशरूपकेषु पठितः कैश्चित्।

सवर्णक्रिया—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प नि ध स.

(अव) स नि प ग रि स.

मञ्ज

सवर्णदीपिका—मेलरागः (शुभपन्तुवरालीमेलजन्यः)

(आ) स रि म ग म प ध नि स.

(अव) स ध प म ग रि स.

मज

सव्यग्रम्—दर्शनम्

विषयालोकनव्यग्रं सव्यग्रमिति कीर्तितम्।

शारदातनयः

सव्यथम्—दर्शनम्

व्यथते विषयं द्रष्टुं यत्तत्सव्यथमुच्यते।

शारदातनयः

सशब्दा—क्रिया (तालाङ्गम्)

क्रियाशब्दे द्रष्टव्यम्।

ससंभ्रमम्—दर्शनम्

अनवस्थितिरेकत्र यस्य तच्च ससंभ्रमम्।

शारदातनयः

ससिकः—हस्तपाटः

अभिवादप्रकारे तु यथैकस्मिन्पुटे करौ।

लगतः स तु विख्यातः ससिको नामतो बुधैः॥

सोमेश्वरः

सस्पृहम्—दर्शनम्

पुनर्यत्र स्पृहा......तत्सस्पृहं भवेत्।

वेमः

भूयोभूयः स्पृहा यत्र दृष्टे तत्सस्पृहं भवेत्।

शारदातनयः

सहकारभञ्जिका—सङ्गीतशृङ्गाराङ्गम्

सहकारकुसुमपल्लवादिभञ्जनं सहकार भञ्जिका

भोजः

सहजः—पादाङ्गुष्ठः

सजहश्च स्वभावस्थः प्रस्थितौ परिकीर्तितः।

ज्यायनः

मुखरागः

सहजो निजवर्णस्स्यात्।

सहजो विनियोक्तव्यस्स्वभावाभिनयं प्रति।

अयमेव स्वाभाविकः।

सोमेश्वरः

सहजा—भ्रूः

स्वाभाविकी तु सहजा भवेत्सा स्यादकृत्रिमे।

वेमः

भ्रुवोस्स्वभावावस्थानं सहजं कर्म कथ्यते।

भावेष्वनुल्बणेष्वेतद्विधेयमिति तद्विदः॥

विप्रदासः

नजस्थानस्थिता प्रोक्ता सहजेत्यभिधीयते।

रसाभिनयहीनेषु भावेषु सहजा मता॥

सोमेश्वरः

(स?) **शहना**—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प म ध नि स.

(अव) स नि ध प म ग म ग रि स.

मज

सहर्षम्—दर्शनम्

भाषमाणमिवाभाति यत्सहर्षं तदुच्यते।

शारदातनयः

सहायव्यापारः—सङ्गीतशृङ्गाराङ्गम्

सख्यादीनां कर्मणि सहायः सहायव्यापारः

भोजः

सहेतुः—लक्षणम्

बहूनां भाषमाणानां त्वेकस्यार्थविनिर्णयम्।

सिद्धोपमानवचनं हेतुरित्यभिसंज्ञितः॥

भरतः

बहून्भाषमाणानननादृत्यैकस्यासाधारणस्यार्थस्य निर्णयः कर्तव्यत्वेनावलम्ब्य सिद्धस्य प्रमाणोपमानवचनमुपक्षेपवचनं मम तावदेवं प्रतिभासते इति सहेतुः।

यथा—भट्टेन्दुराजस्य एके वारिनिधीति श्लोकः। 'एकमसाधारणं डुमिञ् प्रक्षेपणे इत्यस्योपमानम्।

यत्प्रयोजनसामर्थ्याद्वाक्यं शिष्टार्थसाधनम्।

समासोक्तं मनोग्राहि सहेतुरिति संज्ञितः॥

सम्यगस्यते हृदि क्षिप्यते येन ससमासः। उपपत्तिस्तयोक्ता

अभिनवः

साकांक्षपुण्डरीकाक्षभ्रमररुतम्—सूडप्रबन्धः

तालो वर्णयतिर्यत्र रागः केदारसंज्ञकः।

पदानि कविनामाङ्कात् गीत्वा द्वित्राणि गीयते॥

स्वराणां सन्ततिः पाटा आलापास्तेन का अपि।

ततस्त्रिचतुराणि स्युः पद्यानि प्रीतये विभोः॥

विप्रलम्भाख्यशृङ्गारे शृङ्गारिजनतुष्टये।

साकाङ्क्षपुण्डरीकाक्षभ्रमरादिरुताभिधः।

प्रबन्धः कृष्णभूभर्त्रा राजराजेन निर्मितः॥ कुम्भः

साकूतम्—दर्शनम्

साकूतं तद्यथा भावो हृद्गतोऽपि विभाव्यते।

वेमः

साकूतं तद्यत्रभावः कोऽप्यभीष्टो विभाव्यते।

शारदातनयः

सागरदुर्गविपाटः—देशीतालः

ताले सागरदुर्गादौ विपाटे व्यञ्जनं शरः।
धनुषी तांडतोर्मध्ये पुनः पुङ्खो द्रुतद्वयम्॥

० । ऽ ऽ । ऽ ऽ । ० ०   गोपतिप्पः

सागरनन्दी

नाटकरत्नकोशकर्ता। अनेन नाट्यरत्नकोशः, निघण्टुरत्नकोशः इत्यादिग्रन्थाः निर्मिताः। अस्य नाम सुभूतिचन्द्रेणामरव्याख्याने, कुम्भेन सङ्गीतराजे च गृहीतमस्ति। नाटकरत्नकोशे राजशेखरकृताः श्लोकाः सन्ति। तस्मात् क्रिस्तु ९८० कालेऽयमासीदित्यूह्यते। अस्य सिद्धान्तमभिनवगुप्तो दूषयति। तस्मादस्मात्पूर्व इति ज्ञायते। नाटकरत्नकोशे नागरसर्वस्वे च बहवः श्लोकाः समाना वर्तन्ते। पद्मश्रीसागरयोः पौर्वापर्यं त्वाद्यापि न निर्णीतम्।

सागरसंभवः—देशीतालः

॥ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ॥॥॥   हम्मीरः

साचि—दर्शनम्

तिर्यक् पक्ष्मगता तारा यत्र तत्साचि दर्शनम्।

विप्रदासः

स्वस्थानस्थापितमुखं साचि तिर्यग्विलोकितम्।

हरिपालः

साचिका—ध्रुवावृत्तम्

यदि खलु चत्वार्यादौ लघूनि पादे चतुर्थषष्ठौ जौ।
रतिधृतिमात्तं च स्याद् गुरूणि शेषाणि साचिका नाम्ना॥

भरतः

उत्तमानां प्रयोक्तव्या साचिका नामकध्रुवा।
युग्मायुग्मप्रभेदेन वनक्रीडाभिमज्जने॥
चित्रपादाक्षराणां तु लघुस्थाने द्रुतं न्यसेत्।
गुरोःस्थले द्रुतं कुर्याद्युग्मायुग्मेऽन्तगो गुरुः॥
जलहरणादुंभन्तो गलं ददाणोवणं पमद्दंतो।
जलभरेण मज्जनतो गलं दधद्वनं प्रमर्दयन्।

नान्यः

साची—गतिः

पार्श्वचारी च साची स्यात्।

देवणः

साचीकृतः—वाद्यप्रकारः

चित्रं हि करणं यत्र वाद्येनैकेन वाद्यते।
वृत्ताङ्गहारानुकृतो ज्ञेयस्साचीकृतस्तु सः॥

अत्र नृत्ताङ्गहार इति पाठान्तरं।   भरतः

सात्त्वतः—न्यायप्रविचारः

प्रविचारः सात्त्वतेऽपि कार्यो भारतवद्बुधैः।
किन्तु खड्गभ्रमः कार्यः केवलं पृष्ठभागतः।
खड्गपातश्चरणयोः कर्तव्योऽत्र विचक्षणैः॥

वेमः

सात्त्वती—वृत्तिः

या सात्त्वतेनेह गुणेन युक्ता न्यायेन वृत्तेन समन्विता च।
हर्षोत्कटा संहृतशोकभावा सा सात्त्वतीनाम भवेत्तु वृत्तिः॥
वागङ्गाभिनयवती सत्त्वोत्थानवचनप्रकरणेषु।
सत्त्वाधिकारयुक्ता विज्ञेया सात्त्वती वृत्तिः॥
वीराद्भुतरौद्ररसा निरस्तशृङ्गारकरुणनिर्वेदा।
उद्धतपुरुषप्राया परस्पराधर्षणकृता च॥
उत्थापकश्च परिवर्तकश्च सल्लापकश्च सङ्घात्यः।
चत्वारोऽस्या भेदाः विज्ञेया नाट्यतत्त्वज्ञैः॥

भरतः

सात्त्वतो गुणः मानसो व्यापारः। सत्त्वं प्रकाशः। तद्विद्यते तत्र तत्सत्त्वं मनः तस्मिन् भवः। सत्सत्त्वोत्थानस्य सत्त्वाधारस्य वचनं येषु प्रकरणेषु काव्यखण्डेषु तेषु वागङ्गाभिनययुक्ता सती सत्त्वस्य सात्त्विकाभिनयस्याधिकारे आधिक्यक्रियया सात्त्वतीवृत्तियुक्ता भवतीति संबन्धः। शृङ्गारे विषयनिमग्नं मनः। करुणे कान्दिशीकम्। निर्वेदं मूढमिति तद्व्यापारो भवन्नपि क्रोधविस्मयोत्साहेष्विव सातिशयं परिस्फुरतीति दर्शयति वीराद्भुतेति। आधर्षणं वाचान्यकारः।

अभिनवः

सात्त्वता गुणाः। गुरुशुश्रूषादिसद्वृत्तयः। त्यागेन शौर्येणेतिपाठो गृहीतः। हर्षोत्तेरेति। आः किं शोचाम्यहमित्यादि। रौद्रेऽपि सैव। राघवाभ्युदये रावणं प्रति जटायुवाक्यम्। अद्भुते अहोलाघवमिति रावणवाक्यम्। अल्पकरुणाल्पशृङ्गारा परस्पराधर्षणकृता। यथा—कर्णाश्वत्थामभाषणं (वेण्यां)।

सागरः

इयं भोजदेवेन मोक्षशृङ्गारस्याङ्गतयोक्ता। यथा—मोक्षशृङ्गारे सात्त्वती वृत्तिः। आवन्त्या प्रवृत्तिः। लाटीया रीतिः। स्वकीया नायिका। धीरप्रशान्तश्च नायकः। तेषु सात्त्वती वृत्तिः। तदनुरूपस्वरूपाङ्गत्वात्। तथाहि—

या सत्त्वतेनेह गुणेन युक्ता-
त्यागेन वृत्तेन समन्विता च।
हर्षोत्कटा संहृतशोकभावा
सा सात्त्वती सत्त्ववतीह वृत्तिः॥

तदङ्गानि—उत्थापकः, परिवर्तकः, सल्लापकः, संघात्यकः इति। सा तु या सात्त्वतेनेह गुणेन युक्तेत्यनेन सत्त्ववतः सत्कारवतो धीरप्रशान्तादेर्नायकस्य मोक्षशृङ्गाराधिकारिणो ये गुणास्तदुपलक्षितां चेष्टामाचष्टे। सत्त्ववन्तो हि सत्कारवन्तो मोक्षशृङ्गाराधिकारिण एवोच्यन्ते। त्यागेन वृत्तेन समन्विता चेत्यनेन सात्त्वतेन त्यागेन सात्त्वतेन वृत्तेन च समन्वितेति व्याख्या। यस्यैव द्रव्योत्सर्गसत्कारपूर्वकत्वफलनिरपेक्षमवृधादानं च सूचयति। सत्कारपूर्वो हि त्यागः। सत्कारपूर्वकं च वृत्तं इति। चकारात्तु लौकिकाचारपरित्यागमपि कथयति। हर्षोत्कटसंहृतशोकभावेत्यनेन ब्रह्मानन्दोपलम्भात्—अशेषदुःखक्षयमुपलक्षयति। सा सत्त्वती सत्त्वतीह वृत्तिरित्यनेनात्यर्थसंज्ञायोगं विशुद्धसत्त्वनायकाश्रयं च द्योतयति। अङ्गेषूत्थापकेन तत्त्वजिज्ञासुभिः सन्धाय संभाषया विवादं बोधयति। परस्परस्पर्धया अर्थेपूत्थापनं ह्युत्थापकः परिवर्तकेन कुपथपरित्यागात् सन्मार्गग्रहणमभिधत्ते। प्रस्तुतार्थपरित्यागादन्यार्थस्य भजनं हि परिवर्तकः। संलापेन विगृह्य परिभाषया चाल्पकथायां परपक्षदूषणमुपदिशति। साऽसिद्धानां वाक्यैः मिथोऽधिक्षेपको हि संलापकः। संघात्यकेन साधकबाधकप्रमाणोपपत्तिभिः स्वपक्षस्थापनया परपक्षं प्रतिक्षिपति। कार्यमन्त्रार्थप्रभावदैवादिभिर्हि संघातभेदः सङ्घात्यकः। सेऽयं चतुरङ्गा सात्त्वतीवृत्तिः। या सात्त्वतेनेह गुणेन युक्ता त्यागेन वृत्तेन समन्विता च। हर्षोत्कटा संहृतशोकभावा सा सात्त्वती नाम भवेत्तु वृत्तिः॥

भोजः

सात्त्विकभावाः

स्तम्भस्तु निष्क्रियाङ्गत्वं प्रलयो नष्टसंज्ञता।
रोमाञ्चो रोमनिर्भेदः स्वेदश्शीकरनिर्गमः
वैवर्ण्यं वर्णनाशः स्याद्वेपथुर्गात्रकम्पनम्।
अश्रु नेत्राम्बुवैस्वर्यं विस्वरत्वमुदाहृतम्
सत्त्वादेव समुत्पत्तेः सात्त्विका इति संज्ञिताः।
स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभेदोऽथ वेपथुः।
वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकामताः॥ सर्वेश्वरः

इह हि सत्त्वं नाम मनःप्रभवं। तच्च समाहितमनस्त्वादुच्यते। मनसस्समाधौ सत्वनिष्पत्तिर्भवतीति। तस्य च योऽसौ स्वभावो रोमाञ्चाश्रुवैवर्ण्यादिलक्षणो यथाभावोपगतः स न शक्योऽन्यमनसा कर्तुमिति। लोकस्वभावानुकरणाच्च नाट्यस्य सत्त्वमीप्सितम्। को दृष्टान्तः। इहहि नाट्यधर्मीप्रवृत्ताः सुखदुःखकृताभावाः, तथा सत्त्वविशुद्धाः कार्याः यथास्वरूपा भवन्ति। दुःखन्नाम रोदनात्मकं, तत्कथमदुःखितेन। सुखं च प्रहर्षात्मकमसुखितेनाभिनयेत्। एतदेवास्य सत्वं दुःखीतेन प्रहृष्टेन वाऽश्रुरोमाञ्चौ प्रदर्शयितव्याविति कृत्वा सात्त्विका भावा इत्यभिव्याख्याताः। भरतः

सीदत्यस्मिन्मन इति व्युत्पत्तस्सत्त्वगुणोत्कर्षात्साधुत्वाच्च, प्राणात्मकं वस्तु सत्त्वम्। तत्र भवाः सात्त्विकाः। ते च प्राणभूमिप्रसृतरत्यादिसंवेदनवृत्तयो बाह्यजडरूपभौतिकनेत्रजलादिविलक्षणा विभावेन रत्यादिगतेनैवातिचर्वणागोचरेणाहृता अनुभावैश्च गम्यमाना भावा भवन्ति। तथाहि—पृथ्वीभागप्रधाने प्राणे सङ्क्रान्तचित्तवृत्तिगणः स्तम्भो विष्टम्भचेतनत्वं, जलभागप्रधाने तु बाष्पः, तैजसस्तु प्राणनैकट्यादुभयथा तीव्रातीव्रत्वेन प्राणानुग्रह इति द्विधा स्वेदो वैवर्ण्यं च, तद्धेतुत्वाच्च तथा व्यवहारः। आकाशानुग्रहे गतचेतनत्वं प्रलयः। वायुस्वातन्त्र्ये तु तस्य मन्द्रमध्योत्कृष्टावेशात् त्रेधा रोमाञ्चवेपथुस्वरभेदभावेनस्थितिः। अभिनवगुप्तः

सात्त्विका आङ्गिकेष्वेव पर्यवस्यन्ति तत्त्वतः।
नटस्यातत्स्वरूपस्य किं तादात्म्यमतो न हि॥

स्तम्भादीनां सात्त्विकत्वं केवलानामिहोदितम्।
अथ प्रयत्ननिर्वर्त्याः सात्त्विकाश्चेद्भवन्मते॥

कथमेवं त्वक्षोभङ्गिरङ्गीकारोचितात्विह।
एत एव प्रयत्नेन निर्वृत्यास्सर्व एव वा॥

स्तम्भाद्या उत रत्यादिस्थायिनो व्यभिचारिणः।
तथाहि विवदन्तथत्र सत्त्वे प्राचाटुका यथा॥

विकाराद्धातुसंरोधनिर्मितात्सात्त्विकान् जगुः।
भट्टोद्भटादयःश्वासोच्छ्वासादेर्वासनामयान्॥

चिदंशो वायुसंरोधात्सिद्धासंवेद्यलक्षणः।
चिराचिरस्वरूपेण सत्त्वमित्यभिधीयते॥

शिक्षाभ्यासाच्चिरतरमङ्गाद्यैर्नाट्यकर्मणि।
वासनाभिनयैर्नैतद्भट्टलोल्लटसम्मते॥

भावस्य सुखदुःखाभ्यां के भेदाश्चेत्र कश्चन।
ऊयतालावसानस्य विषयेष्वप्रधानतः॥

प्रणीतस्य प्रयोगत्वात्संभावाल्लौकिकाः स्मृताः।
स्तम्भादीनां तु बाह्यानां हेतवो नान्तराः क्वचित्।
अतरसविषयत्वं नो सहमाना इमे स्फुटम्॥

कुम्भः

सात्त्विकाभिनयभेदाः

चाक्षुष्यो व्यञ्जकश्चेति सात्त्विकः परिकीर्तितः।

शृङ्गारः

सात्त्विकारेखा—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि स.

(अव) स नि ध प म ग रि म ग स.

सङ्ग

सादृशम्—लक्षणम्

अभिमानमेव सादृश्यं वदन्ति। अभिमानशब्दे द्रष्टव्यम्।

साधनम्—शिल्पकाङ्गम्

प्राणैस्तपोभिरित्यादि यद्वचस्साधनं भवेत्।

शारदातनयः

व्याहारविशेषस्साधनम्। यथा—क्षपणककापालिके भवतु मन्त्रेण वशीकरोमि।

सागरः

साधारणम्

शिशिरस्य वसन्तस्य मध्यस्थस्समयो यथा।
साधारणस्तयोरेव गते साधारणः स्वरः॥

तद्द्वेधा भवेदाद्यं स्वरसाधारणं परम्।
जातिसाधारणमिति तयोराद्यं चतुर्विधम्॥

काकल्यन्तरषड्जैश्च मध्यमेन विशेषणात्।
यदा श्रुतिसमुत्कर्षात्तत्रनोलुप्त इवास्फुटः॥

गीतज्ञैर्गीयते गेयं स्वरसाधारणं तदा।
अत्युत्कर्षस्तु सपयोः न भवेद्रिधयोरपि॥

वैस्वर्याद्द्वयवधानाच्च श्रुतीनां तेन जायते।
गन्योस्ताभ्यां तु साङ्कर्ये स्वरव्यक्तिर्न लभ्यते॥

पारिशेष्यादतो गन्योः श्रुत्युत्कर्षः स्फुटो भवेत्।
गान्धारो वा निषादो वा विकृतो यत्र गीयते॥

तत्र श्रुतिसमुत्कर्षाद्ज्ञातव्योऽसौ मनीषिणा।
काकलीसंयुतो यश्च यश्च स्यादन्तरान्वितः॥

सगन्योरप्रयोगोऽपि प्रोक्तो वेसरषाडवः।
मतङ्गेनास्वरत्वेऽपि प्रयोगोऽस्त्यनयोस्ततः॥

निषादः काकलीरूपो गान्धारश्चान्तरात्मकः।
षड्जस्याद्ये श्रुती क्रामन् निषादः काकली भवेत्॥

निषादषड्जयोरेष यतः साधारणः स्मृतः।
अस्याऽसाधारणत्वं स्याद्धर्मः साधारणं हि तत्॥

मध्यमाद्ये श्रुती क्रामन् गान्धारस्त्वन्तरो भवेत्।
साधारणोऽयं गमयोरस्य धर्मस्य यो भवेत्॥

साधारणं तु तद्ज्ञेयं अत्र साधरणं बुधैः।
पूर्वं षड्जं समुच्चार्य काकली धैवतौ ततः॥

प्रयोक्तव्यौ क्रमेणैव सम्यग्गानविशारदैः।
उच्चार्य मध्यमं तद्वत् प्रयुञ्जीतान्तरर्षभौ॥

षड्जं काकलिनं यद्वा गीत्वा षड्जं व्रजेत्पुनः।
तत्परान्यतमं चेत्थं मध्यमं चान्तरस्वरम्॥

प्रयुज्य मध्यमो ग्राह्यो यद्वा तत्परतः स्थितः।
स्वल्पप्रयोगः सर्वत्र काकली चान्तरस्वरः॥

निषादः प्रथमां षाड्जीं ऋषभस्त्वन्तिमां श्रुतिम्।
षाड्जीमालम्बते चेत्स्यात् षड्जसाधारणं तदा॥

गान्धारो मध्यमस्याद्यां अन्तिमां पञ्चमः श्रयेत्।
श्रुतिं यदि तता मध्यसाधारणमिहोच्यते॥

एते साधारणे साक्षाद्गीयेते कैशिकी इति।
ग्रामसाधारणे केचिदेत एवावभाषिरे॥

एकग्रामसमुत्पन्नास्वेकांशास्वपि जातिषु।
यत्समं गानमापुस्तज्जातिसाधारणं विदुः।
रागानेवोचुरपरे जातिसाधारणं बुधाः॥

पण्डितः

अत्र साधारणं षड्जं षड्जग्रामेऽनुसंभवि।
साधारणं मध्यमस्य मध्यमाम एव हि॥

षड्जग्रामे काकली इह विद्यते नान्तरस्वरः।
सचेदत्रापतेत्तर्हि काकलीस्वरसंश्रयात्॥

अन्तरो मन्यमग्रामे नित्यमेवावतिष्ठते।
तत्र चेत्काकली क्वापि दृश्यते सान्तराश्रयात्॥

अत औडुवकृत षड्जग्रामे काकलवान्स्वरः।
मध्यमे त्वौडुवांशसी काकली नैव कर्हिचित्॥

तनोति षट्स्वरं गीतमिति गीतविदो विदुः।
एवं काकल्यन्तरे द्वे षड्जग्रामे यदा तदा॥

षड्जसाधारणं प्रोक्तं भरतज्ञेन भूभुजा।
तथैवान्तरकाकल्यौ द्वौ मध्यमगतौ यदि॥

तदा मध्यमपूर्वं स्यात्साधारणमिह स्फुटम्।
जातिसाधारणमथो यथोद्देशं प्रतन्यते॥

इयं भोजदेवेन मोक्षश्रृङ्गारस्याङ्गतयोक्ता। यथा—मोक्षश्रृङ्गारे सात्त्वती वृत्तिः। आवन्त्या प्रवृत्तिः। लाटीया रीतिः। स्वकीया नायिका। धीरप्रशान्तश्च नायकः। तेषु सात्त्वती वृत्तिः। तदनुरूपस्वरूपाङ्गत्वात्। तथाहि—

या सत्त्वतेनेह गुणेन युक्ता-
त्यागेन वृत्तेन समन्विता च।
हर्षोत्कटा संहृतशोकभावा
सा सात्त्वती सत्त्ववतीह वृत्तिः॥

तदङ्गानि—उत्थापकः, परिवर्तकः, सल्लापकः, संघात्यकः इति। सा तु या सात्त्वतेनेह गुणेन युक्तेत्यनेन सत्त्ववतः सत्कारवतो धीरप्रशान्तादेर्नायकस्य मोक्षश्रृङ्गाराधिकारिणो ये गुणास्तदुपलक्षितां चेष्टामाचष्टे। सत्त्ववन्तो हि सत्कारवन्तो मोक्षश्रृङ्गाराधिकारिण एवोच्यन्ते। त्यागेन वृत्तेन समन्विता चेत्यनेन सात्त्वतेन त्यागेन सात्त्वतेन वृत्तेन च समन्वितेति व्याख्या। यस्यैव द्रव्योत्सर्गसत्कारपूर्वकत्वफलनिरपेक्षमवृधादानं च सूचयति। सत्कारपूर्वो हि त्यागः। सत्कारपूर्वकं च वृत्तं इति। चकारात्तु लौकिकाचारपरित्यागमपि कथयति। हर्षोत्कटसंहृतशोकभावेत्यनेन ब्रह्मानन्दोपलम्भात्—अशेषदुःखक्षयमुपलक्षयति। सा सत्त्वती सत्त्वतीह वृत्तिरित्यनेनात्यर्थसंज्ञायोगं विशुद्धसत्त्वनायकाश्रयं च द्योतयति। अङ्गेषूत्थापकेन तत्त्वजिज्ञासुभिः सन्धाय संभाषया विवादं बोधयति। परस्परस्पर्धया अर्थपूत्थापनं ह्युत्थापकः परिवर्तकेन कुपथपरित्यागात् सन्मार्गग्रहणमभिधत्ते। प्रस्तुतार्थपरित्यागादन्यार्थस्य भजनं हि परिवर्तकः। संलापेन विगृह्य परिभाषया चालपकथायां परपक्षदूषणमुपदिशति। साऽसिद्धानां वाक्यैः मिथोऽधिक्षेपको हि संलापकः। संघात्यकेन साधकबाधकप्रमाणोपपत्तिभिः स्वपक्षस्थापनया परपक्षं प्रतिक्षिपति। कार्यमन्त्रार्थप्रभावदैवादिभिर्हि संघातभेदः सङ्घात्यकः। सेऽयं चतुरङ्गा सात्त्वतीवृत्तिः। या सात्त्वतेनेह गुणेन युक्ता त्यागेन वृत्तेन समन्विता च। हर्षोत्कटा संहृतशोकभावा सा सात्त्वती नाम भवेत्तु वृत्तिः॥

भोजः

सात्त्विकभावाः

स्तम्भस्तु निष्क्रियाङ्गत्वं प्रलयो नष्टसंज्ञता।
रोमाञ्चो रोमनिर्भेदः स्वेदश्शीकरनिर्गमः॥

वैवर्ण्यं वर्णनाशः स्याद्वेपथुर्गात्रकम्पनम्।
अश्रु नेत्राम्बुवैस्वर्यं विस्वरत्वमुदाहृतम्॥

सत्त्वादेव समुत्पत्तेः सात्त्विका इति संज्ञिताः।
स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभेदोऽथ वेपथुः।
वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकामताः॥ सर्वेश्वरः

इह हि सत्त्वं नाम मनःप्रभवं। तच्च समाहितमनस्त्वादुच्यते। मनसस्समाधौ सत्वनिष्पत्तिर्भवतीति। तस्य च योऽसौ स्वभावो रोमाञ्चाश्रुवैवर्ण्यादिलक्षणो यथाभावोपगतः स न शक्योऽन्यमनसा कर्तुमिति। लोकस्वभावानुकरणाच्च नाट्यस्य सत्त्वमीप्सितम्। को दृष्टान्तः। इहहि नाट्यधर्मीप्रवृत्ताः सुखदुःखकृताभावाः, तथा सत्त्वविशुद्धाः कार्याः यथास्वरूपा भवन्ति। दुःखन्नाम रोदनात्मकं, तत्कथमदुःखितेन। सुखं च प्रहर्षात्मकमसुखितेनाभिनयेत्। एतदेवास्य सत्वं दुःखीतेन प्रहृष्टेन वाऽश्रुरोमाञ्चौ प्रदर्शयितव्याविति कृत्वा सात्त्विका भावा इत्यभिव्याख्याताः। भरतः

सीदत्यस्मिन्मन इति व्युत्पत्तेस्सत्त्वगुणोत्कर्षात्साधुत्वाच्च, प्राणात्मकं वस्तु सत्त्वम्। तत्र भवाः सात्त्विकाः। ते च प्राणभूमिप्रसृतरत्यादिसंवेदनवृत्तयो बाह्यजडरूपभौतिकनेत्रजलादिविलक्षणा विभावेन रत्यादिगतैनैवातिचर्वणागोचरेणाहृता अनुभावैश्च गम्यमाना भावा भवन्ति। तथाहि—पृथ्वीभागप्रधाने प्राणे सङ्क्रान्तचित्तवृत्तिगणः स्तम्भो विष्टम्भचेतनत्वं, जलभागप्रधाने तु बाष्पः, तैजसस्तु प्राणनैकट्यादुभयथा तीव्रातीव्रत्वेन प्राणानुग्रह इति द्विधा स्वेदो वैवर्ण्यं च, तद्धेतुत्वाच्च तथा व्यवहारः। आकाशानुग्रहे गतचेतनत्वं प्रलयः। वायुस्वातन्त्र्ये तु तस्य मन्द्रमध्योत्कृष्टावेशात् त्रेधा रोमाञ्चवेपथुस्वरभेदभावेनस्थितिः। अभिनवगुप्तः

सात्त्विका आङ्गिकेष्वेव पर्यवस्यन्ति तत्त्वतः।
नटस्यातत्स्वरूपस्य किं तादात्म्यमतो न हि॥

स्तम्भादीनां सात्त्विकत्वं केवलानामिहोदितम्।
अथ प्रयत्ननिर्वर्त्याः सात्त्विकाश्चेद्भवन्मते॥

कथमेवं वचोभङ्गिरङ्गीकारोचितात्विह।
एत एव प्रयत्नेन निर्वृत्यास्सर्व एव वा॥

स्तम्भाद्या उत रत्यादिस्थायिनो व्यभिचारिणः।
तथाहि विवदन्तश्च सत्त्वे प्राचाटुका यथा॥

विकाराद्धातुसंरोधनिर्मितात्सात्त्विकान् जगुः।
भट्टोद्भटादयःश्वासोच्छ्वासादेर्वासनामयान्॥

चिदंशो वायुसंरोधात्सिद्धासंवेद्यलक्षणः।
चिराचिरस्वरूपेण सत्त्वमित्यभिधीयते॥

शिक्षाभ्यासाच्चिरतरमङ्गाद्यैर्नाट्यकर्मणि।
वासनाभिनयैर्नैतद्भट्टलोल्लटसम्मते॥

भावस्य सुखदुःखाभ्यां के भेदाश्चेन्न कश्चन।
लयतालावसानस्य विषयेष्वप्रधानतः॥

प्रणीतस्य प्रयोगत्वात्संभावाल्लौकिकाः स्मृताः।
स्तम्भादीनां तु बाह्यानां हेतवो नान्तराः क्वचित्।
अतरसविषयत्वं नो सहमाना इमे स्फुटम् ॥

कुम्भः

सात्त्विकाभिनयभेदाः

चाक्षुष्यो व्यञ्जकश्चेति सात्त्विकः परिकीर्तितः।

शृङ्गारः

सात्त्विकारेखा—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि म ग स.

प्रज ।

सादृशम्—लक्षणम्

अभिमानमेव सादृश्यं वदन्ति। अभिमानशब्दे द्रष्टव्यम्।

साधनम्—शिल्पकाङ्गम्

प्राणैस्तपोभिरित्यादि यद्वचस्साधनं भवेत्।

शारदातनयः

व्याहारविशेषस्साधनम्। यथा—क्षपणककापालिके भवतु मन्त्रेण वशीकरोमि।

सागरः

साधारणम्

शिशिरस्य वसन्तस्य मध्यस्थस्समयो यथा।
साधारणस्तयोरेव गते साधारणः स्वरः ॥
तद्वद्द्वेधा भवेदाद्यं स्वरसाधारणं परम्।
जातिसाधारणमिति तयोराद्यं चतुर्विधम् ॥
काकल्यन्तरषड्जैश्च मध्यमेन विशेषणात्।
यदा श्रुतिसमुत्कर्षात्तनोलुप्त इवास्फुटः ॥
गीतज्ञैर्गीयते गेयं स्वरसाधारणं तदा।
अत्युत्कर्षस्तु सपयोः न भवेद्रिधयोरपि ॥
वैस्वर्याद्व्यवधानाच्च श्रुतीनां तेन जायते।
गन्योस्ताभ्यां तु साङ्कर्ये स्वरव्यक्तिर्न लभ्यते ॥
पारिशेष्यादतो गन्योः श्रुत्युत्कर्षः स्फुटो भवेत्।
गान्धारो वा निषादो वा विकृतो यत्र गीयते ॥
तत्र श्रुतिसमुत्कर्षोद्गातव्योऽसौ मनीषिणा।
काकलीसंयुतो यश्च यश्च स्यादन्तरान्वितः ॥
सगन्योरप्रयोगोऽपि प्रोक्तो वेसरषाडवः।
मतङ्गनास्वरत्वेऽपि प्रयोगोऽस्त्यनयोस्ततः ॥

निषादः काकलीरूपो गान्धारश्चान्तरात्मकः।
षड्जस्याद्ये श्रुती क्रामन् निषादः काकली भवेत् ॥
निषादषड्जयोरेष यतः साधारणः स्मृतः।
अस्याऽसाधारणत्वं स्याद्धर्मः साधारणं हि तत् ॥
मध्यमाद्ये श्रुती क्रामन् गान्धारस्त्वन्तरो भवेत्।
साधारणोऽयं गमयोरस्य धर्मस्य यो भवेत् ॥
साधारणं तु तद्ज्ञेयं अत्र साधरणं बुधैः।
पूर्वं षड्जं समुच्चार्य काकली धैवतौ ततः ॥
प्रयोक्तव्यौ क्रमेणैव सम्यग्गानविशारदैः।
उच्चार्य मध्यमं तद्वत् प्रयुञ्जीतान्तरर्षभौ ॥
षड्जं काकलिनं यद्वा गीत्वा षड्जं व्रजेत्पुनः।
तत्परान्यतमं चेत्थं मध्यमं चान्तरस्वरम् ॥
प्रयुज्य मध्यमो ग्राह्यो यद्वा तत्परतः स्थितः।
स्वल्पप्रयोगः सर्वत्र काकली चान्तरस्वरः ॥
निषादः प्रथमां षाड्जीं ऋषभस्त्वन्तिमां श्रुतिम्।
षाड्जीमालम्बते चेत्स्यात् षड्जसाधारणं तदा ॥
गान्धारो मध्यमस्याद्यां अन्तिमां पञ्चमः श्रयेत्।
श्रुतिं यदि तता मध्यसाधारणमिहोच्यते ॥
एते साधारणे साक्षाद्गीयेते कैशिकी इति।
ग्रामसाधारणे केचिदेत एवावभाषिरे ॥
एकग्रामसमुत्पन्नास्वेकांशास्वपि जातिषु।
यत्समं गानमापुस्तज्जातिसाधारणं विदुः।
रागानेवोचुरपरे जातिसाधारणं बुधाः ॥

पण्डितमण्डली

अत्र साधारणं षड्जं षड्जग्रामेऽनुसंभवि।
साधारणं मध्यमस्य मध्यमाम एव हि ॥
षड्जग्रामे काकली।ह विद्यते नान्तरस्वरः।
सचेदत्रापतेत्तर्हि काकलीस्वरसंश्रयात् ॥
अन्तरो मन्यमग्रामे नित्यमेवावतिष्ठते।
तत्र चेत्काकली कापि दृश्यते सान्तराश्रयात् ॥
अत औडुवकृत षड्जग्रामे काकलवान्स्वरः।
मध्यमे त्वौडुवांशेसी काकली नैव कर्हिचित् ॥
तनोति षट्स्वरं गीतमिति गीतविदो विदुः।
एवं काकल्यन्तरे द्वे षड्जग्रामे यदा तदा ॥
षड्जसाधारणं प्रोक्तं भरतज्ञेन भूभुजा।
तथैवान्तरकाकल्यौ द्वौ मध्यमगतौ यदि ॥
तदा मध्यमपूर्वं स्यात्साधारणमिह स्फुटम्।
जातिसाधारणमथो यथोद्देशं प्रतन्यते ॥

एकांशोपचितास्त्वेकग्रामजेषु च जातिषु।
यद्गानं समतामाप्तं जातिसाधारणं तु तत् ॥
वृत्तिलाद्याः पुनरिदं रागानेव प्रचक्षते।
पण्डितं मन्यमानैश्च कैश्चिदत्रोपवर्णितम्।
तानसाधारणं तत्र युक्तिलेशो न विद्यते॥

कुम्भः

सानन्दगोविन्दरामश्रेणिकुसुमास्तरणं—सूडप्रबन्धः

क्रमेण नट्टा केदारः श्रीरागः स्थानगौडकः।
धरिणी मालवीयश्च वराटी मेघरागकः ॥
मालवश्रीर्देवशाखा गौण्डकृतिश्च भैरवा।
धन्नासिका वसन्तश्च गुर्जरी च मल्हारकः ॥
ललितस्सप्तदशमे रागास्तावन्ति च क्रमात्।
पदानि तेषु तालाः स्युरिमे तन्नाम कीर्त्यते ॥
आद्यस्त्रिस्सप्तदशमः द्वादशे द्रुतमण्ठकाः।
तृतीये नवमे चैकादशे चैव त्रयोदशे ॥
पदे पञ्चदशे सप्तदशे रूपक ईरितः।
चतुर्थे मण्ठतालश्चाड्डुतालः पञ्चमे स्मृतः ॥
त्रिपुटष्षष्ठाष्टमयोः स्याद्द्रुतप्रतिमण्ठकः।
चतुर्दशे षोडशे च तेनाः स्युः प्रतितालकम् ॥
मध्यमादौ पुनर्मुक्तिः शृङ्गारः सामिलाषयोः।
स्त्रीपुंसोरुत्तमस्यात्र नायकस्योपवर्णनम् ॥

छन्दः स्वेच्छाविरचितं रूपके यत्र दृश्यते ॥
सेयं सानन्दगोविन्दरामश्रेणीपदात्पुरः।
कुसुमास्तरणोनाम प्रबन्धः प्रीतिकृद्धरेः ॥

कुम्भः

साधारणा—मूर्छना

मूर्छनाभेदे द्रष्टव्यम्।

साधुनाटरागध्यानम्

शिबिकारोहिणं खड्गहस्तमुष्णीषधारिणम्।
श्वेतवस्त्रधरं साधुनाटरागमजं भजे ॥

रागसागरः

साध्वसः

गात्रभङ्गश्च साध्वसः।

भावविवेकः

साध्वसम्—भाणिकाङ्गम्

अभूतस्य भूतोदाहरणम्। तदेव मिथ्याख्यानं साध्वसम्।
शाकुन्तले षष्ठेऽङ्के—चूतानां चिरनिर्गतेत्यादि।

सागरः

सान्द्रः—(प्रबन्धे) नादः

तारस्थानगतो गाढबन्धवर्गगणाश्रयः।
प्राणाभिधो रवो ज्ञेयः स सान्द्रश्च मनीषिभिः ॥

कुम्भः

—देशीतालः

सान्द्रस्त्रिचन्द्रसंमिश्रद्रुतत्रयमधो लघुः।
ऽऽऽ००० ।

साम

तत्र सामलक्षणम्। यथाहि साम्नां हूमादिलमन्त्रः स्तोभेऽभिधीयते। यथाकलानामत्रापि पूरकस्तोभ उच्यते।

यानि हि ऋगक्षरेभ्योऽभ्यधिकानि विवर्णभूतानि।
यानि च तानि स्तोभाक्षराणि मुनिराह जैमिनिश्शास्त्रम्।
ओङ्कारश्चहकारश्च स्वरव्यञ्जनसंयुतः।
स्तोभो विधेयो वोक्तव्यः सामगीतेषु सर्वदा ॥
ब्रह्मोदितानि यान्यत्र दश स्तोभपदानि तु।
कलानां पूरणार्थाय मन्त्र सतानि तान्यपि ॥

झंटुं, जगतिपवलितक, कुचझल गितिवल पशुपति दगिदिगि दिग्गि गणपति चेत्येवं ब्रह्मोक्तान्यत्र दशपदात्मकस्तोभाश्च प्रस्तारोद्गीथौ द्वौ प्रतिहारोपद्रवौ सहिङ्कारैः ओंकाराद्यङ्गानि अथ साम्नां वान्यत्र तान्यपि विदध्यात् इति—सूत्रं

उद्ग्राहः	प्रस्तारः	शुद्धा
अनुद्ग्राहः	उद्गीथः	भिन्ना
संबोधः	प्रतिहारः	गौडी
ध्रुवकः	उपद्रवः	केसरा
आभोगः	निधनं	साधारणी
रूपकम्	ओङ्कारः	,,

नान्यः

सङ्गीतरत्नाकरे—प्रस्तारोद्गीथकप्रतीहारोपद्रवनिधन हिङ्कारोङ्कारौ कलापूरक सामाङ्गानि।

आद्यः प्रस्तार उद्गीथः प्रतिहारस्ततःपरम्।
उपद्रवोऽथ निधनं हिङ्कारोङ्कारकौ तथा ॥
इति सप्तसमाचष्ट सामाङ्गानि पितामहः।
उद्ग्राहोनुद्ग्राहकश्च सबोधो ध्रुवकस्तथा ॥
आभोगश्चेति नामानि क्रमादाद्येषु पञ्चसु।
कलापूरकता प्रोक्ता हिङ्कारोङ्कारयोरिव ॥

—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध स.
(अव) स ध प म ग रि स.

मञ्ज

—सन्ध्यन्तरम्

मधुरवचनैरनर्थान्निवर्तनं वाक्यं साम। यथा—
सामणवाक्यम्। यथा—"ज्ञाता यस्य बृहस्पतिः" इत्यादि।

सागरः

पार्थविजये—क्षीरोदादमृतद्युतिः—इति वासुदेववाक्यम्।

भोजः

सामगूर्जरी—उपाङ्गरागः

द्राविडगूर्जर्यां नामान्तरम्।

सामन्तः—मेलकर्ता

सामन्तनामनि मयूरषड्जक्षरुद्र-
गान्धारशुद्धतरमध्यमकोकिलाख्यम्।
गोविन्दवाजिपुरभिद्रजमेव तुल्यं
संपूर्णजातिरिति गायति तुम्बुरुस्सः॥

समपाःशुद्धाः। षट्श्रुति रिः। साधारणो गः। चतुश्रुतिर्धः।
काकलिर्निषादः। परमेश्वरः

—मेलरागः (कर्णाटगौडमेलजः)

सामान्तरस्सत्रयेणाप्तः सप्तस्वरविभूषितः।
मेयः प्रभात कालेऽसौ काकल्यन्तरराजितः॥

श्रीकण्ठः

—मेलरागः

रिस्तु तीव्रतरः प्रोक्तः तीव्रगान्धारशोभिते।
सामन्तसंज्ञके रागे न्यासोद्ग्राहांशषड्जके॥

सायंगेयः। अहोबिलः

सामन्तमल्लः—देशीतालः

सामन्तमल्ले प्लुतयोरन्तरे सप्तबिन्दवः।
ऽ ० ० ० ० ० ० ० ऽ गोपतिप्पः

सामन्तमल्हारीरागध्यानम्

कामाक्षिदेवी सुधामाधिवासां
श्यामां द्वितन्त्रीस्थवीणाङ्कितां ताम्।
सेवन्तिका दामभास्वत्सुचेलां
सामन्तमल्लारिकां चिन्तयामि॥

रागसागरः

सामन्तरागध्यानम्

करधृतकरवालः शत्रुसन्दोहकालः
प्रथनमधिकरालः प्रौढकीर्त्या विशालः
हृदयनिहितमालः कुङ्कुमव्याप्तफालः
स्फुरति धरणिपालः ख्यातसामन्तरागः

श्रीकण्ठः

सामर्थ्यम्—भक्तिः

सामर्थ्यं च पदार्थानां भवेत्सम्बन्धिरूपता।
भेदस्संसर्ग उभयमित्येतत्त्रिविधं मतम्॥

भोजः

वाक्ये पदपदार्थानां तस्मात्सामर्थ्यमीरितम्।

शारदातनयः

सामवसन्तः—मेलरागः (हनुमत्तोडीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मत

सामवीरीगूर्जरी—रागः

गूर्जरी च परा रागात् सामगानी समागता।
अस्य रागस्य रूपके अंशन्यासग्रहाः ऋषभ एवेति वृत्तः।

मदनः

सामाङ्गानां गीताङ्गत्वम्

प्रस्ताव उद्ग्राहो भवति। स एव शुद्धा जातिरित्युच्यते। तथैव क्रमादुद्गीथ, प्रतिहार, उपद्रव, निधन, रूपसामाङ्गानि अनुद्ग्राह संबोध ध्रुवक आभोगरूपगीतकाङ्गानि भवन्ति। रागजातिषु भिन्नगौडीवेसरा साधारण्ये भवतः।

सामान्या—नायिका

शृङ्गारनिष्पन्दिनि नाटके तु स्वीयेष्यते दिव्यनृपाश्रये च।
रक्ता विरक्ता गणिकात्र सैषा चेटी सखीव क्वचिदुत्तमायाः॥
रक्ताह्वया प्रहसनादितरत्रवर्ण्या
सा नाटकेऽपि विहिता क्वचिदप्रधाना।
वर्ण्या भवेत्प्रहसनप्रभृतिष्वथान्या
हास्यैकहेतुवचसो गणिका विरक्ता॥
यथाग्निमित्रस्य नृपालमौलेरिरावती सागरिकैव रक्ता।
वसन्तसेनापि च चारुदत्तस्योक्ता तथा मृच्छकटे प्रसिद्धा॥
रक्ता गणिकैव स्यादिरावतीत्वग्निमित्रनृपमौलेः।
स्यान्मृच्छकटिकायां वसन्तसेनाहि चारुदत्तस्य॥

नीलकण्ठः

साधारण स्त्रीगणिका सा वित्तं परमिच्छति।
निर्गुणेऽपि न विद्वेषो न रागोऽस्या गुणिन्यपि॥

शृङ्गाराभास एव स्यान्न शृङ्गारः कदाचन ।
इति द्विषन्तमुद्दिश्य प्राह श्रीरुद्रटः कविः ॥
रागंशृङ्गारनिर्मुक्ता इति स्युर्गणिकाः स्वतः ।
योषित्सामान्यतो जातः स्मरः किं भक्षितः श्वभिः ॥
किन्तु तासां कलाकेलिकुशलानां मनोरमम् ।
विस्मारितापरस्त्रीकं सुरतं जायते नृणाम ॥
कुप्यत्पिनाकिनेत्राग्निज्वालाभस्मीकृतः पुरा ।
उद्दीपितः पुनः कामो मन्ये वेश्याविलोकितैः ॥
कलाविलास वैदग्ध्यवसतिर्गणिकाजनः ।
पुंसां सौभाग्यवैदग्ध्यनिकषः केन निर्मितः ॥
ईर्ष्याकुलस्त्रीषु न नायकस्य निश्शङ्ककेलिर्न पराङ्गनासु ।
वेश्यासु चैतद्द्वितयं प्ररूढं सर्वस्वमेतास्तदहो स्मरस्य ॥

रुद्रटः

शान्तिं याति शनैर्महौषधिबलादाशीविषाणां विषं
शक्यो मोचयितुं मदोत्कटकटादात्मा गजेन्द्राद्वने ।
ग्राहस्यापि मुखान्महार्णवजले मोक्षः कदाचिद्भवेत्
वेशस्त्रीवडवामुखानलगतो नैवोत्थितो दृश्यते ॥

वररुचिः

सामान्यवनिता वेश्या प्रगल्भैव स्वभावतः ।
न च रागवती कापि कचिद्रागोपि दृश्यते ॥
तस्यां पुंसोऽनुरागो यः शृङ्गाराभास एव सः ।
किन्तु केलिकलास्फीतं तद्रतं मूढमोहनम् ॥

कुम्भः

सामुद्रः—गीताङ्गम्

त्र्यश्रतालदक्षिणमानेन यथा—इंदुं जगतिप दिगदिग इत्यादि चतुरश्रतालेन दक्षिणमानेन द्वादशगणं भवति। यथा ओङ्काराक्षर हृदयमयं सुरभिकुसुमवासितं—इत्यादी ।

नान्यः

सामोददामोदरभ्रमरपदः—सूडप्रबन्धः

यस्य स्याद्गुर्जरीरागस्तालो झम्पेति भागशः ।
यथाशोभं प्रयोगोऽपि गद्यपद्यान्तरान्तरः ॥
आभोगान्ते स्वराः पाटाः पुनः पद्यानि कानिचित् ।
सामोददामोदराख्यप्रबन्धो भ्रमरपदम् ॥

कुम्भः

साम्यम्—तत्त्वगताक्षरादिसाम्यम्

अक्षरसदृशं वाद्यं इत्युक्तं तत्त्वस्य लक्षणे । तत्र साम्यं (सादृश्यं) अक्षरसमं, अङ्गसमं,ताललययतिसमं, न्यासापन्यासमं, पाणिसमं, इति ।

भरतः

साम्या—प्राकृते मात्रावृत्तम्

पञ्चमात्रिकः एकः गुरुः ।
चतुर्मात्रिकः एकः गुरुः जो वा रो वा ।
इयं सस्कृत एव दृश्यते न तु प्राकृतभाषायां ।

विरहाङ्कः

सायंगेया—रागः

शुद्धनट्टा सालगा च नाटा शुद्धवराटिका ।
वराटिका द्राविडी च देशी नागवराटिका ॥
छाया वराटिका च स्यादाहयेन्धालिका मता ।
मल्लारिका तदा छाया गौडी कर्णाटिकाह्वया ॥
गौडो मालवगौडश्च रामक्री रीतिरुत्तरा ।
छाया रामकृतीरङ्गछाया स्वरवराटिका ॥
कर्णाटाह्वयबङ्गालसहिताश्चन्द्रमोऽशुजाः ।
सायमेते प्रगातव्यास्तस्य श्रीरतुला भवेत् ॥
एतान्प्रातः परित्यज्येद्वृद्धिकामीह मानवः ।
अनिरुक्ते तु रागाणां न वेलानिर्णयः कचित् ॥

जगदेकः

सारङ्गः—मेलकर्ता

विशुद्धौ षड्जगान्धारौ तथा मध्यमपञ्चमौ ।
पतालौ च समौ यत्र निषादः कैशिकी पुनः ॥
सारङ्गो गीयते पूर्णः षड्जत्रयविराजितः ।
मध्याह्नकालतः पश्चाद्गीतज्ञैश्चित्तरञ्जकः ॥

श्रीकण्ठः

—मेलरागः (मेलकल्याणीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स·
(अव) स ध प म रि ग म रि स.

मञ्ज

सारङ्गः—मेलरागः

अतितीव्रतमो गः स्यान्मस्तु तीव्रतरो मतः ।
धस्तु तीव्रतरो निः स्यात्तीव्रः षड्जादिमूर्छने ।
न्यासें मध्यमांशे च रागे सारङ्गसंज्ञके ॥
द्वितीयप्रहरोत्तरगेया ।

अहोबिलः

—मेलरागः (कल्याणीमेलजोऽयं रागः)

सारङ्गेऽजश्रुतिस्तद्वदवरोहेऽजवर्जनम् ।
संपूर्णषाडवस्तस्मात्कल्याणीरागवद्भवेत् ॥

परमेश्वरः

सारङ्गगौलः—मेलरागः

सारङ्गगौल आख्यातः सारङ्गस्वरसंभवः ।
सन्यासो मध्यमांशश्च गधहीनोऽथ सादिमः ॥
तृतीयप्रहरोत्तरगेयः ।

अहोबिलः

—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि स.
(अव) स ध नि ध प म ग रि स.

मज

सारङ्गद्रुमः—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि स.
(अव) स नि ध म ग स.

मज

सारङ्गनाटः—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध स.
(अव) स नि ध प म रि म ग रि स.

मज

सारङ्गनाटा—रागः

सारङ्गनाटा संपूर्णा सत्रयोत्तरमन्द्रजा ।

दामोदरः

सारङ्गनाटरागध्यानम्

नामान्तरं सारङ्गा ।

करधृतवीणासख्या सहोपविष्टा च कल्पतरुमूले ।
दृढतरनिबद्धकबरी सारङ्गाऽसौ सुरारिणा प्रोक्ता ॥

दामोदरः

सारङ्गमण्ठः—तालः

लघुर्द्रुतत्रयं चैव लघुस्सारङ्गमण्ठके ।
। ० ० ० ।

वेदः

सारङ्गरागध्यानम्

कुन्तलजितसारङ्गामन्तिकतालीमुखोत्थसारङ्गाम् ।
मदनाहितसारङ्गां मनसि ध्यायामि सन्ततं सारङ्गाम् ॥

रागसागरः

प्रसूनमाली परिबद्धकेशो
वीणां दधानो लसदंसदेशे ।
सह प्रियाभिस्सहकारमूले
सारङ्गरागो रसिको विभाति ॥

श्रीकण्ठः

सारङ्गवीणा—(किन्नरी)

किन्नरीभाषया देश्या वीणा सारङ्गपूर्विका ।
अध्यर्धेन वितस्तीनां त्रयेणायतवान्पुनः ॥
दण्डः कार्यो दृढः श्लक्ष्णो वेणुना खदिरेण वा ।
पञ्चाङ्गुलः स्यादानाहः ककुभस्तत्प्रमाणवान् ॥
कूर्मपृष्ठाकृतिस्स्थाप्या पत्रिका लोहनिर्मिता ।
अस्योर्ध्वभागे बध्नीयादधस्ताल्लोहतुम्बकम् ॥
अग्रमष्टाङ्गुलं त्यक्त्वा स्थापयेत्पृथुतुम्बकम् ।
उपरिस्थस्य तुम्बस्य सविधेरन्ध्रयुग्मकम् ॥
कुर्वीतकीलकौ तत्र स्थाप्यौ सकलशावुभौ ।
ऊर्ध्वं तन्निश्चलं कुर्यात्कीलकं चरमं चलम् ॥
चरमे लोहरहिता वक्रा कल्प्या शलाकिका ।
निश्चले कीलके लक्ष्ये विदध्याद्रन्ध्रपञ्चकम् ॥
तन्त्रीप्रवेशयोग्यं च विदध्यात्सुषिरं चले ।
कीलादुपरिदण्डस्य दृढं तन्त्रीं प्रवेशयेत् ॥
तन्त्रीं तेनैवरन्ध्रेण प्रवेश्य चलकीलके ।
प्रथयेच्चरमं भागममुष्यां ककुभस्य तु ॥
छिद्रे प्रवेश्य बध्नीयाद्दृढं वीणाविचक्षणः ।
भ्रमणाच्चलकीलस्य पश्चात्तन्त्री दृढा भवेत् ॥
प्रविधाय च कीलस्य वक्त्रं लोहमयं पुनः ।
निश्चले कीलके गाढं कुशेन विनिवेशयेत् ॥
यद्वा लोहमयी तन्त्री गजकेशोपमा भवेत् ।
जीवाञ्जीवा विधानज्ञः ककुभे तत्र निक्षिपेत् ॥
वज्रकज्जलमिश्रेण मधूच्छिष्टेन निर्मिता ।
कनिष्ठाङ्गुलिविस्तारा भित्तयस्युश्चतुर्दश ॥
पूर्वेत्वेकाङ्गुलोत्सेधाश्चरमाद्यङ्गुलोन्नताः ।
मध्यस्था भित्तयः कार्या क्रमादेवं समुच्छ्रया ॥
गृध्रपादास्थिसदृशा सारिका दोरकल्पिताः ।
सर्वेषामपि भित्तीनां निदध्यादूर्ध्वभागके ॥
स्वरसप्तकयुग्मस्य भित्तयस्स्युः प्रमाणतः ।
एवं किन्नरवीणाया वादनं समुदीरितम् ॥
कैलासवीणाप्रभृति वाद्यं स्यात्सकलं बहु ।
ग्रन्थस्य विस्तरधिया नोदीरितमतःपरम् ॥

हरिपालः

सारङ्गी—वीणा

सालजा पनसी वापि सारदारुभवापि वा ।
त्रिवितस्तिमिता दैर्घ्ये शिरः पञ्चदशाङ्गुलम् ॥

तत्तु सर्पफणाकारं तन्मध्ये शिखरो भवेत्।
गलभागे क्रमान्न्यूनं तस्मादुद्वृत्तकर्णिका॥

अस्या अधस्थितो दण्डो दैर्घ्ये सप्तदशाङ्गुलः।
स्थूलमूलः कृशाग्रश्च क्रमेण वलितो भवेत्॥

दण्डस्य शिरसश्चैव गर्भशून्यं तु कारयेत्।
दण्डस्य पृष्ठदेशे तु शिरसः क्रोडतस्तथा॥

सारीगृहं भवेदस्याः सारङ्गयाश्चतुरश्रकम्।
दैर्घ्ये षडङ्गुलं प्रोक्तं प्राशस्त्ये चतुरङ्गुलम्॥

शून्यो गर्भश्च तस्याथ गाम्भीर्ये चतुरङ्गुलः।
तिस्रस्तत्रैव मोटिन्यो विन्यस्यास्तद्विलत्रये॥

अग्रतस्तत्र चूडं स्याद्यथा देवकुले तथा।
अस्याश्शिरः पिधातव्यं कच्छप्या इव चर्मणा॥

स्थाप्या मकरिका तत्र शिरेखाङ्गुष्ठनिर्मिता।
दशाग्रे कलिका देया साचिरेकास्थिता भवेत्॥

तिस्रस्तन्त्र्यः पट्टसूत्रभवा स्थाप्या अनुक्रमात्।
निर्मायैवं धनुर्वंशप्रष्ठस्य त्रिंशदङ्गुलम्॥

अश्वपुच्छसमाकृष्टैः वालैरस्य गुणो मतः।
तं घृष्ट्वा सालनिर्यासैः तेन तन्त्रीस्तु वादयेत्।
एषा सारङ्गिका वाद्या तद्ज्ञानामुपदेशतः॥

नारायणः

सारङ्गी—रागः (सङ्कीर्णः)

सारङ्गी स्यात्तोडिधन्यासिकाभ्यां।

नारायणः

इयं सारङ्गवीणा किन्नरीवीणेति च कथ्यते

सारमती—मेळरागः नटभैरवीमेळजन्यः

(आ) स रि ग म प ध नि स.

(अव) स नि ध म म ग रि स.

मज

सारम्भत्वम्

आवेग एव विषये प्रतिभाति निरोधनात्।
अनुबन्धी च भूयोऽपि सारम्भत्वं प्रचक्षते॥

भावविवेकः

सारवाहिनी—मेळरागः (खरहरप्रियामेळजन्यः)

(आ) स रि ग रि म प नि स.

(अव) स नि ध प म रि ग रि स.

मज

सारविलम्बी—(हरिकाम्भोजीमेळजन्यः)

(आ) स ग म प नि स.

(अव) स नि ध प म ग रि स.

मज

सारवी—रागः

स्वल्पतरषड्जमन्द्रा पञ्चमरहिता च तारगान्धारा।
न्यासांशग्रहधैवतसारस्वी सारवी भवति॥

नान्यः

षड्जाल्पा तारगान्धारा पञ्चमेन च वर्जिता
सारवी सहिता न्यासग्रहांशैर्धैवतात्मकैः॥

मतङ्गः

सारसः—देशीतालः

सारसो लघुनो दानां त्रयाद्द्वयतो भवेत्।

॥ ० ० ० ॥

कुम्भः

लघुर्द्रुतानां त्रितयं लघौ द्वौ सारसः स्मृतः।

। ० ० ० ॥

दामोदरः

सारसो द्रैर्लघुद्वन्द्वात्।

० ० ० ॥

मदनः

सारसतालोडुपम्—देशीनृत्तम्

लघुर्द्रुतानां त्रितयं लघू द्वौ सारसो मतः।

तालेनानेन विहितं।

वेदः

। ० ० ० ॥

सारसिका—प्राकृते द्विपदी

विषमा— स स स ग.

समा— भ भ भ ग ग.

विरहाङ्कः

सारस्वतभरतम्

मुद्रुम्बि नरसिंहाचार्यकृतस्य भरतसारसङ्ग्रहस्य नामान्तरम्।

सारीचन्द्रकला—नृत्ते बन्धः

यत्र मध्यचतुष्केऽपि कोणस्थहरिणेक्षणाः।
र्धचन्द्रानुकारेण चरन्त्यन्यास्तु योषितः॥

भ्रमन्ति चक्राकारेण चारुविभ्रमभूषिताः।
सारी चन्द्रकलाख्यासौ बन्धो नयनबन्धुरः॥

वेमः

सारी—नृत्ते बन्धः

यतस्सर्वबन्धेषु प्रायशः पात्रपङ्क्तयः।
ऋज्वीगतिः पात्रपङ्क्तिः ओरेति परिभाषिता।
चतुष्करूपबन्धेषु वृत्तिस्सारीति सम्मता॥

वेमः

सारूप्यम्—लक्षणम्

दृष्टश्रुतानुभूतार्थकथनादिसमुद्भवम्।
सादृश्यं क्षोभजननं सारूप्यमिति संज्ञितम्॥

भरतः

आदिशब्देन दर्शनश्रवणानुभवनान्युपलक्षितानि। अत्र रूपविभ्रान्त्या न क्षोभजननमेव लक्षणस्य चमत्कृतिः। यथा—छलितरामे हिरण्मयीं सीतां दृष्ट्वा लवस्य वाक्यम्—कथमियमम्बेति। अनन्तरं काञ्चनमयीति लज्जित उपविशति।

अपदेशस्तु परोक्षो यस्मादुत्पद्यतेऽनुकरणेन।
लक्षणसमानकरणात्सारूप्यं तत्तु विज्ञेयम्॥

सैन्दूरीकृतसान्द्रेति श्लोके यदिति निर्देश्यं परोक्षवस्तुतत्त्वापरिज्ञानादनुकरणेन प्रच्छायमात्रेणापदेश्यमालोच्यमिति लक्षणेन सैन्दूरीकृतेत्यादिना समानं सप्रमाणकं करणदर्शनक्रिया यस्य तादृशे वस्तुनि सारूप्यं लक्षणम्। पौर्णमास्यामपि वक्ररेखेवेन्दोर्भागो लक्ष्यते। उदयाचलान्तरितत्वात्सन्ध्यासमये।

अन्यत्र पाठः—

यथादेशं यथाकालं यथारूपं च वर्ण्यते।
यत्प्रत्यक्षं परोक्षं वा दृष्टं तद्वर्णतोऽपि च॥

भरतः

प्रत्यक्षं वस्तु परोक्षमिव देशकालरूपानुसारेण वर्ण्यते।

अभिनवगुप्तः

सालगः—गीतिजातिः

रागतालग्रहलयरचनाधातुमातुभिः।
अलङ्कारैस्तु भिन्नेषु यत्स्वेवान्नस्य वतुनः॥
छायेन लगतिच्छायां रक्तिमाधुर्ययोगतः।
तस्माच्छायालगानि स्युस्तानि गीतानि तत्त्वतः॥

कुम्भः

—प्रबन्धः

शुद्धभेदाङ्गरहितः सालगः।

अङ्गैःस्वरपाठैस्तेनवै विरहितः शुद्धसालगो भवति। वाक्यं तु सालगेऽपि भवति। तेन विनतादृशी रञ्जकता जायते। मातृकप्रबन्ध सूडप्रबन्धादिषु जात्या वैलक्षण्यविधानात्तु सालगव्यवहारः। शुद्धस्य छाया लगतीति सालग इत्यस्य नाम्नो लगतीति व्युत्पत्तिः प्राचीनैः प्रदर्शिता। सूडकल्पितः रञ्जको नवभिस्तालैः गीतवाद्ये च नर्तने। यद्यप्यन्येऽपि सूडकल्पिता ध्रुवकाद्य सालगाः सन्ति। तथा सूडो नवतालात्मकः।

कृष्णदासः

सालगगौडः—रागः

गौडस्सालगनामश्च नित्रि अपर्युक्चरः।

मदनः

सालगगौलः—उपाङ्गरागः

अयं सालगगौलः स्यान्निषादस्वरकम्पितः।
अयमिति द्राविडगौलनिर्देशः।

भट्टमाधवः

सालगमण्ठकः—देशीतालः

द्रुतो लघुर्द्वत्रयं च लघुस्सालङ्गमण्ठके।
०।०००।

दामोदरः

सालङ्गः—मेलरागः

गान्धारोद्ग्राहसालङ्गे रिगौ कोमलतीव्रकौ।
धन्यासो मध्यमांशश्च सर्वत्र बहुकम्पनम्॥
सर्वदा गेयः।

अहोबिलः

सालङ्गनाटः—मेलरागः

शङ्कराभरणोत्पन्ने गान्धारस्वरवर्जिते।
अथ सालङ्गनाटेऽस्मिन् सन्यासांशसमन्विते।
षड्जोद्ग्राहेण सम्पन्ने मधावाम्रेडितौ स्मृतौ॥
सायंगेयः।

अहोबिलः

सालङ्गनाटरागध्यानम्

रथाधिरूढमाखेटशरचापसमन्वितम्।
हरिद्वर्णं च सालङ्गनाटरागमहं भजे॥

रागसागरः

सालङ्गनेरिः—देशीनृत्तम्

सालङ्गनेरिस्सङ्ज्ञेयो युतायुतकरैः कृतः।

वेदः

सालभञ्जिका—मात्रावृत्तम्

चतुर्मात्रिकात्रयः पञ्चमात्रिक एकः ल ग।

विरहाङ्कः

सालवाहनी—रागः

ऋषभांशं धैवतान्तं संपूर्णा सालवाहनी।
ककुभात्तु समुद्भूता रिमाभ्यां सङ्गता तथा।
एतस्या विनियोगस्तु कथितः करुणे रसे॥

जगदेकः

सालवाहिनी—रागः

अंशर्षभकनिषादग्रहसहितापन्यासधैवतकयुक्ता।
आन्दोलितगमकाद्या... ... सालवाहिनिका॥

नान्यः

निग्रहा धैवतन्यासा रिषभांशा च याति सा ।
आन्दोलितेन संयुक्ता समन्तात्सालवाहिनी ॥

मतङ्गः

सालवाहनिका—रागः

अनन्तरं भवेद्रागः सालवाहनिकाभिधः ।
संपूर्णो धैवतन्यासः संगतर्षभमध्यमः ।
ऋषभांशसमुद्भूतः ककुभादुदितो बुधैः ॥

हरिः

साल्वमुखारी—मेलरागः (सूर्यकान्तमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि प म रि स.

मल

साल्वः—मेलरागः (साल्वगमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मल

साल्वगः—मेलकर्ता (रागः)

स रि ग ० ० ० म प ध नि ० ० स.

मल

सावधानता—वंशे फूत्कारगुणः

सावधानत्वमुदितं फूत्कारान्तरवर्जनम् ।

कुम्भः

यद्वंशे फूत्कृतः कण्ठतुल्य एव विदुर्बुधाः ।
अन्यूनोऽनतिरिक्तश्च फूत्कारस्सावधानवान् ।
कथितो नान्यदेवेन सर्वगान्धर्ववेदिना ॥

नान्यः

सावधानत्वम्—फूत्कारगुणः

सावधानत्वमुदितं फूत्कारान्तरवर्जनम् ।

कुम्भः

न्यूनाधिकत्वराहित्यं फूत्कृतेस्सावधानता ।

वेमः

सावरराजपात्रः-

ततः सावरराजादौ पौत्रताले पगौ षतुः ।
ऽऽऽऽऽऽऽऽऽ

गोपतिप्पः

सावरराजः—देशीतालः

ताले सावरराजे त्रिः गपपव्योमखानि द्रः ।
ऽऽऽ०० ऽऽऽ००ऽऽऽ०००

गोपतिप्पः

सावरी—प्रथमरागः

भाषा रगन्ती ककुभेऽपि मुख्या
तदुद्भवा सावरिका प्रगीता ।
मध्यग्रहांशात्वपपाल्पषड्जा
धान्ता गतारा करुणे समन्द्रा ॥

मोक्षः

—भाषाङ्गरागः

रगन्ती ककुभा तज्ज्ञा सावरी तत्समुद्भवा ।
षड्जग्रहा धैवतान्ता (गतारा मन्द्रमध्यमा) ॥
करुणे पञ्चमोज्झिता ।

भट्टमाधवः

—रागः

ततः ककुभसंभूता रगन्तीति समीरिता ।
सावरी तु तदङ्गं स्यात् षड्जान्ता धैवतांशका ॥
मध्यमांशग्रहा तारगान्धारे स्वल्पषड्जका ।
पञ्चमेन परित्यक्ता मध्यमे मन्द्ररूपिणी ।
लक्षणैरिति निर्दिष्टा सावरीत्यभिधीयते ॥

हरिः

सावित्रः—तानः

षड्जग्रामे नारदीयतानः ।
रि म प ध स ?

नान्यः

सावित्री—तानः

मध्यमग्रामे षड्जहीनष्षाडवः ।
ग रि वि ध प म

कुम्भः

सावेरी—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मल

—मेलरागः

सावेरी तीव्रगान्धारा धैवतोद्ग्राहसंभवा ।
मध्यमांशा निहीना चारोहणे गनिवर्जिता ॥
सर्वदा गेया ।

अहोबिलः

—रागः

धैवतांशा च तन्न्यासा स्वस्थाने स्यात्प्रकम्पिता ।
निषादे मध्यमे नित्यं तिरिपा कम्पसंयुता ॥
तारमध्यमषड्जाढ्या पञ्चमेन विवर्जिता ।
षड्जदेशी निजस्थाने सावेरी सर्वकम्पिता ॥

सोमेश्वरः

सावेरीरागध्यानम्

कुसुमावृतधम्मिल्लां चन्द्रकिपिञ्छावतंसितप्रकोष्ठाम्।
सावेरीं ध्यायामि प्रकटितवीणाधरां सितवसनाम्॥

रागसागरः

साहसम्—सन्ध्यन्तरम्

स्वजीवितनिराकाङ्क्षो व्यापारस्साहसं भवेत्।

सिंगः

सहसैव शरीरमनपेक्ष्य कार्ये प्रवृत्तिः साहसम्। सहसाजातम्। यथा—श्मशानाङ्के मालतीदर्शनार्थं माधवस्य महामांसविक्रयः।

सागरः

साहसः—रागाङ्गरागः

ग्रहांशन्यासषड्जः स्यान्ममन्द्रो मध्यतारगः।
हिन्दोलसंभवो रागो साहसो गीयतेऽहिभिः।

कुम्भः

साहसिकः

आलोचनं तु कार्येषु मन्वानो दीर्घसूत्रताम्।
अध्यवस्यति यः शीघ्रमसौ साहसिकः स्मृतः॥

भावविवेकः

साहाय्यम्—नाट्यालङ्कारः

सङ्कटेऽनुगुणभावः। यथा—कुलपत्यङ्के कुलपतिवेषधरस्य रावणस्य मित्रवसुरूपाप्तेः चित्रमायस्यानुगुणभावः। (उदात्तराघवे)

सागरः

साहित्यप्रकाशः—श्रव्यकाव्यम्

यस्मिन्नशेषविद्यास्थानार्थविभूतयः प्रकाशन्ते।
संहित्य ससाहित्यप्रकाश एतादृशो भवति॥

एतादृशः। शृङ्गारप्रकाश सदृश.।

भोजः

साहुली- मेलरागः

(आ) स रि ० ० ग म ० प ० ० नि ० स.
(अव) स ० नि ० ० प ० म ० ० ० रि स.

—मेलरागः (सूर्यकान्तमेलजन्यः)

(आ) स ग म प नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मज

साहुलीरागध्यानम्

नवशक्रोपलनीलां प्रविमलवसनां प्रवालमणिभूषाम्।
शिवपूजापरतन्त्रीमविरलमनसा च साहुलीं ध्याये॥

रागसागरः

सिङ्गणार्यः

भरतमितिकर्ता। अन्यस्सिङ्गणार्यः विप्रदासवेमभूपहम्मीरशोकमल्लादिभिरालङ्कृतसन्दर्भे स्मृतः। हम्मीरकालः क्री. श. 1300 इति कृत्वा तत्पूर्वमेवायं सिङ्गण इति निश्चयः।

सिङ्गभूपालः

सङ्गीतसुधाकरग्रन्थनिर्माता। अयं संगीतसुधाकरस्तु सङ्गीतरत्नाकरव्याख्यारूपः। अत्र सङ्गीतसमयसार, नन्दिकेश्वर, मतङ्ग, नैषध, वेदान्तकल्पतरु, विचारचिन्तामणि, प्रयोगस्तबकनामकदत्तिल ग्रन्थव्याख्या, वाचस्पत्यप्रभृतिग्रन्थेभ्य उदाहरणानि सन्ति। नृत्ताध्यायव्याख्याने करप्रचारपञ्चकलक्षणे भट्टशब्दस्यः भट्टनायक इति अनेन व्याख्यातम्। भट्टशब्देनाथ भट्टाभिनवगुप्त इति ग्रन्थकर्ता वस्तुतस्तूद्दिष्टः।

सिद्धत्वम्—निर्वहणसन्धौ (द्वितीयमङ्गम्)

साध्यस्य सिद्धसूचकवाक्यम्। यथा—मायामदालसे असुरसंहारः।

सागरनन्दी

सिद्धा—श्रुतिः

षड्जस्य प्रथमाश्रुतिः। इयमेव सिद्धिरिति केचित्।

सिद्धावली—मेलरागः (धीरशङ्करामरणमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि प म रि स.

मज

सिद्धिः—निर्वहणसन्धौ प्रथममङ्गम्

अभिप्रेतार्थस्य अपूर्णप्राप्तिः सिद्धिः।

यथा—सुबाहोः मदालसायाश्च समागमः मायामदालसे

सागरनन्दी

—प्राकृते मात्रावृत्तम्

त्रयश्चतुर्मात्रिकगणाः अथवा पञ्चमात्रिका त्रयः। लः गः

विरहाङ्कः

—लक्षणम्

बहूनां तु प्रधानानां नाम यत्राभिकीर्त्यते।
अभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थं सा सिद्धिरभिधीयते॥

भरतः

प्रधानानां स्पृहणीयानां प्रयोजनान्तराणामतर्कितोपलब्धानां परिकीर्तनम्।

बहूनां च प्रधानानां मध्ये यन्नामकीर्त्यते।
एकार्थसाधनकृतं सा सिद्धिरिति कीर्तिता॥

भरत पाठान्तरम्

प्रसिद्धानां मध्ये एकमित्यप्रसिद्धं यन्नाम कीर्त्यते तस्यासाधारण्यस्य प्रयोजनस्य संपत्तये करणं तत्र निवेशनम्। यत्र तादृक् तत्कीर्तनम्। सिद्धिर्हेतुत्वात्सिद्धिः। यथा—भद्रेश्वर इत्यादि श्लोके भवानहं चेत्यप्रसिद्धमध्ये उपात्तसाधारण्यसिद्धिं विधत्ते।

अभिनवगुप्तः

सिन्धुः—मेलरागः (सूर्यकान्तमेलजन्यः)

(आ) स ग रि म प ध नि स.

(अव) स ध प म ग रि ग स.

मज्ञ

सिन्धुतरङ्गिणी—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि स.

(अव) स नि प ध म ग रि स.

मज्ञ

सिन्धुदेश्यं—मेलरागः (जलार्णवमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि स.

(अव) स नि ध प म ग रि स.

मज्ञ

सिन्धुधन्याशी—मेलरागः (खरहरप्रियमेलजन्यः)

(आ) स ग म प नि स.

(अव) स नि ध प म ग रि स.

मज्ञ

सिन्धुमध्यः—देशीतालः

गुरुद्वयं प्लुतद्वन्द्वं लप्लुतौ सिन्धुमठ्यके।

14 मात्राः तालप्रस्तारः

सिन्धुरामक्रिया—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि ध स.

(अव) स नि प म रि ग रि स.

मज्ञ

सिन्धुवलिता—रागः

पञ्चहीना मध्यांशान्यासामन्द्रस्वसप्तमा तारा।

निरुपाल्पगमकताना रिषभाल्पा षड्जबहुला च॥

किन्नरप्रियतानाख्यकुञ्चिता मूर्छनान्विता।

सराधिदेवता ता तु सा सिन्धुवलिता मता॥

नान्यः

साशन्यासमहा मन्द्रसप्तमा पञ्चवर्जिता।

ऋषभाल्पा सबहुला या सिन्धुवलिता तु सा॥

मतङ्गः

सिंहकः—देशीतालः

सिंहकेपलघुप्लुतं। गुरुलघुप्लुतौ गोलो गुरुद्रुतलघुप्लुताः।

। ऽ̍ ऽ । ऽ̍ ऽ ऽ । ऽ̍ (?)

मदनः

सिंहचारितम्—नृत्तकरणम्

चतुरश्रं शिरस्तिर्यक् विधृताकौ यदा भवेत्।

अद्भुता दृक् च चारीस्यात्करणं सिंहचारितम्॥

नन्दी

अत्र चतुरस्रं, स्थानं। शिरःतिर्यक्।

पार्श्वद्वयेप्यूर्ध्वभागे चलनात्तिर्यगीरितम्।

अद्भुता चारीलक्षणं।

इतस्ततःकृतपदा पादोत्क्षेपसमाकुला।

विकासिताक्षिसंयुक्ता गतिरेहाद्भुता मता॥

सिंहध्वनिः—मेलरागः (हैमवतीमेलजन्यः)

(आ) स रि स ग म प ध नि स.

(अव) स नि ध प म ग स.

मज्ञ

सिंहनदः—देशीतालः

स्युस्सिंहनदके गौलः पलगा द्द्वयं गुरुः।

लपौ लपौ गलद्वन्द्वं निश्शब्दं लचतुष्टयम्॥

ऽ ऽ । ऽ̍ । ऽ ● ० ऽ । ऽ̍ । ऽ̍ ऽ ।। + ।। ।।

गोपतिप्पः

सिंहनन्दनः—देशीतालः

तपौ लगौ द्रुतौ लौलः पलपा गश्च लद्वयम्।

निश्शब्दं लचतुर्ष्कं च ताले स्यात्सिंहनन्दने॥

ऽ ऽ । ऽ̍ । ऽ ऽ ० ० । । । ऽ̍ । ऽ̍ ऽ ।। ।। ।।

जगदेकः

सिंहनादः—देशीतालः

सिंहनादे लघुद्वौगौ लघुर्गुरुरिति क्रमात्।

। ऽ ऽ । ऽ

वेमः

सा री गा ग म प ध नि सा

जगदेकः

—मेलरागः (नीतिमतीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि स.

(अव) स नि ध नि प म रि स.

मज्ञ

सिंहपदः—प्रबन्धः

गेयस्सिंहपदाख्येन तालेन छन्दसाऽपि च।

हरिपालः

सिंहपदछन्दसा शङ्कटाख्यतालेन गीयते सिंहपदः स नकार-युगलजयसजलगैः गदितस्तमनुयाति सिंहपदम्। तालमान-द्वयेनाङ्घ्या न्यासः कार्यो विचक्षणैः।

नाममाला।

सिंहम्—करणम्

स्थानके नागबन्धाख्ये देहं यत्र निषीदति।
निवेशितौ हृदि करावरालौ सिंहनाम तत्॥

सिंहमध्यहस्तः

बाहुमूले व्याघ्रहस्तः पुरोभागे तु मुष्टिकः।
सिंहमध्याख्यहस्तोऽयं नाट्यशास्त्रविशारदैः।
मध्यभागे सिंहमध्यः मध्यभाग निरूपणे॥

विनायकः

सिंहमुखः—हस्तः

मध्यमानामिकाग्राभ्यामङ्गुष्ठो मिश्रितो यदि।
शेषे प्रसारिते यत्र स सिंहमुख ईरितः॥
पुरोमुखः पुरोभागे गोमुखस्य निरूपणे।
अधोमुखस्तु चलितो होमे दर्भस्य चालने॥
ऊर्ध्वभागे तु चलितो वैद्यपाकनिरूपणे।
उभयोः पार्श्वचलितौ पद्ममालाविधारणे॥
पुरोभागे चोर्ध्वमुखं चलितश्चुम्बनार्थके।
एवमर्थेषु युज्येत करटीकाविचक्षणैः॥

विनायकः

सिंहमुखवर्तना

नाममात्रप्रसिद्धा।

कल्लिनाथः

सिंहरवः—मेलरागः

भैरवीमेलसंभूतो गान्धारेण विवर्जितः।
आरोहे तु निवर्ज्यः स्यात्पादिः सिंहरवः स्मृतः॥

सार्वगेयः। अहोबिलः

—मेलरागः (हेमवतीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि स.
(अव) स नि प म रि ग रि स.

मत

सिंहलः—मेलरागः (हाटकाम्बरीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मत

सिंहलिकामोदा—उपाङ्गरागः

आदिकामोदिकोपाङ्गकामोदा सिंहली मता।
धैवतस्फुरिता मन्द्रमध्यमा स्वत्रिधैवता॥

मकरन्दः

—रागः

सिंहलाख्याथ कामोदा पूर्वकामोदिका समा।
इयंमिदा षड्जमन्द्रा धैवता कम्पिता भवेत्॥

हरि

सिंहली—रागः

धैवतांशग्रहन्यासा पञ्चमेन च कम्पिता।
संपूर्णा च स्वरैस्सर्वैः कामोदी सिंहली स्मृता

सोमनाथः

सिंहलीकामोदा—प्रथमरागः

कादयस्य भयेदङ्गं कामोदा सिंहलीत्वसौ।
तल्लक्षणा धैवतांशा समन्द्रा कम्पधैवता॥

—उपाङ्गरागः

आदिकामोदिकोपाङ्गं कामोदा सिंहली मता
भाषाङ्गसिंहली कामोदिकातुल्या विलोक्यताम्॥

कुम्भः

—रागः

कामोदासिंहली भाख्या तथैवोपाङ्गिका मता।

मदनः

सिंहलीलः—देशीतालः

सिंहलीले तु विज्ञेयं लघ्वोर्मध्ये गुरुद्वयम्।
। ऽ ऽ । वेमः

सिंहलीले विधातव्यं लघ्वाद्यन्तद्रुतत्रयम्।
। ० ० ० । स रि ग म प जगः

लघ्वन्ते द्रुत्रयं सिंहलीलः।

। ० ० ० । शार्ङ्गः

धातुगधुगिधिद्धि। कुम्भः

—प्रबन्धः

स्वरैः पाटैश्च बिरुदैः तेन कार्यो न विद्यते।
सिंहलीलेन तालेन सिंहलील इहोच्यते॥

पण्डितमण्डली

कीर्त्यते सिंहलीलोऽथ बिरुदस्वरपाटकैः।
सिंहलीलेन तालेन युतस्स्यात्सिंहलीलकः ॥

हरिपालः

स्वरैः पाटैश्च बिरुदैः तेन्नकैर्यन्निबध्यत।
तालेन सिंहलीलेन सिंहलीलस्ससम्मतः ॥

जगमल्लः

सिंहलीला—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म ध नि स.
(अव) स नि ध प म प म ग रि स.

मज

—रागः
पूर्वोक्तलक्षणोपेता समन्द्रा तेन कम्पिता।
कामोदा सिंहलीलेयं ख्याता कर्णाटमण्डले।

जगदेकः

पूर्वोक्तेति कामोदालक्षणं सूचयति।

सिंहलेखा—अष्टाक्षरवृत्तम्
रजगगाः।

भरतः

सिंहवराली—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)
(आ) स रि म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म रि ग रि स.

मज

क्रमः—देशीतालः
सिंहविक्रमताले गत्रयं लपलगाश्च पः।
ऽ ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ

सिंहविक्रान्तं पश्यत।

—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग रि म प ध प नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मज

प्रबन्धः
सिंहविक्रमनामाथ पदैः पाटैश्च संयुतः।
सिंहविक्रमतालेन गेया गद्येन वा बुधैः ॥
पद्येन वा तथाभोगः पदैरन्यैः प्रकल्प्यते।
न्यासः पाटैर्विधातव्य इति स्यात्सिंहविक्रमः ॥

हरिपालः

आदितालेन संयोज्यो यत्र खण्डचतुष्टयम्।
पदपाटाष्टकाद्गेयः सिंहविक्रान्तसंज्ञकः ॥
सानुप्रासपदद्वन्द्वखण्डमेकं प्रगीयते।
पदान्ते पाटविन्यासैः सिंहविक्रान्तसंज्ञके ॥

सोमेश्वरः

सिंहविक्रान्तः—देशीतालः
सिंहविक्रान्तताले तु गात्रयो लपला गपैः।
ऽ ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ

वेमः

अयमेवसिंहविक्रमः।

—प्रबन्धः
अस्य तालचतुष्टेऽपि मात्रतालः प्रकीर्तितः।
पदान्यष्ट तथापाटाः आभोगस्तु पदान्तरैः।
न्यासस्तालद्विमानेन सिंहविक्रान्त ईरितः ॥

हरिपालः

सिंहविक्रीडितम्—करणम्
अलातांघ्रिपुरः कुर्यादूर्णनाभमपि द्रुतम्।
यदाङ्गान्तरमप्येवं सिंहविक्रीडितं तदा ॥
विषयोऽस्य विनिर्दिष्टो रौद्रप्रायः परिक्रमः।
तुल्यकालौ करावत्र स्यातां कैर्श्चिधरे मते ॥

ज्यायनः

पुरस्कृत्वाऽलातपादं यत्र हन्तुमिवोद्यतः।
पाणिस्तथापराङ्गे स्यात् सिंहविक्रीडितं तदा ॥
रौद्रगत्यामिदं प्रोक्तं सूतविद्याविशारदैः ॥

ऊर्णनाभस्थाने" च पेटवत्कृतोहस्तः" इति कुम्भः पठति।

सिंहविक्रीडितः—देशीतालः
सिंहविक्रीडिते ताले लप्लुतो गलपास्ततः।
गलगाः पलपाश्चेति क्रमेण परिकीर्तिताः ॥
। ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ

वेमः

द्वौलघू पलगौ पश्च सिंहविक्रीडिते लपौ।

जगदेकः

सिंहविक्रीडितःपुनः। लपौगपौपगौ लाद्रःपलेपिश्च।
। ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ

शार्ङ्गः

सिंहविक्रीडिते ताले लोलुगो यगणात्पुनः।

सिंहसूनुः—देशीतालः

सिंहसूनु र्लगौ लगुः।

। ऽ ऽ । ऽ मदनः

गुसंज्ञो गुरुः।

सिंहहस्तः

सिंहराशौ विधेयस्स्यात् करस्सिंहमुखाभिधः।
अपवेष्टितरूपेण ज्ञेयो नक्षत्रवेदिभिः॥ शृङ्गारः

सिंहाकर्षितम्—करणम्

वृश्चिकं चरणं कृत्वा मणिबन्धनिकुञ्चितौ।
स्वस्तिकेन समायुक्तौ पद्मकोशौ यदा करौ॥
विद्ध्यादूर्णनाभौ वा वर्तनावशतः पुनः।
अपसार्य क्रियामेतां कुर्यादङ्गान्तरं तथा॥
सिंहाकर्षितमाख्यातं सिंहव्याघ्रादिदर्शने।
आवेष्ट्य स्पन्दितां चारीमञ्चितौ मकरौ करौ
अत्र कीर्तिधरो भट्टतण्डुर्नूपुरपादिकाम्॥ जायनः

सिंहाक्रान्ता—ध्रुवावृत्तम्

दीर्घाण्यादौ यदि चरणे चत्वारि स्युर्निधनमपि।
प्रोक्ता नाम्ना तत इह सा सिंहाक्रान्ता खलु बृहती॥
चत्वारो लघवः पूर्वं चत्वारोऽथ द्रुतास्ततः।
गुरुरन्ते भवत्येषा सिंहाक्रान्ता तु युग्मजा॥
मध्यमोत्तमपात्राणां समरारंभकर्मणि।
टक्करागेण गातव्या सिंहाक्रान्ता ध्रुवा सदा।
आकम्पन्तो धरणितलं—आकंपयन् धरणितलम्। नान्यः

सिंहालितम्—देशीतालः

सिंहालिते विधातव्यं लघ्वाद्यन्तं द्रुतद्वयम्।

। ० ० । नन्दी

सिंहावलोकनम्

तन्त्रीस्फोटनेऽङ्गुलिचमत्कारः।
एकस्थानापसर्पणम्।

सिंही—गतिः

पादाग्राभ्यां भुवि स्थित्वा पुर उत्प्लुत्य वेगतः।
कराभ्यां शिखरं धृत्वा भवेत्सिंहीगतिस्सदा॥ नाट्यदर्पणे

सिंहेन्द्रमध्यमः—मेलकर्ता (रागः)

स रि ग ० ० ० म प ० ध ० नि स. मक

सिंहोन्नतः—चतुर्दशाक्षरवृत्तम्

वसन्ततिलकवृत्तमेव काश्यपा सिंहोन्नतेत्याह।

सीत्कृतः—श्वासः

शीतक्लेशे गुह्यवायौ शब्दानुकरणेऽपि च।
नखक्षते मृगाक्षीणां निर्दयाधरखण्डने॥ कुम्भः

सीमन्तिनी—मेलरागः (सिंहेन्द्रमध्यममेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स प म ग रि स रि स.

सीरः—वर्णालङ्कारः

सरि, सरिग, सरिगम, (१) रिग, रिगम, रिगमप, (२) गम, गमप, गमपध, (३) मप, मपध, मपधनि (४) [illegible], पधनि, पधनिस (५)

सुकलासम्—देशीलास्याङ्गम्

विधाय चारीं लास्याङ्गपाटादीनां तु चालनम्।
मेलनं गीतवाद्याभ्यां विदधात्यन्तरान्तरा।
प्रतिभा नर्तकी यत्र सुकलासं तदुच्यते॥ बेमः

सुकुमारम्

व्यायामेनाधिभिर्वापि प्रवालवदुपाश्नुते।
ग्लानिं यदधिकं वस्तु सुकुमारं तदुच्यते॥ भावविवेकः

सुकुमारः—कवित्वरचनामार्गः

अम्लानप्रतिभोद्भिन्ननवशब्दार्थबन्धुरः।
अयत्नविहितस्वल्पमनोहारि विभूषणः॥
भावस्वभावप्राधान्यन्यक्कृताहार्यकौशलः।
रसादिपरमार्थज्ञमनस्संवादसुन्दरः॥
अविभावितसंस्थानरामणीयकरञ्जकः।
विधिवैदग्ध्यनिष्पन्ननिर्माणातिशयोपमः॥
यत्किञ्चनापि वैचित्र्यं तत्सर्वं प्रतिभोद्भवम्।
सौकुमार्यपरिस्पन्दस्यन्दि यत्र विराजते॥
सुकुमाराभिधस्सोयं येन सत्कवयो गताः।
मार्गेणोत्फुल्लकुसुमकाननेनेव षट्पदाः॥ कुन्तकः

—(प्रबन्धे) नादः
वर्णेषु मूर्छनायां च यः कोमलमतः स्वनः ।
तमाह सुकुमाराख्यं कुमारसमविक्रमः ॥
कुम्भः

सुकुमारप्रयोगः
नाटकं सप्रकरणं भाणो वीथ्यङ्क एव च ।
सुकुमारप्रयोगाणि मानुषेष्वाश्रितानि तु ॥
भरतः

सुकुमारा—ध्रुवावृत्तम् (षोडशाक्षरम्)
आद्यचतुर्थकसप्तममन्त्यं दशमपरे
यत्र गुरूण्यथ सा सुकुमारेत्यभिगदिता ।
मध्यमोत्तमपात्राणां विमानरथगामिनाम् ।
पादद्वयं कुमाराख्ये रागस्तालस्तु पूर्ववत् ॥

भभभतनगाः ।

मेहसमूहणिबद्धविदाणं जलभरिदं—
मेहसमूहनिबद्धवितानं जलभरितं

कुमुदवती ध्रुवावृत्ते उक्तवत् ।

।

इयं कुसुमवतीत्यप्युक्ता ।
नान्यः

...ः—श्रुतिः
पञ्चमस्य चतुर्थी श्रुतिः :
अनूपः

...—मेलरागः (कामवर्धिनीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म ध नि स ·
(अव) स नि ध प ध म ग रि स नि ध नि स .
मज

।

सुखा—मूर्छना
नन्द्यावर्ते षष्ठी मूर्छना ।
मूर्छनां धैवतो याति नन्द्यावर्ते यदा तदा ।
ग्रामे सुखा सुविज्ञेया मूर्छना यमिनां प्रिया ॥
। पण्डितमण्डली । वादिमत्तगजाङ्कुशे ।

सुगतिः चारी
यत्राङ्घ्रिर्दक्षिणो यत्र तालमात्रं प्रसार्यते ।
मुहुस्सव्यापसर्पी च वामः सा सुगतिर्मता ॥
नाचमल्लः ।

सुगन्धमारुतम्—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म नि ध म प ध नि स ·
(अव) स नि ध प म ग म प ग रि स .
मज

सुघोषणी—मेलरागः (नवनीतमेलजन्यः)
(आ) स रि स म प ध नि ध स .
(अव) स ध नि प म ग म स .
मज

सुचरित्रम्—मेलकर्ता
स रि ग ० ० म प ० ध नि स .

सुजनप्रिया—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प ध नि स .
(अव) स ध नि प म ग म रि ग रि स .
मज

सुदर्शनः—नृत्तबन्धः
अथाष्टौ पङ्क्तयः कार्याः त्रिभिरष्टाभिरेव च ।
चतुष्षष्टिश्च मिलिताः नर्तक्यः परिकीर्तिताः ॥
तत्र मध्ये भ्रमीमेव कुर्यात्पात्रचतुष्टयम् ।
विहाय कोणपात्राणि चत्वार्यष्टौ च लासिकाः ॥
कैवारक्रमयोगेन खेलन्त्यां लोलकालकाः ।
एवं मण्डलमेकस्थमथ मध्ये तु मण्डले ॥
चतस्रः कोणगास्त्यक्त्वा क्रमात्पात्राणि षोडश ।
चक्रक्रमेण खेलन्ति चक्रवाकोपमस्तथा ॥
ततश्च मण्डले बाह्ये प्राग्वन्मध्ये च कोणगाः ।
द्वात्रिंशदथ पात्राणि चरेयुर्मण्डलक्रमात् ।
अत्र कोणगतास्सर्वाः मिथो विनिमयान्विताः ॥
कुर्वन्त्यो मण्डले बाह्ये कूजत्कङ्कणनूपुराः ।
प्रातिलोम्यानुलोम्याभ्यां पात्राणां यत्र नर्तनम् ॥
मध्यस्थपात्रयुग्मानामत्र सर्वासु पङ्क्तिषु ।
सह मध्ये चतुष्कोणक्रमाद्विनिमयो भवेत् ।
वीरनारायणेनैवं प्रोक्तो बन्धस्सुदर्शनः ॥
वेमः

–देशीतालः
द्रुतषट्कं गुरुश्चैकः कथितश्च सुदर्शने ।
० ० ० ० ० ० ऽ
दामोदरः

सुदर्शने द्रुषट्कं गुः । ० ० ० ० ० ० ऽ
(द्रुषट्कं गुः—स्यात्)
मदनः

—प्रबन्धः
पदैर्बिरुदतेनैश्च प्रबन्धस्स्यात्सुदर्शनः ।
जग-मल्लः

पदैश्च बिरुदैस्तेनैः गीयते यस्सुदर्शनः ।
श्रीकण्ठः

सुदर्शनम्—करणम्

स्थानकं पार्ष्णिविद्धं स्यादङ्गुलीपृष्ठसञ्चरौ।
पादौ कुट्टनसंयुक्तौ पक्षवञ्चितकौ करौ।
चक्रभ्रमर्या सहितं देहंचेत्तत्सुदर्शनम्॥ हरिपालः

सुधाकलशः

सङ्गीतोपनिषत्सारः, सङ्गीतोपनिषत्सारोद्धारः, एतौ द्वौ अनेन कृतौ। राजशेखरगुरोः जैनाचार्यस्यायं शिष्यः।

सुधातुमान्—देशीतालः

सुधातुमान् गलौपश्च।
ऽ।।ऽ̇ लक्ष्मणः

सुधाब्धिः—संगीतग्रन्थः

अयमशोकमल्लेन स्मृतः।

सुधामनोहरी—(धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स ग म ग रि म प ध नि स.
(अव) स नि ध प ध नि म ग रि स. मल्ल

सुनन्दा—ध्रुवावृत्तम्

त्रीण्यादौ यदि स्युरन्ते द्वे च दीर्घे।
ज्ञेया सा विधिज्ञैः नाम्नावै सुनन्दा॥

इदे गज्जमाणा—एते गर्जमानाः।

मध्यमाधमपात्राणां स्त्रीणां चैव विशेषतः।
तालः पादाक्षरेण स्यात्ककुभेन भयानके॥ नान्यः

सुन्दरः—गीतालङ्कारः (मठ्यभेदः)

द्रुतद्वन्द्वं लघुद्वन्द्वं ताले त्रिपुटसंज्ञके।
सुन्दरो गीयते तेन वीरे चात्यद्भुते रसे॥ सङ्गीतसारः

—देशीतालः

मद्वयं सुन्दरः प्रोक्तो।
ऽऽऽऽऽऽ कुम्भः

—वर्णालङ्कारः

द्विर्गीत्वादिस्वरयुगं पुनः क्षिप्रस्वरत्रयम्।
गीयते यत्र तद्विद्भिः सुन्दरः स निगद्यते॥

यथा-सरिसरिसरिग इत्याद्यारोहः। व्युत्क्रमस्तु गरिगरिगरिस इति अवरोहश्च आरोहावरोही च सुन्दरः। त्रिपुटतालानुगत्वा-दलङ्कारत्वम्। संगीततरणिः

सुन्दरम्—करणम्

उद्वेष्टतः क्रियापूर्वं कर्णक्षेत्रेऽलपल्लवौ।
अन्योन्यपार्श्वसंयुक्तावुत्तानौ वलितं वपुः।
शिरस्तत्पार्श्वलितं सुन्दरं केतुदर्शने॥ वेदः

वामपादस्थितान्यस्तु कुञ्चिते जानुमस्तके।
हस्तौ च चतुरौ सम्यङ्मुखीनौ पार्श्ववेशिनौ।
भवेतां यत्र करणे सुन्दरं तदुदाहृतम्॥ हरिपालः

सुन्दरवनम्—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि स.
(अव) स नि ध प म रि स. मल्ल

सुन्दराम्बुधिः—मेलरागः (कामवर्धिनीमेलजन्यः)

(आ) स रि प ध नि स.
(अव) स ध म ग रि ग स. मल्ल

सुन्दरी—ग्रीवा

तिर्यक् चञ्चलिता ग्रीवा सुन्दरीति निगद्यते।
स्नेहारम्भे तथा यत्ने सम्यगर्थे च विस्मृते।
सरसत्वेऽनुमोदे च सा ग्रीवा सुन्दरी मता॥ नन्दी

सुपुष्टा—श्रुतिः

तारपञ्चमस्य चतुर्थी श्रुतिः। पार्श्वदेवः

सुप्तम्—व्यभिचारिभावः

निद्राभिभवः सुप्तम्। इन्द्रियविषयोपगमनमोहनक्षिति शयनप्रसारणानुकर्षणादयो विभावाः। उच्छ्वासितसन्नगात्रा निमीलनसर्वेन्द्रियसम्मोहनोत्स्वप्नायितादिभिरभिनयेत्। भरतः

इदं मातृगुप्तसर्वेश्वरादिभिः व्यभिचारित्वेन नोक्तम्। मातृगुप्तस्तु सुप्तस्थाने शौचमाह। शौचलक्षणमन्यत्रोच्यते। विभ्रम इति सर्वेश्वर आह।

सुप्तिः—चित्ताभिनयः

उद्रेक एव निद्रायास्सुप्तिस्स्यात्।
ऊर्ध्वभागे पताकौ द्वौ बद्धौ तु तदनन्तरम्॥
शिरसः पार्श्वभागे तु पताकस्तु स्थितो यदि
सुप्तिभावे दर्शयन्ति भरतागमवेदिनः॥ विनायकः

सुप्रकेतनः—(सूर्यकान्तमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प नि स.

(अव) स नि ध प ग रि स. मञ्ज

—ध्रुवावृत्तम्

चतुरक्षरा। भगणगुरू। हंसवहू (छाया) हंसवधूः। विनियोगस्तु प्रतिष्ठावत्।

नान्यः

सुप्रभा—प्राकृते मात्रावृत्तम्

चतुर्मात्रिकः पञ्चमात्रिकः द्वौ चतुर्मात्रिकौ।

लः गः विरहाङ्कः

—श्रुतिः

षड्जस्य चतुर्थी श्रुतिः।

सुप्रसन्ना—श्रुतिः

मन्द्रनिषादप्रथमा श्रुतिः। पण्डितमण्डली

सुबला—म

मध्यावर्ते सप्तमी मूर्छना।

सम्मूर्छेति स्वरश्चान्त्यो यदा स्यात्सुबला तदा।

मृगाणां वल्लभा नित्यं तथा विरहिणामपि॥

वादिमत्तः

अस्या बलेति नाम नारदशिक्षायां दृश्यते। आलेपेति नान्यदेवः नाम आह।

सुभगम्

यथा च लक्षणस्थानैः श्लाघ्यैरवयवैर्युतम्।

सुन्दरं तैस्तु संभूतशोभं सुभगमुच्यते॥

भावविवेकः

सुभगा—श्रुतिः

निषादस्य द्वितीया श्रुतिः। मण्डलीमते तारनिषादस्यैव।

सुभद्रः—ग्रामः

ग्रामशब्दे द्रष्टव्यम्।

सुभद्रा—ध्रुवावृत्तम् (सप्ताक्षरम्)

द्वितीयं च चतुर्थं च अन्त्योपान्त्ये तथैव च।

यत्र पादे तु दीर्घाणि उष्णिक् सा तु विलम्बिता॥

विलम्बितेति सुभद्राया नामान्तरम्।

वणंमि सुक्कक्के—वने शुष्कवक्षे। जरगाः।

भरतः

सुभाण्डीरागध्यानम्

शिरोप्रविन्यस्तसुवर्णकुम्भां सव्येच हस्ते गजपुष्पमालाम्।

द्वितीयहस्तेन सखीं गृहीतां सदाभजेऽहंमनसासुभाण्डीम्॥

रागसागरः

सुमङ्गला—प्राकृते मात्रावृत्तम्

चतुर्मात्रिकाः चत्वारो गणाः गः

विरहाङ्कः

सुमनाः—प्राकृते मात्रावृत्तम्

चतुर्मात्रा गणास्त्रयः एको गुरुः।

ललगस्य गगस्य च न प्रवेशः॥

4+4+4+ग= विरहाङ्कः

सुमनोज्वली—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध म ध प नि स.

(अव) स नि ध प ग रि स.

मञ्ज

सुमुखः—देशीतालः

सुमुखेति विरामान्त द्रुतद्वन्द्वाल्गौ लपौ।

० ० । ऽ । ऽ । ऽ लक्ष्मणः

सुमुखी—प्राकृते द्विपदी

विषमा—द्वौ चतुर्मात्रिकौ गः।

समा — द्वौ चतुर्मात्रिकौ यः॥

विरहाङ्कः

-श्रुतिः

षड्जतृतीया श्रुतिः। जगमल्लः

सुमैत्री—मूर्छना

जीमूतग्रामे षष्ठी मूर्छना

धैवतस्य प्रमूर्छत्वाज्जीमूताख्ये प्रजायते।

सुमैत्री मूर्छना नाम ज्ञेया मित्रसमागमे॥

वादिमत्तः

सुमोहनम्—नृत्तकरणम्

अश्वक्रान्ते स्थितिःपूर्वं शिरस्तु परिवाहितम्।

स्निग्धा दृष्टिस्तदा प्रोक्ता त्रिपताकस्तु दक्षिणः॥

वामस्त्वर्धपताकस्स्याच्चारीप्रोक्ता सुमोहना।

एवमङ्गान्तरे यत्र करणं स्यात्सुमोहनम्॥

नन्दी

सुरकेतकी—मेलरागः (षण्मुखप्रियामेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स ध म ग रि स.
मज

सुरटारागध्यानम्
तुम्बुरुवीणाहस्तां शम्बररिपुसन्निभे समासीनाम्।
सुरटां स्वरगुणसुरटां कञ्चोष्णीषकधारिणीं स्मरामि॥
रागसागरः

सुरटी—मेलरागः (काम्भोजीमेलजोऽयंरागः)
सुरटीराग आरोहे छागधैवतवर्जनम्।
छागो गान्धारः।
परमेश्वरः

—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)
(आ) स रि म प नि स.
(अव) स नि ध प म ग प म रि स
मज

सुरतलीलः—प्रबन्धः
पदेपदे भवेद्रागस्तालस्त्वान्यः पदे पदे।
यदान्ते स्वरपाटाभ्यां गेयस्सुरतलीलकः॥
सोमेश्वरः

सुरतारम्भचन्द्रहासः—सूडप्रबन्धः
जयमङ्गलतालेन पद्यं शृङ्गारनिर्भरम्।
गीत्वा पाटाःस्वरास्तेनारच्यन्ते यत्र रूपके॥
देवशाखाभिधे रागे सुरतारम्भनामतः।
चन्द्रहासप्रबन्धोऽयं प्रीतिकृत्कमलापतेः॥
कुम्भः

सुरदयिता—ध्रुवावृत्तम्
आद्यचतुर्थे परनिधने यत्र गुरूणि प्रति चरणम्।
गीतविधाने भवति हि सा पङ्क्तिकृता वै सुरदयिता।
हंसजुवानो परिभविदो—हंसयुवा परिभ्रमंति॥
भरतः

सुरभिः—देशीतालः
सुरभिः कथ्यते घनाः। चतुर्भिर्लघुभिर्मिश्रैः।
ऽऽऽऽ॥॥
लक्ष्मणः

सुरभिप्रिया—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग प नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.
मज

सुरभिमुखी—ध्रुवावृत्तम्
आद्ये चतुर्थदशमाष्टमस्तथान्त्ये च यत्र गुरुचरणे।
एकादशाक्षरगते च सा प्रकृत्याश्रयाद्धि सुरभिमुखी॥
पच्चूसकालसुहसीदलेण फुल्लारविंदसुरभिमुही।
प्रत्यूषकालसुखशीतलेन फुल्लारविंदसुरभिमुखी॥
भरतः

ध्रुवायथाक्षरस्थाने तालदेशस्तु पूर्ववत्।
हिन्दोले सुरभिमुखी नायकानां प्रवेशजे॥
नान्यः

सुरवराली—मेलरागः (शुभपन्तुवरालीमेलजन्यः)
(आ) स रि म प ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.
मज

सुरवसेना—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)
(आ) स रि म ग म प नि ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.
मज

सुरालयः—मेलरागः
गौरीमेलसमुद्भूतो धैवतस्वरवर्जितः।
अरोहणे रिहीनः स्यान्निषादादिः सुरालयः॥
सायंगेयः।
अहोबिलः

सुरुली—सुषिरवाद्यम्
हस्तद्वयाधिका दीर्घा तारन्ध्रचतुष्टया।
मुखरन्ध्रेण संयुक्ता सुरुली श्रुतिशोभना॥
अस्या मुरलीति नामान्तरम्।
सोमेश्वरः

सुरेश्वरः—मेलरागः (ऋषभप्रियामेलजन्यः)
(आ) स रि ग प ध नि स.
(अव) स नि ध प म प ग रि स.
मज

सुललिता—श्रुतिः
तारगान्धारस्य प्रथमा श्रुतिः।
पार्श्वदेवः

—ध्रुवावृत्तम्
आद्यचतुर्थे च त्वन्त्यमुपान्त्यं च यत्र गुरूणि स्युः।
सुललिता ज्ञेया— पेंछसि सब्भावं। प्रेक्षसि सद्भावम्।
भरतः

सुवक्त्रा—मूर्छना
अस्याः सुमुखीति नाम नारदशिक्षायां दृश्यते।
गान्धारमूर्छनादेव सुवक्त्रा मूर्छना भवेत्।
सर्वपापहरा सा तु प्रगीता हरसन्निधौ॥
(नन्द्यावर्तग्रामे तृतीया मूर्छना)
आदिभरतगाम्भुवः
इयं नागवल्लभा (पण्डितमण्डली)

सुवदना—विंशत्यक्षरवृत्तम्

मरभनयभलगाः । [illegible]

सुवर्णनाटरागध्यानम्

हारी गौरोऽरुणदृक् हिमसितवसनोऽच्छपाटलोष्णीषः ।
छायानाटवराख्यः सुवर्ण्णनाटो भटो रसिकः ॥

छायानाट इति नामान्तरम् । सोमनाथः

सुवर्णाङ्गी—मेलकर्ता (रागः)

स रि ग म प ध नि स. मज

सुवसन्तकः—सङ्गीतशृङ्गाराङ्गम्

सन्तापकारको दिवसः । भोजः

सुषिशब्दान्मत्वनिप्प्रत्यये सति जायते ।
सुषिरं नाम—
सुषिरमेकमाकाशं तद्गुणश्शब्द उच्यते ।
आकाशवासी पवनो व्यञ्जकश्शब्दसंहतेः ॥
पवनेनाहते रन्ध्रे सुषिराणां ततस्ततः ।
स्वरपाटात्मकाश्शब्दाः व्यक्तिमायान्ति सर्वशः ॥
नान्यः

सुषिरवाद्यानि

वंशः पावः पाविकाथो मुरली मधुकर्यथ ।
काहला तुण्डकिन्यौ च भुक्का शृङ्गमतःपरम् ।
शङ्खादेश्च सुषिरवाद्यभेदाः समीरिताः ॥ कुम्भः

भेदाः सुषिरवाद्यस्य वंशः पावश्च पाविका ।
मुरली मधुकर्याख्या ततोऽसक्ता च काहला ।
तथा डुणुकिनी शङ्खा शृङ्गश्चेत्यथ लक्षणम् ॥ वेमः

वंशः पावः पावकी च बुक्का शृङ्गोऽथ शृङ्गिका ।
सिंहनादश्च शङ्खाद्याः सुषिरस्य भिदा मताः ॥
हम्मीरः

वंशः पावः पाविका च मुरली मधुकर्यपि ।
वक्रा शङ्खं तित्तिरी च शृङ्गं च काहलादयः ॥
श्रीकण्ठः

सुषिरवाद्योत्पत्तिः

पूर्वं किल निजोद्याने क्रीडासक्तः शचीपतिः ।
अश्रौषीच्छ्रुतिसंह्लादनिदानं मधुरस्वरम् ॥

ततो वदनमुन्नम्य चलन्नयननीरजैः
कुर्वन्नपूर्वमाकाशकासारं विस्मितस्तदा ॥
एतद्बोधानमुद्दामपिकस्वरमनोहरम् ।
पुष्पन्धयैर्मदेनान्धैरन्धकारीकृतद्रुमम् ॥

विकासिकुसुमोत्पीडचूडाभातरुसञ्चयम् ।
प्रसरन्मधुनिष्यन्दसारिणीभिर्विभूषितम् ॥
परागपटलोद्भासिसिकतालङ्कृतानिलम् ।
चलन्मलयशैलेन्द्रमन्दमारुतवत्स्थितम् ॥

तत्रापश्यदसावेकदेशे वंशाननेकशः ।
पवनापूरितैरन्ध्रैः स्वरपाटान् पटुध्वनीन् ॥
तेषामाकर्ण्य वेणूनां......मर्मदध्वनीन् ।
हर्षाश्चर्यरसावेशः श्रोवाचाहूय गायनान् ॥

शृणुध्वं मधुरस्निग्धमुच्चरत्स्वरमण्डलम् ।
कारयध्वं तु तस्याङ्गान्गान्धर्वस्याखिलस्य च ॥
क्रियतां सुषिरातोद्यमिदमद्य मनोहरम् ।
हरप्रीतिकरं सर्वं सुपर्वश्रवणामृतम् ॥
ततस्तुम्बुरुमुख्यैश्च गन्धर्वपतिभिस्तदा ।
अकारि सुषिरातोद्यमुत्पाटस्वरकारकम् ॥
ततः शब्दादिभिः पाटान्स्वरान्वंशादिभिस्तथा
अनुकृत्याभ्यगायुस्ते सन्ततानन्दनिर्भरम् ॥
तेषां गीतरसास्वादमुदितश्च शचीपतिः ।
आदात्तदा......तान् मनः प्रीतिकरानथ ॥
एवमेतत्पुरावृत्तं सुषिरातोद्यमुत्तमम् ।
प्रवर्तितं च मर्त्येऽस्मिन्मुनिभिर्भरतादिभिः ॥

नान्यः

सुषिरातोद्यम्

वंशशब्दे द्रष्टव्यम् ।

सुषिरोत्पत्तिः

पूर्वं किल निजोद्याने क्रीडासक्तः शचीपतिः ।
अश्रौषीच्छ्रुतिसंह्लादनिदानं मधुरस्वरम् ॥

ततो वदनमुन्नम्य चलन्नयननीरजैः ।
कुर्वन्नपूर्वमाकाशकासारं विस्मितस्तदा ॥

एतद्बोधानमुद्दामपिकस्वरमनोहरम् ।
पुष्पन्धयैर्मदेनान्धैरन्धकारीकृतद्रुमम् ॥

विकासिकुसुमोत्पीडचूडामतरुसञ्चयम् ।
प्रसरन्मधुनिष्यन्दसारिणीभिर्विभूषितम् ॥

वरागपटलोद्भासिसिकतालङ्कृताननम् ।
चलन्मलयशैलेन्द्रमन्दमारुतवीजितम् ॥
तत्रापश्यदसावेकदेशे वंशाननेकशः ।
पवनापूरितैरन्ध्रैः स्वरपाटान्पटुध्वनीन् ॥
तेषामाकर्ण्य वेणूनां कुर्वतां मर्मरध्वनीन् ।
हर्षात् कर्णरसादत्र प्रोवाचाहूय गायनान् ॥
शृणुध्वं मधुरस्निग्धमुच्चरत्स्वरमण्डलम् ।
क्रियतां सुषिरातोद्यमिदमद्य मनोहरम् ॥
हरप्रीतिकरं सर्वं सुपर्वश्रवणामृतम् ।
ततस्तुम्बुरुमुख्यैश्च गन्धर्वपतिभिस्तदा ॥
अकारि सुषिरातोद्यमुत्पाटस्वरकारकम् ।
ततः शब्दादिभिः पाटान्स्वरान्वंशादिभिस्तदा ॥
अनुकृत्याभ्यगायुस्ते सन्ततानन्दनिर्भरम् ।
तेषां गीतरसास्वादमुदितश्च शचीपतिः ।
प्रादात्तदा............मनः प्रीतिकरानथ ॥

नाट्यः

सुषुम्ना—श्रुतिः
मन्द्रर्षभस्य तृतीया श्रुतिः । पण्डितमण्डली

सुसन्धिः – देशीलास्याङ्गम्
तालात्तालान्तरस्यापि वाद्याद्वाद्यान्तरस्य च ।
यथा तद्दृश्यते सन्धिः तथैव यदि नर्तकी ॥
नर्तनं कुरुते यत्र सुसन्धिरसोऽभिधीयते ।

वेमः

भाण्डवाद्यात्पृथक् भाण्डवाद्यप्राप्तं विचक्षणम् ।
तालात्तालान्तरप्राप्तौ यथा सन्धिर्न लक्ष्यते ।
तथा चेन्नर्तकी नृत्येत्सुसन्धिरसोऽभिधीयते ॥

ज्यायनः

सुस्निग्धा—श्रुतिः
तारर्षभस्य द्वितीया श्रुतिः । पार्श्वदेवः

सुस्वरा—श्रुतिः
धैवतस्य प्रथमा श्रुतिः । मण्डलीमते तारपञ्चमस्य चतुर्थी श्रुतिः
सोमः

सूकरः—स्वरजातिः
पञ्चाशद्भिश्चतुर्भिश्च स्वरैस्सूकर उच्यते । सौमाच्यतम्

सूकरसत्त्वा – स्त्री
दीर्घपृष्ठोदरमुखी रोमशाङ्गी बलान्विता ।
सुसंक्षिप्तललाटा च कन्दमूलफलप्रिया
कृष्णादंष्ट्रोत्कटमुखी पीवरोरुशिरोरुहा ।
हीनाचारा बह्वपत्या सौकरं सत्त्वमाश्रिता ॥

भरतः

सूक्ष्मः – रसगतिः
आलम्बनगुणस्थैर्यात्संस्कारस्यानुवर्तनात् ।
अनुयाति विहीनो यः स सूक्ष्म इति कथ्यते ॥

शारदातनयः

सूक्ष्मा—श्रुतिः
तारपञ्चमस्य द्वितीया श्रुतिः । पार्श्वदेवः

सूचकाभिनयः
प्रत्यक्षं वा परोक्षं वा लोके स्थावरजङ्गमम् ।
हस्तैर्वा पादभेदैर्वा विना सम्भाषणादिकम् ।
संसूचितं जनैर्नाम्ना सूचकाभिनयो मतः ॥

भ्वारः

सूची – करणम्
कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य स्थापयेद्भूमिमस्पृशन् ।
तद्दिक्कः खटको हस्तो वक्षसि स्यात्तथा परः ॥
शिरः क्षेत्रेऽलपद्मश्च तथैवाङ्गान्तरं क्रमात्
करणं सूचिसंज्ञं तद्वदितं विस्मये विदा ॥

कुम्भः

—चारी
जङ्घाकुञ्चितपादस्य समुत्क्षिप्य प्रसार्य च ।
जान्वन्तमूरुपर्यन्तमपि वा धरणीतले ।
अग्रेण पातयेत्पादं यत्र सूची भवेदसौ ॥

वेमः

—देशीचारी
एकस्य चरणस्योरुपृष्ठपार्श्वेन संस्पृशन् ।
तीक्ष्णाग्रप्रसृताङ्घ्रिश्चेदग्रे सूची भवेत्तदा ॥

वेमः

—करव्यापारः
स एव सूचीसंज्ञः स्याद्वाविवाक्योपजीवकः ।

कुम्भः

—देशीमण्डलम्

स्थित्वा पादाग्रयुग्मेन जानुनैकेन पार्श्वतः।
संस्पृशेद्भूतलं पार्श्वे सूचीमण्डलमीरितम्॥

नाट्यदर्पणे

—पादः

उत्क्षिप्तपार्ष्णिभागस्सन् अङ्गुष्ठाग्रेण संस्थितः।
दक्षिणश्चरणो यत्र वामस्स्वाभाविकस्थितः।
असौ सूची प्रयोगोऽस्य दृष्टो नूपुरबन्धने॥

विप्रदासः

नृत्ये विलासावस्थितावपि। ज्यायनः

तुङ्गवस्तु समाकर्षे मुखचुम्बिजले भवेत्। सोमेश्वरः

सूचीग्रहणकला—कला

तत्र पूर्वरचनिका

अञ्जनग्रहणेनापि यन्मुहूर्तं न वीक्ष्यते।
लोचनं जगतां सारं किं पुनस्सूचिकाग्रहे॥

निधाय पाणी भुवि यत्र कृत्वा
पृष्ठाध्वनोरिक्षिप्तवदा मुखाग्रे।
वेत्रेण गृह्णाति धरानिषण्णां
सूचीं स सूचीग्रह एष उक्तः॥

नृत्तभल्लः

सूचीमुखः—हस्तः

ऊर्ध्वं प्रसारिता यत्र खटकामुखतर्जनी।
हस्तस्सूचीमुखस्सस्यादभिनेयमिहोच्यते॥

शङ्खे चक्राभिधे कुम्भकारोपकरणे तथा।
रथाङ्गे जनसंघाते भ्रमन्ती तर्जनी भवेत्॥

ऊर्ध्ववक्त्राधोमुखी च निजपार्श्वगता तथा।
पार्श्वान्तरान्निजे पार्श्वे आयन्ती च क्रमाद्भवेत्॥

पताकायां भवेदूर्ध्वा साधुवादे च दोलिता।
एकत्वे तर्जनी चेदूर्ध्वा नासास्था श्वासवीक्षणे॥

अधस्तले पार्श्वयुक्ते संयुक्ते विरहे पुनः।
वियुक्ते च विधातव्ये शार्ङ्गदेवेन कीर्तिते॥

सूचीवक्रः—हस्तः

तर्जनी वक्रिता चैव सूचीवक्रो विधीयते।
पार्श्वभागे तु यो हस्तः तिन्त्रिणीफलदर्शने॥
पिककाकबकादीनां पक्षिणां च निरूपणे।
नासापार्श्वे तु यो हस्तः नासिकाभरणे स्मृतः॥

कर्णस्थले तु यो हस्तः कर्णभूषणदर्शने।
पुरोमुखः पुरोभागे चोष्ट्रस्य मुखदर्शने।
सूचीवक्राख्यहस्तस्य विनियोगो नियुज्यते॥

विनायकः

सूचीवक्रस्वस्तिकहस्तः

करद्वयेन सूच्याख्यौ किञ्चिद्वक्रौ च संयुतौ।
सूचीवक्रस्वस्तिकाख्यो भरतादिभिरुच्यते॥

भ्रूयुग्मस्थानके बध्वा सूचीवक्राख्यस्वस्तिकम्।
भ्रूयुग्मार्थे दर्शयन्ति भरतार्णववेदिनः॥

विनायकः

सूचीविद्धः—अङ्गहारः

अर्धसूची विक्षिप्तावर्तनिकुट्टकोरुद्वृत्ताक्षिप्तोरोमण्डलकरिहस्त-कटिच्छिन्नानां नवानां करणानां क्रमात्प्रयोगे सूचीविद्धाङ्गहारः।

शार्ङ्गः

सूचीविद्धम्—करणम्

सूचीपादोऽन्यपार्ष्णिस्थः वक्षःस्थःखटकामुखः।
पक्षवञ्चितकोऽन्योऽर्धचन्द्रो वा कटिमाश्रितः॥
हस्तस्त्वायत्र चिन्तादौ सूचीविद्धं तदिष्यते।

ज्यायनः

सूचीविद्धं तदाश्लिष्टं अन्यासक्तस्तनायकम्।
सखीमुखात्तदा श्रुत्वा स्थितायां विनियोजयेत्॥

लक्ष्मणः

—मण्डलम्

वामस्तु चरणस्सूचीं भ्रमरीं चाथ दक्षिणः।
पार्श्वक्रान्तां तु वामाङ्घ्रिरतिक्रान्तां ततःपरम्॥

दक्षिणोऽङ्घ्रिस्तथा सूचीमन्योपक्रान्तचारिकाम्।
पार्श्वक्रान्तां दक्षिणस्तु चरणः कुरुते यदा।
तदा तु सूचीविद्धाख्यं मण्डलं तद्विदो विदुः॥

विप्रदासेन चारीः पादाव्यत्यासेनोक्ताः।

वेमः

सूच्यन्तरम्—उत्प्लुतिकरणम्

करणे यत्र यत्रान्ते समसूच्यादिसूचिषु।
एकं कुर्यात्तदा तत्तत्सूच्यन्तमिति कथ्यते॥

वेमः

आहुर्विषमखण्डादिसूचीनां चात्र केचन।
यस्य यस्य विरामे तु सूचीं रच्येत किञ्चन।
तत्तत्सूच्यन्तमित्युक्तं करणं नृत्तकोविदैः॥

ज्यायनः

सूच्यास्यौ—नृत्तहस्तः

संलग्नमध्यमाङ्गुष्ठौ तिर्यक्प्रसृततर्जनी।
चतुरश्राकृतिं यद्वा स्वस्तिकाकारतां गतौ।
सूच्यास्यौ सर्पशीर्षौ वा प्राहुस्सूचीमुखौ करौ॥
मध्यप्रसारिताङ्गुष्ठौ करौ भुजगशीर्षकौ।
विच्युतस्वस्तिकौ केचिदूचुस्सूचीमुखाविति॥
कृत्वा पताकौ प्रथमं व्यावृत्तपरिवर्तितौ।
यद्वा प्रसारितौ भ्रान्त्वा ततस्सूचीमुखौ करौ।
कुर्यादिति विशेषज्ञाः केचिदत्र प्रचक्षते॥

विप्रदासः

सूडप्रबन्धः

तालास्सञ्चारिका यत्र पाटादिरहिता यदि।
आद्यन्तयोः पाटवे तु युतास्ताला यदृच्छया॥
सूडमध्यप्रबन्धोऽयं ख्यातो दत्तिलसम्मतः।
ताला नवादिका यत्र बद्धाः पाटादिवर्जिताः।
सूडप्रबन्धः कथित एकरागनिवेशितः॥

कृष्णदासः

सूडादिगीतनृत्तम्

कृता वाग्गेयकारैस्तु ये गीतास्सूडतालतः।
तेषां भावानुसारेण नृत्तं स्यात्संप्रदायतः।
सूडादिगीतनृत्तं तत्कथितं पूर्वसूरिभिः॥

वेदः

सूत्कृतः—श्वासः

वेदनादौ सूत्कृतस्स्यात्। अशोकः

उत्कृतं वेदानादिषु। शब्दानुहरणे वक्तास्याज्ये वायौ च, इति निम्नकृतस्सूत्कृतभेदः।

कुम्भः

सूत्रकम्

तलकस्याप्यधः कटिभूषणम्।

—कण्ठभूषणम्

गुच्छग्रीवा सूत्रादितया प्रसिद्धम्।

सूत्रधारः

सूत्रं धारयतीति सूत्रधारः। सूत्रमिति प्रयोगस्यानुष्ठानं।

सागरः

नर्तनीयकथासूत्रं प्रथमं येन सूच्यते।
रङ्गभूमिं समाक्रम्य सूत्रधारस्स उच्यते॥

शुभङ्करः

सूनलीला—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि ध नि स.
(अव) स नि ध प म रि ग स.

मक्ष

सूरवाली—रागः

सूरवाली च देशाख्या मालवा पहता ह्यपा।

मदनः

सूरविक्रमः—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प म ध नि स
(अव) स नि ध म ग स.

मक्ष

सूर्यकान्तः—मेलकर्ता (रागः)

स रि ० ० ग म ० प ० ध ० नि स

मक्ष

सूर्यक्रान्तः—तानः

प–लोपः — षाडवः।
म ग रि स नि ध. कुम्भः

सूर्यप्रकाशः—प्रबन्धः

खण्डैर्द्वादशभिस्सूर्यप्रकाशः परिकीर्तितः।
रागैस्तालैः स्वरैः पाटैर्बिरुदैस्तेन्नकैः पदैः।
सूर्यदेवस्तवैर्युक्तो गातृनेतृविभूषितः॥

श्रीकण्ठः

सूर्यमणिः—मेलरागः (सूर्यकान्तमेलजन्यः)

(आ) स रि म ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

मक्ष

सूर्यहस्तः

उद्वेष्टितप्रपञ्चश्च भ्रमणात्सूचिकाकरः।
सूर्यार्थे संप्रयुज्येत कचिल्लोकेषु युज्यते॥

भ्याकरः

सूलू—देशीनृत्तम्

एकः समस्थितः पृष्टे द्विवितस्तिः पुरःपुरः।
सूलूस्थानकमेतत्स्यादेवं चरणरक्षणा॥

पुरतः परिवो वामः पताकोऽन्यस्तु पार्श्वतः
दक्षिणभ्रमणात्सूडूं द्वित्रिवारं चरेत्ततः ॥

इति ध्वाडनृत्ते सूडुलक्षणम् ।

—स्थानकम्

मन्दानिलचलद्दीपशिखेवाङ्गस्य चालनम् ।
सूडूशब्देन तत्त्वज्ञैर्नटैस्तत्प्रतिपाद्यते ॥ देवेन्द्रः

सूडूपम्—देशीनृत्तम्

किन्नरीतालसंयुक्तं तेनशब्देन नर्तनम् ।
मृदङ्गादियुतं यस्मात् सूडूपं तन्निगद्यते ॥ दामोदरः

सृक्कानुगा—रसना

या जिह्वा लेढि सृक्कां सा प्रोक्ता सृक्कानुगा रुषि ।
स्वादुभक्ष्ये चैव मन्ये ज्ञेया अभिनया अपि ॥

सेनाग्रणीः—मेलरागः (सेनावतीमेलजः)

(आ) स रि ग म ध नि – स.
(अव) स ध प म ग रि – स. मत्त

सेनापतिः

शीलवान्सत्यसंपन्नः त्यक्तालस्यः प्रियं वदः ।
परन्ध्रविधिज्ञश्च यात्राकालविशेषवित् ॥
अर्थशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो ह्यनुरक्तः कुलागतः ।
देशवित्कालविच्चैव भवेत्सेनापतिर्गुणैः ॥

सेनारवः—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स म ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

सेनावती—मेलकर्ता (रागः)

स रि ० ग ० म ० प ध नि ० ० स मत्त

बाडिंशत्यङ्गुलायामा त्रिंशदङ्गुलवेष्टना ।
समाङ्गा सेलुका प्रोक्ता बीजदारुविनिर्मिता ॥
तर्जनी मात्रके कुर्याद्वल्लामण्डलके दृढे ।
वल्ली चर्मणानद्धा द्वादशाङ्गुलविस्तृते ॥
षड्रन्ध्रे रज्जुभिर्बद्धे वामतन्त्री सुगर्भितम् ।
वामास्यं वामहस्तेन सव्यं कोणेन वादयेत् ॥

धिकारो दक्षिणे तुन्दे झिकारो वामवक्त्रके ।
देवतानर्तने यस्यावादनं परिकीर्तितम् ॥ सोमेश्वरः

—अवनद्धवाद्यम्

सेलुका बीजवृक्षोत्था दैर्घ्ये षट्त्रिंशदङ्गुला ।
परिधौ सन्निभा कार्या विद्वद्भिस्त्रिंशदङ्गुला ॥
समा दशाङ्गुले वक्त्रे मितवैकादशाङ्गुलैः ।
नद्धव्ये तद्वलीभ्यां तेऽधिकाभ्यामङ्गुलेन तु ॥
वल्लीजं वलयद्वन्द्वं तर्जनीस्थौल्यसंयुतम् ।
सरन्ध्रषट्कं बिभ्राणा वक्त्रयोस्तत्र रज्जुभिः ॥
रन्ध्रक्षिप्तैर्दृढं बध्वा वाद्यवादनकोविदैः ।
सेलुकावामवदने तन्त्रिकागर्भिते सति ॥
वाद्या वामकरेण स्याद्दक्षिणे वदने तथा ।
दक्षिणेन सकोणेन खिकारो वामवक्त्रगः ।
धिकारो दक्षिणे वक्त्रे मुख्यपाटविभूषिता ॥ कुम्भः

सैकतरञ्जनी—मेलरागः (वकुलाभरणमेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध स·
(अव) स नि ध म ग रि स. मत्त

सैन्धवः—मेलरागः

शुद्धमेलोद्भवः पूर्णो धैवतादिकमूर्छनः ।
आरोहे गनिवर्जस्स्याद्रागः सैन्धवनामकः ।
आम्रेडितस्वरैर्युक्तः स्फुरितेन च शोभितः ॥ अहोबिलः

शुद्धमेल इति । सर्वेश्वराः शुद्धा इत्यर्थः । आम्रेडितस्वर इति । अलङ्कारविशेषः । स्फुरितेनेति । तन्नाम्ना गमकेन । सर्वकालगेयः ।

सैन्धववराटी—उपाङ्गरागः

समन्द्रा बहुगान्धारा षड्जधैवतकम्पिता ।
वराटी सैन्धवी तद्ज्ञैः शृङ्गारे संप्रयुज्यते ॥ भट्टमाधवः

—रागः

भाषा स्यात् सैन्धवी नाम जाता मालवकैशिकात् ।
तदङ्गं गायकैर्ज्ञेया सैन्धवीयं वराटिका ॥
षड्जांशन्याससंयुक्ता समन्द्रा सपकम्पिता ।
गान्धारबहुला तज्ज्ञैः शृङ्गारे विनियुज्यते ॥ जगदेकः

त[त्र] सैन्धवपूर्वासौ वराटीति निगद्यते ।
अंशन्यासी भवेत्षड्जाज्जाता मालवकैशिकात् ॥
षड्जमन्द्रा कम्पिता च षड्जधैवतयोस्तथा ।
गान्धारस्वरभूयिष्ठा रागविद्भिरुदीर्यते ॥

हरिः

सैन्धविका—रागः

षड्जांशकग्रहन्यासा त्यक्तपञ्चमसप्तमा ।
मध्यमस्वरबाहुल्या सैन्धवी कैशिकाश्रया ॥

नान्यः

नैषादस्वरसहिता पञ्चस्वरपेशला तु सैन्धविका ।
मालवकैशिकजनिता सांशन्यासग्रहा भवति ॥

कश्यपः

सैन्धवी—रागः

ततस्यात्सैन्धवी नाम भिन्नषड्जसमुद्भवा ।
औडुवा धैवतन्यासग्रहांशपरिशोभिता ।
स्वरेण पञ्चमेनापि ऋषभेण विवर्जितः ॥
अथस्यात्सैन्धवीरागः टक्करागसमुद्भवा ।
षाड्जान्ता मध्यमांशा च मन्द्रस्थानसमाश्रया ।
औडुवा हीनतारासौ गान्धारे परिकीर्तिता ॥

हरिः

धैवतांशग्रहन्यासा पञ्चमर्षभवर्जिता ।
गान्धारमध्यमोत्तारा सैन्धवी परिकीर्तिता ॥

सोमेश्वरः

अपरा सैन्धवी ख्याता शुद्धपञ्चमसंभवा ।
अपन्यासग्रहांशेषु तथा षड्जस्वरात्मिका ॥
तारर्षभा षड्जमन्द्रा निषादेन विवर्जिता ।
ऋषभे सैन्धवे दीप्ता सैन्धवी ख्यापिता बुधैः ॥

हरिः

पञ्चमांशग्रहन्यासा पन्यासा त्यक्तसप्तमा ।
महाप्रतिकतानाद्या हृष्यकामूर्छनान्विता ॥
कम्पितैर्गमकैर्युक्ता स्वरमाधुर्यबन्धुरा ।
रिषभस्वरबाहुल्या सैन्धवीत्यभिधीयते ॥

नान्यः

रिषभोत्कटेन रम्यापन्यासांशेन संयुक्ता ।
त्यक्तनिषादैर्गमकैस्सैन्धविका सा सदा तु स्यात् ॥

कश्यपः

परिहीना तारमन्द्रो मन्द्रषड्जध्वनिस्तदा ।
स्वरलङ्घनसंयुक्ता सैन्धवी परिकीर्तिता ॥

नान्यः

पञ्चस्वरानुगमकैस्स्वरलङ्घनयोजितैः स्वसंयुक्ता ।
रिपहीना सैन्धविकाभवति सदागमकरवा ॥

कश्यपः

सैन्धवी पञ्चमाज्जाता ग्रहांशन्यासपञ्चमा ।
मध्याह्नादूर्ध्वतो गेया शृङ्गारे करुणेऽपि च ॥

सैन्धवी सिन्धुजेति प्रसिद्धा । नारायणः

भिन्नषड्जस्य भाषाया सैन्धवी सैन्धवी श्रुता ।
धैवतांशग्रहोपेता धैवतन्यासभूषिता
औडुवा रिपहीना च देशीरागस्तु सैन्धवी ॥

जगदेकः

षड्जग्रहांशकन्यासा पूर्णा सैन्धविका मता ।
मूर्छनोत्तरमन्द्रा च कैश्चि......त्वया मता ।
रिहीना तु भवेदित्थं रसे वीरे प्रयुज्यते ॥

दामोदरः

उपाङ्गं सैन्धवी चान्या त्रिधा षड्जसमन्विता

मदनः

—भाषारागः

षड्जग्रहांशकन्यासा षड्जग्रामकृताश्रया ।
गनिहीना पभूयिष्ठा पमन्द्रा तारपञ्चमा ॥
सर्वभावनियोगार्हा जाता मालवकैशिकात् ।
औडुवा सैन्धवी भाषा कालसेनेन वर्णिता ।
एतामाचष्ट संपूर्णां याष्टिको मुनिपुङ्गवः ॥

कुम्भः

— मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) नि ध नि स रि ग म प ध नि ·
(अव) ध प म ग रि स नि ध नि स .

मक्ष

सैन्धवीरागध्यानम्

षड्जग्रहांशकन्यासा पूर्णा सैन्धविका मता ।
नोत्तरमन्द्राद्या कैश्चित् षड्जलया मता ।
रिहीना तु भवेदित्थं रसे वीरे प्रयुज्यते ॥

त्रिशूलपाणिः शिवभक्तरक्ता रक्ताम्बरा धारितबन्धुजीवा ।
प्रचण्डकोपा रसवीरयुक्ता सा सैन्धवी भैरवरागिणीयम् ॥

दामोदरः

उन्नततुस्तनुरतनुर्जघने शोणांशुका त्रिशूलाङ्का ।
गौरी करिगतिरभिमतयुता सैन्धव्यतिक्रुद्धा ॥

सोमनाथः

सैन्धवीदेशा—रागः

समन्द्रा रिपहीना स्यात्सैन्धवी...... ।
टक्करागोद्भवा सान्द्रैर्गमकैर्ललितस्वरैः ॥
भिन्नषड्जसमुद्भूता रिपहीना च सैन्धवी ।
निषादपेशला ज्ञेया मन्द्रधैवतभूषिता ॥

मोक्षः

सैन्धवीवराटी—रागः

वराटी सैन्धवी भूरिगान्धारा सधकम्पिता ।
श्रीहम्मीरेण कथिता शृङ्गारे मन्द्रमध्यमा ॥

हम्मीरः

—प्रथमरागः

सैन्धवी भूरिगान्धारा षड्जधैवतकम्पिता ।
सन्यासांशान्युपाङ्गानि वराट्याः कथितानि षट् ॥

मोक्षः

सोछ्वासा—नासिका

योत्कृष्टमारुता नासा सा सोछ्वासोदिता बुधैः ।
उछ्वासैस्सौरभेष्वेष दीर्घोछ्वासविधायिषु ।
निर्वेदा दिष्वतिशयभावेषु विनियुज्यते ॥

अशोकः

सोत्कम्—दर्शनम्

सोत्कं तद्यत्र दूरेण हृदयमुद्दिश्य धावति ।

वेमः

दूरं धावति यत्प्रेम्णा तत्सोत्कमिति कथ्यते ॥

शारदातनयः

सोत्कम्पम्—दर्शनम्

सोत्कम्पं तद्यदुल्लोलताराभ्रूपक्ष्म सर्वतः ।

शारदातनयः

सोत्प्रासम्—दर्शनम्

परौत्सुक्यं विभाव्येन यत्र सोत्प्रासमेव तत् ।

शारदातनयः

सोत्साहम्—गीतगुणः—रञ्जनगुणः

गाढताऽऽरभटीवृत्त्या वीरसङ्गरवर्णनम् ।
उच्चनीचस्वरं गीतं सोत्साहं शूरवल्लभम् ॥

सोमेश्वरः

सोत्सुकम्—दर्शनम्

दृष्टे तु भूयो भूयोऽपि दर्शनं सोत्सुकं मतम् ॥

वेमः

सोपानकम्—मात्रावृत्तम्

पञ्च भाः, म. गाथा च । विरहाङ्कः

सोमः—तानः

मध्यमग्रामे गहीनषाडवः ।
स नि ध प म रि . कुम्भः
मध्यमग्रामे रिवर्जितषाडवः ।
नि ध प म ग स . कुम्भः

—रागः

सोमरागोऽथ षड्जांशग्रहन्याससमन्वितः ।
मध्यमे मन्द्रतारोऽयं संपूर्णस्सप्तभिस्स्वरैः ।
गान्धारे च निषादे च बहुत्वं समुपागतः ॥

हरिः

निषादहीनः षड्जादिः...मध्यमकम्पितः
अवरोहे सगान्धारः सोमरागस्तु षाडवः ॥

सोमेश्वरः

जातिन्यासग्रहांशेषु षड्जो वीरे घनागमे ।
नितारपञ्चिबाहुल्यः सौमरागोऽत्रगीयते ॥

अस्य मूर्तिस्तु चन्द्रिकायाम्

निजाङ्गनां वक्षसि शाययित्वा
कलङ्कदम्भात्सुरतश्रमार्ताम् ।
स्खलत्करः सालसलोचनश्रीः
कामात्सुधापाण्डर एष सोमः ॥

नारायणः

षड्जे षाड्जीभवः षड्जग्रहान्तो निगोत्कटः
सोमरागस्स्मृतो वीरे तारमध्यस्थमध्यमः ॥

हम्मीरः

सोमकीर्तिः—देशीतालः

सोमकीर्तिः प्लुतो (गुरुलघू) द्रुतौ नमगणावपि
ऽ̇ ऽ । ० ० । । । ऽ ऽ ऽ सोमराजः

—प्रबन्धः

वसन्तो गूर्जरी चैव देवशाखा च तोडिका ।
पञ्चमश्च धनाशी च रागो गौडश्च सप्तमः ॥
षड्जादिस्वरयोगः स्यात्पदादौ च स्वराक्षरम् ।
यत्र श्रीसोमराजेन सोमकीर्तिस्सकीर्तितः ॥
अत्र चच्चत्पुटस्तालो नन्दीनाम तथापरः ।
सिंहनन्दनसंज्ञस्तु प्रोक्तः प्रतापशेखरः ॥

जयमङ्गल इत्यन्यः सोमवल्लभ एव च ।
सोमकीर्तिः क्रमेणैते वसन्तादिषु सप्तसु ॥

सोमकीर्तिप्रबन्धोऽयं गीयमानो यथाविधि ।
नेतुः श्रोतुश्च गातुश्च जायन्ते सर्वसंपदः ॥

सोमराजः

सोमनार्यः

नाट्यचूडामणिकर्ता । कालः 1540

सोमरागः—रागः

षड्जोंशश्च ग्रहन्यासौ मन्द्रतारश्च मध्यमः ।
निगोत्कटश्च पूर्णश्च सोमरागोऽभिधीयते ।
श्रीरागाङ्गं भवेच्चासौ वीरे च विनियुज्यते ॥

जगदेकः

अंशन्यासग्रहधृतषड्जः पूर्णस्य षड्जिकाजातः
यस्तारमन्द्रमध्यो गनिषड्जः सोमरागोऽसौ ॥

नान्यः

अंशे न्यासे ग्रहे षड्जः मध्यमस्तारमन्द्रयोः ।
भवेत्पञ्चसमः पूर्णः सोमरागो निगोत्कटः ॥

मतङ्गः

ग्रहांशन्याससन्मन्द्रतारमो निगयोर्बहुः ।
श्रीरागाङ्गं सोमरागः पूर्णो वा वीरसंश्रयः ॥

सोमराजः

—ग्रामरागः

निषादर्षभगान्धारबहुषड्जग्रहांशवान् ।
सोमरागो रसे वीरे तारं मध्यस्थमध्यमम् ।
षड्जे षाड्जी समुद्भूतः सदा प्राज्ञैः प्रगीयते ॥

भट्टमाधवः

सोमनाथः

षष्ट्युत्तरनवशतमेलान् शुद्धविकृतस्वरभेदप्राधान्येन प्रस्तारं कृत्वा जगाद । तेषु त्रयोविंशतिमेला एव गायकलोके प्रचारे वर्तन्त इति तेषामेव लक्षणमवोचत् । मुखारीमेलः प्रथमः । सर्वे स्वराः शुद्धाः । रेवगुप्तिमेलो द्वितीयः । गोऽन्तरः । (औडुवः) सपौ लुप्तौ । तृतीयस्सामवरालीमेलः काकली निषादः । शिष्टास्शुद्धाः । चतुर्थस्तोडीमेलः । गस्साधारणः । निःकैशिकी । शिष्टास्शुद्धाः । नादरामक्री चतुर्थमेलः । गस्साधारणः । निर्मृदुषड्जः । (सोमनाथेनाङ्गीकृतो विकृतनिषादभेदः) षष्ठो भैरवमेलः । गोऽन्यरः निःकैशीकी । शिष्टास्शुद्धाः । वसन्तमेलस्सप्तमः । गोऽन्तरः । काकलीनि. । शिष्टाःशुद्धाः । वसन्तभैरवी मेलोऽष्टमः । गोमृदुमध्यः । अयं मेदोऽपि सोमनाथकल्पितः) निकैशिकिः । पो लुप्तः । शिष्टाः शुद्धाः । नवमो मालवगौलमेलः । गोमृदुमध्यः । निःमृदुषड्जः ।
दशमोरीतिगौलमेलः । धस्तीव्रतरः । निःकैशिकी ।

एकादशो मेल आभीरनाटः । रिस्तीव्रतरः । गस्साधारणः । निर्मृदुषड्जः । अन्ये शुद्धाः । हम्मीरो द्वादशो मेलः । रिस्तीव्रतरः । गोमृदुमध्यः । निर्मृदुषड्जः । अन्ये शुद्धाः ।

शुद्धवराटी त्रयोदशो मेलः । गस्साधारणः । मस्तीव्रतमः । निर्मृदुषड्जः । अन्ये शुद्धाः । शुद्धनामक्री चतुर्दशो मेलः । गोमृदुमध्यः । मस्तीव्रतमः । निर्मृदुषड्जः । अन्ये शुद्धाः ।

श्रीरागः पञ्चदशो मेलः । रिस्तीव्रः । गस्साधारणः । धस्तीव्रः । निःकैशिकी । अन्ये शुद्धाः । कल्याणीमेलः षोडशः । रिस्तीव्रतरः । गस्साधारणः । मोमृदुपञ्चमः । निर्मृदुषड्जः । अन्ये शुद्धाः । काम्भोजीमेलस्सप्तदशः । रिस्तीव्रतरः । गोऽन्तरः । धस्तीव्रतरः । निःकाकली । अन्ये शुद्धाः । मल्लारिमेलोऽष्टादशः । रिस्तीव्रतरः । निर्मृदुषड्जः । अन्ये शुद्धाः । रिधौ तीव्रतरौ ।

सामन्त एकोनविंशो मेलः । रिस्तीव्रतमः । गोऽन्तरः । धस्तीव्रतरः । निषादः काकली । अन्ये शुद्धाः । कर्णाटगौलमेलो विंशः । रिस्तीव्रतमः । गो मृदुमध्यः । धस्तीव्रतरः । निःकैशिकी । अन्ये शुद्धाः । देशाक्षीमेल एकविंशः । रिस्तीव्रतमः । गो मृदुमध्यः । धस्तीव्रतरः । निर्मृदुषड्जः । अन्ये शुद्धाः । शुद्धनाटो द्वाविंशः रिस्तीव्रतमः । गो मृदुमध्यः । धस्तीव्रतमः । निर्मृदुषड्जः । अन्ये शुद्धाः । सारङ्गमेलस्त्रयोविंशः । रिस्तीव्रतरः । गस्तीव्रतमः । मो मृदुपञ्चमः । धस्तीव्रतमः । निर्मृदुषड्जः । अन्ये शुद्धाः ।

एतेभ्यो जन्याः प्रधानरागाश्चतुःपञ्चाशत् सोमनाथलक्षिताः तत्तद्रागप्रसङ्गे लक्षणं दत्तम् । वीणालक्षणेऽस्य स्वरश्रुतिस्थापनाक्रमो वर्णितः । अहोबिल

सोमरागः

सोमरागश्च रागाङ्गो निषादैः परिपूरितः ।

—मेलरागः (धेनुकमेलजन्यः)

(आ) स ग म प नि स.

(अव) स ध प म ग म रि ग रि स. मच

सोमराजदेवः

सङ्गीतरत्नावलिकारः । चापोत्कटवंशीयः क्षत्रियः स्यात् । सौराष्ट्रदेशाधिपत्योः अजयपालभीमदेवयो र्वेत्राधिपतिरासीत् कालः कै. प. 1177 नाट्यवेदविरिञ्चिरिति बिरुदमस्ति । अयं

द्विजानां विदुषां दारिद्र्यापहारीति असकृदुक्तम्। अस्य पिता जगद्देवः। सः सिन्धुदेशाधीशं समरे जिगायेति ज्ञायते।

सोमवल्लभः—देशीतालः

मगणो नगणश्चैव द्रुतौ ह्रस्वो गुरुः प्लुतः।
उक्तः श्रीसोमराजेन तालोऽयं सोमवल्लभः।
ऽऽऽ।।।००।ऽऽ̇ सोमराजः

प्रबन्धः

स्वरास्सपाटाश्च मालिनी छन्दसा परम्।
सोमवल्लभतालश्च त्रितालस्तोभको अपि॥
गातृनेतृप्रबन्धानामाभोगे नाम सूत्रिणि।
सोमवल्लभसंज्ञे स्यात्प्रबन्धे बन्धहारिणि॥

सोमराजः

सोमविलासितः—मेलरागः (चक्रवाकमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग स.

मल्ल

सोमेश्वरः

अभिलषितार्थचिन्तामणिकारः। त्रिभुवनमल्लस्य पुत्रः। अनेन विक्रमाङ्काभ्युदय इति त्रिभुवनमल्लदेवचरितं वर्णितम्। अयं नाट्यसङ्गीतयोः महाप्रमाणिक इति अनेक ग्रन्थकारवचनैः ज्ञायते। कुण्डलीनृत्तस्य कञ्चिद्भिन्नरूपं नृत्तविशेषं स्वयमेव निर्माय लोके गोण्डलीनाम्ना प्रकटितमिति ज्यायसेनापतिना उक्तम्। कल्याणनगरी अस्य राजधानी। कालः क्रै.प. 1127—1134। अयं देशचरित्रे भूलोकमल्ल इति नाम्ना प्रसिद्धः।

सोम्पटः—प्रबन्धः

सोम्पटाख्येन तालेन छन्दसाऽपि च गीयते।
सोम्पटोपि भवत्येवं, हरिपालः

सोरठी—मेलरागः

श्रीरागमेलसंभूता सोरठी रिस्वरोद्ग्रहा।
पञ्चमाहुंफितोपेता रिपर्यन्तं पुनस्तथा।
सहुफिता मपर्यन्तमग्रस्थानषड्जगा॥
प्रथमप्रहरात्तरगेया।

—रागः

सोरठी षाडवगेया पञ्चमत्रयसम्मता
च समाख्याता कैश्चित् षड्जत्रयामता॥

दामोदरः

सोरठीरागध्यानम्

सौराष्ट्रिकेति नामान्तरम्।

पीनोन्नतस्तनमनोहरहारवल्ली
कर्णोत्पलभ्रमरनादविदग्धचित्ता।
याति प्रियान्तिकमथ श्लथबाहुवल्ली
सौराष्ट्रिकाम्बरवधूललिताङ्गयष्टिः॥

दामोदरः

सौकुमार्यम्—काव्यगुणः

सुखप्रयोज्यै यच्छब्दैर्युक्तं सुश्लिष्टसन्धिभिः
सुकुमारार्थसंयुक्तं सौकुमार्यं तदुच्यते॥

भरतः

कश्चित्पदस्य स्वयं पारुष्यं भवति। कश्चित्संहिता। तदुभयरहितत्वं सौकुमार्यं शब्दगुणः। परुषेऽपि चार्थे सुकुमारेणार्थेन या सम्पत्तिः तदर्थगुणः सौकुमार्यमपारुष्यरूपम्।

अभिनवः

अजरठत्वं सौकुमार्यम्। पदैर्मृदुभिराकीर्णं सुकुमारमिहोदितम्। सर्वेश्वरः

अकठोराक्षरन्यासः सौकुमार्यमुदाहृतम्।

सौकुमार्यम्—वंशफूत्कारगुणः

सौकुमार्यं कोमलता। कुम्भः

सौत्रामणिः—तानः

नि लोपः षाडवः।
ग रि स ध प स. कुम्भः

सौदामिनी—मेलरागः

रिधौ च कोमलौ ख्यातावतितीव्रतमश्च गः।
मश्च तीव्रतरो यत्र निषादस्तीव्रसंज्ञकः।
सौदामिन्यां तु गान्धारः स्वरोद्ग्राहः सतां मतः॥
सायंगेया।

अहोबिलः

सौन्दरम्—शिरः

ऊर्ध्वाधोमुखविन्यासात्पश्चाद्भागे तु चालनात्।
सौन्दराख्यं शिरः प्रोक्तं सर्वनाट्ये प्रशस्यते॥

नन्दी

सौन्दर्यम्

वयोऽवस्थादिसंभूतमौज्वल्यं रामणीयकम्।
भूषणालेपनाद्यत्र शोभा सौन्दर्यमिष्यते॥

भावविवेकः

सौभाग्यकृत्—तानः
षड्जग्रामे रिपहीनौडुवः।
नि ध म ग स. कुम्भः

सौम्यम्
भूयिष्ठं तेज एवाद्भिर्बहुलाभिर्मृदूकरम्।
चक्षुरानन्दजननं तत्सौम्यमिति कथ्यते॥
भावविवेकः

सौम्यमनोहरी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)
(आ) म प ध नि स रि ग म प ध.
(अव) स म ग रि स नि ध स म. मज

सौम्या—प्राकृते मात्रावृत्तम्
द्वौ पञ्चमात्रिकौ द्वौ चतुर्मात्रिकौ लः गः।
विरहाङ्कः

—श्रुतिः
मन्द्रर्षभद्वितीया श्रुतिः।
पण्डितमण्डली

सौवर्णः—तानः
षड्जग्रामे नारदीयतानः।
ध स रि म प ? नान्यः

सौवीरः—रागः
षड्जांशन्याससंयुक्तः षड्जमध्यमया कृतः।
स्वल्पौ निषादगान्धारौ सौवीरः काकलीयुतः॥
मोक्षः

षड्जमध्यमया जात्या सृष्टस्सौवीर उच्यते।
षड्जग्रहांशस्स्वल्पत्वं स्याद्गान्धारनिषादयोः।
निषादे काकलीयुक्तः पूर्णस्सौवीर इष्यते॥
हरिः

सौवीरकः—रागः
न्यासांशविस्फुरत्षड्जः स्वल्पगान्धारसप्तमः।
षड्जोक्तमूर्छनातानश्रुतिसन्तानसुन्दरः॥
षड्जमध्यासमुद्भूतः शृङ्गारे स्वरदैवतः।
जितसौवीरवीरेण सौवीरक उदीरितः॥
नान्यः

षड्जन्यासांशसंयुक्तः करणं षड्जमध्यमा।
सौवीरकस्य गान्धारो निषादश्चापि दुर्बलः॥
कश्यपः

सौवीरं—मेलरागः (सुवर्णाङ्गीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग रि म प ध नि स.
(अव) स नि प ध म ग रि स.
मज

सौवीरी—भाषारागः
सौवीरसंभवा षड्जग्रहन्यासाल्पमध्यमा।
सौवीरी गीयते भाषा सधयो रिधयोरपि।
संवादशालिनी तद्ज्ञैः भूयसी वाद्यमेव च॥
भट्टमाधवः

—मूर्छना (मध्यमग्रामे प्रथमा मूर्छना)
(आ) म प ध नि स रि ग.
(अव) ग रि स नि ध प म.
पण्डितमण्डली

—मूर्छना (सुभद्राग्रामे चतुर्थी मूर्छना)
सौवीरी मूर्छना नाम जायते मध्यमूर्छनात्।
ग्रामे सुभद्रसंज्ञे तु प्रवासे गीयते बुधैः॥
इयं पुत्रदा वादिमत्तः
पण्डितमण्डली

ब्रह्माधिदेवता चास्यां।
मध्यमस्वरमूर्छना।
नान्यः

सौरभः—तानः
षड्जग्रामे निगहीनौडुवः।
स ध प म रि कुम्भः

सौराष्ट्रः—मेलरागः (मालवगौलमेलजोऽयं रागः)
सौराष्ट्रराग आरोहे निषादस्वरवर्जनम्।
धैवते श्रुतियुक्तत्वं ततष्षाडवपूर्णकः॥
अत्र धैवतश्चतुःश्रुतिः। परमेश्वरः

—मेलरागः (सूर्यकान्तमेलजोऽयं रागः)
(आ) स रि म ग म प ध नि स.
(अव) स ध प म ग रि स. मज

सौराष्ट्रगुर्जरी—रागः
अथ सौराष्ट्रपूर्वा तु गुर्जरी कम्पितर्षभा।
स्वरसप्तकसंपूर्णा कथिता रागवेदिभिः॥
हरिः

सौराष्ट्रगूर्जरी—उपाङ्गराग:

इयमेव विकम्पाढ्या सौराष्ट्रीगूर्जरीमता ।

इयं महाराष्ट्रगूर्जरी । भट्टमाधव:

सौराष्ट्रिका—राग:

मतङ्गस्य मते भाषा योक्ता मालवपञ्चमे
सौराष्ट्रिका तदङ्गं स्यात् पन्यासांशा च षाडवा ।
ख्याता सौराष्ट्रिका लोके ऋषभेण विवर्जिता ॥

जगदेक:

सौराष्ट्री—मेलकर्ता राग: (मालवगौलजन्य:)

पूर्णा सौराष्ट्रका षड्जत्रयेण समुपाश्रिता ।
गायकैर्गीयते सायं क्वचित्पत्रयभूषिता ॥

श्रीकण्ठ:

—राग:

सषड्जांशग्रहन्यासा निषादेन च वर्जित: ।
मध्यमेन विहीना स्यात् सौराष्ट्री नित्यकम्पिता ॥

सोमेश्वर:

सरिगमधनिनादैस्तारमेव प्रपन्नै-
बैलवति च निषादे पञ्चमे प्राप्तलोपे ।
स्फुटविरचितषड्जाद्यंशके मन्द्रमध्या
भवति भुवनरम्या हन्त सौराष्ट्रिकाख्या ॥

नान्य:

सरिगमधनिशब्दैर्मध्यतरा मन्द्रमध्यमरवा ।
बलवन्निषादयुक्ता सौराष्ट्री भवति पञ्चमेन विना ॥

कश्यप:

अंशन्यासग्रहबहुलसत्पञ्चमा......
तारस्थानप्रथितसगधा मन्द्रमध्यध्वनी च ।
सौराष्ट्री स्यादृषभरहिता षट्स्वरत्वैकगम्या
लीनाक्षिप्तैर्गमकनिचयैरन्विता पञ्चमांशा ॥

नान्य:

रिषभविहीना भवति पञ्चमगात्युत्कटा च सौराष्ट्री ।
पञ्चमजनितख्याता षट्स्वरगमकैश्च संयुक्ता ॥

कश्यप:

समन्द्रा सपभूयिष्ठा न्यासांशग्रहपञ्चमाम् ।
अरिं तारसगधां च सौराष्ट्रीमपरे विदु: ॥

सोमराज:

धतारमन्द्रा पबहुसौराष्ट्रीरिपवर्जिता ।
षड्जन्यासग्रहांशा च शुद्धनट्टाभिधीयते ॥

सोमराज:

तत: परं स्यात्सौराष्ट्री जातामालवपञ्चमात् ।
न्यासांशपञ्चमात्त्यक्तरिर्षभा षाडवा भवेत् ॥

हरि:

—गूर्जरीराग:

गूर्जर्येव रिकम्पाढ्या सौराष्ट्रीगूर्जरी भवेत् ।

हम्मीर:

सौराष्ट्रीगूर्जरी—प्रथमराग:

महाराष्ट्री च सौराष्ट्रीगूर्जरी विबुधैर्मता ।
परिपूर्णा भवेदृषर्षभकम्पन संयुता ॥

मोक्ष:

—राग:

सौराष्ट्रीगूर्जरी प्रोक्ता रिषभाद्या ह्युपाङ्गिका ।

आद्या—अंशन्यासग्रहेषु । मदन:

सौराष्ट्रीगूर्जरी—राग:

ऋषभे कम्पिता पूर्णा सौराष्ट्रीगूर्जरी भवेत् ।
मध्यकम्पितपूर्णा च सर्वेष्वन्येषु ताडिता ॥

जगदेक:

सौराष्ट्रीरागध्यानम्

मदालसविलोचनां मधुरवेणुनादाञ्चितां
पुरस्थितरमाधवां जलजमण्टपावासिनीम् ।
गुडासवघटाञ्चितप्रतिनिवेशिनीं सर्वदा
भजामि हृदयांबुजे सुवसनां च सौराष्ट्रिकाम् ॥

रागसागर:

उत्तुङ्गपीनस्तनलोलहारा
कर्णोत्पलालिध्वनिदत्तचित्ता ।
प्रियान्तिकं याति विलोलबाहु:
सौराष्ट्रिका कुङ्कुमलिप्तगल्ला ॥

श्रीकण्ठ:

उर: समुन्नतं यत्र कूर्परांसशिरस्समम् ।
कटीजानुसमासन्नं गात्रं तत्सौष्ठवं मतम् ॥
अङ्गस्य स्थानविश्रान्तं सन्नमित्यभिधीयते ।
अचलस्थितिसंयुक्तं निषण्णमिति कीर्त्यते ॥
सौष्ठवाङ्गमनत्युच्चमचंचलमकुब्जकम् ।
तलपादं च तत्कार्यं नृतिरुत्तममध्यमै: ॥

—देशीलास्याङ्गम्

यत्पुरा दर्शितं मार्गे स्थानके वैष्णवाभिधे।
तदेव सौष्ठवं ज्ञेयं विशेषस्त्वत्र कथ्यते॥
सौष्ठवे खर्वता त्रेधा नर्तक्या अङ्गुलैर्निजैः।
चतुर्भिरष्टभिर्यद्वा तथा द्वादशभिश्च वा॥
जानुवङ्क्षणयोर्लेखा कार्या देशानुसारतः।
नृत्ते शोभां न पुष्णाति खर्वत्वं चेत्ततोऽधिकम्॥

वेमः

स्कन्दः

अयमगस्त्याय महर्षये नाट्यशास्त्रमुपदिदेशेति कस्मिंश्चिद्ग्रन्थे लिखितमस्ति। स च ग्रन्थोऽदृष्टपूर्वः।

—देशीतालः

स्कन्दोऽथ रादृतौ गुरू चेति प्रकीर्तितः।
ऽ।ऽ००ऽऽ

कुम्भः

स्कन्धः

लोलितावुच्छ्रितौ स्रस्तावेकोचौ कर्णलग्नकौ
नम्रैव व्यक्तलक्ष्माणौ स्कन्धौ पञ्चविधौ स्मृतौ॥

कुम्भः

उच्छ्रितस्त्रस्त एकान्तस्संलग्नो लोल एव च।
स्कन्धः पञ्चविधः प्रोक्तो नृत्ते नाट्ये च कोविदैः॥

सोमेश्वरः

स्कन्धानतम्—शिरः

स्कन्धानतं तदाख्यानं स्कन्धे यन्निहितं शिरः।
तन्निद्रामदमूर्छासु चिन्तायां च प्रयुज्यते॥

शार्ङ्गः

स्खलद्गतिः—ध्रुवावृत्तम् (चतुर्दशाक्षरवृत्तम्)

पञ्चत्वादौ यत्र गुरूण्यष्टमनवमो-
पान्त्ये ज्ञेयं दीर्घकृतं चेद्भवति सदा।
शक्वर्येतच्छन्दसि नित्यं नयविहिता
नाम्ना भूतलतन्वीस्खलितगतिः॥

इयं नवमालेति; भूतलतन्वीत्यप्युच्यते।

भरतः

उत्तमानां

चच्चत्पुटद्वयं चाचपुटो मालवकैशिके।
तारामध्ये मेद्र विमुक्तो विमलकरे॥

मतयनलगा।

नान्यः

स्खलितः—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)

आद्यं तृतीयं तदनु द्वितीयं द्विस्तुर्यकं किञ्च ततो द्वितीयम्।
तृतीयमाद्यं च पुनश्च गायेदष्टस्वरासौ प्रथमा कलेष्टा॥
द्वितीयतुर्यौ तु ततस्तृतीयं तं पञ्चमं द्विश्च तृतीयतुर्यौ।
गायेद्द्वितीयं च यदा द्वितीया कलेयमष्टस्वरमेलनेन।
तृतीयमादावपि पञ्चमं च तुर्यं पुनः षष्ठमनन्तरं द्विः॥
तुर्यं पुनः पञ्चमकं तृतीयं भवेत्कलाष्टस्वरयुक्तृतीयम्।
तुरीयषष्ठावथ पञ्चमं च द्विस्सप्तमं पञ्चमषष्ठतुर्याम्॥
गायेद्यदेयं तु कलाचतुर्थी तं पञ्चमं सप्तमषष्ठकौ च।
द्विरादिमं षष्ठकसप्तमौ च तं पञ्चमं गायति सा कलान्त्या।
एवं विधाः पञ्चकलाश्च यत्रालङ्कार एष स्खलिताभिधानः॥

सगरिम, मरिगस, रिगमप पगमरि, गपमध मगपग, मधपनि निपधम, पनिधस सधनिप।

रघुनाथः

—वंशे फूत्कारगुणः

स्वस्थानस्खलितादुक्तः स्खलितः।

कुम्भः

—वादनम् (उभयहस्तव्यापारः)

उत्क्षिप्तया सारणया वामस्तन्त्रीं द्रुतं यदा।
निहन्ति कर्तरीतुल्यो दक्षिणः स्खलितस्तदा॥

शार्ङ्गः

—वीणायामुभयहस्तव्यापारः

हन्ति वामकरस्तन्त्रीं क्षिप्रमुत्क्षिप्य कत्रिकाम्।
कर्तरी दक्षिणः पाणिः यत्रासौस्खलितो भवेत्॥

—श्वासः

निष्क्रान्तो योऽतिदुःखेन स्खलितोऽसौ समीरणः।
भवेद्दशायामान्तायां व्याधौ प्रवसितेषु च॥

मित्रवासः

अन्त्यावस्थासु सव्याधेः प्रवासे विनिमयेऽपि।

कुम्भः

स्खलितता—फूत्कारदोषः

स्वस्थानस्खलितादुक्त स्खलितः।

कुम्भः

स्खलितम्—करणम्

गमनागमने डोला पादात्पादं समाचरेत्।
तद्वद्बाहुश्च तद्वक्त्रे हंसपक्षोपलक्षितः।
एवमङ्गान्तरं यत्र स्खलितं तदुदाहृतम्॥

ज्यायनः

—ध्रुवावृत्तम्

आद्यमन्त्यं चतुर्थं च सप्तमं दशमं तथा ।
गुरूण्येकादशं चैव सङ्कृतौ वृत्तसंश्रयम् ॥

लघून्यन्यानि शेषाणि पादे यस्मिन्भवन्ति तु ।
तद्ज्ञेयं शीर्षकं तद्ज्ञैः स्खलितं नामतो यथा ।
मङ्कुजरेणु परागपिशंगे लुलितकमलकुवलयदले ॥

भरतः

स्खलितविक्रमा—ध्रुवावृत्तम् (अष्टादशाक्षरम्)

तृतीयं च चतुर्थं च सप्तमं चाष्टमं तथा ।
नवमं द्वादशं चैव नैधनं सत्रदोदशम् ॥

यत्र दीर्घाणि पादे तु धृतिच्छन्दस्समाश्रये ।
सा ज्ञेया गीतकविधौ ध्रुवा स्खलितविक्रमा ॥

भरतः

वदिदो दीसदि एसोप्पणबिंबाकिदिसदिसो।

सभमसभसः ।

स्तब्धः—ऊरुः

यो भवेन्निष्क्रियस्तब्धस्ससाध्वसविषादयोः ।

अशोकः

स्तब्धम्—दर्शनम्

निष्पन्दमानपक्ष्माग्रताराभ्रु स्तब्धमुच्यते ।

शारदातनयः

स्तब्धाः—पादाङ्गुल्यः

काष्ठवन्निश्चलाः स्तब्धा मतास्तम्भेङ्गमोटने ।

ज्यायनः

स्तम्भः

स्यात्तु निष्क्रियता स्तम्भो नवोढाप्रियसङ्गमे ।

शार्ङ्गः

—सात्विकभावः

हर्षभयरोगविस्मयविषादरोषादिसंभवस्तम्भः ।
निस्संज्ञो निष्प्रकम्पश्च स्थितश्शून्यजडाकृतिः ।
स्कन्नगात्रतया चैव स्तम्भं त्वभिनयेद्बुधः ॥

भरतः

हर्षव्याधिमदत्रासरोषशोकादिभिस्तम्भ उत्पद्यते । स्तब्धनिश्चेष्टगात्रत्वशून्यादिभिर्निर्दिशेत् ।

सागरः

स्तम्भो गद्मदक्रोधहर्षविस्मयगर्वजः ।
तथा हर्षविषादाद्जायते नीचमध्ययोः ॥

शारदातनयः

स्तम्भतीर्थिका

गान्धारगतिकाया नामान्तरम् ।

कुम्भः

—रागः

मध्यमेव निषादेनांदोलिता ककुभोद्भता ।
न्यासांशधैवता पूर्णा कथिता स्तम्भतीर्थिका ॥

सोमराजः

स्तम्भक्रीडनिका—देशीचारी

पार्श्वप्रसारि यस्याङ्घ्रेस्तलेन बहुशो यथा ।
स्थितोङ्घ्रिस्ताड्यते सा स्यात्स्तम्भक्रीडनिका तथा ॥

वेमः

स्तम्भपत्रिका—रागः

षड्जांशग्रहणधरा संपूर्णा न्यस्तधैवतध्वनिका ।
रिनिपाढ्या गमकयुता ककुभोत्था स्तम्भपत्रिकाविहिता ॥

मान्यः

षड्जांशधैवतन्यासा संपूर्णा सप्तमिस्स्वरैः ।
कविभिः ककुभोत्था च कथ्यते स्तम्भपत्रिका ॥

मतङ्गः

स्तम्भाः

देवस्तम्भो नरस्तम्भः स्थिरस्तम्भस्ततःपरम् ।
स्थावराणां स्तम्भ इति मुनिस्तम्भश्च पञ्चमः ॥

शृङ्गारः

स्तम्भितः—श्वासः

स्तम्भितश्शक्रमोक्षणे ।

अशोकः

स्तिमितं—दर्शनम्

स्वगोचरान्न चाल्येत यत्तत् स्तिमितमुच्यते ।

शारदातनयः

स्त्रीकला—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि म प नि स.
(अव) स नि ध प ध म ग रि ग स. मत

स्त्रीभेदः—(अवस्थाकृतः)

ते च भेदा अष्टौ ।

तत्र वासकसज्जा च विरहोत्कण्ठितापि वा ।
स्वाधीनभर्तृका चापि कलहान्तरितापि वा ।
खण्डिता विप्रलब्धा वा तथा प्रोषितभर्तृका ।
तथाभिसारिका चैव ज्ञेयास्त्वष्टौ तु नायिकाः ॥

भरतः

स्तोकः—वंशे फूत्कारदोषः

स्तोककः पुनः। रन्ध्रापूरणतः प्रोक्तः—

स्तोकता—फूत्कारदोषः

स्तोककः पुनारन्ध्रापूरणतः प्रोक्तः।

कुम्भः

स्तोत्रम्—रञ्जनगुणः

देवत्वात्स्तुतिसंयुक्तं तत्प्रभावप्रबोधनम्।
आस्तिक्योत्पादनं गीतं स्तोत्रं भक्तजनप्रियम्॥

सोमेश्वरः

स्तोभः

ऋक्सामादिषु कलापूरकः।
यथा साम्नां धूमादिमन्त्रः स्तोभोऽभिधीयते।
यथा कलानामत्रापि पूरकः स्तोभ उच्यते॥
यानि हि ऋगक्षरेभ्योऽभ्यधिकानि विवर्णभूतानि।
यानि च तानि स्तोभाक्षराणि मुनिराह जैमिनिश्शास्त्रे॥
ओंकारश्च हकारश्च स्वरव्यञ्जनसंयुतः।
स्तोभो निधेयो वोक्तव्यः सामगीतेषु सर्वदा॥
ब्रह्मोदितानि यान्यत्र दश स्तोभपदानि तु।

कलानां पूरणार्थाय चोक्तानि— यथा-झंटुं, जगतिप, वलितक, कुचद्वलगितिकल, पशुपति, दिगिनिगि, दिग्ने, गणपति, तिचा—इति।

नान्यः

जैमिनिरिति। मीमांसासूत्रे ९, २, ३९। अधिकं च विवर्णं च जैमिनिः स्तोभशब्दत्वादिति सूत्रमत्र सूचितम्।

स्थानकम्

प्रविश्य रङ्गं स्थित्वाऽत्र चार्यादीः कुर्वते क्रियाः।
नर्तका येन तत्रादौ स्थानकानभिदध्महे॥
निष्पद्यते स्थागतिनिवृत्ताविल्यस्मात्कृते ल्युटि।
भावेऽयं स्थानशब्दोतः स्वार्थे कः प्रत्ययो भवेत्॥
अङ्गानां यस्सन्निवेशो विशेषो निश्चलो भवेत्।
तदुच्यते स्थानमिति भिद्यते तदपि त्रिधा॥
ऊर्ध्वोपविष्टसुप्ताख्याविशेषणनियोजनात्।
तत्रोर्ध्वस्थानकं मार्गदेशीभेदाद्द्विधास्थितम्॥
स्थानकं तूपविष्टं यत्सुप्तं चैतद्द्वयोः समम्।
स्थानं स्थितिः स्थानकमित्येते नान्यार्थवाचकाः॥

करणाधारभावेषु स्थानशब्दो निरुच्यते।
भाविगत्यनुकूलेन स्थानकेन हि केनचित्॥
स्थिता गच्छति गन्तापि तिष्ठेदित्यत्र कश्चन।
प्रयोगो न विना येन तस्मादेतन्निरूप्यते॥
शरीरस्याङ्गविन्यासविशेषो भावपोषकृत्।
नेत्रयोः सहजः कोऽपि निश्चयः स्थानमुच्यते॥

विप्रदासः

ज्यायनः

प्राच्यां चतुर्णामेतेषां प्रयोगो नाट्यनृत्तयोः।
नाट्यैकगोचरस्तद्वन्नैरन्त्ययोः परिदृश्यते।
नर्तने स्थानषट्कस्य केचित्पञ्चविधां जगुः॥

कुम्भः

चतुर्णामिति, वैष्णवसमपादवैशाखमण्डलानां अन्त्ययोः, आलीढप्रत्यालीढयोः।

स्थानकविनियोगविधिः

स्वस्तिकं, वर्धमानं, नन्द्यावर्तं, चतुरस्रं, परावृत्तं, पार्ष्णिपार्श्वगतं, पृष्ठोत्तानतलं, एकजानुनतं, एकपार्श्वगतं, चेति नव स्थानानि नृत्तमात्रोपयोगीनि। सूचीनि खण्डविषमसमादीनि, कूर्मासनं, नागबन्धं, इति षड्दुद्धतनर्तने उपयोगीनि। स्वस्तं, मदालसं, विष्कम्भितं, क्रान्तं, उत्कटं, स्रस्तालसं, जानुगतं, मुक्तजानुः, विमुक्तकमिति नवोपविष्टस्थानानि, समं, आकुञ्चितं, नतं, प्रसारितं, उद्वाहितं, विवर्तितं इति षट् सुप्तस्थानानि च नाट्यकर्मण्युपयुज्यन्ते। अवशिष्टानि नृत्तनाट्ययोरिति वेमभूपालेनोक्तम्।

स्थानकशोभनः

स्थानकत्रयेऽपि यः श्राव्यः शोभनो लक्षणान्वितः
ध्वनीनामुत्तमः प्रोक्तो ध्वनिः स्थानकशोभनः॥

सोमेश्वरः

स्थानकानि

वैष्णवं समपादं च तथा वैशाखमण्डले।
आलीढं च तथा प्रत्यालीढं स्थानानि पुंसि षट्।
आयताख्यावहित्थाख्ये तथाश्वक्रान्तसंज्ञकम्॥
स्त्रीणां त्रीणि स्युरेतानि स्थानानीति मुनेर्मतम्।
अथापि चेति स्वग्रन्थे भवग्रन्थोन्यसूचि यत्॥
मुनिस्तु यानि चत्वारि तानि स्थानान्यहं ब्रुवे।
गतागतं च वलितं मोटितं विनिवर्तितम्।
अत्रैव केचिदिच्छन्ति पञ्चमं प्रोन्नताभिधम्॥

अशोकः

स्वस्थं विष्कम्भितं क्रान्तमुत्कटं च मदालसम् ।
स्रस्तालसं जानुगतं मुक्तजानु विमुक्तकम् ॥

एवं नवोपविष्टस्य स्थानान्यूचे मुनिस्स्वयम् ।
सममाकुञ्चितं चैव प्रसारितविवर्तिते ।
नतमुद्वाहितं चेति स्युः सुप्तस्थानकानि षट् ॥

षट् पुंसां सप्त नारीणां त्र्युत्तराविंशतिर्द्वयोः ।
स्थानकान्युपविष्टस्य नव सुप्तस्य षट् क्रमात् ।
एवं स्युर्मिलितान्येकपञ्चाशदखिलान्यपि ।
वैष्णवं समपादं च पुनरुक्तेन युज्यते ..

देशीये द्वितयं नोचुः तन्नमनोहरम् ।
वैष्णवं समपादं च देशीस्थानेषु यत्स्थितम् ॥

स्त्रीपुंसयोस्तत्समानं मार्गस्थानस्थितं पुनः ।
पुंसामेवेति युक्तैव पुनरुक्तिर्व्यवस्थितेः ॥

विनियोगवती नैते विनियुक्ते तु ते उभे ।
भिन्नं तयोर्लक्ष्म चेति कथनं पुनरर्थवत् ॥

सर्वेषां लक्षणं वच्मि विप्रदासो विदां वरः ॥

विप्रदासः

द्वापञ्चाशादिमानीति मिलितान्वेत्र तान्यपि ।
त्रयोविंशतिरिति देशीस्थानानि ।

अशोकः

स्थानम्

त्रीणि स्थानानि ।

कन्दादूर्ध्वं चरन् प्राणः तत्तत्स्थाने ध्वनिं दधत् ।
हृत्कण्ठमूर्धसंज्ञानि त्रीणि स्थानानि तस्य च ॥

द्वाविंशतिप्रकारेणैककस्य स्युर्भिदावशात् ।
षट्षष्टिस्थानकान्येवं कैश्चिदुक्तानि योगतः ॥

द्वाविंशतिविधो मन्द्रो नादः सञ्जायते हृदि ।
यथोत्तरमसौ तारः पूर्वपूर्वाभिकाङ्क्षया ॥

ध्वनिः सञ्जायते देहे वीणायां तद्विपर्ययात् ।
स एव द्विगुणो मध्यः कण्ठस्थाने यथाक्रमम् ।
स एव मस्तके तारः स्यान्मध्याद्विगुणः क्रमात् ॥

कुम्भः

स्थानवराटी—रागः

स्थानवराटिकाचोपा षड्जैरेव विभूषिता

षड्जैरिति बहुवचनेन अंशन्यासग्रहाः उक्ताः

स्थानकमण्डलम्—दशामण्डलम्

कटिं स्पृष्ट्वार्धचन्द्राख्यपाणिभ्यां समपादतः ।
समरेखतया तिष्ठेत् तत्स्यात्स्थानिकमण्डलम् ॥

नाट्यदर्पणे

स्थापकः

नान्द्यन्ते सूत्रधारो वा सूत्रधारगुणाकृतिरन्यो वा यो रङ्गं प्रविश्य प्रस्तावनां करोति सः स्थापकः ।

स्थापना—देशीलास्याङ्गम्

स्थितिर्या रेखयारभ्य मुखरागानुरञ्जिता ।
नृत्ताभिनययोरन्ते सा प्रोक्ता स्थापना बुधैः ॥

वेमः

-पूर्वरङ्गाङ्गम्

सूक्तिमुक्ताकलापेन सूत्रेणैकस्य वस्तुनः ।
क्रियते सूचना नाट्ये या सा प्रस्तावना स्मृता ॥
आमुखस्थापनाभेदात्सा पुनर्द्विविधा भवेत् ।
सूत्रधारो नटीयुक्तो वस्तुप्रस्तावनाविधिम् ॥
कुरुते यत्र सद्वृत्तैः तदामुखमुदाहृतम् ।
पारिपार्श्विकसंयुक्तो वा विदूषकसंयुतः
वस्तु विस्तारयेत्सूत्री यत्र सस्थापना स्मृता ॥

सर्वेश्वरः

सूत्रधारो वा सूत्रधारगुणाकृतिरन्यो वा नान्द्यन्ते रङ्गं प्रविश्य अभिनेयं वस्तु प्रस्तावयेत् । तत्र वीथ्यङ्गैर्वा भारत्यङ्गैर्वा उपक्षेपं कृत्वा प्रथमं पात्रं प्रवेशयेत् । तदामुखं भवेत् । स्थापनायां तु केवलं वस्तुसूचनानंतरं पात्रप्रवेशः । यथा—भासनाटकेषु ।

स्थायिनी

रूपयौवनसंपन्ना कर्कशा ललिता तथा ।
रतिसंभोगकुशला प्रतिपक्षेभ्यसूयिका ॥
दक्षा स्फुटा ह्युदात्ता च गन्धमाल्योज्ज्वला तथा ।
नृपतिच्छन्दवृत्ता च सर्वत्रेर्ष्या विवर्जिता ॥
उपस्थिता चाप्रमत्ता त्यक्तालस्या ह्यनिष्ठुरा ।
मान्यामान्यविशेषज्ञा स्थायिनी संप्रकीर्तिता ॥

भरतः

स्थायिभावः

यदि काव्यार्थ संश्रितैर्विभावानुभावव्यञ्जितैः एकोनपञ्चाशद्भावैस्सामान्यगुणयोगे नाभिनिष्पद्यन्ते रसांस्तत्कथं स्थायिन एव भावाः रसत्वमाप्नुवन्ति । उच्यते यथाहि समानलक्षणाः

तुल्यपाणिपादोदरशरीराः समानाङ्गप्रत्यङ्गा अपि पुरुषाः कुलशीलविद्याकर्मशिल्पविचक्षणत्वाद्राजत्वमाप्नुवन्ति। तत्रैव चान्येऽल्पबुद्धयस्तेषामेवानुचरा भवन्ति। तथा विभावानुभावव्यभिचारिणः स्थायिभावानुपाश्रिता भवन्ति। बह्वाश्रयत्वात्स्वामिभूताः स्थायिनो भावाः। तद्वत्स्थानीयपुरुषगुणभूता अन्ये भावाः तान् गुणतयाश्रयन्ते। परिजनभूता व्यभिचारिणो भावाः। भरतः

स्थायिभावाः

भावयन्ति चित्तवृत्तय एवालौकिका वाचिकाद्यभिनयप्रक्रियारूढतया स्वात्मानं लौकिकदशायामनास्वाद्यमप्यास्वाद्यं कुर्वन्ति। यद्वा भावयन्ति व्याप्नुवन्ति सामाजिकानां मन इति भावाः। स्थायिनो व्यभिचारिणश्च। तत्र स्थायित्वमेतावतामेव। जात एव हि जन्तुरियतीभिस्संविद्भिः परीतो भवति। तथाहि—दुःखद्वेषी सुखास्वादनलालसः। सर्वोरिरंसया व्याप्तः स्वात्मन्युत्कर्षमानीतया परमुपहसति। उत्कर्षापायशङ्कया शोचति। विनिपाताद्बिभेति। किञ्चिदयुक्ततयाऽभिमन्यमानो जुगुप्सते। ततश्च परकर्तव्यवैचित्र्यदर्शनाद्विस्मयते। किञ्चिज्जिहासुस्तत्र वैराग्यात्प्रशमं भजते। न ह्येतच्चित्तवृत्तिवासनाशून्यः प्राणीभवन्ति। केवलं कस्यचित्काचिदधिका भवति चित्तवृत्तिः काचिदूना, कस्यचिदुचितविषयनियन्त्रिता। कस्यचिदन्यथा। तत्काचिदेव पुरुषार्थोपयोगिनीत्युपदेश्या। हेमचन्द्रः

स्थायिरसयोर्भेदः

ननु शङ्कुकादिभिरभ्यधीयत स्थाय्येव विभावादिप्रत्याय्यो रस्यमानत्वाद्रस उच्यत इति। एवं हि लौकिकेऽपि किं न रसः, असतोऽपि हि यत्र रसनीयता स्यात्तत्र वस्तुसतः कथं न भविष्यति। तेन स्थायिप्रतीतिरनुमितिरूपा वाच्या न रसः। अत एव सूत्रे स्थायिग्रहणं न कृतम्। तत्प्रत्युत शल्यभूतं स्यात् केवलमौचित्यादेवमुच्यते स्थायी रसीभूत इति। औचित्यं तु तत्स्थायिगतत्वेन कारणादितया प्रसिद्धानामधुना चर्वणोपयोगितया विभावादित्वावलम्बनात्। तर्हि लौकिकचित्तवृत्त्यनुमाने का रसता। तेनालौकिकचमत्कारात्मा रसास्वादः स्मृत्यनुमानलौकिकस्वसंवेदनविलक्षण एव। नात्र लौकिकप्रत्यक्षादिप्रमाणव्यापारः। किञ्च लौकिकविभावादिसंयोगबलोपनतैवेयं चर्वणा। सा च प्रत्यक्षानुमानागमोपमानादि लौकिकप्रमाणजनितस्वाववबोधतः तथा योगिप्रत्यक्षजतटस्थपरसंवित्तिज्ञानात्सकलवैषयिकोपरागशून्यशुद्धपरयोगिगतस्वानन्दैकघनानुभावाच्च विशिष्यते। अत एव विभावादयो न निष्पत्तिहेतवो रसस्य। तद्बोधावगमेऽपि रससंभवप्रसङ्गात्। अलौकिक एवायं चर्वणोपयोगी विभावादिव्यापारः। अभिनवः

स्थायी

एक एव स्वरो यस्तु स्थित्वा स्थित्वा पुनःपुनः।
प्रयुज्यते स तु स्थायी। पाल्ये कुम्भः

यथा नराणां नृपतिः शिष्याणां च यथा गुरुः।
एवं हि सर्वभावानां भावः स्थायी न हानिकृत्॥ भरतः

—वर्णः

स्थाय्यादिभिश्चतुर्थोऽसौ वर्णो गानक्रिया मतः।
एक एव स्वरोयस्तु स्थित्वा स्थित्वा पुनःपुनः॥
प्रयुज्यते स तु स्थायी। कुम्भः

स्थायिवर्णः

स्थित्वा स्थित्वा स्वरा यस्मिन् एक एव प्रयुज्यते
तादृशं गानमुदितं स्थायीवर्णो मनीषिभिः॥

स्थावरस्तम्भः

स्वस्थानं विहाय वायुवेगादचलत्ववर्जितानां। सौधप्रासादेषु स्थापितानां तरुलतानां निश्चलत्वं स्थावरस्तम्भः। शृङ्गारः

स्निग्धता—वंशे फूत्कारगुणः

स्निग्धोऽरूक्ष उदाहृतः। कुम्भः

स्निग्धा—दृष्टिः

हृष्टा प्रफुल्ला मधुरा स्मेरताराभिकाङ्क्षिणी।
स्निग्धेयं कथिता दृष्टिः रतिभावसमाश्रया॥ सोमेश्वरः

स्मिततारा साभिलाषेषत्प्रभ्रूर्वा विकासिनी।
कटाक्षिणी सहर्षा सा दृष्टिः स्निग्धोदिता बुधैः।
उत्क्षेपः केचिदुभयोर्भ्रुवोराहुर्मनीषिणः॥ अशोकः

स्थितम्—गीताङ्गम्

स्थायिवर्णपदोपेतं त्र्यश्रतालोद्भवं यथा—सः सामयजुरथर्वसु परिपठितदिव्यमूर्तिः। नान्यः

—दर्शनम्

दूरीभूतेऽपि विषये स्थिरं यत्तत्स्थितं भवेत्। वेमः

तदस्थितं यत्तु विषये दूरेप्यन्तर्हिते स्थिते। शारदातनयः

स्थितावर्ता—चारी

अन्वर्जानुस्वस्तिकता दक्षिणस्तद्संचरः ।
प्राप्तवानन्यपादस्य पार्श्वं संश्रयते यदा ॥

वामः पादस्तु विश्लिष्य स्वकीयं पार्श्वमश्नुते ।
स्थित्वा स्थित्वा चरणयोर्भवेदावर्तनं यतः ।
स्थितावर्ता तदा चारी कथिता नृत्यवेदिभिः ॥

वेमः

स्थिरस्तम्भः

व्याधवागुरिकाद्या मुष्टिकादि भटदर्शनमात्रेण ।
गन्तुमशक्तानां मृगपक्षिणां कातर्यं स्थिरस्तम्भः ॥

शृङ्गारः

स्थिरहस्तः—अङ्गहारः

निकुट्टकोरुद्वृत्तस्वस्तिकाक्षिप्तकनितम्बकरिहस्तकटीछिन्नाख्यानां करणानां क्रमात्प्रयोगे स्थिरहस्ताख्याङ्गहारः ।

शार्ङ्गः

स्थिरः—रसगतिः

आविर्भूय तिरोभूय रसमध्ये कचिद्रसाः ।
आपादयन्ति प्रथमे स्थैर्यं चेति स्थिरः स्मृतः ॥

शारदातनयः

स्थिरा—ध्रुवावृत्तम्

गुरुयुग्मं भवेत्तत्र प्रतिपादं चतुर्ष्वपि ।
विलम्बितलयः प्रोक्तो रागस्थानसमन्वितः ॥

यथा— देवं वन्दे रुद्रं नाथम् ।

नान्यः

स्थूलवारिधिः—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

स्थूलहस्तः—हस्तपाटः

आदौ कृतोर्ध्वघातौ द्वौ पटहस्य पुटद्वयम् ।
वाद्यते तलहस्तेन स्थूलहस्तो भवेद्यदा ॥
दों दों गण्दों ।

वेमः

धर्मार्थकामसंयुक्ताच्छुभाशुभसमन्वितात् ।
व्यवसायादचलनं स्थैर्यमित्याभिधीयते ॥

भावविवेकः

स्निग्धः—ध्वनिभेदः

उच्चस्थानेऽपि यः श्रव्यः स्निग्धो ध्वनिरसौ मतः ।

सोमेश्वरः

स्निग्धता—फूत्कारगुणः

स्थिरघोऽरूक्ष उदाहृतः ।

कुम्भः

स्निग्धमधुसूदनरासावलयः—सूडप्रबन्धः

मालवश्रीः स्मृतो रागस्तालो निस्सारुसंज्ञकः ।
वाग्गेयकारनामाङ्कात्पदतस्तेनसन्ततिः ॥
ततः पाटाः पदानि स्युः पञ्चषाणि रसोऽत्र च
शृङ्गारो वासुदेवस्य क्रीडनं रासकादिभिः ॥
छन्दोऽपि रासको ज्ञेयं स्वेच्छयाविष्कृतं भवेत् ।
स्निग्धमधुसूदनोऽयं रासावलयनामकः ।
प्रबन्धः पृथिवीभर्ता प्रबन्धः प्रीतये हरेः ॥

कुम्भः

२

वस्तुसिद्धिं प्रतिप्राहुरुद्भूतां कारणैः स्वकैः ।
सुखावहां च तत्सिद्धौ स्नेहाख्यामात्मविक्रियाम् ॥

भावविवेकः

स्फीतम्—दर्शनम्

उच्छ्वसत्पक्ष्मताराभ्र स्फीतमित्यभिधीयते

शारदातनयः

स्फुटम्—वीणावादने गुणः

पद्मपत्रपतद्वर्षाबिन्दुवद्यत्र घातनम् ।
तत्स्फुटं गदितं वाद्यं श्रोतृचित्तसुखावहम् ॥

कुम्भः

स्फुरिका—पादपाटः

पुरस्समाभ्यां पादाभ्यां सरणं स्फुरिका भवेत् ।
कैश्चिदस्याश्चरणयोरङ्गुलीपृष्ठभागतः ।
पुरः पश्चात्पार्श्वयोर्वा गतिरुक्ताऽथवा स्थितिः ॥

ज्यायनादयः ।

वेमः

स्फुरितः—वादनम् (वामहस्तव्यापारः)

स्फुरिते कम्पिता तन्त्रीः पृष्ठलग्नेव सारणाः ।

शार्ङ्गः

—वीणायां वामहस्तव्यापारः

तन्त्रिकापृष्ठसंश्लिष्टा सारणा यत्र कम्पते ।
तदा स्फुरित इयुक्तो विस्फुरन्मतिशालिना ॥

कुम्भः

स्फुरिता—भ्रूः

एकैव ललितोत्कम्पा स्फुरिता भ्रूरुदाहृता।
एतेष्वेव प्रयोक्तव्या स्फुरिता भ्रूलता बुधैः।
एतेष्विति मोट्टायिते कुमितविलासेषु॥ सोमेश्वरः

—देशीचारी

स्फुरिता पादपार्श्वाभ्यां सरणं सत्वरं पुरः। वेमः

—हनुः

स्फुरिता वेपिता प्रोक्ता शीतशीतज्वरादिषु। ज्यायनः

स्फुरितौ—पुटौ

स्फुरितौ स्पन्दितौ प्रोक्तावीर्ष्यायां विनियोजितौ। कुम्भः

स्फुरितम्

तन्त्री कम्परूपेण चमत्कारः।—
कम्पनं च पुनःपुनः क्रियते।

—चिबुकम्

स्फुरितं कम्पनादुक्तं शीते शीतज्वरेऽपि च। अशोकः

स्पृहा—नाट्यालङ्कारः

अभीष्टार्थे प्रवर्तनम्। श्मशाने तत्पश्येयमिति माधवोक्तिः। सागरः

(श्मशाने—माळ ५, ९)

—लक्षणम्

दृष्टे श्रुतेऽनुभूते वा वस्तुनो रामणीयके।
अभिलाषो भवेद्यस्तु सा स्पृहेति प्रकीर्तिता॥

यथोत्तरचरिते—कुवलयदळेत्यादि (४-१९) जनवाक्यं। भोजः

स्फोटः

तन्त्रीष्वङ्गुल्या प्रहारः।

—देशीतालः

द्रुतो जगणयुग्मं च द्पौ च स्फोटसंज्ञके.

12 मात्राः। तालप्रस्तारः

स्मयः

स्मितहेतावपि प्राप्ते योऽतिहासयति स्फुटम्।
कांश्चिदेव नरानन्या स भावः स्मयसंज्ञकः॥ भावविवेकः

—व्यभिचारिभावः

अयं गर्वस्थाने सर्वेश्वरेण पठितः।

स्मयस्सर्वजनोन्मादी गर्व एवेह कथ्यते।
ऐश्वर्यबललावण्यरूपेभ्यस्तत्समुद्भवः।
अत्रावज्ञाविलासाङ्गविभाषालटहादयः॥ सर्वेश्वरः

स्मितम्—हास्यरसभेदः

हास्यशब्दे द्रष्टव्यम्।

स्मृतिः—चित्ताभिनयः

समानवस्तु सन्दर्शे स्मरणं भूतपूर्वकम्।
शिरःकम्पमपस्मारभ्रूविक्षेपस्मितादयः॥
पार्श्वभागे तु सूची स्याद्धृदये मुकुलः करः।
पताकस्तु पुरोभागे तिर्यग्भावेन चालितः।
नेत्रस्थाने तु हंसास्यं बध्नीयात्स्मृतिरूपणे॥ विनायकः

—व्यभिचारिभावः

सुखदुःखकृतानां भावानामनुस्मरणम्। सा च स्वास्थ्यजघन्यरात्रिनिद्राछेदसमानदर्शनोदाहरणचिन्ताभ्यासादिभिरुत्पद्यते। शिरःकम्पनावलोकनभ्रूसमुन्नमनादयोऽनुभावाः। भरतः

सदृशज्ञानचिन्ताद्यैः संस्कारात्स्मृतिरत्र च।
सदृशज्ञानाद्यथा—मैनाकः किमित्यादिजटायुवर्णनम्।
संस्काराद्यथा—
स्मर्यते स हि वामोरु यच्च्युतो हृदयाद्बहिः।
मथितमित्तौ भवति सालभञ्जीव राजते॥ शारदातनयः

स्मृतिचिन्तनयोर्लक्षणसाङ्कर्यशङ्का न कार्या।
वितर्कात्मा भवेच्चिन्ता स्मृतेरन्या प्रतीयते इत्युक्तत्वात्।
चिन्तायाः स्मृतिं प्रति करणत्वात्।
कार्यकारणभावश्च भेदेन विना न घटते॥ नरसिंहः

स्मेरम्—दर्शनम्

स्मेरं तु तद्भवेद्यत्र स्फुरद्भ्रूपक्ष्मतारकम्। वेमः

स्फुरद्भ्रूपक्ष्मतारं यत् तत्स्मेरमिति कथ्यते। शारदातनयः

स्यन्दिता—चारी

वामस्समो निषण्णोरुर्दक्षिणश्चेत्प्रसारितः ।
पञ्चतालान्तरं तिर्यक् प्रसारस्त्यन्दिता मता ॥
वेमः

स्रग्धरा—एकविंशाक्षरवृत्तम्

मरभनययया: । भरतः

स्रस्तालसम्—

वेम इदं स्थानकं स्रस्तोल्लासमित्याह।

—स्थानकम्

शरीरमलसं नेत्रे मन्थराकारधारिणी ।
हस्तौ स्रस्तौ विमुक्तौ च स्थानं स्रस्तालसं मतम् ।
व्याधिमूर्छामदग्लानिहानिभीतिषु तन्मतम् ॥
कुम्भः

शरीरमलसं यत्र स्रस्तमुक्तौ करावपि ।
श्रान्ता दृष्टिश्च तत्स्थानं स्रस्तोल्लासमुदीरितम् ॥
वेमः

-देशीस्थानम्

शरीरमलसं यत्र स्रस्तमुक्तौ करावपि ।
श्रान्ता दृष्टिश्च तत्स्थानं स्रस्तोल्लासमुदीरितम् ।
व्याधिमूर्छामदग्लानिहानिभीतिषु तद्भवेत् ॥
वेमः

स्रस्तौ—स्कन्धौ

स्रस्तयोर्विनियोगःस्यान्मदे दुःखे श्रमे तथा ।
विप्रदासः

अधोगतो भवेत्स्कन्धः स्रस्त इत्यभिधीयते ।
श्रमे मदे च मूर्छायां दुःखे स्रस्तः प्रयुज्यते ॥
सोमेश्वरः

स्रुवा—देशीलास्याङ्गम्

यथा मन्दानिलाघाताच्चलद्दीपशिखा तथा ।
चलेयुर्यत्र गात्राणि सा स्रुवा परिकीर्तिता ॥
अशोकः

स्वगीतवाचिकः

स्ववाद्या(द्री)गीतमाश्रित्य पूर्वोक्तनियमान्वितः ।
करोति नाट्याभिनयं स्वगीतो वाचिको मतः ॥
शृङ्गारः

स्वयंभुवः स्वराः

चतुर्थतन्त्र्या संभूतः शुद्धोऽयं मन्द्रपञ्चमः ।
द्वितीयायां सारिकायां स्वयंभूरिति कथ्यते ॥
तस्माद्द्वितीयसार्यां ये जातास्सर्वेऽपि ते स्वराः ।
स्वयंभुवः प्रमाणस्थाः कर्तुं शक्या न चान्यथा ॥
द्वितीयसार्यां जातस्य तन्त्र्या चापि द्वितीयया ।
अनुमन्द्रस्य शुद्धस्य निषादस्य प्रमाणतः ॥
चतुर्थसार्यां सञ्जाते तन्त्र्या चापि तुरीयया ।
मन्द्रे शुद्धनिषादाख्ये सप्रमाणे कृते सति ॥
चतुर्थसार्यां सञ्जाताः स्वरास्सर्वे स्वयंभुवः ।
प्रमाणयुक्ताः केनापि न शक्याः कर्तुमन्यथा ॥
तुरीयसार्यां तन्त्र्या तु सञ्जातस्य द्वितीयया ।
च्युतषड्जनिषादस्य चानुमन्द्रप्रमाणतः ॥
षष्ठसार्यां तन्त्रिकया चतुर्थ्यां जनिते स्वरे ।
च्युतषड्जनिषादाख्ये मन्द्रे मानयुते कृते ॥
षष्ठसार्यां समुत्पन्नाः स्वरास्सर्वे स्वयंभुवः ।
पञ्चम्यां सारिकायां तु षड्जमध्यमसंभवात् ॥
तज्जानां प्रविभागाश्च ते सर्वे स्युस्स्वयंभुवः ।
पञ्चम्यां सारिकायां तु तन्त्र्या जातस्य तुर्यया ॥
मन्द्रस्य कैशिकाख्यस्य निषादस्य प्रमाणतः ।
तृतीयायां सारिकायां जाते तन्त्र्या द्वितीयया ॥
अनुमन्द्रे कैशिकाख्ये निषादे मानसंयुते ।
कृते सति तदुद्भूताः स्वरास्सर्वे स्वयंभुवः ॥
तृतीयायां सारिकायां सञ्जातस्य तुरीयया ।
तन्त्र्या मन्द्रस्य शुद्धस्य धैवतस्य प्रमाणतः ॥
आद्यसार्यां समुद्भूते तन्त्र्या चापि द्वितीयया ।
अनुमन्द्राभिधे शुद्धे धैवते मानयोगिनि ॥
कृते सति समुत्पन्नाः सर्वे प्रामाणिकाः स्वराः ।
रामामात्यः

स्वयंभुवो नाम स्वराः लोहमयीष्वेव तन्त्रीषु जायन्त इति मन्यन्ते । स्नायुमयीषु नोत्पद्यन्ते । स्नायुमयी तन्त्रीलक्षणकारैः प्राचीनैर्मतङ्गादिभिः स्वयंभूस्वरोद्गमनं नोक्तम् ।

किञ्च स्वभुवः सपमाः नियतश्रुतयोऽपि कल्पिता नो तु ।
वच्मि स्फुटमिह हेतुं सारीतन्त्र्यो र्विनाश्लेषम् ॥
अपरस्तुरीय तन्त्र्यां द्वितीयसार्यूर्ध्वमणुरवोस्ति समः ।
तन्मन्द्रपः स्वयंभूर्मध्ये च समध्यमौ स्वभुवौ ॥

अष्टम्येकादश्योस्सार्योरूर्ध्वं समापरध्वनितः।
तत्रैस्समास्सपसमाः स्वयंभुवो मुक्ततन्त्रीजाः॥
ये रिधरिमृदुपमुख्यास्तन्मूलं स्थापित्वा यथाशास्त्रम्।
तेषु स्वयंभुव इवाष्टम्यूर्ध्वे तिसृषु तन्त्रीषु॥
पूर्ववदपराश्वरवात् पदपैस्ततोचितैस्समात्क्रमतः।
श्रुत्यैकयाधिकत्वं न्यूनत्वं वा न दोषाय॥
अनुमन्द्रमन्द्रतारेष्ववति स्थितिरपि स्वरस्वरूपविदाम्।
स्वधिया मयेति गदितं तत्प्रामाण्यं निजानुभवात्॥

सोमनाथः

स्वरवतनम्

अश्वरत्नशशाङ्कं च स्वराणां कीर्तितं कथम्।
प्रत्येकं वर्तनं लोके समाचक्ष्व महेश्वर॥

ईश्वर उवाच

एतेषां स्वरभेदं हि जानीत गानबान्धव।
कतिस्वरेण जानन्ति गन्धर्वाः पन्नगाः किल॥
सर्वस्वरमविज्ञाय मनुष्याः स्वरसप्तके।
वर्तन्ते साम्प्रतं देवि दुर्बोधं स्वरभेदनम्॥
स्वरत्रिपञ्चकं षड्जे षोडशं वृषभस्वरे।
दश सप्तान्तरं गान्धे त्रिषट्कं मध्यमस्वरे॥
एकोनविंशतिर्भाति पञ्चमे विंशतिस्तथा॥
धैवते च निषादे च स्वराणामेकविंशतिः।
एकं शतं षट्त्रिंशत्सहितं च चतुष्टयम्॥
मन्द्रं मध्यं च तारं चानुतारं चतुर्विधम्।
मन्द्राख्यत्रिगुणं मध्यं मध्यात्तारं तु षड्गुणम्॥
तारतोऽष्टादशगुणं अनुतारं प्रकीर्तितम्।
इत्येवं वर्तते लोके मध्ये चोर्ध्वे रसातले॥

उमापतिः

स्वरमण्डलिका—वीणा

खादिरी चान्दनी रक्तचान्दनी सारदारुजा।
गाम्भीरी पानसी चैव स्वरमण्डलिका मता॥
सप्ताङ्गुलाधिका दैर्घ्ये वितस्तित्रितयान्विता।
प्राशस्त्ये तूनविंशत्यङ्गुलिका परिकीर्तिता॥
लाबुको दक्षिणे भागे वामभागे तु काकुभः।
कोलम्बकस्तयोर्मध्ये श्रुतितन्त्री स्थितः पुनः॥
सप्तविंशत्यङ्गुलस्मा तारतन्त्रीन्त्योस्थितास्तवः।
अङ्गुष्ठेऽघोलाबुकः स्यात्करभस्तु यवाधिकः॥

स स्यात्करभकाकारः क्रमेण वलितो भवेत्।
वद्वामेद्व्यङ्गुलं सारी प्रहं च चतुरश्रकम्।
दक्षिणेऽलाबुकस्य स्याद्दशतन्त्री निबन्धिनी॥
मध्यभागे मिता सा तु सार्धं द्व्यङ्गुलविस्तृता।
पूरकत्वेऽङ्गुलिमिता क्रमात्सुवलिता भवेत्॥
कार्यस्तत्पूरकत्वे स्यात्पञ्चाङ्गुल उदाहृतः
शून्यगर्भस्तु कर्तव्यः सपिधानाभिमण्डितः॥
लाबुकः सपिधानः स्यात्पिधान रहितोऽपि वा।
क्रोडस्तु द्विदलः कार्यः तस्य स्यादन्तिमे दले॥
कोष्ठत्रयसमानत्वे तस्य दक्षिणतः पुनः।
चतुरङ्गुलकं शून्यं गाम्भीर्ये विस्तृतावपि॥
तन्मध्ये सारिका न्यस्या वर्तुलेषु बिलेष्वथ।
ऊर्ध्वाधः पङ्क्तियुग्मेपु समभागविनिर्मिताः॥
दशरन्ध्रैस्सारिगृहरन्ध्रैस्सारभटैरपि।
रन्ध्रैर्यथैकता तत्तु तथा कार्यं विनिर्मितः॥
एवं विनिर्मितायां तु वीणायामिह वैणिकः।
तन्त्रीस्संस्थापयेदत्र पट्टकास्त्रिसरा अपि॥
एकैकगुणतो न्यूनादशरस्तास्शुद्धा त्रिपञ्चिकाः।
अङ्गुल्यग्रप्रमाणं तु तन्त्रीणामन्तरा मिथः॥
करभस्तासु तन्त्रीषु प्रत्येकं कलिकां न्यसेत्।
वंशपृष्ठभवा सूक्ष्मा यथानुरणनं भवेत्॥
लाबुकोपरि दातव्या विश्रान्तिनालिका पुनः।
खादिर्यन्यभवा वापि वृद्धाङ्गुलिसमाश्रिता॥
सारी सम्मोटनान्वं च मोटनासार...... सा।
नवाङ्गुलमिता दैर्घ्ये मुष्टिग्राह्या स वर्तुला॥
चतुरश्रं बिलं तस्याः सारीवृत्तप्रमाणतः।
नवाङ्गुलमिता सार्धा स्थूलमूलाग्रसूक्ष्मकाः॥
मुख्येयं सर्ववीणानां त्रिस्थानैस्सप्तभिः स्वरैः।
अस्यास्तु वादनोपायाः ज्ञातव्या उपदेशतः॥

त्रिस्थानैरिति वचनादेकविंशतितन्त्र्यः। ताः एकसरा, द्विसरा, त्रिसराः पट्टजाः।

इदानीं रञ्जकतालाभाय पट्टजाः सप्त लोहजाः सप्त पित्तलजाः सप्त एव तन्त्रीः।

नारायणः

स्वरमण्डलमिति मत्तकोकिलवीणाया नामान्तरम्॥

स्वप्नः—सन्ध्यन्तरम्

निद्रायां चितगतार्थालापः। यथा—कीचकभीमाङ्के—एतां सतीमिति भीमवाक्यम्।

सागरः

स्वप्नो निद्रान्तरे मन्त्रभेदकृद्वचनं मतम्। यथा—मालविकायां इरावतीमतिक्रमन्ती भवथ इति विदूषकस्वप्नायितवाक्यम्।

सिंगः

अत्र स्वप्नशब्देन इह स्वापो वा स्वप्नदर्शनं वा स्वप्नायितं वा विवक्षितम्। सर्वत्रेदमेवोदाहरणं सर्वेषां संभवात्। यथा—स्वप्नवासवदत्ते स्वप्नायमानो वत्सराजः वासवदत्तामाबभाषे इति।

भोजः

स्वभावः—शब्दगुणः

मुख्यतागौणतादिभेदः स्वभावः।

स्वभावकृतिः—उपाङ्गरागः

षड्जग्रहन्यासवती स्यात्स्वभावकृतिः स्फुटा।
सिंहलीति प्रसिद्धेयं लोके मन्द्रविवादिनी॥

वादिनीति विवादिभूतनिषादो यस्यां इत्यर्थः।

भट्टमाधवः

—रागः

षड्जांशरसग्रहन्यासा मध्यमेन विवर्जिता।
धैवतोत्का निमन्द्रा च स्वभावकृतिरुच्यते।
निषादादियुतस्तस्मात् करुणे विनियुज्यते॥

जगदेकः

स्वभावक्रिया—रागः

न्यासांशग्रहषड्जरावरुचिरा मन्द्रा निषादस्वरैः
युक्ता पञ्चमधैवतेन बहुला मध्यध्वनौ सर्वतः।
अग्निष्टोमिकतानवत्यपि तथा या शुद्धमध्यान्विता
ज्ञेयाभावकृतिस्त्व(पूर्वपरगा) सा तारमध्यध्वनिः॥

नान्यः

साशन्यासग्रहातारा मध्यापधबहुध्वनिः।
मन्द्रा निषादे विज्ञेया सा स्वभावकृतिर्बुधैः॥

कश्यपः

स्वभावकृतिकायाश्च पदालापकरूपकम्।
तदस्यामपि विज्ञेयं.........मनोहरम्॥
स्वभावपूर्वाऽथकृतिष्षड्जन्यासग्रहांशका।
त्यक्ता मध्यम...................षोदिता॥

हरिः

न्यासांशग्रहषड्जा सप्तममन्द्रा च मध्यबहुला च।
धैवतपञ्चमहीना सललितगमका स्वभावकृतिरुक्ता॥

नान्यः

निमन्द्रा मध्यमव्याप्तिः मुक्तपञ्चमधैवता।
न्यासांशग्रहषड्जश्च स्वभावकृतिरिष्यते॥

मतङ्गः

स्वयंगमनम्—सङ्गीतशृङ्गाराङ्गम्

निमित्तविशेषात्प्रियायां गमने स्वयं वा तत्र गच्छेदिति स्वयं वा गमनम्।

भोजः

स्वयम्भूः

स्वयम्भूश्छन्दो नाम्नो ग्रन्थस्य कर्ता। प्राकृतछन्दः अधिकृत्य प्रणिनाय। अस्य मतं हेमचन्द्रेण गृहीतम्। नान्यदेवजगदेकमल्लौ स्वयम्भुनाम्नो ग्रन्थादुदाहरतः। तस्मात्तयोः प्राचीनोऽयमिति गम्यते। प्रायः अयं दशमशतके स्यात्।

स्वयंभुवः स्वराः

पुरोदितासु सारीषु तन्त्रीभिश्च चतसृभिः।
अनुमन्द्रास्तथा मन्द्राः प्रोदिष्टास्ते स्वयंभुवः॥
पुरोदितासु सारीषु प्रामाण्यं तेषु विद्यते।
गुरुणा मे यथोदिष्टाः वीणायां सुप्रपञ्चिताः।
अत एवान्यथा कर्तुं भुवि को भवति क्षमः॥

श्रीकण्ठः

पुरोदितास्विति। शुद्धमेलवीणालक्षणे।

स्वरः

स्वरयन्ति मनांसीह श्रोतॄणां स्वार्थतो यतः।

कुम्भः

राजृदीप्ताविति धतोः स्वशब्दपूर्वकस्य च।
स्वयं यो राजते यस्मात्तस्मादेषः स्वरः स्मृतः॥
आत्मेच्छाया महितलाद्वायुरुद्यन्निधार्यते।
नाडीभित्तौ तथाकाशे ध्वनिरुक्तस्स्वरः स्मृतः॥

मतङ्गः

स्वतो रञ्जयति श्रोतुश्चित्तं सस्वर उच्यते।

सोमः

स्वर इति। स्वृशब्दोपतापयोः। स्वर आक्षेप इत्यनयोः स्वरशब्दः। तेन शब्दस्वभावाःचित्तवृत्तिं मध्यस्थतारूपस्वास्थ्यावस्थापरित्याजनेनोपतापयन्तो हृद्यतातिशयवशात् स्वतामाक्षिपन्तः स्वविषयेऽभिरञ्जनं कुर्वन्तः स्वरा इत्युक्ताः। अथवा स्वयं स्वेष्वेव जातिरागभाषाभेदेषु राजन्त इति स्वराः।

अभिनवगुप्तः

स्वयमात्मानं रञ्जयति निपातनात् इति स्वरनिरुक्तिः।

नान्यः

श्रुत्यनन्तरभावी यः स्निग्धोऽनुरणनात्मकः।
योगाद्वा रूढितो वापि स स्वरः श्रोतृरञ्जकः॥

कुम्भः

—तालप्राणः

मार्गशब्दे द्रष्टव्यम्।

स्वरकरणम्—प्रबन्धः

स्वरकरणं जगदेकमल्लेन उद्ग्राहादिधातुभेदेन मङ्गलारम्भक, कीर्तिलहरी, आनन्दवर्धनेति त्रिधाभेदे दर्शितः।

उद्ग्राहेण प्रमुच्येत स्वराख्यं करणं तु तत्।

सोमेश्वरः

वर्णनामाङ्किता भोगैस्स्वरैरेव तु केवलैः।
गीयते करणतालेन स्वराद्यं करणं हि तत्॥

नान्यदेवः

अस्य भेदस्सप्तधा वर्ण्यते जगदेकमल्लेन —

लक्ष्यते करणस्याथ स्वरपूर्वस्य लक्षणम्।
धातुद्वयं स्वरैरस्य नैरन्तर्येण गीयते॥
द्रुतशेखरनामात्र तालः प्रमथ ईरितः।
ततःकरणतालस्स्यादिष्टैरेवस्वरैर्ग्रहः॥
अंशैर्न्यासस्तथाभोगो नेतृगात्राह्वयाङ्कितः।
परद्वितयमस्यांशः प्रथमो गीयते बुधैः॥
द्वितीयोंऽशस्तृतीयश्च गीयते सकृदेव हि।
ध्रुवं गीत्वा ततोन्यासः उद्ग्राहेणैव कारिते॥
एवमेव भवेत् षट्कं करणानामतः परम्।
भेदेऽपि किञ्चिदस्यास्ति कथ्यते तदधःक्रमात्॥

हरिपालः

स्वरचातुर्विध्यम्

वादी विवादी संवादी चानुवादीति संज्ञिताः।
चतुर्विधास्स्वरास्ते च,

स्वरपञ्चमी—रागः

सपगमैस्तारतरा षड्जान्ता बहुपञ्चमा।
मृदवो मपगाश्चात्र रिहीना पञ्चमी मता॥

मोक्षः

स्वरपदकरणम्—प्रबन्धः

.पश्चात्स्वरपदादिके।
करणे धातु युगलं गीयते मधुरैस्स्वरैः॥

हरिपाल

स्वरभेदः—चित्राभिनयः

आलोलिताख्या दृष्टिस्तु परावृत्तशिरस्तदा।
मुखस्थाने तु हंसास्यः पुरोभागे तु कर्तरी॥

विनायकः

-सात्त्विकभावः

स्वरभेदो भयहर्षक्रोधजरारौक्ष्यरोगमदजनितः।
स्वरभेदोऽभिनेतव्योभिन्नगद्गदनिस्वनैः

भरतः

स्वरभेदो भयक्रोधमदहर्षशोकैरुपद्यते।
गद्गदालापोऽनुभावः स्वरभेदो गदमदक्रोधहर्षभयज्वरैः॥

सागरः

स्थानभ्रष्टैः स्वरैर्भूयः स्खलितैः गद्गदैरपि।
दर्शयेदिति शेषः।

शारदातनयः

स्वरमेलकलानाथः

रामामात्यकृतः। अत्र एकोनविंशतिमेलकर्तारः उपन्यस्ताः। तेषु पञ्चदश मुख्याः भिन्नलक्षणा भवन्ति। चत्वारोऽन्ये ग्रहांशन्याससंवादिविवादिभेदेन तद्भिन्ना भवन्ति। अयं ग्रन्थः वेङ्कटमखिना बहुधा दूषितः। वीणातन्त्रीसारणासु स्वयंभुव इति ख्यातानां नादानां स्थितिं निरूपयति। यथैव रूपदेव श्रीकण्ठविट्ठलादिभिरपि स्वयंभूनादस्वरूपमुक्तम्। कालः क्रै. प. 1550.

स्वरमङ्गलारागध्यानम्

नीराजनकराग्रस्थां भारतान्तस्य सन्निधौ।
श्वेताम्बरां नीलदेहां चिन्तये स्वरमङ्गलाम्॥

रागसागरः

स्वरश्रुतिकार्यत्वम्

स्वराणां श्रुतिकार्यत्वमिति केचिद्वदन्ति हि।
मृत्पिण्डदण्डकार्यत्वं घटस्येव यथा भवेत्॥
कार्यकारणभावस्तु स्वरश्रुत्योर्न संभवेत्।
श्रुतीनामिह सद्भावे प्रमाणं नैव विद्यते॥
अर्थापत्त्या यदि वा व्याप्तिग्रहपूर्वकं प्रमाणबलात्।
सिद्धस्वरजनकानां गगनगुणानां स्वरो भेदः॥

सत्यम्।

कार्यकारणभेदोऽस्ति यद्यपि स्फुटमेव हि।
तथापि कारणत्वं च श्रुतीनां नैव संभवेत्॥
कार्येषु विद्यमानेषु कारणस्योपलम्भनात्।
घटादौ विद्यमानेऽपि मृत्पिण्डोऽप्युपलभ्यते॥

स्वरश्रुतितादात्म्यम्

विशेषस्पर्शशून्यत्वाच्छ्रवणेन्द्रियग्राह्ययोः ।
स्वरश्रुत्योस्तु तादात्म्यं जातिव्यक्त्योरिवान्वयोः ॥
भेदस्य लक्षणानां सामान्येनान्यवस्तुवत्सिद्धः ।
तद्धि विशेषैस्तु भवति पुनः खपुष्पसङ्काशम् ॥
नानाबुद्धिगृहीतत्वात्स्वरश्रुत्योस्तु भिन्नता ।
आश्रयाश्रयिभेदाच्च तादात्म्यं नैव सिद्ध्यति ॥

मतङ्गः

स्वरश्रुतिपरिणामिता

श्रुतयः स्वररूपेण परिणामं भजन्ति हि ।
परिणमेद्यथाक्षीरं दधिरूपेण सर्वथा ॥
परिणामो ह्यभिव्यक्तिः न्याय्यः पक्षस्सतां मतः ।

मतङ्गः

स्वरश्रुतिविवर्तत्वम्

नराणां तु मुखं यद्वद् दर्पणे तु विवर्तितम् ।
प्रतिभान्ति स्वरास्तद्वच्छ्रुतिष्वेव विवर्तिनः
यदभाणि विवर्तत्वं श्रुतीनां तदसङ्गतम् ।
विवर्तत्वात्स्वराणां हि भ्रान्तिज्ञानं प्रसज्यते ॥

मतङ्गः

स्वरश्रुतिसंबन्धः

तादात्म्यं च विवर्तत्वं कार्यत्वं परिणामिता ।
अभिव्यञ्जकताचापि, मतङ्गः

स्वरसमूहनाम

एकस्वरस्त्वार्चिकाख्यो द्विस्वरो गाथिकाभिधः ।
त्रिस्वरा सामिको नाम चतुर्थीयः चतुःस्वरः ।
सस्वरान्तरनामान्यौ ज्ञेयावौडवषाडवौ ॥

पूर्णस्सप्तस्वरः । पण्डितमण्डली

स्वरसैन्धवी—रागः

षड्जांशग्रहपन्यासा तारे मन्द्रे रिधान्विता ।
रिधदीप्ता निहीना च शुद्धपञ्चमसंभवा ।
सैन्धवीयं समाख्याता अमर्षे विनियुज्यते ॥

जगदेकः

स्वराख्या—भाषारागः

स्वरनाम्ना स्वराख्या तु कुम्भः

स्वराङ्कः—प्रबन्धः

स्वरैरेकः पदैरेको बिरुदैश्च तथाऽपरः ।
एवं खण्डत्रयं कार्यं स्वराङ्के तालसंयुतम् ॥
एवं पदैश्च बिरुदैः दर्शितं खण्डयुग्मकम् ।
खण्डमाद्यं स्वरैर्गेयं एवं खण्डत्रयं भवेत् ॥
अभीष्टं नायकं कृत्वा देवं वा वसुधाधिपम् ।
तालेन सङ्गतेगेयः स्वराङ्को जयकारकैः ॥

सोमेश्वरः

स्वराङ्कः—प्रबन्धः

स्वरैः पाटैरिहोद्ग्राहो गीयते बिरुदैरपि
तालेनैकेन वा द्वाभ्यां त्रिभिर्वा गीयते पुनः ।
गीत्वा गीत्वा स्वरे न्यासः स्वराङ्क इति लक्षितः ॥

हरिपालः

अयं स्वरांशः, स्वराङ्कः, इति च कोशेषु दृश्यते

स्वराङ्गानि

विच्छेदोऽर्पणो विसर्गोऽनुबन्धोद्दीपने प्रसङ्गमिति षडङ्गानि ।

वान्यः

स्वरार्थः—प्रबन्धः

यत्राभीष्टस्वरैरर्थः सप्तभिः प्रतिपाद्यते ।
स स्वरार्थो द्विधा ज्ञेयः शुद्धमिश्रकभेदतः ॥
क्रमव्युत्क्रमभेदाभ्यां तद्द्वयं स्यादवश्यतः ।
धिया रागश्रुतिस्थानान्वितया तत्प्रबध्यते ॥
केवलैस्सप्तभिर्यत्र स्वरैरर्थः प्रवध्यते ।
स शुद्ध इति विज्ञेयः स्वरशास्त्रानुसारतः ॥
स्वराणां वाजिसंख्यानामेकैकं प्रथमाक्षरम् ।
कृत्वा यत्रार्थसंयुक्तं गीयते स च मिश्रकः ॥
एकादिस्वरभेदेन स्वरार्थस्सप्तधा मतः ।
पादैरन्यतरैरस्याभोगास्संबध्यते बुधैः ॥

सोमराजः

स्वरावली—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स म ग म प नि ध स.
(अव) स नि प म ग रि ग रि स.

मञ्ज

स्वरेती—श्रुतिः

निषादे द्वितीया श्रुतिः ।
हनुमन्मतेऽष्टादशैव श्रुतयः

स्वरूपानुगतः—वाद्यालङ्कारः

विशुद्धवाद्यप्रकृतिः समपाणिकृतस्तथा
स्वरूपानुगतश्चैव विज्ञेयो वाद्यसंश्रयः ॥

भरतः

स्वरोत्पत्तिः

उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितप्रचिते तथा।
निखातश्चेति विज्ञेयः स्वरभेदश्च पञ्चधा॥

अन्ये तु क्रुष्टादिस्वरेभ्यो सह सप्तसामगाः परिकल्पयन्ति।
क्रुष्टस्य मूर्धनि स्थानं ललाटे प्रथमस्य तु।
भ्रुवोर्मध्ये द्वितीयस्य तृतीयस्यास्यकण्ठयोः ॥

कण्ठःस्थानं चतुर्थस्य मन्द्रस्योरसि चोच्यते।
अतिस्वरस्य नीचस्य हृदिस्थानं विधीयते ॥

अनुदात्तस्य परस्य संभूतिरिति। अनेन प्रकारेण निषादगान्धारषड्जमध्यमपञ्चमरिषभधैवता यथायथं सप्तस्वरा विभक्ता जायन्ते । तथा च नारदः—

उच्चैर्निषादगान्धारौ नीचे वृषभधैवतौ।
स्वरितप्रभवा ह्येते षड्जमध्यमपञ्चमाः ॥

नान्यः

स्वर्णचूडामणिः मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि म ग म प ध नि स.
(अव) स नि प ध नि ध प म ग रि ग स.

मत

स्वर्णमेरुः—देशीतालः

लगौद्रुतत्रयं त्रिःस्याल्लौदौ लपगदादलौ।
पगौदौलपगाः प्रोक्ता गारुगिश्च तृतीयकः।
द्रुतो लघुर्गश्च स्वर्णमेरुरयं मतः ॥

।S००।S०००।S०००।००। Ś S००। Ś S००Ś S००००̇ ००
०̇० ॥S॥

अथवानुचतुष्कं स्यात् क्रीडा गारुगिका तथा।
अनुद्रुतास्तु चत्वारो दविरामो लघुद्वयम् ॥

गपौ गारुगिलौ दश्च ह्रस्वोऽनुद्रुतयुग्मकम्।
तविरामस्तु विज्ञेयः स्वर्णमेरुर्निगद्यते ॥

ᴗᴗᴗ० ०̇ ०००० ᴗᴗᴗ० ॥ SŚ ००००' ॥ ०।ᴗ ०̇ इति वा

दामोदरः

स्वल्पचिन्दम्—देशीनृत्तम्

आभोगसहित वेदखण्डैश्चातिमनोरमम्।
भिन्नतालं पिल्लमूरूमानाभ्यां च विराजितम् ॥
सविलासचमत्कारं चारिकाभिरलङ्कृतम्।
स्वल्पचिन्दं तदेव स्यान्नाम्ना च कलचारिका।
द्राविडी भाषया बद्धमथवा सुरभाषया ॥

वेमः

स्वशब्दवाचिकः

शब्दं स्ववचसाचार्यो नर्तकेन समं नटी।

शृङ्गारः

स्वस्तिकः—पादपाटः

स्वस्तिकीकृतयोरङ्घ्र्योः कुट्टनात्स्वस्तिको भवेत्।

वेमः

—बाहुः

पार्श्वे व्यत्यासतोऽलग्नौ बाहू स्वस्तिक ईरितः।
रवेर्भवेदुपस्थाने प्रणामे परिरम्भणे ॥

अशोकः

—हस्तः

अरालौ वा पताकौ वा यद्वा तौ खटकामुखौ।
अन्योन्यमणिबन्धस्थावुत्तानौ वामपार्श्वगौ ॥

हृदयक्षेत्रगौ स्यातां यद्यथ स्वस्तिकः करः।
विच्युत स्वस्तिकः कार्यौ गमने सागरे घने ॥

विस्तीर्णे भूतले स्त्रीभिरेवमस्त्विति भाषणे।
विधेयौ मण्डलाकारौ यथा स्यातां स्वपार्श्वगौ ॥

चित्रदर्पः

उत्तानौ वामपार्श्वस्थावन्योन्यमणिबन्धकौ।
अरालो यत्र हस्तोऽसौ स्वस्तिक परिकीर्तितः॥

विच्युतस्वस्तिकस्सोयं अधोदेशप्रसारितः ।
विस्तीर्णदेशनिर्देशे सरस्सङ्गररूपणे ॥

तथैव मध्यदेशस्थो दिक्पुरारण्यदर्शने।
ऋजुजीमूतगगनादीनामभिनये पुनः।
यथोचितं प्रयोक्तव्यस्तद्वज्ञैरूर्ध्वप्रदेशगः ॥

वेमः

स्वस्तिकाधोमुखौ रात्रौ विच्युतोत्तानितौ दिने
मेघप्रच्छादिते तस्मिन्विच्युताधोमुखाविमौ ॥

अशोकः

एकस्य मणिबन्धेऽन्यमणिबन्धस्थितौ करौ।
देहस्य वामपार्श्वस्थावुत्तानौ स्वस्तिको मतः ॥

अत्रारालौ पताकौ वाऽभिनये वशगौ करौ।
विच्युतःस्वस्तिकः स्त्रीभिरेवमस्तीति भाषणे।
गगने सागरादौ च विस्तीर्णे संप्रयुज्यते ॥

सार्ङ्गः

—हस्तपाटः

हस्तौ तु स्वस्तिकाकारावेकं पटहपुष्करम् ।
ताडयेतां यदा तद्ज्ञैः तदा स्वस्तिक उच्यते ॥

वेमः

धों धों धों नकिट नकिट धो नकिट
यत्र षोडशमात्राभिः युक्तोऽयं स्वस्तिको भवेत् ॥

पार्श्वदेवः

स्वस्तिकचन्द्रकहस्तः

मणिबन्धसमाश्लिष्टावर्धचन्द्रावधोमुखौ ।
सर्वाङ्गुल्यश्च विरला नाम्ना स्वस्तिकचन्द्रकः ।
शतपक्षाख्यविहगे योज्यस्स्वस्तिकचन्द्रकः ॥

शतपक्षः गण्डभेरुण्डः । शृङ्गारशेखरः

स्वस्तिकचारिणी—गतिः

मुहुस्स्वस्तिकयोगेन गतिस्स्वस्तिकचारिणी ।

देवणः

स्वस्तिकताडितम्—पादमणिः

एकस्समस्थितस्याङ्घ्रेः पश्चात्स्वस्तिकबन्धनम् ।
आचरन्नङ्गुलीपृष्ठे तिष्ठेदन्यस्य पार्श्वतः ॥
पूर्वस्तु चरणो भूमौ तलेन यदि ताडनम् ।
विदधात्येवमेव स्याद्यदि पादान्तरेण च
तदा नृत्तविशेषज्ञैः प्रोक्तं स्वस्तिकताडितम् ॥

वेमः

स्वस्तिकत्र्यस्रम्—चालकः

प्रथमं स्वस्तिकीभूय कुञ्चितावूर्ध्वगौ पुनः ।
ततो वामांसपर्यन्तं पर्यायाच्चेद्गतौ करौ ।
तत्स्वस्तिकत्र्यस्रसंज्ञं क्षेमराजेन भाषितम् ॥

नन्दीश्वरः

स्वस्तिकत्रिकोणम्—चालकः

हस्तौ प्राक्स्वस्तिकीभूय कुञ्चितावूर्ध्वगौ तदा ।
उद्गतौ यदि वामांसपर्यन्तचलदङ्गुलि ।
तत्स्वस्तिकत्रिकोणाख्यं चालकं तं प्रचक्षते ॥

वेमः

स्वस्तिकभ्रमरी—तिरिपनृत्ताङ्गम्

तस्मिन्नेव स्थितः स्थाने पूर्ववत्करयोजनम् ।
पदयोः स्वस्तिकं कृत्वा शिखरौ च स्तनोपरि ।
दक्षिणावर्ततो भ्रान्त्वा स्वस्तिकभ्रमरी भवेत् ॥

वेमः

तस्मिन्, पूर्ववदिति । प्रपदीभ्रमरी लक्षणे रेवेत्यर्थः ।

स्वस्तिकम्—करणम्

निष्क्रमय्य करौ यस्मिन् उद्वेष्टितपुरस्सरौ ।
व्यावर्तने सहोत्प्लुत्य करयोः पादयोरपि ॥
स्वस्तिकौ युगपत्कुर्युः तत्स्वस्तिकमुदाहृतम् ।
अपरान्वेषणे वेगान्निषेधेन प्रयुज्यते ॥

ज्यायनः

स्वस्तिकाख्यं नियोज्यं तच्चित्रयुक्तिपरिक्रमे ॥

—देशीमण्डलम्

दक्षिणोत्तरतः कुर्यात्पादे पादं करे करम् ।
व्यत्यासेन तदा प्रोक्तं स्वस्तिकं नाम मण्डलम् ॥

नाट्यदर्पणे

—देशीस्थानम्

मञ्जीरधाम्नि संबद्धस्वस्तिकौ कुञ्चिताङ्गुलि ।
मिथःसंश्लिष्टकानिष्ठौ भवेतां चरणौ यदा ।
तदा स्वस्तिकसंज्ञं तु स्थानकं कथितं बुधैः ॥

वेमः

—हस्तः

अन्योन्यं पाणिना बाहूरन्योन्यं यत्तु गृह्यते ।
तत्स्वस्तिकमिति प्रोक्तं रम्यमेतद्वरानने ॥

उमापतिः

स्वस्तिकरेचितम्—करणम्

चतुरस्रौ करौ कृत्वा ततो रेचककर्मणि ।
धृतभ्रमौ हंसपक्षौ कृत्वा व्यावर्तनेन तु ॥
प्रापय्य मस्तकादूर्ध्वमधस्तु परिवर्तनात् ।
आनीय च तथाविद्धवक्रवर्तनया करौ ॥
वक्षसि स्वस्तिकीकृत्य विप्रकीर्णौ ततःपरम् ।
पक्षवञ्चितकौ हस्तौ कटीतटनिवेशितौ ॥
परिवर्तौ ततःकुर्यात्पक्षप्रद्योतकावपि ।
कृत्वा करानुगां चारीमन्ते चेदवहित्थके ॥
स्थाने तिष्ठेच्च करणं तत्स्यात्स्वस्तिकरेचितम् ।
प्रयोगोऽस्य प्रहर्षादौ नृत्ताभिनयनेऽपि च ॥

वेमः

स्वस्तिकरेचितः—अङ्गहारः

वैशाखरेचितवृश्चिकवृश्चिकानिकुट्टककटीछिन्नानां करणानां क्रमात्प्रयोगे स्वस्तिकरेचिताङ्गहारः

स्वस्तिकरेचितम्—करणम्

स्वस्तिकौ रेचिताविद्धौ विश्लिष्टौ कटिसंस्थितौ।
यत्र तत्करणं ज्ञेयं बुधैः स्वस्तिकरेचितम्॥

भरतः

चतुरस्रः स्थितः कृत्वा हंसपक्षौ द्रुतभ्रमौ।
व्यावृत्तिपरिवृत्तिभ्यामधश्चोर्ध्वं शिरःस्थलात्॥

आनीयाविद्धवक्रौ चेद्वक्षसि स्वस्तिकौ कृतौ।
विप्रकीर्णौ ततः कार्यौ पक्षवञ्चितकौ करौ।
पक्षप्रद्योतकौ पश्चाच्चारी तद्वशगा भवेत्॥

अन्तेऽवहित्थकं स्थानं तदा स्वस्तिकरेचितम्।
नृत्ताभिनयने तच्च प्रहर्षादौ नियुज्यते॥

स्वस्तिकवर्तना

व्यावर्तनक्रियापूर्वं क्रियेते स्वस्तिकौ यदा।
तदा सद्भिस्समादिष्टा वर्तना स्वस्तिकाभिधा॥

अशोकः

स्वस्तिकविच्युतम्—पादमणिः

स्थितावङ्गुलिपृष्ठेन चरणावुत्प्लुतौ तदा।
स्वस्तिकं तस्य विश्लेषं कुर्वाते युगपन्मुहुः।
यत्र तन्नृत्ततत्त्वज्ञैरुक्तं स्वस्तिकविच्युतम्॥

वेमः

स्वस्तिकहस्तः

पताकयोस्सन्नियुक्तकरयोर्मणिबन्धयोः।
संयोगेन स्वस्तिकाख्यः करटीकाविचक्षणैः॥

पुरोमुखः पुरोभागे बद्धस्तु भयदर्शने।
विवादे कीर्तने चैव स्वस्तिकाख्यकरो भवेत्॥

विनायकः

स्वस्तिकाम्बुजः—हस्तः

स्वस्तिकावपि संयुक्तौ नर्तनान्तौ विघट्टितौ।
पद्मकोशौ यमौ कार्यौ स्वस्तिकौ स्वस्तिकाम्बुजे॥

नागमल्लः

स्वस्तिकाश्लेषः—चालकः

संप्राप्तयोस्स्वस्तिकत्वं हस्तयोरंसदेशतः।
वलनं चेद्विलासेन स्वस्तिकाश्लेष उच्यते॥

वेमः

स्वस्तिकोद्वृत्तम्—पादमणिः

उत्प्लुत्य स्वस्तिकाकारौ विन्यस्तौ चरणौ मिथः।
पराङ्मुखीकृततलावङ्गुलीपृष्ठभागतः॥

तिष्ठन्तौ धरणीपृष्ठे तलाभ्यां ताडनं मुहुः।
कुरुतो यत्र तत्प्राज्ञैः स्वस्तिकोद्वृत्तमुच्यते॥

वेमः

स्वस्तिकौ—नृत्तहस्तौ

स्वस्तिकौ मणिबन्धान्ते भूत्वैवेतौ सलक्षणौ।
एताविति हंसपक्षकरौ।

ज्यायनः

—हस्तः

आश्लिष्टहंसपक्षाभ्यां स्वस्तिकास्वस्तिकौ करौ।

शार्ङ्गः

स्वस्थम्—देशीस्थानम्

वक्षस्समुन्नतं यत्र पादौ विस्तारिताञ्चितौ।
हस्तावूरुकटिन्यस्तौ स्थानं तत्स्वस्थमुच्यते॥

वेमः

—वीणावादने गुणः

तत्स्वस्थं स्वरनिष्पत्तिर्यथावद्यत्र दृश्यते।

कुम्भः

—स्थानम्

वक्षस्समुन्नतं यत्र पादौ विस्तारिताञ्चितौ।
हस्तावूरुकटीन्यस्तौ स्थानं तत्स्वस्थमुच्यते॥

स्वस्थः—श्वासः

स्वभावजाविमौ वायू स्वस्थौ स्वस्थक्रियायुतौ।

विप्रदासः

स्वागता—एकादशाक्षरवृत्तम्

रनभगगाः।

भरतः

स्वात्यभिनयः

कटकावर्तहस्तेन कर्तव्यः।

महादेवः

स्वातिहस्तः (स्वातिर्माणिक्यवत्)

खटकामुखहस्ते तु तर्जनीशिरसा यदा।
अङ्गुष्ठपर्वसन्धेस्स्यात् श्लिष्टा च परियुज्यते॥
रत्नाख्यकटकावर्तः कोहलोक्तमतोदितः।
स्वात्यर्थे च प्रलापे च योज्यो नक्षत्रभाविभिः॥

भद्वारः

स्वाधीनभर्तृका—नायिका

सान्द्रामोदगुणप्राप्ता भवेत्स्वाधीनभर्तृका

भरतः

स्वाधीनपतिका सा तु यां न मुञ्चति वल्लभः।
आमोदगुणो हर्षः सौभाग्याभिमानश्च ॥

रसकलिका

स्वाभाविकः—मुखरागः

सहजो मुखरागस्तु स्वाभाविक इति स्मृतः।
अनुकूलेषु भावेषु प्रयोज्योऽसौ मनीषिभिः॥

अयमेव सहज इत्यप्युच्यते। वेमः

स्वाभाविकी—नासिका

अनाविष्टेषु भावेषु नासा स्वाभाविकी स्थिता।

विप्रदासः

स्वामिनी

सेनापतेरमात्यानां दण्डिनां तत्परश्च या।
तनया नामतश्चैव स्वामिनीत्यभिसंज्ञिता॥
शीलरूपगुणैर्या तु संयुक्ता नृपवल्लभा।
स्वामिसत्कारसंपन्ना स्वामिनीति हि संज्ञिता॥

भरतः

स्वायम्भुवकपालगानम्

स्वयंभुवःकपालेन षष्ठं गानं समीरितम्।
तालश्चञ्चत्पुटस्तत्र रागो वेसरषाडवः॥

करतलविलसनेत्यादिगानम्। कुम्भः

स्वाहाकारः—तानः

मध्यमग्रामे गहीनषाडवः।

ध प म रि स नि. कुम्भः

—तानः

मध्यमग्रामे गनिहीनौडुवः।

प ध म रि स. कुम्भः

—तानः (रि - लोपषाडवः)

नि ध प म ग स. कुम्भः

स्वीया—नायिका

समानकुलशीलेन येनोढा वह्निसाक्षिकम्।
सा स्वीया तस्य— शारदातनयः

तत्र स्वामिन्येवानुरक्ता स्वीया। न च परिणीतायां परगामिन्यामतिव्याप्तिः। अत्र पतिव्रताया एव लक्ष्यत्वात्। तस्याश्च परगामितया परकीयात्वमपि समायाति। अस्याश्चेष्टाः। भर्तृशुश्रूषा शीलसंरक्षणं आर्जवं क्षमा चेति।

शारदातनयः

भोगेप्सवस्त्युस्स्वीयाः।
न मुञ्चति प्रियं स्वीया संपत्स्वपि विपत्स्वपि।
शीलसत्यार्जवोपेता रहस्संभोगलालसा।

शारदातनयः

—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि म प नि ध नि स.

(अव) स नि प नि ध प म ग म रि ग म रि ग स.

मज्ञ

स्वीयागुणाः—(नायिकागुणाः)

संपत्सु चापत्सु च या न मुञ्चत्यात्मेश्वरं सा रमणी स्वकीया।
शीलार्जवाद्यैः स्वगुणैरुपेता स्वेनैव चोढा हि पतिव्रतास्यात्।
स्वच्छत्वं नखदन्तकेशवसनादीनां समस्तक्रिया
चातुर्यं स्मितपूर्वमल्पमकटुव्यक्तं च संभाषणम्
दाक्षिण्यं विनयस्सुशीलविभवोवक्रादिवाक्यज्ञता
प्रायोऽमी कुलपालिकासु विहिताः कल्याणनित्यागुणाः।

नीलकण्ठः

स्वेदः—सात्त्विकभावः

क्रोधभयहर्षलज्जादुःखश्रमरोगतापघातेभ्यः।
व्यायामक्लमधर्मैः स्वेदस्सम्पीडनाच्चैव॥
व्यजनग्रहणाच्चापि स्वेदापनयनेन च।
स्वेद एवाभिनेतव्यः तथा वाताभिलाषतः॥

भरतः

स्वेदो धर्मः लज्जाश्रमक्रोधसंबाधैरुत्पद्यते।
व्यजनालिक सम्मार्जनवातेच्छाभिरभिनयेत्॥

सागरः

स्वेदः सम्पीडनात्क्रोधरतिव्यायामभीतिभिः।
धर्महर्षज्वरग्लानि सुखलज्जादिभिर्भवेत्॥

शारदातनयः

धर्म, ग्रीष्मादिजनितोष्मा। हर्षः पुत्रजन्मादिजनितस्सन्तोषः। ज्वरः शीतोष्णादिभेदभिन्नः देहपीडाकरो रोगः। ग्लानिः अभीप्सितकार्यासिद्धिरतिक्षुधादिजनिता मनश्शरीरव्यापिनी निष्प्राणता। नरसिंहः

—चित्राभिनय:

आलोलितशिरो बध्वा साची दृष्टिस्तथैव च।
रतिश्रमापनोदार्थं सूचीहस्तः प्रचालितः॥

कण्ठस्थले पताकस्तु व्यजनार्थनिरूपणे।
स्वेदभावं दर्शयन्ति करटीकाविचक्षणाः॥

विनायक:

संक्षिप्तक:—आरभट्यङ्गम्

अन्वर्थशिल्पयुक्तो बहुपुस्तोत्थानचित्रनेपथ्य:।
संक्षिप्तवस्तुविषयो ज्ञेयस्संक्षिप्तको नाम॥

भरत:

संक्षयाक्षिप्तानि वस्तूनि विषयो अस्येति संक्षिप्तक:। तानि वस्तूनि दर्शयति अन्वर्थेति। अर्थेन प्रयोजनेन अनुगताः शिल्पयुक्ताः कुशलशिल्पिविरचिताः अर्थाः यत्रेति।

अत्रैव दिशं दर्शयति। बहुविपुलं। पुस्तस्योत्थापनं प्रकटत्वम्। विचित्रं च नेपथ्यम्। खड्गचर्मवर्मादि यत्र पुस्तयोगे। यथा—मायाशिरोनिक्षेपे रामाभ्युदये चित्रं नैपथ्यं। यथा वा अश्वत्थाम्नः वेण्याम्।

अभिनव:

संक्षिप्तवस्तुविषयः प्रयोगाश्रितशिल्पवान्।
बहुपुस्तोत्थानकृतैः वेषैस्संक्षिप्तको मतः॥

नाट्ये यानि रथचर्मवर्मध्वजादीनि क्रियन्ते तानि पुस्त इति कीर्तितानि। यथा—नारदेन शिल्पमादर्श्य नरकः क्षयं नीतः यथा वा—सैषम्नामायेन कन्या मायावती कृता। अन्ये पुनरन्यथैव संक्षिप्तकमिच्छन्ति। पूर्वनायकनाशेनापरनायकसंभवःसंक्षिप्तकः। यथा—रामेण रावणमपनीय विभीषणस्य राज्ये कृतमभिषेचनम्।

सागर:

संख्या—तानः

नि—लोपः षाडवः।

ध प म ग रि स.

कुम्भ:

संप्लुता—पुष्करवाद्ये जातिः

सर्वाङ्गुलिचलनकृता सर्वमृदङ्गप्रहारसंयुक्ता।
भीतनभोयानगतौ संप्लुतजातिर्विधातव्या॥

अभिनवगुप्तपाठ:

नानाकरणैर्बहुभिर्जातिः करणाश्रितैर्या तु।
विक्षिप्ताद्धितमिश्रा संप्लवसंज्ञा तु जातिरियम्॥

नेपालपाठ भरत:

संभोगशब्दार्थविचार:

अथातो विप्रलम्भापादितप्रकर्षसम्पदः संभोगस्य स्वरूपमुपदेक्ष्यामः। कः पुनरयं सङ्गमो नाम। ननूक्तं—नायकयोः प्रागसङ्गतयोः सङ्गतवियुक्तयोर्वा मिथस्समागमे प्रागुत्पन्नस्तदानींतनो वा रत्याख्यस्थायिभावोऽभिलषणीयालिङ्गनादीनामवाप्तौ सत्यां समुपजायमानैर्हर्षधृतिस्मृतिमतिभिर्व्यभिचारिभावैस्संसृज्यमानः ऋतूद्यानोपगमनजलक्रीडा क्रीडापर्वतोपवेशप्रसाधनग्रहणमधुपानेन्दूदयादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानः सविभ्रमभ्रूकटाक्षविक्षेपालापासंभ्रमतादिभिरनुभावैरभिव्यज्यमानः ईप्सित मासादयन् जिहासितजिहानः प्राप्तप्राप्यप्रकर्षावस्थः संभोगशृङ्गाराख्यां लभते इति।

स चतुर्धा, प्रथमानुरागानन्तरो, मानानन्तरः, प्रवासानन्तरः, करुणानन्तर इति चोक्तम्। संज्ञा तु नैषा पारिभाषिक्येव। प्रकृतिप्रत्ययोपसर्गविभागकल्पनायां अन्वर्थस्यापि विद्यमानत्वात्। तथाहि—संक्षेप सङ्करसंपूर्णत्व सम्यक्त्वद्योतकसमुपसर्गपूर्वस्य पालनकौटिल्याभ्यवहारानुभवकर्मणो भुजेः भावे कर्तरि अकर्तरि च कारके संज्ञायां सर्वकालेषु घञि संभोग इति रूपं भवति। कः पुनरिह प्रकृत्यर्थः। क उपसर्गार्थः। कः प्रत्ययार्थः। को वा प्रत्ययोत्पत्तिकाल इति। उच्यते—संज्ञाशब्दानां यथाकथञ्चिद्व्युत्पत्तिरिति दर्शने संज्ञानुरोधादेव योऽर्थो यत्रोपपद्यते स तत्रैव व्यवह्रियते इति। तत्र प्रकृत्यर्थविभागे चत्वारो धात्वर्थाः पालनादयः। चत्वारश्चोपसर्गार्थाः। संक्षेपार्थादयः। यथा—संप्रीयते कथा गाथकेन। संसृज्यते सूपो लवणेन। संह्रियते याग उपकरणैः। संप्रयुज्यते दयितः कान्तयेति। प्रत्ययार्थविभागेषु पुनरष्टौ प्रत्ययार्थाः। भावो, हेतुः षट् च कारकाणि। प्रत्ययोत्पत्तिकालाः भूतो वर्तमानो व्यक्तो भूतविशेषो वर्तमानविशेषो भविष्यद्विशेषो व्यक्तविशेष इति। अथैतेषां मिथस्समवायोपादानापेक्षित प्रथमानुरागाद्यानन्त्यार्थः तिर्यगादिसाधारणः सामान्येनैव पालनसंक्षेपाद्यार्थविषयः संभोग शब्दार्थो विवक्ष्यते। यथा चतुर्णामपि भुज्यर्थानां चतुर्णामपि समुपसर्गार्थानां चतुर्ष्वपि प्रथमानुरागानन्तर्यादिषु संभोगेषु चतसृष्वपि संभोगावस्थासु सर्वैरपि प्रत्ययार्थैरविशेषेण सार्वकालिकस्संबन्धो भवति। तत्रोदाह्रियते —

: कुसुमैकपात्रे पपौ प्रियां तामनुवर्तमानः।
ण संस्पर्शनिमीलिताक्षीं मृगीम कण्डूयत कृष्णसारः॥

ददौ सरः पङ्कजरेणुगन्धि गजाय गण्डूषजलं करेणुः।
अर्धोपभुक्तेन बिसेन जायां संभावयामास रथाङ्गनामा॥

गीतान्तरेषु श्रमवारिलेशैः किञ्चित्समुच्छ्वासितपत्रलेखम्।
पुष्पासवाघूर्णितनेत्रशोभि प्रियामुखं किंपुरुषश्चुचुम्ब॥

संप्राप्तपुष्पस्तम्बकस्थलीभ्यः स्फुरत्प्रवालोष्ठमनोहराभ्यः ।
लतावधूभ्यस्तरवोऽप्यवाप विनम्रशाखाभुजबन्धनानि ॥

अत्र च प्रियावृत्तविषाणकण्डूयनपानोपच्छन्दनस्वाद्वाहारदानचुम्बनचाटुपरिष्वङ्गप्रीतिदायी सरीसृपमृगपशुपक्षिपुमानाभासतरुविशेषाणां अविशेषेण सर्वसाधारणः प्रेमपालनार्थो गम्यते। अयमेव च प्रयोज्य रञ्जनाय बुद्धिपूर्वकं प्रयुज्यमानः कौटिल्यार्थोऽपि प्रथते। स्वामिप्रार्थानिवृत्त्यर्थं उपकल्प्यमानोऽभ्यवहारार्थं स्संपद्यते। प्रेमपारवश्यात्तु स्वयमुपजायमानोऽनुभवशब्दवाच्यो भवति।

उपसर्गोऽपीह पालनार्थमुपकल्प्यमानं संक्षेपार्थमालम्बते। प्रयोज्यरञ्जनाय बुद्धिपूर्वकं प्रयुज्यमाने संकरार्थः स्पृशति। प्रयोज्याः कथमनुरज्येरन् इति बुद्धयः संकीर्यन्ते। स्वामिप्रायनिवृत्त्यर्थं प्रवर्तमाने संपूर्णत्वमवगाहते। अयं चेह संपूर्णतार्थो यदुभयेषामपीन्द्रियाणां आनुकूल्येषु स्वेषु स्वेषु विषयेषु श्रद्धातिशयात्प्रवृत्तिः। प्रेमपारवश्यात्स्वयमुपजायमाने सम्यक्त्वार्थमभिनिवेशते। तत्र सम्यक्त्वं नाम येयमालिङ्गनादिष्वनुपदेशपूर्विका स्वाभाविकी स्त्रीपुंसयोरन्योन्यमनुकूलाभ्युपपत्तिरिति चतुर्षु श्लोकेषु पालनादिनियमः। मधुद्विरेफ इत्यादि। इयं हि सा प्रेमपालनोपनिषत्। यद्यदन्योन्यानुवृत्त्या एकत्र पानभोजनं आनुकूल्यतश्च परिचर्येति द्वितीयश्लोके कौटिल्यं यद्यथा—ददौ सरः पङ्कजमित्यादि। इदं च तद्गतेः स्वभावकुटिलत्वं अभिव्यक्त्यवस्थायामुन्मिषति यदेवं नाम प्रेमपरीक्षा प्रवर्तते यद्यहं ते प्रिया तन्मदुच्छिष्टं भुङ्क्ष्व, यद्यहं ते दयितः तद्भुक्तशेषमुपभुङ्क्ष्व। तृतीयश्लोकेऽभ्यवहारार्थो यथा गीतान्तरेष्विति। सोऽयं रतेरभ्यवहारो नाम येऽयमिन्द्रियाणां विषयेषु गन्धातिशयात्प्रवृत्तिः। सा चेह गीतध्वनिमनोहरे मदवशनयनेन्दीवरे परिपाण्डुगण्डमण्डले पत्रवल्लीविशेषाहरणे सुधायमानोष्ठपल्लवास्वादे मधुरविशेषकषायिते पुष्पासवसुरभिवदनेन्दौ किंपुरुषेणाभ्यनुज्ञायमाना सर्वेन्द्रियाह्लादमाज्ञापयति। चतुर्थश्लोकेऽनुभवार्थो यथा—इयमेव स रतेरनुभवप्रकर्षसीमा यदासादितप्रकृष्टयौवना यथोक्तगुणवती युवतिः उन्मिषत्सात्त्विकभावा स्वयंग्रहणे दयितमानन्दयति। स्तबकस्तनीति उपारूढयौवनत्वं लक्षयति। अथैतेष्वेवोपसर्गार्थसंक्षेपादयः प्रतिपद्यन्ते। तेषु क्रमेण पालनसंक्षेपः पालनसङ्करः पालनसंपूर्णत्वं पालनसम्यक्त्वं च व्यज्यन्ते। एकत्र पालनसम्यक्त्वे उदाहरणं—योऽयं त्यक्तलज्जाया इव योषितः स्वयंग्राहेण पाणिग्रहणोपगूहनप्रकारेष्वभिनिवेशः स चेह लतावधूनां लतावेष्टितक वृक्षाधिरूढाद्यालिङ्गनप्रकारविधानेनानुमीयते। तज्जघनोपगूहनमिति उपरिलङ्घनं इति।

अनया दिशा कौटिल्यस्य संक्षेपसांकर्यसंपूर्णत्वसम्यक्त्वानि चतुर्षु श्लोकेषु व्यज्यन्ते। तथैवाभ्यवहारस्य संक्षेपादयश्चत्वारः। अनुभवस्यापि तथैव। एवं पालनकौटिल्याभ्यवहारानुभूतिभिः। दर्शिता कालिदासेन प्रेमप्रस्थानपद्धतिः। भोजः

प्रकृतिप्रत्ययार्थानामपि भोजेन शृङ्गारप्रकाशे एकोनत्रिंशे विपुलं विवरणं दत्तम्।

संभोगशृङ्गाराङ्गानि

उक्तं च प्रथमानुरागानन्तर मानानन्तरप्रवासानन्तरकरुणानन्तराः संभोगशब्दवाच्या इति। तत्र प्रथमानुरागानन्तरे रतिप्रकर्षनिमित्तामिलषणीयाद्यालिङ्गनादीनां अवाप्तिहेतवो विश्रम्भशयनोपक्रमादयः, समागमो नायकयोः परिजनादेश्च चेष्टाविशेषाः संभोगशब्दवाच्या भवन्ति। के पुनर्विस्रम्भणादयः। विस्रंभः, प्रेक्षोदीक्षणं, परिहारः, परिहारविश्रासाः, कन्दुकक्रीडा, केलिद्यूतानि, ऋतूपचयसमाचारः, समायातकालावस्थानुभवः, पूर्वाह्णिकं, माध्याह्निकं, अपराह्णिकं, अस्तमयं, सन्ध्या, तमः, चन्द्रोदयः, ज्योत्स्ना, प्रादोषिकं, निशीथः, रात्रिपरावृत्तिः, प्राभातिकं, वनविहारगमनं, वनविहारः, पुष्पापचयः श्रमानुभवः, प्रच्छाया दिवसे जलक्रीडानेपथ्ययोगा क्रीडापर्वतविहारः एकशाल्मली, नवलतिका, पञ्चालानुयातं, नवमल्लिका, कदम्बयुद्धानि, विशाखखादिका, इन्द्रोत्सवः, कौमुदीप्रचारः, यक्षरात्रिः, अष्टमीचन्द्रकः, कुन्दचतुर्थी, सुवसन्तः, सहकारभञ्जिका डोलाविलासः, उदकक्ष्वेडिका, मदनोत्सवः, गृहप्रत्यागमनं, सहायव्यापारः, प्रसाधनग्रहणं, गोष्ठीविहारः, वासगृहोपगमनम्, अभिसारिकाप्रतीक्षणं, दूतीविसर्जनं, स्वयंवागमनं, आगतोपचारः, परिचरणं, तद्विसर्जनं, कञ्चुकादिमोक्षः, रतारम्भः रतं, रतावसानं, निद्रानुभवः, इति चतुष्षष्टिः।

भोजः

संभोगभेदः

प्रश्नः। गते तु कोपे प्रथमे समागमे
प्रवासकाले पुनरागमे तथा।
वदन्ति चत्वारि रतानि कामुका-
स्ततोभवान् किन्त्वधिकं व्यवस्यति ॥

अत्र ब्रूमः—यत्तावत्प्रथमसमागमे रतं तदप्यलब्धविस्रम्भायां कामिन्यां अज्ञातगाधमिव सरः शङ्कावगाहं भवति। यदपि प्रवासकाले रतं तदपि तच्छोकाभिभूतत्वान्मन्दरागायास्साश्रुविलाक्षमुपोह्यमानहृदयोद्वेगकरण अरम्यं करुणं ग्रहोपसृष्टं चन्द्रमण्डलमिव न मां प्रीणयति। यदपि प्रवासादागते रतं तदप्यकृतप्रतिकर्मतया प्रियया व्रीलितया व्यञ्जितं दुर्दिनगान्धर्व-

मिवु मन्द्रागं भवति। यत्पुनःकोपापगमादागतं तस्सुरासुराविद्धमन्दरपीडिते सर्वौषधिप्रक्षेपाप्यायितवीर्ये भगवति सलिलनिधौ यदुत्पन्नममृतसंज्ञकं किमपि श्रूयते आयुर्वयोऽवस्थापनं रसायनं तदप्यत्र वर्तते। ईश्वरदत्तः

संभ्रमः

संभ्रमो न कचित्स्थानम्। भावविवेकः

संभ्रमलीला—मेलरागः (कीरवाणीमेलजन्यः)

(आ) स रि प ध स.

(अव) स नि ध प म ग रि स. मध

संयुक्ता—पुष्करवाद्ये जातिः

धं के टां के टकिणा मेभियत्विक्षरैस्तु संयुक्ता।
संयुक्तकृता जातिः सा स्याच्चेटगतौ विधातव्या॥

अभिनवगुप्तपाठः गतं च।

धं धं कंटां कंटां एभियत्विक्षरैस्समायुक्ता।
सा गोसुखीति चेटकगतौ विधातव्या॥

नेपालपाठ भरतः

—अवनद्धे जातिः

धं के टां के टकिणामेभिर्धात्विक्षरैस्तु संयुक्ता।
संयुक्तकृता जातिः सास्याच्चेटगतौ विधातव्या॥ भरतः

एकाङ्किकमुखे योगादक्षराणां प्रयोक्तृभिः।
चेटानां च गतौ जातिः संयुक्ता सा प्रकीर्त्यते॥ नान्यः

संयुता—श्रुतिः

षड्जस्य चतुर्थी श्रुतिः। अनूपः

संयोगः

लययतिपाणीनां संयोजनम्। संयोगस्तु राद्धं विद्धं पर्यागतं च। भरतः

संयोगमेरुः

१	०	०	०												
१	१	०	०	०।											
१	०	०	०	२											
१	१	१	०	३	०ऽ										
१	०	०	०	७	२	०ऽ।ऽ									
१	१	०	१	११	३	०	०	।ऽऽऽ०।ऽ							
१	०	०	०	२०	४	२	२	०	०	६	०।ऽऽ				
१	१	१	०	३२	५	३	०	२	०	१२	६	।।ऽ			
१	१	०	०	५४	९	४	३	०	०	३२		०।ऽऽ			
१	१	०	०	८७	१३	५	७	३	२	५०	१२	६	०।ऽऽ		
१	०	०	०	१४३	१८	५	०	०	०	१३४	३२	६			
१	१	१	१	२३२	२४	७	११	४	०	२५१	६०	१२	६	०।ऽऽ	
१	०	०	०	३७५	३५	११	०	०	०	५००	१२२	२०	०	२४	
१	१	०	०	५१८	४८	१५	२०	८	३	८२१	२२१	३०	१२	६०	
१	०	०	०	८८६	६८	२०	०	०	०	१८५४	४२२	५४	०	१८०	
१	१	१	०	१५८५	८३	२६	३८	१२	३	३१०६	७६८	८६	३२	३८०	

संयोगमेरुः —तालप्रस्तार

संयोगमेरुनिर्माणमथ ब्रूते धराधिपः ।
येन विज्ञायते रूपं द्रादिसंयोगसंभवम् ॥
ऊर्ध्वाधस्तला: कर्तव्याः श्रेणयः कोष्ठभूषिता ।
इष्टतालद्रुतमितैः कोष्ठैर्युक्तास्ततःपरम् ॥

पङ्क्तिद्वयं स्वस्वपूर्वाऽबले: कर्तव्यमत्र तु ।
द्विद्विकोष्ठोमितं षष्ठ आवलौ श्रेणिकाद्वयम् ॥
कोष्ठैकोनितं कार्यं ततः स्यादावलित्रयम् ।
अष्टम्याः कोष्ठकैकेन न्यूनं तस्मात्परावली ॥
द्विद्विकोष्टैककन्यूनं स्वस्वपूर्वावले. स्मृते ।
तत स्यादावलिद्वन्द्वं स्वस्वपूर्वावले पुनः ॥
एकैककोष्ठके न्यूनं एवं पञ्चदश भवेत् ।
अथ संयोगविधिनोपरिष्टादङ्कनं यथा ॥
आद्ये दलगपा न्यस्येत् क्रमाच्छ्रेणिचतुष्टये ।
ततः क्रमात्परामूर्ध्वं दलौ दगौ दपौ लगौ ॥
लपौ गपौ च दलगा दलपा इति ...... ।
लगपाथो दलगपा न्यस्तव्यास्तालभेदगाः ॥
दपङ्क्तौ सर्वकोष्ठाः स्यु रकैकाङ्केन संयुताः ।
एकान्तराः ततःपङ्क्तौ गुरोः कोष्ठत्रयं भवेत् ॥
खयुक्तं तुर्यकोष्ठ स्यादेक एवं परा अपि ।
प्लुतपङ्क्तौ पञ्चकोष्ठाः खयुजोरूपवान् परः ॥
एवं सर्वावलिरिमाभ्याऽभीष्टद्रुतपदावधिः ।
अस्मिंश्च सर्वलघवः सर्वगा अपि सर्वशः ॥
प्लुताश्चतुर्योगभेदाभेदा ये स्युर्द्वियोगजाः ।
त्रियोगसंभवा भेदाः चतुर्योगभवा अपि ।
संख्यायन्ते यदुक्तस्तन्मेरुस्संयोगपूर्वकः ॥

कुम्भः

संलग्नाः—चरणाङ्गुल्यः

साङ्गुष्ठास्तु मिथोलग्नास्संलग्नाः कर्पणे मताः ।

अशोकः

संलापः—(सल्लापकः) सात्त्वत्यङ्गम

साधर्षजो निराधर्षजोऽपि वा रागवचनसंयुक्तः ।
साधिक्षेपालापो ज्ञेयः सल्लापकः सोऽपि ॥

अथवा-

धर्माधर्मसमुत्थं यत्र भवेद्रागदोषसंयुक्तम् ।
साधिक्षेपं च वचो ज्ञेयस्संलापको नाम ॥

भरत.

सहाधर्षणेन यद्वाक्यं साधर्षम् । तद्विरहितं निराधर्षम् । तेन खलीकारकाद्वचनादन्यतोऽपि वासत्, अनन्तरमधिक्षेपं वचनममिभावकं मानसं कर्म तत्सल्लापकशब्दवाच्यम् । यथा-वेण्यां अश्वत्थामा हत इति श्लोके सत्यवाचेति शब्दः ।

लक्ष्मिन्न.

अन्यस्त्वाह नाधीतं न श्रुतं सार्धं त्वया मह मया कच्चित् ।
इत्यधिक्षिप्तवद्वाक्यं एकोऽन्यस्य क्षमायुत इति ।

सागर

संलेखः—वादनम् (दक्षिणहस्तव्यापार)

संलेखोऽन्तस्तथाऽऽहतिः । शार्ङ्गः

वीणाया दक्षिणहस्तव्यापारः

अन्तर्यदा समाहन्ति तर्जनी तन्त्रिकामिह ।
तदा वैणिकवर्येण संज्ञा संलेख ईरिता ॥

कुम्भः

संवरणम्—सन्ध्यन्तरम्

संवृतिस्स्वयमुक्तस्य स्वयं प्रच्छादनं भवेत् ।

यथा—शाकुन्तले. दुष्यन्तेन स्वयमुक्तस्य शकुन्तलाप्रसङ्गस्य- क्व वयं क्व परोक्षेत्यादि दुष्यन्तवाक्यम् ।

सिंघ.

कथान्तरं अनिरूप्यमाणे यथाकार्यापेक्षितया संहरणं तत्संवरणम् । यथा—अनुतापाङ्के चितामुखवाक्यम् ।

सागर

संवादिप्रयोगः

यस्मिन् गीते योंऽशत्वेन परिकल्पितः षड्जस्तस्य स्थाने मध्यमः क्रियमाणो रागः न भवेत् । यस्मिन् स्थाने मूर्छनाव शान्मध्यमः प्रयुक्तः अस्मिन् स्थाने क्रियमाणः षड्जो जातिरागनाशको न भवेत् । षड्जपञ्चमयोः स्थाने प्रयुज्यमानौ जातिकरहानिकरौ न भवतः । एवं ऋषभधैवतयोः स्थाने धैवतर्षभौ जातिरागनाशकरौ न भवतः । एवं गान्धारनिषादयोः स्थाने निषादगान्धारौ । मतङ्गः

उत्पद्येते तयोः श्रुत्योः स्वरौ मध्ये तयोरिह ।
श्रुतयो द्वादशाष्टौ वा तौ स्यः संवादिनौ मिथः ॥
स्वरौ निषादगान्धारावन्येषां तौ विवादिनौ ।
ऋधयोः वादिनी प्रोक्तौ गन्योर्वा स्तो ऋधाविह ।
शेषाणामनुवादित्वं कुम्भभूपस्य सम्मतम् ॥
समानश्रुतिकालेन संवादित्वेन सम्मतौ ।
षड्जग्रामेह्यविकृतौ यथा संवादिनौ सपौ ॥

तथा निषादगान्धारौ तद्वदृषभधैवतौ ।
मसौ संवादिनौ यद्वत् मध्यमग्राम ईरितौ ॥
तद्वन्न षड्जयो त्यागात्पञ्चमस्यान्तिमश्रुतेः ।
पञ्चमस्त्रिश्रुतित्वाच्च संवादी ऋषभेण तु ॥
केषाञ्चिदन्यथा ज्ञेयः संवादस्तद्यथोच्यते ।
यथाहि मध्यमग्रामे मन्योश्च ऋधयोस्तथा ॥
विषमश्रुतिकत्वेऽपि मिथः संवादनं मतम् ।
षड्जग्रामेतु ऋधयोः षड्जसाधारणे तथा ॥
श्रुत्युत्कर्षापकर्षाभ्यां अष्टश्रुत्यन्तरत्वतः ।
समश्रुतिकतायां तु संवादः स्यादनेकधा ॥
षड्जग्रामे तु संवादो समश्रुतिकयोरपि ।
धैवतान्तरयोस्तद्वत् काकल्यन्तरयोरपि ॥
मध्यमेत्वसमश्रुत्योः संवादः कैश्चिदिष्यते ।
अष्टश्रुत्यन्तरत्वेऽस्य साम्यात्तत्रोभयत्र च ॥
काकल्यन्तरयोर्यत्रान्यतरः केवलो भवेत् ।
समौ संवादिनौ तत्र विषमश्रुतिकावपि ॥
साधारणे तु षड्जस्य विषमश्रुतिकौ सपौ ।
मध्यमग्रामकौ ज्ञेयौ किञ्चित्संवादिनौ मिथः ॥
काकल्यन्तयोर्यत्रान्नतरः केवलो भवेत् ।
न संवादो मिथो मन्योर्गन्योर्वा तत्र सम्मतः ॥
साधारण्ये तु षड्जस्य षड्जग्रामे सपौ समौ ।
न च संवादिनौ स्यातां मिथः संवादिनावपि ॥
क्वाप्यसंवादिता प्रोक्ता स्वतः संवादिनामपि ।
असंवादजुषां क्वापि संवादोऽप्यत्र दर्शितः ॥
एकस्थानसमुद्भूतस्वराणां भूयसां परैः ।
समानं स्थानमुदितं संवादत्वेन तद्यथा ॥
उत्पद्यन्ते स्वरा यत्र पीडनात्सरिगादयः ॥
पधनित्वं श्रयन्त्येते तदूर्ध्वं पीडने कृते ।
क्रमेणान्योन्यमेतेऽतः स्यातां संवादिनौ मिथः ॥
तस्मादेकस्थानवादेः संवाद इति तन्मतम् ।
अस्मादेव तु संवादी नैव लोप्यः कदाचन ।
न लोप्यो मध्यमः क्वापीत्येवमाचार्यसंम्मतम् ॥ कुम्भः

संवादी—स्वरः

संवादिनस्तु समश्रुतिकत्वे सति त्रयोदशनवान्तरत्वेनावबोद्धव्याः । किं तत्संवादित्वं नाम । यद्वादिस्वरेण रागस्वरेण रागत्वं जनितं तन्निर्वाहकत्वं नाम संवादित्वम् ।

मतङ्गः

संवृत्तिः—श्रृङ्गारचेष्टा

प्रियसंभाषणं लोके परोद्वेदाभिशङ्कया ।
स्वाकारगोपनं यत्तु सा बुधैः संवृत्तिः स्मृता ॥

कुम्भः

संशयः—लक्षणम्

अपरिज्ञाततः स्वार्थे यत्र वाक्यं समाप्यते ।
सोऽनेकत्वाद्विचाराणां संशयः परिकीर्तितः ॥
परप्रशंसावचनं प्रयुक्तं योऽभ्यसूयते ।
पूर्वोत्तरार्थव्याघातः संशयस्स तु कीर्तितः ॥

भरतः

तिष्ठेत्कोपवशादिति श्लोके—आद्यो भागः संशयोदाहरणं उत्तरभागस्तूपपत्त्युदाहरणम् ।

अभिनवः

अपरिज्ञाततत्त्वार्थं वाक्यं यत्र समाप्यते ।
अनेकत्वाद्विचारणां स संशय इति स्मृतः ॥

भरतः

असमाप्तवाक्यत्वात् साधनीयविषयस्वरूपे सन्दिग्धावस्था । एषोऽर्थकामप्रधानेषु रूपकेषु निपुणं प्रयुज्यते । यथा—कुन्दमालायां रामायणकथावाचकौ कुशलवौ सीतावृत्तान्तं पठन्तौ, ततः प्राणैः परित्यक्ता निराशा जनकात्मजा इति तूष्णीं भवतः । रामलक्ष्मणौ किमितः कल्याणमावेदयतीत्यत्र संशयः ।

—शिल्पकाङ्गम्

किमेषा कौमुदी किं वा लावण्यसरसीसखे ।
इत्यादि नाम राधायां संशयः कृष्णभाषिते ॥

शारदातनयः

कोटिद्वयावलम्बने अर्थसंशयः । यथा—सालभञ्जिकाणाम्—उपप्राकारेत्यादि ।

अत्र कृष्णभाषितं—हेल्लकृते राधाविप्रलम्भाख्यनाटके कृष्णवाक्यम् । सालभञ्जिका—विद्धसालभञ्जिका १-३१.

—निर्वहणसन्ध्यङ्गम्

उपगूहनस्य नामान्तरम् ।
अद्भुतावाप्तिरधिका संभ्रयः कथ्यते बुधैः ।

सर्वेश्वरः

संस्कृतपाठ्यम्

धीरोद्धते सललिते धीरोदात्ते तथैव च ।
धीरप्रशान्ते च तथा पाठ्यं योज्यं तु संस्कृतम् ॥

एतेषामपि सर्वेषां नायकानां प्रयोगजम् ।
कारणव्यपदेशेन प्राकृतं संप्रयोजयेत् ॥
परिव्राण्मुनिशाक्येषु चोक्षेषु श्रोत्रियेषु च ।
शिष्टा ये चैव लिङ्गस्थाः संस्कृतं तेषु योजयेत् ॥
राज्ञ्यश्च गणिकायाश्च शिल्पकार्यास्तथैव च ।
कलावस्थान्तरकृते योज्यं पाठ्यं तु संस्कृतम् ॥
सन्धिविग्रहसंपन्नं तथा च प्राप्तवाग्गतिम् ।
ग्रहनक्षत्रचरितं खगानां रुतमेव च ॥
सर्वमेतत्तु विज्ञेयं काव्यबन्धे शुभाशुभम् ।
नृपपत्न्या स्मृत तस्मात्काले पाठ्यं तु संस्कृतम् ॥
क्रीडार्थं सर्वलोकस्य प्रयोगे च सुखाश्रयम् ।
कलाभ्यासाश्रये चैव पाठ्यं वेश्यासु संस्कृतम् ॥
कलोपचारज्ञानार्थं क्रीडार्थं पार्थिवस्य च ।
निर्दिष्टं शिल्पकार्यास्तु नाटके संस्कृतं वचः ॥
आम्नायसिद्धं सर्वासां शुभमप्सरसां वचः ।
संवर्गाद्देवतानां च तद्धि लोकोऽनुवर्तते ॥

भरतः

संस्तुत्यः—तानः

गान्धारग्रामे नारदीयतानः ।
ग म प नि रि

नान्यः

संस्थाः

पौरुषप्राधान्ये संस्था भवन्ति । तासां तु पञ्च पर्वाणि । यथा—

प्रारम्भश्च प्रयत्नश्च तथा वै प्राप्तिसंभवः ।
नियता तु फलप्राप्तिः फलयोगश्च पञ्चमः ॥

अत्र प्रत्येकं प्रोपसर्गयोगात्पौरुषप्रकर्षोऽवभासते । पुरुषव्यापारेण बलात्कार्यसिद्धिः संस्थाप्यते । इतीमाः संस्था उच्यन्ते ।

भोज.

संस्फोटः—अवमर्शसन्ध्यङ्गम्

सफोटस्य नामान्तरम् ।

संहृतम्—जानु

लग्नान्तर्जानु यज्जानु संहृतं तद्बुधैर्मतम् ।
तदीर्ष्याकोपलज्जादिरतिभावेषु योषिताम् ॥

अशोकः

जानुद्वयस्य संश्लेषाज्जानु संहतमीरितम् ।

सोमेश्वरः

—चिबुकम्

संवृतास्यं निश्चलं च मौने संहतमुच्यते ।

वेमः

—देशीस्थानम्

अन्योन्यसंमिलद्गुल्फाङ्गुष्ठावावसंयुतौ ।
चरणौ यत्र गात्रं च स्वभावस्थितिशोभनम् ।
तत्संहताख्यं स्थानं स्यात्पुष्पाञ्जलिविसर्जने ॥

संहता—हनुः

संहता मिलिता मौने हनुस्स्तम्भे च योज्यते ।

सोमेश्वरः

निश्चलाद्या यदा सैव संहता मौनतो वरा ।
सेति चलसंहता हनुः ।

ज्यायनः

संहारः—भाणिकाङ्गम्

यथाभिलषितावाप्तिः संहार इति कथ्यते ।

शारदातनयः

संहिता—श्रव्यकाव्यम्

यस्यां सन्धीयन्ते मनीषिभिर्विप्रकीर्णवृत्तान्ताः ।
सा संहिते निगदिता यदुवंशदिलीपवंशादि ॥

भोजः

ह

हठतालः

अट्टतालस्य नामान्तरम् ।

परमेश्वरेण वीणालक्षणे प्रयुक्तोऽयं शब्दः ।

हृतः—वीणावादनप्राणः

सोमेश्वरो द्रुतमित्याह ।

क्रमेण कर्तरी यत्र खसितः कुहरस्तथा
रेफश्च भ्रमरो घोषः तद्वाद्यं हृतमुच्यते ॥

कुम्भः

हतस्वरवराटिका—रागः

मन्द्रधैवतसंयुक्ता पञ्चमाहतकम्पिता ।
षड्जांशन्याससंयुक्ता हतस्वरवराटिका ॥

जगदेकः

हतस्वरवराटी—उपाङ्गरागः

कम्पितश्चाहतश्चाथ यस्यादौ पञ्चमस्वरः ।
मन्द्रश्च धैवतस्सोक्ता हतस्वरवराटिका ॥

मतङ्गः

—रागः

अतःपरं हतस्वरवराटी नामको भवेत् ।
षड्जांशन्यासससंसक्ता धैवताख्यस्वरे पुनः
मन्द्रस्थानमनुप्राप्ता पञ्चमाहतकम्पिता ॥

हरिः

हतस्वरा धमन्द्रा स्यात्कम्पिताहतपञ्चमा ।

हम्मीरः

हतस्वरा—प्रथमरागः

हतस्वरवराटी स्यात्पञ्चमाहतकम्पिता ।
षड्जांशन्यासंसंयुक्ता मन्द्रधैवतभूषिता ॥

मोक्षः

हनुः

व्यादीर्णा शिथिला वक्रा संहता चलसंहता ।
प्रचला प्रस्फुरा चैव लोला चेत्यष्टधा हनुः ॥

सोमेश्वरः

हनुमत्क्रिया—रागः

गान्धारर्षभपञ्चमहीना षड्जग्रहांशसंयुक्ता ।
धैवततारा सप्तममन्द्रा स्याद्धनुक्रुतिर्नाम ॥

मान्यः

धैवतांशग्रहन्यासषड्जा मन्द्रश्च सप्तमः ।
पञ्चमर्षभगान्धारहीना हनुकृतिर्मता ॥

याष्टिकः

हनुमत्तालः—चित्रतालः

द्वावर्धबिन्दू लौदौ चार्धबिन्दूललदौ दलौ ।
बिन्दवो लदलाः प्रोक्ता हनुमच्चित्रनामके ॥
००ᑌᑌ।००ᑌᑌ॥०००।०००।०।

हनुमत्तोडी—मेलकर्ता (रागः)

स रि ० ग ० म ० प ध ० नि ० स.

मख

हनुमत्संहिता

हनुमत्कृता । आञ्जनेयसंहितेत्युक्तं रघुनाथभूपेन

हनुमान्

मत्संहिताकारः

हन्तालिकः—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

हम्मीरः

शृङ्गारहारकर्ता । अयं शाकम्भरीदेशप्रभुः । डिल्ली चक्रवर्तिना अल्लावुद्दीन् प्रमुखमहासमरे कश्चिद्धम्मीरो हत इति ज्ञायते । अयमेव स इति वक्तुं न किमपि बाधकमस्ति । कालः क्रै. प. १२९०.

हम्मीररागध्यानम्

रसिको युवा सहासोऽरुणवसनो दण्डकन्दुकी कुतुकी ।
ताम्बूलरुचा रुचिरो गौरो वीरस्तु हम्मीरः ॥

सोमनाथः

हमीरुकल्याणी—मेलरागः

(आ) स ० रि ग ० ० ० प ध ० ० स.
(अव) स नि ० ध ० प म ० ग ० ० रि स.

—मेलरागः (मेलकल्याणीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि प ध प स.
(अव) स नि ध प म ग रि स

मख

हयक्रान्तः—तानः

मध्यमग्रामे नारदीयतानः ।
रि म प ध नि स ?

नान्यः

हयलीलः—देशीतालः

हयलीलस्तरङ्गलीलः ।
हयलीले विरामान्तद्रुतद्वन्द्वादुभौ द्रुतौ ।
ऽ̊ ऽ̊ ० ०

हयलीला—प्रबन्धः

हयलीला द्विधा प्रोक्ता गद्यजा पद्यजा तथा ।
हयलीलेन तालेन पद्यजा स्याच्चतुर्विधा ॥
यत्र पूर्वार्धमार्यायाः सतालं परिगीयते ।
सतालमुत्तरार्धं तु हयलीला निगद्यते ॥

श्रीकण्ठः

हयसत्त्वा—स्त्री

स्थिरा विभक्तपार्श्वोरुकटीपृष्ठशिरोऽधरा ।
सुरूपा दानशीला च ऋजुस्थूलशिरोऽधरा ॥
कृशा चञ्चलचित्ता च स्निग्धवाक् शीघ्रगामिनी ।
कामक्रोधपरा नित्यं हयसत्त्वा प्रकीर्तिता ॥

भरतः

हरः—देशीतालः

कुम्भो गुरुद्वयं लौदौ हरः।

ऽऽ ।। ० ० कुम्भः

हरमनोहरी—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि म प नि ध नि प ध नि स.

(अव) स नि ध प म ग म रि स मल्ल

हरविलासः—प्रबन्धः

पदैश्च विरुदैस्तेनैः पाटैरपि विरच्यते।

पादान्तरैरिहाभोगः पाटैर्न्यासोऽपि दृश्यते॥ हरिपालः

पदस्वविरुदैः पाटैस्तेनकैर्यो विरच्यते।

तथैवान्यपदाभोगः पाटन्यासससमन्वितः।

मतङ्गमुनिना प्रोक्तो नाम्ना हरविलासकः॥ जगन्नाथः

हरेः—देशीतालः

द्रुतौ लश्च द्रुतौ लश्च षड्द्रुता यगणो लगौ।

हरिताले। तालप्रस्तारः

हरिकाम्भोजी—मेलकर्ता (रागः)

म ० रि ० ग म ० प ० ध नि ० स. मल्ल

हरिणः—स्वरजातिः

षष्टिसंख्यैः स्वरैः प्रोक्तो हरिणः पूर्वसूरिभिः। औमापतम्

हरिणत्रासितः—देशीचारी

कुञ्चिते वलितान्ते च तले चरणयोर्यदा।

स्वस्तिकीकृत्य चोत्प्लुत्य संहते यदि पातिते।

हरिणत्रासितां चारीं तां वदन्ति विपश्चितः॥ वेमः

हरिणप्लुतम्—उत्प्लुतिकरणम्

यत्रोत्प्लुत्य विवृत्यैकां चारीं कृत्वा विवृत्य च।

निपतन्नुत्कटस्थाने तिष्ठेद्धरिणप्लुतं तु तत्॥ वेमः

—करणम्

चार्या तदाख्यया ज्ञेयं करणं हरिणप्लुतम्।

करौ सामान्यतः प्रोक्तौ वक्षःपादानुगाविह।

चार्येयेव द्विरावृत्य भट्टतण्डुरिदं जगौ॥ ज्यायन

—नृत्तकरणम्

गतागतं शिरः पार्श्वकम्पितन्तूर्ध्वमण्डली।

भयानके च दृक्चार्यौ यत्र तद्धरिणप्लुतम्॥

अत्र गतागतं स्थानकं, भयानकचारी भयानकगतिः।

भयानका त्रस्तगतिः पुरः पश्चाच्च चारिणी।

पलायनपराक्षिभ्यां कातराभ्यां समन्विता॥

हरिणप्लुतः—देशीतालः

हरिणप्लुतविख्याते पादभागचतुष्टयात्।

विरामदो लयत्रयं द्रुतो मिश्रलघुर्भवेत्॥

० ० ० ० ० ।।।०। लक्ष्मणः

हरिणप्लुता—द्वादशाक्षरवृत्तम्

नभभराः। भरतः

हरिणाश्वा—मूर्छना

मध्यमग्रामे द्वितीया।

(आ) ग म प ध नि स रि.

(अव) रि स नि ध प म ग. पण्डितमण्डली

हरिदेहसमुत्पन्ना गान्धारस्वरसंभवा।

मूर्छना हरिणाश्वा स्यादिन्द्रश्चास्याधिदैवतम्। नान्यः

हरिणी—सप्तदशाक्षरवृत्तम्

नसमरसलगाः। भरतः

इदं वृत्तं ऋषभचेष्टितं, ऋषभललितं—इत्युच्यते।

हरितवर्णः

पीतनीलसमायोगाद्धरितो नाम जायते। भरतः

हरिदर्पः—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.

(अव) स ध प म रि स. मल्ल

हरिदश्वः—देशीतालः

अम्बरं हरिदश्वः स्यात्। लक्ष्मणः

हरिपालः

सङ्गीतसुधाकरकर्ता। अयं सौराष्ट्रदेशाधिपः। श्रीरङ्गे कावेरीतीरे नाट्यविद्यावतीनां स्त्रीणां प्रयोजनमुद्दिश्य सङ्गीतसुधाकरं रचयामासेति ग्रन्थावतारे आह। विचारचतुर्मुख इति अस्य विरुदमासीत्। कालः क्रै. प. 1175.

हरिप्रकाशः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)
(आ) स रि ग रि ग प नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स. मङ्ग

हरिप्रियः—देशीतालः
पृथक्त्रिश्चिदलगपास्ताले प्रोक्ता हरिप्रिये।
० ० ० । । । ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ कुम्भः

हरिप्रीतः—देशीतालः
हरिप्रीतो रमाङ्कितः।
ऽ । ऽ ऽ ऽ ऽ लक्ष्मणः

हरिरमितचम्पकशेखरः—सूडप्रबन्धः
श्रीरागो यत्र रागः स्यात्तालस्तु द्रुतमण्ठकः।
वर्णनं वासुदेवस्य रतिस्तद्विषये त्रिधा॥
पदेभ्यः पाटसन्तानं स्वरास्तेनास्तथैव च।
प्रयोगश्च भवेद्यत्र स प्रबन्धवरः स्मृतः।
हरिरमितचम्पकवर्णेभ्यः शेखराभिधः॥ कुम्भः

हरिरसमन्मथतिलकः—सूडप्रबन्धः
द्रुतमण्ठेन तालेन द्रुतेनैव लयेन च।
मल्हारे रसरागे स्यात्पदानां सन्ततेः पुरः॥
स्वरग्रामस्तथा पाटास्तेनापि च यथाक्षरम्।
हरिरसमन्मथाद्यस्तिलकस्सप्रबन्धराट्॥ कुम्भः

हरिवक्त्रः—देशीतालः
हरिवक्त्रे विरामान्तलपश्चकमुदीरितं।
।।।। । लक्ष्मणः

हरिवल्लभाशोकपल्लवः—सूडप्रबन्धः
प्रतिमण्ठेन तालेन रागे देशाख्यसंज्ञके।
पदात्तुर्यास्स्वरैर्युक्तः पदात्सप्तमतस्तथा॥
आकारोपचितालापगमकाकुलविग्रहः।
हरिवल्लभपूर्वोऽयमशोकपल्लवः स्मृतः॥ कुम्भः

हरिविलासः—प्रबन्धः
पदैर्बिरुदसंबद्धैः पाटैस्तेनैश्च शोभितः।
नाम्ना हरिविलासोऽयं पदेऽत्र न्यास इष्यते॥ सोमराजः

हरिविजयमङ्गलाचारः—सूडप्रबन्धः
छन्दसा मङ्गलाख्येन रचनं गद्यपद्ययोः।
आलापश्च प्रतिपदं नानागमकपेशलः॥
ध्रुवः प्रतिपदं रागो ललितस्ताल इष्यते।
आदितालस्स्वरास्तेनाः प्रबन्धास्ते प्रतिष्ठिताः।
सहरिविजयाद्यश्च मङ्गलाचार उच्यते॥ कुम्भः

हरिशरणकदलीपत्रम्—सूडप्रबन्धः
रागः स्यात्स्थानगौडाख्यो तालो वर्णयती रसः।
शृङ्गारो विप्रलम्भाख्यः प्रमदामदनाकुलः॥
पदानामवधेः पाटाः गुम्भिता यत्र गीतके।
तद्गीतं हरिशरणकदलीपत्रसंज्ञकम्॥ कुम्भः

हरिसमुदयगरुडपदम्—सूडप्रबन्धः
निस्सारुतालरुचिरो रागे केदारसंज्ञके।
कविनामाङ्कितपदैः पादैः स्वरतरैश्चितः॥
ततः पद्यं विलासेनोल्लासितं जगतीपतेः।
इत्थं हरिसमुदयात् गरुडपदसंज्ञकः।
प्रबन्धः पृथिवी भर्त्रा हरिभक्तेन वर्णितः॥ कुम्भः

हरिहरतालराजीजलधरविलासितः—सूडप्रबन्धः
आनितालः प्रथमतः प्रतिमण्ठस्ततःपरम्।
चतुर्मात्राह्वमण्ठश्च तुर्यः स्यादड्डुतालकः॥
ताले वर्णयतिः पश्चान्नवमात्रिकमण्ठकः।
निस्सारुश्च तथा झम्पा द्रुतमण्ठश्च रूपकः॥
प्रतितालस्त्रिपुटक एकतालीति संज्ञया।
त्रयोदशक्रमात्तालाः प्रतितालं पदानि च॥
यथा शोभालप्रियुक्ति तावन्त्येव ततःपरम्।
काहला तुण्डिकान्यौ च भुकंच शृङ्गशङ्खकौ॥
पटहश्च हुडुक्का च मुरजः करटापि च।
रुञ्जा च डमरू डक्का पाटा एतत्समुद्भवः॥
निस्सारो पटहो डक्का मर्दलस्त्रिवली तथा।
करटेति तथैतेषां प्रधानाक्षरयोजना॥
एकताल्यां डक्कुली च त्रिवली दुन्दुभिस्तथा।
षट्सश्च चतुर्णां स्यादधिका पाटसन्ततिः॥

प्रतितालप्रयोगोऽपि रागा नट्टा निगद्यते ।
शृङ्गारो विप्रलम्भाख्यो रस उत्तमनायकः ॥
दूतीसंवादकथनं नायिकायामिहेष्यते ।
एतत्स्याल्लक्षणं यत्र प्रबन्धरसनिगद्यते ।
हरिहारतालराजीजलधरविलासितः ॥

कुम्भः

हर्षः

हास्यवस्तूपलब्धेस्तु मनसो यत्सुखात्मकः ।
विकारो जायते हर्षः स उक्तो हासकारणम् ॥

भावविवेकः

—चित्ताभिनयः

मनोरथस्य लाभेन सिद्धियोग्यस्य वस्तुनः ।
मित्रसङ्गाच्च देवादिप्रसादेन च कल्पितः ॥

मनः प्रसादो हर्षः स्यात् ।

ऊर्ध्वभागे पताकन्तु देवतानां निरूपणे ।
अञ्जलिं हस्तकं बध्वा देवतानां निरूपणे ॥
पताकाधस्य संयोगं चालयेत्तदनन्तरम् ।
पुरोभागे कीलकं च पार्श्वे तु शिखरं तथा ॥
प्रियसङ्ग इति प्रोक्तं तत्तच्चिह्नानुसारतः ।
हृदये मुकुलं बध्वा चतुरे चतुरं तथा ।
वस्तुनीष्टे दर्शयन्ति करटीका विशारदाः ॥

विनायकः

—व्यभिचारिभावः

हर्षोनाम मनोरथलाभेष्टजनसमागमनमनःपरितोषदेव गुरुराजभर्तृप्रसादभोजनाच्छादनलाभोपभोगादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । नयनवदनप्रसादप्रियभाषणालिङ्गनकण्टकितपुलकिताश्रुस्वेदादिभिरभिनयेत् ।

भरतः

अभिरूपोपभोगाच्च बन्धुतृप्तेस्सुभोजनात् ।
अचिन्त्येष्टार्थसम्पत्तेः जायते सर्वदा नृणाम् ॥

हर्षः

मनःप्रसादो हर्षः । नरसिंहः

सर्वाङ्गीणः प्रमोदस्य व्यापारो हर्ष उच्यते ।
अभिप्रेतोत्सवादिभ्यः तस्य जन्मोपलभ्यते ।
तस्मिन्नेवोपजायन्ते सस्वेदा गद्गदा गिरः ॥

सर्वेश्वरः

हर्षकम्—कण्ठभूषणम्

समुद्गकं सर्पादिरूपतया प्रसिद्धम् । अभिनवः

हर्षपुरी—रागः

दूराद्धसति धैवतध्वनिविहीना पुनस्सप्तमे,
तारोदीरितमध्यमा च पदवी गान्धारकोद्दीपिता ।
न्यासांशग्रहसंग्रहीतविलसत्षड्जाभिरम्या मनो
हर्षं हर्षपुरी न कस्य कुरुते श्रोतुर्जगद्वर्णिता ॥

नान्यः

धैवतरहिता भवतिगमपतारसमुज्ज्वलात्तु हर्षपुरी ।
षड्जस्वरगमकयुता षड्जन्यासग्रहांशका भवति ॥

कश्यपः

षड्जांशा षड्जबहुला षड्जन्यासेन शोभिता
नादाद्याश्च निरालम्बा ख्याता हर्षपुरी वरा ॥

सोमेश्वरः

यद्यस्य मूर्छनामध्या तदा हर्षपुरी भवेत् ।
अस्येति मालवश्रीः । हरिः

मूर्छना शुद्धमध्या चेत् सैव हर्षपुरी मता ।
शृङ्गारे विनियोगस्स्यादनयोरुभयोरपि ॥

जगदेकः

सेति मालवश्रीः । उभयोरिति मालवश्रीहर्षपुर्योः

-(देशीया) रागः

अधैवता हर्षपुरी तारमध्यमपञ्चमा ।
मालवकैशिकोत्पन्ना मन्द्रषड्जविभूषिता ॥

मोक्षः

हर्षपुरीरागध्यानम्

निपात्य तल्पे सुदृढानुरागा
कान्तं रते सुप्तमवेत्य मुग्धा
प्रौढाङ्गना पौरुषमाचरन्ती
मनोहरा हर्षपुरी प्रविष्टा ॥ संगीतसरणिः

हर्षवर्धनम्—नृत्तकरणम्

नन्द्यावर्ते स्थितिर्सिंहमुखश्चैवालपल्लवः ।
द्रुता दृष्टिश्शिरस्तत्र सकम्पपरिवाहितम् ।
नन्द्यावर्तसमुद्भूता चारी तद्धर्षवर्धनम् ॥

नन्दी

अत्र, नन्द्यावर्तं स्थानं । सिंहमुखो हस्तः । नन्द्यावर्ता गतिः । सिंहमुखो यथा, मध्यमानामिकाभ्यां अङ्गुष्ठमेलनं, शिष्टाङ्गुष्ठस्य प्रसारणम् ।

नन्द्यावर्ता गतिः—दक्षिणोंघ्रिः समः वामस्य तिर्यग्गमनम् ।

हर्षवर्धनः—प्रबन्धः

इष्टाभ्यां रागतालाभ्यां पदैस्सबिरुदैः स्वरैः ।
पादैरेवं क्रमैर्यस्य भवेद्बन्धस्य कल्पना ।
सपञ्चाङ्गप्रबन्धः स्यात्प्रशस्तो हर्षवर्धनः ॥

पण्डितमण्डली

पदश्च बिरुदैस्तेनैस्स्वरैः पाटैश्च संयुतः ।
चित्रताळाश्रित इति ख्यापितो हर्षवर्धनः ॥

यः पदैर्बिरुदैस्सर्वैस्स्वरैः पाटैश्च संयुतः ।
ताभ्यां चित्रगुतालाभ्यां विज्ञेयो हर्षवर्धनः ॥

जग-मल्लः

पदैस्सबिरुदैर्हर्षवर्धनस्स्वरपाटकैः ।

श्रीकण्ठः

हर्षः—दृष्टिः

हर्षे निश्चलतारत्वं ।

शारदातनयः

हलायुधः—देशीतालः

हलायुधे द्लौपः स्यात् ।
० । ऽ

लक्ष्मणः

हल्लीसकम्

मण्डलेन तु यन्नृत्तं हल्लीसकमितिस्मृतम् ।
एकस्तत्र तु नेता स्याद्गोपस्त्रीणां यथा हरिः ॥
अत्र प्रविश्य नर्तक्यः चर्चर्यामिव युग्मशः ।
गोपाङ्गना यथैकेन माधवेन समन्विताः ॥
तद्वदेकेन सहिता नायकेन सविभ्रमम् ।
महोत्सवेषु नृत्यन्ति मण्डलाकारलीलया ॥
हल्लीसकं तदाचष्ट वीरनारायणो नृपः ।
तदेव कैश्चिच्चतुरैरुक्तं मण्डलरासकम् ॥

वेमः

—नृत्तरूपकम्

हल्लीसकं तु सप्ताष्टदशस्त्रीजनसङ्कुलम् ।
सप्रयोज्यैकपुरुषं कैशिकीवृत्तिभूषितम् ॥
एकाङ्कं स्यादुद्धतोक्तिबहुताललयात्मकम् ।
निदर्शनं भवेदस्य केलिरैवतकं मतम् ॥

अमृतानन्दी

अथ हल्लीसकं सप्त नवाष्टदशनायिकम् ।
सानुद्धतोक्ति चैकाङ्कं कैशिकीवृत्तिभूषितम् ॥
एकाङ्कं वा भवेद्द्व्यङ्कं विमर्शमुखसन्धिमत् ।
सगेयलास्यं यतिमत्खण्डताललयान्वितम् ।
एकविश्रामसहितं यथा स्यात्केलिरैवतम् ॥

शारदातनयः

हस्तपाटाः

नागबन्धः स्वस्तिकश्चालगश्शुद्धिस्तथैव च ।
समस्खलित इत्येते हस्तपाटास्तु पञ्च च ॥
सद्यो जाताद्वामदेवात्तथाऽघोराभिधादपि ।
ततस्तत्पुरुषाख्याच्च ततश्चैशानसंज्ञितात् ॥
एभ्यो मुखेभ्यः पञ्चभ्यो जाता गौरीपतेः क्रमात् ।
ब्रह्मविष्णुमहेशार्कचन्द्रास्तेषां च देवताः ॥
एते च सर्वपाटानां मुख्यत्वेन प्रकाशिताः ।
नागबन्धे नागबन्धः पत्रनश्च ततःपरम् ॥
एकश्चैव सरश्चैव ततो दूसरसंज्ञिणः ।
सञ्चारश्चाथ विज्ञेय इति सप्तभिदा मताः ॥
अथ स्वस्तिकभेदास्तु स्वस्तिको बलिकोहलः ।
तथा च फुल्लविक्षेपः सञ्चारविलिखी ततः ॥
कुण्डली विक्षेपकश्च पूरकाख्यस्ततःपरम् ।
खण्डपूर्वो नागबन्ध इति सप्त स्मृताः क्रमात् ॥
अलगश्च तथाऽऽसारो विश्रामाख्यस्तथैव च ।
ततःपरं स्याद्विषमखिलीस्फुरणकस्तथा ॥
सरिः स्फुरी च सप्तस्युरलगस्य भिदा इमाः ।
शुद्धस्वरः स्फुरणकश्चाडुलिर्वलितकाभिधः ॥
ततोऽवघटसंज्ञश्च तकाराख्यस्ततःपरम् ।
माणिक्यवल्लीका चेति सप्त शुद्धैर्भिधा मताः ॥
समस्खलितसंज्ञश्च विघटस्सदृशस्तथा ।
खली चाडुखलीचैवानुत्फुल्लो खुत्तसंज्ञकः ॥
समस्खलितकस्यैते सप्तभेदाः प्रकीर्तिताः ।
पञ्चत्रिंशदमी पाटास्तलपाटा इति स्मृताः ॥
विषमोऽर्धसमः कोणाहतस्संभ्रान्त इत्यपि ।
हस्तपाटास्तु चत्वारो नन्दिकेश्वरसम्मताः ।
उत्फुल्लः कलकश्चैव पाण्यन्तरनिकुट्टकः ॥

दण्डहस्तः पिण्डहस्तो युग्महस्तोऽर्धहस्तकः ।
स्थूलहस्तोऽर्धार्धहस्तः पार्श्वपाणिस्ततःपरम् ॥
समपाणिश्च विषमपाणिश्चैवार्धपाणिकः ।
पाणिहस्तः कर्तरी च क्तश्च समकर्तरी ॥
विषमाद्या कर्तरी च नागबन्धस्तथैव च ।
ततोऽवघटसंज्ञश्च स्वस्तिकश्च समग्रहः ॥
पटहादिष्वमी हस्तपाटा इत्येकविंशतिः ।
उल्लोदश्चैव निर्घोषः तत स्यात्खण्डकर्तरी ॥
पाटान्तरो दण्डहस्तः तथा समनखाभिधः ।
बिन्दुर्यमलहस्तश्च रेचितो भ्रमरस्तथा ॥
विद्युद्विलासो लग्नाख्यस्ततस्स्यादर्धकर्तरी ।
रेफश्च समपाणिश्च परिवृत्तस्तथेत्यमी ॥
पटहादौ हुडुक्कायामपि षोडश कीर्तिताः ।
तलप्रहारसंज्ञश्च प्रहारो खिलितस्तथा ॥
अर्धसञ्चलिसञ्चश्च तथैव गुरुगुञ्जितः ।
विषमोऽभ्यस्त इत्यष्टौ पाटास्तु विषमा मताः ॥
त एव वाद्यतत्त्वज्ञैरपाटा इति कीर्तिताः ।
सञ्चो विच्छुरितश्चेमौ स्यातामलगपाटकौ ॥
भ्रमरः कुञ्चितश्चैव चित्रपाटौ प्रकीर्तितौ ।
अष्टाशीतिरिमे हस्तपाटास्सर्वे तु मिश्रतः ।
एषामुत्पादका हस्ताः लक्षणीयास्तु लोकतः ॥

वेमः

हस्ताः

पताकस्त्रिपताकश्च तथावै कर्तरीमुखः ।
अर्धचन्द्रो ह्यरालश्च शुकतुण्डस्तथैव च ॥
मुष्टिश्च शिखराख्यश्च कपित्थः खटकामुखः ।
सूच्याख्यः पद्मकोशः सर्पशिरा मृगशीर्षकः ॥
काङ्गूलकोऽलपद्मश्च चतुरो भ्रमरस्तथा ।
हंसास्यो हंसपक्षश्च सन्दंशो मुकुलस्तदा ॥
ऊर्णनाभस्ताम्रचूडश्चतुर्विंशतिरीरिताः ।
असंयतास्संयुताश्च गदतो मे निबोधत ॥
अञ्जलिश्च कपोतश्च कर्कटस्स्वस्तिकस्तथा ।
खटकावर्धमानश्च ह्युत्सङ्गो निषधस्तथा ॥
दोलःपुष्पपुटश्चैव तथा मकर एव च
गजदन्तोऽवहित्थश्च वर्धमानस्तथैव च ॥
हस्ता मया प्रोक्तास्त्रयोदश ।
नृत्तहस्तानतश्चोर्ध्वं गदतो मे निबोधत ॥
चतुरश्रौ तथोद्वृत्तौ तथा तलमुखौ स्मृतौ ।
स्वस्तिकौ विप्रकीर्णौ चाप्यरालः खटकामुखौ ॥
आविद्धवक्रौ सूच्यास्यौ रेचितावर्धरेचितौ ।
उत्तानवञ्चितौ चैव पल्लवौ च तथा करौ ॥
नितम्बावपि विज्ञेयौ केशबन्धौ तथैव च
लताख्यौ च तथा प्रोक्तौ करिहस्तस्तथैव च ॥
पक्षवञ्चितकौ चैव पक्षप्रद्योतकौ तथा
ज्ञेयौ गरुडपक्षा च दण्डपक्षावतःपरम् ॥
ऊर्ध्वमण्डलिनौ चैव पार्श्वमण्डलिनौ तथा
उरोमण्डलिनौ चैव उरः पार्श्वार्धमण्डलौ
मुष्टिकस्वस्तिकौ चापि नलिनीपद्मकोशकौ ।
अलपल्लवोल्बणौ च ललितौ वलितौ तथा ॥
चतुष्षष्टिकराह्येते नामतोऽभिहिता मया ।

भरतः

हरिपालस्तु, अर्धपताक, मयूर, बाण, सिंहमुख, अपवेष्टित, उद्वेष्टित, व्यावृत्त, परिवृत्त, डमरु, वर्तनैरसंयुतहस्तैः कर्तरी-स्वस्तिक, चतुरस्रस्वस्तिक, पताकस्वस्तिक, कलश, उत्सङ्ग, तिलक, नागबन्ध, वेष्णवैः, संयुतहस्तैः, दण्डहस्ताख्यनृत्तहस्तेन चाधिकतया, केषांचित्प्रसिद्धहस्तानां त्यागेन च हस्तानां सप्ततिरिति प्राह

विप्रदास कुम्भौ तु, उपधान, सिंहमुख, कदम्ब, निकुञ्चकैरसंयुतैर्योगप्रद, आलिङ्गन, द्विशिखर, कलापक, किरीट, चषक, लेखनैस्संयुतहस्तैश्च, वरदाभयेन नृत्तहस्तेन च, क्रमादशीतिरेव स्युः सर्वे संभूयहस्तका इत्यूचतुः । सोमेश्वरस्तु चतुर्विंशतिरसंयुतान्, त्रयोदश संयुतान्, सप्तविंशतिनृत्तहस्तान्, संभूय चतुष्षष्टिकरान् लक्षितवान् । स च भरतस्य ललितवलिताभिध नृत्तहस्तद्वयं मुक्त्वा चतुष्षष्टिकरानाह । ललितवलिताभिधौ पताकस्य नामान्तरेण निर्दिष्टौविति मन्यते ।

शार्ङ्गदेवस्तु अलपल्लवाबुल्बणौ इति भरतोद्देशं पठित्वा ललितवलिताभ्यां मिलित्वा सप्तषष्टिकरान् वक्ति ।

ज्यायनः

"यद्येवं मिलितास्सर्वे षट्षष्टिस्त्रिविधा अपि ।
"चतुष्षष्टिकराह्येते नामतोऽभिहिता मया" ॥
इत्युक्तं ब्रह्मपुत्रेण भरतेनापि तत्कथम् ।
अयुक्तेषु च सूच्यास्यः स्वस्तिकस्संयुतेष्वपि ॥

तावेवात्र समानाख्यौ नृत्तहस्तौ प्रकीर्तितौ ।
यत्तु नामत इत्याह मुनिस्सत्यं न चान्यथा ॥

पल्लवावेव कलितौ लताख्यौ वलिताविति ।
निश्चित्य नृत्यहस्तेषु हित्वा तद्वितयं पुनः ।
सोमेश्वरादयः केचित्सप्तविंशतिमूचिरे ॥

स्वस्तिकौ विप्रकीर्णौ च रेचितावर्धरेचितौ ।
नामभेदान्मिथो भिन्नौ तद्वदत्रापि मन्यताम् ॥

स्यातां येषां मते भिन्नावुल्बणावलपल्लवौ ।
मण्डलानां च सामान्यमण्डलत्वमिति ध्रुवम् ॥

सन्त्यज्य त्रितयं तेषु नृत्तविद्याविशारदैः ।
एवं चेन्न पृथक् स्यातां रेचितावर्धरेचितौ ॥

उल्बणावलपद्मौ च भिन्नौ यदि मुनेर्मते ।
बहुत्वं प्राप्नुतश्चेतावलपद्मोल्बणाविति ॥

अञ्जल्यादेः करद्वन्द्वप्रयोज्यस्य कथं मुनिः ।
उक्त्वैकवचनं नृत्तहस्ते द्विवचनं व्यधात् ॥

संयुक्तयोस्तयोस्सिद्धिः हस्तत्वे सततं भवेत् ।
नृत्तहस्तेषु हस्ताभ्यां हस्तेनैकेन वा भवेत् ।
हस्तत्वसिद्धिरित्यस्मात्कारणे उभयोरपि ॥

ताम्रचूडाद्वर्धमानाल्ललिताख्यात्परे कराः ।
ये प्रोक्तास्त्रिविधास्तेभ्यः पूर्वे ये कथिताः कराः ॥

तेष्वर्धचतुरश्राख्यं विहाय मिलिताः किल ।
चतुष्षष्टिर्भवन्तीति केचिदूचुर्विपश्चितः ॥

सप्तषष्टिर्भवन्तीति रत्नाकरकृदभ्यधात् ।
चतुष्षष्टित्वमेतेषां शास्त्रयुक्तिबहिष्कृतम् ॥

सप्तषष्टित्वमाश्रित्य चतुष्षष्टित्वसिद्धये ।
उपपत्तिमवोचद्यां निश्शङ्कस्सापि निष्कला ॥

पल्लवाख्यावुल्बणयोस्स्वस्तिकौ विप्रकीर्णयोः ।
पार्श्वमण्डलिनोर्हस्तौ उरोमण्डलिनौ तथा ॥

स्यातां विशेषणं तेन न भिन्नाः पल्लवादयः ।
विशेषणविशेष्ये हि न स्यातां भिन्नगामिनी ॥

नीलमुत्पलमित्यत्र न हीष्टं पङ्कजाविति ।
यथा लोके देवदत्तदण्डौ सिद्धौ पृथक्त्वतः ॥

पृथक् प्रतीतो भजतो विशेषणविशेष्यताम् ।
दण्डः पुरुषवानेषः पुरुषो दण्डवानिति ॥

तथैते विप्रकीर्णाद्याः स्वस्तिकाद्यास्त्रयस्तथा ।
पृथक्सिद्धाः पृथक्ज्ञाताः कर्मबुद्ध्यपेक्षया ॥

विशेषणविशेष्यत्वे प्राप्नुवन्ति परस्परम् ।
विप्रकीर्णस्वस्तिकाख्यावन्यावुल्बणपल्लवौ ॥

एवमन्यत्तृतीयोऽपि विपर्यस्तविशेषणः ।
एवमेते त्रयो हस्ताः तदुक्तैश्च जह त्रिभिः ॥

एवं सति षडन्ये स्युः विशिष्टा हस्तकाः क्रमात् ।
रूपभेदप्रसिद्ध्योयमविशिष्टविशिष्टयोः ॥

वैशिष्ट्योऽपि पुनस्सप्तषष्टित्वे पर्यवस्यति ।
विशेषणविशेष्यत्वे कृतमैक्यं न युज्यते ॥

हस्तेष्वतिप्रसङ्गस्स्यात्तथा सति दुरुत्तरः ।
सप्तषष्टित्वसंख्याऽपि नेयमैकान्तिकी मता ॥

आनन्त्यादभिधेयानां न च लोकानुसारतः ।
उत्पन्ना अनयारीत्याप्येतच्छास्त्रेण कथ्यते ॥

आचार्यैश्च तथैवेत उद्दिष्टा लक्षिताः पृथक् ।
तस्मादस्माभिरुक्तैव संख्यात्र ज्यायसी सताम् ॥

....

अञ्जनश्चन्द्रकान्तोऽथ जयन्तश्चेति हस्तकाः ।
त्रयोऽन्ये दर्शितास्ते च प्रदर्श्यन्ते क्रमादिह ॥

नृत्तहस्तेषु नैतेषां संभवो दृश्यते यतः ।
तस्मादेतान्विप्रदासो हस्तकान्नानुमुन्यते ॥

विप्रदासः

हहोरी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि म प ध नि ध स

(अव) स नि ध म ग रि स.

मज

हसितम्—हास्यरसभेदः

हास्यशब्दे द्रष्टव्यम् ।

सप्तस्वरसमारोहे यत्रैकद्वयादिवृद्धितः ।
भवेत्समेन हसितः सोऽलङ्कारः प्रकीर्तितः ॥

अगद्वरः

एकोत्तरप्रवृत्ताभिरावृत्तिभिरुदीरितैः ।
स्वरैरारोहणं यत्र हसितं तं प्रचक्षते ॥

सरिरि गागागा मामामामा पापापापापा धधधधधध निनि-
निनिनिनिनि ।

—वर्णालङ्कारः (अवरोहि)

नीनीनीनीनीनीर्मा धाधाधाधाधाधा पापापापापा मामामामा गागागा रीरी म ।

पण्डितमण्डल

हस्तः—(हस्तःपाणिपादाकृतिः)

हस्तश्चैष्य पताकस्यादूर्ध्वे चलितरूपकः ।

शृङ्गारः

—पाटवाद्यम्

द्वे वा चत्वारि खण्डानि यत्राष्टौ षोडशाथवा ।
देंकारादीनि वाद्यन्ते स हस्तः स्याच्चतुर्विधः ।
चतुरश्रत्र्यश्रमिश्रखण्डतालैः प्रकीर्तितः ॥

वेम:

हस्तकरणानि

आवेष्टिताभिधं पूर्वमुद्वेष्टितमतः परम् ।
व्यावर्तितं तदा ज्ञेयं परिवर्तितमित्यपि ।
चतुर्धैवं तदाख्यातं तल्लक्ष्म व्याहरे क्रमात् ॥

अशोकः

हस्तकर्माणि

मोक्षणं रक्षणं क्षेपो निग्रहश्च परिग्रहः ।
धूननं श्लेषणं स्फोटो विश्लेषो मोटनं तथा ॥
तोलनं ताडनं छेदोत्कृष्टथाकृष्टिविकृष्टयः ।
विसर्जन तथाह्वानं तर्जनं भेद इत्यपि ।
संज्ञया ज्ञातलक्ष्माणि करकर्माणि विंशतिः ॥

अशोकः

हस्तक्षेत्राणि

शिरो ललाटं श्रवण स्कन्धोरःकटिशीर्षकम् ।
नाभीपार्श्वद्वयं तस्मादूर्ध्वं चाधः पुरस्ततः ।
ऊरुद्वयं च हस्तानां क्षेत्राणीति त्रयोदश ॥

अशोकः

हस्तनेरिः—देशीनृत्तम्

चतुर्विंशतिहस्तैश्च संयुतैस्संहतादिभिः ।
दशभिस्स्थानकैश्चारीषट्केण च विनिर्मिता ॥
हस्तनेत्रशिरोभेदचमत्कारेण योजिता ।
विलम्बादादितालेन दिक्चक्राभिमुखा गतिः ।
हस्तनेरिरियं प्रोक्ता भरतादिमुनीश्वरैः ॥

चतुर्विंशति हस्ताः असंयुता भरतोक्ताः । दशस्थानानि—संहतं मण्डलं, स्वस्तिकं, चतुरश्रं कुञ्चितं वैशाखं समपाद अश्वक्रान्तं वैष्णवं उत्कटं—इति । षट्चार्यः—स्तम्भक्रीडनिका, अर्ध्यर्धिका, अड्डिता, ऊरुस्खलितिका, पुराटी, करिहस्ता इति ।

हस्तपत्रम्—अङ्गुलिभूषणम्

हस्तपाटः

ये पाटाः पटहे प्रोक्ताः तेषां विविधगुम्भनात् ।
हस्तोद्भवाः पाटभेदाः हस्तपाटाः प्रकीर्तिताः ॥

शार्ङ्गदेवः

हस्तप्रचाराः

उत्तानोऽधोमुखः पार्श्वगतः पाणिरिति त्रिधा ।
प्रचारं भरतो मेने पञ्चधात्वपरे जगुः ॥
अग्रगोऽधस्तलश्चेति द्वौ त्रयश्च पुरामताः ।
तत्रत्वग्रगमुत्तानेऽधोमुखेऽधस्तलं करम् ॥
अन्तर्भूतं वदन् भट्टस्त्रित्वमेव समादधे ।
उत्तानोऽधस्तलः पार्श्वतलो हस्तोऽग्रतस्तलः ॥
स्वसम्मुखतलश्चोर्ध्वमुखोऽधोवदनस्तथा ।
पराङ्मुखस्संमुखश्च हस्तोन्यः पार्श्वतो मुखः ॥
ऊर्ध्वगोऽधोगतः पार्श्वगतो हस्तोऽग्रगोऽपरः ।
सम्मुखे गत इत्येतान् प्रचारान् दश पञ्च च ॥
लक्ष्यलक्षणतत्त्वज्ञः शार्ङ्गदेवोऽभ्यभाषत ।
उत्तानोऽधः पार्श्वतलौ त्रिप्रकारा इमे कराः ॥
परे तदोर्ध्वपार्श्वाधोमुखा इति करास्तु षट् ।
अन्ये त्वग्रतलाद्या ये ऊर्ध्वगाधोगतादयः ॥
उत्तानादिप्रचारेषु भवन्त्यन्तर्गता इति ।
निर्णीय विप्रदासेन प्रचाराष्षडुदीरिताः ॥

भट्ट इत्यभिनवगुप्ताचार्यः स तु नाट्यशास्त्रव्याख्याने नवमेऽध्याये उत्तानशब्दार्थाख्यायां त्रैविध्यं वक्ति ।

विप्रदासः

हस्तप्राणाः

प्रसारणं कुञ्चित च रेचितं चापि पुञ्जितम् ।
अपवेष्टितकं चापि प्रेरितोद्वेष्टिते अपि ॥
व्यावृत्तः परिवृत्तश्च सङ्केतस्तदनन्तरम् ।
चिह्नं पदार्थटीकेति प्राणा द्वादश हस्तजाः ॥

शृङ्गारः

हस्तमुक्तावली

शुभङ्करकृता। हस्तमुक्तावलीसमुद्धृतिका इति काचन व्याख्यापि नेपालेषु लभ्यते। कालः 1520.

हस्तमुक्तावलीसारसमुद्धृतिका

घनश्यामकृता अयं ग्रन्थः शुभङ्करकृतहस्तमुक्तावलीव्याख्यारूपः अतिविपुलः। कालः क्रै. प. 1618.

हस्तली—बाहुभूषणम्

हस्ताभिनयः

पताकहस्तस्थामाङ्गुलीनां वैरल्येन कर्तव्यः

महाराष्ट्रे

हस्तिनीहस्तः

हस्तिन्यामर्धचतुरो रेचितौ ह्यपवेष्टिता।
गान्धाराख्यस्वरश्चापि हस्तिनी स्वर इष्यते॥

शृङ्गारः

ललाटस्याग्रभागेऽपि स्वांसदेशेऽपि वक्षसि।
नाभौ च मृगशीर्षाख्यो ह्यलपल्लववेष्टितः॥

पद्मिन्यामपि चित्रिण्यां हस्तिन्यां च विशेषतः
शङ्खिन्यां च क्रमेणैव संयोज्यास्तु नृतिक्रमे॥

एतन्नन्दीश्वरमतम्

कुचिमारस्तु,

ललाटेंसेह्युरस्सीम्नि कुक्षेरग्रेच निश्चलः।
हस्तिन्यामपि शङ्खिन्यां चित्रिण्यां च नृतिक्रमे॥
पद्मिन्यां च क्रमेण स्यात् मृगशीर्षाभिधः करः॥

हस्तिन्या अभिनयः

अलपल्लवमृगशीर्षयोरुरःस्थलधारणेन कर्तव्यः।

महाराष्ट्रे

हस्तिशीला—स्त्री

महाहनुललाटाच मांसलोपचयान्विता।
पिङ्गाक्षी रोमशाङ्गी च गन्धमाल्यासवप्रिया॥
कोपनास्थिरसत्त्वा च जलोद्यानवनप्रिया।
मधुरामिरता चैव हस्तिसत्वा प्रकीर्तिता॥

भरतः

हाटकवराली—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि ग स.

मत

हाटकाभरणम्—मेलरागः (कीरवाणीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स
(अव) म नि प म रि म ग स

मत

हाटकाम्बरी—मेलकर्ता (रागः)

स रि ० ० ग म ० प ० ० ध नि स.

मत

हारः—व्यालम्बमुक्तालता

वक्षोभूषणम्।

हारदामविलासः—चालकः

अंसमध्यगतौ चारुलुठदङ्गुलिपल्लवौ।
पततो युगपद्यत्र हस्तौ विभ्रमशालिनौ।
हारदामविलासाख्यः रसे चालक उच्यते॥

वेमः

हावः—अनुभावः

अङ्गजोऽनुभावः। भावहेलाशब्दौ पश्यत।
भावात्समुत्थितो हावो हावाद्धेला समुत्थिता॥
भावस्याधिकृतं सत्त्वं व्यतिरिक्तं च योनिषु।
नैकावस्थान्तरकृतं हावं तमिह निर्दिशेत्॥

भरतः

बहुविकारात्मा भ्रूतारकचिबुकग्रीवादेर्धर्मः स्वचित्तवृत्तिं परत्र जुह्वतीं ददतीं कुमारीं हावयातीति हावः। सा चाद्यापि स्वयं रतेः प्रबोधं न मन्यते। केवलं तत्संस्कारबलात्तथा विकारान्करोति। यैर्द्रष्टा तथा कल्पयति। स्मितं किञ्चिन्मुग्धमित्याद्युदाहरणम्।

अभिनवः

सबाष्पगद्गदालापः सम्भ्रतापाङ्गवीक्षितम्।
प्रेमदाक्षिण्यवृत्तिश्च तरुण्या हाव इष्यते॥

पद्मश्रीः

स्मिताक्षिभ्रूविकारो यः शृङ्गाराकारसूचकः।
मन्मथावेशको ज्ञेयो हावश्चित्तसमुत्थितः॥

शारदा

प्राप्तेषु शृङ्गाररसमाह्वयेषु तन्व्यास्तु कामाङ्कुरचिह्नभूतम् ।
उत्पद्यते यस्स्मितवीक्षितं च यदोपवक्त्रं कथितस्स हावः ॥

शिङ्गिः

प्रियविलोचनानलज्वलितमदनतापनिर्वापणसुधासारसोदरस्मितं, प्रतिपदभङ्गिविदग्धवचनं, अपाङ्गगमागमिकलोकिते, स्नेहनिष्पन्दिप्रेमानुबन्धिकुलपालिकाचरणसूचिदाक्षिण्यानुवर्तिबाष्पभरगद्गदकण्ठकुटीदुःखनिर्वापबाष्पगद्गदमालपितं यत्तरुण्याः स हावः ।

सागरः

हासः—स्थायिभावः

हासो नाम परचेष्टानुकरणकुहकासंबद्धप्रलापपौरोभाग्यमौर्ख्यादिभिरुत्पद्यते । तमभिनयेत्पूर्वोक्तैर्हसितादिभिरनुभावैः । पूर्वोक्तैः हास्यरसोक्तैरनुभावैरित्यर्थः ।

भरतः

हास्यः—रसः

हास्यो नाम रसो हास्यस्थायिभावात्मको भवेत् ।
वचनालङ्कारगात्रैर्विकृतैः स्वपराश्रितैः ॥
नटेनानुकृतरेषविभावैरुपजायते ।
अनुभावा भवन्त्यस्य स्पन्दो नासाकपोलयोः ॥
तथौष्ठचलनं स्वेदो दृष्टिव्याकोशकुञ्चने ।
मुखरागः पार्श्वपीडेत्याद्यास्तैरभिनीयते ॥
अवहित्थालस्यतन्द्रानिद्राग्लान्यादयः स्मृताः ।
सञ्चारिणो द्विधा चायं स्वपराश्रयतो भवेत् ॥
स्त्रीनीचप्रकृतावेष भूयिष्ठो दृश्यते रसः ।
षड्भेदाश्चास्य विज्ञेयाः त्रिविधां प्रकृतिं श्रिताः ॥
स्मितं च हसितं च स्यादुत्तमप्रकृतौ नरे ।
भवेद्विहसितं चोपहसितं मध्यमे नरे ॥
नीचेऽपहसितं चातिहसितं च प्रवर्तते ।
ईषद्विहसितैर्गण्डैः कटाक्षैरप्यनुल्बणैः ॥
अलक्षितद्विजं धीरं स्मितमित्युच्यते बुधैः ।
उत्फुल्लाननेत्रं यद्गण्डैर्विकसितैर्युतम् ॥
किञ्चिल्लक्षितदन्तं च हसित तत्प्रकीर्तितम् ।
आकुञ्चिताक्षिगण्डं यत्सुस्वरं मधुरं तथा ॥
कालागतं सास्यरागं तद्वै विहसितं स्मृतम् ।
निकुञ्चितांसशीर्षं यज्जिह्मदृष्टिनिरीक्षणम् ॥
उत्फुल्लनासिकं यत्स्यात्तन्नोपहसितं तु तत् ।
अस्थानप्रभवं साश्रुनेत्रमुत्कम्पितांसकम् ॥
शिरः कम्पयुतं यच्च तच्चापहसितं स्मृतम् ।
संरब्धसाश्रुनयनं विकृष्टस्वरमुद्धतम् ॥
करोपगूढपार्श्वं यत्तच्चातिहसितं भवेत् ।
वाङ्नेपथ्याङ्गिकात्मायं शृङ्गारश्च त्रिधा स्मृतः ॥
यद्यत्प्रहसनं वाक्यं सहासो वाचिकः स्मृतः ।
विपर्यासेन विक्षेपो माल्याभरणवाससाम् ॥
यस्सनेपथ्यजो हास्य इति निर्णीयते बुधैः ।
विकटाभिनयत्वं च यदाङ्गानां विलोक्यते ।
स्वभावाद्वाऽथ कपटात्स हास्यस्त्वाङ्गिको भवेत् ॥

विप्रदासः

सावहित्थैस्सविकृतैर्नेपथ्यैर्व्यङ्गदर्शनैः ।
असंबद्धैस्तथालापैर्हासः स्यात्कुहकादिभिः ।
स्वप्नावहित्थालस्याः स्युस्तन्द्राद्या व्यभिचारिणः ॥

सागरः

हास्यरसो हासप्रभवः । तस्य विकृताकृतिविश्लेषादयो विभावाः । गण्डोल्लसननयनविकासदर्शनप्रकाशा अनुभावाः । निद्रालस्यश्रमादयो व्यभिचारिणः । द्विविधश्चायं आत्मस्थःपरस्थश्च । यथा—स्वयं हसति तदात्मस्थः । यदा तु परं हासयति तदा परस्थः । आत्मस्थो यथा—पाणौ कङ्कणमुत्फणः पशुपतेर्हासोद्गमः पातु वः ; इति । परस्थो यथा—भिक्षो मांसनिषेवणमित्यादि । स्मितादयो भेदाः षट् । एषां च स्वपरस्थविभावभेदाद्द्वादश भेदाः । उत्तममध्यमाधमभेदात्पुनस्त्रिधा ।

रसविवेकः

अप्प्रत्ययान्तहशब्दाऽयं हास इत्यभिधीयते ।
घञन्तो हासशब्दस्तु द्वयोः प्रत्यययोरपि ॥
विकृताङ्गवयोरूपभाषालङ्कारकर्मभिः ।
जनान्हासयतीत्येवं तस्माद्धास्यः प्रकीर्तितः ॥

शारदातनयः

हास्यम्

हास्यानि तेन वस्तूनि यद्दृष्ट्वा दुःखितोऽपि तत् ।
सहसा हसति स्पष्टमुखीवं विगतज्वरः ॥

भावविवेकः

हास्यकरणम्—नृत्तकरणम्

स्थानकन्त्वेकजान्वाख्यं मस्तकन्तु प्रकम्पितम् ।
अवहित्थकरौ हास्यदृष्टिश्चार्येपि हास्यका ।
यत्रैवं क्रियते नृत्तं तद्धास्यकरणं मतम् ॥

हास्यचारीलक्षणम् ।

विकटा हास्यहेतुश्च विदूषककृता यथा
हास्या गतिरिति ख्याता तदङ्गोपाङ्गसङ्गता ॥

हास्यरसः

सोऽयं हास्यो रसो नाम परिहासनिमित्ततः
यत्किञ्चिच्चेष्टयत्येव पुरुषानपि धीमतः ॥

भावविवेकः

हास्या—दृष्टिः

क्रमशः कुञ्चितपुटा विभ्रान्ता स्वल्पतारका ।
हास्या दृष्टिः प्रयोक्तव्या कुहके हास्यकर्मणि ॥

सोमेश्वरः

किञ्चिदभ्यन्तरालीनं विचित्रभ्रमणोज्ज्वलम् ।
दधती तारकायुग्ममाकुञ्चितपुटद्वयम् ॥
लोकानुसारतो मन्दमध्यतीव्रतयान्वितम् ।
मनो विनोदिनी दृष्टिर्हास्या हास्ये प्रशस्यते ॥

वेमः

हास्या दृष्टिरसावुक्ता सद्भिर्विस्मापने मता ।

अशोकः

अव्यक्तसञ्चारवती दृष्टिर्हास्या प्रकीर्तिता

शारदातनयः

हिन्दुघण्टारवः—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि ध स.
(अव) स नि ध नि प ध म ग रि ग स.

मञ्ज

हिन्दोलः—मेलरागः

हिन्दोलेऽथ रिपौ त्याज्यौ कोमलो धैवतो भवेत् ।
द्वितीयप्रहरोत्तरगेयः ।

अहोबिलः

—रागः

हिन्दोलको रिधत्यक्तः सन्यो गदितो बुधैः ।
मूर्छना शुद्धमध्या स्यादौडवः काकलीयुतः ॥

दामोदरः

...सिद्धासु सप्तजातिषु धैवतीम् ।
आर्षभीं च परित्यज्य हीन्दोलो नाम जायते ॥

धैवतर्षभसंत्यक्तः षड्जन्यासग्रहांशकः ।
आद्यालङ्कारवर्णोऽसौ शुद्धमध्यममूर्छनः ॥
काकलीसङ्गसुभगो हिन्दोलो लक्षितस्ततः ।
मार्गहिन्दोलजातोऽथ हिन्दोलस्तारमध्यमः ॥
षड्जन्यासग्रहांशश्च षड्जपञ्चमकम्पितः ।
अयमेव वसन्तस्स्याद्देशीहिन्दोल एव च ॥

हरिः

न्यासांशग्रहसंध्वनिश्च सुरभोगश्शुद्धमध्यान्वितः
शृङ्गारे स्फुटकोकिलप्रियलसत्तानस्मरैकाधिपः ।
धैवत्यार्षभिकाख्यजातिरहितस्सर्वस्वजातिष्वलौ
हिन्दोलो रिधवर्जितश्च हृदयस्यान्दोलिताज्जायते ॥

नान्यः

षड्जन्यासांशसंभूतो धैवतर्षभवर्जितः ।
आर्षभीधैवतीवर्जः हिन्दोलस्सर्वजातिजः ॥

कश्यपः

रागः (औडुवः)

षड्जन्यासग्रहांशोयं हिन्दोलो रिधवर्जितः ।
अधैवत्यार्षभाज्जातो वीरशृङ्गारयोस्सदा ॥
धैवतीमार्षभीं विना अन्यजात्युत्पन्नोऽयमित्यर्थः ।

नारायणः

-रागः

धैवत्यार्षभिकावर्जं शुद्धजातिसमुद्भवः ।
षड्जन्यासग्रहांशस्स्यात् हिन्दोलो रिधवर्जितः ॥
निमन्द्रः काकलीयुक्तो वसन्ते गीयते बुधैः ।
सांशत्वं मध्यमाषाड्जानिषादिन्या निमन्द्रता ।
पञ्चम्या काकलीत्वं च गान्धार्या रिधहीनता ॥

मोक्षः

—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स ग म ध नि स.
(अव) स नि ध म ग स.

मञ्ज

-रागः

देशी वसन्तसदृशो हिन्दोलो रागजो मतः

मदनः

हिन्दोलकः—रागः

रिषभेण निषादेन समषड्जो विराजितः ।
अन्दोलितो निजस्थाने मध्यमादौ विलम्बितः ॥
पञ्चमे मध्यमे चैव नित्यं भवति नान्यतः ।
एष पूर्णः स्वरैस्सर्वैः ख्यातो हीन्दोलको वरः ॥

सोमेश्वरः

हिन्दोलवसन्तः—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स ग म ध नि स.
(अव) स नि ध प म ध म ग रि ग म.

मञ्ज

हिन्दोलरागध्यानम्

नितम्बिनी मन्दतरङ्गितासु डोलाम् खेलासुखमादधानः ।
खर्वःकपोतद्युतिकामयुक्तो हिन्दोलरागः कथितो मुनीन्द्रैः ॥

सङ्गीतसरणिः

न्यग्रोधाग्रजटाग्रबद्धकनकप्रद्योतडोलाग्रने
श्रीकृष्णे कमलैश्च पूजनपरां भक्तिप्रयुक्तात्मकाम् ।
गौराङ्गीं मणिभूषणां मुरलिकागानप्रियां मे मनो
हिन्दोलां वरचित्रवस्त्रलसितां तुङ्गस्तनीं ध्यायति ॥

रागसागरः

हिन्दोली—हस्तः

हिन्दोल्यामर्धचतुरम् ।

भ्रमरः

हिमक्रिया—रागः

सप्तमकांशन्यासा धैवतषड्जेन सर्वथा त्यक्ता ।
गापन्यासगतारा हिमकृतिरत्रोदिता कविभिः ॥

नान्यः

निषादांशग्रहन्यासा षड्जधैवतवर्जिता ।
गापन्यासा गतारा च सदा हिमकृतिर्मता ॥

मतङ्गः

हिमजः—मेलरागः (शुभपन्तुवरालीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म रि ग रि स.

मञ्ज

हिमवर्धिनी—मेलरागः (हनुमत्तोडीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि स.
(अव) स नि ध प म ध म ग रि स.

मञ्ज

हिमवन्तिकः—मेलराग (गमनश्रममेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध नि स.
(अव) स नि ध प म प ग ग रि स.

मञ्ज

हिरण्यक्रिया—मेलराग (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स म ग म प ध स.
(अव) स नि ध प म ग म स

मञ्ज

हिरण्यलता—मेलरागः (हनुमत्तोडीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि म प ध नि स.
(अव) स ध प म ग रि स.

मञ्ज

हुङ्कारः—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)

गतप्रत्यागतत्वेन समन्द्रा द्विस्वरा कला ।
अन्यास्त्वेकैकवृद्धाः स्युर्हुङ्कारे षट्कलाः स्मृताः ॥

जगदरः

स्वरमेकैकमारुह्य प्रत्यागच्छेत्पुनः पुनः ।
विदधीत कलाच्छेदं हुङ्कारे प्रथमे स्वरे ॥

सरिसा, सरिगरिसा, सरिगमगरिसा, सरिगमपमगरिसा
सरिगमपधपमगरिसा, सरिगमपधनिधपमगरिसा ।

मोक्षदेवः

हुडुक्का—अवनद्धम्

एकहस्ता हुडुक्का स्यान्मध्येऽष्टाङ्गुलसम्मता ।
सप्ताङ्गुलापि मुखयोः पिण्डे त्वेकाङ्गुला मता ॥
सपादाङ्गुलिनेन वल्लीवलयनिर्मितम् ।
षट्छिद्रवेष्टितं सूत्रैः तत्र स्यात्कुण्डलीद्वयम् ॥
प्रान्ते तिस्रोऽर्गला ...... एतास्तु कलशा मताः ।
गर्भे च रज्जुमध्यस्थां कुर्यादुदरपट्टिकाम् ॥

विस्तारे त्र्यङ्गुला तस्यां वामतस्तन्तु निक्षिपेत् ।
रज्वा समञ्चिते पक्षद्वयेप्युत्कक्ष्ययोस्तयोः ॥
योजनार्थं विधातव्या द्विगुणा स्कन्धपट्टिका ।
हुडुक्कायाश्चतुर्थांशे छिद्रं पादाङ्गुलं मतम् ॥
कुर्यान्नादार्थमेतस्याश्चाक्षराणि प्रचक्ष्महे ।
टवर्गश्च तवर्गश्च कवर्गः पञ्चमं विना ॥
रकारश्च हकारश्च प्रोक्तान्येतानि षोडश ।
सर्वेषामक्षराणां तु क्षकारोऽत्र प्रशस्यते ॥

सोमराजः

चतुर्विंशाङ्गुलायामाष्टाविंशतिवेष्टना ।
पिण्डेऽङ्गुलमिता सा स्यादष्टाङ्गुलमितान्तरा ॥
एकादशाङ्गुले कार्ये वल्लीमण्डलिके शुभे ।
उद्दलीपिहिते कार्ये षड्रन्ध्रे सूत्रगुम्भिते ॥
अर्गलानि पुरस्त्रीणि द्वे पार्श्वे कलशानि च ।
पश्चादेऽथ विधातव्ये तद्वत्कलशसंयुते ।
मध्ये सूत्रान्तराले च भवेदुदरपट्टिका ॥
तदन्तर्वाङ्कनकाले तु वामहस्तं विनिक्षिपेत् ।
रज्वा समं ...... पक्षद्वयेप्युत्कक्षकौ तयोः ॥
तद्योजनाय द्विगुणा कर्तव्या स्कन्धपट्टिका ।
अङ्गुलस्य चतुर्भागं छिद्रमेकं प्रकल्पयेत् ॥
कृतं भूलोकमल्लेन स्कन्धवाद्यस्य लक्षणम् ।
झेङ्कारोऽत्र हुडुक्कायां प्रधानः परिकीर्तितः ॥

सोमेश्वरः

लक्ष्यते हरिपालेन वाद्यं स्कन्धावजाभिधम् ।
लेयामो हस्तमात्रः स्यान्मध्योऽष्टाङ्गुलसम्मितः ॥
पिण्डोऽङ्गुलमितः कार्यो मुखं सप्ताङ्गुलं मितम् ।
पादाङ्गुलप्रमाणेन कल्पयेद्वलयद्वयम् ॥
सूत्रवेष्टनमात्रेषु रन्ध्रषट्कं च कारयेत् ।
पूर्वोक्तेन प्रकारेण कल्पनीया तथोद्दली ॥
द्वे द्वे सकलशे कार्ये पार्श्वयोर्वलयद्वयोः ।
मध्यरज्वन्तराले च कुर्यादुदरपट्टिकाम् ॥
पट्टिकायां करं वामं वादनावसरे क्षिपेत् ।
हुडुक्कायां चतुर्थांशे नादहेतोश्च वादकः ॥
अङ्गुलस्य चतुर्भागं छिद्रमत्र तु कारयेत् ।
अयुष्यरुचिरां श्लक्ष्णां कुर्वीत स्कन्धपट्टिकाम् ॥
स्कन्धायुजस्य वाद्यस्य वामहस्तस्त्रिधा भवेत् ।
स्कन्धश्च कूर्परः पश्चान्मणिबन्धनमित्यपि ॥
सूचीपूर्वाकर्तरी च तथा डमरुकर्तरी ।
बोल्लवणी वर्णकश्च वाद्या दक्षिणहस्तकः ॥

हरिपालः

—वादः

प्रोच्यतेऽथ हुडुक्काया लक्षणं सूरिसम्मतम् ।
वितस्तियुगदैर्घ्येऽष्टाविंशत्युङ्गलका पुनः ॥
परिणाहेऽङ्गुलं मात्रा पिण्डे सप्ताङ्गुले मुखे ।
वल्लीनिर्मितकुण्डल्यावेकादशाङ्गुलके मते ॥
सपादाङ्गुलकाः स्थौल्ये उद्दलीकृतबन्धने ।
मुखाभ्यां भवतो रन्ध्रे द्विगुणैस्त्रिभिरन्वितैः ॥
कर्तव्यं तत्र कलशमग्रभागेऽर्गलात्रयम् ।
अर्गलायुगलं पृष्ठे बन्धरज्वन्तरे ततः ॥
अङ्गुलत्रयविस्तारां सुशुक्लोदरपट्टिकाम् ।
बध्वा पक्षद्वये गाढं तत्र चोत्कक्षकावुभौ ॥
तयोर्द्विगुणितां स्कन्धपट्टिकां सुदृढां न्यसेत् ।
छिद्रमङ्गुलतुर्यांशसम्मितं नादबोधकम् ॥
भवेद्यस्यां हुडुक्का सा प्रोच्यते वाद्यवेदिभिः ।
वामं वादनकाले च करं स्यात्पट्टिकान्तरे ॥
क्षिप्त्वा स्कन्धे तदा स्कन्दपट्टिकां दक्षिणेन तु ।
पाणिना वादनं कुर्याद्वादको नियतस्सुधीः ॥
देङ्कारवर्जितान्वर्णान्भवन्ति पटहानिह ।
झेङ्कारश्च हुडुक्कायां तदूर्ध्वैर्मुख्यतया मतः ।
इमां स्कन्धावजं केचिल्लक्ष्म ज्ञात्वावजं जगुः ॥

मोक्षदेवः

हुदामतिः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेळजन्यः)
(आ) स रि म प ध स .
(अव) स नि ध प म ध म ग स .

मत

हुरुमयीध्वाडः—देशीनृत्तम्
सूत्रपूर्वं वामपादे कुट्टनादुत्प्लुतिर्यदा ।
संलग्नो दक्षपादस्य जानुमूर्ध्नि पदेतरः ॥
तिर्यक्प्रसारितो दक्षो वलनाद्वामपादगः ।
उक्ता हुरुमयी सद्भिर्ध्वाडविधा विशारदैः ॥

वेदः

हुल्लम्—देशीनृत्तम् (उडुपाङ्गम्)

स्थानके चतुरश्रे च शिखरद्वितयं हृदि ।
कुर्याल्लताकरो तत्रोत्तानौ नम्रतया पपु. ॥
अलातां चारिकां कृत्वा चतुरश्रे समाश्रयेत् ।
एवमङ्गान्तरं कृत्वा पुनः पार्श्वद्वये तथा ॥
अलाता दक्षिणे द्विःस्याद्वामपार्श्वे तथैव च ।
हृदि स्यात्सव्यशिखरो वामपार्श्वे प्रसारितः ॥
दक्षपार्श्वमुखो भूत्वा गारुडं स्थानकं चरेत् ।
पुनःप्रसारणं वामपताकस्य समाचरेत् ॥
दक्षिणः प्रसृतः पार्श्वे भ्रमरीं वामतश्चरेत् ।
एवमेव विधातव्यं वामदक्षिणयोर्नटैः ॥
सम्मुखं गारुडं प्रोक्तं यथापूर्वं पुरातनैः ।
वामवर्तेन तिरिपं ततश्चरणकुट्टनम् ॥
पुरोऽलपद्मद्वितयं पर्यायेण व्रजेदधः ।
हृदये वामशिखरो दक्षः पार्श्वे प्रसारितः ॥
तकारलक्षणं प्राहुः सङ्गीतज्ञविचक्षणाः ।
लघुशेखरतालेन हुल्लोडुपमुदीरितम् ॥

वेदः

हुसेनी—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि ध नि स.
(अव) स नि ध म प म ग रि ग स.

मञ्ज

हृच्छिका—रागः (षाडवः)

आन्दोलितसपा धान्तग्रहा मध्यमवर्जिता ।
गेया यामद्वयादूर्ध्वं शृङ्गारे हृच्छिका बुधैः ॥

नारायणः

हृदयोन्मूलिनी—श्रुतिः

धैवतस्य तृतीया श्रुतिः ।

हृष्टा—दृष्टिः

हासगर्भा विशत्तारा चञ्चला च निमेषिणी ।
किञ्चिदाकुञ्चिता दृष्टिर्हृष्टा हासे नियुज्यते ॥

सोमेश्वरः

स्मिताकृतिर्विशत्तारा फल्गुगल्लयुगाञ्चला ।
मनागाकुञ्चितप्रान्ता दृष्टिर्या च निमेषिणी ।
सा हृष्टा दृष्टिरादिष्टा हासे नृत्तविचक्षणैः ॥

अशोकः

हृष्टयका—मूर्छना (मध्यमग्रामे सप्तमी)

(आ) प ध नि स रि ग म.
(अव) म ग रि स नि ध प. पण्डितमण्डली

हृष्यका—मूर्छना

हृष्यन्त्यप्सरसश्चास्यां गान्धर्वाश्चैव सा यतः ।
सा पञ्चमस्येयं हृष्यका चार्कदेवता ॥

नान्यः

ऋषिकाशब्दे द्रष्टव्यम् ।

हेज्जुज्जि—मेलरागः (गायनप्रियमेलजन्यः)

(आ) म रि ग रि म ग म प नि ध स.
(अव) स नि ध प म रि स. मञ्ज

हेणावली—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध स.
(अव) स नि प म ग रि ग स. मञ्ज

हेतुः—लक्षणम्

यत्प्रयोजनसामर्थ्याद्वाक्यमिष्टार्थसाधनम् ।
समासोक्तं मनोग्राहि स हेतुरिति संज्ञितः ॥

भरतः

फलसाधनशक्तियुक्तं मितशब्दार्थं विचित्रभङ्गयुक्तं वचनं हेतुः । यथा—तापसवत्सराजे-षष्ठेऽङ्के कृतमरणनिश्चयां वासवदत्तां परिबोधय-यौगन्धरायण आह । आसृष्टेः प्रतिपार्थिवमित्यादि । अत्र देव्या यत्कृतं तदिष्टार्थसाधनमेव । अचिरेणैव शुभफलमनुभवसीति ।

हेतुचिन्तनम्—सन्ध्यङ्गम्

मातृगुप्तमते मुखसन्ध्यङ्गम् (द्वितीयं)

प्रार्थनाविषये कार्यकारणविचारः ।
गालवराजसंवादो मायामदालसनाटके ।

सागरनन्दी

हेत्ववधारणम्—सन्ध्यन्तरम्

निश्चयो हेतुनार्थस्य मतं हेत्ववधारणम् । यथा—शाकुन्तले स्त्रीणामशिक्षितेत्यादि दुष्यन्तवाक्यम् । अत्र परभृतनिदर्शनोपबृंहितेन स्त्रीत्वहेतुना मृषाभाषणस्यार्थस्य निश्चयो हेत्ववधारणम् ।

सिंगः

हेतोर्मिथ्याकल्पना हेत्ववधारणम्। सागरः

यथा— मुद्राराक्षसे— राक्षस भोः दृश्यते जागर्ति खलु कौटिल्यः-इति चाणक्यवाक्यां राक्षसप्रयुक्ते हेतौ अवधारणम्।

भोजः

हेमक्रिया—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.

(अव) स ध प म रि ग म रि स.

मङ्ग

हेमक्री—उपाङ्गरागः

धैवत्यङ्गं तु हेमक्री पग्रहन्यासमन्द्रगा

भट्टमाधवः

हेममन्दारः—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) नि ध नि स रि म ध म प ध नि.

(अव) स प म ग म रि स नि ध स.

मङ्ग

हेमवती—मेलकर्ता (रागः)

स रि ग ० ० ० म प ० ० ० ध नि स

मङ्ग

हेमसारङ्गः—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि प ध प स.

(अव) स प म ग रि स.

मङ्ग

हेमार्णवः—मेलरागः (कामवर्धिनीमेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध नि स.

(अव) स नि ध म ग रि स.

मङ्ग

हेमा—मूर्छना (जीमूतग्रामे चतुर्थी मूर्छना)

मूर्छना मध्यमस्यैव हेमा नाम प्रजायते।
प्रातस्संकीर्तिता सा तु नूनं वित्तप्रदा भवेत्॥

वादिमत्तः

हेलप्रभातं—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि ध स.

(अव) स नि ध प म रि ग रि स.

मङ्ग

हेला—भङ्गतालः

लचतुष्कं गुरुद्वयं पुनर्लचतुष्कं गुरुद्वयम्।
।।।। ऽ ऽ ।।।। ऽ ऽ तुम्बुरु नाट्यम्

—अनुभावः (अङ्गजो विकारः)

य एव हावास्सर्वेषां शृङ्गाररससंभवाः।
समाख्याता बुधैर्हेला ललितामिनयात्मिका॥

भरतः

यदा तु रतिवासनाप्रबोधात्तां प्रबुद्धां रतिमभिमन्यते केवलं समुचितविभावोपग्रहविरहान्निर्विषयतया स्फुटीभावं न प्रपद्यते तदा तज्जनितबहुतराङ्गविकारात्मा हेला हावस्य संबन्धिनी क्रिया रसरत्वावेगवाहित्वमित्यर्थः। वेगेन हि गच्छन् हेलतीत्युच्यते लोके। एवं चोद्विद्योद्विद्य विश्राम्यन् हावः। स एव प्रसग्नैक-स्वभावो हेला। यथा—कुरङ्गीवाङ्गानीत्यादि। अत्र ह्यन्तर्गत-रतिप्रबोधमात्रमुक्तं, न स्वाभिलाषशृङ्गार इति मन्तव्यम्। भाव-हावहेलात्रितयं ब्राह्मणस्योपनयनमिव भविष्यत्पुरुषार्थसत्रपीठ-बन्धत्वेन योषितामामनन्ति

अभिनवः

शृङ्गाररसप्रवृद्धौ या रत्यभिनिवेशनिष्ठा सा हेला।

सागरः

प्रौढेच्छा याभिरूढानां नारीणां सुरतोत्सवे।
शृङ्गारशास्त्रतत्त्वज्ञै र्हेला सा परिकीर्तिता॥

पद्मश्रीः

स एव हावः कार्यरूपेण हेलाकारेण परिणमते। सुकुमार-शृङ्गारचेष्टात्मिका मनोगता नानाप्रकारेणाभिव्यक्तशृङ्गाररसं सूचयन्ती हेला।

नरसिंहः

हैरण्यगर्भकपालगानम्

हैरण्यगर्भं तार्तीयं शुद्धपञ्चमरागतः।
त्रिपुरयुग्तीत्यादि गानम्। कुम्भः

हैरम्बम्—करणम्

पादौ चाषगतिर्यत्र पार्श्वमण्डलिनौ करौ।
वामदक्षिणयोश्शीघ्रं देहं तदनुगं भवेत्।
एतद्धैरम्बकरणं प्रोक्तं हरिमहीभुजा॥

हरिपालः

वीणातन्त्री प्रहारे चमत्कारः ।
तन्त्रीचमत्कारशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

होय्ल्हुरुमयी—स्थलागनृत्तम्
होयलं प्रथमं कृत्वा ततो हुरुमयी भवेत् ।
तिर्यगूर्ध्वं पदा यत्र कुट्टनेन विना यदा ।
होय्लाख्या हुरुमयी तण्डुना प्रतिपादिता ॥ वेदः

होय्लोडुपम्—देशीनृत्तम्
ऊर्ध्वसञ्ज्ञे मण्डले स्याद्वामोर्ध्वं च प्रसारितः ।
पताको दक्षिणं तत्र लताहस्तं च कारयेत् ॥
उत्थाप्य दक्षिणं पादं वामाङ्के नम्रतां चरेत् ।
जान्वन्तिकं वामपार्श्वे शिरः स्थाप्य हृदम्बुजे ॥
शिखरद्वन्द्वमास्थाय दक्षिणावर्ततस्ततः ।
कृत्वा भ्रमरिकां चारीं भवेत्पृष्ठमुखो नटः ॥
पताकयोः प्रसरणं पार्श्वयोः कारयेत्तदा ।
उत्थाप्य वामजानुं च सव्यवद्धृदये तथा ॥
शिखरद्वितयं कृत्वा दक्षिणावर्ततस्ततः ।
पूर्ववत्सम्मुखो भूत्वा वलनद्वितयात्मकाम् ॥
मण्डिभ्रमरिकां कुर्यादेवमङ्गान्तरेण तु ।
वामदक्षिणयोः पार्श्वे पूर्ववत्सर्वमाचरेत् ॥
वामपार्श्वमुखे दक्षपताकस्य प्रसारणम् ।
दक्षपार्श्वे विधायाशु तमेव शिखरं हृदि ॥
कृत्वा पश्चान्मुखो भूत्वा गारुडं स्थानमाचरेत् ।
प्रसारितपुरस्तत्र दक्षिणस्तु पताककः ॥
तथैवाङ्गान्तरेणापि पश्चाद्वक्रस्तु नर्तकः ।
सम्मुखे चतुरश्रेऽत्र प्रसारितपताककः ॥
दक्षपार्श्वे दक्षिणस्तु वामं शिखरमाचरेत् ।
हृदये दक्षिणावर्तभ्रमरीं द्रुतमानतः ॥
वलनद्वितयां चान्ते मूर्छ कृत्वा तकारणम् ।
क्रियते यत्र तत्प्रोक्तं द्वादशं होय्लोडुपम् ॥ वेदः

ह्रादः—करणधातुः
अष्टौ प्रागलघवो यत्र नवमेऽन्ते गुरुर्भवेत् ।
तन्त्र्यामाहन्यमानायां स धातुर्ह्रादसंज्ञकः ॥ नान्य

ह्रादोऽष्टलघुरन्त्यगः । पार्श्वः

ह्रादमानः—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)
मन्द्रात्तृतीयकं गच्छेद्द्वितीयं पुनरादिमम् ।
तद्वदेकैकहीनाच्च ह्रादमाने कलाः पराः ॥
सगरिसा रिमगरी गपमगा मधपमा पनिधपा
मोक्षदेवः

ह्रीः—सन्ध्यन्तरम्
यथा— तापसवत्सराजे पद्मावती लज्जावनतमुखी स्मितं करोति । पुंसोऽपि ह्रीः-पार्थविजये चित्रसेनबद्धं दुर्योधनं प्रति अर्जुनवाक्यम् । यथा—स्वैर्वैरित्यादि तच्छ्रुत्वा दुर्योधनः । अन्ये धीं इति ह्रियं पठन्ति । भोजः

ह्लादि—दर्शनम्
ह्लादि तद्दृष्टमात्रे यच्छोकादिव्यपनोदनम् ।
शारदातनयः

ह्लादिनी—श्रुतिः
गान्धारस्य प्रथमा श्रुतिः ।

हंसः—तानः (षड्जग्रामे नारदीयतानः)
ग म प ध नि स रि ? नान्यः

—देशीतालः
हंसे सविरती लघू । कुम्भः

—मेलरागः
गनिभ्यां वर्जितो हंसो रिधकोमलसंयुतः ।
द्वितीयप्रहरोत्तरगेयः । अहोबिलः

हंसकलासः
हस्तौ विधाय हंसास्यौ यत्र हंसीव नर्तकी ।
अतिरम्याङ्घ्रिविन्यासैः नानागतिमनोहरम् ।
यदा नृत्यति हंसाद्यः कलासस्स तदोदितः ॥
अशोकः

ललितैश्चरणन्यासैः यत्र हंसीव हस्तकौ ।
हंसास्यौ संविधायाथ विचित्रगतिपेशलम् ।
यत्र नृत्यति स प्रोक्तः कलासो हंससंज्ञकः ॥
कुम्भः

—(प्रथमः)

मकरं दक्षपार्श्वस्थं पताकं वामहस्तकम्।
पुरतो यत्र हंसीव यायाद्भेदस्स आदिमः ॥

कुम्भः

-(द्वितीयः)

मुकुलं हस्तमारभ्य पादाभ्यां पृष्ठतो व्रजेत्।
विचित्रलास्यभेदज्ञा हंसीवासौ द्वितीयकः ॥

—(तृतीयः)

हस्तं हंसास्यमाधाय पार्श्वयोर्ललितां गतिम्।
आलापवर्णतालानां क्रमतो यत्र नृत्यति।
हंसीवासौ तृतीयोऽयं भेदः प्रोक्तः पुरातनैः ॥

कुम्भः

हंसध्वनिः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरण.मेलजन्यः)

(आ) स रि ग प नि स.
(अव) स नि प ग रि स.

मख

हंसनादः—देशीतालः

हंसनादे लपौ द्वौदौ प्लुतश्चान्ते प्रकीर्तितः।
।ऽ००ऽ

वेमः

ससारीगाधपमा।

जगदेकः

तत्तकटधिकटथहिं थहिं कथुगततथिद्धिद्रैं गणगणटैं।

सुधाकलशः

हंसपक्षः—हस्तः

यदि किञ्चिन्नमन्मूलं तर्जन्यावङ्गुलित्रयम्।
पताकस्य तदाहस्तं हंसपक्षं प्रचक्षते ॥
अयमाचमने कार्यश्चन्दनाद्यनुलेपने।
हनुदेशगतस्तु स्याद्दुःखजे हनुधारणे ॥
मण्डलीकृतबाहू तौ महास्तम्भप्रदर्शने।
आलिङ्गने च प्रत्यक्षे परोक्षे स्वस्तिकीकृतौ ॥
रोमाञ्चाद्यनुभावैस्तु रसेष्वेव यथारसम्।
अनुभावा रसवशात्कार्या हस्तान्तरेष्वपि ॥

शार्ङ्गः

हंसपदः—प्रबन्धः

उद्ग्राहो देवभाषाभिः ध्रुवो मानुषभाषया।
आभोगश्च त्रयोऽप्येते सानुप्रासमनोहराः ॥
यत्र हंसपदस्स स्यादस्य तालो यथेप्सितः।

पण्डितमण्डली

हंसपदी—देशीतालः

ततो हंसपदी भवेत्। सविरामैश्चतुर्मिलैरन्त्यनिःशब्दसंयुतैः।
।।।।

लक्षणम्:

हंसपादः—तालाक्षरम्

तालाक्षरशब्दे द्रष्टव्यम्।

हंसमञ्जरी—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध स.
(अव) स नि प म रि स.

मख

हंसमुखः—देशीतालः

मगणो भगणश्चैव गुरुश्चाथ प्लुतत्रयम्।
सगणश्च प्लुतश्चेति ताले हंसमुखाह्वये ॥
28 मात्राः।

तालप्रस्तारः

हंसलीलः—देशीतालः

हंसलीले तु संप्रोक्तं सविरामं लघुद्वयम्।

वेमः

स रि ग रि

जगदेकः

—प्रबन्धः

पदैः पाटैश्च रचिता यस्योद्ग्राहादयः परम्।
हंसलीलेन गीयन्ते हंसलीलस्स उच्यते ॥
हंसलीलेनेति। हंसलीलाख्यतालेनेत्यर्थः।

पण्डितमण्डली

हंसलीला—गतिः

हंसस्येवगतिर्मन्दा मन्दव्यावर्तनान्तरा।
हंसलीलागतिस्सा प्रोच्यते नटैः ॥

देवेन्द्रः

—नृत्ते बन्धः

आद्यपङ्क्तौ द्वितीयेऽस्मिन्स्थित्वा स्थाने तु नर्तकी।
स्वपदाञ्चालिता गच्छेत्तत्पङ्क्तेः प्रथमं पदम् ॥

प्रथमा च द्वितीयं च तृतीयास्यात्पदक्रमात्।
तृतीया स्यात्तृतीयं च चतुर्थं च व्रजेत्पदम् ॥

तुर्यपङ्क्तेस्तुरीयं च तृतीयं च द्वितीयकम्।
प्रथमं च पदं प्राप्य तृतीयः स्यात्तथादिमम् ॥

द्वितीयं च द्वितीयं स्यात्तृतीयं च चतुर्थकम्।
क्रमात्प्राप्य यदाद्यायाः चतुर्थस्य तृतीयकम् ॥

व्रजेदन्या तु तत्पङ्क्तेः तृतीयं स्थानमाश्रिता।
चरेत्तत्प्रातिलोम्येन चञ्चच्चरणविभ्रमाः।
यत्रासौ हंसलीलाख्यो बन्धो बन्धुरविभ्रमः ॥

वेमः

हंसवक्त्रः—हस्तः

लग्नास्तेताम्रसंस्थानास्तर्जन्यङ्गुष्ठमध्यमाः।
शेषे यत्रोर्ध्व विरले हंसास्यः सोभिधीयते ॥

अयं मृदुनि निस्सारे श्लक्ष्णेऽल्पे शिथिले लघौ।
मर्दितं मथितं क्षिप्तं दधदग्रं विधूनितम्।
औचित्याच्युतयुक्तं तु कुसुमावचयादिषु ॥

शार्ङ्गः

हंसवधूः—प्राकृतगाथा

त्रिपञ्चाशल्लघव द्वौ गुरू।

विरहाङ्कः

हंसवारिधिः—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध स.
(अव) स नि ध प म रि स.

मञ

हंससूनुः—देशीतालः

हंससूनुर्गपुद्रौपुः।
ऽ ऽ́ ॰ ० ऽ́ मदनः

पुरिति प्लुतो मदनपालग्रन्थे।

हंसास्यम्—ध्रुवावृत्तम्

दशमं सप्तमं यत्र चतुर्थकमथ षष्ठम्।
तृतीयं निधनं गुरु कथितं मर्कटं जगतीगतम् ॥

णलिनी पत्तमज्झे परिहिंडिदगमणा आसखिण्णभमरावली।
नलिनीं पत्रमध्ये परिहिंडितगमनायासखिन्ना भ्रमरावली।

भरतः

हंसास्यस्वस्तिकहस्तः

करद्वयेन हंसास्यौ श्लिष्टौ स्यातां तथा पुनः।
तर्जनी वक्रितास्याचेद्धंसास्यस्वस्तिको भवेत् ॥

पुरोभागेत्वयं हस्तः रमायां नासिकार्थके

विनायकः

हंसिनी—मालावृत्तम्

र य ल ग विरहाङ्कः

हंसी—गतिः

परावृत्ततनूपार्श्वं वितत्यनतरितं शनैः।
एकैकं तत्पदं न्यस्य कपित्थं करयोर्वहन्।
हंसवद्गमनं यत्तु सा हंसीगतिरीरिता ॥

नाट्यदर्पणे

—प्राकृते मात्रावृत्तम्

चतुर्मात्रिकः एकः पञ्चमात्रिक एकः।
चतुर्मात्रिकः पञ्चमात्रिकः गः।

विरहाङ्कः

परिशिष्टम्

अ

अक्षराडम्बराः

स्रोतसां वेगवत्कम्पो यत्स्वरेषु वहस्तु सः ।
यत्राक्षराणां दृश्येत स्फूर्तिराडम्बराकृतिः ।
मुख्यास्ते परिविज्ञेया अक्षराडम्बरोद्भवाः ।

कुम्भः

अक्लेशकेशवकुञ्जरतिलकप्रबन्धः

गीतो भैरवरागेण तालो वर्णयतौ तथा ।
आभोगान्तस्थितैः पाटैः सर्वैः पर्यांचितस्ततः ।
अक्लेशकेशवादिमकुञ्जरात्तिलकाभिदः ।।

कुम्भः

अगुरुवाद्यलक्षणम्

समभूमौ परिस्थाप्य ताम्रं कुम्भाधरे मुखम् ।
अङ्गुलीभिः समुद्राभिः कुर्यादगुरुवादनम् ।।

सोमराजदेवः

स्थितं प्रवृत्तं च तथा माहाजनिकमेव च ।
त्र्यङ्गोऽन्तः स्यादथ व्यङ्गो माहाजनिकवर्धितः ।।
एकाङ्गोऽपि विधातव्यो माहाजनिकसंयुतः ।
एवं व्याससमासाभ्यां बहुधाङ्गविधिः स्मृतः ।।

नाट्यशास्त्रे

अङ्गहारः

अङ्गहारान् सविष्कम्भान्नैव चात्र प्रयोजयेत् ।
केवलं पौरुषैर्भावैर्वाक्यं नाट्यायितेन तन् ।।

नाट्यशास्त्रे

अङ्गहारविनियोगः

अङ्गेषु पूर्वरङ्गस्य विघ्नेरुत्थापनादिषु ।
वर्धमानासारितेषु मद्रकाद्यासु गीतिषु ।।
पणवैरुरुभिर्भासैर्भेरीपटहडिण्डिमैः ।
मृदङ्गैः गोमुखाद्यैश्च वाद्यैस्ताललयानुगैः ।
अङ्गहाराः प्रयोक्तव्याः परं कल्याणमीप्सुभिः ।।

विप्रदासः

अङ्कुरः

भूतवाक्यार्थमाश्रित्य चित्तवृत्त्यर्पणक्षमाः ।
दृष्टिप्रधानव्यापाराः कथ्यन्तेऽङ्कुरसंज्ञया ।।

सूच्याः स्युरङ्कुरा एव भाविवाक्यार्थसूचनात् ।
आरभट्यां स्थिता शाखा सात्त्वत्यामङ्कुरः स्थितः ।।

कैशिक्यां वर्तते नृत्तं त्रयोऽप्येते तिसृष्वपि ।
वर्तते तत्त्वतो भेदो भावकैरेव भाव्यते ।।
देशकालवचोऽवस्थावेषभूषणशक्तिनः ।
आङ्गिकोऽभिनयो वृत्तित्रयवाचिकसंश्रितः ।।

विप्रदासः

अङ्कुराभिनयः

सूचेव केवलैरङ्गैर्वचनैर्हृदयस्थितैः ।
भूतार्थस्यानुसारेण कृतश्चेदङ्कुरो भवेत् ।।

वेमः

अङ्कचारिणीलक्षणं तद्भेदाश्च

वाञ्छितेनैव तालेन विविधैर्विरुदैर्युता ।
स्यादङ्कचारिणी सा तु षट्प्रकाराः प्रकीर्तिताः ।।
वासवी कलिका चैव वृत्ता वारावती तथा ।
वेदोत्तरा जातिमती विज्ञेया भिन्नलक्षणा ।।
वसुचन्द्रकला दन्तैर्वीरैर्जलधिखेन्दुभिः ।
बिरुदैः पञ्चभिस्तालैरेकाद्यैश्च यथाक्रमम ।।
जातिमत्यां न नियमस्तालेषु बिरुदेषु च ।
पदान्तरः स्यादाभोगो न्यासस्तालद्विनामकम् ।।

सोमराजदेवः

अङ्गभ्रमरी

वितस्त्यन्तरितौ पादौ कृत्वाङ्गभ्रमणं तथा ।
तिष्ठेद्यदि भवेदङ्गभ्रमरी भरतोदिता ।।

अशोकः

अन्तर्भ्रमरी

अस्या एव विपर्यासादन्तर्भ्रमरिका भवेत् ।

कुम्भः

अङ्गरचना

देशं कालं च जातिं च भूमेरुद्देशमेव च ।
समवेक्ष्याङ्गरचनां प्रयुञ्जीत यथोचिताम् ।।
देवाश्चाप्सरसो गौरवर्णाहार्ये निरूपिताः ।
सोमः समुद्रो हिमवान् शिवः शुक्रो बृहस्पतिः ।।
वरुणो नारदश्चैव बलभद्रः सरस्वती ।
गङ्गा च श्वेतवर्णास्स्यु श्यामौ नारायणार्जुनौ ।।

वासुकिः पर्वतश्चैव दैत्यदानवराक्षसाः ।
कृतान्तश्च पिशाचाद्या मेचकाः परिकीर्तिताः ॥
विद्याधरा मातरश्च गन्धर्वा गुह्यकास्तथा ।
नानावर्णा विधातव्या नाट्ये नाट्यविचक्षणैः ॥
ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्चैव कार्या गौरास्तु वर्णतः ।
नाट्ये वैश्याश्च शूद्राश्च श्यामाः कार्याः प्रयोक्तृभिः ।
किरातजर्जराद्यास्तु म्लेच्छाः कृष्णप्रभा मताः ॥

वेमः

अङ्गरचनालक्षणम्—(आर्याभिनयः)

सा भवेदङ्गरचना यद्रङ्गे रङ्गवर्तनम् ।
ते च वर्णाः सितश्यामरक्तपीतस्वभावजाः ।
एतेषां सङ्कराद्भेदा जायन्ते बहुशः पुनः ॥

नृत्तरत्नावली

अङ्गलक्षणम्

शोभा सर्वैव नित्यं स्यात् सौष्ठवं समुपाश्रिता
नैव सौष्ठवहीनाङ्गं शोभते नाट्यनृत्तयोः ॥

कुम्भः

अङ्गहाराः

अङ्गप्रयोगयोगेन ये हारा हरिनिर्मिताः ।
मध्यस्थपदलोपेन तेऽङ्गहाराः स्मृता बुधैः ॥

कुम्भः

अङ्गानामुचिते देशे प्रापता सर्वलासनम् ।
करणोत्करसंपाद्यमङ्गहारोऽभिधीयते ॥
हरेतारचिताहाराः प्रयोगपदलोपनात् ।
अर्चाप्रयोगा ये हाराः तेऽङ्गहारा इति स्मृताः ।
यद्वा हारोरन्नस्यायं प्रयोगोऽङ्गैरिति स्मृताः ॥

सङ्गीतनारायण

अङ्गानामुचिते देशे प्रापणं सविलासकम् ।
मातृकोत्करसम्पाद्यमङ्गहारोऽभिधीयते ॥

हम्मीरः

अङ्गहारकरणं

औचित्यान्मेलनेऽङ्गानां प्रयोगः क्रमपेशलः ।
करणं कीर्त्यते तद्भ्यैस्तद्द्वयं मातृका स्मृता ॥
त्रिभिः कलापकश्चैव चतुर्भिः खण्डको मतः
सङ्घातः पञ्चमश्चैव संज्ञाभेदा इतीरिताः ॥

तत्समूहविशेषाश्चाङ्गहारस्तत्परः स्मृतः ।
तिसृभिः पञ्चभिर्वा स्यान्नवभिर्वा यथोदितम् ।
अङ्गहारो मातृकाभिरेकः स्यान्मुनिनोदितात् ॥

कुम्भः

अङ्गहारप्रयाजनम्

त्रिभिः कलापकरणैः चतुर्भिः खण्डकैरिति ।
संघातः पञ्चभिस्तस्य संख्याभेदान्तरे जगुः ॥
करणन्यूनताधिक्यं न दोषायेह जायते ।
द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिर्वा नवभिर्वेति कीर्तनात् ॥

दामोदरस्तु—

षडादि दशपर्यन्तैरङ्गहारास्तु ते भवेत् ।
तत्रादौ षोडशोच्यन्ते अङ्गहारा हरिप्रियाः ॥

सङ्गीतनारायणे

अङ्गहारलक्षणम्

अथाङ्गहारान् वक्ष्यामि दृष्टादृष्टफलाप्तये ।
पूर्वरङ्गे प्रयोगार्हान् चित्रे मुनिसमाश्रयान् ॥
अङ्गानां सविलासं यत्प्रदेशमुचितं प्रति ।
प्रापणं करणोत्पन्नमङ्गहारः स उच्यते ॥
शाकप्रियादिपाठाद्वा प्रयोगपदलोपनात् ।
हरस्याङ्गप्रयोगायैतेऽङ्गहारा इति स्मृताः ॥
उभाभ्यां करणाभ्यां स्यान्मातृका करणैस्त्रिभिः ।
कलापः स्याच्चतुर्भिस्यात्खण्डकः पञ्चभिः पुनः ॥
सङ्घात इति सङ्घातसंज्ञाभेदान् परे जगुः ।
तिसृभिर्मातृकाभिः स्यात्पञ्चभिर्वा प्रवर्तते ॥
एकाङ्गहारः करणं न्यूनाधिक्यं मुनिः स्वयम् ।
अमन्यताङ्गहारेषु नवभिर्वेति कीर्तनात् ॥
करणोऽन्यत्समानत्वधर्मसामान्ययोगतः ।
सर्वेऽप्येते कलापाद्या अङ्गहाराः प्रकीर्तिताः ॥

शिवदासः

अङ्गहारभेदः

मल्लिका कथिता ताभ्यां कलापः करणैस्त्रिभिः ।
चतुर्भिः करणैः खण्डं सङ्घातं पञ्चभिस्तथा ॥
षड्भिः सप्तभिरष्टाभिर्नवभिर्वा यथारुचि ।
करणैरङ्गहारः स्यात्तल्लक्षणमथोच्यते ॥

हम्मीरः

अङ्गहाराः

सारसा केकिहंसौ च स्खलानन्यांश्च पक्षिणः ।
रेचकैरंगहारैश्च निर्दिशेन्नाट्यकोविदः ॥

अश्वेभोष्ट्रिखरव्याघ्रसिंहांश्च महिषादिकान् ।
अंगैर्गतिप्रकारैश्चाभिनयेन्निपुणो नटः ॥

ये यक्षा राक्षसा दैत्याः पिशाचाद्यास्तथापरे ।
परोक्षास्तेऽभिनेतव्या अङ्गहारैः प्रयोक्तृभिः ॥

अशोकः

अङ्गानि

घर्घरो विषमं गीतं कविवाचस्तथैव च ।
भावाश्रयश्च व्याचष्टे पञ्चाङ्गानि नृपोत्तमः ॥

कुम्भः

अङ्गुलिगुणाः

प्रयुक्तरन्ध्रयुक्तश्च युक्तिश्चेत्यङ्गुलेर्गुणाः ।

सङ्गीतनारायणः

अङ्गोपाङ्गानां पादानुगामित्वम्

हस्तः पादोऽथवा यत्रायं प्राधान्येऽनुवर्तते ।
स भवेत्प्रथमं पश्चादन्यस्तदनुगो भवेत् ॥

(अत्र पौर्वापर्यं एकक्षणस्पन्दनादभिप्रायेण द्रष्टव्यं न तु क्रियान्तरव्यवधानेन)

प्रथमं पश्चादन्यस्तदनुगो भवेत् ।

तथान्यमुभयोर्यत्र तत्र स्यात्समकालता ।
पादे यतस्ततो हस्तो यत्र हस्तस्ततस्त्रिकम् ।
तस्मात्पादानुगान्याहुरङ्गोपाङ्गानि तद्विदः ॥

वेमः

अङ्घ्रिताडिता

पादौ स्वस्तिकमावर्त्य तिर्यगूर्ध्वं यदोत्क्षिपेत् ।
यत्र प्रसारितावङ्घ्री प्लुतं कृत्वा परस्परम् ।
गगने ताडयेतां चेत्तद्भवेत्ताङ्घ्रिताडिता ॥

कुम्भः

अञ्चितलक्षणम्

स्थानके समपादे तु संस्थितोत्तानमुत्प्लुतम् ।
क्रियते यत्र करणं तद्भवेदञ्चिताह्वयम् ॥

हम्मीरः

अञ्जनः

अञ्जनश्चन्द्रकान्तश्च जयन्तश्चेति नामभिः ।
ललितं वक्षसः क्षेपे कपोतं कर्णदेशगम् ।
सन्दंशविधिनैवं स्यादञ्जनो नाम हस्तकः ॥

कुम्भः

अञ्जनादित्रयहस्तकाः—तलाञ्जनलक्षणम्

अञ्जनश्चन्द्रकान्तोऽथ जयन्तश्चेति हस्तकाः ।
त्रयोऽन्ये दर्शितास्ते च प्रदर्श्यन्ते क्रमादिह ॥
स्तनयोर्ललितं वक्षो देशे चेद्वलितं करम् ।
कपोतं कर्णयोर्नेत्रक्षेत्रे सन्दंशनामकम् ।
रचितं जगदुः केचिदञ्जनं नाम हस्तकम् ॥

विप्रदासः

अटतालः—तालः

लघुद्वन्द्वं द्रुतद्वन्द्वं मात्रा द्वादश यत्र सः ।
चतुरश्रोऽटतालः स्यादिति तालविदो विदुः ॥

भरतकल्पलतामञ्जरी

अट्टहासः

असंवृतमुखं हास्यं लब्जिह्वान्निरीक्षितम् ।
प्रचण्डादूरवं भूयानट्टहास उदाहृतः ॥

जगद्धरः

अड्डस्खलतिका

अड्डस्खलितिका तिर्यक् स्खलिते चरणे भवेत् ।

कुम्भः

अड्डिता

शृङ्गाररससम्भूता तद्भूतगुणशालिनी ।
सापेक्षभावा हृद्या या सा भवेदड्डिता ध्रुवा ॥

अणुविषये मुनिमतम्

द्रुतार्धमणुरेवं स्यात्प्रमाणं मुनिसंमतम् ।

कुम्भः

अतिक्रान्ता

पादं कुञ्चितमुत्क्षिप्य गुल्फक्षेत्रे द्वितीयके।
प्रसार्य पुरतः किंचित् पात्रप्रकृतिभेदतः॥

अतिक्रान्तस्य लक्षणम्

यत्र चारीमतिक्रान्तां प्रयोगानुगतौ करौ।
कुर्वीत तदतिक्रान्तां प्रयोगानुगतौ करौ।
हस्तौ गरुडपक्षाख्यौ भट्टतण्डुरिहाब्रवीत्॥

अर्थक्रिया

लोकेषु स्थावराणां च जङ्गमानां तथैव च।
नामजन्मोक्तनक्षत्रा हस्तैरर्थक्रिया भवेत्।
एवं काव्यस्य च गुरोः सम्मतिः पूर्वसंमता॥

शृङ्गारशेखरः

अद्भुतन्द्रुतम्

अद्भुतालेन तालेन यदोद्ग्राहादिधातुषु।
गीयमानेषु नृत्तेषु विलम्बितलयाश्रयैः॥
गीयमाने ध्रुवे कैश्चित्करैरतिमनोहरैः।
तदा द्रुताख्यनृत्तं स्यात्सामाजिकमनोहरम्॥

अद्भुतरसः

काञ्चनच्छविरधीरलोचनो सुन्दरो हि परमेष्ठिदैवतः।
पञ्चविंशतिकहायना स्मृतो वैश्यवंशज इहाद्भुतो रसः॥

जगद्धरः

सुदुर्घटपदार्थानां दर्शनश्रवणादिभिः।
स्तम्भसंभ्रमरोमाञ्चजडतागदितादिभिः॥
अभिव्यक्तगतैर्भावैरेभिर्ये व्यभिचारिभिः।
चित्तविस्ताररूपोऽयं चर्वणीयत्वमागतः।
विस्मयस्थायिभावोऽसौ तज्ज्ञैरुक्तोऽद्भुतो रसः॥

हम्मीरः

अधमनायिकालक्षणम्

अकस्मात्कुप्यति रूपं प्रार्थितापि न मुञ्चति।
सुरूपं वा विरूपं वा गुणवन्तमथागुणम्॥
स्थविरं तरुणं वापि या वा कामयते द्रुतम्।
ईर्ष्याकोपविषादेषु नियता साधमा मता॥

भरतकल्पलतामञ्जरी

अनवधानकः

स्थायिस्वरादीं त्यक्त्वा यो गायेत्सोऽनवधानकः।

भरतकल्पलतामञ्जरी

अनाशी स्वरः

पञ्चमं मध्यमग्रामे षड्जग्रामे तु धैवतम्।
अनाशिनं विजानीयात् सर्वत्रैव तु मध्यमम्॥

दत्तिलः

अनाहतः—नादः

आकाशसंभवो नादो यः सोऽनाहतसंज्ञितः।
तस्मिन्ननाहते नादे विरामं प्राप्य देवताः॥
योगिनोऽपि महात्मानः तदानाहतसंज्ञके।
मनो निक्षिप्य संयान्ति मुक्तिं प्रयत्नमानसाः॥

सङ्गीतमकरन्दे

अनिर्युक्तम्

वस्तुमात्रमनिर्युक्तमिदानीं विधिरुच्यते।

अनिष्टम्

उद्वेष्टितपरावृत्त्या करयोर्जिह्मया दृशा।
नतेन शिरसाऽस्पर्शमनिष्टं दर्शयेद्बुधः॥
पताकेन तु हस्तेन तिरोधाय निजं मुखम्।
पयःपांसुपतङ्गानां भ्रमिभ्रमणतेजसः।
उष्णस्य पवनस्यापि वारणं संप्रदर्शयेत्॥

वेमः

अनिष्टुराक्षरपदम्

अनिष्टुराक्षरपदं गान्धारीजातिमाश्रितम्।
चच्चत्पुटेन योक्तव्यं त्रिमूढं द्विकृतेन तु॥

नाट्यशास्त्रे

अनुकूलः—नायकः

एकस्यामेव रमते सदा त्यक्तपराङ्गनः।
सीतायां रामवत्सोऽयमनुकूलः स्मृतो यथा॥

शुभङ्करः

अनुनासिकः

गायेद्यो नासिकायां तु सोऽयं स्यादनुनासिकः।

भरतकल्पलतामञ्जरी

अनुबन्धा — ध्रुवा
यतिं लयं वाद्यगतिं पदं वर्णमथाक्षरं ।
विभावांश्चानुभावांश्च भावांश्च व्यभिचारिणः ॥
गीते रसे च नियतमनुबध्नाति या क्रमात् ।
सा ध्रुवा चानुबन्धाख्या नाट्यविद्भिर्निरूपिता ॥
वेमः

अनुभावः
भावानां यानि कर्माणि नाट्यान्ते कुशलैर्नटैः ।
तेऽनुभावा हेतवस्ते स्वहेत्वनुभवे यतः ॥
हम्मीरः

विस्मृतां बोधयन्त्येवमनुभावाः प्रकीर्तिताः ।
रसतां गच्छति स्थाय्यौ कार्यं यदुपलभ्यते ।
अनुभावः स विज्ञेयो भावसंस्थानसूचकः ॥

अनुभावलक्षणम्
काव्येषु कविभिर्नाट्ये नटैः साक्षादिवार्पिताः ।
अनुभावा इति प्रोक्ता भावानामनुभावनात् ॥
विप्रदासः

नटनलीलां विलोक्य सभापतिसामाजिकैः
कम्पनत्वमनुभावः । शृङ्गारशेखरः

अनुभावसारस्यम्
श्रव्यं श्रवणयोगेन दृष्टं दृष्टिविचालनैः ।
आत्मस्थं वा मध्यस्थं हि मध्यस्थं च विनिर्दिशेत् ॥
एवमन्येष्वपि तथा नानाकार्यार्थदर्शनात् ।
विभावो वानुभावो वा विज्ञेयोऽर्थवशाद्बुधैः ॥
कुम्भः

अनुमन्द्रजाः
एकैकरागमेलोक्ता वीणावादनतत्परैः ।
ऊर्ध्वं मञ्जुलवीणायां लोहतन्त्रीचतुष्टयम् ॥
दक्षिणेऽधस्त्रयं तन्त्र्या बध्नीयाल्लक्ष्यवेदिभिः ।
ऊर्ध्वतन्त्रीषु या वामे ते तस्यामनुमन्द्रकं ॥
पञ्चमां वानुमन्द्राख्यां द्वितीयायां निवेशयेत् ।
मन्द्रषड्जं तृतीयायां चतुर्थ्यां मन्द्रमध्यमम् ॥
प्रथमाधस्थतन्त्रीषु मध्यमेन समश्रुतिः ।
मन्द्रसेन द्वितीयापि तृतीया मन्द्रसेन च ॥
कर्तव्यास्ताः पुनर्नाम्ना निगद्याः श्रुतयो बुधैः ।
सारीनिवेशनं युक्त्या क्रमतः प्रतिपाद्यते ॥
अनुमन्द्रसतामाद्या शुद्धो रिः स्याद्यथा तथा ।
निवेश्या प्रथमा सारी तया तन्त्र्या द्वितीयका ॥
शुद्धगान्धारसिध्यर्थं तया तन्त्र्या तृतीयिका ।
साधारणाख्यगान्धारसिद्धये क्रमशस्ततः ॥
तया तन्त्र्येव तुर्यापि च्युतमध्यमहेतवे ।
शुद्धमध्यमसिध्यर्थं सारिका पञ्चमी तया ॥
तन्त्र्या तया पुनः षष्ठी पतपञ्चमसिद्धये
शेषाभिश्चलतन्त्रीभिरुक्ताः सारीषु ये स्वराः ॥
वर्ण्यन्ते ते क्रमेणैव गुरुणा मे यथोदिताः ।
पञ्चमेनानुमन्द्रेण या तन्त्री समुपाश्रिता ॥
तया द्वितीयया तन्त्र्या जायते शुद्धधैवतः ।
ततःशुद्धो निषाधाख्यो निषाधः कैशिकी पुनः ॥
तत्पुरस्तात्पतः षड्जः शुद्धषड्जस्ततःपरं ।
ततःस्यादृषभः शुद्धः षडेते गदिताः स्वराः ॥
जातौ द्वितीयया तन्त्र्या विशुद्धौ सौ सरीस्वरौ ।
स्थाप्यौ नैकप्रयोगे तौ यतस्तन्त्र्या तृतीयया ॥
जायेते तौ पुनर्मन्द्रौ शुद्धौ वीणाविनोदितौ ।
एतेऽनुमन्द्रजाः प्रोक्ताः कथ्यन्ते मन्द्रजाः क्रमात् ॥
कुम्भः

अनुराधा — नक्षत्रहस्तः
पूर्वोक्तौ मुष्टिहस्तौ तु तर्जन्यो ... प्रसारितौ ।
मुष्टिसूचिरथ प्रोक्तोऽप्यनुराधानिरूपणे ॥
शृङ्गारशेखरः

अनुलोमविलोमे
चारात्रिकोणचाराये अनुलोमविलोमगा ।
स्वस्थाने स्थापितपदा ततस्तत्रापि कुट्टिता ।
तदा निगदितासद्भिरनुलोमविलोमाका ॥
विप्रदासः

अनुवृत्तदृष्टिः
ऊर्ध्वाधो वीक्षणं वेगादनुवृत्तनिरीक्षणम् ।
भरतकल्पलतामञ्जरी

अनुश्रवणिका — पाटः
पुनःपुनर्यदा पाटः श्रूयते वा तदक्षरम् ।
अनुश्रवणिका नाम तदा वाद्यं निगद्यते ॥ कुम्भः

अनङ्गाङ्गमोटनम्

यदा मण्डलतो हस्तौ लुठित्वा स्कन्धदेशयोः
तद्वद्वत्रशिरःक्षेत्रे नयनानन्ददायकैः ।
लोडितौ तदनङ्गाङ्गमोटनं कीर्तितं तदा ॥

विप्रदासः

अनङ्गोद्दीपनम्

विलोड्योरः स्थले हस्तौ क्रमादादत्तमण्डलौ
विलासेनांसपर्यन्तं गत्वाभ्यन्तरभागगौ ॥
उद्वेष्टितक्रियापूर्वं यत्राधोसदनौ यदा
विद्वद्भिस्तत्समादिष्टमनङ्गोद्दीपनं तथा ॥

विप्रदासः

अन्तःकरणम्

बाह्यवस्तुविशेषाभिमुख्यापेक्षा विना कृतम् ।
इत्यादिरूपसापेक्षमन्तःकरणमुच्यते ॥ कुम्भः

अन्तःप्राणाः—पात्रस्य

जवस्थिरत्वं रेखा च भ्रमरी दृष्टिरश्रमः।
मेधा श्रद्धा व चोरीतिरन्तःप्राणा दश स्मृताः ॥

भरतकल्पलतामञ्जरी

अन्तरधातुः

आभोगः पूर्वकाले स्यात्संगीतान्ते निगद्यते।
ध्रुवाभोगान्तरे जातः धातुरन्योऽन्तराह्वयः ।
तस्यान्तरं मध्यस्थतयेत्याहुरपरेबुधाः ॥

सङ्गीतसूर्योदयः

अन्तरमार्गः

स्वराणां तानवैचित्र्यात्कारुण्यां शान्तिसङ्गतौ ।
स स्यादन्घ्रिरहीनत्वादीषत्स्पर्शनैयोगतः ॥
यदारोह्यवरोहिभ्यां शक्तियुक्तो भवेद्यदि ।
स एवान्तरमार्गः स्यात् विकृतास्वेव जातिषु ॥

सङ्गीतसूर्योदये

अन्तरा—ध्रुवा

प्रयोगगतदोषाणां प्रच्छादनपटीयसी ।
विच्छेदे वान्तरालस्य तत्सन्धानविधायिनी ।
मध्ये मध्ये प्रयोज्या या सा विज्ञेयान्तरा ध्रुवा ॥

वेमः

अन्तरा ध्रुवा

विषण्णे मूर्छिते भ्रान्ते वस्त्राभरणसंयमे।
दोषप्रच्छादना या च गीयते सान्तरा ध्रुवा ॥

नाट्यशास्त्रे

अन्तराक्रीडः—तालः

विरामान्ता द्रुतत्रया। स भवत्यन्तराक्रीडः
० ० ०̆ कुम्भः

अन्तविधिः

त्र्यङ्गमेकाङ्गमपि वा स्थितं कार्यं समासतः।
तत्र युग्मं भवेद्व्यङ्गं त्र्यश्रमेकाङ्गमेव च ॥
प्रवृत्तमपि विज्ञेयं त्र्यङ्गमेकाङ्गमेव वा।
माहाजनिकमेकाङ्गं त्र्यङ्गं संहरणं स्मृतम् ।
सितादिकः प्रवृत्तान्तः एवमन्तविधिर्बुधैः ॥

नाट्यशास्त्रे

अन्तश्छाया—करणम्

प्रसारितस्तदा प्रोक्तमन्तश्छायाभिधं बुधैः।

सङ्गीतमुक्तावली देवेन्द्रकृता

अन्तरन्तरः

ध्रुवकाभोगयोरन्तरन्तरः परिगीयते ।

कुम्भः

अन्यकाकुः

रागे रागान्तरच्छाया काकुः स्यादन्यरागजा।

कुम्भः

अपकृष्टा—(ध्रुवा)

नातिदीर्घैर्युता वृत्तैर्विलम्बितलयान्विता।
अपकृष्टाक्षरा ज्ञेयाऽपकृष्टा करुणाश्रया॥

वेमः

अपक्षेपा

ऊरुपृष्ठं स्पृशेदङ्घ्रिबाह्यपार्श्वेन यत्सदा ।
अन्यो नितम्बनिकटमपक्षेपा तदा स्मृता ॥

कुम्भः

अपत्याभिनयः

हस्तेन हंसपक्षेण शिरसोद्वाहितेन च ।
अपत्याभिनयं कुर्यादुच्छादुच्छं यथोचितम् ॥

उद्वाह्य वामतो हस्तमरालं मूर्धदेशतः ।
श्रान्तं गतं निवृत्तं च ध्वस्तं चाभिनयेद्बुधः ॥

वेमः

अपभ्रंशः

संयुक्तायुक्तयो दीर्घह्रस्वयोर्वैपरीत्यतः ।
उच्चारभङ्गिवर्णानामपभ्रंश उदाहृतः ॥

शुभङ्करः

अपविद्धम्

लुवनं मण्डलाकारं नाभिकण्ठप्रदेशयोः ।
वामदक्षिणतो यत्स्यादपविद्धमितीरितम् ॥

अपवेष्टितः—हस्तप्राणः

अधस्तान्नमनं यस्य हस्तो नाम्नापवेष्टितः ।

भरतकल्पलतामञ्जरी

अपवेष्टितम्—हस्तप्राणः

अधस्तान्नमनं यत्तु हस्तानामपवेष्टितम् ।

शृङ्गारशेखरः

अपस्थानम्

स्थानं तदपस्थानमेतद्गुणविपर्ययात् ।
तद्यत्र बिद्यते छायास्तेऽपस्थानसंमताः

कुम्भः

अपस्मारः—व्यभिचारिभावः

मृतावेशादिकृतचेतनानाशोऽपस्मारः ।

शुभङ्करः

गानकाले स्वरैर्हीन अपस्वर इति स्मृतः ।

भरतः

अपस्वराभासाः

प्रसन्नमृदुरित्युक्तो रागेष्टः स तु कथ्यते ।
रागेष्टः स्वरपूर्त्यर्थं यः स्थायो गेयकर्मणि ।
स स्यादपस्वराभासो योऽपस्वरवदीक्ष्यते ॥

कुम्भः

अपाङ्गिकः

अपाङ्गिकस्तु विज्ञेयः स्वराणामथ सञ्चरात् ।

नाट्यशास्त्रे

अपाटाख्यहस्तपाटाः

तलप्रहारः प्रथमः प्रहारो वलितस्तथा ।
गुरुगुम्फितसंज्ञश्चार्धसञ्चस्त्रिसंचकः ।
विषमोऽभ्यस्त इत्यष्टावपाटा हस्तपाटकाः ॥

कुम्भः

अपार्थस्वरलक्षणम्

अर्थहीनमपार्थं च गतिक्रम इतीरितः ।

भरतः

अपेक्षितः

स्थायं स्थायेन पूर्वेण पूर्त्यर्थं योऽभिकांक्षति ।
अपेक्षितस्तु स ज्ञेयः .... ॥

कुम्भः

अभिनयलक्षणम्

अभिपूर्वान्निधातोरचि कर्तरि योजिते ।
प्रयोगमाभिमुख्यं यन्नयत्यभिनयस्ततः ॥
शाखोपाङ्गैरुपाङ्गैश्च प्रयोगेण विभावयन् ।
अर्थान् बहुविधान् प्रापयत्येवाभिनयो मतः ।

नृत्तरत्नावली

नातिद्रुतं नातिमन्दं भ्रमरीप्रचुरं तथा ।
अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपः सूच्योऽर्थोऽभिनयः स्मृतः ॥

हम्मीरः

अभिनयाः

वक्ष्यन्तेऽभिनयानादौ वर्णयामि सविस्तरम् ।
लघूपायानभिज्ञेन शक्यो पेयावधारणा ॥
रत्यादिकानभिव्यक्तिं नयन्ते वासनामयान् ।
रसावसाना व्यापाराः कथ्यन्तेऽभिनया इति ॥

विप्रदासः

अभिनेयः

स्तम्भेन गात्रस्य मुखशोषैरुरः कम्पेन च रोमहर्षैः
संस्वेदहृद्भ्रीलनदुर्विलापैः स्वभावजोऽयं कृतिनाभिनेयः ॥

जगद्धरः

अभिनयभेदाः

आङ्गिको वाचिकाहार्यौ सात्त्विकश्चेत्यसौ पुनः ।
चतुर्धा कलितो यत्र सर्वं नाट्यप्रतिष्ठितम्

नृत्तरत्नावली

अभिनवगुप्ताचार्यमतम्

अथाभिनवगुप्तार्यभट्टानामप्युदीर्यते ।
विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः ॥

स्वीयान्यदीयसंबन्धविशेषप्रविहाणतः ।
साधारणैरभिव्यक्तो वासनात्मतया स्थितः ॥

रत्यादिकः स्थायिभावो वेद्यान्तरविनाकृतः ।
वाङ्मनोगोचरानेकविद्वत्साधारणीकृतः ॥

स्वीयाकार इवाभिन्नसभ्यैः स्वविषयीकृतः ।
विभावादिविभाव्यत्वात्तद्भावावधिजीवितः ॥

चर्व्यमाणः पानकवदन्यत्सर्वं विलुप्य च ।
मानसैक्यमिवागच्छत्सर्वाङ्गीणां भवत्स्वयम् ॥

अलौकिकचमत्कारकारी कोऽपि रसः स्मृतः ।
स कापि परिहारेणालौकिको ज्ञाप्यकार्ययोः ॥

व्यञ्जितश्च विभावाद्यैश्चर्वणीयः स्मृतो बुधैः
लोकोत्तरस्वसंवेद्यः प्रत्ययोऽप्युपपद्यते ॥

उपचारिककार्यत्वमाद्रशस्तस्य भूषणम् ।
लोको वेदस्तथाध्यात्मं प्रमाणं त्रिविधं स्मृतम् ॥

प्राक् द्वयापेक्षयात्रस्यादनुमानप्रमाणता ।
दृष्टश्रुतार्थावगतस्यार्थस्य प्रतिपादनात् ॥

धर्मार्थसाधकत्वेन रसभावोपदेशिनम् ।
यथा कवीनां हृदये याऽभूद्रामादिवासना ॥

तद्वासितान्तःकरणान्नर्तकाद्भावदर्शनम् ।
तत्काव्यार्थगम्यमानरसादेर्भाजनं जनाः ॥

सामाजिका यथा रामः सुखी दुःखी तथा पुनः
रामावस्थां भावयन् सोऽहमस्मीति नर्तकः ॥

अनुभावी भवन् भावो भवति प्रेक्षकान् प्रति ।
तद्वासनावासितान्तःकरणं नर्तकस्य तौ ॥
दृष्ट्वा स राम एवायमनुभावविभावनात् ।
तद्भावभावितस्वान्तःस्यू रसास्वादभाजनम् ।
अनुमेयो रसो जात इत्याचार्यमते स्फुटम् ॥

कुम्भः

अभिसारिका—नायिका

उद्दाममन्मथमहाज्वरवेपमाना
रोमाञ्चकण्टकितलोकतलं वहन्ती ।
निःशङ्किनी व्रजति या प्रियसंगमोत्का
सा कामिनी किल भवेदभिसारिकेति ॥ शुभङ्करः

अभिसारिकाद्वैविध्यम्

शुक्लपक्षे कृष्णपक्षे द्विधा स्यादभिसारिका ।
मल्लिकामाल्यधारिण्यः सर्वाङ्गेणार्द्रचन्दनाः ॥

क्षौमवत्यो न लक्ष्यन्तेऽस्तमये सिताभिसारिका ।
कालागुरुविलिप्ताङ्गी नीलरागवदान्विता ।
चन्द्रोदयपरिभ्रष्टा कृष्णपक्षाभिसारिका ॥

शुभङ्करः

अभ्यस्तः—पाटः

ज्ञायतेऽभ्यस्तसंज्ञोऽत्र पाटः पाणिनिवर्तनात् ।
यथा- गणगिणणं गिथागगिणणंगि नडिहिकि धिकिख ।

कुम्भः

अभ्यासः

अल्पत्वमेव शस्त्रेऽस्मिन्नभ्यास इति कीर्तितः ।
तदाल्पनरता...बलंघनंचेति कथ्यते ॥

पूर्णत्वादिव्यवस्थानां जातीनां यदि संभवेत् ।
षोडवोत्र समोत्वतेत्यनभ्यासलंघने (?) ।
क्रमात्स्यातां पञ्चमी स्यादभ्यस्याः परितोषिताः ॥

सङ्गीतसूर्योदयः

अमर्षः—व्यभिचारिभावः

अधिक्षेपावमानजनिताभिनिवेशोऽमर्षः ।

शुभङ्करः

अयुतहस्तभेदाः

पताको मध्यमा मूलरूपाङ्गुष्ठे निकुञ्चकः ।
स स्वल्पाभिनये वेदाध्ययने च प्रयुज्यते ॥

हम्मीरः

अयोगविप्रलम्भशृङ्गारः

प्रागसन्ततयोर्यूनोरनुरागेऽपि जाग्रति ।
अयोगः पारतन्त्र्याद्यविप्रलम्भोऽभिलाषजः ॥

प्रवेशनिर्गमौ तूष्णीं तद्दृष्टिपथगामिता ।
रागप्रकाशनपरा चेष्टा स्वात्मप्रकाशनम् ॥

व्याजोक्तयश्च विजने स्थितिरित्यादयोऽपि च ।
तत्र सञ्चारिणो ग्लानिः शंकासूयाश्रमो भयम् ॥

निर्वेदौत्सुक्यदैन्यानि चिन्तानिद्रे प्रबुद्धता ।
विषादजडतोन्मादा मोहो मरणमेव च ॥

तत्तत्सञ्चारिभावानामुचितापि दशा भवेत् ।
प्रायेण प्राप्तनैरस्यदशावस्थास्समासतः ।
प्रोक्तास्तदनुसारेण भरतेन महात्मना ॥
भरतकल्पलतामञ्जरी

अरालखटकामुखयोर्लक्षणम्

पताकस्वस्तिकं कृत्वा व्यावृत्तपरिवर्तितौ ।
ऊर्ध्वस्थौ पद्मकोशौ च व्यावृत्तपरिवर्तितौ ॥

क्रमात्कृत्वा यत्र वाममुत्तानारालमाचरेत् ।
खटकामुखमन्यं वाधोमुखं चतुरस्रतः ॥

स्वस्तिकेनाथ वा यद्वा कृत्वारालौ करौ कृतौ ।
खटकामुखसंज्ञौ तावरालखटकामुखौ ॥

वणिजां सविवादानां वितर्केऽसौ प्रयुज्यते ।
अन्ये त्वाहुः सरोग्रस्थः प्राङ्मुखः खटकामुखः (?) ॥

आरालप्रोन्नताग्रोऽन्यस्तिर्यगीषत्प्रसारितः ।
पार्श्वव्यत्ययतो यद्वा स्वपार्श्वे च करौ स्थितौ ।
तालान्तरौ यदा स्यातामरालखटकमुखौ ॥
हम्मीरः

अर्जुनभाणाभिधरूपम्

दक्षिणे चेत्करे तालो अष्टवारं समागतः ।
वामे करे चतुर्वारं तदर्धं द्विपरित्यजेत् ॥
षट्द्रुता दक्षिणेऽङ्के च हत्वा वारद्वयं भवेत् ।
चतुर्दिशः द्रुतान् हत्वा वामेऽङ्के एकवारतः ॥
एकेनैव हि तालेन चैवं रूपेण नर्तकः ।
नृत्यतत्स्थानसंचारी भेदेन लयभेदतः ॥
सङ्गीतमुक्तावली देवेन्द्रकृता

अर्धकर्तरी—पाटः

मात्रार्धकर्तरी प्रोक्ता यत्रानामिकया सह ।
प्रदेशिनी मध्यमा च घ्नन्ति वाद्यपुटं लघु ॥
दा खुं खु द । खुं खुं ग्रें ह हडे हें गि द्रों टें । कुम्भः

यत्रार्धकर्तरी प्रोक्ता यत्रानामिकया सह ।
प्रदेशिनी मध्यमा च घ्नन्तिमध्यपुटं लघु ॥
कुम्भः

अर्धनिगृहीतम्—मृदङ्गप्रहारभेदः

सार्धनिगृहीतं तु करस्यैकस्य मोक्षणम् । सङ्गीतनारायणे

अर्धपाणिः—हस्तपाटः

त्र्यश्रेणैकस्य हस्तस्य घातात्स्यादर्धपाणिकः ।
दग दडगड धरगड दरगड । कुम्भः

अर्धपार्श्वमण्डली—हस्तः

एकं वक्षस्तले स्थाप्य अन्यःपार्श्वे प्रसारितः
व्यावर्तितं चालपद्ममर्धमण्डलिकाभिधः ।
नारिकेले चूतफले कृष्णे पर्वतधारणे ॥
भरतकल्पलतामञ्जरी

अर्धपुराटिका

उद्वृत्तस्यैकपादस्य चरणेन निकुट्टनम् ।
उद्वृत्तेन निकुट्टेन सा स्यादर्धपुराटिका
कुम्भः

अर्धमण्डलिका

पादौ यदा बहिर्नीतौ भूमिघर्षणतः शनैः ।
आवर्त्येते तदा प्राहुरर्धमण्डलिकां बुधाः ॥
कुम्भः

अर्धमागधी—गीतिः

अर्धकालनिवृत्तैस्तु वर्णाद्याश्चार्धमागधी ।
दत्तिलः

:—हस्तः

निपीड्याङ्गुष्ठमध्यान्तं मध्यपर्वद्वयेन तु ।
प्रदेशिनी मध्यमयोरर्धमुष्टिः करोत्तमः ।
दोहने स्यान्महिष्योष्ट्यां शङ्खचापापकर्मणे ॥
संगीतनारायणे

अर्धरेचितलक्षणम्

एकेन चतुरस्रेण तौ स्यातामर्धरेचितौ ।
हम्मीरः

अर्धसञ्चः—पाटः

दक्षिणानामिकाङ्गुष्ठवलनाभ्यसनक्रमात् ।
तथा रामकरोल्लासाज्जायते गुरुगुम्फितः ॥

—अपाटः

नितम्बचलनाद्वामचरणस्य प्रकम्पनात् ।
तथा पाणिवलोच्छ्रासादर्धसञ्चः प्रजायते ॥
यथा— खें दें दरि खें खें दरि खें खें ट खें ट कुम्भः

अर्धसमः

पूर्वलक्ष्मविपर्यासाद्भवेदर्धसमो यथा।
इधगिदगगिरिगिड दहगि देधां गिर्धो गिद।

कुम्भः

अर्धस्वस्तिकलक्षणम्

चरणौ स्वस्तिकौ हस्तः करिणो यत्र दक्षिणः।
अपरो वक्षसःस्थाने तदर्धस्वस्तिकं विदुः।'

नृत्तरत्नावली

अर्धार्धपाणिः—हस्तपाटः

यत्र प्रहन्यते वाद्यमर्धार्धं हस्तयोर्द्वयोः।
अर्धार्धपाणिमाचष्ट दिगष्टस्पष्टजैत्रवान्॥
खुं दां २

कुम्भः

अलङ्कृतम्

त्रिस्थानसम्भवं यत्स्यात्तद्विज्ञेयमलङ्कृतम्।
व्यक्तं ज्ञेयमभिव्यक्तैः प्रकृतिप्रत्ययाक्षरैः।
प्रसन्नं कर्कटार्थं स्याद्वैदर्भीरीति संस्मृतम्॥

कुम्भः

अलगपाटौ

सङ्गो विच्छुरितश्चेति पाटावलगसंज्ञकौ।
अर्धाङ्गुलाग्रघातेन तत्र सङ्गः प्रजायते॥

शुद्धेन करसङ्गेन घातेनाङ्गुष्ठहेतुना।
क्रमादुत्पद्यते पाटोऽलगो विच्छुरिताभिधः॥

कुम्भः

अलगभ्रमरी

वैष्णवस्थानकं कृत्वा तिष्ठेत्सव्याङ्घ्रिणा ततः।
देहं भ्रामयते तिर्यगलगभ्रमरी भवेत्॥

कुम्भः

अवकृष्टा

बद्धे निरुद्धे पतिते व्याधिते मूर्छिते मृते।
अवकृष्टा ध्रुवा कार्या भावे च करुणाश्रये॥

अलगभ्रमरीलक्षणम्

वैष्णवं स्थानमास्थाय कुर्याद्वामाङ्घ्रिणा यदि।
तिर्यग् देहपरिभ्रान्तिरलगभ्रमरी तदा॥

हम्मीरः

अलगवाडः

क्रमेण पादयोर्व्योम्नि कोमलं यत्प्रकम्पते।
स ह्यलगवाडः स्यादित्युक्तं नृत्यकोविदैः॥

कुम्भः

अलग्नः—पाटः

अस्पृष्टाकुण्डली कोणघातेनालग्नको भवेत्।

कुम्भः

—हौडुक्किकपाटः

तमलग्नं जगुर्यत्र कुण्डाभ्यां जायते करः।
अलग्नन् सन् ....॥

कुम्भः

अलपद्मः—हस्तः

वक्रान्तकेऽलपद्मोयं स एवोर्ध्वं प्रचालितः।
उत्साहप्रभुशक्त्यर्थे युज्यते नाट्यमर्मगैः॥

भरतकल्पलतामञ्जरी

अलातचक्राख्यम्

कश्चिदन्तर्बहिश्चक्रचरो हस्तः पराङ्मुखः।
अन्यो विडम्बनां धत्तेऽलातचक्रस्य चेत्तदा।
अलातचक्रमाख्यातं सद्भिरन्वर्थनामकम्॥

अलङ्कारः

यथा रात्रिश्चन्द्रहीना यथा स्त्री त्यक्तभूषणा।
अलङ्कारैर्विरहिता तथा गीतिर्न शोभते॥

एकान्तरैस्स्वरैर्यत्र स्यादारोहः क्रमाच्च तैः।
अभ्युच्चयमलङ्कारं मेनिरे तं पुराविदः॥

अवकुञ्चिता

क्रमतोऽङ्घ्रिभ्यां कुञ्चिताभ्यां तु पृष्ठतः।
गत्वावकुञ्चिता ज्ञेया।

कुम्भः

अवघटः

दुष्करोऽवघटो मतः।

कुम्भः

—हस्तपाटः

पुटमेकैकपाणिश्चेत् साङ्गुलीभिः क्रमाद्यदा।

तलेन हत्वा प्रहरेत् पाटः सोऽवघटो मतः ॥
नन गिड गिडदगिटनगिन गिन गिन नगि

कुम्भः

अवतरणलक्षणम्

ततोऽवतरणं तत्र गायकानां निवेशनम् ।
रङ्गस्योत्तरदिग्भागे गायकाः स्युरवाङ्मुखाः ॥

ततो यवनिका धार्या मध्ये रङ्गमनोहरा ।
अष्टहस्तायतहस्तैः पञ्चषड्भिश्च विस्तृता ॥

मध्ये महेश्वरं तस्य पार्श्वयोर्ब्रह्मकेशवौ ।
त्रयाणां पार्श्वयोश्चन्द्रः सूर्यो दक्षिणसव्ययोः ॥

परितः कालिकं चक्रं देवीः कोणेषु लेखयेत् ।
सरस्वतीं वायुकोणायाग्नेये तारकामथ ॥

ऐशाने भैरवीं चैव नैर्ऋते कामगामिनीं ।
गोरक्षं दक्षिणे भागे सिद्धनाथं तु पश्चिमे ॥

मीननाथं पूर्वभागे चतुरङ्गं तथोत्तरे ।
पूर्वयोः पूजयेदेताः स्थानेष्वेतेषु देवताः ।
तृतीयस्यां यथा स्थानमेता मूर्तीः प्रपूजयेत् ॥

विप्रदासः

अवधानच्छायाः

चित्तस्यैकाग्रभावेन ग्राह्यास्तेऽवधानजाः

कुम्भः

अवनद्धवाद्यभेदाः

तत्रादौ पटहः प्रोक्तो हुडुक्का मुरजस्ततः ।
करटापटवाद्यं च भेरी त्रिवलिदर्दुरौ ॥

डक्कुली डमरुडक्का ढक्का धमस एव च ।
निस्वानस्तम्बकीरुञ्जा कटुवालश्च सेलुका ।
उच्यते च प्रसिद्धानां लक्षणं क्रियतामपि ॥

सोमराजदेवः

अवन्तीदेशाः

प्रोक्ता प्रवृत्तिर्याऽवन्ती बुधैर्नाट्यप्रयोक्तृभिः ।
सौराष्ट्रा यवनाश्चैव शकावेदिशिकास्तथा ॥

अनर्ता माळवाश्चैव सौवीरा अपि सैन्धवाः ।
दशार्णास्त्रैपुरास्तद्वदाबुधेया अवन्तयः ॥

एते चान्ये च ये देशा अवन्तीमाश्रितास्तुते ।
सात्त्वत्यारभटा वा या प्रयोगं स्वल्पमाश्रिता ॥　वेमः

अवन्त्यादीनां प्रवेशवर्णनम्

अवन्त्या दाक्षिणात्याया: प्रदक्षिणपरिक्रमः ।
प्रवेशोऽपि तयोर्नाट्यमुत्तरद्वारतो भवेत् ॥
पाञ्चाल्याश्चोढ्रमागध्याः प्रचारः स्वप्रदक्षिणः ।
प्रकीर्तितः प्रवेशोऽपि दक्षिणद्वारतो भवेत् ॥

वेमः

अवपातः

भयहर्षसमुत्थानो विनिपातससम्भ्रमः ।
प्रवेशनिर्गमोद्युक्तः सोऽवपात इति स्मृतः ॥

कुम्भः

प्रकीर्णम्

अवपातस्तु सम्भ्रान्तविद्रुतानेत्रभूषणः (?) ।
क्षिप्रप्रवेशनिष्कामो भयहर्षसमुद्भवः ॥

वेमः

अवमृष्टम्

कनिष्ठाङ्गुष्ठकाभ्यां तु दक्षिणाभ्यामधोमुखम् ।
तन्त्रीषु त्रिप्रकारं चाप्यवमृष्टं प्रकीर्तितम् ॥

नाट्यशास्त्रे

अवरोहिणः

विधूतश्च त्रिवर्णस्य तथोद्वाहित एव च ।
उद्गीतश्च तथा वेणुर्विज्ञेया ह्यवरोहिणः ॥

नाट्यशास्त्रे

अवरोही

अवरोहन्ति स्वरा यत्रैकेनैव क्रमेण तु ।
स चावरोही शब्दे तु समनन्तरगः स्वरः ॥

मतङ्गः

-स्वरः

यत्र चैवावरोहन्ति सोऽवरोहीति भाव्यते ।

नाट्यशास्त्रे

अवस्खलितः

यो मन्द्रादप्यधो याति योऽवस्खलित उच्यते ।

अवहित्था—व्यभिचारिभावः

विकारगोपनादन्यवृत्तिरवहित्था ।　शुभङ्करः

अव्यक्तः

गद्गदध्वनिना युक्तः सोऽव्यक्त इति कथ्यते ।

भरतकल्पलतामञ्जरी

अव्यवस्थितः

अव्यवस्थित इत्युक्तः स्थानकैरव्यवस्थितः ।

भरतकल्पलतामञ्जरी

अष्टौ ध्रुवाः

जयन्तश्च तथोत्साहो नन्दनश्चन्द्रशेखरः ।
कामदो विजयाख्यश्च कन्दर्पजयमङ्गलौ ।
अष्टौ ध्रुवाः समाख्याता राजयोग्या सदा बुधैः ॥

गान्धर्ववेदे

अष्टबन्धविहाराख्यम्

वामदक्षिणपार्श्वा ... ... तपरोदेशेषु सर्वदः ।
मण्डलस्वस्तिकौ यत्वा... ...क्रमो स विलासकौ ॥

आशास्वष्टासु चे......लुठितौ यत्र यत्तदा ।
अष्टबन्धविहाराख्यमादिष्टं नृत्तकोविदैः ॥

असमः—तालः

असमे लेगुरुद्वन्द्वं ।
। ऽ ऽ

कुम्भः

असंयुतहस्ताः

विश्रामोदरेणोक्ता अमी हस्ता असंयुताः ।
असंयुता अर्थवशादेते स्युः संयुता अपि ॥

सङ्गीतनारायणे

अहृद्यं वस्तु

दृष्ट्याकेकरया भ्रुवदुपरिष्टाद्विलोकयन् ।
अस्पशब तथोद्वेगान्मुखस्य च विकूणनात् ।
अहृद्यमभिनेतव्यं वस्तु नाट्यविचक्षणैः ॥

वेमः

अंशलक्षणम्

रागश्च यस्मिन् वसति यस्माच्चैव प्रवर्तते ।
मन्द्रतारविषण्णा च पञ्चस्वरपरागतिः ॥

अनेकस्वरसंयोगे योऽत्यर्थमुपलभ्यते ।
अन्यश्च बलिनो यस्य संवादी चानुवाद्यपि ॥

ग्रहापन्यासविन्यासन्यासंन्याससगोचरः ।
परिचार्य स्थितो यस्तु सोंऽशः स्यादंशलक्षणः ॥

नाट्यशास्त्रे

आ

आक्रमणः

आक्रमणस्य ते ज्ञेया ये गीते गायनैः सदा ।

आक्षिप्तकिका

सूत्रभृन्नर्तकी तद्वत्सूत्रधारस्य चार्चयेत् ।
तदाक्षिप्तकिका ज्ञेया ध्रुवामात्रं यथा भवेत् ॥

कुण्डलमण्डितगण्डयुगं भूधरकन्दरकृतवसतिम् ।
सुन्दरचन्द्रकलाकलितं शम्भुमहं प्रणमामि विभुम् ॥

कुम्भः

आक्षेपिकी

वृत्तान्योजकृतानि स्युर्दुःखे यानि भवन्ति हि ।
तानि द्रुतासु योज्यानि लघुयुग्मकृतानि तु ॥

यानि चाल्पाक्षराणि स्युरल्पच्छन्दः कृतानि तु ।
तानि स्थिताद्रुकृष्टासु कार्या ह्याक्षेपिकीषु च ॥

गुर्वादिस्तु गुरुः कार्यो लघ्वादिश्च लघुस्तथा ।

ये त्वोजच्छन्दसां युक्ता ज्ञेयास्त्वाक्षेपिकी तथा ॥

यान्योजयुग्म छन्दांसि ज्ञेयान्याक्षेपिकी तथा ।
लघुयुग्मकृता या स्यात्स्थिता साक्षेपिकी भवेत् ॥

विषमांशाक्षराणिः स्युः पदैरर्थवशानुगाः ।
शक्त्या तालेन ता योज्या वर्णनाकर्षितेन तु ॥

क्रममुल्लङ्घ्य विधिज्ञैः क्रियते या द्रुतलयेन नाट्यविधौ ।
आक्षापकी ध्रुवाऽसौ द्रुता स्थिता वापि विज्ञेया ॥

नाट्यशास्त्रे

आङ्गिकनृत्यक्रमः

वेणीकृतास्तथा मुक्ताबद्धास्ततेष्वमताः (?) ।
मीटको जूटको वीरग्रन्थर्द्धिफलकस्तथा ॥

नारङ्गी चैव धम्मिल्लकुन्तलः सम्भितूलकः ।
बावग्रन्थी कूर्मग्रन्थी ब्रह्मग्रन्थीश्च गुम्फिताः ॥

मूलग्रन्थीस्तदा मध्यप्रान्तग्रन्थीस्तथैव च ।
इत्याद्यनेकशश्चैव ज्ञातव्याः संयुताः कचाः ॥

इति वेणीधम्मिल्लपरिपूर्ण इत्याङ्गिकनृत्यक्रमः । कुम्भः

आङ्गिकसात्त्विकः

संसृतो सत्त्वशब्देनाङ्गिकोऽप्यत्राभिधीयते ।
लक्षणावृत्तिमाश्रित्य नात्त्वशब्दोऽपि वर्तते ॥

कुम्भः

आङ्गिकादीनामभिनयानां लक्षणानि

अङ्गैः शिरःप्रभृतिभिर्निर्वृत्त्या आङ्गिका मताः ।
वाग्भिर्ये रचिता गीतप्रबन्धाद्यास्तु वाचिकाः ॥

आहार्यं भूषणादि स्यादाहार्यास्तत्प्रदर्शिताः ।
सत्त्वं मनोभाविताः स्युस्तेन ये सात्त्विकास्तु ते ॥

यद्यप्यलङ्कार्यशेषा अलङ्कारास्तथाप्यमी ।
प्राधान्येन विभावादीनानयन्ति यदा तदा ।
विवक्षितप्रधानत्वाद्भवन्त्यभिनयाभिधाः ॥

शिङ्गभूपालः

आङ्गिकाभिनयः

अर्थप्रतीत्युपायत्वाद्वाचिकोऽपि न मुख्यता ।
वाचिकोपकृतस्तस्मादाङ्गिको मुख्य उच्यते ॥

आङ्गिकोऽपि पुनस्त्रेधा शाखानृत्ताङ्कुरैर्भवेत् ।
करप्रधानो व्यापारस्तेषु शाखेति कीर्त्यते ॥

स्थानकाद्यैरुपक्रान्तं हस्तकाद्यैः प्रवर्तितम् ।
करणैरङ्गहारैश्च निष्पन्नं नृत्तमुच्यते ॥

विप्रदासः

आङ्गिकलक्षणम्—अभिनयः

तत्राङ्गिको भवेदङ्गैर्निर्वर्त्यः स पुनस्त्रिधा ।
शारीरो मुखसञ्जातश्चेष्टया च विनिर्मितः ॥

शाखा याङ्गैरुपाङ्गैश्च प्रत्यङ्गैश्च प्रदर्शितः ।
शारीरस्तत्र मुखजः केवलो वाङ्गनिर्मितः ॥

चेष्टाकृतस्तु चेष्टाभिः सासासनगतादिभिः (?) ।
शाखा याङ्गैरुपाङ्गैश्च रचितः परिकल्पितः ॥

नृत्तरत्नावली

आचा

आचार्यः श्रुतिकोविदः पटुमतिर्वाक्ये सुवेषो रसे
ज्ञाता लक्षणलक्ष्यतत्त्वविषयो तूर्यत्रये पण्डितः ।
हास्यज्ञो नृपसंसदि प्रगुणधीरास्योद्भवे वादने
नानादेशविचित्रकाकुरचनाप्रावीण्यविद्याध्वगः ॥

कुम्भः

तौर्यत्रितये लक्ष्यविद्याचार्यः प्रकीर्तितः ।
वाग्मी स्वरूपवेत्तासौ सरसः श्रुतिकोविदः ।
सभासु परिहासज्ञो भवेद्वदनवाद्य वित् ॥

हम्मीरः

आतोद्यम्

ततं चैवावनद्धं च घनं सुषिरमेव च
चतुर्विधं तु विज्ञेयमातोद्यं लक्षणान्वितम् ।
ततं तन्त्रीकृतं ज्ञेयमवनद्धं तु पौष्करम् ।
घनं तालस्तु विज्ञेयः सुषिरो वंश एव च ॥

नाट्यशास्त्रे

आत्मार्थः

आत्मानुभावयोग्यार्थ आत्मार्थ इति कथ्यते ।

वेमः

आत्मोपक्षेपकम्

शृङ्गारस्थापकं हास्यं बहुलं करणाञ्चितम् ।
आत्मोपक्षेपकं नर्म विप्रलम्भरसोज्ज्वलम् ॥

कुम्भः

आदिकूर्मावताराख्यम्

वामदक्षिणयोर्मूर्ध्नो युगपत्क्रमतोऽथवा ।
ऊर्ध्वाधोमण्डलभ्रान्तौ करौ स्वस्तिकतां गतौ ।
वर्तनास्वस्तिकापार्श्वयुग्मे मण्डलघूर्णितौ ॥
वहन्मण्डलघूर्णौ चेत्पुरोविलुठतस्तदा ।
आदिकूर्मावताराख्यं भणितं पूर्वसूरिभिः ॥

कुम्भः

आनन्दवर्धनी लहरी

उद्ग्राहध्रुवकौ प्राग्वत् ध्रुवार्धं पश्चिमं ततः
आभोगध्रुवकोद्ग्राहाः सकृदानन्दवर्धनी ॥

मोक्षदेवः

आन्दोलितः

पर्वतारोहणे वनरान्दोलितः (?) ।

कुम्भः

आपडः

भूमेर्निकुट्टनं पातालाच्चापडयो (?) भवेत् ।

कुम्भः

अमन्दमुकुन्दमकरन्दप्रबन्धः

नट्टो रागस्तृतीयाख्यः तालो मध्यलयः क्वचित्।
पदानां शोभयालापगुम्फनं गानहेतुकम्॥

अन्ते पाटाः स्वरास्तेनास्तदन्ते पद्यगुम्फनम्।
एषोऽमन्दमुकुन्दाद्यमकरन्दाभिधानवान्॥

कुम्भः

आभीरीभाषा

पञ्चमांशग्रहन्यासा शुद्धमध्यमसंभवा।
प्रचुरैर्मकैर्युक्ता गान्धारर्षभवर्जिता॥
सङ्ग्रामे विनियोक्तव्याभीरीवीररसावहा।
संपूर्णाप्यस्ति भाषेयं याष्टिकाचार्यसंमता॥

न तु नौडुवतानेषु गान्धारर्षभयोः क्वचित्।
लोपो विधीयते सद्भिरिह किं तस्य नोदना॥

उच्यते नैष दोषोऽस्ति भाषात्वादिह भाषणात्।
आचार्यस्य तदुक्तेर्येन् प्रामाण्यमुररीकृतम्॥

कुम्भः

आभोगः

आभोगः सम्भवेद्येन प्रबन्धपरिपूर्णता।

सोमराजदेवः

आभ्यन्तरनाट्यलक्षणम्

आभ्यन्तरं बाह्यमिति नाट्यमेतद्द्विधा मतम्।
सुकुमाराङ्गविन्यासमसम्भ्रान्तविचेष्टितम्॥

परिस्फुटपदालापं युक्तं वाद्यैरनुद्धवैः।
असम्प्रदायशिक्षावन्नाट्याचार्यप्रयोजितम्॥

लयतालकलापातप्रमाणनियमान्वितम्।
हस्तसञ्चारललिताभिनयं लक्षणान्वितम्।
रसभावसमायुक्तं नाट्यमाभ्यन्तरं स्मृतम्॥

वेमः

आयतम्

स्वरा मन्द्रादिके स्थाने पृथग्व्याप्ताः पुनः पुनः।
आयतं चैवमाख्यातम्

भरतकल्पलतामञ्जरी

आरभटीवृत्तिः

आरं स्याच्छात्रवं तस्य योगाद्योधा भटाः स्मृताः।
सद्वृत्तिरिव या वृत्तिर्भवेदारभटी तु सा॥

कुम्भः

आरं शत्रु समूहोत्तमोद्योगाः पुरुषा भटाः।
तेषां वृत्तिसमां वृत्तिं विदुरारभटीं बुधाः॥

विप्रदासः

आरम्भः

ततः स्वल्पेष्ववहितेष्वङ्गमारम्भसंज्ञितम्।
तद्यत्र गायकाः साक्षात्सप्तस्वरपरिग्रहम्॥

कृत्वा कुर्युस्तालयुक्तं गीतं तत्तद्ध्रुवा पुनः।
सप्तस्वरोद्भवास्ताः स्युः सङ्गतिश्च सुगन्धिनी॥

रौद्री पाञ्चतनी तद्वत्पाञ्चालिन्यथ दैवती।
अश्विनीति क्रमादाभिर्ग्रहणं स्यात्प्रसादनम्॥

चतुरश्राभिधास्तिस्रस्सुगन्ध्याद्यासु तत्पराः।
तिस्रस्त्र्यश्राभिधास्वेवं दैतिनी (दैवती वदिद्वाश्विनी।
एतद्गाथाभिरातोद्यवादनं राजशिक्षया॥

कुम्भः

दीर्घाण्यादावष्टौ द्वादश च लघूनि नैधनं चैव।
चत्वारि गुरूणि तथा ह्रस्वान्यष्टौ च दीर्घं च॥

लघुसंज्ञानि चतुर्धानिधनं द्विगुणीकृतानि दीर्घे द्वे।
अष्टौ लघूनि नैधनमित्यारम्भेऽक्षरविधानम्॥

आरम्भादयः

वस्तूत्थापनसम्फोटौ संक्षिप्तकावपातकौ।
एते भेदास्तु चत्वार आरंभाद्याः प्रकीर्तिताः॥

कुम्भः

आरोहिणः

निष्कम्पोऽभ्युच्चयश्चैव हसितो बिन्दुरेव च।
प्रेङ्खोलितस्तथाक्षिप्तो विस्तीर्णो ललितस्तथा॥

ह्रादमानः संप्रदानः सन्धिः प्रच्छादनस्तथा।
प्रसन्नादिः प्रसन्नान्त इति चारोहिणः स्मृताः॥

नाट्यशास्त्रे

आरोही—स्वरः

आरोहन्ति स्वरा यत्र आरोही स तु संज्ञितः।

नाट्यशास्त्रे

आलवणी

नवमुष्टिर्वेणुदण्डस्त्वङ्गुलद्वयविस्तरः।
अङ्गुलद्वयविस्तारः ककुभो वक्र उन्मुखः॥

मेषाः शृङ्गनिर्मिता तन्त्री सूक्ष्मा श्लक्ष्णा समा दृढा
अष्टादशाङ्गुलानाह तुम्बं वेदाङ्गुलाननम् ॥

दन्तनाभिमिमायुक्ता दोरीनन्धनवर्जिता ।
पत्रिकाकर्परहीना भवेदालवणी शुभा ॥

निष्कलस्य प्रकारेण वाद्यालावणिका सदा ।
बिन्दुनादसमोपेता तुम्बेर्निक्षिप्य वक्षसि ॥

आलप्तिः

गायेदसौ रूपकमञ्जनीति प्रोक्ता पदालप्तिरियं पुराणैः ।
वर्णैरलङ्कारगुणैः सुपूर्णा स्थायाश्च नानागमकैर्विचित्रा ।
आलप्तिरुक्ता मुनिभिः पुराणैश्चित्राग्रभङ्गी प्रगुणा मनोज्ञा ॥

कुम्भः

आलप्तिलक्षणम्

रागालपनमालप्तिः प्रकटीकरणं मतम् ।
सा द्विधा गदिता रागरूपकाभ्यां विशेषणात् ॥

रागालप्तिस्तु सा या स्यादनपेक्ष्य च रूपकम् ।
स्वस्थानैः सा चतुर्भिः स्यादिति गीतविदो विदुः ॥

यत्रोपवेश्यते रागः स्वरे स्थायी स कथ्यते ।
आद्यस्वरद्वये वालो मुख्यस्तादुपजायते ॥

स्वस्थानं प्रथमं स्यातं नारदेन मनीषिणा ।
चतुर्भिस्तु द्वितीयं स्यादर्धस्थं तत्प्रकीर्तितम् ॥

स्वरैश्चतुर्भिर्द्वाभ्यां वा यद्भवेत्तत्तृतीयकम् ।
चतुर्भिर्द्विगुणैः प्रोक्तं चतुर्थं स्थानकं बुधैः ॥

स्तोकस्तोकैः सदा स्थायैर्विचित्रैर्बहुभङ्गिभिः ।
जीवस्वरव्याप्तिमुख्यै रागस्य स्थापना भवेत् ॥

एभिश्चतुर्भिः स्वस्थानै रागालप्तिर्मता सताम् ।
वक्ष्यते रूपकालप्तिः सर्वशास्त्रेषु संमता ॥

रूपकस्थेन रागेण तालेन च विधीयते ।
या सोक्ता रूपकालप्तिः सा पुनर्द्विविधा भवेत् ॥

प्रतिग्रहणिकैकान्या भञ्जनीत्यभिधीयते ।
विधाय स्थायमालप्ते रूपकावयवो यदि ॥

प्रतिगृह्यते चान्यथा गायेदसौ रूपकभञ्जनी ।
वर्णालङ्कारसंयुक्ता गमकस्थायचित्रता ।
आलप्तिरुच्यते तज्ज्ञैर्भूरिभङ्गिमनोहरा ॥

मोक्षदेवः

स्थाय्यादिवर्णादाह नानालङ्कारधारिणी ।
स्वस्थाननयनाप्रौढिनिर्गूढाजनरञ्जनी ॥

रतद्भमभीदाने वीणी संयुता गमकाश्रिता(?)
समस्तगीतवस्तूनामालप्तिः प्रथमं मता ॥

सोमराजदेवः

आलम्बनभावः

मण्डलादिवाद्यघोपाश्च यवनिकान्तरे बहुरूपमादाय
स्थितिश्च आगामिरूपकशङ्खशब्दप्रकटनं चालम्बनभावः ।

शृङ्गारशेखरः

आलातलक्षणम्

दक्षिणेनाङ्घ्रिणालातां कुर्वंस्तेनैव पाणिना ।
नितम्बं चतुरश्रं च विधाय क्रमशः करम् ॥

वामेन चरणेनोर्ध्वजानुचारीं प्रकल्पयेत् ।
वामाङ्घ्रिणापि कुर्वीत भूयोऽलातादिदिक्क्रमम् ।

यस्मिन्निदमलाताख्यं ललिते नृत्य इष्यते ।
हित्वा नितम्बमत्राह डोलं कीर्तिधरः करम् ॥

नृत्तरत्नावली

आलापचारिका

करोति स्वेष्टरागेण शुष्कालापं तु गायकः ।
नर्तकीनृत्तकाले तु सा प्रोक्तालापचारिका ॥

भरतकल्पलतामञ्जरी

आलापिनीलक्षणम्

आलापिनीगतं लक्ष्म वक्ष्ये लक्ष्मविदां मतम् ।
नवमुष्टिमितो दैर्घ्ये वैणवः सुषिरोऽन्तरः ॥

अङ्गुलद्वन्द्वपरिधिः प्राग्वद्ग्रन्थ्यादिवर्जितः ।
श्लक्ष्णः समस्तवृत्तश्च दण्डः स्यात्ककुभं दधत् ॥

अङ्गुलद्वयविस्तारमङ्गुलार्धायतं तथा ।
तदर्धपिण्डसंयुक्तमुन्मुखं पत्रिकाऽभिधम् ॥

एकदण्डमधो भागे शङ्कुना च विराजितम् ।
चतुरङ्गुलदैर्घ्येण बहिर्मध्योन्नतेन च ॥

हम्मीरः

आलापिनीभेदाः

आलापिन्यामने दण्डः श्रुषिरो वेणुसम्भवः (?) ।
द्व्यङ्गुलपरिधौ वृत्तौ भवेदानवमुष्टिकः (? ॥

स्यादस्यास्तु प्रमाणेन प्रोन्नतः ककुभः शुभः ।
बध्नीयाच्चुम्बकं दन्तचारुचुम्बिकयान्वितम् ॥
तेषां त्रिसूत्रिता तन्त्री कस्यामपधनिस्वराः ।
अमीषामेव भेदेन वाद्यन्ते रसिका अपि ॥

सोमराजदेवः

आलिङ्गनोद्भवः

किञ्चित्श्लिष्टभुजावेव पताकौ स्वस्तिकीकृतौ ।
आलिङ्गनोद्भवो हस्त आलिङ्गनविधौ मतः ॥

कुम्भः

आलिप्ता

आलिप्ता द्विविधा ज्ञेया स्वरसंयोजने तथा ।
रागालिप्ता रूपलिप्ता द्विविधा परिकीर्तिता ॥

भरतकल्पलतामञ्जरी

आलेखनः

चलत्सन्दंशहस्तश्चेत्करस्यालेखनस्तदा ।
लेखने विनियोज्योऽयं नृत्ताभिनयगोऽपि च ॥

आवजलक्षणम्

या हस्तसम्मिता दैर्घ्येऽष्टाविंशत्यङ्गुला पुनः ।
परिघोऽर्धाङ्गुलमिता पिण्डे सप्ताङ्गुले मुखे ।
मण्डल्यौ वक्त्रयोर्वल्लीमष्टावेकदशाङ्गुले ॥

हम्मीरः

आवापः—कलामानम्

आवापसंज्ञकं ज्ञेयमुत्तानाङ्गुलिकुञ्चनम् ।

दत्तिलः

आविद्धः—धातुः

क्षेपः प्लुतोऽतिपातोऽतिकीर्णमनुबन्धसंज्ञितश्चैव ।
आविद्धो विज्ञेयो धातुर्वै पञ्चविध एव ॥
द्विस्त्रिश्चतुष्कनवकैः प्रहारैः क्रमशः कृतैः ।
आविद्धधातुर्विज्ञेयः सानुबन्धविभूषितः ॥

नाट्यशास्त्रे

आविद्धवक्रलक्षणम्

भुजाग्रयोः कूर्परयोरंसयोः सविलासयोः ।
सतोः पताकौ व्यावृत्तिं विधाय भवतोऽद्भुतम् ॥

अधस्तलौ चेदाविद्धवक्रौ हस्तौ तदोदितौ ।
विक्षेपवलने प्राहुः प्रयोगे कृतिनस्तयोः ॥

हम्मीरः

आवेगः—व्यभिचारिभावः

वातवेगाग्निकुञ्जरोद्भ्रमणप्रियाप्रियश्रवणव्यसनाभिघातादि-जनितसम्भ्रम आवेगः ।

शुभङ्करः

आवेद्यम्—भूषा

आवेद्यं भूषणं तत्स्यात् श्रवणाभरणादि यत् ।
अक्षादिशब्देन तथा नानाभरणमुच्यते ॥

आश्रावणलक्षणम्

एवमातोद्य विन्यासं सारम्भे विनियुज्यतु ।
आश्रावणादीन्यङ्गानि प्रयुञ्जीत यथाक्रमम् ॥
ईषदादौ क्रियमाणं मृदङ्गपरिमार्जनम् ।
फणितत्रयक्रमादेतदाश्रावणमिति स्मृतम् ॥
अस्याक्षराणां विन्यासो विप्रदासेन भण्यते ।
आदौ गुरुद्वयं पश्चाल्लघ्वष्टकमथो गुरुः ॥
लघुद्वयं गुरुद्वन्द्वं लघ्वष्टकमथो गुरुः ।
एवमाद्यो भवेत्खण्डो द्वितीयोऽप्येवमिष्यते ॥
तृतीये तु तृतीयः स्याद्गुरुर्लघुचतुष्टयम् ।
अष्टमोऽथ गुरुः पश्चाल्लघुषट्कं ततो गुरुः ।
एवं खण्डत्रयात्मेयं त्रिषष्ट्यक्षरनिर्मिता ॥

विप्रदासः

आश्लिष्टा—चारी

पार्ष्णिविद्धस्य यौ पादौ चेद्विश्लिष्योपसर्पतः
यदापसर्पतः प्रोक्ता साश्लिष्टा गतिरुद्धते ॥

सङ्गीतमुक्तावली देवेन्द्रकृता

आसारिता

आपूर्वात्सरतेर्धातो रूपे पाताः पुरोदिताः ।
आसार्यन्त इति प्रोक्ता बुधैरासारिताभिधाः

कुम्भः

आसारिताङ्गानि

मुखं प्रतिमुखं चैव देहं संहरणं तथा ।
अङ्गान्येतानि चत्वारि सर्वेष्वासारितेषु च ॥

उपोहनं मुखं तेषां युग्मं प्रतिमुखं भवेत्।
ओजःशरीरसंहारावयमङ्गविधिः क्रमः ॥
इत्येवं चतुरङ्गानि ज्ञेयान्यासारितानि तु।
चतुरासारितैर्बद्धं विज्ञेयं वर्धमानकम् ॥

नाट्यशास्त्रे

आहतः—नादः
सोऽप्याहतः पञ्चविधो नादस्तु परिकीर्तितः।
नखवायुजचर्माणि लोहशारीरजास्तथा ॥
नखं वीणादयः प्रोक्ताः वंशाद्या वायुपूरकाः।
चर्माणि च मृदङ्गाद्या लोहास्तालादयस्तथा।
देहनादेन ते युक्ता नादाः पञ्चविधाः स्मृताः ॥

सङ्गीतमकरन्दे

आहार्याभिनयः
नैपथ्यस्य विधानं स्यादाहार्यः स्वचतुर्भुजः।
पुस्तभूषाङ्गरचनासजीवः परिकल्पितः ॥

नृत्तरत्नावली

आहार्याभिनयो नाम नैपथ्यविधिरुच्यते।
तत्र नित्यं प्रयत्नस्तु कार्यो नाट्यप्रयोक्तृभिः ॥
नाट्यप्रयोगः सर्वोऽपि यतस्तस्मिन् प्रतिष्ठितः।
नाट्यस्य योग्यालंकारो नैपथ्यमिति कथ्यते ॥
नानावर्णाः प्रकृतयः पूर्वमाहार्यसूचिताः।
आङ्गिकाद्यैरभिनयैर्व्यज्यन्ते तदनन्तरम् ॥
आहार्याभिनयस्तज्ज्ञैश्चतुर्धा परिकीर्तितः।
पुस्तो भाषाङ्गरचना सञ्जीवश्चेत्यनुक्रमात् ॥

वेमः

इष्टवस्तु
परावृत्य च शिरसो नाम्रा नेत्रनिकुञ्चनात्।
अदर्शनादपि स्पष्टमिष्टं वस्तु निर्दिशेत् ॥

वेमः

ईहामृगः—रूपकम्
ईहामृगस्तु विज्ञेयश्चतुरङ्कस्त्रिसन्धिकः।
बलात्कारांशशाठ्यं च नरविद्याधराश्रयः ॥
दिव्यस्त्रीकारणाद्यत्र संग्रामः कैशिकीयतः।
नायकैः षड्भिः सङ्घातो विख्यातपुरुषान्वितः ॥
शान्तश्रृङ्गारहास्यैस्तु वर्जितो हृदयङ्गमः।
वधप्राप्तस्य कुर्वीत वधं तैरसाहयतः ॥
संरम्भं वरमानीय युद्धव्याजान्निवारयेत्।
अनन्यां नायिकामस्मिन्नायको मृगवदीहते।
एष ईहामृगोऽयं तन्मुनीन्द्रभरतोदितः ॥
देवानामर......जार्थचरितो चौरक्रियाद्यन्वितो
दैव्यादिः प्रतिनायको न च वधः प्राप्तस्तथातोरणे।
सात्त्वत्यारभटी च यत्र सकला वृत्तिर्विना कैशिकी-
गर्वामर्षविहीन एष कथितो वेदाङ्क ईहामृगः ॥

शुभङ्करः

उ

उक्तप्रत्युक्तकलक्षणम्—लासः
साधिक्षेपैः पदैर्युक्तं चित्रगीतार्थयोजितम्।
कोपप्रसादजनितमुक्तप्रत्युक्तकं विदुः ॥

नृत्तरत्नावली

उग्रता—व्यभिचारिभावः
क्रोधान्निर्दयचित्तत्वमुग्रता। शुभङ्करः

उग्रम्
मध्यमादिस्वरारब्धमुग्रं च परिकीर्तितम्।

भरतकल्पलतामञ्जरी

उचितः
तदेवोचितसंज्ञकः।
योग्यतामापितो गीते गीतज्ञेन विपश्चिता ॥

कुम्भः

उचितभ्रमरी
देहस्य तिर्यग्भ्रमणात्समपादादनन्तरम्।
चितभ्रमरीं नाम ब्रूते शङ्करकिङ्करः ॥

कुम्भः

उचितभ्रमरीलक्षणम्
समपादानन्तरं चेत्तिरश्चीं भ्रामयेत्तनुम्।
क्रियते यत्र तामाहुरुचितभ्रमरीमिह ॥

हम्मीरः

उच्छ्वासः

उच्छ्वास आघ्राणे कुसुमादिनः ।

कुम्भः

उडुवः—पाटः

उडुवस्तु सकोणेन ललितेन प्रवादनात् ।
तलहस्तेन वामेन पाणिना दक्षिणेन तु ॥

कुम्भः

उत्कटम्

समौ पादावासनं च समस्पृष्टन्तु भूतलम् ।
स्थानं तदुत्कटं योगध्यानसन्ध्याजपादिषु ॥

कुम्भः

वैष्णवं स्थानकं यत्र समुन्नतमुरस्थलम् ।
कटिनाभिपरौ हस्तौ युगपत्क्रमशोऽथवा ॥
चतुरश्रमिदं प्रोक्तं अङ्गं नेत्रसुखावहम् ।
अंसैर्युद्धे यथान्याय्या धनुषःकरणं तथा ॥
परिमार्जनमादानं …… मुत्कटमुदाहृतम् ।
देवादितर्पणे सन्ध्या जपहोमादिषु स्मृतम् ॥

ज्यायनः

उत्कण्ठिता—नायिका

नैवागतः समुचितेष्वपि वासरेषु
प्राणेश्वरोऽतिगुरुकार्यवशेन यस्याः ।
दुर्वारमन्मथमहाज्वरवेपिताङ्गी-
मुत्कण्ठितां वदति तां भरतः कवीन्द्रः ॥

शुभङ्करः

उत्क्षेपः

पादमाकुञ्चितं पृष्ठपुरतो वाक्षिपेद्यदि ।
जानुपर्यन्तमुत्क्षेपस्तदा चारी प्रकीर्तिता ॥

कुम्भः

उत्प्रविष्टः

उत्प्रविष्टः स विज्ञेयो यत्रारोहे स्वरो घनः

कुम्भः

उत्प्लुतम्

उत्प्लुत्य पार्श्वयुगलं कटिदेशे तु विन्यसेत् ।
बध्वा कराभ्यां शिखरे अलंगोत्प्लवनं भवेत् ॥
उत्प्लुत्य प्रपदैः सम्यक्पादस्यैकस्य पृष्ठतः ।
कर्तरीविन्यसेदेषा स्यादुत्प्लवनकर्तरी ॥

अशोकः

उत्प्लुतभ्रमरी

स्थित्वा समाभ्यां पादाभ्यां उत्प्लुत्य भ्रामयेद्यदि
सप्तांगमन्तर……स्यात् उत्प्लुतभ्रमरीत्यसौ ॥

अशोकः

उत्प्लुतिभेदाः

अञ्चितं चैककरणाञ्चितं स्याद्वैरवाञ्चितम् ।
दण्डप्रमाणाञ्चितं च कर्तर्यञ्चितमेव च ॥
तिर्यगञ्चितकं तद्वत्समपादाञ्चितं तथा ।
भ्रान्तपादाञ्चितं च करणं स्यात्ततः परम् ॥
अलगं कूर्मालगं चोर्ध्वालगं चान्तरालगं ।
लोहडी च तथा चान्यैकपादलोहडी तथा ॥
कर्तरी लोहडी चैव स्यादर्पसरणं तथा ।
जलादिशयनं नागबन्धं कपालघूर्णनम् ॥
नतपृष्ठं तथा मत्स्यकरणं च प्रकीर्तितम् ।
करस्पर्शनसंज्ञं च तथा चैणप्लुतं मतम् ॥
तिर्यक्करणसंज्ञं च तिर्यक्स्वस्तिकमेव च ।
स्कन्धभ्रान्तं खण्डसूचि समस्तं च ततःपरम् ॥
ततो विषमसूचीति बाह्यभ्रमरिका ततः ।
अन्तर्भ्रमरिका चैवचोर्ध्वभ्रमरिका तथा ॥
तिरिपभ्रमरी चाथालगभ्रमरिकेति च ।
चक्रभ्रमरिका नामोचितभ्रमरिका तथा ॥
शिरोभ्रमरिका चैव तथा दिग्भ्रमरीति च ।
एषामुत्प्लुतिपूर्वाणि षट्त्रिंशत् संहितानि च ॥

कुम्भः

उत्फुल्लः—हस्तपाटः

अलपद्मेन हस्तेन स्यादुत्फुल्लो नखाहतैः ।

कुम्भः

उत्तमनायिकालक्षणम्

विदधत्यप्रियं पत्यौ प्रियमाचरति स्वयम् ।
वल्लभे सापराधेऽपि तूष्णीं तिष्ठति सोत्तमा ॥

भरतकल्पलतामञ्जरी

उत्तमपाठ्यलक्षणम्

गुणैरोजःप्रसादाद्यैर्विविधैरुपशोभितम् ।
अनुप्रासोपमाद्यैश्च शब्दार्थोभयसंश्रयैः ।
अलङ्कृतमलङ्कारैः पाठ्यमुत्तममुच्यते ॥

वेमः

उत्तमपात्रम्

पात्रं स्यान्नर्तनाधारो नर्त्ते स्यात्सैव वर्णका ।
ललितैर्गात्रविक्षेपैः लयतालसमन्वितैः ॥
गीतवाद्यगतान् वर्णान् समुद्गिरदिव स्फुटम् ।
गीतवाद्यध्वनिं श्राव्यमपि चातोषतां नयेत् ॥
हेतैः .
यन्नृत्यति मनोहारि ज्ञेयं तत्पात्रमुत्तमम् ॥

वेमः

उत्तमोत्तमकलक्षणम्—लासः

विचित्रश्लोकबन्धं यन्नानारससमाश्रयम् ।
उत्तमोत्तमकं तत्स्याल्लीलाहावमनोहरम् ॥

नृत्तरत्नावली

उत्तमोत्तमकम्

मुखप्रतिमुखोपेतं तथा चाचपुटाश्रयम् ।
यथाक्षरैः सन्निपातैस्तथा द्वादशभिर्युतम् ॥
नैकयुक्तिविचित्रार्थं पौरुषं भावमाश्रितम् ।
एकाङ्गं शीर्षकं गत्वा द्विमूढं परिकीर्तितम् ॥
उत्तमोत्तमकेत्वादौ नर्कुटं संप्रयोजयेत् ।
श्लोकं विचित्रार्थपदं तथा चैवोपपादयेत् ॥
ततस्तु वस्तुकं कार्यमपरान्तकशाखया ।
यथाक्षरेण कार्यं तु शीर्षकं पञ्चपाणिना ।
उत्तमोत्तमकं प्रोक्तं हेलानृत्तविभूषितम् ॥

नाट्यशास्त्रे

उत्तरा—नक्षत्रहस्तः

उत्तरायां च शिखरः किञ्चिद्वलितरूपकः ।

उत्तानः

उत्तानो वामहस्तश्चेत्पताकस्तदुपर्यपि ।

कुम्भः

उत्तानवञ्चितलक्षणम्

कपोलांसललाटानां क्षेत्रे ह्यन्यतमे स्थितौ ।
त्रिपताकौ करौ किञ्चित्तिर्यञ्चौ संमुखौ मिथः ॥
अंसकूर्परयोः किञ्चिच्चलतोरूर्ध्वतस्तलौ ।
क्षणं भूत्वा प्रचलितौ ज्ञेयावुत्तानवञ्चितौ ।
अंसकूर्परयोः किञ्चित्प्लवनं मन्वते परे ॥

हम्मीरः

उत्सवः—तालः

लप्लुतावुत्सवे प्रोक्तौ ।
। ऽ

कुम्भः

उद्ग्राहः

येनोद्ग्राह्यते गीतमित्युद्ग्राहः प्रकीर्तितः

सङ्गीतसूर्योदयः

उद्ग्राहः प्रथमे पादे भवेत्पूर्वं पदद्वयम् ।
पल्लवस्य त्रयं पश्चादेवं पञ्चविधानि हि ॥
एवमेव द्वितीयेऽपि तृतीये पल्लवं विना ।
पदद्वयं भवेत्तस्मादुद्ग्राहे द्वादश स्फुटम् ॥
ध्रुवे त्रीणि तथा भोगे पदमेकं प्रकीर्तितम् ।
एवमेलाप्रबन्धे स्युः पदानां षोडश क्रमात् ॥

कुम्भः

गीतमुद्ग्राह्यते पूर्वं येनोद्ग्राहः स उच्यते ।

सोमराजदेवः

उद्धतजातयः

पङ्क्तिस्त्रिष्टुप्सजगती तथातिजगती पुनः ।
शक्वरी चेति निर्दिष्टा उद्धतानां तु जातयः ॥

उद्घृष्टः

उद्घृष्टो विरसो घोषात् ज्ञानतो गायनः स्मृतः ।

उद्घृष्टः—गायकः

उद्घृष्टो विरहाद्दृष्टो गायेद्वीररसं च यः ।

भरतकल्पलतामञ्जरी

उद्दली

बाह्यं शरीरजं चर्म कवलं परिकीर्तितम्।
आन्तरं जाठरं चर्म नाम्नः स्यादियमुद्दली ॥

सोमेश्वरः

उद्दीपनभावलक्षणम्

यवनिकामपनीय तत्तद्रसोचिताङ्गचेष्टाप्रकटनत्वम्।

शृङ्गारशेखरः

उद्धतयोर्लक्षणम्

पराङ्मुखौ हंसपक्षौ व्यावृत्तपरिवर्त्तितौ।
जयशब्दे प्रयोक्तव्यावुद्धतौ मेनिरेऽपरे ॥

हम्मीरः

उद्धृष्टम्

प्रहारो वामतर्जन्या उद्धृष्टमिति संज्ञितम्।

नाट्यशास्त्रे

उद्वाहितम्

कूर्पराधिष्ठितश्रोणिस्कन्धान्यस्यशिरस्तदा।
सुप्तमुद्वाहितं प्रोक्तं प्रभोर्लीलाव्यवस्थितौ ॥

कुम्भः

उद्वेष्टनम्

उद्वेष्टनं वेष्टयित्वा पृष्ठतोऽङ्घ्री प्रसारिते।

कुम्भः

उपधानः—हस्तः

पताकखण्डविन्यासादुपधान इतीरितः।
निद्रायामथ चिन्तायामुपधाने प्रयुज्यते ॥

सङ्गीतनारायणे

उपधानहस्तकः

पताकगण्डविन्यासादुपधानकरो भवेत्।
निद्रायामथ चिन्तायामुपधानो विवर्तते ॥

विप्रदासः

उपनायकाः

नायकस्य गुणोत्कर्षकथका उपनायकाः।
वचोभङ्गीषु चतुराः सखायाः कार्यसाधने।
पीठमर्दो विटश्चैव विदूषक इति त्रिधा ॥

शुभङ्करः

उपपत्तिलक्षणम्

प्रलोभ्यान्य
स तूपपत्तिरित्युक्तः विद्वद्भिरिह शाश्वतः ॥

भरतकल्पलतामञ्जरी

उपविष्टस्थानानि

स्थानानि चोपविष्टस्य तानीदानीं प्रचक्षते।
स्वस्थं विष्कम्भितं क्रान्तं मुकुटं च मदालसम्।
अस्तालसं जानुगतं मुक्तजानुनि मुक्तकम् ॥

उपहसितम्

दन्तानामवलोकनं प्रचलिता गात्रे विकाशो दृशोः
प्राफुल्लोऽपि च नासिकाय जठरः खेलः सकम्पो भवेत्।
वक्रं स्याद्विकृतं शिरः प्रचलितं तद्वत्स्तनौ पीनता
तत्पूर्वं कथितं पुरोपहसितं लिङ्गं मतङ्गादिना ॥

जगद्धरः

उपाङ्गलक्षणम्

कश्चिच्छायानुकारित्वादुपाङ्गमिति कथ्यते।

उपाङ्गेषु अपस्थानवराटी

अपस्थानवराटी स्यान्मनिधैर्मन्द्रभूषिता
षड्जांशन्याससंयुक्ता गीयते शुचिहासयोः ॥

मोक्षदेवः

उपाध्यायः

रूपवान्नृत्यतत्वज्ञो वाद्यवादनवेदिता।
वाद्यप्रबन्ध निर्माणकुशलो लयतालयोः ॥
कोविदो मुख्यवाद्येषु शिष्यलक्षणदक्षिणः।
प्रतिष्ठापयिता गीतनृत्यवाद्यव्यवस्थितः।
रञ्जकः स्यादुपाध्यायो नृत्यदोषविधानवित् ॥

सङ्गीतनारायणे

उपाध्यायस्वरूपम्

भूयस्त्वं निजसंप्रदायधिषणो मोहप्रहस्तैः कृशो-
मेधावान् ध्वनितत्त्ववित्सु निपुणस्ताले लये कोविदः।
शिष्यं शिक्षयितुं नवीनरचना वाद्यप्रबन्धे सुधी-
रुद्वेत्ताखिलनृत्तभङ्गिभणितैर्नाट्यागमे पारगः ॥

स्थामानामधिको नतो सुकुशलो माधुर्यवित्सुर्ध्वनो
वाद्येऽधोमुखवाद्यजे निपुणधीः स्यान्नृत्यगीतादिनः।
साक्षात्स्थापयता स्थितौ जनमनोहारी स्वयं रञ्जकः
पात्रस्यापि हृदेव रूपकविधौ निर्माणकर्मोद्धुरः ॥

नृत्यस्याखिलनृत्यवित्समंमुखप्रायाग्रणीरग्रणीः
दोषाणामपिधानवित्स्वयमसौस्यान्नृत्यगीतादितः।
प्राप्तप्रौढिसुशस्तवाक्यविधुरो धीरो गुणोल्लासको
नाट्ये शुद्धगुणार्णवो निगदितस्तज्ज्ञैरुपाध्यायकः ॥

कुम्भः ।

उपोहनानां वर्णसङ्ग्रहः

यान्यक्षराणि तान्यत्र वक्ष्यन्ते गणकृत्तये।
लघवः षोडशाद्ये स्युर्भानुसङ्ख्या द्वितीयके ॥
लघवोऽष्टौ तृतीयस्य चतुर्थे वेदसम्मिताः।
उपोहने क्रमादेषामादावन्ते च विन्यसेत् ॥
आदौ दिग्ने युगं प्रान्ते झण्ठमित्यक्षरद्वयम्।
दिग्नझण्ठान विन्यासः कलामानानुसारतः।
उपोहनानां पञ्चानामित्युक्तो वर्णसङ्ग्रहः ॥

विप्रदासः

उमातिलकः—तालः

उमातिलकताले तु द्रुतौ लघुगुरू स्मृतौ।
वाराख्यस्त्वडतालः स्याद्विद्वद्भिस्तेन गीयते ॥

गान्धर्ववेदे

उरःपार्श्वमण्डली—हस्तः

पद्मकोशाभिधौ हस्तावुरोदेशसमाश्रितौ।
व्यावृत्तचलिताकारावुरः पार्श्वे इति स्मृतः ॥
नाले च पद्मयुगले मर्मोक्त्यां च विशेषतः।
मुखनाट्यानुयोगेऽपि युज्यते पूर्वसूरिभिः ॥

भरतकल्पलतामञ्जरी

उरःपार्श्वार्धमण्डलिलक्षणम्

एकशोऽरःस्थितोत्तानेऽन्यस्मिन् पार्श्वप्रसारितौ।
व्यावर्तिततालपद्मीकृत्योरस्थो यदा करः ॥
तदेवारालतां प्राप्य यत् पुरा मण्डलाकृतिः।
स्वपार्श्वे नीयतेऽन्यस्तूद्वेष्टितक्रियया गतिः।
अन्येऽप्येवं करो न्यासादुरःपार्श्वार्धमण्डलौ ॥

हम्मीरः

उरभ्रमसंबाधम्

स्वस्तिकाकृतितां नीत्वा निभ्रान्तौ बहिरेव तत्।
करौ निवृत्तौ वेगेन मिथस्सांमुख्यधारिणौ।
यत्रोरोभ्रमसंबाधचाल्यं तत्तुदीरितम् ॥

उरुलः

विंशत्यङ्गुलदीर्घा स्यात्सप्ताङ्गुलमिता मुखे।
मुष्टिप्रविष्टमध्यासा त्रिवलीलोहमण्डली ॥
कवचानद्धवदना सप्तरन्ध्रैः सुयन्त्रता।
मध्ये च वेष्टिता रज्वा सूत्रनिर्मितया दृढः ॥
कृच्छात्स्कन्धे विधायैषा सव्यदक्षिणपाणिना।
तदाह्लादाक्षरैः पाटैर्वादनीया विचक्षणैः ॥
मधुपानप्रमत्तानां योषितां लास्यनर्तने।
वादनीया विशेषेण उरुलेः ध्वनिसंयुता ॥

सोमेश्वरः

उल्बणौ—करौ

उल्बणौ तु करौ कृत्वा नन्द्यावर्तकुलीरकौ।
वलितात्रलपद्मौचेदुल्बणौ कथितौ तदा ॥

सङ्गीतमुक्तावली देवेन्द्रकृत।

उल्लालः

क्रमेणोल्लालयेद्यत्र चरणौ गगने नटः।
उल्लालः स तु विज्ञेयः चारिका मूर्धसंस्थितः ॥

कुम्भः

उल्लासितः

यः कन्दुकवदु...............द्यते।
प्रतिगृह्योल्लासितोऽसौ स्थाय उक्तो मनीषिभिः ॥
प्रतिगृह्याविलम्बेन क्रियते यो विलम्बितः।
गीततत्त्वविदा यत्र स्यादाऽम्बविलम्बकः।
प्रसृताकुञ्चितः स स्याद्यः प्रसार्यावकुञ्चितः ॥
वेगेनोर्ध्वं स्वरा यत्र प्रेर्यन्ते गीतकोविदैः।
उल्लासितो भवेत्स्थायस्तत्र संप्रतिपत्तितः ॥
घ्राणेन मन्दमापीतो मरुदुल्लासितो मतः।
हृद्यगन्धे च सन्दिग्धेऽप्यर्थेपूक्तो विचक्षणैः ॥

कुम्भः

उद्भ्रान्ता

स्थानीया याः स्थितस्तासां संप्रवक्ष्याम्यहं गतिम् ।
कृत्वावहित्थं स्थानं तु वामं बाह्य कटीतटे ॥

आद्यं चारालमुत्तानं कुर्यान्नाभिस्तनान्तरे ।
न निषण्णं न च स्तब्धं न चापि परिवाहितम् ॥

कृत्वा गात्रं ततो गच्छेत्तेनैवेह क्रमेण तु ।
प्रेष्याणामपि कर्तव्या गतिरुद्भ्रान्तगामिनी ॥

किंचिदुन्नमितैर्गात्रैराविद्धभुजविक्रमा ।
स्थानं कृत्वावहित्थं चा वमं चाधोमुखं भुजम् ॥

नाभिप्रदेशे विन्यस्य सव्यं च खटकामुखम् ।
अर्धनारीगतिः कार्या स्त्रीपुंसाभ्यां विमिश्रिता ॥

भरतः

:—हाडुाक्कपाटः

दक्षिणः प्रतिलोमेन व्यवस्थेन युतो यदि ।
अङ्गुष्ठेन तदा वामः सोच्छ्वासो यत्र कर्मणि ॥

करस्थं पाटमाचख्युरुल्लोलं पाद्यवेदिनः ।
दक्षिणोल्लोलहस्तेन सान्तराङ्गुष्ठयोगिना ॥

सोल्लासेन तु वामेन केचिदुल्लोलमूचिरे ।
मध्ये पुटं परे प्राहुर्दक्षिणाङ्गुष्ठघाततः ॥

कुम्भः

ऊ

ऊरुताडिता

एकपादे स्थिरे स्थाने स्थितो भूम्याङ्घ्रिणा तु चेत् ।
ऊरू ताडयति प्रोक्ता तदोरुताडिता बुधैः ॥

कुम्भः

पार्श्वाभ्यां यत्र चरणावूरुभ्यां स्वस्तिकाकृती ।
क्षितिं संघर्षतश्चारीमूरुवेणीं तदादिशत् ॥

कुम्भः

ऊरूद्वृत्ता—चारी

यद्वास्य पादपार्ष्णिस्तु तलसञ्चारसंश्रितः ।
अङ्घ्रेः पार्ष्ण्युन्मुखी सञ्चार्यूरूद्वृत्तेति कथ्यते ॥

वेमः

ऊर्ध्वजानुः—चारी

कुञ्चितोत्क्षिप्तपादस्य जानुस्तनसमं यदा ।
न्यस्तस्तब्धीकृतोऽन्योंघ्रिरूर्ध्वजानुस्तदा भवेत् ॥

सङ्गीतमुक्तावली देवेन्द्रकृता

ऊर्ध्वमण्डली—हस्तः

अरालाख्यकरौ चोर्ध्वभागे चेत्प्रसृतौ च तौ ।
ऊर्ध्वमण्डलिकाहस्तः प्रोच्यते भरतादिभिः ॥

भरतकल्पलतामञ्जरी

ऊर्ध्वमण्डलिनौ

अरालौ हंसपक्षौ च ललाटं प्राप्य वक्षसः ।
तत्रस्थावेव तौ भालपार्श्वदेशमुपागतौ ॥
मण्डलावृत्तिविततावूर्ध्वमण्डलिनौ करौ ।
नाभिं प्राप्यात्र विततभ्रान्तावित्यपरे जगुः ।
चक्रवर्त्तिनिकेत्येतौ नृत्तज्ञाः संप्रचक्षते ॥

विप्रदासः

ऊर्ध्वमण्डलिलक्षणम्

भालस्थलपुरोदेशात्प्राप्य तत्पार्श्वमागतौ ।
मण्डलभ्रान्तिविततावूर्ध्वमण्डलिनौ करौ ॥
ललाटप्राप्तिपर्यन्तमन्ये लक्ष्मानयोर्जगुः ।
चक्रवर्त्तनिकेत्येतौ प्रसिद्धौ नृत्तवेदिनः ॥

हम्मीरः

ऊर्ध्वहस्तः—हस्तपाटः

यदोर्ध्वघातः क्रियते दक्षिणेन तलेन हि ।
तदोर्ध्वघातो विज्ञेयो दां त्रयेण गिडद्वयात् ॥

गिड गिड दां दां दां

ऊर्ध्वालगम्

तिर्यग्यत्र क्रमादेतत्समपादाञ्चितं विदुः ।
दक्षिणाङ्घ्रिं भ्रामयित्वा तदीयतलपृष्ठतः ॥
वामाङ्घ्रिजङ्घामध्यं चेदवष्टभ्याञ्चितं ततः ।
कृत्वा धरित्रीस्कन्धाभ्यामधिष्ठाय विवर्तनम् ॥
विधायोल्लालयेत्पादौ भ्रान्तपादाञ्चितं तदा ।
उत्प्लुत्याधोमुखोऽग्रे च पतित्वा मर्कटासनम् ॥
यत्र बध्नाति तत्प्रोक्तमलगं करणोत्तमम् ।
यदि स्यादलगे कूर्मासनं कूर्मालगं भवेत् ॥

कुम्भः

ऋ

ऋतुः

यद्यस्य चिह्नं वेषो वा कर्म वा रूपमेव वा ।
निर्देश्यः स ऋतुस्तेन त्विष्टानिष्टार्थदर्शनात् ।

कुम्भः

ऋषभः

नर्दन्ति ऋषभा यस्मात् तस्मादृषभ उच्यते ।

संगीतसारः

ऋषभासनम्

जानुनी भूमिसंलग्ने संयुते वियुते तथा ।
सोष्ठवाधिष्ठिताङ्गं तदा स्यादृषभासनम् ॥

कुम्भः

ए

एकचरणाञ्चितम्

एकपादाञ्चितं तथा । यद्येकपादेन निर्मितम् ।

कुम्भः

एकजानुनतम्

समपादाग्रतः किञ्चिदपरश्चरणो यदा ।
बाह्यपार्श्वगतस्तिर्यक् स्यादेकपार्श्वगतं तदा ॥

समस्य चरणस्यान्यश्चतुरङ्गुलमानतः ।
तिर्यक्कुञ्चितजानुः स्यादेकजानुनतं भवेत् ॥

एकतालः—तालः

लघुरेकश्चतुर्मात्रश्चतुरश्रस्तथैव च ।
यत्रैकतालः भरतकल्पलतामञ्जरी

एकताली—तालः

एकताली द्रुतकेन । कुम्भः

।

कुट्टितश्च स्वपार्श्वे च स्थापितोऽङ्गुलिपृष्ठतः ।
पुनर्निकुट्टितस्थाने सा चैकपदकुट्टिता ॥

कुम्भः

एकपादम्

समस्यैकस्य पादस्य जानुमूर्ध्नि यदीतरः ।
बाह्यपार्श्वेन लग्ने हि बाह्यपार्श्वो तदादिशत् ।
एकपादं मुनिश्रेष्ठः स्थानकं स्थानवित्तमः ॥

कुम्भः

एकपादाञ्चितकर्तव्यलक्षणम्

तदेवैकाङ्घ्ररचितमेकपादाञ्चितं मतम् ।
अञ्चितं स्वस्तिकाङ्घ्रिभ्यां कर्तव्याञ्चितमुच्यते ॥

हम्मीरः

एकमौलिका

बाह्वोःपताकौ सन्यस्य भ्रमणादेकमौलिका
शिरः पल्लविका चाथ द्वितीया कथ्यतेऽधुना ॥

कुम्भः

एकांशः

सदृशांशो यथा नट्टावराल्योः शुद्धयोर्मिथः
परस्परसदृशयोरेकांशः परिवर्तते ॥

कुम्भः

एकोनः

अर्थहीनं तु यो गायेदेकोन इति कथ्यते ।

भरतकल्पलतामञ्जरी

एणप्लुतम्

कृत्वोत्प्लवनं सूचीमन्यतमां खे विधाय चेद्व्रजते ।
भूमावूर्ध्वस्थानं यदोत्कटासनं तदाप्लुतं चैणवम् ॥

कुम्भः

एलाः

तदा जयन्तस्य रसे च ताले ध्रुवः पदं बाधिकमक्षरेषु ।
दृष्टं तदा स्यात्स जयन्त एलः प्रोक्तोऽत्र हम्मीरनरेश्वरेण ॥

स्याद्वर्णनियमः सर्वखण्डे खण्डद्वये तथा ।
तदा खण्डानि चान्यानि भवन्ति नियमं विना ॥

पदद्वये यदा वर्णनियमः क्रियते बुधैः ।
तदा पदानि चान्यानि भवन्ति नियमं विना ॥

अन्येऽपि चैव ध्रुवकाः स्युरत्र यथोक्ततालेषु रसेषु सर्वे ।
दूष्यानते सूरिभिरक्षराणां दोषादिभिः प्राह नरेन्द्रवर्यः ॥

हम्मीरः

एलागणः

पृथ्वी यत्र गुरुत्रयादिलघवस्त्वापो नलो मध्यलो।
वातः प्रीतगुरुः नभोऽन्तलघुभृत्प्रद्योतनो मध्यगुः॥
चन्द्रश्चादिगुरुः पुरन्दरपुरी सर्वत्र ला सर्वतो।
चक्रयेलागणसंहतिं हतरिपुः श्रीसोमराजो विभुः॥

सोमराजदेवः

एलानां संख्या

हंसावत्यादियुग्मस्य निकारा एवमेव तु।
सर्वे त्रिनवतीभेदा एलात्रयसमुद्भवाः॥

मोक्षदेवः

एलापदानां नामानि

कामी च मघवान् शान्तिजितोमत्रो विकारवान्।
मांधाता सुमतिः शोभी सुशोभी गतिकोऽश्चितः॥
विचित्रो वासवोमृदुः सुचित्र इति षोडश।
नानान्येलापदानां स्युः षोडशानामनुक्रमात्॥

मोक्षदेवः

एलावर्णेषु देवताः

अकारे देवता विष्णुरिकारे मकरध्वजः।
लकारे लक्ष्यते लक्ष्मीरेलावर्णेषु देवताः॥

मोक्षदेवः

ओ

ओता

उद्ग्राहो द्विस्ततःखण्डं यस्यां द्विर्भूरिवाद्यकम्।
तत्किञ्चिदधिकं वारे द्वितीयेऽथ तृतीयकम्॥
कियद्दीर्घं सकृत्तत्र कैश्चित्पाटैर्विमिश्रितम्।
प्रयोक्तव्यं ततो दीर्घखण्डं वर्णस्वरात्मकम्॥
ततोऽल्पं बहुपाटाद्यं ततोऽन्ते छण्डणो भवेत्।
उद्धतो ध्वनिरत्रस्यात्प्रायोमानं विलम्बितम्।
ओता सोक्ता परे प्राहुः खण्डचालिं मनोहरम्॥

कुम्भः

औ

औडवरागग्रहस्वराः

धन्यासी औडवः प्रोक्तः सावेरी धविवर्जितः।
औडवो गुर्जरी प्रोक्तः सादिर्वर्ज्यौ रिधौ तथा॥
रिधौ वर्ज्यौ मध्यमादिरौडवा मधुमाधवी।
मेघरञ्जी मध्यमादि धनिवर्ज्यौ तथौडवः॥
वेलावल्यौडवः स्यात्तु मादिर्वर्ज्यौ सरीस्वरौ।
रामकृत्यौडवः स्यात्तु गादिर्वर्ज्यौ रिधौ स्वरौ॥
नारायणी निषादादिरौडवो धपवर्जितः।
पालिरौडवः षड्जादिवर्ज्यौ मध्यमपञ्चमौ॥

सङ्गीतमकरन्दे

अर्द्धमागधी

प्रयोगं यादृशं प्राप्ता प्रवृत्तिश्चोद्र्धमागधी।
अङ्गा वङ्गाः कलिङ्गाश्च गौला उढ्राश्च मागधाः॥
पौण्ड्राः प्लवङ्गमास्तद्वदन्तर्बहिर्गिरस्तथा।
परं च नेपालवत्सप्राग्ज्योतिषास्तथा॥
कामरूपाः पुलिन्दाश्च वैदेहास्तात्रलिप्तकाः।
ये चान्ये किल ये प्राच्यास्ते भजन्त्यौढमागधीं॥
एतासां तु प्रवृत्तीनां रङ्गपीटपरिक्रमा
साव्यापसव्यरूपेण विज्ञेया विविधा क्रिया॥

वेमः

औदार्यम्—पौरुषः

औदार्यं सुमहद्दानं प्रियभाषणपूर्वकम्।

वेमः

औडुवशब्दनिष्पत्तिः

उडवो यान्ति गच्छन्ति तस्मिन् तदुडवं नभः।
भूतसंख्यामितं निष्ठा भूतानां पञ्चमं हितम्॥
औडवीपञ्चसंख्यासा येषां ते ह्यौडवा सतः।
तस्मात्पञ्चस्वरात्मानस्तानाद्या औडवाः स्मृताः॥

अं

अंशः

नेता च तारमन्द्राणां योऽत्यर्थमुपलभ्यते।
ग्रहापन्यासविन्याससंन्यासन्यासगोचरः।
अनुवृत्तश्च यश्चेह सोंऽशः स्यादंशलक्षणः॥

मतङ्गः

अंशच्छाया

येष्वंशो दृश्यते छायास्तेंशस्य परकीर्तिताः।

कुम्भः

अंशभेदाः

रागान्तरस्य यो रागोऽवयवोंऽशस्य उच्यते ।
स सप्तधा करणांशः कार्योऽशोंश एव च ॥
सजातीयांशको मध्यस्थांशकोऽसदृशांशकः ।
सदृशांशश्च यो रागे कार्यांशः करणोद्भवः ।
कारणांशो यथा रामकृतौ कोलाहलांशकः ॥ कुम्भः

अंशांशः

अंशांशः स तु यत्रांऽशोंशान्तरः सञ्चरेदिह । कुम्भः

अंसपर्यायनिर्गतम्

बध्वातु स्वस्तिकं पूर्वं कलासमये यदा ।
निर्गतावंसदेशाच्च पर्यायात्कटिदेशगौ ।
करौ यत्र तदोक्तं तदंसपर्यायनिर्गतम् ॥

अंसवर्तनिकम्

मणिबन्धप्रकोष्ठां सवर्तनाद्वलितोद्धृतौ ।
किंचित्सामिनतं शीर्षं विधायोपविलोडनैः ॥
परागाधोमुखत्वेन लुठितैरुरसः पुरः ।
ततश्चेद्वलितैः पाण्योः कुंटिलैः पार्श्वयोर्द्वयोः ॥
युगपत्क्रमतो यद्वा भूयते यत्र तत्तदा ।
अंसवर्तनिकं प्रोक्तं........लक्ष्यविशारदैः ॥

क

कक्ष्याविभागः

भरतोक्तप्रकारेण रचिते नाट्यमण्डपे ।
नगरार्णवशैलादेः स्वर्गादेर्भुवनस्य च ॥
नानाविधानां देशानां मनुष्याणां दिवौकसां ।
सिद्धकिन्नरगान्धर्वयक्षपन्नगरक्षसां ॥
स्थानप्रवेशयोरेषां व्यवस्थापरिकल्पनम् ।
यन्नाट्ये क्रियते कक्ष्याविभागः सोऽभिधीयते ।
अस्य प्रमाणो विज्ञेयो भरतोक्तेन वर्त्मना ॥ वेमः

कटिरेचकः

भ्रमणमिह करोति सर्वदिक्कं
यदिह कटिकटिरेचकं तमाहुः ।
प्रसृविविरलिताङ्गुले स्तिरश्च
भ्रमणलयेन गलस्य शीघ्रा ॥ कुम्भः

कटिरेचकम्

भ्रमणं सर्वतः कट्याः प्रोच्यते कटिरेचकः

मोक्षदेवः

कटीसमलक्षणम्

यत्राक्षिप्तामपक्रान्तां चारीं कुर्वन् क्रमात्ततः ।
स्वस्तिकीभूय विश्लिष्टौ करौ नाभिकटीचरौ ॥
खटकाख्यार्धचन्द्राख्यौ समुन्नतनते क्रमात् ।
पार्श्ववैष्णवमादध्युस्तथावेवं पुनर्विधिः ॥
भवेदङ्गान्तरेणापि कीर्तितं तत्कटीसमं ।
सूत्रधारप्रयोक्तव्यो जर्जरस्यामिसंभ्रमः ॥

नृत्तरत्नावली

बाद्याक्षरं निर्मितं च नृत्यं तद्धतमानतः ।
पुनःपिल्लमूरूपश्चानृत्तं च विधिपूर्वकम् ॥
पुनःशब्दाक्षरैर्नृत्यं सूलूयेन यथोचितम् ।
रचयेद्यथशब्देन द्विरावृत्तपदेन च ॥
विधाय नर्तनं चारु शब्दे न्यासं समाचरेत् ।
एवं कटुरिनृत्यं स्याद्यथायोगं समाचरेत् ।
नियमात्कटुरि ज्ञेया रसिकानां सुखप्रदा ॥

सोमेश्वरः

कडकटु—नाट्याङ्गम्

प्रायेण श्लिष्टवर्णश्च दीं दकादि समन्वितः ।
आदिमध्यावसानेषु तवर्णोन्ते च बन्धकः ॥

भरतकल्पलतामञ्जरी

कण्ठगुणाः

माधुर्यं श्रावकत्वं च स्निग्धत्वं घनता तथा ।
त्रिस्थानशोभा पञ्चैते प्रोक्ताः कण्ठगुणा बुधैः ॥

सोमराजदेवः

कण्ठगुणानां लक्षणानि

मनःप्रह्लादकं कुर्यान्माधुर्यमिति सूरयः ।
श्रावणं च ध्वनिर्दूराच्छ्रावकत्वं प्रकीर्तितम् ॥
तारल्यरूक्ष्यता यस्या स्निग्धता साभिधीयते ।
घनता तु तथा प्रोक्ता सुस्वरा ध्वनिसान्द्रता ॥

शिरस्युरसि कण्ठे च त्रिषु चेन्मधुरो ध्वनिः।
त्रिस्थानशोभा कथिता तदा गीतविशारदैः॥

सोमराजदेवः

कण्ठरेचकः

अथवा स्यादसौ पाणेर्विरलप्रसृताङ्गुलेः।
तिर्यग्भ्रान्तिरथो यस्यात्कण्ठस्य विधुतभ्रमः।
स कण्ठरेचकः प्रोक्तः कण्ठरेचककोविदैः॥

अशोकः

कण्दुकः—तालः

चारोऽष्टादशवर्णाङ्घ्र्येशोहर्षप्रदो ध्रुवः।
फणिभाषायुते वीरे रसे कन्दुकतालुके।
लघुद्वयं विरामान्तं ताले कण्दुकसंज्ञके॥

गान्धर्ववेदे

संहिताङ्गुलयो यत्र सन्त्यो वर्तुलतात्मताम्।
कदम्बोऽसौ रसास्वादे हस्तके विनियुज्यते॥

कुम्भः

संहतानामङ्गुलीनां वर्तुलाकारमेलनम्।
कदम्बहस्तकं प्राहु रसास्वादेष्वसौ भवेत्॥

विप्रदासः

कनिष्ठासारितविधिः

स्फुटं रक्तं विभक्तं च समं शुद्धप्रहारजम्।
नृत्यानुगं वर्धमाने वाद्यवादनमिष्यते॥
कनिष्ठासारितन्यायविधिरुक्तः सविस्तरः।
अन्येष्वासारितेष्वेष विज्ञातव्यो विधिर्बुधैः॥

कुम्भः

कपालगीतम्

महाकल्पविभेदेन नामान्तरजुषो विधेः।
कपालैरष्टभिर्गीतं प्रथमामित्यगात्ततः॥

कुम्भः

कपालघूर्णितम्

समपादस्थितो भूमौ शीर्षस्पृश्य च भूतलम्।
नागवृत्तिं वितनुते कपालघूर्णितं हि तत्॥

कुम्भः

न्यूनाधिकश्रुतिर्गायन् स्वरान् कपिल ईरितः।

—गायकः

कपिलस्वरसन्दर्भक्रमान्न्यूनाधिको भवेत्

भरतकल्पलतामञ्जरी

कमलः—मण्ठकः

लघुद्वयं गुरुश्चैकस्तालोऽयं दर्पणः स्मृतः।
यस्मिन्ताले रसः शान्तः कमलो मण्ठको भवेत्॥

दर्पणतालः ।। ऽ

गान्धर्ववेदे

कम्पताललक्षणम्

कम्पताले विरामान्तं द्रुतद्वन्द्वं लघुस्ततः।
० ०।

सोमराजदेवः

कम्पितः

कम्पितस्तु सुरते।

कुम्भः

—गायकः

स्वस्या गानकाले तु कम्पनात्कम्पितो मतः

भरतकल्पलतामञ्जरी

कम्पितम्

त्रिस्थानेषु स्वराश्चैव वेगोक्ताः कम्पितं विदुः।

भरतकल्पलतामञ्जरी

कम्बलनागगीतम्

यत्कम्बलाख्यनागेन प्रीतये पार्वतीपतेः।
गीतं स्वरपदैर्युक्तं प्रदेशे कुण्डलस्य च॥
स्थितेन पञ्चमीजातिमुपजीव्य लयान्वितम्।
तद्गानं कम्बलं नाम प्रसिद्धं मार्गवर्त्मनि॥
पञ्चमांशग्रह षड्जन्यासं बहुलसोऽश्वरम्।
अल्पमध्यमगान्धारं धमपन्यास पञ्चमम्॥
स्वराणां बह ...... धैरल्पता बहुतावशात्।
अन्वितं कम्बलं गानमीरितं मार्गवेदिभिः॥
कर्णोपान्तनिविष्टेन कम्बलेनेदमीरितम्।
श्रुत्वा कम्बलनागाय वरं प्रादान्महेश्वरः॥

प्रीणयिष्यति यो नित्यं गीतेनानेन भक्तितः ।
सम्पूज्य तेन कृतं मे तोषणं कल्पकोटिभिः ॥

नन्द्यादिभ्योऽधिको मे स इत्याह भगवान् शिवः ।
इति कम्बलनागस्य गीतं सम्यगुदीरितम् ।
प्रत्यर्थिवनितादत्तवैधव्येन महीभृता ॥

कुम्भः

करकर्माणि

विंशतिः करकर्माणि न तु लक्ष्माणि लक्ष्यते ।
धूननं श्लेषविश्लेषौ चाक्षेपो क्षणमोक्षणे ॥

परिग्रहो निग्रहो उत्कृष्टयाकृष्टिविकृष्टयः ।
ताडनं तोलनं छेदभेदौ स्फोटनमोटने ।
विसर्जनमथाह्वानं तर्जनं चेति विंशतिः ॥

कुम्भः

करचारणा—पाटः

केवलैर्हस्तपाटैर्या वाद्या स करचारणा ।

कुम्भः

करटालक्षणम्

एकविंशत्यङ्गुला या दैर्घ्येहस्तमिताथवा ।
सार्धहस्तमितं मानं चतुरङ्गुलकामिथम् ॥

परिधौ दधती वक्त्रे द्वादशाङ्गुलकेऽथवा ।
चतुर्दशाङ्गुले चर्मबन्धनैस्तत्र वेष्टिते ॥

मण्डल्यौ लोहजौ चैव दधती परिधौ पुनः ।
तौ च तौ च समौ श्लक्ष्णा द्वाचत्वारिंशदङ्गुलौ ॥

ततश्चतुर्दशच्छिद्रं वलयद्वितयं तथा ।
मुखयोः कवलव्याप्तं तन्त्रीत्रितययुक्तयोः ॥

निक्षिपेद्विम्रिकास्तत्र रन्ध्रेष्वेवान्तरक्रमात् ।
द्वाभ्यां द्वाभ्यां ततस्तासां विम्रिकाभ्यां यथाक्रमम् ॥

मत्स्याकृतं दृढं स्कन्धं कृत्वा कृच्छ्राप्रकल्पयेत् ।
प्रान्तयोः संयुतप्रान्तं स्कन्धे वापि कटीतटी ॥

धृत्वा तां वादयेत् विद्वान् कोणाभ्यां बीजवृक्षजाम् ।
खदिरद्रुमजं वापि चर्चिकाद्वयदेवताम् ॥

करटेति पटुप्रायं पाटवर्णविराजितम् ।
टिकरीपि कटीरीति पाटद्वन्द्वं यदुक्तिगम् ॥

कुम्भः

करटा

क्रेंकारस्त्वत्र मुख्यस्यादेवता स्तोभहेतवे ।
अन्ये पाटाः प्रयोक्तव्याः पटहे ये प्रकीर्तिताः ॥

वितस्तिमात्रकर्तव्यः सोऽष्टाङ्गुलमुखद्वयः ।
त्रिवली वर्त्मनाकक्षा मधो डमरुको भवेत् ॥

मुखयोश्चर्मणो नद्धो मण्डलिद्वयमण्डितः ।
बद्धः सूत्रगणैर्गाढं मध्ये चैव निपीडितम् ॥

अष्टाङ्गुलायतावन्यौ कार्यौ वचनगोल्कौ
मध्येविदार्थ हस्ताभ्यां वाद्यो डवडवाक्षरैः ॥

चत्वारिंशाङ्गुलावेष्टा एकविंशाङ्गुलायता ।
द्वादशाङ्गुलवक्त्राच बीजवृक्षोद्भवा समा ॥

वलयेन च कर्तव्यो लोहजे सूत्रवेष्टिते ।
तयोर्वेष्टनमुद्दिष्टं त्रिचत्वारिंशदङ्गुलम् ॥

करटास्यविधातव्या तिस्रस्त्र्यंशसमावृता ।
मुखयोरुभयोर्न्यसेत् ॥

रन्ध्राणि तत्र कुर्वीत समभागैश्चतुर्दश ।
वध्रिके तत्र संयोज्ये रन्ध्रेष्वेकान्तरेषु च ॥

सम्मुखे तेन बध्नीयान्मध्ये मत्स्याकृतिर्भवेत् ।
कच्छया वेष्टयेत्प्रान्तं शेषं स्कन्धिकयैर्न्यसेत् ॥

करटास्यविनिर्दिष्टा वक्त्रद्वयनिनादिनी ।
ककारश्च टकारश्च रिकारो रेफमस्तकः ॥

उत्सवे च विवाहे च यात्रायां नृपमन्दिरे ।
इत्यादिसर्वकार्येषु करटा विनियुज्यते ॥

सोमेश्वरः

करणः—धातुः

रिभितोच्चयनीरिभितो ह्रादस्तु तथानुबन्धः स्यात् ।
पञ्चविधो विज्ञेयो वीणावाद्ये करणधातुः ॥

नाट्यशास्त्रे

करणमातृका

स्थानानां नृत्तहस्तानां चारीणां यः समागमः ।
उचितानां समाख्यातं सेयं करणमातृका ॥

नृत्तरत्नावली

करणनृत्तम्

मुहुःप्रसारिताविद्धबाहू तदनुसारिणौ ।
चरणावादितालेन प्रसरन् मध्यमानतः ॥

कुम्भः

उत्पत्त्याद्यैर्यथानृत्येत्करणैस्तालसंमितैः ।
तद्वोत्पथाद्यकरणं नृत्तं नृत्तविदो विदुः ॥

करणानि

स्वराद्यं पाटपूर्वं च बन्धाद्यं पदपूर्वकम् ।
तेनाद्यं विरुदाद्यं च चित्राद्यं मिश्रकं तथा ।
इत्यष्टधा स्यात्करणं लक्ष्माणं ब्रूमहेऽधुना ॥

मोक्षदेवः

करणनेरिः

करणैः पञ्चदशभिर्युक्तः करणनेरिकः ।
सिंहाकर्षितमादौ स्यात्ततस्तलविलासितम् ॥
वृश्चिकं च ततः प्रोक्तमन्यद्वृश्चिककुट्टितम् ।
लतावृश्चिकसंज्ञं स्याद्दण्डरेचितकं ततः ॥
दन्तपक्षं चोर्ध्वजानु तलसंस्फोटिताभिधम् ।
विद्युत्प्रान्तं दण्डपादं ललाटतिलकाभिधम् ।
एतानि द्वादशोक्तानि पूर्वेषां मततो यथा ॥

सङ्गीतमुक्तावली

करणेषु क्रमः

प्रायोपक्षःस्थितः कार्यो वामस्तु करणे करः ।
दक्षिणस्तु करस्तत्र करणस्यानुगः स्मृतः ॥
तलपुष्पपुटस्यादौ प्रयोगात् ज्ञायते किल ।
पुष्पैः स्याद्देवतापूजा मङ्गलार्थतयेति च ॥
गङ्गावतरणस्यान्ते कीर्तनान्मङ्गलं ततः ।
सर्वकार्येषु विज्ञेयः सोऽवदद्भरतो मुनिः ॥

कुम्भः

करणोपसंहारः

वामः करोऽत्र करणः प्रायो वक्ष स्थितो भवेत् ।
दक्षिणस्तु करस्तत्र करस्यानुगतः स्मृतः ॥
तलपुष्पपुटस्यादौ करणस्य प्रकीर्तनात् ।
प्रारम्भे देवतापूजा पुष्पैः कार्येति सूच्यते ॥
मङ्गलं सर्वनृत्यानां समाप्तावाचरेदिति ।
गङ्गावतरणस्यान्ते कीर्तनादवदन्मुनिः ॥

विप्रदासः

कररेचकः

स भवति कररेचकः क्रमाद्या भ्रमणततिः परितोऽतितूर्णजाता ।
विरचितवरहंसहंसपक्षाकृतित इति प्रचुरोपसल्लकर्त्री ॥

कुम्भः

कररेचितरत्नम्

पार्श्वयोः प्रथमं यान्त्या विदिश्यपि ततो नृप ।
संयातस्वस्तिकौ स्यातां कटिमूर्धगतौ मिथः ॥
बालव्यजनपालाख्यक्रियां प्राग्वत्समाश्रितैः ।
वर्तनास्वस्तिकं कृत्वा ततो भूतलसंमुखौ ॥
उद्धृतौ मण्डलाकारं स्वस्तिकाविततावधः ।
विधायैकं नितम्बाग्रमपरं रथचक्रवत् (?) ॥
भ्रामयित्वा विलासेन कर्मणां दोलनेन च ।
सरलोत्सारितोद्विष्टप्रसारितविनम्रकैः ॥
अंसांते लुठितौ स्वैरमेकैकं मण्डलोर्ध्वगौ ।
निर्गताभिमुखौ स्यातां भुजौ पर्यायतो यदि ॥
पतितोत्पतितौ शीर्षांतकटिक्षेत्रावसानकम् ।
पश्चात्स्वस्तिकबन्धेन रमणीयेषु केष्वपि ॥

कुम्भः

करहीनः

करहीनः कम्पयुक्तशिर उन्नीय गायति ।

भरतकल्पलतामञ्जरी

कराणां भिन्नगामिता

करौ हि स्वस्तिकीभूय विच्युतौ विप्रकीर्णकौ ॥
ऊर्ध्वमण्डलिभावेयं पार्श्वमण्डलिनाविह ।
विशेषणे चोल्बणयोः कर्तव्यावलपल्लवौ ॥
विशेषणविशेष्ये च स्यातां तौ भिन्नगामिनौ ।
नालमुत्पलमित्यत्र नहीष्टं पङ्कजद्वयम् ॥
प्रसिद्धैरुपपत्त्यर्थं युक्तिरेता मयोदिताः ।
आचार्याणां तु सर्वेषां पृथगुद्देशलक्षणम् ॥

हम्मीरः

करालः—नायकः

गानेन गर्वितो यस्तु करालेत्यभिधीयते ।

भरतकल्पलतामञ्जरी

करिहस्तलक्षणम्

स्पृशन् करिकराकारः पार्श्वयोश्चलताकरः ।
उन्नतो दोलितोऽन्यस्तु कर्णस्थः खटकामुखः ॥

त्रिपताकोऽथ वा यत्र करिहस्तममुं विदुः।
ननन्यहस्तवत् कस्मान्नात्र द्विवचनं कृतम् ॥
ब्रूमो यत्रैकशब्देन सजातीयावुभौ करौ।
तत्र द्विवचनं घटवच्चतुरस्रवत् ॥
भिन्नशब्दौ विजानीयौ यौ वा द्विवचनं तयोः।
यथा घटपटौ स्यातामरालखटकामुखौ ॥
करिहस्ताकृतिस्त्वेको दृश्यतेऽत्र लताकरः।
इति कर्तव्यतात्वन्या स्यादेकवचनं ततः ॥
न चात्र करिहस्तत्वमेकैकत्र पटत्ववत्।
न चात्रैकः करिहस्तशब्दवाच्योऽपरः करः ॥
नैकशेषो न च द्वन्द्वो यतो द्विवचनं भवेत्।
आम्रेडितं चैकवचनं मुनिना सर्वदर्शिना ॥

हम्मीरः

संहितस्थानमास्थाय चरणौ यत्र घर्षति।
धरणीं पार्श्वदेशाभ्यां करिहस्ता तु सा स्मृता ॥

कुम्भः

—चारी

संहतस्थानके स्थित्वा पार्श्वाभ्यां घर्षतः क्षितिम्।
चरणौ यत्र सा चारी करिहस्ता प्रकीर्तिता।

सङ्गीतमुक्तावली देवेन्द्रकृता

करिहस्तालक्षणम्—देशीचारी

संहतं स्थानमाश्रित्य घर्षतश्चरणौ भुवं।
पार्श्वद्वयेन यत्रैषा करिहस्ता प्रकीर्तिता ॥

मोक्षदेवः

करुणः—तालः

करुणे गुरुणैकेन।   S   कुम्भः

करुणस्थायाः

करुणायाश्च ते स्थाया येषु स्यात्करुणो रसः।

कुम्भः

करौ—शरीराङ्गम्

असंयुताः कियन्तोऽपि कियन्तः संयुताः परे।
नृत्यहस्ताः कियन्तः स्युरित्थं हस्तास्त्रिधा मताः ॥
हस्तेनैकेन कर्माणि येषां ते स्युरसंयुताः।
येषां हस्तद्वयेनैव कर्माणि ते तु संयुताः ॥

नृत्यमात्राश्रिता ये तु न किञ्चिद्वस्तुवाचकाः
अङ्गहारेण सहिता-नृत्यहस्तास्तु ते मताः ॥

शुभङ्करः

कर्णयुग्मप्रकीर्णकम्

उपकर्णं यदा तिर्यग्लुठितौ क्रमतः करौ।
निजे पार्श्वे पुरोदेशपर्यन्तं यत्र तत्तदा।
कर्णयुग्मप्रकीर्णाख्यं चालयं कथितं बुधैः ॥

कर्णाटः

निषधत्रितयं यत्र संपूर्णो वा रिधोज्झितः।
दिनान्ते गीयते नित्यं कर्णाटोऽयं सुखावहः ॥

कुम्भः

कर्तरी—हस्तपाटः

कर्तरी वामहस्तेन चञ्चलाङ्गुलिनाहतेः।
तिरिटि रिटिरि किटथो डिगिदतरकिरि किढडेंढें किट

कुम्भः

कर्तरीलोहडी

एकः पादलुठितं वा।
लोहड्यैव स्वस्तिकाङ्घ्री रचिता लोहडी मता।

कर्तव्याश्रितम्

यदाश्रितवदुत्प्लुत्य दण्डवन्नृत्यकोविदः।
खण्डभ्रमाणाश्रितकं कर्तव्याश्रितमेव च।
चरणाभ्यां स्वस्तिकाभ्यामश्रिते परिकीर्तितम् ॥

कुम्भः

ऊरुवेणीगतिर्यत्र तालः स्याल्लघुशेखरः।
ऊरुवर्तनिका युक्तं तस्कत्रेममभिधीयते ॥

सङ्गीतमुक्तावली देवेन्द्रकृता

कलरवः

......................तथा कलरवस्य च।
माधुर्यं यत्र बाहुल्यात् ध्वनौ ॥

कुम्भः

कलविंकविनोदः

मुष्टिर्विलुठितस्यैकस्तदूर्ध्वं ....।
गतागतः पार्श्वयोश्च पश्चात्तु पुरतो गतः ॥
एवं सति पुनर्यत्र व्यत्यासात्करयोः क्रियाः।
चालयश्चैस्समाख्यातं मण्डलाग्रमिदं तदा ॥

कलम्

अङ्गुष्ठाभ्यां समं तन्त्र्योः स्पर्शनं च कलं तु तत्।

नाटयशास्त्रे

कलशः—हस्तः

अन्योन्याभिमुखौ चार्धचन्द्रौ कलशसंज्ञिकः
भूचारी नटने पूर्णवस्तुनिर्देशभावने
जलावगाहे कलशे युज्यते कलशः करः ॥

भरतकल्पलतामञ्जरी

कलहान्तरिता—नायिका

चाटुकारमतिजीवितनाथं कोपतः समुदीर्य पुनर्वा।
तप्यतेऽनुशयमन्मथभावैः कथ्यतेऽत्र कलहान्तरिता सा ॥

शुभङ्करः

कला

त्रिविधा सा च विज्ञेया त्रिमार्गनियताद्बुधैः।
चित्रे द्विमात्रा कर्तव्या वृत्तौ सा द्विगुणा स्मृता।
चतुर्गुणा दक्षिणे स्यादित्येवं त्रिविधा कला ॥

नाटयशास्त्रे

अष्टमात्रा कला ज्ञेया मार्गे दक्षिणसंज्ञके।
वार्तिकस्य चतुर्मात्रा कला चित्रा द्विमात्रिका ॥
वृत्ता चित्रतरे तस्या लघुश्चित्रतमो मतः।
अतिचित्रतरो मार्गः कलाश्च द्रुतसंज्ञिकाः ॥

सङ्गीतमकरन्दे

कलाः

कलाः पञ्च तथा सप्त पुनर्नव च कीर्तिताः।
दशैकादश चैवैते सङ्कीर्णाः समुदीरिताः।
न ह्येषामुपयोगोऽस्ति सप्तरूपे ध्रुवासु वा ॥

नाट्यशास्त्रे

कलापः

परस्परमुखं हस्तं कृत्वोर्ध्वे विरलाङ्गुलिः।
पृष्ठतोऽस्य द्वितीयोऽपि तदङ्गुल्यन्तराङ्गुलिः ॥
निवेश्यः करयोः प्रान्ते यथाङ्गुष्ठौ बहिर्गतौ।
स्यातां तथाविधमिमं कलापं हस्तकं विदुः।
कश्चिच्छेषफलं प्राहुरभिनेयेऽत्वहीश्वरे ॥

विप्रदासः

—मण्ठकः

रङ्गतालेषु विज्ञेयो लघुश्चैको गुरुद्वयम्।
कलापो मण्ठकस्तेन रसे रौद्राभिधानके ॥

रङ्गतालः । ऽ ऽ

गान्धर्ववेदे

कलाभेदाः

च नागबन्धश्च मुखबन्धोऽम्बुजासनम्।
सम्मुखावाङ्मुखी चैव पुनश्चैव हसन्मुखी ॥
पादास्फाली विलम्बीच हृद्गतोऽनुगतस्तथा।
चिरं विलोकितव्येति कला द्वादश कीर्तिता ॥
चित्रका पञ्चका रूढेत्येवैष त्रिविधोदिता।
सर्वगात्रेषु शिथिलो यथा नृत्यति केवलम्।
चक्षुषा श्लाघ्यते वाद्यं रेखा स्याच्चित्रवादनात् ॥

कुम्भः

कलासकः

चकितेव निरीक्षन्ती पश्चाद्वामेतरं मुहुः।
प्रचारं धृतखड्गे च तन्वती विविधं द्रुतम् ॥
प्लुतमानादसंबाधं विदधती करानपि।
यत्रार्धचन्द्रप्रभृतीन् स खड्गाद्यः कलासकः ॥

कुम्भः

कविचारकः

नायको वर्ण्यते यत्रोत्तमः स कविचारकः।

कुम्भः

कलासभेदाः

विद्युत्खड्गौ मृगबकसंज्ञौ प्लवसंज्ञमपरमपि द्वितीयम्।
एते हि षट्प्रभेदाः पृथग्विभिन्नाः कलासकरणस्य ॥
विद्युत्खड्गौ प्लुततो गुरुणा द्वौ मृगबकौ च मण्डूकः।
लघुता द्रुतेन हंसः परिमीयन्ते क्रमात् षडमी ॥

विद्युत्कलास इष्टः षोढा खङ्गश्चतुर्विधः कृतिभिः
एको मृगककलासो बकसंज्ञः स्याच्चतुर्धात्र ॥
दुर्दुर एकोऽपि चतुर्धा हंसकलासतु त्रिधा ज्ञेयः ।
एवं द्वाविंशतिधाः कलासभेदाः समासेन ॥

कुम्भः

स्वस्तिकं कर्कटं चैव मुष्टिकं च पताककम् ।
चतुरः क्रमतः कुर्यात्करान् यत्र तु नर्तकी ॥
धृतौ मोहे तथा घाते पाते स स्याच्चतुर्थकः ।
घातस्तत्र चतुर्धा स्यादूर्ध्वाधः पार्श्वयोर्द्वयोः ।
खड्गपूर्वकलासस्य भेदा एते चतुर्विधाः ॥

कुम्भः

कलासिका—नाट्याङ्गम्

झंकारादिस्वरैः श्लिष्टं दीर्घकैर्वाक्षरैर्युतम् ।
प्रायेण दृश्यते यत्र कीर्तिता सा कलासिका ॥

भरतकल्पलतामञ्जरी

कलिहस्तः

तर्जन्यो तिर्यगाकारे मिथुनं मध्यपर्वणि ।
ईषच्च कुटिले स्वच्छो तदोक्तः कलिहस्तकः ।
कलहे निग्रहे द्वेषे प्रयोज्यः शत्रुतर्जने ॥

सङ्गीतनारायणः

कलोद्भवाः

तालस्य यैः कलापूर्वैः क्रियते ते कलोद्भवाः

कुम्भः

कल्पतालविधिः

उत्तानवञ्चिताद्यन्तु नलिनी पद्मकोशकम् ।
अथेमान्ते विधायैतद्धस्तषोडशकं परम् ॥
संयुतैर्वियुतैर्वाथ करैर्नृत्यं समाचरेत् ।
मध्ये मध्ये भ्रमरिकां गीतान्ते च प्रदक्षिणम् ॥
निस्सारुरासधं वाद्यस्तालः स्वेच्छाकरःकरः ।
आलापोऽपि स हस्तः स्याल्लयो हस्तानुगः स्मृतः ॥
दूरे पादप्रचारः स्याज्झम्पायामिति तद्विदः ।
झाम्बडे हस्तको ज्ञेयः स्वेच्छया तु लयाश्रयः ॥
षट्स्वेतेषु च गीतेषु कलासः स्याद्विकल्पतः ।
कल्पतालविधिर्ज्ञेयो मण्ठकस्येव सूरिभिः ॥

कुम्भः

कल्याणनाटरागः

कल्याणनाटो विज्ञेयः संपूर्णो रित्रयो मतः ।
षड्जत्रयेऽपि कैश्चित्तु संप्रदिष्टो मनीषिभिः ॥
कृपाणपाणिर्गजदन्तपत्रसुवीरवेषः समरे प्रविष्टः ।
प्रचण्डमूर्तिः किल रक्तवर्णःकल्याणनाटःकथितोमुनीन्द्रैः ॥
रि ग म प ध नि स रि   स रि ग म प ध नि स

सङ्गीतदर्पणः

कंबुजः—रासकः

राजविनोदे ताले स्याद्रुद्वन्द्वमथ प्लुतः ।
रासकः कंबुजस्तेन गीयते गीतकोविदैः ॥

गान्धर्ववेदे

काकलीसाधारणम्

साधारणं भवेत्तच्च द्विप्रकारतया द्विधा ।
स्वरसंयोगतो जातिसंयोगात्तत्पुनर्मतम् ॥
चतुर्धाद्वयं निसगो मध्यमाश्रयतो भवेत् ।
श्रुतिद्वयस्य ग्रहणान्निसयोः स्वरयोरिह ॥
काकलीसाधारणं स्यात् षड्जसाधारणं पुनः ।
निषादर्षभाभ्यां च षड्जाद्यन्तश्रुतिद्वयम् ॥

कुम्भः

काकी—गायकः

गानं क्रूरतरं यस्य स काकीत्यभिधीयते

भरतकल्पलतामञ्जरी

काकुभेदाः

स्वरजाता रागजाता चान्यजा देशसम्भवा ।
क्षेत्रजा यन्त्रजा चेति तासां लक्षणमुच्यते ॥

कुम्भः

काण्डारुणा

काण्डारुणा तु कथिता तारस्थाने सुशीघ्रता ।
गमकैर्विविधैर्युक्ता कौशल्येन विभूषिता ॥

सङ्गीतदर्पणः

काण्डारणाः

स्तम्भादिषु यथालोके पद्माद्युत्करणं तथा ।
यत्र काण्डारणा रागे स्थायास्तेस्युः समुद्भवाः ॥

कुम्भः

कातरः—निःसारुकः

लघुद्वयं विरामान्तं ताले कन्दुकनामनि ।
द्रुतं लयेन गातव्यं कातरो भवति स्फुटम् ॥

गान्धर्ववेदे

कान्तालक्षणम्

जाता हर्षविषादाभ्यां दृष्टिः कान्ता समन्मथा ।
साभ्रूक्षेपकटाक्षा च रसे शृङ्गारसंज्ञके ॥

हम्मीरः

कान्ता—शृङ्गारोपदर्शनम्

भोक्ता प्रधाने भोग्ये तु कान्ता तदुपदर्शनम् ।
अतोऽन्तरान्तरा शक्तिस्तस्याः शृङ्गारभङ्गिकृत् ॥

हम्मीरः

कामगणाः

अत्युक्तायास्तु चत्वारो भेदा रतिगणा मता ।
किन्तु लपूर्वा ये तेष्वादावधिको लघुः (?) ।
एवं मध्यभवा भेदा अष्टौ कामगणाः स्मृताः ॥

हम्मीरः

ब्राह्मणः पूर्ववदने ऋग्वेदात्सम्भवो मतः ।
ब्राह्मणी देवता त्वस्या ब्राह्मीशम्भुर्गणाधिपः ॥
प्रथमेन्द्रो द्वितीयेन्द्रो वद्ये मासे भवेद्यदि ।
कामद्वयं रतिश्चैकः प्रत्येकं च तृतीयकः ॥
रत्यन्तश्च चतुःकामो मध्याद्यप्राससंयुतः ।
नादावती सुरेखेयं कर्णाटैः परिगीयते ॥
दक्षिणास्ये यजुर्वेदात्संमूर्तिः क्षत्रिया मता ।
सावित्री देवता यस्या गोविन्दोऽथ गणाधिपः ॥
आद्या चन्द्री चतुःकामौ सप्रासावाद्यमध्ययोः ।
क्रमात्ततस्तृतीया ह्रिरष्टाभिर्मान्मथैर्गणैः ॥

मोक्षदेवः

कामतालः

दद्वयं च गुरुः कामे ।

कुम्भः

कामलेखा

अन्ये द्वाविंशतिर्मात्रा द्वितीयेऽपि च तन्मिताः ।
तृतीये विंशतिर्मात्रा कामलेखा तु मान्मथैः ॥

मोक्षदेवः

कालनियमः

अधुना कालनियमः पादोत्क्षेपस्य कथ्यते ।
चतुष्कलो भवेत्पादोत्क्षेपस्तु पतनावधिः ॥
उत्तमानां मध्यमानां द्विकलः परिकीर्तितः ।
अयमेककलस्तज्ज्ञैरधमानामुदीरितम् ॥

वेमः

कालनियमेऽपवादः

रङ्गभूमौ नृपाज्ञायां कालदोषो न विद्यते ।

शुभङ्करः

कावोदः

कावोदो गायते पूर्णो निशादौ सत्रयान्वितः ।
ईषद्भेदो बुधैः प्रोक्तः कल्याणाख्यहम्मीरयोः ॥

कावोदी

उभयोर्गौडमल्हारमल्हाराभिधयोर्मतः ।
किञ्चिद्द्विभेदो भेदज्ञैरन्योन्यं रसपुञ्जयोः ॥
पूर्णा धत्रयसंयुक्ता मल्हारनिकटस्थिता ।
गेया प्रत्यूषकाले सा कावोदी कामदीपनी ॥

काव्यनाटकभेदेन पाठ्यद्वैविध्यम्

काव्यनाटकरूपेण पाठ्यमेतत्प्रवर्तते ।
तदवान्तरभेदानां गुणादीनां च लक्षणम् ॥
ग्रन्थेऽस्मदीये साहित्यचिन्तामणिसमाह्वये ।
प्रपञ्चितमशेषं तत्तस्मादेवावगम्यताम् ॥

वेमः

काष्ठानृत्यम्

काष्ठानृत्यं प्रभवति कृतस्वस्तिकमण्डलम् ।

सङ्गीतनारायणः

कांस्यताललक्षणम्

पद्मिनीदलसंकाशं युगलं कांस्यतालयोः ।
त्रयोदशाङ्गुलं वक्रे कुर्वीत त्र्यङ्गुलं तले ॥
निम्नत्वमङ्गुलेनान्तस्तयोः शेषं च तालवत्
वर्णाश्चात्र विनिर्दिष्टाः शिष्टे संनकटाःस्फुटम् (?) ॥

सोमराजदेवः

किन्नरीवाद्यम्

किन्नरी द्विविधा प्रोक्ता मार्गे देश्यां तु सा त्रिधा।
मार्गस्थाने कृतौ कार्यौ देशीस्थाने तु यद्द्वयम्॥

तद्वर्तते मध्यमायास्तासां लक्षणमुच्यते।
मध्यमाया दण्डदैर्घ्यं त्रिचत्वारिंशदङ्गुलम्॥

परिधिर्दृश्यते तत्र द्वयस्तेन षडङ्गुलम्।
सार्धत्र्यङ्गुलविस्तारं विदैर्घ्यं काकुभं शिरः॥

मध्यकूर्मोन्नतां लौहपत्रिकां शिरसि क्षिपेत्।
परितोऽर्धाङ्गुलन्यूना शिरसोऽसौ प्रकीर्तिता॥

क्षिपेत् ककुभदण्डस्य वीणादण्डेऽङ्गुलद्वयम्।
तावांश्च परिशोष्योऽसौ यावन्तः परिशोषिणे॥

हम्मीरः

किरिकिञ्चालक्षणम्

ऊर्ध्वस्फाटितसद्वेणुपर्वोद्गाकृतिरायसी।
दन्तुरा किरिकिञ्चा स्याद्वाद्या लोहशलाकया॥

सोमराजदेवः

किरिकिटालक्षणम्

भवेत्त्र्यङ्गुलविस्तारं दैर्घ्ये च द्वादशाङ्गुलम्।
वंशादिकाष्ठघटितं मसृणं कम्रिकाद्वयम्॥

मणिबन्धप्रकम्पेन प्रत्येकं हस्तयोर्द्वयोः।
धृत्वा तद्वादयेदत्र बली किरिकिटादयः॥

सोमराजदेवः

किलिकिञ्चितः—सात्त्विकभावः

क्रोधहर्षादिभीत्यादिसाङ्कर्यं किलिकिञ्चितः। यद्वा

रुदितं हसितं कोपे कारणेन विनापि यत्।
कामिनीहर्षमाश्रित्य कुरुते किलिकिञ्चितम्॥

शुभङ्करः

किलिकिञ्चितलक्षणम्

रोषाभिलाषरुदितः स्मितभीत्यादिसङ्करः।
हर्षेण रचितो यस्तु तद्भवेत्किलिकिञ्चितम्॥

वेमः

कीर्तिः—तालः

कीर्तौ लगपाललपाः।
।ऽऽ॥ऽ

कुम्भः

कीर्तिधराचार्यमतम्

अत्युत्पन्नमिदं सूत्रमिति कश्चिदनूनुदत्।
अहेतुत्वेन भावानां हेतुत्वस्यानुकीर्तनात्॥

प्रमाद्य लोल्लटोऽत्राह घटेतेदं यदा भवेत्।
षष्ठीसमासः किन्त्वत्र समासोऽयं तृतीयया॥

विभावाद्यैः स्थायिनोऽत्र संयोगस्तन्मते मतः।
अर्थाक्षिप्तस्थायिनोऽत्र भवेत्सापेक्षिता ततः॥

सापेक्ष्यमसमर्थं स्यात्सामर्थ्याभावतस्ततः।
समासाभावतः षष्ठीसमासः संमतस्त्विह।
इति कीर्तिधराचार्यमतस्यानुमतेन हि॥

कुम्भः

कीर्तिलहरी

उद्ग्राहस्यान्तिमो भागो ध्रुवार्धस्थानके यदि
शेषं च पूर्ववत्सर्वं स्यात्कीर्तिलहरी तदा॥

मोक्षदेवः

कीलकः—हस्तः

कनिष्ठे कुञ्चिते शिष्टे मृगशीर्षे तु कीलकः।
स्नेहे च नर्मालापे च विनियोगः प्रकीर्तितः॥

भरतकल्पलतामञ्जरी

कीलस्वरूपम्

पद्मपत्रशतैकैक भेदकालः क्षणः स्मृतः।
लवः क्षणैरष्टभिः स्यात्काष्ठा स्यादष्टभिर्लवैः

स्यान्निमेषो सकाष्ठाभिर्निमेषैरष्टभिः कला।
कलाद्वयी चतुर्भागः स एव त्रुटिरुच्यते॥

चतुर्भागद्वयेनैव विद्वद्भिः परिकीर्तितः।
अणुद्वयं द्रुतः प्रोक्तो लघुस्तद्द्वयमुच्यते॥

कुचुम्बिनी—पाटः

स्वस्तिकेन तु हस्तेन खाकारबहुलाश्रितम्।
वल्लीपिहितं वक्त्रं वाद्यते सा कुचुम्बिनी॥

कुम्भः

कुञ्चिता

एकैकमग्रतः पादौ न्यस्येदुत्क्षिप्य कुञ्चितौ।
यस्यां सा कुञ्चिता नाम।

कुम्भः

एकाङ्घ्रिं कुञ्चितं कृत्वा द्वितीये पार्श्वतः स्थिते।
यथोल्लासं करौ तस्याद्भ्रमणात्कुञ्चिता मता॥

कुम्भः

कुट्टमितम्—सात्त्विकभावः

सानङ्गं रोदनाख्यं यत्तु कुट्टमितं विदुः। यद्वा:—
रक्ष निर्दय मामित्थं किं क्षोपदयसि प्रभो।
दुःखाविष्करणं सौख्यादिति कुट्टमितं विदुः॥

शुभङ्करः

तल्लक्षणम्

केशस्तनाधरादीनां ग्रहणे हर्षसम्भ्रमात्।
सञ्जातस्य सुखस्यापि दुःखवन्नटनं तु यत्।
तत्कुट्टमितमाचष्टे.................. पतिः॥

वेमः

कुडुपचारणा—पाटः

कुडुपादुद्भवा यत्र पाटा ये वाद्यसंश्रयाः
तद्वाद्ये वाद्यमाचख्युराद्याः कुडुपचारणाम्॥

कुम्भः

कुण्डलीनृत्तम्

अथ वेमनृपो वक्ति देवमार्गोक्तचारिकाः।
एकस्मिन् कुण्डलीनृत्ते सूडद्वयमुदाहृतम्॥
प्रथमं वाद्यसूडः स्याद्गीतसूडस्ततो भवेत्।
नवतालश्च झङ्कारो रिगोणि तुडुकस्तदा॥
पल्लवश्च चमत्कारः प्रहारश्चेत्यनुक्रमात्।
प्रबन्धाः सप्त विज्ञेया वाद्यसूडे मनीषिभिः॥
एषु वाद्यप्रबन्धेषु नृत्तं स्यादुचिताङ्गकम्।
एषां सुसन्धिरुचिरः पद्धतिक्रम उच्यते॥
तत्रादौ देवताप्रीत्यै रङ्गविघ्नोपशान्तये।
शुष्कवाद्यं विधातव्यं गम्भीरध्वनिबन्धुरम्॥
ततः सभायाः कुण्डल्या मध्ये यवनिकात्रयम्।
पादपाटविशेषाणां वैचित्र्यालोकसिद्धये॥
कर्तव्यं तत्र नीरन्ध्रं स्निग्धा यवनिकादिमा।
अपरे द्वे यवनिके नीहारावरणोपमे॥
येन यवनिकास्तिस्रः क्रमाद्धार्या यथोचितम्।
सकञ्चुकाभ्यां नारीभ्यां प्राग्धृतं चापसारयेत्॥

आद्ये धृते तु नैपथ्ये नृत्ताचार्यस्तदन्तरे।
स्थितो गणेश्वरं वाणीं रुद्राणीं च महेश्वरम्॥
स्तुत्वा सभां सभानाथमाशीर्वादपुरःसरः।
पाद्यैः प्रसाद्य तदनु पुष्पविक्षेपमाचरेत्॥
ततः सौन्दर्यलावण्यसौकुमार्यतरङ्गिता।
पादपाटैर्बहुविधैर्दृश्यमानैर्मनोहरैः॥
प्रेक्षकाणां वितन्वानां नयनानन्दकन्दली।
नैपथ्योत्तालिता भूत्वा नर्तकी नृत्तमाचरेत्॥
तत्रादौ नवतालः स्यादुद्ग्राहपरिवर्जितः।
ध्रुवखण्डानि षट् तत्र त्रयस्त्वाभोगखण्डकाः॥
चच्चत्पुटश्चैकतालो द्वितीयश्च ततःपरम्।
पञ्चतालो रूपकश्चाड्डुतालश्चाथ मट्टकः॥
प्रतिमट्ठश्चेति तालाः खण्डेषु नवसु क्रमात्।
तालाः प्रोक्तास्ततस्तेषु कथ्यते नर्तनक्रमः॥
आद्यायां प्रतिसीरायां तालश्चच्चत्पुटो भवेत्।
मानश्च दक्षिणः प्रोक्तो गोपुच्छश्चलनिर्मितः॥
वितालेश्चालनश्चाचकारस्त्वादौ भवेदिह।
ततो विलम्बिते माने गुरुकालौ प्रयोजयेत्॥
मात्राद्वयं चित्रमाने द्रुते मात्राद्वयं तथा।
एवं मानत्रयेऽप्यस्य तत्तन्मात्रानुसारतः॥
यथोचितं प्रयुञ्जीत पाटाक्षरकदम्बकम्।
पार्श्वोद्वृत्ताभिधं पाटं चाचकारे प्रयोजयेत्॥
पाटाः स्थित्वा प्रयोक्तव्याः पार्श्वयोरुभयोरपि।
तलताडिकमादौ स्यात्सरिकावेष्टने ततः॥
उद्वेष्टनं निकुट्टश्च पुराटी तदनन्तरम्।
कुत्तोरुताडितं पृष्ठोत्क्षेपः स्वस्तिकताडितम्॥
त्रिताडितं ततश्चार्धस्खलितोत्क्षेप एव च।
पर्यायताडितं पार्श्वोरुताडितसमाह्वयं॥
ततश्चार्द्धपुराटी च क्रमताडितमेव च।
ततः परं लताक्षेपः पार्श्वताडितसंज्ञितम्।
समः स्वलितका चेति पाटा विंशतिरीरिताः।
एते पुनःपादपाटाश्चारुसन्धि समुज्ज्वलाः॥
पूर्वविधाद्विसाराणां तस्यान्ते च यथोचितम्।
चतस्रष्वाद्यमात्रासु योज्यमाने विलम्बिते॥
अवशिष्टासु मात्रासु पादानेकान् यथोचितम्।
अञ्चितं चरणं कृत्वा पूर्वं माने तु मध्यमे॥
त्रिताडितं कृते माने पूर्वं कृत्वा यथाक्रमम्।
सम्भवेन प्रयुञ्जीत शोभातिशयनिर्भरम्॥

सम्पूर्णाभिनयस्तालो जोडना कथ्यतेऽधुना ।
संधायकं वर्तमानं भविष्यत्याशयो मिथः ॥
नानापाटमनोहारि यद्वाद्यं सा तु जोडना ।
तालश्चच्चत्पुटोऽत्रापि जोडनायां प्रकीर्तितः ॥
अत्र वाद्याक्षरोद्धारं ताला वृत्तिसमन्वितम् ।
यथोचितं प्रयुञ्जीत बुध्या युक्तिविशारदः ॥
पाटतालोद्धट्टितश्च समोद्वृत्तस्त्रिवाडितम् ।
स्वस्तिकश्चापि पाटाङ्गान्युल्लदिस्तु ततःपरम् ॥
सरिकालुटितश्चैव पार्श्वोद्वृत्तो यथोचितम् ।
पाटाश्च जोडनायाश्च क्रमे कार्या यथोचितम् ।
एवं नृत्तं विधायाग्रं प्रपञ्चमपसारयेत् ॥

कुण्डविचारकम्

विलोड्यते यत्र करो वामदक्षिणयोर्यदि ।
गतागतेद्दद्दिक्षु तिर्यग्व्यावर्तिता पुनः ।
कुटितोत्समकुतपदिष्टं तदाकुण्डविचारकम् (?) ॥

।

ततः कुतपविन्यासो गायनः सपरिग्रहः ।
वैपञ्चिको वैणिकश्च वंशवादस्तथैव च ॥
मार्दङ्गिकः पाणविकस्तथा दार्दरिकोऽपरः
अवनद्धविधावेप कुतपः समुदाहृतः ॥

नाट्यशास्त्रे

कुन्तलः—तालः

।

वर्णैः षोडशभिः पादः कुन्तलो लघुशेखरे ।

गान्धर्ववेदे

कुन्दः—प्रतिमण्ठः

द्रुतमेकं भवेद्यत्र स तालः खण्डसंज्ञितः ।
द्रुतैर्लयेन गातव्यः कुन्दश्च प्रतिमण्ठकः ॥

गान्धर्ववेदे

कुम्भः—राशिहस्तः

पद्मकोशाभिधौ हस्तौ स्पृष्टाङ्गुष्ठकनिष्ठिकौ
कुम्भराशौ प्रयुज्येत भरतार्णववेदिभिः ॥

शृङ्गारशेखरः ।

कुरङ्गिजनृत्यम्

शाबरी वेषयोर्गुञ्जापुञ्जभूषणयोः स्त्रियोः ।
नित्यं कुरङ्गीति विदुः गायन्त्योश्च स्वभाषया ॥

सङ्गीतनारायणे

कुलीरिका

नन्द्यावर्तस्थितावङ्घ्री पादौ तिर्यक् गतौ तदा

सङ्गीतमुक्तावली देवेन्द्रकृता

कुलीरिका

नन्द्यावर्तस्थितावङ्घ्री तिर्यग्भूम्यां प्रसर्पतः ।
कुलीरिकेति सा प्रोक्ता चारी नृत्यविशारदैः ॥

कुम्भः

कुविन्दः—तालः

लो दौ गपौ कुविन्दः स्यात् ।
।००ऽऽ

कुम्भः

कुहरः

कण्ठे निरुद्धपवनः कुहरो नाम जायते ।

नाट्यशास्त्रे

कूटमानम्—नाट्याङ्गम्

धिरक्ककतकं चादौ धीगुणांगं तु मध्यमे (?)
कूटमानमिदं प्रोक्तं पाठाक्षरविचक्षणैः ॥

भरतकल्पलतामञ्जरी

कूर्मः—हस्तः

कुञ्चिताग्राङ्गुलिश्चक्रेत्यक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठिकः

भरतकल्पलतामञ्जरी

कूर्मासनम्

समोऽग्रे कुञ्चितः पश्चादन्यः पादस्तु जानुना
पृथिवीं संश्रितो यत्र गारुडं स्यात्तदासनम् ॥
वामः समः परो जानुबाह्यगुल्भमिलत्क्षितिः ।
चरणो विद्यते यत्र तत्कूर्मासनमीरितम् ॥

कुम्भः

केशबन्धलक्षणम्

पार्श्वदेशौ स्थितौ पार्श्वमस्पृशन्तौ गतौ शिरः ।
तदा नितम्बवत्केशान्निष्क्रम्य च पुनःपुनः ।
पृथगुत्तानितौ यौ तौ केशबन्धौ करौ मतौ ॥

हम्मीरः

कैध्यड्डु—नाट्याङ्गम्

कैध्यड्डादिस्तु वक्रतोधिक्तो धिगतंधि च।
शिरोभेदसमायुक्तदृष्टिस्थानकसंयुतः।
नृत्तहस्तानुगामी च पादचार्यस्तु कैध्यड्डः॥

भरतकल्पलतामञ्जरी

मध्यमग्रामेऽपि साधारणत्वम्। अस्य तु प्रयोगसौक्ष्म्यात्कैशिकमिति नाम निष्पद्यते।

नाट्यशास्त्रे

—भाषा

मध्यमग्रामगान्धारा शुद्धमध्यमसंभवा।
पञ्चमांशग्रहन्यासा मध्यपञ्चमभूयसी॥
सापन्यासा तारषड्जस्वरगान्धारमध्यमा।
पञ्चमांशग्रहन्यासा सेष्यायां विनियोजिता॥
समसप्तस्वरा सा तु तारर्षभविराजिता।
मन्द्रमध्यमसंयुक्ता नियोज्योत्सवकर्मणि॥
कैश्चिद्देताः पुनः प्रोक्ता भाषाङ्गमिह सूरिभिः।
एतामेव विभाषेति याष्टिको मुनिरन्वशात्।
निखिलेषु च भावेषु विनियोगस्तथाब्रवीत्॥

कुम्भः

कीवृत्तिः

केशानां वृत्तिरिव या वृत्तिः सा कैशिकी मता।

विप्रदासः

उज्ज्वलभूषणरुचिरा नानाविधललितनादगीता च।
कामोपचारचतुरा सुगन्धकुसुमाभिरामवेषा च॥
निर्भरशृङ्गाररसा नित्यं स्त्रीभिः प्रयोक्तव्या।
सौन्दर्यजीविता या सा वृत्तिर्भवति कैशिकी नाम॥

वेमः

कैशिक्यङ्गानि

नर्म च नर्मस्पन्दो नर्मस्फोटश्च नर्मगर्भश्च।
कथितानि नाट्यचतुरैः कैशिक्यङ्गानि चत्वारि॥

वेमः

कैशिक्यादिष्वभिनयाः

वाचिकाभिनयाः सर्वे भारत्यां सुप्रतिष्ठिताः।
आङ्गिकाभिनयाः सर्वे तिसृष्वन्यासु वृत्तिषु॥
आमुखाद्यास्तु ये भेदाः भारत्याद्यास्तु वृत्तिषु।
ते विस्तारभयाद्विप्रदासेनात्र न लक्षिताः
आङ्गिकाभिनयेष्वेव पर्यवस्यन्ति सात्त्विकाः।
यस्मान्मुख्यावभिनयौ ज्ञेयावाङ्गिकवाचिकौ॥

विप्रदासः

कैशिक्यादीनां वेदप्रभवत्वम्

ऋग्वेदाद्भारती जाता यजुर्वेदात्तु सात्त्वती।
आथर्वणादारभटी सामवेदात्तु कैशिकी॥

विप्रदासः

कोकिलप्रियः—तालः

गलपाः स्युः। ऽ। ऽ́ कुम्भः

कोणाहतः—हस्तपाटः

कनिष्ठाङ्गुष्ठयोगेन शेषाङ्गलिविवर्तनात्।
कोणाहतो हस्तपाटः परिज्ञेयो बुधर्यथा॥
खुं खुं धरि खु खुं धरि करगित करिगित। कुम्भः

कोमलः

कोमलोऽकर्कशः प्रोक्तो।

कोमला कान्तिः

कोमला दृश्यते कान्तिर्येषु तैः स्युः छवेरिह।

कुम्भः

कोलाहलवृन्दलक्षणम्

अधिकं दृश्यते यस्मिन्नुत्तमोत्तमवृन्दतः।
वृन्दं विद्यावतां प्रोक्तं तच्च कोलाहलाभिधम्॥

सोमराजदेवः

कोह्लाटिकः

भ्रमर्यादिषु वंशादौ रज्जुसंचारचञ्चुकः।
भारस्य भूयसोवोढा बुधैः कोह्लाटिकः स्मृतः॥

कुम्भः

—नाट्याङ्गम्

पाठाक्षरेण संयुक्तं देवताविषयात्मकम्।
नानार्थचित्रसंयुक्तं कृतं कौतुकमुच्यते॥

भरतकल्पलतामञ्जरी

कौलुः

पार्श्वदेशोत्थपवनैरभवः कौलुरुच्यते ।
येन वाद्यायुधा वायमायोवा मह हवे (?) ॥
न बिभेषति वचनं गीतं कौलुरिति स्मृतम् (?) ।
पूरवत्कुलमाभोगो पदं चेद्विगुणं भवेत् ॥
न्यासस्तदावृत्तिरत्र भारतीद्यायुधः करः ।
नर्तयेत्पात्रमिथुनं मध्यमानेन धीमता ।
आभोगनर्तने पुष्पस्तबकायुधगौ करौ ॥

सङ्गीतसूर्योदयः

क्रमः

परान्स्वरयुगान्कुर्यादान्दोल्यप्रेंखितो भवेत् ।
सरी रिगा गमा मपा पधा धनीति प्रेंखितः ।
केचिदेनमलंकारं क्रममाचक्षते बुधाः ॥

क्रान्तम्

किञ्चिद्वाष्पाकुले नेत्रे बाहुशीर्षगतं शिरः ।
चिबुकक्षेत्रगौ हस्तौ क्रान्तमेतदुदीरितम् ।
शोके ग्लाने निर्जिते च निगृहीते नियुज्यते ॥

कुम्भः

क्रमपादनिकुट्टिता

पादद्वयकृता सैव क्रमपादनिकुट्टिता ।
सैवेति—पादस्थितिनिकुट्टिता । कुम्भः

क्रियाङ्गलक्षणम्

करणोत्साहसंयुक्ता क्रियाङ्गस्तेन हेतुना ।

सङ्गीतदर्पणः

क्रियापरः

यथा शास्त्रप्रयोगेण मार्गं देशीयमेव च ।
यो गायति क्रियादोषात्कथ्यतेऽसौ क्रियापरः ॥

कुम्भः

क्रीडातालः

क्रीडाताले ध्रुवः स स्यात्पक्षैर्वर्णागनिर्मलः ।
शृङ्गाररससंयुक्तः श्रोतुस्तेजोविवर्द्धनः ।
एक एव प्लुतो यस्मिन् क्रीडातालः स कथ्यते ॥

गान्धर्ववेदे

क्रोधः

अवज्ञादिकृताच्चित्ते विकृतिर्या भवेत् खलु ।
स्वल्पा च न भवेत्क्रोधो भावविद्भिरुदाहृतः ॥

क्लेशनिर्वाह्याः

प्राणाः सौष्ठवतो क्लेशनिर्वाह्याः स्युः सुखस्यते ।

कुम्भः

क्ष

क्षत्रियवर्णहस्तः

वामेन शिखरं तिर्यक् धृत्वान्येन पताककः ।
धृतो यदि क्षत्रियाणां हस्त इत्यभिधीयते ॥

भरतकल्पलतामञ्जरी

क्षिप्तः

ऊर्ध्वमूर्ध्वं प्रसारः स्याद्यस्यासौ क्षिप्त उच्यते ।

कुम्भः

क्षेत्रकाकुः

रागे नानाविधच्छाया प्रतिक्षेत्रं निसर्गजा ।
सा क्षेत्रकाकुर्विज्ञेया क्षेत्रं देहो यतः स्मृतम् ॥

कुम्भः

क्षेत्रच्छाया

रागस्योत्पत्तिभूक्षेत्रं शरीरं जगदुर्बुधाः ।
तस्यैवानुकृतित्वाच्च क्षेत्रच्छायेति सा मता ॥

कुम्भः

ख

खञ्जरीटा—चारी

तत उत्कटसंस्थित्या चलद्विद्विपताककम् ।
द्रुतमानेन सा चारी खञ्जरीटाभिधा स्मृता ॥

देवेन्द्रः

खटकः—हस्तपाटः

क्रमेण प्रसृताङ्गुष्ठशुकतुण्डेन वाद्यते ।
विरलाङ्गुलिभिर्वाद्यं प्राहुस्तं खटकं बुधाः ॥
दोंगिड दांगिड दां

कुम्भः

खटकामुखः—हस्तः

करं द्विशिखरं कृत्वा कुञ्चितं च समं नयेत् ।
शिखरश्च कपित्थश्च खटकामुखसंज्ञिकः ॥

देवेन्द्रः

परशुरामसंहितायां तु शराभ्यासप्रकरणे—

तर्जनीमध्यमामध्यपुङ्खोऽङ्गुष्ठेन पीड्यते।
तस्मिन्ननामिकायोगात्स हस्तः खटकामुखः॥
उत्तानोऽसौ स्रगादौ स्याधस्तश्चामरधारणे।
कुसुमापचये छत्रस्रद्दामधारणे तथा॥
शरमन्थाकर्षणे च सम्मुखे दर्पणग्रहे।
कस्तूरिकादिवस्तूनां पेषणेऽधिस्तनौ करौ॥
ताम्बूलवीटिकावृन्तच्छेदनादौ स्वयं स्मृतः।
वल्गात्रजनपात्राणां ग्रन्थेदां शुकदर्भयोः (?)।
स्तुवस्तुचो धारणे च नीवीमोक्षे च बन्धने।

सङ्गीतनारायणे

खङ्गः

ऊर्ध्वं कपोतमाधायाधस्तान्मुष्टिखरं तथा।
पताकं तिर्यगादाय ततः खङ्गमिधा पुरा॥

कुम्भः

खङ्गकलासः—प्रथमः

सव्यापसव्यतो यत्र नर्तकी चकिता मुहुः।
विलोक्य च परा पश्चाद्गतखड्गलतेव सा॥
आचरन्नप्रचारं चे द्विचित्रमथ हस्तकान् (?)।
प्लुतमानकृतानर्थं चन्द्रादीन् रचयेत्स्फुटम्।
तदा खड्गकलासोऽसौ विद्वद्भिः परिभाषितः॥

अशोकः

—द्वितीयः

वामं करं कटौ न्यस्य परं खड्गकृतं करम्।
कृत्वा सकंपं चेदर्धचन्द्रमास्ते तदादिगः॥
कृत्वा कपोतमूर्ध्वंचेदधोमुष्टिं करं ततः।
यत्र तिर्यक्पताकाख्यं करं कुर्यात्तदाभिधा।
द्वितीया खड्गपूर्वस्य कलासस्य निरूपिता॥

अशोकः

—तृतीयः

विधाय त्रिपताकौ द्वौ यस्य यश्चरणः पुरः।
घातयन्निव तत्रैतं योजयेत्स तृतीयकः॥

अशोकः

स्वस्तिककर्कटमुष्टिकपताक पाणीन्यथाचतुरः।
धृतिमोहघातपातक्रियां कुर्याच्चतुर्थो सः॥

तत्र धाव्चतुर्धोर्ध्वमधःपार्श्वद्वयोपि च (?)।
एवं खड्गकलासस्य भेदाश्चत्वार ईरिताः॥

अशोकः

खण्डकर्तरी—पाट

अङ्गुष्ठेन करो दक्षे विरलाङ्गुलिसंहतिः।
हन्ति वाद्यपुटं यत्र वामहस्तो निपीडयेत्॥
तत्र संपद्यते पाटः खण्डकर्तरिसंज्ञकः।

यथा—दां खुं खुं द्रा खुखग्रहे थें टें डें (झें) हं हें (झें) टें णिथों टें

कुम्भः

—हौडुक्किकपाटः

अङ्गुष्ठेन करो दक्षे विरलाङ्गुलिसंहतिः।
हन्तिवाद्यघटं यत्र वामहस्तो निपीडयेत्।
तत्र संपद्यते पाटः खण्डकर्तरिसंज्ञकः॥

कुम्भः

खण्डतालः

विजयाख्यो ध्रुवः.........स्याद्विंशत्यक्षरांघ्रिकः।
सन्निपातेन संयुक्तः शृङ्गाराभीष्टदे रसे॥
एक एव गुरुर्यत्र सन्निपातः स कथ्यते'
यथा विंशतिवर्णाघ्रिर्ध्रुवः कन्दर्पसंज्ञकः॥
वीरे वा करुणे वा स्यात्खण्डताले विधीयते।
द्रुतमेकं भवेद्यत्र तालोऽयं खण्डसंज्ञितः॥

गान्धर्ववेदे

खण्डयतिः

खण्डपाटयुतं कृत्वा यतिवाद्यदि (?) वाद्यते।
आवर्तनेन च तदा बुधैः खण्डयतिः स्मृता॥

कुम्भः

खण्डयतिलक्षणम्

गलपाः स्युर्विरामान्तौ लघू निःसारुको भवेत्।

हम्मीरः

भूमिलग्नोरुपार्ष्णिः स्यादेकस्तिर्यक् प्रसारितः।
अन्योऽङ्घ्रिः कुञ्चितो यत्र खण्डसूचिमतं तदा॥

कुम्भः

खण्डिता—नायिका

अन्यङ्गनाजनितरागविलोमिताङ्गः
कान्तानखक्षतविशेषविचित्रिताङ्गः।
यस्याः कृतेऽपि गृहमेति पतिः प्रभाते
सा नायिका निगदिता खलु खण्डितेति॥

शुभङ्करः

खरासनः

खरवद्यस्समश्नाति स जनः स्यात्खराशनः
तद्देशजं गीतनामागर्जेरुः परिकीर्तिता॥
नायकं नायकां वादात्याख्यमावितायदि (?)।
गर्जेत्या रोदकं येन स गर्जरुरिति स्मृतः॥
एकमात्रादि षण्मात्रा पर्यन्ते तालवर्त्मनि।
तालौ च तद्द्येनैव पल्लवाख्यमुखं भवेत्॥
तत्तद्गुणकशायुक्तं पदं नामार्धसंभवम् (?)।
चतुरावृत्ततालेन आभोगो युग्मनामकः॥
पुनः पल्लवकेनाद्यं वृत्तिरारभटी भवेत्।
आयुधो दन्त एव स्यात् चार्युत्प्रेरणसंभवाः॥
युग्मपात्रं नामिनयभूनैकस्यायुधपाणिना।
द्रुतेन गतिना दूतीनायिका तु तदन्ययोः (?)॥

सङ्गीतसूर्योदयः

खलकः—हस्तपाटः

क्रमेण स्फुरिताङ्गुष्ठशुकतुण्डेन वाद्यते।
विरलाङ्गुलिभिर्वाद्यं प्राहुस्तं खलकं बुधाः॥
दोङ्गिड दाङ्गिड दाम्। कुम्भः

खुत्ता

भूम्यां चरणाग्रेण घातितः।
खुत्ता निगद्यते। कुम्भः

—उत्फुल्ला

खुत्ता चैव तथोत्फुल्ला तयोर्लक्षणमुच्यते।
विवन्त इव दृश्यन्ते यस्यासन्नस्वरास्तु सा।
खुत्तेति परिविज्ञेया सोत्फुल्लेत्युदिता पुनः॥ कुम्भः

अपदस्थितवामाङ्घ्रेः पार्ष्ण्योर्यत् कुट्टनं भुवः।
तद्वत् स्थितस्य चाङ्गस्य भ्रमः सव्यापसव्यतः।
योऽसौ खुल्लुहुल्लुः प्रोक्तो घर्घरो नृत्तकोविदैः॥ कुम्भः

ग

गडप्पाणी—वाद्यम् (झडप्पाणिः)

सा स्यात् गडप्पाणी यस्यामादौ मध्येऽवसानके
वाद्यन्ते सर्ववाद्यानि नानावाद्यैरनेकधा॥

कुम्भः

गणना

एकं द्वे त्रीणि चत्वारि पञ्च षट् सप्त चाष्ट च।
तथा नव दशेत्येवं गणनाऽङ्गुलिभिर्भवेत्॥
या च संख्या दशशतसहस्राद्याप्रकीर्तिता।
तामिमां तु पताकाभ्यां विरलाभ्यां प्रदर्शयेत्॥

वेमः

गतक्रमस्वरलक्षणम्

हीनस्वरेण सञ्जाता स्वरश्रुतिविवर्जिता

भरतकल्पलतामञ्जरी

गतयः

हंसहंसगजाश्वाश्च मीनखंजकनर्कुटाः।
कुरङ्गास्तित्तिरो लाबो गतयो ता दशोदितम्॥

कुम्भः

गतिप्रचारः

उत्तमे मध्यमे तद्वदधमे च प्रयुज्यताम्।
गतिप्रचारो द्विविधः प्रकृतिर्विकृतिस्तथा॥
प्रकृते तूत्तमगते जानुकार्यं कटीसमम्।
विकृते युद्धचार्यग्रगमने स्तनसम्मतम्॥

वेमः

गतिभेदाः

मानवी मैनवी चैव गजलीला तुरङ्गिणी।
हंसी भृङ्गी खञ्जरीटी सप्तैता गतयो मताः॥

सङ्गीतमुक्तावली देवेन्द्रकृता।

उत्तमा मध्यमास्तद्वदधमाश्चेत्यनुक्रमात्।
गतिर्भेदा निरूप्यन्ते संश्रित्यप्रकृतीरिमाः।
ते च पात्रैः प्रयुज्यन्ते प्रविष्टे रङ्गमण्डलम्॥

वेमः

गद्यप्रबन्धः

द्रुता विलम्बिता मध्या द्रुतमध्या तथापरा।
गतिर्द्रुतविलम्बा स्यात् षष्ठी मध्यविलम्बिता॥

इति गद्यस्य षट् प्रोक्ता गतयः पूर्वसूरिभिः ।
लघुभिर्बहुलैरल्पैः समैराद्यं त्रयं क्रमात् ॥

पृथक् सलागमिश्रैस्तु लागैस्तद्वत्परं त्रयम् ।
प्रत्येकं गतिषट्केन षट्त्रिंशद्गद्यजा भिधाः ॥

हम्मीरः

गद्यलक्षणम्

अष्टाभिर्यदि वा षड्भिः पदैः प्राससमन्वितम् ।
प्रणवाद्यमतालं च बुधैर्गद्यं निगद्यते ॥

कार्योऽनुयायिनो गद्ये गीतस्य नियमो बुधैः ।
मध्ये मध्ये तु गद्यस्य स्युर्वर्णा गमकोत्तराः ॥

स्वरप्रान्तेऽथवा स्यातामविलम्बविलम्बकौ ।
ततः प्रबन्धनामाङ्कं तालयुक्तं पदद्वयम् ॥

ततस्तालान्वितं गातुर्नामनेतुश्च गीयते ।
कृत्वा यतिं ततो गद्ये न्यासं तालं यदृच्छया ॥

गाने गद्यप्रबन्धस्य सर्वास्तृप्यन्ति देवताः ।
वर्धन्ते वर्णनीयस्य मङ्गलानि बलानि च ॥

सोमराजदेवः

गमकभेदाः

तिरिपः स्फुरितो लीनः कम्पितान्दोलितौ वलिः ।
प्लावितोल्लासितौ चैव त्रिभिन्नकुरुलाहताः ॥

घुम्फितो मुद्रिताश्चैव नामतो मिश्रितस्तथा ।
एते पञ्चदश प्रोक्ताः प्रसिद्धगमका बुधैः ॥

कुम्भः

गरुडः—हस्तः

तिर्यक् प्रसारितौ चार्धचन्द्रावङ्गुष्ठयोगतः ।
गरुडाख्यस्सविज्ञेयः गरुडार्थे नियुज्यते ॥

भरतकल्पलतामञ्जरी

गाढालिङ्गनगुणः

मदे दुःखे श्रमे त्रस्तौ एकेच्छौ मुष्टिकुन्तयोः ।
प्रहारे कर्णलग्नौ स्तः शिशिराश्लेषयोरपि ॥

कुम्भः

गात्रछाया

ये गात्रयैव दृश्यन्ते छाया गात्रस्य ते मताः

कुम्भः

गात्रसंहतलक्षणम्

लभायसुन्दरे देहे पार्श्वाङ्गाश्च संयुताः ।
अन्योन्यं संहतं तत्स्यात्प्रणामादौ विधीयते ॥

देवेन्द्रः

गाथालक्षणम्

गाथाप्रबन्धे लक्ष्म स्यादार्यायां यदुदीरितम् ।
आर्या संस्कृतया वाचा गाथोक्ता प्राकृतेन तु ॥

सोमराजदेवः

गान्धर्वः

मार्गं देश्यं च यो वेत्ति स गान्धर्वोऽभिधीयते ।

सङ्गीतमकरन्दे

गानम्

यत्तु वाग्गेयकारेण रचितं लक्षणान्वितम् ।
देशीरागादिभिः प्रोक्तं तद्गानं जनरञ्जनम् ॥

तुलजः

गानं चतसृभिः कुर्याद्वृत्तिभिर्मार्गभेदतः ।
मागध्या चार्धमागध्या गानं चित्रे प्रशस्यते ॥

स्यात्सम्भावितया मिश्रे गानं पृथुलया पुनः ।
पूर्वरङ्गे भवेच्छुद्धे वृत्तीनां लक्ष्यदर्शितम् ॥

विप्रदासः

प्रवेशाक्षेपनिष्क्रामप्रासादिकमथान्तरम् ।
गानं पञ्चविधं विद्याद् ध्रुवायोगसमन्वितम् ॥

नाट्यशास्त्रे

गानलक्षणम्

सर्वलक्षणसंयुक्तं देशीरागादिभिः कृतम् ।
यच्च वाग्गेयकारेण तद्गानं मुनयो जगुः ॥   मोक्षदेवः

गाने स्वरनिर्णयः

यो यदा बलवान्यस्मिन्स्वरो जातिसमाश्रयः ।
तत्प्रवृत्तं रसे कार्यं गानं गेये प्रयोक्तृभिः ॥

मध्यमपञ्चमभूयिष्ठंगानं शृङ्गारहास्ययोः ।
षड्जर्षभप्रायकृतं वीररौद्राद्भुतेषु च ॥

गान्धारः सप्तमप्रायं करुणे गानमिष्यते ।
तथा धैवतभूयिष्ठं बीभत्से सभयानके ॥
एकैव षड्जमध्या ज्ञेयातु सकलरसाश्रया जातिः ।
तस्या ह्यंशाः सर्वे स्वराश्च विहिताः प्रयोगविधौ ॥

नाट्यशास्त्रे

गान्धर्वम्

अनादिसंप्रदायं यद् गन्धर्वैः संप्रयुज्यते ।
नियतं श्रेयसे हेतु तद्गान्धर्वं जगुर्बुधाः ॥

गान्धर्वलक्षणम्

न गायति मनुष्योक्तं गीतं ये शिवतत्पराः ।
गायन्ति मन्त्रगीतानि ते गन्धर्वाः प्रकीर्तिताः ॥

यत्र जात्यादिगन्धर्वैर्गीयतेऽभ्युदयाश्रये ।
सर्वदा सन्निधौ शम्भोस्तद्गान्धर्वं बुधैः स्मृतम् ॥

मोक्षदेवः

गान्धारः

गान्धारस्थाश्च गायन्ते तस्माद्गान्धार उच्यते ।

सङ्गीतसारः

पञ्चादिकौ समौ यत्र गान्धारस्त्रिश्रुतिर्भवेत् ।
विशुद्धाः समपानिस्युर्मेलदेशाक्षिकोद्भवे ॥

पूर्णा देशाक्षिको ज्ञेया भूषिता गत्रयेण च ।
वीरे रसे प्रयोज्या सा प्रातःकाले प्रगीयते ॥

कुम्भः

गान्धारग्रामः

यदाधस्त्रिश्रुतिः षड्जे मध्यमे तु चतुःश्रुतिः ।
रिमयोः श्रुतिरेकैका गान्धारस्य समाश्रया ॥

पञ्चमश्रुतिरेकैका निषादश्रुतिसंश्रया ।
गान्धारग्राममाचष्टे तदा त नारदोऽब्रवीत् ॥

सङ्गीतमकरन्दे

लक्ष्मीनारायणाख्योऽयं सङ्गीताम्भोधिपारगः ।
गान्धारमूर्छनाग्रामं व्यवहारक्षमं यथा ॥

करोति लक्ष्ययोगेन पूर्वलक्षणयोगतः ।
गान्धारो रिमयोर्यस्मिन् एकैकां शुद्धमेलने ॥

श्रुतिं भजति भेदस्तु पञ्चमस्य श्रुतिं ततः ।
निषादा पश्रुतिं पश्येन् तन् श्रुतिं स्वीकरोति च ॥

तथा गान्धारविख्यातो ग्रामोऽयं नारदोदितः ।
अस्यापि मूर्छनाः सप्त तन्नामान्यधुनोच्यते ॥

नन्दा विशाला सुमुखी चित्रा चित्रवती शुभा ।
आलापा चेति गान्धारग्रामे स्युः सप्तमूर्छनाः ॥

अस्यापि मध्यगान्धारमूला प्रथममूर्छना ।
ततः षण्मूर्छनाः पूर्वक्रमेण परिभाषिताः ॥

सङ्गीतसूर्योदयः

गान्धारमेलः

चतुःश्रुतिरिधौ यत्र भवेतां नियतं स्वरौ ।
साधारणोऽपि गान्धारो निषादः कैशिकी पुनः ॥

वीणिकाविषये शुद्धाः षड्जमध्यमपञ्चमाः ।
श्रीरागस्यापि मेलोऽयं गदितो गायकोत्तमः ॥

कुम्भः

गाम्भीर्यम्—

गाम्भीर्यं शोकहर्षादाविङ्गिताकारगोपनम् ।

वेमः

गायकभेदाः

यकलो यमलो बृन्दो गायकास्त्रिविधाः स्मृताः ।

भरतकल्पलतामञ्जरी

उत्तमं पुनरिहापि मध्यमं तत्कनिष्ठमिति लक्षितं पुरा ।
तत्र गायकचतुष्टयं वरं गायकाद्विगुणितास्तु तत्समाः ॥

द्वादशाङ्गचतुरास्तु गायकास्तत्रवांशिकचतुष्टयं वरम् ।
वेदनामितमृदङ्गवादिभिर्युक्तमुत्तममिदं निवेदितम् ॥

कुम्भः

गायकश्रेष्ठः

त्रिस्थानालापदक्षो गमकलयकला काकुविज्ञोऽतिधीरो
नव्योक्ती रोषरिक्तः सकलजनमनोरञ्जकः सावधानः ।

शुद्धच्छायालगज्ञः श्रमरहिततनुः कोकिलप्रख्यकण्ठ-
स्तालाभिज्ञो ग्रहज्ञः स भुवि निगदितो गायकानां वरेण्यः ॥

कुम्भः

गायकलक्षणम्

षाडवौडुवसम्पूर्णगायने जनरञ्जकाः ।
काकुवर्जितशारीरा गायका राजवल्लभाः ॥

सङ्गीतमकरन्दः

विविधालापचतुरो ग्रहे मोक्षे च शिक्षितः ।
स्थानत्रयविशेषज्ञो गम्भीरमधुरध्वनिः ॥

नानारागविशेषज्ञस्तालभेदप्रयोगवित् ।
वशी जितश्रमो रक्तः कण्ठस्वरविधानवित् ॥

पुनःपुनश्च रागस्तु प्रौढचित्तोपरञ्जितः ।
शिक्षितः सदुपाध्यायात्स्वरसप्तकभेदवित् ।
अकाकुर्लिपिभावज्ञः गायकः परिकीर्तितः ॥

भरतकल्पलतामञ्जरी

नानालप्तिकरोऽवधारणपरो रागाङ्गरागग्रह-
न्यासांशाखिलवस्तुगाननिपुणस्त्रिस्थानकृत्तालवित् ।
गम्भीरो मधुरध्वनिः शमयुतः स्वाधीनकण्ठस्थिरः
सद्यो रागविशेषवेद्यविबुधः स्यादुत्तमो गायकः ॥
सोमराजदेवः

गायनलक्षणम्

प्रबन्धगात्रनिष्णातो विविधालयकारकः ।
रागरागाङ्गभाषाङ्गक्रियाङ्गेयोऽङ्ककोविदः ।
गायनो गीतशास्त्रज्ञैर्भण्यते सर्वसम्मतः ॥
गान्धर्ववेदे

गायनी

तारुण्यप्रतिमप्रपञ्चचतुरा माधुर्यधुर्योक्तयो
लावण्यामृतदुग्धसागरकला रूपौघरत्नाकराः ।
नानाभावकलाकलापकलिताकूताविताथप्रिया
गायन्यो गदिता हि गायनवरैः तुल्या नृपेणामुना ॥
कुम्भः

गायनीलक्षणम्

लयतालकलाभिज्ञाः स्वभावमधुरप्रियाः ।
शुद्धछायालगालप्तिप्रगल्भा नवयौवनाः ॥
गीतवाद्यविदः श्यामा रूपसम्पदलङ्कृताः ।
गायन्यश्च प्रशस्यन्ते मूर्ता स्वरजयश्रियः ॥
मोक्षदेवः

गारुडी

तिर्यक्प्रसार्यैकपादं पश्चाज्जानु भुवि क्षिपेत् ।
सम्यक्प्रसार्य बाहू द्वौ भ्रामयेद्गारुडी भवेत् ॥
अशोकः

गार्ग्यः—तालः

गार्ग्यतालेन गीयेत कारुण्ये मधुरो ध्रुवः ।
अङ्घ्रिर्द्विसप्तभिर्वर्णैरानन्दफलदः सदा ।
चतुर्द्रुतो विरामान्तस्तालोऽयं गार्ग्यसंज्ञकः ॥
गान्धर्ववेदे

गीतम्

गीतं स्वरसमूहस्तु गीतमित्यभिधीयते ।
तदेव कैश्चिद्विद्वद्भिर्द्धातुरित्यभिधीयते ॥
ध्रुवादिधातुरचितं विद्याद्यैरलङ्कृतम् ।
पदेन विरुदेनाथ तालेन च विराजितम् ।
गीतमित्युच्यते तद्ज्ञैः सामान्यं गानमात्रकम् ॥
सङ्गीतसूर्योदये

गीतगुणाः

व्यक्तं पूर्णं प्रसन्नं च सुकुमारमलङ्कृतम् ।
समं सुरक्तं मधुरं श्लिष्टं विक्षिप्तमेव च ॥
गीतं स्याद्दशधा तत्र सुव्यक्तं व्यक्तमिष्यति ।
दिश्यते पूर्णं सम्पूर्णं छन्दोरागसुपस्वरैः ॥
तत्प्रसन्नं स्फुटार्थं यन्निःसन्देहमगद्गदम् ।
सुकुमारं पुनर्गीतं कण्ठस्थानमृतं मतम् ॥
स्थानत्रितयनिष्पन्नमलङ्कृतमिहोच्यते ।
वर्णस्थाने लये सम्यक् साम्येन सममुच्यते ॥
सुरक्तवल्लकीवंशः कण्ठध्वन्येकता मता
मृदुलावण्यसंयुक्तं मधुरं श्रुतिसौख्यदम् ॥
श्लक्ष्णं च प्लुततीचोच्चद्रुतमध्यविलम्बितैः ।
विकृष्टं कथ्यते गीतमुच्चैरुच्चारितं सदा ॥
सोमराजदेवः

गीतदोषाः

गीतमव्यक्तमुद्धुष्टं शङ्कितं सानुनासिकम् (?) ।
विरसं काकस्वरं ... स्थानवर्जितम् ॥
व्याकुलं तालहीनं च विषमाहतमेव च ।
शिरोगतं च विश्लिष्टं गीतदोषाश्चतुर्दश ॥
सोमराजदेवः

गीतनृत्तगम्

गीतपात्रानुवग यं तद्भवेद्गीतनृत्तगम् ।
सोमेश्वरः

गीतनृत्तानुगम्

गीतेन संगतं यत्तु तद्गीतानुगमुच्यते ।
नृत्तेन सहितं यच्च तन्नृत्तानुगमीरितम् ॥
सोमेश्वरः

गीतनृत्यादिषु प्रौढिः

यथा गीते सदा भोगः शिखरत्वे निरूपितः ।
तथा नृत्ये च तासां तु वर्तनं कलशोपमम् ॥
आभोगनर्तने प्रोक्ता भ्रमण्या मुख्यता बुधैः ।
विशेषाद्भ्रमकादीनां सुप्रभास्ताः प्रकीर्तिताः ॥ कुम्भः

यानि वस्तूनि वाक्येषु वक्तव्यानीह नाटके ।
तानि सर्वाणि गीतेन प्रयोज्यानि प्रयोक्तृभिः ॥

वेमः

गीतप्रशंसा

सर्वस्य दानस्य किलास्ति सङ्ख्या
गायन्ति ये भक्तियुता ममाग्रे ।
तेषां तु गीतोद्भवपुण्यसङ्ख्या
चेत्युक्तमीशेन पुरो भवान्याः ॥
यो वृत्तिलोभेन सुखेन चापि
शाठ्येन वा गायति गीतमात्रम् ।
सञ्जायते वर्षसहस्रमीश
पुरोगणः सर्वगणाग्रणीयः ॥

हम्मीरः

निबद्धमनिबद्धं च मिश्रं गीतं त्रिधा भवेत् ।

सोमराजदेवः

गीतमाहात्म्यम्

वनेचरस्तृणादोऽपि कुरङ्गोऽप्यनुरागतः ।
श्रुत्वा गीतमतन्त्रश्रीर्दत्तेऽसून् सुखलालसः ॥

सोमराजदेवः

गीताङ्गानि

अतःपरं प्रवक्ष्यामि गीतानां वस्तुकेष्वपि ।
विवधैककवृत्तानि त्रीण्यङ्गानि समासतः ॥
सर्वेषामेव गीतानां वस्तुष्ववयवेष्वपि ।
विवधैककवृत्तानि त्रीण्यङ्गानि भवन्ति हि ॥
एकैकं तु विदार्यैका त्रीण्योजे विवधः स्मृतः ।
षट्परं त्र्यपरं वृत्तं त्र्यङ्गं संहरणं च तत् ।
विवधैककयोः प्रायो मन्द्रके तु प्रयोजनम् ॥

नाट्यशास्त्रे

गीतलक्षणम्

अष्टभाषा पदैर्युक्तं शब्दझंकारसंयुतम् ।
स्वररागैः प्रगायन्ति गीतमित्यभिधीयते ॥

भरतकल्पलतामञ्जरी

गीतिभेदाः

प्रथमा शुद्धगीतिः स्यात् द्वितीया भिन्नका भवेत् ।
तृतीया गौडिका चैव रागगीतिश्चतुर्थिका ॥
साधारणी तु विज्ञेया गीतिज्ञैः पञ्चमी तथा ।
भाषागीतिस्तु षष्ठी स्यात् विभाषा चैव सप्तमी ॥
सप्तगीत्यो मया प्रोक्ता इदानीं भेद उच्यते ।
गीतयः पञ्च विज्ञेयाः शुद्धा भिन्नाथ वेसरा ।
गौडा साधारिता प्रोक्ता याष्टिकेन महात्मना ॥

इति दुर्गशक्तिमतम् ।

प्रथमा मागधी ज्ञेया द्वितीया चार्धमागधी ।
संभाविता तृतीया च चतुर्थी पृथुला स्मृता ॥

इति भरतमते ।

भाषा चैव विभाषा च तथा चान्तरभाषिका ।
तिस्रस्तु गीतयः प्रोक्ता याष्टिकेन महात्मना ॥
भाषागीतिर्विभाषा च मतङ्गेनाप्युदाहृता ।
भाषागीतिस्तथैकैव शार्दूलमतसम्मता ॥

मतङ्गः

गीतेन देवताप्रीणनम्

रराज वस्तुध्वनिना रमेशो गीतेन देवो मुदुरेति शम्भुः ।
रतो विरिञ्चिः किल सामगीत्यः सक्ता सरस्वत्यपि वीणिकायाम् ॥

कुम्भः

गुरुगुम्फितः—अपाटः

दक्षिणानामिकाङ्गुष्ठवलनाभ्यसनक्रमात् ।
तथा रामकरोल्लासाज्जायते गुरुगुम्फितः ॥

कुम्भः

गुरुतालः

सदद्वयगुरोर्द्वन्द्वं गुरुताले गुरोर्मतम् ।

कुम्भः

गूर्जरीचतुष्कलक्षणम्

अपञ्चमा महाराष्ट्री गूर्जरी ताडितस्वरा ।
ऋषभांशन्यासयुक्ता निमन्द्रा गीयते बुधैः ॥
महाराष्ट्री च सौराष्ट्री गूर्जरी विबुधैर्मता ।
परिपूर्णा भवेदेषार्षभकम्पनसंयुता ॥
मध्यस्फुरणसंयुक्ता संपूर्णा ताडितस्वरा ।
ऋषभांशग्रहन्यासा दाक्षिणात्या च गूर्जरी ॥

सम्पूर्णद्राविडी ज्ञेया गूर्जरी हर्षदायिनी ।
एतस्यां तारमन्द्राभ्यां ऋषभस्फुरणं भवेत् ॥

मोक्षदेवः

ग्रहस्वराः

संपूर्णरागो देशाक्षी मध्यमादिः प्रकीर्तितः ।
बसन्तभैरवी शुद्धभैरवी मादितः क्रमात् ॥

संपूर्णमालवीरागो गान्धारादिः प्रकीर्तितः ।
नाटरागश्च सम्पूर्णः सषड्जादिरुदाहृतः ॥

सुखहारी च सम्पूर्णो धैवतादिर्निगद्यते ।
संपूर्णश्चाहरी प्रोक्तो मध्यमादिरुपक्रमः ॥

बलहंसश्च संपूर्णो गान्धारादिः प्रकीर्तितः ।
वसन्तः शुद्धसंज्ञश्च सषड्जादिरुदाहृतः ॥

रामक्रिया शुद्धसंज्ञा सषड्जादिरुदाहृता ।
वराटिका शुद्धसंज्ञा सषड्जादिरुदाहृता ।
एवं संपूर्णरागाणां ग्रहस्वर उदाहृतः ॥

सङ्गीतमकरन्दे

गेयपदम्

अतोऽन्यवनितारतं रमणमप्रियेऽपि स्थितम् ।
व्रजामि सखि रोदिनीमपनयामि लज्जामपि ॥

यत्रासने सुखासनस्तं त्र्याध्यातोद्वादने (?) ।
गायन्ति गायकाः स्वैरमाहुर्गेयपदं हि तत् ॥

चिन्ताशोकाकुलत्वेन वाक्ये चाभिनयेऽपि च ।
विमूढाः खण्डिताः कान्तास्तदासनमिहोच्यते ॥

प्रसरति दिनमणितेजसि विगलिततमसि प्रकाशिते नभसि ।
अपनीताधररागं पश्य वयस्यं समागते रमणम् ॥

कुम्भः

गोण्डली

वाद्यः प्रबन्धैः कठिनैस्त्यक्तमेलादिभिस्तथा ।
गीतैः साळगसूडस्थैः प्रबन्धैश्च ध्रुवादिभिः ॥

लास्याङ्गैरन्वितं यत्र नृत्तं यद्द्रुतमानतः ।
स्वयं गायति वाद्यं च त्रिवलीं वादयेत्स्वयम् ॥

त्रिवलीधारणं स्कन्धे भ्राम्यत्वं कुरुते स्त्रियः ।
अगायन्तीत्वशारीरा सैव स्यान्मूककुण्डली ।
गोण्डल्यां मण्डनं प्रोक्तं तज्ज्ञैः कर्णाटदेशजम् ॥

गीतं साळगमव स्याद्यदुक्तं गोण्डलीविधौ ।

कुम्भः

गौरी

पञ्चभिर्लघुभिर्गौरी । कुम्भः

गौडचतुष्टयलक्षणम्

सन्यासांशग्रहो गौडः कर्णाटपद्लाञ्छितः ।
गानं स्याद्वीरशृङ्गारस्वस्थाने नादितस्वरः ॥

षड्जांशन्यास संयुक्तो देशवालो रिपोज्झितः ।
गेयो वीररसे विद्धिः षड्जेनान्दोलितस्वरः ॥

एष प्रसिद्धिमगमत्पूर्वीयो गौड इत्यपि ।
निग्रहांशो रिपत्यक्तो गो बहुमन्द्रताडितः (?) ॥

तुरुष्कगौडी वीरे स्यान्मालवीयः स्मृतो जनैः ।
द्राविडो निग्रहांशस्तु स्फुरितौ षड्जपञ्चमौ ।
गान्धारतिर...... .....स्तोके सौमालिगो मतः (?) ॥

मोक्षदेवः

गौडमल्हारः

शुद्धौ सगौ मपौ शुद्धौ पन्नादिकौ सपौ पुनः ।
त्रिश्रुतिस्स्यान्निषादोऽपि मल्हारस्यापि मेळने ।
अत्रैव गौडमल्हारकौ तोडीप्रियखामिताः (?) ॥

गौडी

सत्रया धगरिक्ता स्याद्गौडी सर्वाङ्गमञ्जुला ।
गायकैर्गीयते सायं गम्भीरगुणगुम्फिता ॥ कुम्भः

ग्रन्थोक्तविषयाणां प्रतिज्ञा

नाट्यदर्पणसंगीतवल्लीसङ्गीतशेखरम् ।
नाट्यलोचनसङ्गीतकल्पवृक्षौ निरूपयन् ॥

दशरूपं रत्नकोशं भरतोक्तादिकं तथा ।
सङ्गीतसर्वस्वमिदं तनोति श्रीजगद्धरः ॥

जगद्धरः

ग्रहः

तत्र ग्रहस्तु गीतादिस्वरोंऽशः पूर्वकीर्तितः ।
पञ्चस्वरपरस्तार उच्चैरंशादिहेष्यते ॥

दत्तिलः

ग्रहाः

ग्रहास्तु सर्वजातीनामंशवत्परिकीर्तिताः ।
यः प्रवृत्तौ भवेदंशः सोंऽशो ग्रहविकल्पितः ॥

नाट्यशास्त्रे

ग्रहास्त्रिधा समातीतास्तथानागत इत्यपि ।
तल्लक्षणं च वक्ष्यामि नारदो मुनिपुङ्गवः ।
ग्रहातीते त्वतीतस्य तालातीते त्वनागतः ।
समः समग्रहः प्रोक्तस्तालज्ञैः पूर्वसूरिभिः ।

सङ्गीतमकरन्दे

ग्रामः

समूहवाचिनौ ग्रामौ स्वरश्रुत्यादिसंयुतौ ।
यथा कुटुम्बिनस्सर्वे एकीभूत्वा वसन्ति हि
सर्वलोकेषु स ग्रामो यत्र नित्यं व्यवस्थितः ।
षड्जमध्यमसंज्ञौ तु द्वौ ग्रामौ विश्रुतौ किल ।।
गान्धारं नारदो ब्रूते स तु मर्त्यैर्न गीयते ।
सामवेदात् स्वरा जाताः स्वरेभ्यो ग्रामसंभवः ।
द्वावेतौ च इमौ ज्ञेयौ षड्जमध्यमलक्षितौ ।।

मतङ्गः

ग्रामाः

नन्द्यावर्तोऽथ जीमूतस्सुभद्रो ग्रामकास्त्रयः ।
षड्जमध्यमगान्धारास्त्रयाणां जन्महेतवः

भरतकल्पलतामञ्जरी

ग्रामस्वरूपम्

स्थाने यावतिथे यस्यां भवेतां षड्जमध्यमौ ।
तावतिथ्येदसौ ज्ञेया मूर्च्छना ग्रामयोः क्रमात् ।।

म प ध नि स रि ग	सौवीरी
ग म प ध नि स रि	हरिणास्वा
रि ग म प ध नि स	कलोपनता
स रि ग म प ध नि	शुद्धमध्या
नि स रि ग म प ध	मार्गी
ध नि स रि ग म प	पौरवी
प ध नि स रि ग म	हृष्यका

इति मध्यमग्राम मूर्छनाः ।

ग्रामौ

षड्जग्रामा मध्यमग्रामश्चेति

नाट्यशास्त्रे

तत्र यो यदंशः स तदा वादी । ययोश्च नवकत्रयोदशकमन्तरं तावन्योन्यं संवादिनौ । तद्यथा:— षड्जपञ्चमौ, ऋषभधैवतौ, गान्धारनिषादवन्तौ, षड्जमध्यमाविति षड्जग्रामे । मध्यमग्रामेप्येवमेव । षड्जपञ्चमवर्जं पञ्चमर्षभयोश्चात्र संवादः ।

अत्र श्लोकः :—

संवादो मध्यमग्रामे पञ्चमस्यर्षभस्य च ।
षड्जग्रामे तु षड्जस्य संवादः पञ्चमस्य च ।।

नाट्यशास्त्रे

ग्राम्यलक्षणम्

नादसंबन्धश्रुतिको ग्राम्यं च कठिनस्वरैः ।

भरतकल्पलतामञ्जरी

ग्लानिः—व्यभिचारिभावः

तपोनियमनिन्दायासोपवासव्याधिक्षुत्पिपासासाधुसेवादि जन्तोर्ग्लानिः

शुभङ्करः

ग्रीवारेचकलक्षणम्

ग्रीवाकटिकराङ्घ्रीणां चतुरो रेचकान् ब्रुवे ।
पृथग्बुधविबोधाय करणान्तर्गतानपि ।
प्रोच्यते विबुधभ्रान्तिर्ग्रीवायाः कण्ठरेचकः ।।

मोक्षदेवः

ग्रीष्मकालाभिनयः

वायोरुष्णस्य नास्पर्शात् व्यजनग्रहणादपि ।
स्वेदप्रमार्जनाच्चापि ग्रीष्मकालं निरूपयेत् ।।

वेमः

घटलक्षणम्

महोदरः स्वल्पवक्त्रः सुपक्वो मञ्जुलो घनः ।
चर्मनद्धाननो वाद्यः कराभ्यां वादकैर्घटः ।
पुष्करत्रितयप्रोक्तपाटवर्णविराजितः ।।

कुम्भः

घटसलक्षणम्

हुडुक्कातः प्रायभेदो यो घटः सः विविच्यते ।
एतस्य तूंद्ली नद्धा दक्षिणास्यस्य मण्डली ।।
कर्त्तव्या वामवक्त्रस्य मण्डली रज्जुयन्त्रिता ।
गोंकारपाटवर्णाद्यो वाद्यते वादकोत्तमैः ।।
मुहुर्दक्षिणहस्तस्य मध्यमाङ्गुष्ठयोस्तथा ।
मदनाक्ताग्रदेशाभ्यां घटनं घर्षणं तथा ।।

सर्वाभिर्वामहस्तस्याङ्गुलीभिः परिवाद्यते।
वामाङ्गुष्ठेन निष्पीड्यात्युक्तोऽयं घटसो मया॥

कुम्भः

घटिता—मार्दलवादनमार्गः

घटिता करमूलस्य विकृष्टाङ्गुलिमूलतः।

सङ्गीतनारायणे

घत्ता—पाटः

वाद्यतेऽर्धं निबन्धं चेत् झंकाराद्यं ततोर्धकम्।
वादयेदनिबद्धं चेत् स्वबुद्धया करयुग्मतः।
पुनराद्यं निबन्धं चेत् वाद्यं घत्ता तदा भवेत्॥

कुम्भः

घननखः—पाटः

पाटैर्निरन्तरैर्द्वाभ्यां पाणिभ्यां पाणिनाथवा।
कुर्याद्घननखं वाद्यं निरन्तरघनस्वनम्॥

कुम्भः

घनभेदाः

करतालः .... जयघण्टा च शुक्तकः।
अम्बिकापणवाद्यं च घण्टा तोद्यं च घर्घरम्॥
झम्पातालश्चमभिरकर्तियुङ्गर एवच (?)।
द्वादशैते मुनीन्द्रेण कथिता घनसंज्ञिताः॥

तत्र करमुपलक्षणम्।

संगीतनारायणे

घनवाद्यभेदाः

इदानीं घनवाद्यस्य ब्रूमो नामानि लक्ष्म च।
तालश्च कांस्यतालश्च जयघण्टा च भल्लरी।
उगुरुः किरिकिट्टश्च कम्रा घर्घरिका तथा॥

सोमराजदेवः

घनम्—वाद्यं

वाद्यं तु यद्घनं प्रोक्तं कलापातलयान्वितम्।
कालस्तस्य प्रमाणं हि विज्ञेयं तालयोगतः॥

नाट्यशास्त्रे

घर्घरिकाभेदाः

तत्र घर्घरिकावाद्ये वहनिर्घर्घरो मतः।
तस्य भेदाः षडेवात्र पडिवाडस्तदादिमः।
ततश्च पडवापश्च शिरपिश्चापि संज्ञिता॥

तवश्चालगपाठः स्याततः शिरिभिराह्वयः।
ततस्तुलहरश्चेति तल्लक्ष्म व्याहरेऽधुना॥

कुम्भः

घुत्ता—वाद्यं

वाद्यतेऽर्धं निबन्धं चेत् घोंकाराद्यन्ततोऽर्धकम्।
वादयेदनुबन्धं चेत् स्वबुध्या करयुग्मतः।
पुनराद्यं निबन्धं चेत् वाद्यं घुत्ता तदा भवेत्॥

कुम्भः

घुलम्बिताः

जलं दोलायते यद्वदभृतार्धभृते घटे।
गीते लुठन्ति ये तद्वत्ते स्थाया स्युर्घुलम्बिताः॥

कुम्भः

घुल्लरालक्षणम्

अष्टादशाङ्गुलो यस्याः परिधिर्द्वादशाङ्गुला
दैर्घ्ये सा घुल्लरी पञ्चविंशत्या निर्मिला पलैः॥
कण्ठे सूत्रद्वयोपेता सुषिरद्वयसंयुता।
चर्मणा नद्धवदना सुसमा यमदैवता।
वाद्या दक्षिणहस्तेन धृत्वा वामेन पाणिना॥

कुम्भः

च

चक्रकुट्टनिका

कुट्टितं चरणं पश्चाद्भ्रामयित्वा च विन्यसेत्।
कुट्टयेच्च ततः स्थाने चक्रकुट्टनिका मता॥

कुम्भः

चक्रकुट्टिता

कुट्टयित्वा तु विन्यस्य भ्रमितो लुठितो यदि।
कुट्टितोऽङ्घ्रिः पुनःस्थाने तदोक्ता चक्रकुट्टिता॥

चक्रबन्धकम्

दक्षिणाङ्गं समारभ्य वामाङ्गक्रमतो यदा।
आवर्जिते पुनस्तालाश्चक्रवच्चक्रबन्धकम्॥

सङ्गीतमुक्तावली देवेन्द्रकृता

चक्रबन्धरूपम्

संहतस्थानभेदे तु लक्ष्यलक्षणसंविदा।
देवेन्द्रेण नटानन्दहेतुनेदं प्रदर्शितम्॥

यत्र बन्धाभिधं रूपं नटानामतिदुस्तरम् ।
चक्रबन्धान्तरेणैवमङ्गानि मतिवित्तमैः ॥

सङ्गीतमकरन्दे

चक्रभ्रमरी

खण्डसूच्यभ्रमाञ्चिकचक्रभ्रमरी भवेत् ।

कुम्भः

चक्रभ्रमरीलक्षणम्

खण्डसूचीं विधायादौ यत्र भ्राम्यति चक्रवत् ।
सा चक्रभ्रमरी प्रोक्ता देशीशास्त्रविशारदैः ॥

हम्मीरः

चक्रवर्तिनी

प्रसार्य बाहुयुगलं समे चाङ्घ्रिद्वये स्थिता ।
तत्र वेगभ्रमणतो विज्ञेया चक्रवर्तिनी ॥

कुम्भः

चतुष्कोणनिकुट्टिता

यत्राङ्घ्रिः कुट्टितः पूर्वं पुरःपश्चान्निवेशितः ।
अंगभावात्पुनश्चापि पुरःपश्चात्तदान्यथा ।
स्थाने च कुट्टिता सा स्याच्चतुःकोणनिकुट्टिता ॥

चतुःपत्रार्थम्

ऊर्ध्वं विलुठितः पूर्वं पश्चान्मण्डलवद्भ्रमः ।
विलासेन चतुर्दिक्षु हस्तो यत्र प्रवर्तते ॥

नाभिदेशसमीपस्थे लुठत्यन्यकरे सति ।
पर्यायाश्चेत्तदोक्तं चतुःपत्रार्थचालयम् ॥

चतुरश्रम्

अन्तरं चतुरं प्रोक्तं चतुरश्रं मनोहरम् ।

कुम्भः

चतुरश्रः—तालः

तथा योनिद्वयं चात्र कीर्त्यमानं निबोधत ।
चच्चत्पुटश्च विज्ञेयस्तथा चाचपुटो बुधैः ।
चतुरश्रस्तु विज्ञेयस्तालश्चच्चत्पुटो बुधैः ॥

नाट्यशास्त्रे

चतुरश्रध्रुवा

ध्रुवेयं चतुरस्रा स्यात्सन्निपातचतुष्टया ।
शम्यात्रैककलाकार्या तालश्चैककलः पुनः ॥

शम्यैककलया प्रान्ते सन्निपातः कलात्रये ।
लयः स्यान्मध्यमे गाने तदुदाहरणं यथा ॥

आदिनटं धर्षितमदनमदं नागाजिनवाससमीशानम् ।
गङ्गाजलधौतजटाभारं तं दानवनाशकरं वन्दे ॥

अस्यां तु गीयमानायां ध्रुवायां सूत्रधृक् स्वयं ।
शृङ्गारवारीं सश्लोकां प्रयुञ्जीत प्रसन्नधीः ॥

विप्रदासः

चतुरस्रलक्षणम्

अङ्गहारोपयोगित्वादियत्ता मुनिना कृता ।
नर्तनादौ समीपादौ प्रायशस्तौ लताकरौ ।
चतुरस्रो भवेदङ्गं विशेषः प्रोच्यतेऽधुना (?) ॥

मोक्षदेवः

स्थितौ वक्षःपुरो देशे वक्षसोऽष्टाङ्गुलान्तरे ।
चतुरस्राविति प्रोक्तौ खगाद्याकर्षणे करौ ॥

हम्मीरः

चतुरस्रा

सन्निपातैरष्टकलैश्चतुर्भिरुपशोभिता ।
चतुरस्रा द्रुतलया पादैरष्टभिरङ्किका ॥

त्रैष्टुभिः पदनिर्माणे वक्ष्ये गुरुलघुक्रमम् ।
आद्यो गुरुश्चतुर्थश्च सप्तमो दशमस्तथा ।
एकादशश्च लघवः शेषाः वर्णाः क्रमस्थिताः ॥

विप्रदासः

चतुर्थपताकम्

केशबन्धौ करौ कृत्वालिके सव्येतरं करम् ।
वामं कृत्वा मूर्ध्नि कुर्यात्पताकौ च चतुर्थके ॥

कुम्भः

चतुर्थप्लवः

पुरतः पृष्ठतश्चैव व्युत्क्रमक्रमयोगतः ।
वामदक्षिणयोर्नृत्यं चतुर्धा यत्र जायते ।
मण्डूकस्य तदा भेदश्चतुर्थः कीर्तितो बुधैः ॥

कुम्भः

चतुर्दन्त्यम्

शृङ्खलासमा भवेद्गुल्मे लताजालस्वरूपिणी ।
सन्देशो वाचको रूपं चतुर्दन्त्यमिदं मतम् ॥

कुम्भः

चतुर्दशशिरांसि

धुतमञ्चितमाधूतमवधूतं निकुञ्चितम् ।
विधुतं कम्पितं मध्ये मुखमाकम्पितं तथा ॥

परिवाहितमुत्क्षिप्तं परावृत्तं विलोलितम् ।
प्राकृतं चेति विज्ञेयं चतुर्दशविधं शिरः ॥

विप्रदासः

चतुर्मुखः—तालः

चतुर्मुखो जगणतः प्लुतेन परिकीर्तितः।
। ऽ । ऽ̇ कुम्भः

चतुर्विधमध्यनायिका

विचित्रसुरता प्रकटस्मरयौवना क्रोधे प्रगल्भवचना मध्यमव्रीडा चेति

शुभङ्करः

चतुर्विधं स्मश्रु

ततश्चतुर्विधं स्मश्रु वक्ष्ये नाट्योपकारकम् ।
शुद्धं विचित्रं श्यामं च तथा रोमशमित्यपि ॥

तत्र शुद्धं विधातव्यं पुरोघोऽमात्यलिङ्गिनाम्।
दिव्यानां च नृपाणां च तथा राजोपसेविनाम् ॥

शृङ्गारिणां कुमाराणां विचित्रं स्मश्रु कल्पयेत् ।
तपस्विदुःखितादीनां कर्तव्यं स्मश्रु रोमशम् ॥

वेमः

चतुर्विधस्वराः

चतुर्विधत्वमेतेषां विज्ञेयं श्रुतियोगतः ।
वादी चैवाथ संवादी ह्यनुवादी विवाद्यपि ॥

नाट्यशास्त्रे

चतुस्कलः

कनिष्ठाङ्गुलि निष्क्रामः प्रवेशश्च ततो भवेत् ।
कनिष्ठानामिकास्थानं ततस्तालस्तृतीयकः ॥

शम्यातालश्चतुर्थी तु निष्क्रामो पञ्चमीकृतः
षष्ठस्तालस्ततो ज्ञेयो निष्क्रामस्तर्जनीकृतः ॥

शम्याष्टमी ततस्तालो नवमी तु कला स्मृता ।
कनिष्ठिकाप्रवेशस्तु दशमी तु कला भवेत् ॥

निष्क्रामश्चैव तर्जन्या तदनन्तरमिष्यते ।
सन्निपातस्तथान्ते च कलाद्वादशको भवेत् ॥

एष त्वावापविक्षेपव्यवधानेन पण्डितैः ।
विधिश्चतुष्कलो ज्ञेयः प्रागुक्ताङ्गुलिभिः कृतः ॥

नाट्यशास्त्रे

चतुष्कोणः

कुट्टितश्चरणं पूर्वं पुरःपश्चान्निवेशितः ।
मिश्रभावात्पुनश्चापि पुरः पश्चात्तदन्यथा ।
कुट्टितश्चलितस्थाने चतुष्कोणाख्यकुट्टिता ॥

कुम्भः

चन्द्रः—चालकः

द्त्रयं लद्वयं ताले चन्द्रसंज्ञे प्रकीर्तितम् ।
० ० ० ॥ कुम्भः

—नवग्रहहस्तः

अर्धचन्द्रकरः सोऽयं चन्द्रार्थे संप्रयुज्यते ।

शृङ्गारशेखरः

चन्द्रकला—तालः

मगणं पत्रयं लघुः । ताले चन्द्रकला संज्ञे ।
ऽ ऽ ऽ ऽ̇ ऽ̇ ऽ̇ । कुम्भः

—वाद्यम्

प्रवर्द्धन्ते प्रलीयन्ते मात्राश्चन्द्रकला इव ।
तालश्चन्द्रकलासंज्ञो यदि चन्द्रकला तदा ॥

केचिच्चन्द्रकलां प्रोचुर्द्वात्रिंशन्मात्रिकं ततः ।
द्विमात्रा षोडशकला वृद्धिह्रासयुता यदि ॥

तादृशी मिश्रतुःषष्टीकलाभिर्दक्षिणे पथि ।
प्राहुश्चन्द्रकलां नाम वाद्यं वाद्यविशारदाः ॥

कुम्भः

चन्द्रकान्तः

अर्धचन्द्रं विधायादावथो मकरमाचरेत् ।
शुकास्यदण्डपक्षाख्यौ करौ जानुललाटयोः ।
कुर्यादेतैश्चतुर्भिः स्याच्चन्द्रकान्ताभिधः करः ॥

विप्रदासः

चन्द्रकान्तजयन्तौ

अर्धचन्द्रं करं कृत्वा ततो मकरमाचरेत् ।
शुकस्य दण्डपक्षौ च जानुदेशललाटयोः ॥

चतुर्भिर्हस्तकैः प्रोक्तश्चन्द्रकान्ताभिधः करः ।
वामे विधाय मकरं दक्षिणे चारचन्द्रकं ॥

भ्रामयित्वा समं कुर्यात्पताकं दक्षपार्श्वके।
त्रिपताकं तथास्पन्दे जयन्तो हस्तको भवेत् ॥
कुम्भः

चन्द्रिका—एकताली

गुरुद्वयं भवेद्यत्र ताले ललितसंज्ञकः।
चन्द्रिका चैकताली स्यात्तेन सौभाग्यदायिनी ॥
गान्धर्ववेदे

चपलता—व्यभिचारिभावः

रागद्वेषमात्सर्यादिजनितं चलत्वं चपलता।
शुभङ्करः

चरणोद्भवः

स भवति चरणोद्भवः प्रयत्ना-
न्नमनमथोन्नमनं झटित्युपेतः।
अतिचलचरणाग्रदेशभूत्वे
य इह चलाचलपार्ष्णिभागजातः ॥
कुम्भः

चर्चरानृत्यम्

द्विपद्या वर्णतालेन चर्च्चर्या वा मनोहरैः।
सलास्यैर्गतिभेदैश्च मण्डलीभूय सर्वशः ॥
यत्र नार्यः प्रनृत्यन्ति प्राप्ते वासन्तिकोत्सवे।
तालिकाभिरलंकृष्टा देशभाषाविभूषिता।
तदुक्तं चर्चरीनृत्यं रसरागलयानुगम् ॥
कुम्भः

चलौ

उष्णावुच्छ्वासनिश्वासौ सशब्दौ वक्त्रनिर्गतौ।
चलावुक्तौ तु तौ चिन्तौत्सुक्यशोकेषु कीर्तितौ ॥
कुम्भः

चल्लावणी—पाटः

चल्लावणी तु सा यत्र मण्डली वाद्यते यदा।
कुम्भः

चषकः

कूर्परौ पार्श्वलग्नौ चेत्स्यातां पुष्पपुटाभिधे।
तदा स्याच्चषको हस्तः पानिपात्रे नियुज्यते ॥
कुम्भः

चारी

स्थानं स्थितिर्गतिश्चारी स्थानमाद्यन्तयोर्गतेः।
तत्रैकपादनिष्पाद्या चारीशब्देन कथ्यते ॥
पादद्वयेन करणं तन्नृत्तकरणात्पृथक्।
करणैस्स्यात्त्रिभिः खण्डो मण्डलं भाणकैस्त्रिभिः
चतुर्भिर्वा क्रमात्ताले त्र्यश्रे च चतुरस्रके ॥

चारीभेदाः

पुरःपश्चात्सरा चारी तथा पार्श्वात्पुरस्सरा।
त्रिकोणचारी पश्चाच्च तथैकपदकुट्टिता ॥
क्रमपादनिकुट्टा च पार्श्वद्वयचरी तथा।
चारी डमरुकुट्टाख्या डमरुद्व-कुट्टिता ॥
पुरःक्षेपनिकुट्टा च पश्चात्क्षेपनिकुट्टिता।
पार्श्वक्षेपनिकुट्टा च चतुष्कोणाख्यकुट्टिता ॥
मध्यस्थापनकुट्टा च तिरश्चीनाख्यकुट्टिता।
चारी च पृष्ठलुठिता पुरस्ताल्लुठिता तथा ॥
अनुलोमविलोमा च प्रतिलोमानुलोमिका।
समपादनिकुट्टा च नखकुट्टनिका ततः ॥
मध्यचक्रतला मध्यलुठिता वक्रकुट्टिता।
पञ्चविंशतिसंख्याश्च कीर्तिता ह्यर्थयोगतः ॥
कुम्भः

चारीलक्षणम्

नृत्ते तु चारीप्राधान्यादेवं स्यादङ्गयोजना।
नाट्ये तु हस्तमुख्यत्वात्तान्येषाङ्गान्युपासते ॥
अथवा चरणं चार्यश्चारं चारं बहिः क्रियेत्।
तथा हस्तोऽप्यभिनये कारंकारं व्रजेत्कटीम् ॥
अर्धचन्द्रकरो नाट्ये कटीप्रान्ते कटीयते।
पक्षवञ्चितकौ यद्वा पक्षप्रद्योतकः करः।
कटीनिकटमध्यस्थौ हस्तौ नर्तनकर्मणि ॥
वेमः

चारीसङ्ख्यायां मतभेदः

देशीप्रसिद्धाः सन्त्यन्याश्चतुःपञ्चाशदूचिरे।
मार्गदेशगतत्वेन षडशीतिरिमा मता ॥
हम्मीरः

चारुश्रवणिका—पाटः

बोल्लावणीव विज्ञेया चारुश्रवणिका बुधैः।
क्रमाद्वा युगपत्पाटैः पाणिभ्यां सरिभिः कृतैः ॥

स्याद्वयत्क्रमतो ज्ञेया पाटीपाधिवशाद्यथा।
शुद्धैः पाटैः कृता शुद्धा चित्रैश्चित्रा मता सताम् ॥

कुम्भः

चार्यः

आदौ समनखा तिर्यङ्नखा च रथचक्रिका।
ततो नूपुरविद्धा च मराला च कुलीरिका ॥
करिहस्ता कातरा च विशिष्टा पार्ष्णिरेचिता
ऊरुवेणी तलोद्वृत्ता ततश्चाप्यूरुताडिता ॥
हरिणत्रासिता तिर्यक्कुञ्चिताऽप्यपकुञ्चिता।
सञ्चारितोत्कुञ्चिता च स्फुरिता च मदालसा ॥
अर्धमण्डलिका स्तम्भक्रीडनी तलदर्शनी।
सङ्घट्टिता परावृत्ततला लङ्घितजङ्घिका ॥
इति देशीगता भौम्यश्चार्यः षड्विंशतिर्मताः।
विद्युद्भ्रान्ता च विक्षेपा पुरक्षेपा मृगप्लुता ॥
भ्रमरी दण्डपादा च जङ्घावर्त्तोङ्घिताडिता।
अवक्षेपा तथालाता जङ्घालङ्घनिका तथा ॥
रिद्धा चान्दोलिता सूची भ्रमरी चेत्यनुक्रमात्।
आकाशिक्यः पञ्चदशश्चार्यस्तज्ज्ञैः प्रकीर्तिताः ॥
ताः सर्वा मिलिता एकचत्वारिंशदुदीरिताः।
मार्गदेशीगताश्चार्यो मिलिताः स्युस्त्रिसप्ततिः ॥

वेमः

चारीयं च चरेर्धातोरण्युटाङिषि जायते।
भावे तत्साधकतमं चरणो हस्तकाञ्चितः ॥
समाचरणजङ्घोरूकटिनिष्पादिता क्रिया।
चारीति कथ्यते तज्ज्ञैस्तद्भेदानभिदध्महे ॥
अङ्घ्रिणैकेन निष्पन्ना चारी चार्ये च कथ्यते।
चरणद्वयनिष्पन्ना चारी करणमुच्यते ॥
एतच्च करणं नृत्तकरणेभ्यः पृथग्मतम्
करणत्रयनिष्पन्ना चारी खण्डमिति स्मृतम् ॥
त्रिभिश्चतुर्भिर्वा चारीमण्डलमुच्यते।
खण्डैस्त्रिभिर्भवेत्रासे चतुर्भिश्चतुरस्रके ॥
सेयं चारी द्विधा ज्ञेया भौमीत्याकाशकीति च।
मार्गे षोडश भूम्यः स्युराकाशिक्योऽपि षोडश।
देश्योऽपि द्विविधा भौम्य आकाशिक्य इति क्रमात् ॥

विप्रदासः

चार्यङ्गविनियोगः

नृत्ये नाट्यगतौ वेषः प्रयोक्तव्यो मनीषिभिः।
प्रधानं यो यदा यत्र हस्तपादोऽथवा भवेत् ॥
सोऽग्रे तदनुगोऽन्यः स्यात्साम्ये तु समकालता
यतः पादस्ततो हस्तो यतो हस्तस्ततस्त्रिकः ॥
चरणानुचराण्याहुरङ्गानि किलसूरयः
एवं चारी प्रधानत्वे स्यादङ्गविनियोजनम् ॥
प्राधान्ये हस्तकानां तु हस्तमङ्गान्युपासते।
वारं वारं यथा ह्यार्यां चरणाः श्रयते महीम् ॥
कारं कारं करद्वन्द्वे चाश्राम्यति कटीतटे।
अर्धचन्द्रः करो नाट्ये संश्रयेत कटीतटम्।
पक्षप्रद्योतको नृत्ये पक्षवञ्चितकोऽथवा ॥

विप्रदासः

चार्यादिव्यायामभेदाः

चारी च करणं खण्डो मण्डलं चेत्यनुक्रमात्।
चारी भवेदेकपादनिष्ठाद्या गतिसन्ततिः ॥
करणं नाम तत्प्रोक्तं या चेष्टा पादयोर्द्वयोः।
व्यायाम एव संक्षिप्तस्स नृत्यकरणात्पृथक् ॥
खण्डस्त्रिभिः स्यात्करणैर्व्यायामो मध्यमस्त्वसौ।
त्रिभिश्चतुर्भिर्वा खण्डैर्मण्डलं पण्डितैः स्मृतम् ॥
एष प्रोक्तस्तु विस्तीर्णव्यायाम इति कोविदैः।
खण्डैस्त्रिभिर्यतश्चैतत्त्र्यश्रताले प्रयुज्यते ॥
चतुःखण्डं मण्डलं तु ताले स्याच्चतुरश्रके।
अधिकैरपि वा खण्डैर्मण्डलं तद्विदो विदुः।
तन्मण्डलं मिश्रताले प्रयोज्यं मानवेदिभिः ॥

वेमः

चार्युपाङ्गानि

यतः पादस्ततो हस्तो यतो हस्तस्ततस्त्रिकम्।
पादयोर्निर्गमो यत्र तत्रोपाङ्गानि योजयेत् ॥
चारीं विधाय चरणः श्रयते भूतलं यथा।
तथा हस्तेऽप्यभिनयं विधायश्रयते कटी ॥
अर्धचन्द्राभिधो हस्तो नाट्ये कटिमुपाश्रयत्।
परवञ्चितको नृत्ते पक्षप्रद्योतकोऽथवा ॥
मुख्यत्वेऽङ्गानि चारीणां चरणौ समुपासते।
हस्तकानां तु मुख्यत्वे हस्तमङ्गान्युपासते ॥

चरणो वाथवो हस्तो यो यदा मुख्यतां व्रजेत्।
तं कुर्यात्पुरतस्तस्यानुगम्य तु योजयेत्।
लक्षणानि क्रमात्तासां चारीणामभिदध्महे ॥

विप्रदासः

चालिभेदाः

यतिरोता च गजरो व्यापकः श्रुतिभाषणः।
पाटचालिस्तथा रुद्रभाषणाः क्रमशो मताः ॥

कुम्भः

चालिसंभवाः

रम्यविश्रान्तिनिर्वाहस्तद्युताश्चालिसम्भवाः।

कुम्भः

चित्रम्

गतिस्तिर्यङ्मुखा यत्र करश्च त्रिपताककः।
तालश्च मल्लिकामोद एतच्चित्रं प्रकीर्तितम् ॥

सङ्गीतमुक्तावली देवेन्द्रकृता

चित्रकरणम्

स्वरैः सहस्तपाटैश्च मुरजाक्षरजैः पदैः।
उद्ग्राहध्रुवकौ स्यातां तच्चित्रकरणं मतम् ॥

मोक्षदेवः

चित्रतालः

चित्रेऽणुः स्यात्।

कुम्भः

चित्रनटलक्षणम्

प्रोक्तश्चित्रनटो नटी च रचने भाषादिवित्तत्त्ववित्।
चित्तज्ञश्च चतुर्विधाभिनयविन्नाट्यागमे पारगः ॥

कुम्भः

चित्रपदम्

आकारमपि कान्तस्य पश्यन्ती कामपीडिता।
यत्र खिद्यति दुश्चित्ता प्रिया चित्रपदं हि तत् ॥

यथा

कान्तं चित्रपटे विरच्य विदधेद्यावत्तदालापनम्
लब्धो जीवनवासरैः कतिपयैस्त्यक्ष्यामि न त्वामिति
तावन्मज्जनतालबाष्पसलिलैः संभिन्नचित्राक्षरम्
क्षोदस्वेदकपाटकोटिघटितं कण्ठे विशीर्षं वचः ॥

कुम्भः

चित्रपदलक्षणम्—लासः

यत्र प्रियाकृतिं दृष्ट्वा विनोदयति मानसम्।
मदनानलतप्ताङ्गी तच्चित्रपदमुच्यते ॥

नृत्तरत्नावली

चित्रपाटः

भ्रमराकुञ्चितश्चेति चित्रपाटद्वयं परम्।
तत्र स्याद्भ्रमरो नाम घातो वलितभेदतः।
तलेन क्रियते यत्र चित्रपाटो मनीषिभिः ॥

कुम्भः

चित्राभिनयः

अङ्गाद्यभिनयस्यैव यो विशेषः क्वचित्क्वचित्।
अनुक्त उच्यते चित्रः सचित्राभिनयः स्मृतः ॥

कुम्भः

चिन्ता—व्यभिचारिभावः

अभीष्टाप्राप्तिजनितध्यानं चिन्ता।

शुभङ्करः

चिबुकारोपणा—कला

कृत्वा पञ्चविलासकेषु चिबुकं वक्त्रं च सीत्कुर्वती
हस्तांघ्रिद्वयजां च पृष्ठपदवीं यानेन नीत्वा पदौ।
आस्याग्रं पुनराकलय्य सजलं पात्रं च ताभ्यां शनैः
या मूर्ध्नि न्यसतीति यत्र निपुणं प्रोक्ता कला चैबुकी ॥

नागेन्द्रसंगीते

गीर्वाणवाक्यरूपेण गेया वै चूर्णिकेरिता।

भरतकल्पलतामञ्जरी

चोक्षस्थायः

स्निग्धो रूक्षत्वरहितो ध्वनिर्येष्वत्र दृश्यते।
स्निग्धाः स्थायास्तु ये प्रोक्ताः चोक्षस्थाया प्रकथ्यते ॥

कुम्भः

छ

छण्डणलक्षणम्

कुर्यादाद्यविमुक्तिं तु येन तच्छण्डणं मतम्।

सोमराजदेवः

छन्दस्वती—एला

अथ छन्दस्वतीमेतां वक्ष्ये लक्षणसंयुताम्।
पञ्च कामगणाश्चैको रतेरन्ते च मान्मथः ॥

एवं पादत्रयं यस्याः सोक्ता छन्दस्वती बुधैः।
सर्वास्वेलासु सौभाग्यशौर्यधैर्यादिवर्धनम्।
गणादेरूनताधिक्यादेलाभासा इमे मताः॥

मोक्षदेवः

छान्दसः

छान्दसः स तु विज्ञेयो ग्रामीणजनवल्लभः।

छायाः

रागच्छायाः स्मृताः ये ते रागे छायान्तरं श्रिताः
अन्यच्छायाप्रवृत्तौ हि नित्यं रागांशवेदिभिः॥

कुम्भः

गाम्भीर्यं चैव माधुर्यं घनत्वं येषु दृश्यते।
मन्द्रस्थाने स्वरस्यैते छायाः पूर्वैरुदीरिताः॥

कुम्भः

छेवाडी भाषा

याष्टिकः पुनराचष्ट पूर्णामेतां समस्वराम्।

कुम्भः

ज

जक्करि

कोमलाङ्गैर्यदा नृत्यं भ्रमर्यादि विरालितम्।
सशब्दा च क्रिया यत्र ध्रुवसंपादिभेदतः।
यत्र चेष्टाविरहितं तन्नृत्यं जक्करिर्मता॥

जगडीनृत्यम्

पुच्छपुच्छकरौपान मतौ गीतं स्वभाषया
तुरुष्कौ नृत्यतो यत्र तन्नृत्यं जगडीति च॥

सङ्गीतनारायणे

नका

ईषदाकुञ्चितं पादमन्यपादेन लङ्घयेत्।
गगने चेत्तदा प्रोक्ता जङ्घालङ्घनिका बुधैः॥

कुम्भः

बहिर्भ्रमस्य चरणस्याङ्घेरन्तर्भ्रमस्य च।
तलं क्रमाज्जानुपार्श्वे जानुपृष्ठे च निक्षिपेत्।
जङ्घावर्ता तदा प्रोक्ता चारी चानर्तचञ्चुना॥

कुम्भः

जयः—मण्ठकः

लघुर्गुरुलघुर्यत्र स तालो हंसकः स्मृतः।
तालश्चायं रसे वीरे कर्तव्यो जयमण्ठकः॥
हंसकतालः । ऽ ।

गान्धर्ववेदे

जयघण्टाभल्लरीलक्षणम्

कार्या कांस्यमयी प्रान्तछिद्रद्वयगुणान्विता।
पिण्डे त्वेकाङ्गुलवृत्ता जयघण्टाकरायता॥
कोणेन वादयेतां देङ्कारबहुलध्वनिम्।
एषैव निम्नपर्यन्ता पिण्डे न्यूना च भल्लरी॥

सोमराजदेवः

जयन्तः

विधाय वामे मकरमर्धचन्द्रश्च दक्षिणे
युगपद्भ्रमयित्वैतौ पताकं दक्षपार्श्वके॥
त्रिपताकं तथा स्कन्धे रचयेद्यत्र नर्तकी।
तत्रोक्तो नृत्ततत्त्वज्ञैर्जयन्तो नाम हस्तकः॥

विप्रदासः

जयश्रीः—ालः

जयश्रीः रगणाल्लोगः।
ऽ।ऽ।ऽ

कुम्भः

जजरपूजा

ततो विघ्नविनाशार्थं जर्जरं परिपूजयेत्।
पञ्चपर्वयुतो वंशो जर्जरः परिकीर्तितः॥
ऊर्ध्वपर्वणि शुक्लः स्यात् तदधो नीलवर्णकः।
ततः पीतस्ततो रक्तश्चित्रवर्णस्ततःपरम्॥
सर्ववर्णपताकाभिः सर्वतः समलङ्कृतः।
अत्र विघ्नविनाशार्थे पितामहमुखैः सुरैः॥
निर्मितस्त्वं महावीर्यो वज्रीमारो महातनुः।
शिरस्ते रक्षतु ब्रह्मा सर्वदेवगणैः सह॥
द्वितीयञ्च हरः पर्व तृतीयञ्च जनार्दनः
चतुर्थं च कुमारस्ते पञ्चमं पन्नगोत्तमः॥

सङ्गीतसर्वस्वम्

जर्जरलक्षणम्

अथेदानीं जर्जरस्य लक्षणं तु मयोच्यते।
चेतश्चितौ समुत्पन्नपुष्यनक्षत्र योगतः॥

वेणुग्राह्यं प्रयत्नेन जर्जरार्थं प्रयोक्तृभिः ।
षडङ्गुलां भवेदस्य मानमष्टोत्तरं शतम् ॥

पर्वाणि पञ्च चत्वारि ग्रन्थयस्तालमात्रतः ।
कीटादे .... रव्यावर्त्तुलस्तथा ॥

गन्धमाल्योपचाराद्यैरुपास्यो जर्जरो बुधैः ।
पूर्वरङ्गे सूत्रधारधार्योऽय विघ्नशान्तये ॥

दण्डकाष्ठं भवेत् वैल्वं कापित्थं वंशमेव वा ।
त्रिभागचक्रकीडादिसर्वदोषविवर्जितम् ।
धार्यं विदूषकेणेदं प्रयोगे नाटकाश्रये ॥

जर्जरश्लोकः

पुनरन्यं पठेत् श्लोकं देवतायाः प्रसादकम् ।
आनय जर्ज्जरं दण्डं तदुदाहरणं यथा ॥

अभिनवमृगमदतिलकः करकृतकमनीयवेणुमुखः
मधुरं व्रजेषु गायन्नव्यादव्याजसुन्दरः शौरिः ।

विप्रदास

जर्ज्जराख्या नान्दी

नान्दीपदार्थविस्तारश्लोका जर्ज्जरसञ्ज्ञकाः ।
गदित्वा जर्ज्जरश्लोकं पठच्छुष्कापकृष्टकम् ॥

विप्रदास

जलक्लिन्ना

कामपि भ्रमरीं कृत्वा सहितस्थानमाश्रिता ।
करौ कृत्वालपद्माख्यावलातौ यत्र पादयोः ॥
नीत्या क्रमेणैकदा चाकम्पयेदच्युताविव ।
जलक्लिन्नावधाताख्यः पाणिं मुकलसंज्ञिकम् ॥

अशोकः

जलशयनम्

जलशार्पिपदे तत्स्यादासनं जलशायनम् ।

कुम्भः

जातयः

तास्त्वहं वर्तयिष्यामि न्यासापन्याससंयुताः ।
षाड्जी चैवार्षभी चैव धैवती सनिषादिनी ॥

षड्जोदीच्यवती चैव तथा वै षड्जकैशिकी ।
षड्जमध्या तथा चैव षड्जग्रामसमाश्रयाः ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मध्यमग्रामसंश्रयाः ।
गान्धारी मध्यमा चैव गान्धारोदीच्यवा तथा ॥

पञ्चमी रक्तगान्धारी तथा गान्धारपञ्चमी ।
मध्यमोदीच्यवा चैव नन्दयन्ती तथैव च ।
कार्मारवी च विज्ञेया यथान्ध्री कैशिकी तथा ॥

खराशनः पार्श्वजश्च मूलत्राणाऽथ लाटकः ।
अवशीयधनश्चेति जातयः षडुदीरिता

चतुरस्रस्तथा त्र्यश्रः खण्डा मिश्रस्तथैव च ।
सङ्कीर्णाः पञ्च विज्ञेया जातयः क्रमशो बुधैः ॥

जातिः करुणे रसे

निषादोंऽशे तु नैषादी गान्धारे षड्जकैशिकी
करुणे त रसे कार्या जातिगीनविशारदैः

जातिक्रमः

द्व्यङ्गे तारावली जातिः प्रोक्ता त्र्यङ्गेषु पावनी
दीपनी चतुरङ्गे स्यात्पञ्चाङ्गेषु प्रमोदिनी ।
षडङ्गेऽन्तरगर्भा स्यादिति जातिक्रमो गतः ।

जातिः बीभत्से भयानके च

धैवती धैवतांशे तु बीभत्से सभयानके ।
ध्रुवाविधाने कर्तव्या जातिर्गाने प्रयत्नतः ॥

जातिलक्षणम्

स्यात्षड्जमध्यमाभ्यां निर्वृत्ता षड्जमध्यमा जातिः ।
गान्धारीषाड्जीभ्यां संयोगात्षड्जकैशिकी चापि ॥

षाड्जीगान्धारीभ्यां धैवत्या चापि या विनिष्पन्ना ।
संसर्गाद्विज्ञेया सा षड्जोदीच्यवाजातिः ॥

षाड्जी गान्धारी पञ्चमी तथा धैवती च खलु जातिः
गान्धारोदीच्यवतीं जातिं निर्वर्तयन्त्येताः ॥

गान्धारपञ्चमाभ्यां मध्यमया विरचिता च धैवत्या
जातिः सा मध्यमोदीच्यवती सद्भिः सदा ज्ञेया ॥

गान्धारीपञ्चमयोः सप्तम्याश्चैव रक्तगान्धारी ।
गान्धार्यार्षभिकाभ्यां सञ्जायते जातिः ॥

योनिस्तु नन्दयन्त्यास्त्वार्षभिका पञ्चमी सगान्धारी ।
कार्मारवीं निषादी सार्षभिका पञ्चमी कुर्युः ।
धैवत्यार्षिकाभ्यां हीनं खलु कैशिकीं कुर्युः ॥

जातिः - वीररौद्राद्भुतेषु रसेषु

षाड्जात्वार्षभिका चैव स्वराशिपरिग्रहात्।
वीररौद्राद्भुतेष्वेते प्रयोज्ये गानयोक्तृभिः ॥

नाट्यशास्त्रे

जातिसाधारणम्

जातिसाधारणमेकांशानां विशेषाज्जातीनां तु समवायात्
प्रत्यक्षेण संज्ञा इति।

नाट्यशास्त्रे

जातीयांशकः

गोडत्वाद्यं जमां जातिं समाश्रित्य प्रवर्तिता।
कर्णाटाद्याः सजातीयास्तेष्वेकांशोपरत्र यः।
स जातीयांशको सोऽत्र विज्ञेयो रागवेदिभिः ॥

कुम्भः

जातेर्लक्षणम्

बालेनानुगतज्ञानकृत्वष्टादशधास्थितम्।
महासामान्यमित्येता जातयः परिकीर्तिताः ॥

शुद्धत्वविकृतत्वाख्यविभेदेनात्मनैव हि।
जन्यत्वं जनकत्वं च भवन्त इति सम्मतिः ॥

शुद्धानां तत्र शुद्धत्वं विकृतत्वं च सम्मतम्।
अन्यासां विकृतत्वं हि तद्वै विक्रियते स्फुटम् ॥

षड्जधां तु धस्य मन्द्रत्वमादृतं हि पुरातनैः।
मृदुत्वान्मोदकत्वाच्च मन्द्रो यन्मोदने मुदे ॥

तारेर्यत्प्लावनार्थस्य तारस्तारयति स्वरान्।
आप्लावयति तत्पूर्णो मध्यो मिश्रस्वरूपवान् ॥

षाड्जधाभेदास्तेषु चाष्टौ पूर्णता परिवर्जितौ।
समान्यलक्षणैर्हीनाः षाड्जया षाडवमेव तत् ॥

षाडवौडुवभेदेनार्षभ्यादिषु च षट्स्वपि।
प्रतिस्वमष्टावधिकास्त्रयोविंशातिरिक्ततः।
एवं ते विकृता भेदा वह्निबाणभुवः स्मृताः ॥

कुम्भः

जानुगतम्

जानुनी भूमिसंस्थे चेत्स्थानं जानुगतं तदा।
हासे देवार्चने दीनयाचने मृगदर्शने।
क्रुद्धप्रसादने चैतत्कुसत्त्वत्रासने तथा ॥

कुम्भः

जारुमानम्

क्रीडातालानुगं बालक्रीडासाधनचक्रवत्।
गतीनां यत्र संकोचप्रस्तारौ नेमिरीरितम् ॥
समा च विषमा सूची शुक्लं स्यान्मध्यमानतः।
आदितालेनचेद्विज्ञैः जारुमानं तदोदितम् ॥

आदितालः—
दक्षिणं पादमेकं चेद्दोल येच्चलितं वपुः।
लघुशेखरतालेन मुहुर्हुलं तदुच्यते ॥

जारुमानकम्

उत्कटस्थानके स्थित्वा खण्डसूच्याख्यमाव्रजेत्।
ततो मण्डिभ्रमरिकां कृत्वा दक्षिणवामतः।
चतुर्दिक्षु गतिर्यत्र तदुक्तं जारुमानकम् ॥

सङ्गीतमुक्तावली

जामातृहस्तः

मयूरो दक्षिणे हस्ते भ्रमरो वामहस्तके।
जामातरि नियुज्येत करकर्मविशारदैः ॥

भरतकल्पलतामञ्जरी

॥

अहृद्यवस्तुश्रवणाद्दर्शनादपि जायते।
या चित्ते विकृतिः स्वल्पा जुगुप्सा सा निवेदिता ॥

जोडणी—पाटः

अनुलोमविलोमाभ्यां तदर्धार्धविभेदतः।
खण्डतालाश्च पाटाश्च योज्यन्ते जोडणी तु सा ॥

कुम्भः

ज्येष्ठः

द्विर्भावान्मध्यमयैव ज्येष्ठमित्यभिधीयते
मध्यमस्य विधानेन न्यासाश्च द्विगुणाः कलाः।
सन्निपातैर्निपातैश्च तेषां वस्तु प्रकीर्तितम् ॥

नाट्यशास्त्रे

झ

—पाटः

सा स्यात् झडप्पणी यस्यामादौ मध्येऽवसानके।
वाद्यन्ते सर्ववाद्यानि नानावाद्यैरनेकधा ॥

कुम्भः

झम्पकः—तालः

द्विघ्नद्वादशवर्णाङ्कितालो वै झंपको भवेत्।
वीरशृङ्गाररसयोर्जपकूज्जपमङ्गलः।
द्रुतद्वयं विरामान्तर्लघुनैकेन झम्पकः॥

गान्धर्ववेदे

झम्पातालः

द्रुतद्वयं विरामान्तं लघुनैकेन संयुतम्।
झम्पातालो भवेत्तेन गेयः शान्तो बुधोत्तमैः

गान्धर्ववेदे

झम्पानृत्तम्

झम्पाताले गीयमाने मध्यमानेन नर्तकः।
यदि नृत्येत्समं देवं दूरपादप्रसारणम्॥
लसत्कलासैर्लास्यांगै यो नटः पाणिभिस्तदा।
झम्पातालादिनृत्तं स्यात्कलासैरन्तरान्वितम्॥

झल्लरी

अष्टादशाङ्गुलो यस्याः परिधिः द्वादशाङ्गुला।
दैर्घ्ये सा झल्लरी पञ्चविंशत्या निर्मिता पलैः॥
कण्ठसूत्रद्वयोपेतसुषिरद्वयसंयुता।
चर्मणानद्धवदना सुसमा यमदैवता
वाद्या दक्षिणहस्तेन धृत्वा वामेन पाणिना॥

कुम्भः

झंकृतिः—तालः

लपाभ्यां झंकृतिः प्रोक्ता।
। ऽ

कुम्भः

झंपा—तालः

लघुरेकोऽनुद्रुतं च द्रुतमेकं च यत्र वै।
चतुरश्रस्सप्तमात्रा झंपातालस्स उच्यते॥

भरतकल्पलतामञ्जरी

ट

टम्मकी

चर्मणाकृतदण्डेन वाद्यते वैरिभीषणम्।
एवं विधा च या लघ्वी टम्मकी सा प्रकीर्तिता॥

सोमेश्वरः

टाकणी—वाद्यं

कर्तव्या टाकणी वाद्यौ तयोर्द्भेदद्वयं मतम्।
जौडा चैकसरा चेति तयोर्लक्षणमुच्यते॥
टाकिण्येकसरा चेति तथैकसरटाकिणी।
जौडैकसरजोडा च तथैकसरंजोडकः॥
जोडावाद इमे भेदाः पृथक् च द्वयगोचराः
तत्र सा टाकणी ज्ञेया यस्तालेषु कलादिके।
श्रमस्य वहनी कृत्वाभीष्टताललयानुगः॥

कुम्भः

ड

डक्का

द्वादशाङ्गुलदैर्घ्या च मनाङ्मध्ये कृशा च या।
अर्धाङ्गुलमिता पिण्डे स्यातामष्टाङ्गुले मुखे॥
वदने प्रतिविस्तारशङ्कवस्ताम्रनिर्मिताः।
तन्त्रीभ्यां द्वावधःशङ्कूद्वावूर्ध्वे यन्त्रणाय च॥
तन्त्र्यो न्यस्येत्तथा पुष्टये तृणनिर्मिताम्।
शेषमत्र हुडुक्कावत् पाटवर्णादिकं मतम्॥
कोणोऽस्या वादने प्रोक्ते द्वादशाङ्गुलदैर्घ्यभाक्।
अस्याः करेण कोणेन केचिदूचुः प्रवादनम्॥
झंकृतिः करघातेन जायते कुडुपेन तु।
घटस्तडोडगिश्चेति मुख्याः प्रोक्ताः पुरव तु॥
निगो कखरटाश्चेति देवता विन्ध्यवासिनी।
त्रिधा सा भिद्यते तत्रोत्तमाद्यं भेदमाश्रिता॥
उत्तमा तूक्तमानेनाङ्गुलोना मध्यमा स्मृता।
अङ्गुलद्वितयेनोना डक्का प्रोक्ता कनीयसी॥

कुम्भः

डकुलीलक्षणम्

कांस्येन दन्तिदन्तेन गोविषाणेन वा भवेत्।
डकुली दैर्घ्यमानेन मिता पञ्चभिरङ्गुलैः॥
भवेतां वदने तस्याः सम्मिते चतुरङ्गुलैः।
मेषायाप्युद्दलीमध्ये स्वस्ववक्त्रसमन्विते॥
कांस्यजे लोहजे वाथ ताम्रजे वाथ ते पृथक्।
पञ्चरन्ध्रे तथोद्दल्या छिद्रविन्यस्तदोरकैः॥
निबध्यते दृढं सूत्रैस्तथा... ..।
नातिश्लथं नातिगाढं मध्यमत्रे त्वनामिकम्॥

विन्यस्य मध्यतर्जन्यौ निवृत्ते वक्त्रसंयुते।
अन्यस्मिन् वदनेऽङ्गुष्ठं विन्यस्य मदनान्वितम्॥
निधायाञ्जनिकामेकां ढक्कुलीं वादयेद्बुधः।
बुं बुं बुं बुपाटवर्णसंयुतां मर्दलोदितैः।
पाटवर्णैर्युतामेतां वाद्यमित्यपरे जगुः॥

कुम्भः

डमरुः

वितस्तिद्वितयायामो वितस्तित्रितयं तथा।
सत्र्यङ्गुलं तु परिधौ वल्लीवलयसंयुते॥
द्वादशाङ्गुलके वक्त्रे प्रत्येकं कवलद्वये।
निबद्ध……………मण्डलीयुतमेव च॥
दधानः क्षाममध्यश्च निबद्धस्तत्र दोरकैः।
दधानो वादनस्यार्थं मञ्जुलं गोलकद्वयम्॥
अञ्जनीप्रान्तसंबद्धसिक्थकेन विनिर्मितम्।
मध्ये विधृत्य हस्ताभ्यां वाद्यो डबडबाक्षरैः।
वर्णैः कखरटैर्वाथ डमरुर्वाद्यते जनैः॥

कुम्भः

डमरुः

द्वादशाङ्गुलका दैर्घ्येमुख्येस्याष्टांगुले मते।
मण्डलीयुगलोपेते नद्धव्ये श्लक्ष्णचर्मणा।
मध्ये तु गाढतां नीतैः सुदृढैः सूत्रदोरकैः।
मध्ये स्याद्दोरकद्वन्द्वं दृढवादनहेतवे॥
स्यातां तत्प्रान्तसंलग्नौ सम्यङ्मदनगोलकौ।
धृत्वा डमरुकं मध्ये हस्ताभ्यां वादयेद् बुधः।
पाटवर्णौ डुवौमुख्यौ जगुः कखरटान्परैः॥

मोक्षदेवः

डमरुकुट्टिता

वाद्यश्चेत्कदितः पूर्वं लुठितोऽङ्घ्रिपृष्ठतः
पश्चान्निकुट्टितस्थाने तदा डमरुकुट्टिता॥

डमरुद्वयकुट्टिता

पादयुग्मकृता सैव डमरुद्वयकुट्टिता।

डालम्

सुलं बध्वा तदोत्प्लुत्य चरणं पक्षिपक्षवत्।
भ्रमित्वान्निपतेद्भूमौ तदा डालमितीरितम्॥

डिमः—रूपकम्

गन्धर्वामरदैत्यराक्षसगणप्रेताहियदादयो (?)
नेतारः कपटेन्द्रजालसमरक्रोधान्विताः शोभनाः।
हास्यो यत्र न कैशिकी न च भवेच्छृङ्गारमङ्गो रसो
ज्ञातव्यश्चतुरङ्क एव सुबुधैर्ये…… मर्थो डिमः॥

शुभङ्करः

पादौ समौ यदान्यस्मिन् पार्श्वे त्वपरपार्श्वतः
उत्प्लुत्य पातयेच्चित्रं तदा डेंकीति कथ्यते॥

डोम्बिकादिकाव्यानि

यो कोहलमतङ्गाद्यैः कृतो मार्गावलम्बनः।
तन्मतस्यानुसाराच्च तथा लोकानुसारतः॥
आचार्यैरपरैर्व्याचोत् प्रेक्षवद्भिर्विचक्षणैः
प्रपञ्चिता च बहुधा सा देशीति निगद्यते॥
अथ देशीनृत्यकाव्यप्रभेदा डोम्बिकादयः।
कथ्यन्ते डोम्बिका भाणः प्रस्थानं षिद्गकोऽपि च॥
भाणिका प्रेरणं चाथ रामक्रीडं तथैव च।
रागकाव्यं च हल्लीशः रसकं चेल्लमी दश।
कोहलोनोक्तमेवात्र तेषां लक्षणमुच्यते॥

वेमः

डोल्लकतालक्षणम्

प्रतिमट्टः स्मृतः प्राज्ञैः भगणः सगणोऽथवा।
तालविद्भिरसौ कैश्चित्कथ्यते डोल्लकाभिधः॥

सोमराजदेवः

ढेङ्कीभेदाः

ढेङ्की चतुर्विधा मुक्तावली स्याद्वृत्तबन्धिनी।
युग्मिनी वृत्तमाला च तासां लक्ष्माभिदध्महे॥

मोक्षदेवः

ढेंकीलक्षणम्

मेलापको झताले वा ढेङ्कीतालेन वा युतः।
अन्यो लयस्तथा तालो ध्रुभवकोगयोरिह (?)॥
सानुप्रासे प्रगीयेते द्वे दण्डे समधातुनी।
तृतीयमुद्यकं यः स्यादाभोगस्तु सकृत्ततः॥

ध्रुवं गीत्वा पुनर्न्यासो ढेङ्किकायां सदा भवेत्।
उद्ग्राहश्चैव मेलापो ढेङ्कीतालो भवेद्यतः।
तस्मादस्य प्रबन्धस्य नाम ढेङ्कीति कीर्तितम्॥

मोक्षदेवः

त

ततभेदाः

आलावणी ब्रह्मवीणा किन्नरी लघुकिन्नरी।
विपञ्ची वल्लकी ज्येष्ठा चित्रा घोषवती जया॥

हस्तिका कुब्जिका कूर्मा सारङ्गा परिवादिनी।
त्रिसरी गतचन्द्रा च नकुली चाचचम्सरी (?)॥

औदुम्बरी पिनाकी च निबद्धः पुष्कलस्तथा।
गदा रावणहस्तश्च रुद्रोऽथ स्वरमण्डलः।
कपिलासो मधुस्यन्दी घोणेत्यादिततं भवेत्॥

सङ्गीतनारायणे

तम्बरी

निःस्वानवत्तम्बरीस्यात् ततोल्पो गात्रवादयोः।
वाद्यते सद्वितीयोऽसौ दमामेति निगद्यते॥

कुम्भः

तन्त्राकारः

पञ्चव्यर्धे स्वरैर्युक्तं तन्त्राकारं समुद्भवेत्।

भरतकल्पलतामञ्जरी

तरङ्गितः

चलाचला उल्लसन्ति स्वरा यत्र तरङ्गवत्।
तरङ्गितः स विज्ञेयः................॥

कुम्भः

तलम्

वामेन पीडनं कृत्वा दक्षिणेनाहतिस्तलम्।

नाट्यशास्त्रे

पश्चात् क्षिप्यमुरः क्षेत्रायत्र स्यातां लताकरौ।
तिर्यक्कुञ्चितयोपेतं तत्तलमिति कीर्तितम्॥

सङ्गीतमुक्तावली देवेन्द्रकृता

तलद

स्वस्तिकौ चरणौ यत्र संहतस्थानकौ स्थितौ।
तिर्यक् पृथग्गतौ बाह्यपार्श्वाभ्यां भूतलं यदा।
स्पृशतस्तत्र सा प्रोक्ता चारिकातलदर्शिनी॥

कुम्भः

तलदर्शिनी

स्थित्वा चैकाङ्घ्रिणा चान्यं दण्डवच्च प्रसारयेत्।
यदा भ्रमति सा तस्माद्विज्ञेया तलदर्शिनी॥

तलप्रहारः—पाटः

तलप्रहारः पाटः स्यात् वामस्कन्धस्य चालनात्।
वामेन पाणिना वामपुटमध्यनिपीडनात्॥

यथा—देथों हं दिगितकि तकिटकि जों धिथलिथि थरिव।

कुम्भः

तलपुष्पपुटलक्षणम्

प्रायशो नर्तनारम्भे समपादौ लताकरौ।
चतुरस्रं भवेदङ्गं विशेषस्त्वयमुच्यते॥

चार्योध्याधिकया पादः विनिष्क्रामति दक्षिणे।
व्यावर्तनात्करयुगे दक्षिणं पार्श्वमागते॥

परिवर्तनतो वामपार्श्वे सन्नतमाश्रिते।
तत्कुचक्षेत्रसंविष्टो यस्य पुष्पपुटः करः।
तलपुष्पपुटं तत्स्यादग्रे तु तलसञ्चरे॥

यद्यनन्तरमेतत्स्यात्करणं करणान्तरात्।
तदा करक्रिया तत्र त्याज्या ग्राह्या करानुगा।
एतत्पुष्पाञ्जलिक्षेपे लज्जायां च नियुज्यते॥

हम्मीरः

तलपाटाः

उत्फुल्लः खलकश्चैव पाण्यन्तरनिकुट्टकः।
दण्डहस्तः पिण्डहस्तो योगहस्तोऽर्धहस्तकः॥

स्थूलहस्तोऽर्धार्धपाणिः पार्श्वपाण्यर्धपाणिकौ।
कर्तरीसमकर्तर्यौ तथा विषमकर्तरी॥

समपाणिश्च विषमपाणिः स्यात्पाणिहस्तकः।
नागबन्धावघटकौ स्वस्तिकश्च समग्रहः।
इत्येकविंशतिर्हस्तपाटाः स्युर्मुरजादिषु॥

कुम्भः

तलमुखप

भूत्वा वृत्तौ स्थितौ व्यस्तौ हंसपक्षौ स्वपार्श्वयोः।
जातौ मिथःसंमुखस्थतलौ तलमुखौ मतौ॥

हम्मीरः

ताण्डवम्

मृदङ्गहारकरणे चारी चरणकोमलः ।
ताण्डवं तद्भवेद्यत्तु प्राधान्येन प्रवर्तितम् ॥

करणैरङ्गहारैश्च प्रयोगैरुद्धतैरिह ।
तण्डुना निर्मिते नृत्ये प्राहुर्भेदत्रयं परे ॥

विषमं विकटं लध्वित्यत्र तद्विषमं मतम् ।
यदभ्यासवशाद्रज्जुभ्रमणादि प्रदश्यते ॥

विरूपवेषावयवव्याहारं विकटं (विषमं) मतम् ।
करणैरञ्चितैर्यस्य प्रयुक्तं तद्भवेल्लघु ।
सङ्कीर्णं तद्भवेन्नृत्यं यदेतत्रयसङ्करात् ॥

वर्धमानासारिताद्यैः गीतैस्तत्र ध्रुवायुतम् ।
करणैरङ्गहारैश्च प्राधान्येन प्रकीर्तितम् ।
तण्डूक्तमुद्धतप्रायं प्रयोगं ताण्डवं विदुः

सङ्गीतनारायणे

ताण्डिका

विचित्रवाद्यसंपन्नं दीर्घं कलशखण्डकम् ।
अन्तस्तदाहुर्मुनयो...रुद्रभाषणम् ॥

तमेव ताण्डिकां सर्वे तलशृङ्गारकं जगुः ।
श्रोतोवहा यतिश्चात्र तालस्तु प्रेप्सितो मतः ॥

कुम्भः

तामक्लृप्तम्

एकवक्रं तामक्लृप्तं अधोह्रस्वं मुखे बृहत् ।
खरचर्मनिबद्धास्यं वध्रीबद्धं समानतः ॥

सोमेश्वरः

तारः

यस्य कण्ठे स्वरोऽधः स्यात्स तु तारः प्रकीर्तितः ।

नाट्यशास्त्रे

—प्रतिमण्ठकः

विरामान्तं द्रुतद्वन्द्वं गुरुश्चैकस्ततःपरम् ।
सुरङ्गतालो गीतव्यस्तारश्च प्रतिमण्ठकः ॥

सुरङ्गतालः । ०० ऽ　　गान्धर्ववेदे

तारलक्षणम्

भवेच्चतुः स्वरारोहो मध्यसप्तप्रवर्तिनः ।
अंशकाः सह लुप्तैश्च तारेऽसौ परमावधिः ॥

कामचारमिदं प्राहुरूनतायां विपश्चितः ।
आषड्जं नन्दयन्त्यास्तारो नातःपरं व्रजेत् ॥

पञ्चस्वरान् समारोहेदंशादूर्ध्वं च यन्मते ।
विरोधस्तन्मते षड्जर्धा तारषड्जस्य दर्शनात् ॥

अत्रोदाहरणम्

धा धा धनि सनि धपा सा सा सा ।

मोक्षदेवः

ताराविधिः (?)

यस्मिन् ग्रामे यः स्वरोंऽशः षड्जो वा मध्यमोऽथवा ।
तस्मात्स्वराणां चतुरः क्रमादारोहयेत्तदा ॥

ताराविधिरिति प्रोक्ता सुखदैर्हितकोविदैः ।
विशेषं ब्रूमहे तत्र मध्यमग्रामवेशने ॥

कृत्वांशं मध्यमस्थाने ताल (तारे) च भावयेत् ।
मध्यमस्वरमारभ्य निषादान्तं चतुःस्वरान् ॥

क्रमादारोहयेत्तस्य निषादःपरमो विधिः ।
स्थानाभावात्स्वराभावात्प्रयोगो नान्यतःपरम् ॥

षड्जग्रामे तदाकारा षड्जमंशं विधाय तान् ।
स्वरान् चतुर आरोहेत् षड्जं त्यक्त्वा स्वरस्थितान् ॥

पञ्चमान्तान् स एवात्र ताराविधिरितीरितः ।
आधारषड्जग्रामेऽथ निश्शेषौ तावरक्तिकौ ॥

यदारोहणसंख्यायां वर्ज्यो भवति यः स्वरः ।
स गण्यस्तेषु सर्वत्र स्वरेषु चतसृष्वलम् ॥

सङ्गीतसूर्योदयः

तालः

तालः काल इति ज्ञेयः स कालश्शम्भुरुच्यते
शम्भोरुत्पद्यते नादो नादादुत्पद्यते मनः ।
मनसो जायते कालः सकालस्तालसंज्ञिकः ॥

भरतकल्पलतामञ्जरी

तालशब्दस्य निष्पत्तिः प्रतिष्ठार्थेन धातुना ।
गीतं वाद्यं च नृत्यं च भाति ताले प्रतिष्ठितम् ॥

संयोगे च वियोगे च वर्तते च तयोर्द्वयोः ।
स्थापितोऽपि दशप्राणैः स कालस्तालसंज्ञिकः ॥

सङ्गीतमकरन्दे

पञ्चलघ्वक्षरोच्चारकालो मात्रा तु तालगा ।
कालश्च सप्तधा पातः तत्र चावापनिष्क्रमौ ॥

विक्षेपश्च प्रवेशः स्यात्तालः स्यात्सन्निपातयुक् ।
लयश्च त्रिविधो ज्ञेयो द्रुतो मध्यो विलम्बितः ॥

सोमराजदेवः

त्र्यश्रश्च चतुरश्रश्च स तालो द्विविधः स्मृतः ।
द्विविधस्यापि तालस्य त्वेका प्रकृतिरिष्यते ॥

नाट्यशास्त्रे

काश्मीरादिसमुद्भूतं तालमाहुर्मनीषिणः ।
सुनादं दक्षिणं तालं ततो हीनं च वामकम् ॥

शुभङ्करः

तालम्

त्रयोदशयवव्यामवक्रपिण्डं यवान्वितम् ।
यवपञ्चकपल्लीरं मध्ये च यवसप्तकम् ॥

विस्तृतं वर्तुलं निम्नं यवत्रयमितं ततः ।
पृष्ठतो मध्यदेशश्च शिवलिङ्गं समावृतम् ॥

मध्ये गुञ्जासमच्छिद्रं पट्टसूत्रादिगुम्भितम् ।
अयस्त्रपैष्टिकस्निग्धशुद्धकांस्यविनिर्मितम् ।
तत्स्वरादिसमुद्भूतं तालमाहुर्मनीषिणः ॥

सङ्गीतनारायण

तालः

लयो लयास्तु विज्ञेया द्रुतमध्यविलम्बिताः ।
यस्तत्र तु लयो मध्यस्तत्प्रमाणा कला भवेत् ।
कलाकालप्रमाणेन ताल इत्यभिसंज्ञितः ॥

नाट्यशास्त्रे

तालकूटम्

एकतालयुते चान्ये तालकूटं तदाभिधम् ।
चक्रबन्धाभिधं चैवार्जुनबाणाभिधं तथा ॥

हारबन्धाभिधं तद्वत् ज्ञातव्यमिति भेदतः ।
तालकूटाभिधं चैव देवेन्द्रो बहुधाभ्यधात् ॥

तत्रैकतालसंयुक्तं यदा तद्गुहुतालकम् ।
लदौ लादौलंयुधौस्युत्रयो लोष्टकतालकम् (?)॥

यथा—।०।००।०००। एवंविधताले पञ्चवारं सप्तवारं नववारं एकादशवारं वा समाहृत्य गतयो यत्र बध्यन्ते तदेकतालयुततालरूपम् ।

सङ्गीतमुक्तावली देवेन्द्रकृता

तालपाटलक्षणम्

पाटश्च मलपश्चैव वाद्यते यत्र मिश्रितौ ।
तमाहुस्तालपाटं तु नन्दिकेश्वरसूत्रितम् ॥

सोमराजदेवः

तालप्रकरणं घनताललक्षणम्

कलापातलयैर्युक्तस्तालो घन इति स्मृतः ।
स च ... क्रियामानं ज्ञातव्यश्च चतुर्विधा

सोमराजदेवः

तालप्राणाः

कालमार्गक्रियाङ्गानि ग्रहजातिकलालयाः ।
यतिप्रस्तारकं चैव तालप्राणा दश स्मृताः ॥

सङ्गीतमकरन्द

तालभेदाः

ध्रुवो मठ्यो रूपकश्च झंपा त्रिपुट एव च ।
अटतालश्चैकतालः सप्ततालाः प्रकीर्तिताः ॥

भरतकल्पलतामञ्जरी

तालभेदाः तेषां लक्षणानि

बद्धस्तथा गदैर्हीन यतिश्चलिवटिर्भवेत् ।
वाद्यगीतप्रबन्धादौ क्वचित्वङ्गतया यदा ॥

तद्विदो वादयन्त्येनां वदन् पुटवणं तदा ।
परेऽपि रुद्रं प्राहरन्त्येधोंकारभूषितम् (?) ॥

तस्मिन् प्रौढत्वमापन्ने कैमुरुः कथ्यते जनैः ।
यदापिलुनुरुनाल्पो न प्रौढोऽपि कलासकः (?) ॥

प्रबन्धे बहवो भेदा विहिताः स्वच्छया परे ।
तत्तत्तालाभिधाः सर्वे बुधैरप्यूह्यतां धिया ॥

कुम्भः

ताललक्षणम्

अर्धमात्रं तथा व्योम व्यञ्जनं बिदुकं द्रुते ।
लघुनि व्यापकं ह्रस्वं मात्रिकं सरलं तथा ॥

द्विमात्रं च कला वक्रं दीर्घं गुरुणि कीर्तितम् ।
प्लुते अङ्गं त्रिमात्रं च दीप्तं सोमोद्भवे तथा ॥

द्रुते बिन्दुविरामान्तैरुक्तो मात्रायुता लिपिः ।
प्लुते मात्रायुते वक्रो लिपौ श्रीहम्मीरसम्मतम् ।
तालानां लक्षणं वक्ष्ये तेषां सूरिमताश्रितम् ॥

हम्मीरः

तालवाद्यलक्षणम्

तालयुग्मं तु कांस्यस्य कुर्यादन्योन्यसन्निभम् ।
वर्तुलमङ्गुलमुखं मध्ये निम्नं च कीर्तितम् ॥
अङ्गुलद्वयविस्तीर्णं तलेव्यङ्गुलमात्रकम् ।
गुञ्जाप्रमाणविवरं पिण्डिकायां यवप्रभम् ॥

पटवत्त्वाञ्चला त्रीणि रन्ध्रे प्रक्षिप्य तत्र च ।
न निर्यान्ति यथा रन्ध्राद्ग्रन्थिं दद्यात्तथाग्रतः ॥

गुरुलघ्वादिभिर्मानैस्तालश्चचपुटादयः ।
माध्यन्ते मार्गदेशीयास्तालयुग्मेन सर्वतः ॥ सोमराजदेवः

तालवृन्तास्ययोर्लक्षणम्

चतुरीकृत्य पाणीकृतपोर्हंसपक्षयोः
उत्तानोर्ध्वं व्रजत्येको वक्षोऽन्यो यात्यधोमुखः ॥

यदा स्यातां तदा वृत्तौ तालवृन्तनिरूपणे ।
तावेव तालवृन्ताख्यावूवदन्नृत्तकोविदाः ॥
हम्मीरः

तालाः

आदितालो द्वितीयश्च तृतीयः प्रतिमण्ठकः ।
मण्ठरूपकझंपाश्च ध्रुवोऽड्डस्त्वेकतालिका ॥
चेङ्कोऽमातिलकौ कामो विष्णुर्ब्रह्मशिवा जयः ।
चित्रनारायणौ लक्ष्मी गुरुर्गौरी कलध्वनिः ॥
शल्लुशल्यामिधो रङ्गःश्रीकण्ठः कनकप्रभः ।
अभङ्गो जयमाला च वसन्तो राघवो रतिः ।
सर्वेऽपि मिलितास्तालाः सप्तत्रिंशन्मयेरिताः ॥
कुम्भः

तालाङ्गानि

विरामं च द्रुतं चैव लघुर्गुरुप्लुते तथा ।
काकपादं तथा प्रोक्तं तालाङ्गमिति षड्विधम् ॥
भरतकल्पलतामञ्जरी

अनुद्रुतो द्रुतश्चैव लघुर्गुरुस्ततःपरम् ।
प्लुतश्चेति क्रमेणैव तालाङ्गानि च पञ्चधा ॥
द्रुतस्य देवता शम्भुः लघोश्चाद्रिपतेःसुता ।
गौरी च श्रीश्चापि गुरोः प्लुते ब्रह्मादयस्त्रयः॥
सङ्गीतमकरन्दे

तिरश्चीनकुट्टा

कुट्टितश्चरणं पूर्वं स्वपार्श्वेऽप्यन्यपार्श्वके ।
निक्षिप्तश्चापि मध्ये च तत्रापि च निकुट्टितः ।
सा तिरश्चीनकुट्टाख्या प्रोक्ता साधप्रचारिका ॥ कुम्भः

तिरिपभ्रमरी

तिरिपभ्रमरी सैव भ्रमाङ्घ्रिस्वस्तिकात्परे ।
सङ्गीतमुक्तावली देवेन्द्रकृता

तिरिपभ्रम

कृत्वा स्वस्तिकमंघ्रिभ्यां तिर्यग् भ्रमणमाचरेत् ।
सप्रयोगौ यदा हस्तौ तिरिपभ्रमरी तदा ॥
हम्मीरः

तिरिपादिलक्षणम् (?)

वहाक्षराडंजरजघुलम्बित तरङ्गितः ।
वहाक्षराडंजरजत्रेटितोल्लासितो तथा ॥

अविलम्बविलम्बोत्प्रविष्टा निस्सारणः परः ।
घुलम्बितावरखलन्तत्रोटितोल्लासितस्तथा ॥

दीर्घकम्पितसूक्ष्मान्तस्थायकश्च तथापरः ।
त्रोटितः संप्रविष्टोत्प्रविष्टनिस्सारणाह्वयः ।

प्रतिगृहीतोल्लासितश्च संप्रविष्टघुलम्बितः ।
त्रिभिन्नलीनस्फुरिताविलम्बकविलम्बकः ॥

ढालशब्दोत्थयन्त्रोत्थवाद्यशब्दभवः परः ।
त्रिभिन्नतिरिपस्फुरितवाद्यशब्दरुहःपरः ॥

चतुर्योगभवा एते मिश्रभेदा दशोदिताः ।
त्रिभिन्नलीनस्फुरितप्लावितोल्लासिताह्वयः ।
ढालच्छाया यन्त्रवाद्यशब्दः स्फुरितसंज्ञकः ॥
तीक्ष्यप्रेरितसूक्ष्मान्तत्रिभिन्नस्वरलङ्घितः ।
त्रिभिन्नलीनस्फुरितकम्पिताहतसंज्ञकः ॥
प्रतिगृहीतोल्लासितभ्रमिताहतहुम्फितः ।
पञ्चयोगभवाः पञ्चमिश्रभेदाः प्रकीर्तिताः ॥
तिरिपान्दोलितक्षिमिलकुरुलाहतः ।
तीक्ष्णप्रेरितसूक्ष्मान्तह्रस्वदीर्घप्लुताह्वयः ॥

यन्त्रछायावाद्यशब्दतीक्ष्णप्रेरितहुम्फितः ।
ढालना…यन्त्रोत्थस्थिराकुञ्चितहुम्फितः ॥
दीर्घकम्पितसूक्ष्माग्रप्रमितस्थायकाहतः ।
तिरिपान्दोलितक्षिप्तकुरुलाहतहुम्फितः ॥

कुम्भः

तिरूरूपम् (?)

विचित्रभ्रमरी युक्तं तालः स्यात् पुण्ड्रनामकः ।
चतुरश्रादिहस्ताभ्यां तिरूरूपमुदीरितम् ॥
सङ्गीतमुक्तावली देवेन्द्रकृता

तिर्यक्करणम्

तिरश्चैकेन पादेन समुत्प्लुत्य निपात्यचेत् ।
एकपादेन पृथ्वीं चेत्तिष्टेत्तिर्यक्कृतिः सदा ॥
कुम्भः

तिर्यञ्चं पादमाकुञ्च्य यत्र तं प्रक्षिपेन्मुहुः ।
सा तिर्यक्कुञ्चिता चारी गदिता नृत्यकोविदैः ॥

कुम्भः

—चारी

यत्राकुञ्च्य तिरश्चीन चरणं प्रक्षिपेन्मुहुः ।
तां तिर्यक्कुञ्चितां चारीं प्राहुस्संगीतकोविदाः ॥

देवेन्द्रः

तिर्यक्कृते

धूनयन्ती करौ स्वीयौ पादयोः कुञ्चिताग्रयोः ।
न्यञ्जं तिर्यग्गयोः कुर्यान्मुहुस्तिर्यक्कृते मते ॥

कुम्भः

तिर्यगञ्चितम्

समपादात्परं तिर्यगुत्प्लुते तिर्यगञ्चितम् ।

कुम्भः

तिर्यग्गतस्वस्तिकाग्रम्

प्रसृतौ पार्श्वयोः पूर्वं हस्तकौ तदनन्तरम् ।
मिथोभिमुखतां प्राप्य जातस्वस्तिकबन्धनौ (?) ॥
पुरताधावतो यस्मिन् सविलासं यदा तदा ।
तिर्यग्गतस्वस्तिकाग्रं तत्समन्तुरभाषत ॥

तिर्यक्ताण्डवम्

पूर्वमूर्ध्वं विधायैकं तिर्यग् नाभिप्रदेशगम् ।
अपरं करमारभ्य तिर्यक्पार्श्वान्तरं गतम् ।
यायते (?) यं क्रिया तत्स्यात्तिर्यक्ताण्डवचालयम् ॥

तिर्यङ्मण्डलिका

तिर्यक् स्वास्फालनेनैव भ्रमणत्वं च हस्तयोः ।
तिर्यङ्मण्डलिका नाम द्वितीयेऽयं प्रकीर्तिता ।

कुम्भः

तिर्यङ्मुखा

वर्धमा नं समास्थाय पादौ चेद्द्रुतमानतः ।
सव्यापसव्यं सरतस्तदा तिर्यङ्मुखा भवेत् ॥

कुम्भः

तिर्यङ्मुखौ—पादौ

वर्धमाने स्थिते स्थाने वामदक्षिणयोर्यदा ।
सरतौ द्रुतमानेन पादौ तिर्यङ्मुखौ तदा ॥

देवेन्द्रः

तिर्यक्स्वस्तिकम्

तिर्यक्स्वस्तिकमुत्प्लुत्य स्यात्तिर्यक्स्वस्तिके कृते ।

कुम्भः

तिलकः—हस्त

त्रिपताकाह्वयौ हस्तौ ललाटे हृदयेऽपि च ।
अन्योन्याभिमुखं श्लिष्टौ तिलकाख्य इतीरितः ॥

भरतकल्पलतामञ्जरी

तुङ्गनम्रम्

संहतस्यास्य वपुषः तालमानक्रमेण हि ।
तुङ्गत्वं नम्रता देहे तुङ्गनम्रं तदा भवेत् ॥

तुङ्गसूतम्

मुडुके वाद्यमानेतु यत्र नृत्ये धृतांचलम् ।
रङ्गं प्रविश्य तदनु नान्दीमभिनयेत्ततः ॥
नृत्येच्छब्देन लास्यांगयुक्तेन तदनन्तरम् ।
आलापेन लसत्तुङ्गसूतलास्याङ्गसुन्दरम् ॥
विचित्रकरणं साक्षाद्रागं मूर्तमिवाङ्गकैः ।
दर्शयन् विविधं नृत्यं लास्यलीलामनोहरम् ।
ततः पिल्लमुरूनृत्यं मध्येमध्ये यथोचितम् ।
सूलभिर्हावभावाद्यं लयतालानुसंगतम् ।
कोमलागैरन्वितं च नर्तनं तनुयात्ततः

तुरगलीलः—ताल

द्रुतद्वयं विरामान्ते ताले तुरगलीलके ।
विजयो गीयते तेन गीतनृत्यविशारदैः ॥

गान्धर्ववेदे

तुरुपुः—नाट्याङ्गम्

तत्ताधित्तादिपूर्वंतु दं द दि द्याधिमध्यमे ।
एवं पाठाक्षरं यत्र स नाम्ना तुरुपुर्भवेत् ॥

भरतकल्पलतामञ्जरी

तुरीययौवनलक्षणम्

यौवनं तुर्यमप्यस्ति मदोत्साहं मनोभवम्।
म्लानाधरस्तनाभोगकपालजघनं च तत्॥

हम्मीरः

सपादेनादितालेन धृत्वा सव्यापसव्ययोः।
स्वस्तिकीकृत्य जंघेचेद् भ्राम्येतां कर्तरीं जगुः

राजतालेन तालेन नर्तनं सर्वदिङ्मुखम्।
सौष्ठवाधिष्ठितं यत्र तत्तुल्लमभिधीयते॥

तुला—राशिहस्तः

कलशाभिधहस्तौ तु स्पृष्टाङ्गुष्ठौ परस्परम्।
तुलाराशौ चन्द्रसूर्यसङ्गमे युज्यते क्रमात्॥

शृङ्गारशेखरः

तृतीयकलासः

सव्ये तदितरे भागे वामे वामेतरं यदि।
आपादयेद्द्रुतं जानु सवेगं चरणौ भुवि॥

विदधती तदा प्रोक्ता मण्डिका नृत्यकोविदैः।
मुकुलं हस्तकं कृत्वा शनैः पश्चाद्द्रुतं पुरः॥

गच्छन्ती प्रस्खलत्येव यद्वत्यमपदं यथा।
धृतमुक्ते बलेमत्स्ये सुपदं हस्तकानपि॥

अलिपद्ममरालं च मुकुलं वापि तन्वती।
चित्रं नृत्यति यत्रैव भेदः प्रोक्तस्तृतीयकः॥

कुम्भः

तृतीयतालनृत्तम्

तृतीयाख्येन तालेन द्रुतमानेन यो नटः।
तदाभिनेयवशगैः करैरतिमनोहरैः॥

लास्यांगैरन्वितैः कैश्चित्कलासैरपि नृत्यति।
तदा तृतीयनृत्तं स्यान्नृत्तवेदिसुखावहम्॥

तृतीयपताकम्

अञ्जलिं हस्तमाधाय समदृष्टिस्तदङ्गुली।
प्रसार्य शिखरं कृत्वाग्रे भुजौ प्रसरेत्पुरः॥

कुम्भः

तृतीयपरिवर्तम्

तृतीये परिवर्ते च तत्र मन्त्रमिमं जपेत्।
नक्षत्रेऽभिजिति त्वन्तु प्रसूतः शत्रुकर्शनः॥

जयं चाभ्युदयं चैव पार्थिवाय प्रयच्छ वै।
चतुर्थे परिवर्तेऽथ सूत्रभृत्कुतपोन्मुखः॥

विक्षेपवेधो रचयन् पदैः पञ्चपदीं व्रजेत्।
शशताशासन्निपाते पातत्र्यश्रध्रुवागता॥

द्वादशैतर्द्विगुणितैः परिवर्तद्वयं भवेत्।
परिवर्तद्वयं चास्य कलाद्वादशकं भवेत्॥

आदावन्तेऽष्टमे तुर्येगाःपरे चलाः (?)।
इयमुत्थापिनी त्र्यश्रापात्तास्ताऽऽविका इह॥

चतुरश्रात्पादहना अथ स्यात्परिवर्तिनी।
सूत्रभृत्प्रमुखा अस्यां परिवर्त्य चतुर्दिशम्॥

कुर्वन्ति लोकपालानां वन्दनानि यतस्ततः।
परिवर्तिनो ध्रुवा स्यात्तु सर्वे ला अन्तिमो गुरुः।
चत्वारश्चरणाश्छन्दो जगतीचालपूर्विका (?)॥

यथा—त्रिनयनममिनवमृषभगतिं अनपररटनवदनकलनम्।
मदनकदनकरनयनवरम् भजत भुवनभयशमनशिवम्॥

त्र्यश्रमाद्यश्चतस्रः स्युः कला गुरुचया (?)।
चतुर्लाःस्युःपरा इत्थं कलाः षोडश कीर्तिताः॥

तामिरष्टैः सन्निपातः सन्निपातद्वयं तथा।
भवेत्प्रतिदिशं कुर्यादिन्द्राद्येभ्यो नमः क्रमात्।
विक्षेपवेधो रचयन् पूर्वोक्तक्रमतो सुधीः॥

कुम्भः

तृतीयप्लवः

त्रिपताकौ करौ कृत्वा समं वा विषमासनम्।
स्थित्वा स्थित्वा समुत्प्लुत्य चरणौ दधती क्षितौ॥

पुरो गच्छति पश्चाच्च लघुमानेन चेत्तदा
पश्यन्ती धरणीं प्रोक्तः प्लवभेदस्तृतीयकः।

तृतीयहंसः

हस्तं हंसास्यमाधाय पार्श्वयोर्ललितां गतिम्।
आलापवरतालानां क्रमतो यत्र नृत्यति।
हंसीवासौ तृतीयोऽयं भेदः प्रोक्तः पुरातनैः॥

तृतीयं नृत्यम्

एवं तृतीयाभिनये तृतीयं वस्तु रङ्गगा।
षट्पितापुत्रकेण द्वे कुर्यातामङ्गहारतः ॥

नर्तक्यो मिलिताः पश्चाल्लताबन्धमुपाश्रिताः।
अङ्कुरेण पुनः कुर्युरुपोहनमथ स्फुटम् ॥

अन्योन्यं मिलिताः प्राग्वत्तृतीया प्रथमान्विता।
तृतीयं वस्त्वभिनयेन्नृत्यं कुर्याद्द्वितीयिकम् ॥

तेजः—पौरुषः

तेजः स्यात्प्राणसंरोधेऽप्यवज्ञाद्यसहिष्णुता।

वेमः

तेनकरणम्

स्यातां यत्र ध्रुवोद्ग्राहौ स्वरैश्च तेनसंयुतैः।
तत्तेनकरणं प्रोक्तं लक्ष्ये लक्षणवेदिभिः ॥

मोक्षदेवः

तोडीलक्षणम्

छायातोडी बुधैः प्रोक्ता मध्यमांशग्रहान्विता।
पञ्चमर्षभहीना च गीयते गीतकोविदैः ॥

मोक्षदेवः

त्रयोदशजातिलक्षणानि

इति त्रिषष्टिर्जात्यंशा ग्राहाः स्युरिति केचन।
नैतद्यतो नन्दयन्त्यां पञ्चमोंशः सभः ग्रहः ॥

ग्रहत्वं तत्र गान्धारस्वरस्यैव हि सम्मतम्।
केषांचन मते तेंशा दशैवेति न संगतम् ॥

तदुच्चप्रायिकत्वेन दृश्यते सर्वजातिषु।
ग्रहस्य विकृतिः सा तु रागभाषादिषु स्फुटाः ॥

रागाध्याये विशेषेण बाहुल्येन विलोक्यते।
यस्मिन्नुच्चारिते सम्यग्रागव्यक्तिः प्रजायते ॥

यस्यानुवादी संवादी स्वरास्तोयोंशतां व्रजेत्।
प्रबन्धान्तर्वर्तिनीषु विदारीषु व्यपेक्षया

तारमन्द्रे व्यवस्था स्यात् बहुतान्यव्यपेक्षया।
प्रयोगे ग्रहतां न्यासापन्यासत्वस्वरूपता ॥

सन्यासः स्याच्च विन्यासो महिम्नान्यः स्वरान् जयेत्।
स्वरस्यांशत्वमेभिस्तु लक्षणैर्दशभिः स्मृतम् ॥

ग्रहांशौ तारमन्द्रौ च न्यासापन्यासकौ तथा।
तथा सन्यासविन्यासावल्पताबहुते ततः ॥

तथैवान्तरमार्गस्तु षाडवौडुविते क्वचित्।
क्वचिद्ग्रहणतो नित्यपूर्णाजातिं विहाय च ॥

षाडवौडुवितत्वे स्त इति तद्द्वयसंगथा (?)।
प्रोक्तानि जातिष्वेतानि लक्षणानि त्रयोदश।

कुम्भः

त्रवणाभाषा

मध्यमांशग्रहा हीनपञ्चमा षड्जविश्रमा।
निषादवद्वैवतयोः षड्जधैवतयोः क्रमात् ॥

सङ्गत्या सहताटक्के त्रवणा याष्टिके मते।
रसे वीरे प्रयोक्तव्या मध्यमग्रामसंश्रया ॥

कुम्भः

त्रासलक्षणम्

अस्पर्शनसमुद्वेगैस्तथा मुखविकूणनैः।
विद्युदुल्का घनरवा विस्फुलिङ्गार्चिषस्तथा।
त्रस्ताङ्गाक्षिनिमेषैश्च दर्शनीयानियोक्तृभिः ॥

कुम्भः

त्रिकोणचारी

निवेशिताभिधः पादः स्थापितोऽङ्गुलिपृष्ठतः।
निकुट्टितः पुरस्ताच्च पार्श्वे पृष्ठे निवेशितः ॥

चरणाङ्गुलिपृष्ठेन पुनः स्थाने च कुट्टितः।
त्रिकोणचारी सोद्दिष्टा चारी चान्वर्थसंज्ञिता ॥

कुम्भः

त्रिकोणस्वस्तिकम्

विधाय स्वस्तिकौ पश्चादाकुञ्च्य पुनरूर्ध्वगौ।
वामांसक्षेत्रपर्यन्तं करौ यदि गतौ तदा।
तत्स्वस्तिकत्रिकोणाख्यमवदन् पूर्वसूरयः ॥

त्रिगताङ्गलक्षणम्

त्रिष्वेकत्र स्थितेषु स्यादङ्गं त्रिगतसंज्ञकम्।
विदूषके सूत्रधारे तथा शृङ्गारधारके ॥

वर्तमानं वाक्यमाहुस्त्रिगतं वर्णयामि तत्।
विदूषको हास्यकरीं वाचं सूत्रकृतो वदेत् ॥

कस्तिष्ठति जितं केनेत्येवं रूपा समं गताम्।
अकस्मात्किमिदं ब्रूषे हसन्त्येते महाजनाः ॥

आचक्ष्व सङ्गतां वाचमिति शृङ्गारधारकः।
विवादो युवयोरास्तां प्रकृतं साधयन्त्विति।
सूत्रधारो वदेत्कुर्यादथ प्रस्तावनामसौ ॥

विप्रदासः

त्रिगुणा—पाटः

भवन्ति त्रीणि खण्डानि वाद्यते यत्र चैककम् ।
त्रिगुणं त्रिगुणा सा तु भणिता त्रिविधा बुधैः ॥
त्रैगुण्यादादिमध्यान्तखण्डानां सा पुनर्द्विधा ।
क्रमव्युत्क्रमयोगेन खण्डानां तद्यथोच्यते ॥
खण्डत्रयं प्रयुज्याद्यौ द्वयमध्यं प्रयोजयेत् ।
पुनराद्यं ततःप्रोक्तमेवं त्रैगुण्यमादिमे ॥
इत्यादि त्रिगुणा प्रोक्ता यो मध्यत्रिगुणोच्यते ।
द्वेधा सा मध्यखण्डस्य त्रैगुण्याद्विप्रकारतः ॥
खण्डत्रयं वादयित्वा ततः प्राद्यद्वयं तथा ।
ततो मध्यमिति प्रोक्तः प्रकारः प्रथमो मया ॥
अथ खण्डत्रयं पूर्वं पश्चात्स्यादन्तिमत्रयम् ।
ततो मध्यममित्येष प्रकारः स्याद्द्वितीयकः ॥
अथोक्तं त्रिगुणा तत्र खण्डत्रितयवादनात् ।
आद्यमन्तद्वयं पश्चादन्तिमं वाद्यते पुनः ॥
एवमष्टविधा प्रोक्ता त्रिगुणा पृथिवीभुजा ।
चतुरश्रत्र्यश्रमिश्रखण्डतालेषु वा क्वचित् ॥
ताले कृतैकखण्डस्य मानेनाथ दलद्वयम् ।
अथवा चतुरश्रादि मध्यादेकेन केनचित् ॥
चतुरश्रखण्डमेकं त्र्यश्रखण्डद्वयं ततः ।
मिश्रे खण्डत्रयं वाद्यमेवं तु त्रिगुणां परे ॥
अत्र वाद्यैश्चतुर्भिः स्याद्वादेनैकेन निर्मितम् ।
कलाभिश्च तथाष्टाभिः खण्डमेकं तु लक्ष्यगम् ॥

कुम्भः

त्रिपताकः

पताकस्य यदा वक्राऽनामिका जायते तदा ।
त्रिपताकं विजानीयाद्विनियोगोऽस्य कथ्यते ॥
एष दध्यादिमङ्गल्यद्रव्यस्पर्शे प्रयुज्यते ।
प्रणामे मस्तकगतः कर्तव्यः पार्श्वतस्तलः ॥
अश्रुप्रमार्जने नूनमधोगच्छदनामिकः ।
आह्वानेऽङ्गुलियुग्मस्य कुञ्चनात्स्यादवाङ्मुखः ॥
उत्तानाङ्गुलियुग्मः स्याद्वदनोन्नमने त्वसौ ।
अङ्गुल्यौ संश्रयेत्वस्य पर्यायेण नतोन्नते ॥
अधस्तलो बहिःक्षिप्तांगुलिद्वन्द्वस्तवनादरे ।
अधोमुखं भ्रमन् शीर्षप्रान्त उष्णीषधारणे ॥
तादृशे मस्तकादूर्ध्वं कार्यो मकुटधारणे ।
तिलकः स्याद्भ्रुवो मध्यादूर्ध्वमेष ललाटगः ॥
अलकस्यापनयने ललाटादलकाश्रितः ।
गन्धवाक् छुद्वविकृतौ नासास्पर्शोत्तरोऽधरः ॥
पक्षिष्वल्पेष्वथ लघुप्रवाहे मन्दमारुते ।
कटिक्षेत्रगतस्यास्य चलेऽङ्गुल्यावधोमुखे ।
तिर्यक्तले प्रकर्तव्ये शेषं लोकादिहोन्नयेत् ॥

विप्रदासः

त्रिपदी नान्दी

एतस्यामपि चाक्षिप्तवेधौ प्राग्वदिहोदितौ ।
अस्याः प्रयोगसमये श्लोकं रौद्ररसं पठेत् ॥

विप्रदासः

त्रिपुटः—तालः

लघुरेको द्रुतद्वन्द्वं मात्राश्चाष्टौ च यत्र सः ।
त्रिपुटश्चतुरश्रः स्यादिति प्राहुर्महर्षिणः ॥

भरतकल्पलतामञ्जरी

त्रिपुटतालः

कल्याणादौ भवेद्वीरे ध्रुवकश्चन्द्रशेखरः ।
द्विदिग्वर्णपदं यत्र त्रिपुटे च विधीयते ।
द्रुतद्वन्द्वं लघुद्वन्द्वं ताले त्रिपुटसंज्ञके ॥

गान्धर्ववेदे

त्रिभङ्गितालक्षणम्

त्रिभङ्गिस्तु लघू गुरू । ।।ऽऽ

सोमराजदेवः

त्रिभङ्गीवर्णसलकम्

पूर्वपार्श्वे ततः पश्चाद्विदिश्यपि पदक्रिया ।
करयो.................. युगपन्नमतोथवा ।
त्रिभङ्गीवर्णसलकं चालयं तदुदीरितम् ॥

त्रिवली

त्रिवली हस्तदैर्घ्ये स्यात्सप्ताङ्गुलमुखद्वया ।
मुष्टिनिर्ग्राह्ये मध्यास्यात्कवला वक्रवृत्तका ॥
आयस्यौ ताम्रमण्डल्यौ सप्तरन्ध्रान्विते पृथक् ।
दोरकैरन्ध्रनिक्षिप्तैः कवलानद्धयोर्द्वयोः ॥
वक्त्रयोर्गाढमाबद्धय कार्यं मध्ये प्रवेशनम् ।
तत्र हस्तमिता कच्छास्तत्र रज्जुविनिर्मिता ॥

स्कन्धावलम्बिनी कार्या करयुग्मेन वादनम्।
ते दों दें ति दि वर्णाः स्युः त्रिपुरा चात्र देवता ॥

इयमेव त्रिकुल्यान्यैर्विंशत्यङ्गुलदैर्घ्यभाक्।
एकादशाङ्गुलमुखी मध्यदेशेषु निर्मिता ॥

अङ्गुलैः पञ्चभिरसार्धैः मध्ये चांचनिका युता।
तदर्धे पाटवर्णाद्या वाद्यन्ते तद्विदां वरैः ॥

कुम्भः

त्रिविधवेषः

शुद्धो विचित्रो मलिन इति वर्णप्रसारितः।
वेषस्तु त्रिविधो ज्ञेयः स तु लोकानुसारतः।
नाट्यप्रयोगसमये कर्तव्यो नाट्यकोविदैः ॥

वेमः

त्रिशिखा—हस्तः

पताकस्य तु हस्तस्य यदि वक्रा कनीयसी।
तदा स्यात्त्रिशिखो योऽयस्त्रिसख्यावतिहस्तनी ॥

संगीतनारायणे

त्रिसञ्चः—पाटः

त्रिसञ्चो जायते सव्यहस्ताङ्गुष्ठविघट्टनात्।
त्रिकस्य वलनात्स्कन्धसञ्चादपि मनोहरः ॥

यथा—खें ट खें द खें द खें द . कुम्भः

त्रोटितः

स त्रोटितः प्रतिष्ठः स्याद्यत्रैकं मन्द्रतारयोः।
त्रोटयित्वा तयोरेकः प्रतिगृह्येत कश्चन ॥

कंचित्स्वरे स्थिरं स्थित्वा तारं स्पृष्ट्वाग्निवत्परम्।
प्रत्यागच्छति यो वेगात्त्रोटितः स उदाहृतः ॥

कुम्भः

त्र्यश्रो लयः

आदौ गुरुद्वयं कार्यं चत्वारस्तु द्रुताः पुनः।
अन्ते च लघुरेकः स्याल्लयस्त्र्यश्र उदाहृतः ॥

सङ्गीतनारायणे

द

दक्षिणः—नायकः

सद्भावं गौरवं प्रेमभयं प्रथमयोषिति।
अन्यस्त्रीसक्तचित्तोऽपि न मुञ्चति स दक्षिणः।

शुभङ्करः

दक्षिणो हस्तः

अङ्गुष्ठो दक्षिणो हस्तो मुहुश्चेत्ताडयेत्पुटम्।

कुम्भः

दक्षिणहस्तकर्तरी

दक्षिणेनैवहस्तेन सघातो नखकर्तरि।
कर्तरीवद्यदा हस्तो दक्षिणः परिदृश्यते ॥

सोमेश्वरः

दण्डतरम्

तां ताण्डमाहुः कर्णाटास्तस्यामेव यदा पुनः।
मिळितौपरतः पादौ तं दण्डतरमीरितम् ॥

दण्डपादा—डमर्याम्

कुञ्चितश्चरणो यत्र वामतो दक्षतः क्रमात्।
डमरी स्यात्तदा दण्डपादा चारी तदोदिता ॥

कुम्भः

दण्डरासकः—नृत्यम्

यत्र राज्ञः पुरो नार्यः स त्रिस्रोऽष्ठाथ षोडश।
द्वात्रिंशद्वा चतुष्षष्टिराधाय करपङ्कजैः ॥

दण्डौ सुवृत्तौ मसृणौ सुवर्णादिविनिर्मितौ।
अरत्निसंमितौ दैर्घ्ये स्थौल्येनाङ्गुष्ठसंमितौ ॥

अथ देशानुरागेण गृहीत्वा दण्डचामरौ।
दण्डक्षौमाञ्चितौ यद्वाच्छूरिकादण्डकावथ ॥

चतुर्भिः पञ्चभिर्घातैर्यदा खड्गप्रहारजैः।
सशब्दं घातभेदैश्च युग्मी भूय वियुज्य च ॥

अग्रतः पृष्ठतो वापि पार्श्वसंगतयापि च।
घातुभेदान्वितन्वन्त्यश्चारीभ्रमरिकादिभिः ॥

चित्रैः स्त्स्योपसत्येन मुहुर्मण्डलसंस्थया।
लयतालानुगं यत्र प्रनृत्यन्ति वराङ्गनाः।
तदुक्तं नृत्ततत्त्वज्ञैर्दण्डरासकनर्तनम् ॥

कुम्भः

दण्डहस्तः

परघट्टनमङ्गुष्ठादङ्गुल्याग्रैश्च पीडने।
वामेन पीडनाद्यैर्दण्डहस्तो भवेदसौ ॥

कुम्भः

—पाटः

हस्ताभ्यां क्रमतो द्वाभ्यां मृदुना दक्षिणेन च।
वाद्यते तादृशैः पाटैः दण्डहस्तः स उच्यते॥

अङ्गुल्यग्रैर्विनिष्पीड्य पुटमङ्गुष्ठताडनात्।
वामनिष्पीडनाच्चापि दण्डहस्तः प्रजायते॥

यथा—खुं डें ड ३ ट रि ३

कुम्भः

—हस्तपाटः

पताकरेफहस्ताभ्यामूर्ध्वघातः क्रमाद्यदा।
क्रियते दण्डहस्तोऽसौ पाटः पाटविदोदितः
दां धयकटदां खरिखरिदां।

कुम्भः

दन्तिलमते तालस्य नियमहेतुत्वम्

तत्र ज्ञेयाः कलापातकलामार्गास्तथैव च।
मात्रा च परिवर्त्तश्च वस्तु चैव विशेषतः॥

हम्मीरः

दर्पणताललक्षणम्

दर्पणो लद्वयं दीर्घः। ० ० ऽ

सोमराजदेवः

दर्पसरणम्

दर्पसरणं प्रोच्यतेऽधुना।
वैष्णवस्थानमास्थाय पृथिव्यां पार्श्वतः पतेत्॥

कुम्भः

दशप्राणाः

समानो मधुरः सान्द्रः कान्तो दीप्तः समाहितः।
अग्राम्यो सुकुमारश्च प्रसन्नौजस्विनाविति॥

मान्धातादिपदेषु स्युः प्राणा दश दशस्विमे।
समानोऽल्पाक्षरो नादो मधुरः स्वल्पमूर्छनः॥

सान्द्रः स्यान्निबिडैर्वर्णैः कान्तस्तारमनोहरः।
तारः प्रकाशको दीप्तः स्थायिस्थस्तु समाहितः॥

ध्वनिरग्राम्य इत्युक्तः सञ्चारी वर्णसंश्रितः।
सुकुमारो ध्वनिः प्रोक्तो मूर्छना वर्णमार्दवात्॥

पदस्थानस्वरादीनां प्रसक्ते तु प्रसन्नकः।
ऊर्जःप्रचुर ऊर्जस्वी दशानामिति लक्षणम्॥

मोक्षदेवः

दशलास्याङ्गानां लक्षणानि

यदोरुकटिबाहूनां यौगपद्येन चालनम्।
चालिः साऽऽसौष्ठवसांमुख्यप्राया चालिवडो भवेत्॥

सुकुमारं तिरश्चीनं विलाससरसिकं च यत्।
युगपत् कटिबाहूनां चालनं सा लढिर्मता॥

कर्णयोर्हावबहुलं ललल्लीलावतंसयोः।
विलम्बेनाविलम्बेन कृतं तल्लयचालनम्॥

विलम्बेनाविलम्बेन कुचयोर्भुजशीर्षयोः।
ललितं चालनं तिर्यक् तज्ज्ञाः प्राहुरुरोऽङ्गणम्॥

धसकं स्यात्सुललितं स्तनाधोनयनं लयात्।
सताला ललितोपेता क्रमात्कार्या द्वयोन्नतिः
धनुर्वदङ्गहारः स्याद्धर्म्मीरनृपसम्मतम्॥

हम्मीरः

दशत्रेताल‍क्षणानि

द्वितीयाद्यतृतीयानां विकारात्कोमला मता।
द्वितीयाद्यतुरीयानां विकृतौ विजयोदिता॥

पञ्चमाद्यद्वितीयानां गुरुमध्या विकारतः।
तृतीयाद्यचतुर्थानां विकाराज्जयमङ्गला॥

पञ्चमाद्यतृतीयानां वीरश्रीः स्याद्विकारतः।
रत्नमाल्यं द्वितीयस्यान्यत्वे चतुर्थतृतीययोः॥

द्वितीयपञ्चमे तुर्ये विकृते रतिमङ्गला।
विकृतिस्तनुमध्या स्यात्तृतीयतुर्यपञ्चमैः॥

द्वितीयस्य तृतीयस्य पञ्चमस्य विकारतः।
एला रतिप्रभा ज्ञेया त्रेता स्याद्दशधेति च।

मोक्षदेवः

दाक्षिणात्या—प्रवृत्तिः

मृदुमधुरललितवृत्ताभिनयोपेता च कैशिकीप्राया।
बहुगीतवाद्यरुचिरा प्रवृत्तिरिह भवति दाक्षिणात्या सा॥

वेमः

दाक्षिणात्यदेशाः

कोसलास्तोसलासह्वदान्ध्राश्च द्रमिलास्तथा।
महाराष्ट्राश्च कर्णाटाः कोङ्कणा मलया अपि॥

अन्तराले च विन्ध्यस्य दक्षिणस्य च वारिधेः
एवमाद्यास्तु ये देशा दक्षिणात्यास्तु ते मताः।
कैशिकीं सात्त्वतीं वृत्तिं तत्प्रयोगश्च संश्रितः॥

दानवीरः

राज्यं प्रियामपि सुतं स्वशरीरकं वा
दत्वा प्रसन्नवदनो द्विजसत्तमाय ।
क्षुद्भ्रान्तलोचनविधादतिदुःखितोऽपि
प्रोक्तोऽयमेव मुनिना भुवि दानवीरः ॥

हरिश्चन्द्रो बलिः कर्ण दधीचिः पशुनन्दनः ।
एत एव स्मृता लोके दानवीरा मनीषिभिः ॥

मुखप्रसादो हर्षश्च विनयः सत्त्वशालिता ।
धैर्यञ्चाभिनये कार्यं दानवीरस्य सूरिभिः ॥

जगद्धरः

दिग्भ्रमरी

भ्रामं भ्रामं सकृत्प्राग्वद्यत्र हस्तधृतक्षितिः ।
चतुर्दिक्षु च क्रमात्तिष्ठेत्तदा दिग्भ्रमरी मता ॥

कुम्भः

दिग्वर्षाभिधचालनम्

दिग्वर्षाख्यमनङ्गांगा मोटनं तोरणाभिधम् ।
अनङ्गोद्दीपनं चाथ तथा मुरजकर्तरी ॥

पञ्चेति चालयानि स्युरधिकानि मतान्तरे ।
पुरस्तात्पार्श्वयोस्तिर्यगूर्ध्वं पश्चाच्च लोडितः ।
करो यत्र तदुद्दिष्टं दिग्वर्षाभिधचालनम् ॥

दिण्डम्

उत्प्लुत्य चरणद्वन्द्वं वस्त्रनिष्पीडनोपमम् ।
परि भ्राम्यावनीं याति यदि तद्दिण्डमुच्यते ॥

दिव्यस्त्रीणां भूषणविधिः

अथाङ्गनानां दिव्यानां स्वस्वरूपोपलब्धये ।
कथ्यते भूषणविधिर्मया नाट्ये यथोचितम् ॥

शिखाबन्धं शिखण्डं च भूषां मौक्तिकभूयसीम् ।
वैषं शुद्धं प्रकुर्वीत विद्याधरमृगीदृशाम् ॥

वेषमप्सरसां कुर्यात्केवलं रत्ननिर्मितम् ।
एष एव भवेद्वेषो यक्षाणामधिकश्शिखा ॥

शुकपक्षप्रतीकाशैर्वस्त्रैर्वैडूर्यमौक्तिकैः ।
अवेषं च प्रयुञ्जीत नाट्ये त्रिदशयोषितम् ॥

एष एव विधातव्यो वेषः पन्नगयोषिताम् ।
किन्तु तासां फणं कुर्यान्मुक्तामणिविनिर्मितम् ॥

मुक्ताहारैर्मरतकैर्ह्यारिद्रवसनैरपि ।
विभूषणं विधातव्यं नाट्ये सिद्धमृगीदृशाम् ॥

पद्मरागमणिप्रायं वल्लकीविलसत्करम् ।
जपाकुसुमसंकाशैः कौसुम्भैर्वसनैर्युतम् ॥

एष गन्धर्वयोषाणां कल्पयेन्नाट्यकर्मणि ।
वेषः स्यान्मुनिकन्यानामेकवेणीसमन्विताः ॥

नैव तासां विधातव्यं प्राचुर्येण विभूषणम् ।
इन्द्रनीलमणिप्रायः सितदंष्ट्रासमन्वितः ॥

निशाचराणां वेषः स्यान्नीलैर्निर्वसनैरपि ।
योषितां मानुषीणां तु तत्तद्देशानुसारतः ॥

भूषाकर्म विधातव्यं नाट्यलक्षणवेदिभिः ।
एवं नानाविधं वेषं विधानं नाट्यसंश्रयम् ॥

देशजातिवयोऽवस्थायोगं स्त्रीणां प्रयोजयेत् ।
अतथाकल्पितो वेषो हास्यायैवोपजायते ॥

वेमः

दीप्तप्रसन्नः

दीप्तप्रसन्नस्तारेपि यः सौकर्यमुपागतः

कुम्भः

दीर्घकम्पितः

स दीर्घकम्पितो यत्र सुचिरं कम्पनो स्वरः ।

दुन्दुभिः

दुन्दुभिः स्यान्महागात्रो महानादोऽतिमञ्जुलः ।
ताम्रहेमसमुद्भूतो वलयाभ्यां विवर्जितः ॥

कांस्यभाजनसंभारगर्भो वध्रैः समन्ततः ।
गाढं बद्धश्चर्मनद्धवदनोऽयं प्रवाद्यते ॥

चर्मनिर्मितकोणेन महाप्राणेन दुन्दुभिः ।
मेघगम्भीरनिर्घोषध्वानोध्वांकारपाटभाक् ।
मङ्गले विजये देवमन्दिरे च प्रवाद्यते ॥

कुम्भः

दूताः

निसृष्टार्थो मितार्थश्च तथा सन्देशहारकः ।
निगूढार्थश्च दुर्जातः दूतदूत्योऽपि तत्समाः ॥

शुभङ्करः

दूत्य:

सखी धात्री नटी दासी शिल्पिनी प्रतिवेशिनी
बाला प्रव्रजिताभीरी मालाकारी च रेहरी।
मार्गं यूतं तपस्विन्या गण्या द्वादश दूतिका: ॥

शुभङ्कर:

द्रुतछाया:

येषु द्रुतत्वं शब्दस्य छायास्ते द्रुतशब्दजा:।

कुम्भ:

दृश्यम्

दृश्यं दर्शनयोगेन निर्देश्यं च यथोचितम्।

वेम:

दृष्टय:

शून्या च मलिना चैव श्रान्ता लज्जान्विता तथा
म्लानाथ शङ्किता चैव विषमा मुकुला मता ॥

कुञ्चिता ह्यभितप्ता च जिह्मा च ललिता तथा।
वितर्किताऽर्धमुकुला विभ्रान्ता विप्लुता तथा ॥

आकेकरा विशोका च त्रस्ता च मदिरा तथा।
षड्विंशद्दृष्टयस्त्वेता नामतस्त्वथ लक्षणम् ॥

हम्मीर:

दृष्टीनां सङ्ख्या

षट्त्रिंशसङ्ख्यया प्रोक्ता: दृष्टय: पूर्वसूरिभि:।
कान्तादयोऽद्भुतानां स्यु: तत्रादौ रसदृष्टय: ॥

स्निग्धाद्या विस्मितान्तास्तु तथाष्टौ स्थायिभावजा:।
शून्यादयो विकाशान्ता: सञ्चारिण्यस्तु विंशति: ॥

सोमराजदेव:

देवानां भूपतीनां च भूषणानि

चूडामणिश्च मुकुटं मुक्ताहारश्च कूसकम्।
अङ्गदं चापि केयूरमङ्गुलीयकमेव च ॥

भूषणान्येवमादीनि देवानां भूभुजामपि।
यथोचितं तु धार्याणि तत्तद्देशानुसारत: ॥

वेम:

देवादिनटनम्

प्रत्यक्षा येऽभिनेयास्ते भयोद्वेगैस्सविस्मयै:।
स्वभावैश्चेष्टितैर्देवा: प्रणामकरणादिभि: ॥

अप्रत्यक्षा विनिर्देश्या: प्रयोगनिपुणैर्नटै:।
प्रत्यक्षा देवता: साक्षात्पूजोपकरणादिभि: ॥

निर्दिशेदथ वृक्षादीनचलांश्च समुच्छ्रितान्।
ऊर्ध्वप्रसारणाद्बाहोर्दर्शयेल्लोकयुक्तित: ॥

मञ्जुलैरुज्ज्वलैर्वेषैर्निर्निमेषैर्विलोचनै।
मुदितेनापि मनसा दर्शयेद्दिव्ययोषित: ॥

चमूसमूहमम्बोधिविस्तीर्णं वनमेव च।
विक्षिप्ताभ्यां पताकाभ्यां निर्दिशेन्नाट्यनृत्ययो:।
कामेन ग्रहशापाभ्यां ज्वरेणापि च येऽर्दिता: ॥

अशोक:

देवोपहारकम्

अगलकपरावृत्तेरुभयो: पार्श्वयोरपि।
सरलप्रसृतस्याग्रे करस्य लुठति .... ॥

संप्राप्य कूर्परक्षेत्र परे लुठति यत्र तत्।
देवोपहारकं प्रोक्तं तदा नृत्तविचक्षणै: ॥

देशकाकु:

देशस्वभावजा छाया रागे या वर्तते क्वचित्।
सा देशकाकुर्विज्ञेया रागकाकुविचक्षणै: ॥

कुम्भ:

देशछाया

देशच्छायोद्भवो रागो देशच्छायोच्यते बुधै:।

कुम्भ:

देशी

नाट्यमार्गोपाधिभिन्नं द्विधा नृत्यमुदीरितम्।
नृत्तै: क्तप्रत्यये रूपं देशी नृत्यमिहोदितम् ॥

कुम्भ:

देशे देशे नृपादीनां यदाह्लादकरं परम्।
गानं वाद्यं तथा नृत्यं तद्देशीत्युच्यते बुधै: ॥

सङ्गीतनारायण:

जनानां प्रतिदेशं यन्मनोरञ्जनकारकम्।
देशीति कथ्यते सर्वैराचार्यैर्भरतादिभि: ॥

कुम्भ:

देशीकरणोपसंहार:

आचार्यनर्तकग्रन्थसंप्रदायानुसारत:।
षड्विंशत्करणान्येवमुक्तान्युत्प्लुतिपूर्वकम् ॥

अन्येऽपि सन्ति भूयांसो भेदाः करणमार्गगाः
तान्नावोचद्विप्रदासो ग्रन्थविस्तरकारतः ॥

विप्रदासः

देशीनृत्तम्

नृतेः क्तप्रत्यये रूपं देशीनृत्तमिहोदितम् ।

कुम्भः

देशीनृत्यम्

क्तप्रत्ययान्तादुक्तार्थाद्धातोर्निष्पद्यते पुनः ।
नृत्तशब्दो विवक्षायां शोभारूपश्च कर्मणः ।
देशीयमेतदेवोक्तं पण्डितैर्नृत्यवेदिभिः ॥

विप्रदासः

देशीनृत्यविधिः

श्रुतीर्गीतं कलासश्च तालश्चेति चतुष्टयम् ।
यालप्त्यादिकभेदेन देशी नृत्यविधिक्रमः ॥

पृथक्प्रदर्शितः कैश्चित्स एवात्रोपदिश्यते ।
सङ्गप्रवेशे सञ्जाते पार्श्वयोश्चतुरः करान् ॥

अग्रतः षोडश पञ्च नर्तक्यो गायकैस्ततः ।
आलप्तौ क्रियमाणायां नर्तकी वामपाणिना ॥

धृत्वा चेलाञ्चलं दक्षे पताकं दधती करे ।
कलासैर्हावभावाभ्यां युतं भ्रमणमाचरेत् ॥

कुम्भः

देशीपटहः

दक्षिणं वदनं तस्य मितं सप्तभिरङ्गुलैः ।
वामं तु वदनं तस्य भवेत्सार्धषडङ्गुलम् ॥

यदान्तरं पशोश्चर्म जठरं तत्प्रकीर्तितम् ।
उद्दलीसंज्ञकस्तेन वामं वक्त्रं विधीयते ॥

यन्मया मार्गपटहे लक्षणं प्रागुदीरितम् ।
तदशेषं विधातव्यन्तमस्मिन् पटहे बुधैः ॥

कुम्भः

देशीयकरणानि

अन्याङ्गेन समायोगो न कार्यश्च नरैः सदा ।
उच्चैर्देशीयकरणानि मनोहराणि तत्तत्स्वदेशललनालपनेषु चिरम् ।
तेन त्रिनेत्रपरितोषकरेण राज्ञा देशप्रसिद्धकरणानि विनिर्मितानि ॥

कुम्भः

देशीरागाः तल्लक्षणानि च

देशीरागान् प्रवक्ष्यामः पूर्वशास्त्रानुसारतः ।
ते च रागाङ्गभाषाङ्गक्रियाङ्गोपाङ्गसंज्ञकाः ॥

ग्रामरागस्य भाषाङ्गक्रमाच्छायानुकारतः ।
ग्रामाङ्गमथ भाषाङ्गमुपाङ्गं त्वनया भवेत् ॥

तन्त्रीतानक्रियायोगात्क्रियाङ्गं जगदुर्बुधाः ।
पवनाज्जायते नादो नादतः स्वरसम्भवः ॥

स्वरात्सञ्जायते रागः स रागो जनरञ्जकः ।
रञ्जनाद्रागता भाषा रागाङ्गादेरपीष्यते ॥

गीते वाद्ये च नृत्ये च रक्तिः साधारणो गुणः
सा चेदस्ति किमन्येन दूषणेन गुणेन च ॥

हम्मीरः

देशीलक्षणम्—अभिनयः

नाट्ये ह्यभिनयच्छिद्रात्प्रच्छादनफलं हि तत् ।
एतद्देशीति विख्यातं तत्तद्देशजयेच्छया ॥

नृत्तरत्नावली

देशैलालक्षणम्

प्रान्तप्रासात्मका लाटी नानारसविभूषिता ।
वर्जिता गमकप्रासैर्गौडीत्वेकरसा मता ॥

नानाप्रयोगरागांशरसा भावात्स्फुटाङ्किका
भूरिभावरसोत्कर्षा द्राविडी प्रासवर्जिता ॥

मोक्षदेवः

देहजस्वराः

अतिसूक्ष्मश्च सूक्ष्मश्च पुष्टोऽपुष्टस्तथैव च ।
तारश्चेति च विज्ञेयाः पञ्चधा देहजाः स्वराः ॥

सङ्गीतमकरन्दे

दोलम्

यत्रोऽधोर्ध्वो मुखो त्र्यश्रलीलया लुठितः क्रमात् ।
करस्तद्दोलमादिष्टं चालयं प्राक्तैर्बुधैः ॥

दोषाः

प्रोच्यते गायकप्रीत्यै सर्वभूतानुकम्पिना ।
अपथ्यवर्जनाद्दोषाः न स्युः प्रायो नृणां यतः ॥

अतस्तद्वर्जनं पूर्वमुच्यते ऽन्यं ततोऽपि च ।
गायनो वर्जनक्षारं चान्नं पर्युषितं तथा ॥

आरनालं यवान्नं च वटुकं चापि यद्भवेत् ।
गुरुप्रायमिहान्यद्यन्माहिषक्षीरमूषितः ॥

श्लेष्मकारी च यत्प्रायस्तदश्नीयान्न कर्हिचित् ।
प्रत्यूषे मधुना साकं चूर्णमाह्नौषधं लिहेत् ॥

कुम्भः

दोहद्भेदाः

प्राकृते दोहदाख्यः स्यात्तद्भेदाः कीर्तिता नव ।
सारसो भ्रमरो हंसः कुररश्चन्द्रलेखकः ॥

कुञ्जरस्तिलको हंसक्रीडोऽप्यथ मयूरकः ।
त्रयोदश युजि समे मात्रा द्वादश सारसे ।

ऊर्जेऽष्टौ मनवो मात्रा भ्रमरे रवयः समे ।
मात्रा पञ्चदशायुग्मे समे हंसे त्रयोदश ॥

त्रयोदश युजि कलाः कुररे मनवो युजि।
ऊर्जे कलाचन्द्रलेखे तिथयो रवयः समे ॥

ऊर्जेत्रयोदशकलाः कुञ्जरे तिथयः समे ।
मात्राः पञ्चदश युग्मे तिलके मनवः समे

त्रयोदश सामहंसक्रीडे युग्मकलाः कलाः ।
यत्रैषामर्द्धयोरन्ते पञ्चादिलघुभिः शिखा ।
तं शिखा द्विपथं प्राहुर्मयूरमपि सूरयः ॥

मोक्षदेवः

दौहित्रनप्तृहस्तः

मृगशीर्षतिर्यगानि वामे हंसास्यहस्तकः ।
दौहित्रनप्त्रोर्युज्येतेत्यगस्त्येन प्रकीर्तितम् ॥

द्रुता

एतेष्वेव तु भावेषु करुणावेदितेषु च ।
ध्रुवा द्रुता च कर्तव्या करुणे भावसंश्रयाः ॥

नाट्यशास्त्रे

द्वन्द्वभेदाः—तल्लक्षणानि च.

उपवीतं समाश्रित्य द्वादशाङ्गविधानतः ।
यथाङ्गिकसमायुक्तः सोऽयमाहार्य ईरितः ॥

स्ववाचिकं समासाद्य शिरोनेत्रादिभिः क्रमात् ।
स स्यादभिनयो नाम्ना भाविकद्वन्द्वसंज्ञिकः ॥

अनुकृत्य परान् शुद्धगीतवाचिकनर्तनान् ।
संभाषणादिभिर्भावाधिक्यः स्यादनुकारिकः ॥

शृङ्गारशेखरः

द्वात्रिंशत् चारीणां लक्षणानि

बद्धां विधाय चारीं चेदुध्दृत्याङ्घ्रिं च कुञ्चितम् ।
पार्श्वे विनिक्षिपेच्चारी ।अपक्रान्तां तदादिशेत् ॥

नीत्वोपरि स्वपार्श्वेन कुञ्चितं चरणं ततः ।
पार्श्वयोः पातयेद्भूमौ पार्श्वपादा तदोच्यते ॥

कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्योत्प्लुत्य भूमौ निपातिताम् ।
अन्यञ्चिताङ्घ्रिं जघनं पश्चाद्देशे क्षिपेद्यदा ॥

तदा मृगप्लुता ज्ञेया साविर्भूयककर्तृका ।
कुञ्चितोत्क्षिप्तपादस्य जानुस्तत्र समं यदा ॥

न्यस्य तद्यौ कृतोऽन्योऽङ्घ्रिरूर्ध्वं जानुस्तदा भवेत् ।
पृष्ठप्रसारिताङ्घ्रिश्चेदन्योर्वाभिमुखं तलम् ॥

कृत्वा पार्ष्णिं स्वपार्श्वे क्ष्मान्यास्तालाता तदोदिता ।
उत्क्षिप्य कुञ्चितं पादं जङ्घामस्य प्रसार्य च ॥

जान्वन्तो चोरुपर्यन्तामप्रयोगेन तं भुवि ।
चरणं पातयेद्यस्यां सा सूचीति निगद्यते ॥

पश्चान्नीत्वाञ्चितं पादं तस्य पार्ष्ण्या स्फिजं स्पृशेत् ।
तं ततोऽन्वितजङ्घं च भूमावग्रतले न चेत् ॥

निपातयेत्तदा चारी प्रोक्ता नूपुरपादिका ।
पादं कुञ्चितमुद्धृत्य दोलयित्वा च पार्श्वयोः ॥

न्यस्येत् पार्श्वयां स्वपार्श्वे चेद्दोलापादा तदोच्यते ।
नूपुरश्चरणौ न्यस्य पार्ष्णिदेशे निधाय चेत् ॥

स्वदेहक्षेत्राभिमुखं जान्वग्रं तेन वेगतः ।
अग्रे प्रसार्यते चारी दण्डपादा तदोच्यते ॥

पृष्ठतो वलितं स्पृष्ट्वा शिरो भ्रान्त्वा च सर्वतः ।
प्रसृतश्चरणो यत्र विद्युद्भ्रान्ता भवेदसौ ॥

अतिक्रान्तागतं पादं न्यस्तास्योरोर्विवर्तितम् ।
कृत्वा पादान्तरतलभ्रमेण भ्राम्यते तनुः ॥

यत्र सा भ्रमरी चारी हम्मीरेण प्रकीर्तिता ।
अन्योरुमूलक्षेत्रान्तं पादमुत्क्षिप्य कुञ्चितम् ॥

नितम्बाभिमुखी पार्ष्णिः कुर्याज्जानु स्वपार्श्वगम् ।
यत्रोत्तानं पादतलं कटिजानुविवर्तनात् ॥

अनङ्गवासिता सा स्याद्धु जङ्घात्राससूचिका ।
तालत्रयान्तरक्षिप्तं कुञ्चितं पादमानयेत् ॥

पार्श्वान्तरं तु जघनं स्वस्तिकीकृत्य पातयेत् ।
धरण्यां पार्ष्णिभागेन यत्राक्षिप्तामसुं विदुः ॥

विश्लिष्टजङ्घयोः कृत्वा स्वस्तिकं तस्य कुञ्चितम् ।
पादः प्रसारितो वक्रः स्वपार्श्वस्थोऽथ पात्यते ॥

पार्ष्ण्यां पार्ष्ण्यन्तरक्षेत्रे पराविद्धा भवत्यसौ ।
आविद्धा पादमन्योरुप्रदेशस्थास्तु पार्ष्णिकम् ॥

कृत्वोत्प्लुत्य भ्रमरकं दत्वा यत्र निपातयेत् ।
तथान्यं पादमुद्धृत्य सोद्धृत्ताशेषरूपिणी ॥

ललितां च क्रियासाध्याश्चार्यो युद्धनियुद्धयोः ।
नृत्ये नाट्यगतौ चैताः प्रयोक्तव्या मनीषिभिः ॥

प्रधानं यो यदा यत्र हस्तः पादोऽथवा भवेत् ।
साग्रे तदनुगोऽन्यः स्यात् साम्ये तु समकालता ॥

यतः पादस्ततो हस्तः यतो हस्तस्ततस्त्रिकम् ।
चरणानुचराण्याहुरङ्गोपाङ्गानि सूरयः ॥

हम्मीरः

द्वादशपदानान्द्युदाहरणम्

पदैर्द्वादशभिर्यस्यान्नान्दीं तामपि वर्णये ।
करेण नीवीं वदनेन लज्जामंसेन धम्मिल्लभवं वहन्ती ।
रतावसाने नवकेलितल्पादुत्थिता पातु पिनाकिकान्ता ॥

अत्रापि वृत्ते शुद्धेऽपि पूर्ववद्योजना भवेत् ।
नान्दीसमाप्तौ गायन्ति ध्रुवां नैष्कामिकीं ततः ॥

विप्रदासः

द्वादशवर्णैला.

वर्णानां नियमादेव वर्णैला परिकीर्त्यते ।
लक्ष्म नामानि तासां च क्रमेण ब्रूमहेऽधुना ॥

षडक्षरादिषु पादेष्वेकैकाक्षरवृद्धितः ।
वर्णैला द्वादशाप्यत्र यावत्सप्तदशाक्षरम् ॥

आद्या मधुकरी ज्ञेया द्वितीया सुस्वरा मता ।
तृतीया करिणा प्रोक्ता चतुर्थी सुरसा ततः ॥

प्रभञ्जनी पञ्चमी स्यात्षष्ठी मदनवत्यथ ।
सप्तमी शशिनी ज्ञेया प्रभावत्यष्टमी तथा ॥

नवमी मालती प्रोक्ता दशमी ललिता मता ।
एकादशी भोगवती परा कुसुमवत्यपि ।
[illegible] च बहवो भेदाः सन्ति ते नात्र कीर्तिताः ॥

मोक्षदेवः

द्वितीयकलासः

त्रिपताकौ करौ कृत्वा विषयासनमास्थिता ।
मण्डिकौ चरणौ कृत्वा यथालास्यं पदे पदे ।
नयन्तीह न कौचित्रं सन्दंशमथ तन्वती ॥

पश्यन्ती पार्श्वयोरेव चकितेव यदा नटी ।
कुरुते नृत्यमेषा सा बकभेदो द्वितीयकः ॥

कुम्भः

द्वितीयपताकम्

अर्धचन्द्रं करं कृत्वा दक्षिणं तस्य संमुखम् ।
आनीय कार्मुकाकारं जानु कुर्याद्द्वितीयके ॥

कुम्भ

द्वितीययौवनलक्षणम्

पीनोरु जघनं पीनं कठिनोरुघनस्तनम् ।
जीवितं मन्मथस्योक्तं द्वितीये यौवनं बुधैः ॥

हम्मीरः

द्वितीयहंसः

मुकुलं हस्तमारभ्य पादाभ्यां पृष्ठतो व्रजेत् ।
विचित्रलास्यभेदज्ञा हंसीवासौ द्वितीयकः ॥

कुम्भः

द्विमूढकलक्षणम् (लास्यः)

मुखप्रतिमुखोपेतं चतुरश्रपदक्रमम् ।
श्लिष्टभावरसं यत्तद्वैचित्र्यार्थं द्विमूढकम् ॥

नृत्तरत्नावली

द्विशिखरः

शिखरं द्वन्द्वसंयोगात्करयोर्द्विशिखरो मतः ।
हृदये तस्य विन्यासो विहितः पूर्वसूरिभिः ॥

संगीतमुक्तावली देवेन्द्रकृता

द्विशिखरः

श्लिष्टौ मिथश्चेच्छिखरौ करौ द्विशिखरस्तदा ।
शयनार्थेऽङ्गुलिस्फोटे नास्तीति कथनेऽपि च ।

कुम्भः

ध

धनुराकर्षणम्

स्वस्तिकीकृतयोः पाण्योर्वेगात्तिर्यक्च सर्वतः (?) ।
पार्श्वेऽथैककरो कस्मान्विवर्त्ती यदि कर्णगः ।
धनुराकर्षणं प्रोक्तं तथात्वन्वर्थनामकम् ॥

धनुर्वल्लीविनामकम्

कृत्वोर्ध्वाधोमुखौ हस्तौ विलासात्क्रमतो यदि
मण्डनाक्रांतिसंक्रान्तौ ततस्तावेव पूर्ववत्।
शीर्षदेशे कटीदेशे पार्श्वयोर्नेति संयुतौ ॥
स्यातां तत्र...

धातुः

धातुः प्रबन्धावयवः स चतुर्धा प्रकीर्तितः।
निबद्धस्यादिमो भाग उद्ग्राह इति कीर्तितः ॥

आदावुद्गृह्यते येन सोच्य उद्ग्राहसंज्ञकः।
द्वितीयभागो मेलाप उद्ग्राहध्रुवमेलनात् ॥

ध्रुवत्वाद्ध्रुवसंज्ञस्तु तृतीयो भाग उच्यते।
आभोगस्त्वन्तिमो भागो गीतपूर्णत्वसूचकः ॥
ध्रुवाभागान्तरे जातो धातुरन्योऽन्तरामिधः।
स तु सालगसूडस्थरूपकेष्वेव दृश्यते ॥

वातपित्तकफा देहधारणाद्धातवो यथा।
एवमेते प्रबन्धस्य धातवो देहधारणात् ॥

एष धातुस्सर्वदेहव्यापकोऽङ्गविलक्षणः।
अङ्गानामेकदेशत्वं प्रसिद्धं दृश्यते यतः ॥

स द्विधातुस्त्रिधातुश्च चतुर्धातुरिति त्रिधा।
आभोगमेलापकयोः कचित्कचिदभूवतः ॥

षडङ्गानि प्रबन्धस्य स्वरश्च विरुदं पदम्।
तेन्नकः पाटतालौ च पुंसो नेत्रादिकाङ्गवत् ॥

तत्र तेनपदे स्तः पाट बिरुदेकरौ (?)।
कराभ्यामुद्भवात्कार्ये कारणत्वोपचारतः ॥

प्रबन्धगतिहेतुत्वात्पादे तालस्वरौ मतौ।
सरिगाद्याः सप्तवर्णाः षड्जादिध्वनिवाचकाः ॥

स्वराभिव्यक्तिसंयुक्ताः स्वरास्तत्र प्रकीर्तिताः।
संबध्यन्तपदैरेव नेतुर्यदुपबध्यते ॥

वर्णनं धैर्यशौर्यादेर्बिरुदं नाम तन्मतम्।
क्रियाकारकसंबन्धरूपतो यन्निबध्यते ॥

वर्णनं धैर्यशौर्यादि तदेवात्र पदं स्मृतम्।
अतो न संकराशंका विरुदस्य पदस्य च ॥

तेन्नवो नामतो नेति शब्दस्य विकृतिर्भवेत्।
विकृतत्वं च भाण्डीरभाषयास्य समागतम्।
सोऽयं तेनेति शब्दश्च तच्छब्दोपनिबन्धकः ॥

तुलजः

धातुमाने फलः

अथानक्षरताले तु प्रवृत्ते गीतमानतः।
संदंशनपताकाभ्यां नर्तकीनृत्यमाचरेत् ॥

ध्रुवे नृत्ये यथौचित्यं षट् चत्वारोऽथ पञ्च वा।
धातुद्वये द्विताली स्यात्कलासो हस्तकस्तथा ॥

स्वेच्छया तु प्रकर्तव्य इति गीतविदो विदुः।
षडुक्ता मण्ठका यत्र त्रिताली तेषु संमिता ॥

कुम्भः

धृष्टः (नायकः)

अत्यर्थभाषी दुश्चेष्टस्तार्जितोऽपि न सीदति।
व्यक्तापराधचेष्टो यः स धृष्ट इति कीर्तितः ॥

शुभङ्करः

धैर्यम्—(पौरुषः)

सर्वात्मनाप्युपक्रान्तनिर्वाहः स्थैर्यमुच्यते।

वेमभूपालः

ध्यानस्य मुख्यता

ध्यानं विना रागसमूहमेतं गायन्ति रागे निपुणा जना ये।
सङ्गीतशास्त्रोक्तफलानि रागास्तेभ्यः प्रयच्छन्ति कदापि नैव ॥

कुम्भः

ध्रुवः

ध्रुवत्वेन प्रबन्धेषु सम्भवात् ध्रुव उच्यते।

सोमराजदेवः

ध्रुवः—तालः

लघुरेको द्रुतं त्वेकं लघुद्वन्द्वं चतुर्दश।
मात्रा यत्र प्रयुज्यन्ते चतुरश्रध्रुवस्स्मृतः ॥

भरतकल्पलता

ध्रुवकलक्षणम्

उत्तमः षट्पदः प्रोक्तो मध्यमः पञ्चभिस्तथा।
कनिष्ठस्तु चतुर्भिः स्यादेवं स्युर्ध्रुवकास्त्रिधा ॥

एकधातुर्द्विखण्डः स्याद्यत्रोद्ग्राहस्ततः परम्।
यं किञ्चिदुक्तं ... स्यात्खण्डे गमकशोभनम् ॥

ततो द्विखण्ड आभोगस्त्रयस्तस्य च खण्डकम्।
उत्संगमकमुक्तं वै नेव स्वाम्याकृतं च यत् ॥

उद्ग्राहस्याद्यखण्डे च न्यासः स ध्रुवको मतः।
एवं हि षट्पदः प्रोक्तमुत्तमो ध्रुवको बुधैः ॥

पञ्चपादस्य तूद्ग्राहे पदयुग्मं प्रशस्यते ।
तृतीयं चोपखण्डं स्याद्दिरभ्यस्तमिदं त्रयम् ॥
आभोगश्चैकखण्डं स्याद्द्वितीयं चोपखण्डकम् ।
तुल्यनामाङ्कितं चैतदिति मध्यमलक्षणम् ॥

गान्धर्ववेदे

ध्रुवभेदः

एकादशाक्षरात्पादादेकैकाक्षरवर्धितैः ।
खण्डैर्ध्रुवा षोडश स्युः षड्विंशत्यक्षरावधिः ।
रसतालादिवर्णैश्च ध्रुवाणां लक्षणं शुभम् ॥

गान्धर्ववेदे

जयन्तादिक उत्साहो नन्दनश्चन्द्रशेखरः ।
कामोदो विजयाख्यश्च कन्दर्पो जयमङ्गलः
अष्टौ ध्रुवाः समाख्याताः राज्ञे च परिगीयते ''

हम्मीरः

नाट्यवस्तूपयोगिन्यो ध्रुवाः पञ्च प्रकीर्तिताः ।
प्रावेशिकी तु तत्राद्या द्वितीयाक्षेपिका मता ॥
प्रासादिका तृतीयान्या ध्रुवा तुर्यान्तरा भवेत् ।
नैष्क्रामिका पञ्चमी स्यादासां लक्ष्मोच्यते क्रमात् ॥
प्रवेशसूचनीया तु पात्राणामर्थयोगतः ।
नानाभावरसोपेता सा स्यात्प्रावेशिकी ध्रुवा ॥
प्रक्रान्तं वाद्यमुल्लङ्घ्य गीयते यद्द्रुते लये ।
प्रस्तुतार्थसमाक्षेपात् ज्ञेया साक्षेपकी ध्रुवा ॥
अर्थाक्षेपवशाद्या च रसान्तरमुपेयुषी ।
रङ्गप्रसादं कुरुते सा स्यात् प्रासादकी ध्रुवा ॥
प्रयोगगतदोषाणां प्रच्छादनपटीयसी ।
विच्छेदेऽवान्तरार्थस्य तत्सन्धानविधायिनी ।
मध्ये मध्ये प्रयुज्या या सा विज्ञेयान्तरा ध्रुवा ॥

वेमभूपालः

ध्रुवा

चतुर्भिश्चरणैः प्रोक्ता ध्रुवा प्रागुक्ततालयुक् ॥

यथा

गङ्गातरङ्गपरिधौतजटं गौरीकुचद्वयनिषिक्तकरम् ।
देवेन्द्रमुख्यसुरपूज्यपदं वन्दामहे शिवममेयपदम् ॥

कुम्भः

अलङ्कारा लयवर्णा यतयः पाणयस्तथा ।
अपरस्परसंबद्धा यतस्तस्माद् ध्रुवा मता ॥

वेमभूपालः

ध्रुवाः

ध्रुवास्तु पञ्च विज्ञेयाः नानावृत्तसमुद्भवाः ।
यथास्थानरसोपेता ह्युत्तमाधममध्यमाः ॥
कनीयसीग्रहा काचित्सन्निपातग्रहापरा ।
तथाकाशग्रहाकाचित् त्रिविधातु ध्रुवा स्मृता ॥
प्रावेशिकी तु प्रथमा द्वितीया क्षेपिकी स्मृता ।
प्रासादिकी तृतीया च चतुर्थी चान्तरा स्मृता ॥
नैष्क्रामिकी च विज्ञेया पञ्चमी वृत्तकर्मणि ।
आसामेव प्रवक्ष्यामि छन्दोवृत्तसमन्वितम् ॥

नाट्यशास्त्रे

ध्रुवाङ्गानि

मुखं प्रतिमुखं चैव वैहायसकमेव तु ।
स्थितप्रवृत्ते वज्रं च सन्धिस्संहरणं तथा ॥
प्रस्तारा माषघातः स्यादुपावर्तनमेव च ।
उपाधातः प्रवेणी च चतुरश्रं सशीर्षकम् ॥
सम्पिष्टमन्ताहरणं माहाजनिकमेव च ।
ध्रुवाणामङ्गसंज्ञानि पञ्चानामपि नित्यशः ॥

नाट्यशास्त्रे

ध्रुवाणां विनियोगः

अपकृष्टा ध्रुवा बद्धे निरुद्धे पतिते तथा
व्याधिते सादितारा च प्रयोज्या करुणाश्रया ॥
अपविद्धे तथौत्सुक्ये विषादे परिदेविते ।
श्रमे दैन्ये च चिन्तायां दुःखे प्रत्यक्षजे तथा ॥
स्थिता ध्रुवा प्रयोक्तव्या नाट्यलक्षणवेदिभिः ।
आश्चर्यदर्शने रोषे विषादे संभ्रमे तथा ॥
उत्पातविस्मये चैव प्रत्यक्षावेदने तथा ।
वीरे भयानके रौद्रे कुर्याद्द्रुतलया ध्रुवा ।

वेमभूपालः

ध्रुवालक्षणम्

यथाङ्गैः करणादिभ्यो न भिन्नं सदिदं पुनः
धत्ते तैरेवाङ्गभावं प्रत्याहारादिभिस्तथा ॥

अङ्गैरङ्गा पूर्वरङ्गस्तेभ्यो भिन्नोऽपि गम्यताम् ।
अर्थापत्त्याः प्रयोगो वा प्रधानत्वेन योज्यताम् ॥

प्रत्याहारादिकं याता प्राच्योदीच्यां गतां तदा ।
आश्रावणादिकं मार्गासारिता भागबद्धकम् ॥

देवस्तुत्यर्थमपदं पदबद्धमिति द्विधा ।
अपदं तत्र निर्गीतं पतबद्धं तु गीयते ॥

बहिर्गीतमितीदं तु सर्वदेवप्रियावहम् ।
पदबद्धं प्रयुञ्जीत तस्मादाश्रावणादिकम् ॥

क्रमारूढैरक्षरैः स्यात्पदबन्धः स च क्रमः ।
गुरुलघ्वादिभावेन तत्र तत्राभिधास्यते ॥

पदात्मैषां प्रयोगेऽसौ ध्रुवेति व्यपदिश्यते ।
अत्र वर्णा ह्यलङ्कारा लयाः पाताश्च पाणयः ॥

ध्रुवमन्योन्यसम्बद्धा यस्मात्तस्माद्ध्रुवा इमे ।
अङ्गस्य च प्रयोगस्य ध्रुवा यश्च विवक्षया ॥

लिङ्गलयेण निर्देशस्तत्र तत्र भविष्यति ।
उद्दिष्टानामथाङ्गानां लक्षणं संप्रचक्ष्महे ॥

विप्रदासः

ध्रुवा या सौरसेन्यादिभाषाणां नियमश्च यः ।
छन्दसां नियमस्तद्वदौपम्यार्थपरिग्रहः ॥

वेमभूपालः

ध्रुवाविधानम्

तस्य प्रागभिहितं तु लक्ष्यसंज्ञा परीक्ष्यते ।
मार्गदेशीविभेदेन सा द्विधा गदिता बुधैः ॥

द्विकमाद्यं मार्गसंज्ञं परदेशीति कीर्तितम् ।
निःशब्दा शब्दसंयुक्ता तत्राद्यस्य क्रिया द्विधा ॥

आवापश्चाथ निःक्रामो विक्षेपश्च प्रवेशनम् ।
इमाः कलाश्चतस्रश्च निःशब्दा इति कीर्तिता ॥

ध्रुवः शम्या तथा तालः सन्निपात इमाः कलाः ।
सशब्दाः पातसंज्ञाश्च चतस्रः परिकीर्तिताः ॥

ध्रुवादीनां चतुर्णां तु नित्या पाताभिधा मता ।
पाक्षिकी तु कलासंज्ञा क्रमादेषां विविच्यते ॥

पातानां पूर्वमुद्देशो युज्यतैककलत्वतः ।
ततो द्विकलिकावर्हौ निःक्रामाख्यप्रवेशकौ ॥

तत आवापविक्षेपौ चतुःकलतयोचितौ ।
सत्यप्येवं परादृष्टसाधनत्वाद्विदां वरैः ॥

चतुःकलादेः प्रथममुद्देश्यत्वं समीरितम् ।
मद्रकाण्यन्तरत्वादौ निरदिक्षन् महामुनिः ॥

अतो प्रधानभागेषु द्विकलादिविधाविह ।
निःशब्दाः पूर्वमुद्दिष्टाः पातास्तु तदनन्तरम् ॥

सर्वपातानुगामित्वात् तत्र स्यात्प्रथमं ध्रुवः ।
शम्यादक्षिणहस्तस्य प्रयोगस्तदनन्तरम् ॥

तदनन्तरतस्तालो ततो वामकरोद्भवः ।
तथोभयकरोत्पाद्यः सन्निपातस्ततो भवेत् ॥

उत्तानस्य करस्यास्यादावापोऽङ्गुलिकुंचनात् ।
निःक्रामोऽधस्तलस्य स्यादङ्गुलीनां प्रसारणात् ॥

विक्षेपः पार्श्वतः क्षेपात् पाणेरुत्तानितस्य तु ।
प्रसारिताङ्गुलीकस्य निर्दिष्टः पृथिवीभुजा ॥

पाणेरधस्तलस्य स्यात् प्रवेशोङ्गुलिकुंचनात् ।
त्रयोरेकतरस्यात्र छोटिकाशब्दपूर्वकम् ॥

पाणेः संपातनादुक्तो ध्रुवो विश्लेषवर्जितः ।
गातुः पापस्य शमनात् शम्या दक्षिणपाणिना ॥

वामपाणितलाघाताद्रक्तप्रत्यर्थिघातिना ।
प्रतिष्ठार्थतया धातोरदृष्टस्थापकत्वतः ॥

तद्विपर्ययतस्तालं तालवित्कीर्तिनोदितम् ।
सन्निपातो मिथः सम्यक् पाणिद्वयनिपातनात् ॥

... ... कलायाः अपरो कलः ।
द्विकलत्वविधौ साङ्गैर्नि काम इति कीर्तितः ॥

यदा पूर्व ... ... कला ।
तदा विक्षेपसंज्ञा स्यात्तथाभिनययोगतः ॥

तत्र चेत्पूर्वपातं तं त्यक्त्वा......गेद्वितीयत्र
द्वितीयास्या संप्रवेशे प्रवेशाख्या कला भवेत् ॥

अनेनैव विधानेन देशीतालेषु जानता ।
कलापातविधिर्ज्ञेयो मिश्रवान्मिश्रितः क्वचित् ॥

यतो विधीयते तालो बुधैरेष चतुःकलः ।
तदैको गुरुरस्यैव विधातव्यश्चतुःकलः ॥

अस्मादेवात्र विज्ञेयः पादभागश्चतुःकलाः ।
मुख्यत्वमतरग्वाचावापस्यैव निगद्यते ॥

केचिच्छम्यादिशब्देन छोटिकामाहुरञ्जसा ।
तावान् किं तन्मते पातोऽथवा पातद्वयं भवेत् ॥

पातैक्ये चित्रमार्गेऽस्य द्विमात्रासंभवो भवेत् ।
पातद्वये विरुध्येत लक्ष्यमस्य विपश्चितः ॥

तथाहि शम्यायुक्तायां गीतोपाते द्विमात्रके ।
गीतसाम्यं न भज्येत कथं तत्तेन कथ्यताम् ॥

तृतीयपक्षाङ्गीकारे शम्यादेर्ध्रुवपालता ।
नैवमेको भवेन्मात्रा ध्रुवे शम्यादिके पुनः ॥

मात्राद्वयं कथं ततो नैवमित्यपि सुन्दरम् ।
दृत्तो यथाक्षरे चच्चत्पुटे लघ्वंशगोचरः ॥

शम्यादिर्मात्रिको दृष्टः ध्रुवोऽप्येककले तथा ।
उपोहने मद्रकादौ द्विमात्रः सद्भिरिष्यते ॥

अथानियतपातोऽत्र ध्रुवः शम्यादिनो तथा ।
तर्हि ध्रुवो किं न भवेत् शम्या वातन्तरग्व वा ॥

वृत्तिदक्षिणयोर्यद्वद्य वा ध्रुव इष्यते ।
सर्पिण्योर्मध्यमध्ये च छोटिका न तदामता ॥

हस्तपातो व्यवहितः शम्यादिस्तु यथास्थितः ।
पातस्य वक्तुं प्राधान्यं शम्यादौ तु लिलिक्ष्यते ॥

छोटिकां भरताचार्या न समस्मरदाप्युत ।
यतो दक्षिणहस्तस्य पातः शम्येति कीर्तितम् ॥

चतुर्विधस्य पातस्य सशब्दत्वं यदा दिशेत् ।
तेनैवोदाहृता सम्यक् शम्यादीनां सशब्दता ॥

अन्यथा पातमेवैषामभ्यधात्र सशब्दताम् ।
ब्रुवाण ... ... यदोच्येत मार्गयोर्ध्रुवचित्रयोः ॥

शम्यादिकाः प्रयुज्यन्ते तदा नियतहस्ततः ।
ध्रुवो नियतहस्तः स्यादित्येषा ...... कधी ॥

वृत्तिदक्षिणयोः कैश्चिच्चतुरस्ते यथाक्षरे ।
सर्पिण्याद्याः समादिष्टाः शम्यादिष्वपि तन्मते ॥

ध्रुवस्तेभ्यो भवेद्ब्रूहि कथं पार्थक्यमर्हति ।
नैव शम्यादयो यस्माच्चतुरस्रादिगामिधः ॥

ध्रुवः शम्याद्यनुगतः स्वातन्त्र्येण विवक्षितः ।
कलामानमिह ज्ञेयं मार्गभेदवशाद्बुधैः ॥

एकमत्र कला ज्ञेयो ध्रुवे चित्रादिके पुनः ।
तत्कान्तमानकलनात् कलाभिद्भिः कलोदिता ॥

मार्गत्रितयहेतुत्वान्मार्गता ध्रुवगामिनी ।
ततोऽन्येषु ध्रुवकला निर्गच्छन्ति विशंति च ॥

अतश्चित्रादिकानां तु लयाणां मार्गता मता ।
दृश्यन्ते वार्तिके मार्गे चतस्रो ध्रुवगाः कलाः ॥

विशंस्यो दक्षिणत्वेन चित्रस्तु द्विकलस्ततः ।
मात्रादीनां लक्षणन्तु प्रोक्तं लक्ष्यपराक्षणे ॥

उत्तरोत्तरतो मार्गत्रितये द्विगुणाः कलाः ।
अष्टानां तत्र मात्राणां नामानि व्याहरामहे ॥

ध्रुवका सर्पिणी कृष्या पद्मिनी च विसर्जिता ।
उत्क्षिप्ताख्या पताका च पतिता चाष्टमी मता ॥

छोटिकाशब्दपूर्वं तु पात आसां प्रकीर्तितः ।
अतः प्रयोगमासां तु ध्रुवपातानुगं विदुः ॥

नावापादिषु तेनेमा प्रयोज्याः स्युः कथं च न ।
अथासां लक्षणं वच्मि पूर्वशास्त्रानुसारतः ॥

करपातात् ध्रुवो ज्ञेयो वामगा सर्पिणी मता ।
दक्षिणे गमनात्कृष्या स्यादधोगा तु पद्मिनी ॥

विसर्जिता बहिःपाता विक्षिप्तांगुलिकुञ्चनात् ।
ऊर्ध्वगात्पताका स्यात्पतितान्वर्थसंज्ञया ॥

आसारिते मुखाद्यङ्गे ध्रुवपाताङ्किते बुधैः ।
आवापादिक्रियाद्ये ध्रुवकाद्याः समीरिताः ॥

सम्यगेतासु मात्रासु प्रयुक्तासु नियोगतः ।
अघ संघविनाशः स्यादाचार्यस्यानुशासनात् ॥

ध्रुवकापतिते स्यातां चित्रे मार्गे तु वार्तिके ।
ध्रुवकासर्पिणीतद्वत्पताका पतितेति च ॥

चतस्रो मातृका ज्ञेयाः क्रमादष्टौ च दक्षिणे ।
चित्रशब्देन केचित्तु चतुरस्रं यथाक्षरम् ॥

केचिद्गुरुकृतकलं केचित्कालं तु तन्मितम् ।
प्राहुर्गीतिपरिच्छेद्यं नाद्यस्तत्र यतः स्मृतः ॥

लघौ प्लुते द्विमात्रत्वाभावश्चित्रविरोधकृत् ।
द्विमात्रत्वात्स्वभावेन गुरुश्चापि विचित्रता ॥

चित्रस्यैव परिच्छेदात् तृतीयस्य कथा वृथा ।
स्वभावात् गुरवो लोके द्विद्विमात्रास्तथा सति ॥

चित्रमार्गे द्विमात्रत्वं सुवचं न कथं च न ।
मार्गो नाम कलामानभेद इत्याद्यसंकथा ॥

मार्गशब्दः क्रियावाच्यः प्रसिद्धो लोकवेदयोः
तथाहि लौकिको मार्गो वैदिकोऽयमिति प्रथा ॥

अत आवापशम्यादेर्या क्रिया कुञ्चनादिका ।
सैवोक्ता मार्गशब्देन मूलभूते ध्रुवे ततः ॥

मार्गे कलैकिकामात्रा ममेवद्विगुणीकृते ।
चित्रयन् चित्र इत्युक्तस्तामेव ध्रुवजां कलाम् ॥

चतुर्गुणां वार्तयैव कुर्वन् वार्तिक उच्यते।
एकस्यैव लघोर्यत्र चतुर्मात्रत्वकीर्तनम्॥

सावतैव यतो लोका लघुगुर्वादिकानि च।
प्रयुंजते नवावर्णान् चतुरालोकमानृकान्॥

सैवेकल ध्रुवकला दक्षिणेऽष्टगुणा भवेत्।
यतो दक्षिणमार्गस्य प्राप्तिर्लोके क्रियापद्य॥

अतो न दक्षिणे मार्गे कलावृद्धिरतोधिका।
कैश्चित् कालः परिमितो मार्गशब्देन गीयते॥

यथा चित्रे भवेत्कालो निमेषैर्दशभिर्मतः।
विंशत्या वार्तिके तैश्च द्विगुणैर्दक्षिणे भवेत्॥

ध्रुवो ध्रुवतयैव स्यादेकमात्रक एव सः।
केचित्सर्वलघुं तालं न किंचिदिह मन्यते॥

लघ्वभावादिके मार्गाः भजन्त कलरूपताम्।
नैवं चचत्पुटाद्यास्तु सर्वे स्युर्लघवस्तदा॥

गुर्वाद्या द्विकलाधाने विश्लेष्यन्ते यदा बुधः।
नोचेदेवं चित्रलक्ष्म सर्वगेषु वृथा भवेत्॥

चतुरश्रे लघुगुरुप्लुतात्मनि यथाक्षरे।
चित्रमानं स्मृतं तज्ज्ञैः कलोधापेक्षयैवहि॥

द्विमात्रादिकलासाक्षान्न सर्वत्र समीक्षते।
अतः कलापातमार्गलक्षणं कीर्तितं मया॥

इति कलापातमार्गः

यः कालो वर्तते मध्ये कलयोर्लय एव सः।
लीङ् धातोः श्लेषणार्थत्वादिह लघ्वन्तरेण यः॥

आश्लेषो लयनात्सोऽत्र लयशब्देन गीयते।
ते लयास्त्रिविधा ज्ञेया द्रुतमध्यविलंबिताः॥

आदौ प्रयुज्य लघ्वाद्यमध्यं चेत्तत्परं द्रुते।
विश्रम्य प्रविशेल्लघ्वन्तरे द्रुतलयस्तदा॥

एवं विश्रान्तिरत्र स्यात् ध्रुवमात्रैव केवला।
मध्योऽध्यर्धनत्रो विश्रांत्या संमतो मतः॥

विलम्बिते तु विश्रान्तिः सार्धमात्राद्वये भवेत्।
अर्धमात्रा कृतावत्र मात्रा ज्ञेया चतुर्लघु॥

तामर्धीकृत्य विश्रान्तिः कर्तव्या पञ्चमे लघौ।
गीतादिविषये लक्ष्यं सर्वत्रेतल्लयस्य हि॥

स्वरयोर्वर्णयोर्वापि मध्यकालो लयः स्मृतः।
अधुना क्रमतो वक्ष्ये लयानेतान् प्रयोगतः॥

लयः सोऽत्र द्रुतो ज्ञेयो यत्र तालान्तरं ततः।
गाता प्रयोक्तुं शक्नोति क्षिप्रत्वेन न कर्हिचित्॥

समध्यमो लयो यत्र गीतं द्रुतलयं परैः।
द्विर्गीयते यदेवात्र तत्सकृद् गीयते स्फुटम्॥

यन्मध्येन लयेनात्र द्विर्गीतं सकृदेवतत्।
चेद्गीयते तदा प्राह विलंबितलयं नृपः॥

चित्रवार्तिकदक्षेषु मार्गेषु क्रमतो लयान्।
द्रुतमध्यविलंबाख्यान् दंतिलप्रमुखा जगुः॥

एवं कश्चित् ध्रुवे मार्गे न लयस्तन्मते भवेत्।
गान्धर्वसंग्रहान्मार्गो ध्रुवो नास्तीति चेन्न तत्॥

तदभावे कथं गेयं लघ्वष्टकपरिष्कृतम्।
मन्द्रकं ह्येककलिकं देशीताला अथ स्फुटम्॥

गीयन्ते सर्वलघवस्तस्मादेषोऽस्ति गम्यते।
तत् सद्भावाल्लयोऽप्यत्र कश्चिद्भवति निश्चितः॥

वर्णे पदे तथा वाक्ये लयस्त्रिविधमिष्यते।
परस्परं यदैतानि प्रोच्यन्ते कालसाम्यतः॥

तदेतेषु त्रिधा ज्ञेयो लयोन्तय विचक्षणैः।
भो भो रे रे विह ज्ञेयो लयोऽक्षरगतो बुधैः॥

रामचन्द्रपदांभोजमित्यादिपदसंचयः।
मुरारिचरणाम्भोजं व्रजेऽहं सततं शुभम्॥

इत्यादि वाक्यगो ज्ञेयो राजराजोपदेशतः। इति लयाः
नृत्यंगकर्मणां स्थायिमुखानां गीतिगामिनाम्॥

तद्वद्यादीनां च पादानां वाद्यसंगतिचारिणाम्।
लयस्य किंचित्कालात्तु वृत्तौ नियमनं यतिः॥

समा श्रोतोगता गोपुच्छिकेत्येषा त्रिधा मता।
प्रति स्वसा ... ... तल्लयसमागतात्॥

आदिमध्यं गतो यस्मादेक एव लयो भवेत्।
लयसाम्येन सर्वत्र समेरा ... ... शरिता॥

स्रोतोगता यतिर्यत्र लयव्युत्क्रमतः क्रमात्।
द्रुतस्थाने यदा मध्यो लयोऽस्यां दृश्यते पुनः॥

तदा भेदो द्वितीयोऽस्या भुवोर्भेत्रा निगद्यते।
क्रमात्स्रोतो यदा गच्छेदुन्नतत्वं द्रुतं चलन्॥

तद्वदेषापि विज्ञेया द्रुतयोगाद्विलम्बितम्।
व्रजन्ती क्रमतो लोके स्यातां स्रोतोगता बुधैः॥

आदौ मध्यलयेनोते तृतीयाख्या विधा भवेत् ।
यदा श्रोतोगता तज्ज्ञैर्विपर्यासो द्विरुच्यते ॥

तदासौ त्रिविधो ज्ञेयो गोपुच्छाख्या यतिर्बुधैः ।
विलम्बितद्रुताभ्यां सा चतुर्धापि परैः स्मृता ॥

सा रक्तिभावाद्गीतज्ञैरुपेक्षापक्ष ईरिता ।
लघुद्वयाल्लघोः पूर्ति दृष्ट्वा कैश्चिदिहेरितम् ॥

यत्योर्लयद्वयं तत्र मनोराज्यविजृंभितम् । इति यतिः ।
गीतादिमानं वितथत्तालौ लौकिकतामियात् ॥

स एवात्र लयो नाम यत्तस्वविन्नतामितः ।
आवापादिक्रियस्तालो गान्धर्वैर्यस्तु कीर्तितः ॥

गीतादिकं परिछिन्दन् स तालः काल एव हि ।
सर्पिण्यादिक्रियायोगो गान्धर्वे यस्तु कीर्तितः ॥

रक्तिमाधुर्यविरहात् सोऽदृष्टः फलदः परः ।
लौकिके तु पुनर्गीते दृष्टादृष्टफलप्रदे ॥

श्रोतृचित्तप्रसन्नार्थं ध्रुवपातादिका क्रिया ।
चतुरस्रस्तथा त्र्यस्रो द्वौ तालौ मुनिनोदितौ ॥

तत्र चच्चत्पुटस्यैव गीतसर्वस्वभूमिषु ।
प्रयोगो जातिषु प्रायो बाहुल्येन यदीक्ष्यते ॥

तथोत्तमानां पात्राणां प्रवेशो विधिरीक्ष्यते ।
तत्रायं पूजितप्रायमाचार्याणां श्रितो मतात् ॥

न तु चाचपुटो यस्मादधमानामयं मतः ।
पुरा प्रसन्नवदनः पञ्चवक्त्रः कदाचन ॥

चतुर्भिर्वदनैर्वर्णान् चतुरः समुदीर्य च ।
चच्चत्पुट इमान् पश्चात् विभ्रान्तः पार्वतीपतिः ॥

ततोऽयं सर्वलोकेषु पूज्यतामगमत् सदा ।
पञ्चवक्त्रस्य तुष्ट्यर्थं पञ्चवक्त्रविनिर्गताः ।
पञ्चतालाः समुद्दिष्टा मार्गे सन्मार्गदर्शिना ॥

कुम्भः

ध्वन्युपशान्तिः

येपूपशान्तिः क्रियते कृत्वा तीव्रतरं ध्वनिम्
रागप्रयोगतत्त्वज्ञः विद्यादुपशमस्य तत् ॥

कुम्भः

न

नटः

अभिनेयार्थतादात्म्यपटुः स्फुटतरो नटः ।
पदार्थाभिनयान् चित्तं व्यञ्जयन् स्यात्तदग्रतः ॥

रसाभिधायकं नाटयशब्दे नाट्येऽपि वृत्तितः ।
लक्षणाया वर्तमानमुभयं दर्शयन् स्फुटम् ॥

तथा च नृत्यशब्दार्थमुभयानुग्रहणं वदन् ।
नृत्ते चाभिनये साक्षाद्वक्ति लक्षणयान्वयम् ॥

नाट्येनाभिनयं नृत्यशब्देन च रसं पुनः ।
वृत्त्या लक्षणया साक्षादुभयंदर्शयत्पदम् ॥

करणाङ्गहारनिचयैर्नृत्तमत्रोपदर्शयन् ।
रसरभ्ये नडे वास्य विकलस्य जीहीर्षया ॥

स्वात्मानं तन्मयं कुर्वन्निव रङ्गमुपाश्रयेत् ।
ततः कृतपविन्यासाद्रङ्गप्रणयपेशलम् ॥

कुम्भः

नटलक्षणम्

चतुर्धाभिनयाभिज्ञो नटो भाषाविभेदवित् ।

हम्मीरः

नटीनां हस्तव्यापाराः

पताकाद्याः कपित्थान्ता रूपकेऽष्टकरा ध्रुवे ।
ध्रुवे लयान्विलम्बादीनुद्ग्राहोभोगयोर्धृतः ॥

उद्ग्राहादिष्वट्टताले लयः कार्यो विलम्बितः ।
विकल्पतः कलासाः स्युः खटकामुखपूर्वकाः ॥

सूच्यन्ता हस्तकाः द्विशा कार्याः सर्वे ध्रुवे पदे ।
यतो लयास्त्रयः प्रोक्ताः हस्तकाः षोडश क्रमात् ॥

पद्मकोशादिडोलान्ताः प्रतिताले तु हस्तकाः ।
कार्याः पुष्पपुटाद्यास्तु चतुरस्रावसानकाः ॥

कुम्भः

नतम्

सुप्तं स्रस्तकरद्वन्द्वमीषत्प्रसृतजङ्घकम् ।
तत्स्थानकं नतं खेदश्रमालस्यादिषु स्मृतम् ॥

कुम्भः

नतपृष्ठम्

कपालघूर्णने जाते वक्षस्युत्तानिते नते ।
नतपृष्ठं परैरुक्तं वक्षोलकरणं त्विदम् ॥

कुम्भः

नतम्—नाट्याङ्गम्

ताद्धिमिद्धिमिवर्णं तु तद्धिकिकिटमेव च ।
नाम्ना तु नत्रमित्येवमुच्यते पूर्वसूरिभिः ॥

भरतकल्पलता

ननान्दाहस्तः

शुकतुण्डो दक्षिणे च मुकुलो वामहस्तके।
ननान्दायां प्रयुज्येत पार्वत्या परिकीर्तितम् ॥

भरतकल्पलता

नन्दः—निःसारुकः

प्लुतमेकं भवेद्यत्र क्रीडातालः स कथ्यते।
अनेन गीयते नन्दो नित्यं निःसारुकोत्तमः ॥

गान्धर्ववेदे

—रासकः

प्लुतश्च गुरुरेकत्र तालो विद्याधरः स्मृतः।
यत्रासौ रासको नन्दो गीयतेऽभ्युदये शुभः

गान्धर्ववेदे

नन्दावतीलक्षणम्

मालवः कौशिको रागस्तालस्तु प्रतितालकः।
रीतिर्भवति गौडीया सात्त्वतीवृत्तिसंयुता।
सैञ्यावुत्साहवीरौ च वर्णः पीतोऽस्य देवता ॥

मोक्षदेवः

पौलोमी वैश्यजातिश्च खसहस्तकरौ गणौ।
त्रयः पादाः समं प्रासैर्दृष्टा नन्दावती पुरा।
पञ्च विष्णुपदान्यस्मिन्नेकस्तिग्मद्युतिर्मतः ॥
ऽऽ। ऽऽ। ऽऽ। ऽऽ। ऽऽ।

सोमराजदेवः

नन्दावत्याः कामगणाः

एला नन्दावती प्रोक्ता कर्णाटैः स्मरलेखिका।
उत्तरास्येऽथर्वजाता शूद्रजातिः सदेवता।
गौरीगणेशगन्धर्वैर्वाणान्ता मन्मथाश्च षट् ॥

मोक्षदेवः

नन्द्यावर्तम्

नन्द्यावर्तं तदा प्रोक्तं पक्षप्रद्योतके करौ।

सङ्गीतमुक्तावली देवेन्द्रकृता

नतकः

संप्रोक्तोऽपि च नर्तको निशितधीर्मार्गाख्यनृत्ये परं।
विख्यातोऽत्र कृतश्रमोऽङ्गचलने दक्षः स्वकीये स्मृतः ॥

कुम्भः

करणेष्वङ्गहारेषु ललितेषूद्धतेषु च।
देशीनृत्तविशेषेऽपि नृत्तशिक्षस्तु नर्तकः ॥

वेमभूपालः

नतकलक्षणम्

नर्तकः सूरिभिः प्रोक्तो देशीमार्गे कृतश्रमः।

हम्मीरः

नर्तकी

नातिदीर्घा न खर्वा च सुपद्मा च सुलोचना।
सर्वाङ्गसुभगाचारनितम्बजघनस्तनी ॥
लयमानसमायुक्ता यतितालप्रहोत्तमा।
कन्या सरभसा पुण्या नर्तकी समुदाहृता ॥

सङ्गीतनारायणे

रूपयौवनलावण्यप्रतिमाधुर्यसंयुता।
शिरीषदाममृदुलविलसद्भुजवल्लरी ॥
लयतालकलाभिज्ञा रसभावविचक्षणा।
या शुद्धकुलजा योग्या कर्तव्या नर्तकी बुधैः ॥

वेमभूपालः

—प्रवेशः

निष्क्रान्ते सूत्रधारादौ प्रवृत्तौ वाद्यगीतयोः।
आयतस्थानकेनैव प्रविशेन्नर्तकी ततः ॥
अभिवन्द्यामरानेषा रङ्गे पुष्पाञ्जलिं क्षिपेत्।
रसोचितानभिनयान् यथाशास्त्रमथाचरेत्।
रसान्तरोऽप्यभिनयेद्यथाशास्त्रं रसाः पुरः ॥

विप्रदासः

—प्रवेशनम्

सर्वेष्वासारितेष्वत्र नर्तकीनां प्रवेशनम्।
वैशाखरेचितेन स्यादिति राजेन्द्रसम्मतम् ॥

कुम्भः

—लक्षणम्

कृत्वा संपुतमेकहस्तचरणाम्भोजं द्वितीयं करं
नम्रं रेचनित विधाय मधुरं वाद्यैर्मृदङ्गादिभिः
नानाविभ्रमचेष्टिताकुलपदं स्मेरानना नर्तकी
नाट्योक्तैः करणैर्विदग्धगतिभिर्लीलायिता नृत्यति ॥

कुम्भः

रूपयौवनसौभाग्या मध्यवेषविभूषिता।
नातिदीर्घा नातिह्रस्वा कृशाङ्गी चारुलोचना ॥
प्रगल्भा प्रौढवर्णा च भूरिभावसमन्विता।
स्मेरवक्त्रा तु वेषोच्चैरङ्गलालित्यशालिनी ॥
तालचारी गतिज्ञानग्रहमोक्षविचक्षणा।
यथास्थानमविच्छिन्नं भ्रूनेत्राङ्गविवर्त्तिनी ॥
चतुरस्रा सावधाना नानापाटपटीयसी।
मलपादौ च निष्णाता गीतवाद्यानुवर्तिनी ॥
कर्णाटलाटसौराष्ट्रमहाराष्ट्रादिदेशजा।
शिक्षिता सदुपाध्यायादुत्तमा नर्तकी भवेत् ॥

सोमराजदेवः

नर्तनम्

नर्तनं त्रिविधं नाट्यं नृत्यं नृत्तमिति क्रमात्।

सङ्गीतनारायणे

नर्मगर्भः

नायको यत्र कार्यार्थवशाद्गुप्तगुणैरिह।
नर्मगर्भो भवेदेष रूपसम्भावनादिभिः ॥

कुम्भः

नर्मलक्षणम् (कैशिक्यङ्गम्)

वल्लभाभ्यर्थनविधौ चारुवाग्वेषचेष्टितैः।
सलीलहसितोपेतैः शृङ्गाररसपोषणैः।
विदग्धकलिता क्रीडा नर्मेति परिकथ्यते ॥

नर्मस्फुञ्जः

नवसङ्गमसम्भोगरतिरागसमुद्भवैः।
नर्मस्फुञ्जो भवेदत्रावसानभयसम्मुखः ॥

कुम्भः

नर्मस्फोटः

नानाभावरसैर्युक्तः समग्ररसपेशलः।
नर्मस्फोटश्च विज्ञेयो विशेषबहुलाकुलः ॥

कुम्भः

नलिनीपद्मकोशकौ

पद्मकोशाभिधौ हस्तौ व्यावृत्तादिक्रियाकृतौ।
आश्लिष्टौ स्वस्तिकक्षेत्रे व्यावृत्तपरिवर्तितौ ॥
मिथः पराङ्मुखौ स्यातां नलिनीपद्मकोशकौ।
मणिबन्धसमाश्लिष्टौ कनिष्ठाङ्गुष्ठसम्मुखम् ॥
श्लिष्टलक्षणसंयुक्तावेतावन्यैरुदाहृतौ।
एतावन्यतमक्षेत्रे स्कन्धवक्षोजजानुतः ॥
प्रोक्तौ विवर्तितौ कैश्चित् नलिनीपद्मकोशकौ।
एतौ कीर्तिधराद्यास्तु पद्मवर्तनिकां जगुः ॥

जायनः

नवरत्नमुखम्

विश्लिष्टवर्णितायैश्च नवभिर्दशभिश्च वा।
उत्कैस्संसर्गरूपेण रचितैश्चालयैर्यदि ॥
आकेशबन्धमुत्क्षिप्तैः पश्चात्स्वस्तिकतां गतैः
ततोऽन्यां च परावृत्तौ धारासंमुखतां गतौ ॥
मण्डलाकारसंप्राप्तौ तिरश्चीनौ ततः परम्।
आविद्धावपविद्धौ च युगपत्क्रमतोऽथवा ॥
तत्कालार्हक्रियायोग्यौ तदान्दोलनसंयुतौ।
करावेवं यत्र तत्स्यान्नवरत्नमुखं तदा ॥

नवरेखाः

आद्या रेखा पुरः पात्रे वयो रेखा द्वितीयिका ॥
कला तृतीयरेखा स्यात्सौभाग्या च चतुर्थिका।
पञ्चमीरसरेखा च षष्ठी श्रीः शोभनं वपुः।
सप्तमी मानरेखा च शृङ्गारिजनवीक्षिता।
एवं हि नव रेखाभी रङ्गभूमिः प्रशस्यते ॥

हम्मीरः

नवधावंशविभागः—कीर्तिधरस्य

स्थानत्रयस्य निष्पत्त्यै केचित्कीर्तिधरादयः।
नवैवात्र जगुर्वंशान् व्यवस्थातस्तथोच्यते ॥
आदित्यो विश्वमूर्तिश्च मन्द्रस्वरविधायकौ।
नाथेन्द्रश्च महानन्दो रुद्रवंश इति त्रयः ॥
मध्यस्वरविधातारस्तथा तारविधायकाः।
षण्मुखो मुनिवंशश्च वसुवंश इति त्रयः ॥
सर्ववंशमयत्वेन त्रिस्थानस्वरसाधकः।
वर्णालङ्कारधात्वादिवाद्यसंवेदनत्वतः ॥
नवमो मनुवंशश्च तन्मते प्रवरो मतः।
एवं वंशा नवैवेति व्यवस्थातः प्रकीर्तिताः ॥

कुम्भः

नवस्थानकानि

सुस्थं निष्कम्भितं क्रान्तमुत्कटं च मदालसम् ।
स्रस्तालसं जानुगतं मुक्ताजानुविमुक्तकम् ॥
एवं नवोपविष्टस्य स्थानान्यूचे मुनिः स्वयम् ।
सममाकुञ्चितञ्चैव प्रसारितविवर्तिते ॥
नतमुद्वाहितं चेति स्युः सुप्तस्थानकानि षट् ।
षट् पुंसां सप्त नारीणां त्र्युत्तराविंशतिर्द्वयोः ॥
स्थानकान्युपविष्टस्य नव सुप्तस्य षट् क्रमात् ।
एवं स्युर्मिलितान्येकपञ्चाशदखिलान्यपि ॥
वैष्णवं समपादं च पुनरुक्तेन युज्यते ।
देशीये द्वितयं नोचुः केचित्तन्न मनोहरम् ॥
वैष्णवं समपादं च देशीस्थानेषु यत्स्थितम् ।
स्त्रीपुंसयोस्तत्समानं मार्गस्थानस्थितं पुनः ॥
पुंसामेवेति युक्तैव पुनरुक्तिर्व्यवस्थितेः ।
विनियोगवती नैते विनियुक्ते तु ते उभे ॥
भिन्नं तयोर्लक्ष्म चेति कथन पुनरर्थवत् ।
सर्वेषां लक्षणं वच्मि विप्रदासो विदां वरः ॥

विप्रदासः

नागबन्धः

तदेव नागबन्धं स्यान्नागबन्धवदासने ।
दक्षिणान्तु यदा जङ्घां वामोरुः पृष्ठदेशगाम् ।
निदध्यादुपविष्टः सन्नागबन्धं तदादिशम् ॥

कुम्भः

—हस्तपाटः

व्याप्रियेते करौ यत्र विपर्यासात्पुटद्वये ।
तन्नागबन्धमाचष्टे प्रत्येकं वा पुटद्वयम् ॥
कराभ्यां ताडयेद्यत्र नागबन्धो भवेदसौ ।
टन गिन गिन गिनन गिड गिड ग गि ॥

कुम्भः

नागरनृत्यम्

तदेतन्नागरं नृत्यं कुण्डली सूच्यते बुधैः ।
ततो लास्याङ्गकैः कुर्याद्विचित्रं चित्रशोभितम् ।
विषयोद्धतमाधुर्यैस्तद्विचित्रमिहोच्यते ॥

शुभङ्करः

नाटकम्

चूर्णिकावाक्यश्लोकैश्च तथा गेयं तु नाटकम् ।

भरतकल्पलतामञ्जरी

नाटकलक्षणम्—पाठ्यम्

नाटकात्मनि पाठ्यं तु ह्रस्वदीर्घप्लुतात्मकम् ।
अक्षरं त्रिविधं योज्यं रसभावानुसारतः ॥
लघ्वक्षरप्रधानं स्यात्पाठ्यं वारादिके रसे ।
करुणादौ रसे पाठ्यं गुर्वक्षरकृतं भवेत् ॥
पठने ब्राह्मणानां च स्मृते च परिदेविते ।
असूयते च पाठ्यं स्यात्प्लुताक्षरसमन्वितम् ॥
ओंकारोऽध्ययनो ज्ञेय ओंकारः परिदेविते ।
असूयिते स्यादूकार आकारस्तु स्मृते भवेत् ॥
यथारसं यथाभावं ह्रस्वदीर्घप्लुतानि तु ।
अक्षराणि प्रयुञ्जीत नाट्यदक्षो यथोचितम् ॥
अगूढशब्दार्थयुतं सुखबोधं मनीषिभिः ।
पदार्थैर्ललितैर्युक्तं बुद्धिमन्नर्तनोचितम ॥
सन्धिसन्धानरुचिरं नानाविधरसोज्वलम् ।
एवं विधं नाटकं स्यात्प्रेक्षकानन्दकारणम् ॥

वेमभूपालः

नाटीलक्षणम्

नटपाङ्गं निगकम्पा मन्द्रपञ्चमभूषिता ।
छाया नटया च शृङ्गारे सवीरे गीतकोविदैः ॥

मोक्षदेवः

नाट्यम्

नाट्यं तन्नाटकेष्वेव योज्यं पूर्वकथायुतम् ।

भरतकल्पलतामञ्जरी

सोऽयं स्वभावो लोकस्य नानावस्थान्तरात्मकः ।
सोऽङ्गाभिनयनैर्युक्तो नाट्यमित्युच्यते बुधैः ॥

सङ्गीतनारायण

नानाविधैर्यथा पुष्पैर्मालां बध्नाति माल्यकृत् ।
अङ्गोपाङ्गैः रसैर्भावैस्तथा नाट्यं प्रयोजयेत् ॥

कुम्भः

देवर्षिक्षितिपालपूर्वचरितानालोक्य धर्मादय-
स्तद्भावाश्रितभूमिकाभिनयने स्यादर्थसिद्धिः परा ।
सङ्गीताङ्गकचित्रवृत्तिरचनावश्या भवन्त्यङ्गना
ज्ञानं शंकरसेवयेति कथितं नाट्यं चतुर्वर्गदम् ॥

शुभङ्करः

नाट्यगृहापूजने दोषकथनम्

अपूजयित्वा रङ्गन्तु न कुर्यात्प्रेक्षणक्रियाम् ।
कुरुते यस्तु मूढात्मा तिर्यग्जातिमवाप्नुयात् ॥

विप्रदासः

नाट्यधर्मीलक्षणम्

यश्च कक्ष्याविभागोऽपि मुनिभिः शास्त्रचोदितः ।
नानादेशाश्रया रङ्गमण्डपे संप्रयुज्यते ॥
आगम्याभूमिकायाश्च गम्या नरी नियुज्यते ।
आगम्यापि वधूर्यत्र गमाया भूमिकां भजेत् ॥
अपि चैकां भूमिकां तु विधाय धेनुलक्षणम् ।
अपरां भूमिकां प्राप्नोत्यात्मनः कौशलेन तु ॥
इत्यादिनाट्यनिपुणैर्यच्च नाट्यक्रियोचितम् ।
प्रयुज्यते च तत्सर्वं नाट्यधर्मीति कथ्यते ।

वेमभूपालः

नाट्यधर्मो

लीलाङ्गहाराभिनयसत्त्वभावरसैर्युतम् ।
अतिवाक्यक्रियायुक्तं नाट्यलक्षणसंयुतम् ॥
स्वरालङ्काररुचिरं वाक्यखण्डमनोहरम् ।
प्राप्य वेषान्तं तैः पार्श्वैर्विविधैरन्वितं च यत् ।
नाट्यं तन्नाट्यतत्त्वज्ञैर्नाट्यधर्मीति कथ्यते ॥

वेमभूपालः

नाट्यप्रमाणम्

लोको वेदस्तथाध्यात्मं प्रमाणं त्रिविधं स्मृतम् ।
लोकाध्यात्मपदार्थेषु प्रायो नाट्यं व्यवस्थितम् ॥

नाट्यप्रयोगः

मण्डलानां च देशानां पुराणां धरणीभृताम् ।
अन्येषां स्थावराणां च नाम ऋक्षकरक्रमैः ॥
सङ्केतपूर्वैश्चिह्नैश्च क्वचित्क्वचिदुपाश्रितैः ।
नाट्यप्रयोगो विज्ञेयो वायुसूनुमतान्तरे ॥

शृङ्गारशेखरः

अथ नाट्यप्रयोगस्तु द्विविधः परिकीर्तितः ।
सुकुमारस्तथाविद्धस्तयोर्लक्षणमुच्यते ॥
मधुरललिताङ्गहारं महिलाजनसंप्रयोगमभिनीयम् ।
स्वल्पपुरुषानुषङ्गं नाट्यं सुकुमारमीरितं तज्ज्ञैः ॥

नाटकं च प्रकरणं भाणो वीथी च नाटिका
अङ्कश्चेत्युपदिष्टानि रूपकाणि पुरातनैः ।
सुकुमारप्रयोगाणि मानुषैराश्रितानि तु ॥
बहुविधयुद्धनिबन्धनमुद्धतविविधाङ्गहारसंपन्नम् ।
मायेन्द्रजालबहुलं पुरुषैर्बहुभिः प्रयोज्यं च ॥
स्वल्पवधूजनविलसितमारभटीसात्त्वतीप्रायम् ।
रक्षोदानवदेवैः कलितं नाट्यं तदाविद्धम् ॥
डिमः समवकारश्च व्यायोगेहामृगौ तथा ।
एतान्युक्तानि चाविद्धप्रयोगाणि प्रयोक्तृभिः ॥
एतौ नाट्यप्रयोगौ तु यथाभावं यथारसम् ।
देशीरूपकभेदेष्वप्यूहनीयो विचक्षणैः ॥

वेमभूपालः

नाट्यफलम्

राज्यसौख्यमपि स्वल्पं भरतस्य मुनेर्मते ।
वराङ्गनाजनैः सङ्गः सन्नाटकविनोदनम् ॥
इतोऽधिकं सुखं किञ्चिन्न लोके विद्यते क्वचित् ।
सुखाय यशसे धीरैर्मतं नाट्यप्रचारणम् ।

जगद्धरः

नाट्यभेदाः

शृङ्गारनाट्यमुग्रं च भृंगिनाट्यं च चित्रकम् ।
नारीनाट्यं च चालीयं शुद्धनाट्यं च विश्रुतम् ॥
हस्तचालीयनाट्यं च मार्गनाट्यं च सम्मतम् ।
अङ्गहाराख्यनाट्यं च पादचारी च पार्श्वकम् ॥
मुखचालीयनाट्यं च लवणीनाट्यमीरितम् ।
देशीनाट्यं फेरणी च लीलानाट्यं ततः परम् ॥
ताण्डालिकं च सन्धिश्च प्रान्तनृत्तं प्रकाश्यते ।
भूचारिनाट्यमावृत्तं विद्युद्भ्रमरनाट्यकम् ॥
पुष्पाञ्जलिस्तु नाट्यं च चतुर्विंशतिनाट्यकम् ।
यत्यादिनाट्यभेदाश्च भरतज्ञैरुदाहृताः ॥

भरतकल्पलतामञ्जरी

पेरणी गौण्डली चेति नाट्यं दशविधं स्मृतम् ।

कुम्भः

—कोहलोक्ताः

ततः परं प्रवक्ष्यामि नाट्यनृत्तविकल्पनम् ।
नटस्यातिप्रवीणस्य कर्म वा नाट्यमुच्यते ॥

मार्गो देशीति नाट्यस्य भेदद्वयमुदाहृतम् ।
ब्रह्मणा यत्तपस्तप्त्वा मा ... शवयोः पुरा ॥

मार्गनाट्यं ततः प्राहुः तच्च विंशतिधोच्यते ।
नाटकं सप्रकरणं बाणः प्रहसनं डिमः ॥

व्यायोगसमवाकारौ वीथ्यङ्केहामृगा इह ।
रूपकाणि दशैतानि शङ्करेण विभाषिरे ॥

नाटिका प्रकरणिका भाणिका हासिका ततः ।
वियोगिनी च डिमिका कलोत्साहवती पुनः ॥

चित्रा जुगुप्सिता चैव विचित्राचेति दुर्गया ।
एवं मार्गं नाट्यमुक्तं शिवाभ्यां ब्रह्मणा पुरा ॥

दत्तिलादिभिरुक्तानि देशीरूपाणि षोडश ।
सट्टकं त्रोटकं गोष्ठी बृन्दकं च ततः परम् ॥

शिल्पकं प्रेक्षणं चाप्युल्लापकं चेत्यतः परम् ।
हल्लीसरासिके उल्लोप्यङ्कं श्रीगदितं तथा ।
नाट्यरासकदुर्मल्लीप्रस्थानं काव्यलासिकाः ॥

इति षोडशरूपाणि ।

नृत्तानि द्वादश प्रोक्ता डोम्बिका भाणिका तथा ।
भाणकः प्रस्थानकश्च लासिकारासिकास्तथा ॥
दुर्मल्लिका विदग्धश्च शिल्पिनी हस्तिनी तथा ।
भिन्नकी तुम्बिकी चैव द्वादशोक्तानि सूरिभिः ॥
एषामलङ्कारशास्त्रे लक्षणं बहुशोदितम् ॥

सङ्गीतनारायणे

नाट्ययुक्तिः

नाट्योपयोगिनः प्रायो विचित्राभिनया मया ।
ते लिख्यन्तेऽभिनेयार्थं व्यंजयन्तीव ते स्फुटम् ॥
सन्निकर्षं विना यस्य न वेत्त्यर्थं कथंचन ।
तस्योक्तो मनसो भावः त्रिधा तान्प्रति कोविदैः ॥
इष्टोनिष्टस्तथामध्यस्तस्याभिनयनं यथा ।
मुखस्यातिविकासेन शरीराह्लादनेऽपि च ॥
तथोल्लुकसितेनेष्टं दर्शयेन्नाट्यकोविदः ।
अप्रदानेन नेत्रस्य संकोचादक्षिणेऽनुयोः ॥
रगावृत्ताख्यशेषेणाप्यनिष्टं संप्रदर्शयेत् ।
जुगुप्सया न चात्यन्तं मनसा नातिहर्षणात् ॥
मध्यभावेन मध्यस्थं भावं धीमान्निरूपयेत् ।
कर्णदेशस्थतर्जन्या तथा तिर्यङ्निरीक्षणात् ॥

पार्श्वानतेन शिरसा सुधीः शब्दं प्रदर्शयेत्
सभ्रूक्षेपेण नेत्रेण मनायाक्कुंचितेन च ॥

तदा गण्डमुखस्पर्शोत्स्पर्शौ धीरैर्निरूपितः ।
शिरःस्थितौ पताकौ द्वौ कृत्वेषद्वलिताननः ॥

दृष्ट्या निर्वर्ण्यैयन्त्यापि रूपमेवं विनिर्दिशेत् ।
नयने किंचिदाकुंच्य फुल्लां कृत्वा च नासिकाम् ॥

एकोल्लासेन च प्राज्ञो रसगन्धौ प्रदर्शयेत् ।
नृत्याय देवरंगायाद्दशब्दाद्यभिनये मया ॥

निरूपितस्तथा ज्ञेयो इन्द्रियाभिनयो बुधैः ।
विधायोत्तानितौ हस्तौ पताकौ स्वस्तिकौ च्युतौ ॥

शिरसोद्वाहितावेव तथोर्ध्वप्रेक्षणेन च ।
प्रदोषं दिवसं रात्रिं प्रभातं गगनं घनान् ॥

जलाशयान् वनान्तांश्च नक्षत्राणि ग्रहान् दिशः ।
नानादृष्टिषु तं धीरोऽभिनयेन्नाट्यनृत्तये ॥

एताभ्यामेव हस्ताभ्यां सनेत्रशिरसा तथा ।
अधस्तात्प्रेक्षणेनापि भूमिस्थं संप्रदर्शयेत् ॥

दृष्ट्वा मुकुलहस्तेन नतेन शिरसापि च ।
हृदि संदंशहस्तेन सव्येनैकमना नटः ॥

वितर्कितं तथा ध्यानं निर्दिशेन्नाट्यनृत्ययोः ।
विधायोद्वाहितं शीर्षं तथोर्ध्वं हस्तपक्षकम् ॥

दीर्घमानं तथोच्चत्वं प्रासादस्य प्रदर्शयेत् ।
अरालेन तथा वामभागोद्वाहितशीर्षतः ॥

नतश्चान्दनिमित्तानि श्रान्तं वाक्यं च दर्शयेत् ।
परितो गतया दृष्ट्या तर्जन्या भ्रमणेन च ॥

सर्वार्थग्रहणद्देश्यं सुधीभिर्नाट्यनृत्तयोः ।
उत्तानितौ पताकौ द्वौ कृत्वा स्वस्तिकविच्युतौ ॥

तथोद्वाहितशीर्षेण चित्रवागवलोकनैः ।
प्रसन्नास्यं तथा स्तब्धसर्वेन्द्रियसमन्वितः ॥

शरदं निर्दिशेन्नाट्ये पुष्पैरपि तदुद्भवैः ।
कायसंकोचनाद्वक्रे रिक्षयोर्ध्वनिरीक्षणात् ॥

आभ्यामेव कराभ्यां तु पूर्वोक्तशिरसा तथा ।
हेमन्ततुं विनिर्दिश्य गानवैर्मध्यमोत्तमैः ॥

दन्तोष्ठशिरसःकम्पाद्गात्रसंकोचनादपि ।
अधमोऽभिनयेच्छीतं क्रन्दितैरपि सीत्कृतैः ॥

उत्तमोऽपि कदाप्येवमवस्थान्तरसंयुतः ।
शीताभिनयनं त्वेवं विदध्याद्व्यसनोद्भवम् ॥

गन्धघ्राणैः प्रसूनानामृतुजानां तथा बुधः ।
संस्पर्शाद्रूक्षवातस्य शिशिरं सन्निरूपयेत् ॥

सहर्षोत्पादकारंभै रूपभोगैर्विचित्रितैः ।
अभिनेयो वसन्तस्तु नानापुष्पप्रदर्शनात् ॥

सवीचीनैः भूमितापैस्तथा स्वेदापमार्जनात् ।
संस्पर्शाच्चोष्णवातस्य धीरो ग्रीष्मं विनिर्दिशेत् ॥

हस्तौ शिरस्तथा दृष्टिः शरदीव विनिर्दिशेत् ।
शिशिरर्तौ वसन्ते च ग्रीष्मेऽपि निपुणो नटः ॥

शिखिनां रम्यवाणीभिरिन्द्रगोपैः सशाद्वलैः ।
अधोमुखपताकाभ्यां शिरसोद्वाहितेन च ॥

तथोर्ध्वप्रेक्षणादेवं प्रावृषं सन्निरूपयेत् ।
चिह्नं यद्यस्य रूपं च कर्म वा वेष एव च ॥

निर्दिशेत्तमृतुं तेन तथेष्टानिष्टदर्शनात् ।
ऋतूनिमानर्थवशात्प्रयुंजीत यथा रसम् ॥

सुखितः सुखितेष्वेव दुःखितो दुःखितेषु च ।
आविष्टो येन भावेन यः सुखेनापरेण वा ॥

सदब्जनितसंस्कारस्तन्मयं वीक्षतेऽखिलम् ।
प्रह्लादनेन गात्रस्य स्पर्शस्य ग्रहणात्तथा ॥

सुखगन्धरसं वायुं चन्द्रज्योत्स्नां निरूपयेत् ।
वासोऽवगुण्ठनाद्भानुं धूलिं धूमधनंजयौ ॥

उष्णं च भूमिसंतापं दिशेच्छायाभिवांछया ।
दृष्ट्योर्ध्वमाकेकरया मध्याह्ने दर्शयेद्रविम् ॥

सौम्यानि यानि वस्तूनि सुखभावोद्भवान्यपि ।
निर्दिशेत्तानि रोमांचैर्गात्रस्पर्शैश्च नाट्यवित् ॥

दर्शयेत्तीक्ष्णरूपाणि वस्तून्यौष्यकृतानि च ।
ससौष्ठवैः साभिमानैर्गात्रैराटोपसंयुतैः ॥

गम्भीरार्थानुदात्तार्थान्नाट्यज्ञस्सन्निदर्शयेत् ।
ध्वजच्छत्रपताकादीन् दर्शयेद्दण्डधारणात् ॥

प्रहरान्निविधांश्चैव नानाशस्त्रप्रहैर्दिशेत् ।
विस्फुलिंगान् घनस्वानान् विद्युदुल्कार्चिषस्तथा ॥

त्रस्तैरंगै ... स्तद्वाक्षिनिमेषैर्निर्दिशेद्बुधः ।
उद्वेष्टितौ परावृत्तौ कृत्वा हस्तौ शिरो नतम् ॥

जिह्मदृष्ट्याङ्गसंकोचादास्यप्रच्छादनेन च ।
अलिरेणुपतंगानां तोयस्य च निवारणम् ॥

नभस्तेजोऽनिलं चोष्णं नाट्यज्ञः सन्निरूपयेत् ।
अथ पुंसां तथा स्त्रीणामखिलाभिनयं पृथक् ॥

भावानुभावसंयुक्तं कथयाम्यधुना क्रमात् ।
आश्लेषणाच्छरीराणां सस्मितान्नयनादपि ॥

तथोल्लुकसनेनापि पुमान् हर्षं विनिर्दिशेत् ।
शीघ्रमुत्पन्नरोमांचबाष्पसंरुद्धलोचनः ॥

भावं विनिर्दिशेदेवं नर्तकः स्मितसंयुतः ।
निःश्वासेनांगकम्पेन दशनेनाधरस्य च ॥

क्रोधं निरूपयेद्धीमानुद्वृत्तारुणलोचनः ॥
चिबुकोष्ठप्रकंपेन बाष्पपूर्णेक्षणेन च ॥

शीर्षस्य कम्पनेनापि भ्रुकुटीरचनेन च ।
अङ्गुलिस्फोटनान्मौनात्स्रगलंकारवर्जनात् ॥

आयतस्थानकं धार्यरोषेर्ष्ये निर्दिशेत् स्त्रियः ।
अधिकोच्छ्वासनिःश्वासैरधोमुखविलोकनैः ॥

विहाय प्रेक्षणाच्चापि नृणां दुःखं विदर्शयेत् ।
शिरोनिघातात्सद्वानै रोदनैरमितापतः ॥

भूमिघातादपि स्त्रीणां दुःखं धीमान्नियोजयेत् ।
उद्वेगसंभ्रमैः शस्त्रसंपातेनापि साध्वसम् ॥

पुंसामभिनयेद्धीमान् धैर्यावेगादिभिस्तथा ।
लोलतारकनेत्राभ्यामङ्गस्फुरितकम्पितैः ॥

पार्श्वावलोकनैश्चित्रत्रासादाक्रन्दितेन च ।
आलिङ्गनेन पुंसोऽपि स्त्रिया भीतिं प्रदर्शयेत् ॥

पुंस्कृतः स्त्रीकृतो भावो द्विधेत्यभिनयं प्रति ।
तत्राद्यो धैर्यमाधुर्यसंपन्नो ललितो परः ॥

कम्पनेन शरीरस्य घूर्णनान्नेत्रयोरपि ।
हंसास्याभिधहस्तेन दक्षिणेनेतरेण तु ।
कटिस्थेनार्धचन्द्रेण समेन शिरसा तथा ।
ब्रह्माख्ये स्थानकेनापि धीमानृषभमादिशेत् ॥

शुकतुण्डेन हस्तेन दृष्ट्या करुणया तथा ।
अधोमुखेन शीर्षेणाश्वक्रान्तस्थानकेन च ।
चार्यापंचितया धीमान्गान्धारं स्वरमादिशेत् ॥

पताकौ स्वस्तिकौ कृत्वा शिरसा विधुतेन च ।
शैवाख्यस्थानकेनापि कटीभिन्नेन वा पुनः ।
दृष्ट्या च हास्यया धीरोऽभिनयेन्मध्यमं स्वरम् ॥

कुरवालपल्लवौ हस्तौ धुतेन शिरसा तथा ।
वैष्णवस्थानकेनापि दृष्ट्या कान्ताख्यया तथा ॥

परावृत्ताख्यमूर्ध्ना च प्रत्यालीढाभिधेन च ।
स्थानकेन विनिर्देश्यो धैवतो निपुणैर्नटैः ॥

हस्तेन कटिहस्तेन करिहस्तेन दीनया ।
दृष्ट्यावधूतशिरसा निषादं सन्निरूपयेत् ॥
सुधाब्धिमतमाश्रित्याशोकमल्लेन भूभुजा ।
अभिनीताः स्वराः सप्त षड्जाद्या नाट्यवेदिनः ॥
तं निर्दिशेत्पताकेन द्विकारं चतुरेण च ।
तोंशब्दं त्वर्धचन्द्रेण तथा टेन्तिपताकतः ॥
कर्तर्योस्येननं पञ्चवर्णा वाद्योद्भवा मया ।
अभिनीता यदौचित्यमभिनेया परे बुधैः ॥
ब्रह्मस्थः शुकतुण्डेन वामेनान्येनपाणिना ।
तिर्यक्स्थितेनोपलाभ्रं सूच्यास्येन विनिर्दिशेत् ॥
तेन शब्दं सुधीरेवमन्यं च विरुदादिकम् ।
यथौचित्यं हस्तकाद्यैरन्यै रभिनयेदिति ॥
प्रसारितभुजो मुष्टिर्वामोऽन्यः खटकामुखः ।
कर्णस्थो धनुराकर्षनियुक्तो नृत्यपण्डितैः ॥
खटकास्यकरस्थाने करः सूचीमुखो यदा ।
तदासौ बाणसन्धाने विद्वद्भिः परिकीर्तितः ॥
श्रव्यं श्रवणयोगेन मुखयोगेन वाचिकम् ।
स्पृश्यमङ्गादियोगेन चक्षुर्योगेन चाक्षुषम् ॥
गन्धाघ्राणस्य योगेन स्वादं जिह्वाभियोगतः ।
एवं योग्येन हस्तेनाभिनयेन्नृत्यकोविदः ॥

अशोकः

नाट्ययुतम्

ध्रुवास्त्वभिनयो हर्षशोककोपादिभिः स्फुटम् ।
रसभावान्वितस्तत्तत् स्थानेऽन्वर्थानुसारतः ।
क्रियते यस्तु चतुरैस्तच्च नाट्ययुतं भवेत् ॥

वेमभूपालः

नाट्यरङ्गः

संसाध्या भूमिरायामे पूर्वपश्चिमयोर्दिशोः ।
दक्षिणोत्तरविस्तारा प्रतीच्या विभजेच्च ताम् ॥
दण्डैश्चतुर्भिर्द्वाभ्यां च द्वाभ्यामष्टाभिरेव च ।
चत्वारि स्युः क्रमाद्भागास्तेषां पश्चिमतो भवेत् ॥
नेपथ्यस्य गृहं तस्य पुरतो रङ्गशीर्षभूः ।
तदग्रतो रङ्गपीठं तत्पुरस्तात्सभास्पदम् ॥

कुम्भः

नाट्यं रङ्गप्रवृत्तम्

या या सलीला नियता गतिश्च रङ्गप्रवृत्तस्य विधानयुक्ता ।
तामेव कुर्यादवियुक्तसत्त्वो यावत्तु रङ्गात्प्रतिनिस्सृतः स्यात् ॥

कुम्भः

नाट्यरासकम्

यत्र स्त्रीभिर्वसन्ततौ नृत्यतेऽभिनयात्मकम् ।
वसन्तरागसंबद्धैर्गीतैरौद्धत्यवर्जितम् ।
चरितैश्चित्रितं राज्ञस्तदुक्तं नाट्यरासकम् ॥

कुम्भः

हास्यशृङ्गारभूयिष्ठं दशलास्याङ्गभूषितम् ।
उदात्तनायकं चैव पीठमर्दोपनायकम् ॥
यत्र वासकसज्ज्यत्र नायिकोदात्तनायकौ ।
नाट्यरासकमेकाङ्कमिदमाह महामुनिः ॥

शुभङ्करः

नाट्यलक्षणम्

लोकस्य च स्वभावो यः सुखदुःखविमिश्रितः ।
नाट्यं तस्यानुकरणं बिम्बिताभिनयान्वितम् ।
स्पन्दनार्थतया धातोर्नटैः सात्त्विकभूरि तत् ॥

नृत्तरत्नावली

नाट्यवेश्म

नाट्यवेश्म ततः कुर्याद्वस्तुलक्षणलक्षितम् ।
दोषैरदूषिता भूमिः सामागेरश्मिरादृढा ॥
अनूषरा भूमिदोषैः कीलकाद्यैरदूषिता ।
लाङ्गलोल्लिखिता शस्ता तन्नक्षत्राणिसमासतः ॥
हस्तपुष्यानुराधान्त्यसौम्यचित्रोत्तरासु च ।
द्विदैवत्ये दिगीशस्ते विष्ट्यादैरपरिप्लुते ॥
पुण्याहवाचनाद्येन नाट्यवेश्म समारभेत् ।
समां कृत्वा भुवं तत्र सितं तन्तुं प्रयत्नतः ॥
कार्पासाद्यन्यतरजं दृढं सूत्रं प्रसारयेत् ।
यथाकृष्टं बलात्पुम्भिर्न त्रुट्यति कदाचन ।
मध्यत्रिभागतुर्यांशे त्रुटिते क्रमतो भवेत् ॥

कुम्भः

नाट्यवेश्मक्रमः

तदिष्टं तत्प्रबोद्धव्यमणुश्चैव रजस्तथा ।
वालो लिक्षा च यूका च यमाश्चैवाङ्गुलं तथा ॥
एकैकोत्तरवृद्ध्या च क्रमादष्टगुणं त्विदम् ।
हस्ताङ्गुलानां विंशत्या चतुरन्वितया मितः ॥
चतुर्हस्तो भवेद्दण्डो नाट्यवेश्मगतो सदा ।
तत्र स्यान्नाकिनां वेश्म सप्तविंशतिदण्डकम् ॥

दैर्घ्यविस्तरतस्तस्मात्तदर्धेन मितं पुनः ।
नृणां षोडशभिर्दण्डैर्मितमायामतो मतम् ॥
त्रिरष्टभिस्तु विस्तारे तत्र सूत्रं प्रसारयेत् ।
नाटयवेश्म न कर्तव्यमतथोर्ध्वं कदाचन ॥

कुम्भः

नाटयवेश्मविभागः

तात्रिधा गदितं वेश्म विकृष्टं चतुरश्रकम् ।
त्र्यश्रं चेति पुनर्मध्यं दीर्घं सममिति द्विधा ॥
तत्राद्यं देवतागारमतिदीर्घमनुत्तमम् ।
चतुरस्रं च यद्दीर्घं भूपतीनां तदीरितम् ॥
ब्राह्मणादेर्गृहं प्रोक्तं चतुरस्रं समं बुधैः ।
शूद्रादिहीनवर्णानां वेश्म त्र्यश्रमिहोदितम् ।
प्रेक्षागृहाणां निर्माणे प्रमाणं विश्वकर्मणा ॥

कुम्भः

नाटयशाला

भूशुद्धिं बलिकर्मादि कृत्वा भित्तिं प्रयोजयेत् ।
भित्तिव्यापारवृत्तौ तु स्तम्भानां स्थापनं भवेत् ॥
शुभे दिने सानुकूले स्थिरनक्षत्रलग्नयोः ।
स्तम्भानां स्थापनं कुर्यात्त्रिरात्रोपोषितो गुरुः ॥
स्तम्भास्तु खादिराः साजा पानसा अकुचन्दनाः ।
अग्रन्थयो ह्यसुषिराः स्थूलाश्चानपिच्छुलाः ॥

तत्र मन्त्रः –

यथाचलो गुरुर्मेरुः हिमवांश्च यथाचलः ।
यथावहो नरेन्द्रस्य तथा त्वमचलो भव ॥
एवं मन्त्रं समुच्चार्य स्थापयेत्तत्र ......म्भणम् ।
दृश्यते यावदेतेषां तदर्धं विखनेद्भुवि ॥
तेषां मूलानि यत्नेन सिकताभिः प्रपूरयेत् ।
विदध्याद् दीर्घविस्तारो पात्रनाट्यानुरूपतः ॥

दामोदरस्तु–हस्तविंशतिविस्ताररङ्गभूमिर्मनोहरा । इत्याह ॥

शालामध्येन कर्तव्यं स्तम्भानां स्थापनं बुधैः ॥
कुर्यादुपरिभागं तु दारुवृद्धिभिरावृतम् ।
गवाक्षौ भित्तयश्चित्रैः सालभञ्जीभिरन्विताः ॥
कलशैश्च पताकाभिः वितानैस्तोरणैरपि ।
ऊर्ध्वभागो युतः कार्यः पुष्पमाल्यैरलङ्कृतम् ॥
अधोभागे कुट्टिमः स्यात् सुधाभिः परिलेपितः ।
नातिश्लक्ष्णं स्थलं कुर्यात्पादो न स्खलितो यथा ॥

धाम्नास्त्रितयभागेन नेपथ्यं पश्चिमादिशि ।
कारयेत्तत्र पात्राणां वेशनातोदका कचः (?) ॥

सङ्गीतनारायणे:

नाटयशालालक्षणम्

निष्पत्तिर्नाट्यशास्त्रस्य तत्पारम्पर्यकीर्तनम् ।
निर्मितिर्नाटयशालाया निवेशोऽथ सभापतेः
सन्निवेशः सभायाश्च सर्वरंगार्थकीर्तनम् ।
कीर्तनं पूर्वरङ्गाङ्गं प्रत्याहारादिलक्षणः ॥
सम्यग्नान्दीलक्षणञ्च प्रशासोपोहना ततः ।
पात्रस्याथ प्रवेशश्च तथैवाङ्गनिरूपणम् ॥
प्रत्यङ्गलक्ष्मोपाङ्गानां लक्ष्माभिनयलक्षणम् ।
हस्तस्याकरणं हस्तक्षेत्रस्यापि च लक्षणम् ॥
प्रचारो हस्तयोस्तद्वद्धस्तकर्माण्यनुक्रमात् ।
स्थानकानि तथा चार्यो द्विविधा मण्डलान्यपि ॥
द्विविधानि तथा नृत्तकरणानि तथैव च ।
तानि चोत्प्लुतिपूर्वाणि कलासाश्च सरेचकाः ॥
करणैरभिनिर्वृत्ता अङ्गहारा द्विधा ततः ।
वृत्तयश्च तथा न्यायाश्चातुर्विध्यमुपाश्रिताः ॥
देशीनृत्तविधिर्द्वेधा तथा परिवडिर्मता ।
नृत्तं पेरणिनस्तस्य लक्षणं पात्रलक्ष्म च ॥
लास्याङ्गानां तथा लक्ष्मोपाध्यायाचार्ययोस्तथा ।
नटीनर्तकयोस्तद्वल्लक्ष्म वैतालिकस्य च ॥
लक्षणं रेचकस्याथ देशीनृत्ताभिधां तथा ।
लक्षणं रासकादीनां लक्ष्म कोल्लाटिकस्य तु ॥
नृत्तश्रमविधिस्तद्वत्सम्प्रदायस्य लक्षणम् ।
तद्गताश्च गुणा दोषाः क्रमेणैतत्प्रकाश्यते ॥

कुम्भः

नाटयं लोकप्रमाणम्

नानाशीलाः प्रकृतयः शीले नाटयं प्रतिष्ठितम् ।
तस्माल्लोकप्रमाणं हि नाटयं ज्ञेयं प्रयोक्तृभिः ॥

कुम्भः

नाटयस्य लोकप्राधान्यम्

एतेऽभिनयविशेषाः कर्तव्याः सर्वभावसम्पन्नाः ।
अन्येऽपि लौकिका ये तु ते सर्वे लोकतः साध्याः ॥

कुम्भः

नाट्यस्य पृथक्त्वम्

अङ्गेषु मुकुटादीनां शब्देषु यमकादिवत् ।
ससंस्कारविशेषत्वात्पृथक्त्वं कस्यचिन्मतम् ॥

कुम्भः

नाट्यस्वरूपम्

यानि शास्त्राणि ये धर्मा यानि शिल्पानि याः क्रियाः ।
लोकधर्मप्रवृत्तानि नाट्यमित्यभिधीयते ॥

कुम्भः

नाट्याङ्गानि

विच्छेदश्चार्पणं चाथ विसर्गश्चानुबन्धकः
दीपनं च प्रशमनं षडङ्गानीति मन्वते ॥

वेमभूपालः

नाट्यालङ्काराः

उच्चो दीप्तश्च मन्द्रश्च　नीचद्रुतविलम्बिताः ।
इत्येते षडलङ्कारा नाट्यविद्भिर्निरूपिताः ॥

वेमभूपालः

नाट्ये कर्तव्यं भूषणम्

नाट्ये प्रयोगे निपुणैर्न कार्यं भूषणं गुरु ।
यतस्तेन तु पात्राणां खेदः सञ्जायते तदा ।
भूषणं लघु नाट्येषु कर्तव्यं जतुपूरितम् ॥

वेमभूपालः

नाट्ये प्रमाणम्

यथा धुतादिके मूर्ध्नि क्रियाभेदाद्धवेद्भिदा ।
एवं भूषाविभेदेन भेद इत्येव सुन्दरम् ॥

कुम्भः

नाट्योचितान्यायुधानि

एवमाहार्यरचना नानादेशसमुद्भवा ।
आचार्यबुद्ध्या कर्तव्या बहुयुक्तिसमेतया ॥
नाट्ये योग्यान्यायुधानि कोदण्डप्रभृतीनि तु ।
धनुःशास्त्रोक्तमार्गेण कुर्यान्नाट्ये यथोचितम् ॥
छेद्यं भेद्यं प्रहरणं नैव नाट्ये प्रयुज्यते ।
संज्ञामात्रेण कर्तव्यमायुधस्य विमोचनम् ॥
यद्वा शिक्षाविशेषेण विद्यया माययाथवा ।
शस्त्रमोक्षो विधातव्यो रङ्गमध्ये प्रयोक्तृभिः ॥

वेमभूपालः

नाट्योत्पत्तिः

इहानुभूयते ब्रह्मा शक्रेणाभ्यर्थितः पुरा ।
चकाराकृष्य वेदेभ्यो नाट्यवेदन्तु पञ्चमम् ॥
ऋग्भ्यः पाठ्यमभूद्गीतं सामभ्यः समपद्यत ।
यजुर्भ्योऽभिनया जाता रसाश्चाथर्वणोऽभवन् ॥
इहोपवेदा वेदाश्च चत्वारः कथिताः श्रुतौ ।
तत्रोपवेदो गान्धर्वः शिवेनोक्तः स्वयंभुवे ।
तेनापि भरतायोक्तं तेन मर्त्ये प्रचारितः ॥

सङ्गीतसर्वस्वम्

नादः

नकारः प्राणमानन्दो दकारमनलं विदुः ।
जातः प्राणाग्निसंयोगात्तेन नादोऽभिधीयते ॥

सङ्गीतमकरन्दः

नादभेदः

नादोऽतिसूक्ष्मः सूक्ष्मश्च पुष्टोऽपुष्टश्च कृत्रिमः ।
इति पञ्चविधा धत्ते पञ्चस्थानस्थिताः क्रमात् ॥

सङ्गीतमकरन्दः

नादशब्दनिष्पत्तिः

इति पञ्चाभिधं नूनमाविर्भावयति ध्वनिम् ।
नादोऽयं नदतेर्धातोरसौ पञ्चविधः स्मृतः ॥

कुम्भः

नादावतीलक्षणम्

श्रीरागो यत्र रागः स्यान्मन्द्रतालोऽथ कैशिकी ।
वृत्ती रीतिस्तु पाञ्चाली रसः शृङ्गार एव च ॥
शुक्लस्तु कथ्यते वर्णो ब्राह्मयधिष्ठातृदैवतम् ।
ब्राह्मं कुलं समादिष्टा सेयं नादवती बुधैः ॥
पञ्च यत्रैन्दवगुणास्त्वेकस्त्रैविष्टपो गुणः ।
सानुप्रासास्त्रयः पादा भवन्तीति मुनेर्मतम् ॥

ऽ॥ऽ॥ऽ॥ऽ॥।॥

सोमराजदेवः

नादोत्पत्तिः

नादरूपः स्मृतो ब्रह्मा नादरूपो जनार्दनः ।
नादरूपा पराशक्तिः नादरूपो महेश्वरः ॥
यदुक्तं ब्रह्मणः स्थानं ब्रह्मग्रन्थिश्च यः स्मृतः ।
तन्मध्ये संस्थितः प्राणः प्राणाद्वह्निसमुद्भवः ॥

वह्निमारुतसंयोगान्नादः समुपजायते ।
नादादुत्पद्यते बिन्दुः नादात्सर्वं च वाङ्मयम् ॥

इति केचित् ।

कन्दस्थानसमुत्थो हि स च पञ्चविधो भवेत् ।
सूक्ष्मश्चैवातिसूक्ष्मश्च समीरः सञ्चरन्नधः ।

ऊर्ध्वं च कुरुते सर्वां नादपद्धतिमुद्धताम् ॥

इत्यन्ये वदन्ति ।

नकारः प्राण इत्याहुर्दकारश्चानलो मतः ।

नादस्य द्विपदार्थोऽयं समीचीनो मयोदितः ॥
नादोऽयं नदतेर्धातोः स च पञ्चविधो भवेत् ।
सूक्ष्मश्चैवातिसूक्ष्मश्च व्यक्तोऽव्यक्तश्च कृत्रिमः ॥
सूक्ष्मनादो गुहावासी हृदये चातिसूक्ष्मकः ।
कण्ठमध्ये स्थितो व्यक्तः अव्यक्तस्तालुदेशके ॥
कृत्रिमो मुखदेशे तु ज्ञेयः पञ्चविधो बुधैः ।
इति तावन्मया प्रोक्ता नादोत्पत्तिर्मनोहरा ॥

मतङ्गः

नादोद्भवक्रमः

नकारः प्राणनामा स्याद्दकारो वह्निरुच्यते ।
जातः प्राणाग्निसंयोगात्तेन नादोऽभिधीयते ॥

हम्मीरः

नान्दीलक्षणम्

ध्रुवायां गीयमानायामस्यां नान्दीं पठेत्ततः ।
मध्यमस्वरमाश्रित्य सूत्रधारः सलक्षणाम् ॥
स्याद् द्वादशपदा नान्दी यद्वा दशपदी भवेत् ।
अथवाष्टपदी वाक्यं पदशब्देन भण्यते ॥
अथवा सुविभक्तान्तं पदमत्रोक्तलक्षणम् ।
एतां नान्दीं प्रयुञ्जीत तदुदाहरणं यथा ॥

विप्रदासः

नान्दीश्लोकार्थवर्णनम्

अर्थप्रपञ्चसहितं कुर्यातां पारिपार्श्वकौ ।
अर्थप्रपञ्चवाक्यानि क्रमेण द्वादशस्वपि ॥

वाक्येपूभौ योजयतस्तानि वक्ष्याम्यनुक्रमात् ।
सूत्रधारेण वाक्येऽस्मिन् प्रयुक्ते पारिपार्श्वकौ ॥
शेषमहाहिशयाय नमो दिव्यकिरीटधराय नमः ।
चक्रोदारधराय नमः सागरशयनाय नमः ॥

यैरिदमाद्यैः रङ्गशरीरं भूषितमार्यैस्ते विजयन्ताम् ।
कविकुलगीतं गुणपरिवीतं हरिसमलीलं भजत नृपालम् ॥

माधव किन्तव मामिकया पीनकुचद्वयपीडनया ।
इत्युपहसितो राधिकया वारिजलोचन पालय गाः ॥

जितमुरजवरैरभिनवजलदैर्लसतिवसुमती शिखरिवरवती ।
नवजलललितस्वेदापरितः प्रत्यग्रशस्यरोमाञ्चा ।
कलकृतमयूरशब्दा नृपवरहर्षाय कल्पनामचला ॥

विप्रदासः

नान्द्युदाहरणम्

श्रीनाथः श्रियमातनोतु जगतामृद्धिं लभन्तां बुधाः
पृथ्वीशः पृथिवीं प्रशास्तु सकलां गावो भवन्त्वक्षयाः

काले वर्षतु वारिवाहनिवहो भूरस्तु शस्योत्तरा
भूयात्क्षेमसुभिक्षवाञ्जनपदो रङ्गः सदा वर्धताम् ।

यायात्पापमतिः क्षयं विलसतात् धर्मस्य रक्षाकरो
भक्तिः शूलिनि शाश्वती प्रसरतात्प्रेक्षाकरो नन्दताम् ॥

विप्रदासः

नामावली

श्रुत्युक्तपदशब्दैश्च गेयं नामावलीरिता ।

भरतकल्पलतामञ्जरी

नायकः

विशेषज्ञस्तौर्यत्रितयनिपुणः कोऽभिनयवि-
द्रसालंकारज्ञः सकलगुणदेशैकनिकषः ।
पराभिप्रायज्ञो यशसि बहुमाने धृतरुचिः
क्षमादाता वीरो जयति गदितो नायक इति ॥

पुरो भूपश्च विप्राश्च मण्डलस्य च दक्षिणे ।
अमात्यराजपुत्राश्च उत्तरा वित्तमाश्रिताः ॥
पुरोडाशे नरपतेर्वेश्या स्युः वित्तमाश्रिताः ।
वन्दिनः कवयोऽत्रैव कलानाट्यविदोऽपि ये ॥
नाट्यनाम्नो बहिर्योधमुख्यास्तिष्ठन्ति शस्त्रिणः ।
राज्ञोऽङ्गरक्षितैः कार्या यावन्नाटकदर्शनम् ॥
गोष्ठीयात्राद्यूतिनाट्यपुष्पापचययोषितः ।
राज्ञां विनाशस्थानानि तस्माद्रक्षः सतेः सदा ॥
तत्रोत्सार्या प्रयत्नेन अविज्ञाताश्च शस्त्रिणः ।
अथाम्लेच्छाः पामराश्च तथा पाषण्डधर्मिणः ॥

राजाज्ञया सर्व एवोपविष्टाः स्युः सभासदः ।
अन्यथा पीडिताङ्गानां रसोद्बोधो न जायते ॥

सङ्गीतनारायणे

नायकस्वरूपम्

भावाश्रयो बुधैर्ज्ञेयो विकृतार्थानुकारवान्

कुम्भः

नायिकाः

चतुर्दशसमा यावद्बालेति परिगीयते ।
ततस्तु विंशतिं यावन्मुग्धा प्रथमयौवना ॥

चतुर्थयौवनं केचिदत ऊर्ध्वं वदन्ति च ।
पञ्चचत्वारिंशदन्तं यावद्वृद्धा ततो मता ॥

शुभङ्करः

निकुञ्चकः

पताकोऽङ्गुष्ठको यत्र मध्यमामूलसंश्रितः ।
निकुञ्चकोऽसौ स्वल्पार्थे वेदस्याध्ययने मतः ॥

कुम्भः

अङ्गुष्ठो मध्यमामूलं पताके यत्र संश्रयेत् ।
निकुञ्चकामिधं हस्तमूचुः कर्मास्य कथ्यते ।
स्वल्पस्यार्थस्याभिनये वेदस्याध्ययनेऽप्यसौ ॥

विप्रदासः

निकुट्टकः

अग्रेणाङ्घ्रेः कुञ्चितेन गतिः प्रोक्ता निकुट्टकः ।

कुम्भः

ाया

अनूनाधिकता रागे येषु स्थायेषु दृश्यते ।
स्थाया निकुन्तेर्विज्ञेया बलात्संस्थापिता स्थितौ ॥

कुम्भः

निकुम्भितलक्षणम्

कुञ्चितं पादमन्याङ्घ्रेः पार्ष्णिभागे विनिक्षिपेत् ।
वक्षः समुन्नतं बिभ्रत्खटकामुखमध्यमम् ॥
कुर्यात्तिलकवत्फाले यत्र तत्स्यान्निकुम्भितम् ।
अनेन करणेन स्यादभिनेयस्त्रिलोचनः ॥

अत्र कीर्तिधरस्त्वाह सूचीमुखमधोमुखम् ।
तस्याभिनयने हस्तौ यस्मादयमुदीरितः ।
एतस्मिन् करणे पादं वृश्चिकं केचिदूचिरे ॥

नृत्तरत्नावली

निगूढार्थः (दूतः)

उद्देश्यकार्यवादे च विपक्षे नायके स्वयम् ।
वैरमुद्धरते यस्तु निगूढार्थः स उच्यते ॥

शुभङ्करः

निगृहीतं—मृदङ्गप्रहारभेदः

करयोः पुटयोगेन निगृहीतमुदाहृतम् ।

संगीतनारायणे

निजाहार्यः

अर्धोरुकादिकक्षैश्च शिरोवेष्टादिभूषणैः ।
निजाहार्य इति प्रोक्तो भरतान्वयवेदिभिः ॥

शृङ्गारशेखरः

नितम्बलक्षणम्

उत्तानोऽधोमुखन्वाभ्यां क्रमेण स्कन्धदेशतः ।
पताको यदि निष्क्रम्य नितम्बक्षेत्रवर्तिनौ ।
रेचकं कुरुते हस्तौ नितम्बावुदितौ तदा ॥

हम्मीरः

निद्रा—व्यभिचारिभावः

श्रमश्रमक्लमालस्याच्चक्षुर्निमीलनं निद्रा ।

शुभङ्करः

निन्दितगायनाः

सन्दष्टः कपिलः काकी शीत्कारी सानुनासिकः ।
उद्घटो सस्वरोऽव्यक्तो विरसो विनिमीलनः ॥
तुम्बकी बोम्बको वक्री स्थानभ्रष्टो व्यवस्थितः ।
प्रसारी कक्कुभो भीतः सन्दष्टोऽनवधानकः ॥
कम्पितः शङ्कितो मिश्रः कराली च वितालकः ।
पञ्चविंशतिरित्येते गायना निन्दिताः स्मृताः ॥

कुम्भः

निबद्धस्य नामानि

निबद्धस्य च गीतस्य नामधेयत्रयं मतम् ।
रूपकं च प्रबन्धश्च वस्तु चापि तृतीयकम् ।
उद्ग्राहश्चेति चत्वारः कथ्यन्ते तस्य धातवः ॥

सोमराजदेवः

निबद्धादित्रयाणां लक्षणम्

वर्णान्वितं निबद्धं स्यादालप्त्या त्वनिबद्धकम् ।
मिश्रं तालान्वितैर्वर्णैः जातैश्च पदसंग्रहः ॥

सोमराजदेवः

निबन्धः

नानाविधविभक्तं वा ध्वानैर्यस्य भवेद्गतम् ।
निबन्धः स तु विज्ञेयो गीततत्त्वविचक्षणैः ॥

निमीलकः

निमीलनं तु यो गायेन्निमीलक इति स्मृतः

भरतकल्पलता

निरस्तः

निर्गच्छति मुहुर्वक्त्रान्निरस्तश्शब्दवान् मुहुः ।
शान्ते रोगे च दुःखार्ते विनियुक्तो बुधैरयम् ॥

कुम्भः

निर्घोषः—हौडुक्किकपाटः

निर्घोषं पाटमाचख्युः कोणाघातेन तद्विदः ।

यथा –

न ख खि थों थों दिगिद थोंदिगि दथो दिगि

कुम्भः

निर्जवनाः

सुकुमारो रक्तियुक्तो वक्ता सूक्ष्मत्वमापितः
स्वरा येषु क्रमेणैते ज्ञेया निर्जवनान्विताः ॥

कुम्भः

निर्युक्तम्

तत्र सर्वैस्तु नियमैर्युक्तं निर्युक्तमिष्यते ।

दत्तिलः

निर्विकल्पकरसः

सभ्यचेतसि वर्तेत वासनारूपतो रसः ।
दीनेन चालम्बनानामपेक्षी कुरुते रसः ॥
यत्प्रसिद्धालम्बनतास्वयं स्थायिनि दृश्यते ।
निर्विकल्पकमत्रेष्टं प्रमाणं मुनिचोदनात् ॥

कुम्भः

निर्वेदस्य स्थायित्वव्यभिचारित्वस्थितिः

अमङ्गलमपि ब्रूते पूर्वं निर्वेदमेव यत् ।
मुनिर्मेनेऽस्य तन्नूनं स्थायिताव्यभिचारिते ।
पूर्वापरान्वयो ह्यस्य मध्यस्थस्यानुषङ्गतः ॥

हम्मीरः

निवृत्तिप्रयोजनम्

वर्णालङ्कारसौभाग्यं विच्छेदं करणस्य च ।
तत्त्वादीनां प्रयोगश्च निवृत्तीनां प्रयोजनम् ॥

नाट्यशास्त्रे

निवृत्त्यङ्कुरः

अन्येनाभिहितं वाक्यं सूचया योजयेत्पुरः ।
परस्परार्थसंबन्धो निवृत्त्यङ्कुर उच्यते ॥

वेमभूपालः

निष्कृष्टगुणः

उच्चैरुच्चारणादुक्तं निष्कृष्टं भरतादिभिः ।

भरतकल्पलता

निसृष्टार्थः (दूतः)

उभयोर्भावमुन्नीय स्वयं वदति चोत्तमम् ।
सुश्लिष्टं कुरुते कार्यं निसृष्टार्थः स उच्यते ॥

यद्वा-

धीरः स्थिरमतिः शूरः स्वामिकार्यविधायकः ।
स्वपौरुषप्रकाशी च निसृष्टार्थः स उच्यते ॥

शुभङ्करः

निःसारणः

स तु निस्सारणाभिधः ।
निःसरन्त इवाभान्ति स्वरा यत्र क्रमोद्गताः ॥

कुम्भः

निःसारुकः

कातरः समराख्यश्च वैकुण्ठो वाञ्छितस्तथा ।
विशालश्च तथानन्दः षट् च निःसारुको भवेत् ॥

गान्धर्ववेदे

निस्स्वानः

निस्स्वानस्त्वेकवक्त्रः स्यात् स द्विधा परिकीर्तितः
उत्तमः कांस्यजस्ताम्रनिर्मितो मध्यमः स्मृतः ॥

अधमो लोहघटतो ह्रस्वोऽधस्तान्मुखे महान्।
चर्मणा मानुषेणायं गाढं वक्त्रे सुयंत्रितः॥
वध्रैः सुषिरनिक्षिप्तैर्निवेश्यवलये मुहुः।
व्यावर्तितैर्नद्धचर्मा मेघगम्भीरनिस्वनः॥
वैरिवित्रासजनको भीरुहृद्भेदनोपरः।
शूररोमाञ्चजनको युद्धप्रोत्साहकारकः॥
घटद्धटेतिशब्देन व्याप्तसर्वरणाङ्गणः।
चर्मकोणेन वाद्योऽयं सद्वितीयो महाभटैः॥

कुम्भः

चरणौ स्वस्तिकीकृत्य पार्श्वयोः पादयोस्तथा।
रेचितौ यत्र सा ज्ञेया चारी नूपुरविद्धका॥

कुम्भः

नृत्तम्

रसभावविहीनं तु नृत्तमित्यभिधीयते।

भरतकल्पलता

गात्रे विशेषमात्रं च सर्वाभिनयवर्जितम्।
आङ्गिनोक्तप्रकारेण नृत्तं नृत्यविदो विदुः।
एतन्नृत्तं द्विधा प्रोक्तं मार्गदेशीप्रभेदतः॥

सङ्गीतनारायणे

नृत्तधर्मौ

नृत्ते नृत्यैकदेशोऽपि नृत्यशब्दाद्द्वयोर्ग्रहः।
नाट्यधर्मी लोकधर्मीत्येवं रूपविशेषणात्॥

कुम्भः

नृत्तप्रशस्ता

आगत्य ब्रह्मलोकादिह भरतमुनिश्शास्त्रमेतन्मदीयं
दृष्ट्वा भूयः कृतार्थः प्रसृमरपुलकव्यञ्जितान्तः प्रमोदः।
आश्चर्यं पश्यतेदं कथमिति गतवानाशयं मे समग्रं
सश्रीमान जयसेनापतिरिति नियतं वक्ष्यताग्रे मुनीनाम्॥

नृत्तरत्नावली

नृत्तभेदाः

नृत्तं चापि त्रिधा प्रोक्तं विषमं विकटं लघु।
विषमनृत्तं विकटनृत्तं लघुनृत्तं चेति त्रिविधम्॥

सङ्गीतनारायणे

नृत्ताचार्यः

कुलशीलगुणैर्युक्तो नानाशिल्पप्रयोगवित्।
गुरूपदेशनियतो नाट्ययोगविचक्षणः॥
एवमादिगुणोपेतो नटनाट्यविदां मतः।
उज्ज्वलो रूपवान् दक्षो दृष्टावतरणक्रियः॥
चतुर्विधाभिनयविन्मेधावी नट उच्यते।
रूपवान्नृत्ततत्त्वज्ञः समादिग्रहकोविदः॥
वाद्यवादनदक्षश्च ग्रहमोक्षविशारदः।
सम्प्रदायगतज्ञानो लयतालविचक्षणः॥
कर्ता वाद्यप्रबन्धानां प्रगल्भो मुखवाद्यवित्।
नानाविधस्थायिभेदविवेचनविशारदः॥
निर्माता नृत्तभेदानां शिष्यशिक्षाविचक्षणः।
तूर्यत्रयव्यवस्थायाः प्रतिष्ठापयिता स्फुटम्॥
नृत्तदोषसमाधानचतुरो रञ्जकस्तथा।
एवं विधगुणोपेतो नृत्ताचार्यः प्रकीर्तितः॥

वेमभूपालः

नृत्यम्

नृत्ते क्यप्प्रत्यये नृत्यशब्दः कर्मविवक्षया।
भावोपसर्जिते यत्र रसो मुख्यः प्रकाश्यते॥

कुम्भः

रसभावव्यञ्जकादियुतं नृत्यमितीर्यते।

भरतकल्पलता

यस्यां भित्तिगतेन्द्रनीलमणिषु प्रोद्दीप्तरत्नावलिं
दृष्ट्वा नूतननीरदोपरिलसद्विद्युल्लताविभ्रमात्।
गम्भीरं मुरजप्रतिष्ठितमपि श्रुत्वोर्ध्वगेहोद्भवं
प्रोन्मत्तप्रमदासखो वितनुते नृत्यं मयूरव्रजः॥

कुम्भः

—दशविधम्

नाट्यनृत्तं ताण्डवं च नृत्तं लास्यमिमामिधा।
नर्तनस्याथ नृत्ते तु विषमं विकटं लघु।
पेरणी गौण्डली चैव नृत्यं दशविधं स्मृतम्॥

नृत्यलयम्

नाट्यमार्गं च देशीयमुत्तमं मध्यमंतथा।
अधमो क्रमतो ज्ञेयं नृत्यत्रितयमुत्तमैः॥

कुम्भः

नृत्यत्रिगतित्वम्

काचिन्नृत्यविधौ विलम्बितमपि क्षिप्रं च नानाविधं
यत्यादिप्रचुरप्रबन्धरचनां कृत्वा मृदङ्गे मुदा।
चञ्चत्पाणिचलत्पृथुस्तनयुगं स्वेदार्द्रगण्डस्थलं
तत्तद्भूषणभूषिताङ्गरुचिरा रङ्गस्थले राजते॥

कुम्भः

नृत्यदिदृक्षा

पश्चान्मञ्जुलकण्ठगायकजना गायन्ति गीतं मुदा
तार्थैंधोङ्कुति धोङ्कुतिध्वनिभवेन्नृत्ये पराकामिनी।
दां दां दिं दिमिकि द्रुमि द्रुमिदि दीङ्कारो मृदङ्गे मुहुः
देवा नृत्यदिदृक्षयैव मिलिताः स्वर्गादपि क्ष्मातले॥

कुम्भः

नृत्यप्राणः

रेखा च स्थिरताले गो भ्रमरी दृष्टिरश्रमः।
प्रीतिर्मेधावचो गीतं नृत्ये प्राणा दशोदिता॥

कुम्भः

नृत्यमहिमा

क्षितौ रत्नच्छायाफलनमुदके वीचिललितं
शिखिन्यर्चिः प्रेङ्खा सहजगतिवैचित्र्यमनिले।
तटित्क्रीडाव्योम्निप्रकटसुभगः पञ्चसु परः
प्रविष्टो भूतेषु प्रभवति हि नृत्तस्य महिमा॥
अभ्यासाद्भरतोक्तिभङ्गिषु बहुव्याख्यापदेषु श्रमा-
त्संवादाद्गुरुसंप्रदायसुहृदां शम्भोः प्रसादादपि।
ज्ञात्वा शास्त्ररहांसि निर्मितमिदं व्यक्तं महार्थान्वितम्
न स्यात्कस्यहिताय शाश्वतयशस्संरक्षणं लक्षणम्॥

नृत्तरत्नावलिः

नृत्यलक्षणम्

देशरुच्या प्रतीतो यस्तालमानरसाश्रयः।
अविनाभावविक्षेपो नृत्यमित्युच्यते बुधैः

शुभङ्करः

नृत्यवेला

उदये घटिका पञ्च मध्याह्ने घटिकात्रयम्।
पराह्णे घटिकाः सप्त नृत्यवेला प्रकीर्तिता॥

हम्मीरः

नृत्यशब्दव्युत्पत्तौ—अर्थभेदेन प्रत्ययभेदः

यद्यप्येतौ समानार्थौ तौ कथक्तप्रत्ययौ स्मृतौ।
तथापि सम्प्रदायज्ञैर्यादृशे यः प्रयुज्यते॥
तादृगर्थः सविज्ञेयो विवक्षात्र न कारणम्।
लोके हस्तैकदेशेऽपि हस्तशब्दो यथा तथा॥
नृत्ते नृत्यैकदेशत्वान्नृत्यशब्दोऽपि वर्तते।
शोभाया एव मुख्यत्वं विवक्षितत्वात्प्रयुज्यते॥
मार्गनृत्तेऽप्ययं नृत्यशब्दस्तस्माद्द्वयोर्मता।
स्यान्नृत्यैर्नृत्तशब्दाभ्यां देशीयमार्गयोर्ध्रुवम्॥
उत्तमं नाट्यनृत्यं स्यान्मार्गनृत्यं तु मध्यमम्।
देशीयनृत्यमधमं विज्ञेयं काव्यवद्बुधैः॥

विप्रदासः

नृत्यस्वरूपम्

मृदङ्गो दण्डिका तालं घर्घरी श्रुतिकाहले।
गीतनादप्रबोधं च अष्टाङ्गं नृत्यमुच्यते॥

हम्मीरः

नृत्यहस्तभेदाः

उपधानः सिंहमुखः कदम्बश्च निकुञ्जकः।
एते सम्मिलिता भूत्वा स्युरष्टाविंशतिश्च ते॥

कुम्भः

नृत्यहस्ताः

नृत्यमात्राश्रिता ये तु न किञ्चिद्वस्तुदर्शिनः।
अङ्गहारेण सहिता नृत्यहस्तास्तु ते मताः॥

सङ्गीतनारायणे

नृत्याङ्गम्

स्थानकानि तथा चारी करणं मण्डलं तथा
अङ्गहाराश्च भरते नृत्याङ्गं पञ्चधोदितम्॥

सङ्गीतनारायणे

नृत्यानिष्टदर्शनम्

परावृत्तेन शिरसा नेत्रनासावकूणनैः।
चक्षुषश्च प्रसादेन ह्यनिष्टमभिनिर्दिशेत्॥

कुम्भः

नृत्ये विटलक्षणम्

हास्ये विटकृते नृत्ये उच्छ्रितौ हर्षगर्वयोः । कुम्भः

नृत्योत्पत्तिः

गेयादुत्तिष्ठते वाद्यं वाद्यादुत्तिष्ठते लयः ।
लयतालसमारब्धं ततो नृत्यं प्रवर्तते ॥ शुभङ्करः

नृपलक्षणम्

सङ्गीतरीतिविदुषो भावभेदविचक्षणः ।
कामशास्त्रकलावेदी धर्मसङ्ग्रहविग्रहः ॥
कविः काव्यप्रबन्धानां निर्माता वितदानवित् ।
संभूयस्मररूपश्च सभामध्यमुपस्थितः ॥

संगीतमुक्तावली देवेन्द्रकृता

नेपथ्यम्

अखण्डमण्डलं चित्रं विस्तीर्ण दीर्घमंशुकम् ।
विस्तृत्य पूर्वरङ्गेऽस्मिन्नेपथ्यं कल्पयेद्बुधः ।
नेपथ्यान्तरितः पूर्वं रङ्गपूजां समाचरेत् ॥

भरतकल्पलता

पश्चिमामभिमुखीनां च रम्याणां भूषणाम्बरैः ।
नायकाभिमुखीनां च गायन्तीनां परस्परम् ॥
तालैः कृतावधानानां नटीनामुपवेशनम् ।
पार्श्वयोरुभयोस्तासां मृदङ्गानां चतुष्टयम् ॥
दक्षिणे मुरजस्थानं पृष्ठे जवनिका तथा ।
तन्मध्ये मण्डनस्थानं नेपथ्यं तत्र गीयते ॥

शुभङ्करः

नेपथ्यभेदाः

नेपथ्यं तु वयःकालदेशजातिविशेषतः ।
नानाविधं तथाप्येतच्चतुर्धा प्रोच्यते बुधैः ॥
पुस्तमाल्यविभूषाङ्गपरिवेदनभेदतः ।
शैलजालविमानानि चर्मवर्मध्वजादयः ॥
शस्त्राणि सर्पविकृतमुखानि च वपूंषि च ।
यानि च क्रियते नाट्ये तत्पुस्तमिति कीर्त्यते ॥

सङ्गीतनारायणे

नेरिभेदाः

तत्र नेरी भवेत् षोढा शुद्धाख्या नटनेरिका ।
तथा करणनेरिः स्यात् कावनेरिस्ततः परम् ।
सालंगनेरिः सङ्कीर्णनेरिरित्थं समूचिरे ॥

सङ्गीतमुक्तावली देवेन्द्रकृता

नैसर्गिकम्

हस्तकात् भ्रमरीं विद्याद्धोऽम्बुजादि पातनम् ।
अङ्गैर्भूमेश्च यो योगः स च नैसर्गिको मतः ॥

कुम्भः

न्यायलक्षणम्

युद्धे परात्मशस्त्राणां क्रमाद्यो नवपातने ।
विधातुमुचिता गात्रवर्तना न्याय उच्यते ॥
भारतः सान्त्वतो वार्षगण्यकैशिकसंज्ञकाः ।
भेदास्तस्येति चत्वारः क्रमाद्वृत्तिचतुष्टये ॥

विप्रदासः

न्यासः

गीतकान्त्यस्वरो न्यासः विदारी मध्यगस्तथा ।
न्यासवत्स्यादपन्यासो यथा जाति — ॥
प्रथमाया विदार्याया मध्ये न्यासत्वभाक् स्वरः ।
न चेदंशो विवादी स्यात् सन्न्यासः सोऽभिधीयते ॥

दत्तिलः

न्यासापन्यासयोर्भेदः

नैव न्यासस्तु जात्यादेरन्त एवावतिष्ठते ।
अपन्यासः पुनस्तत्रान्तराले खण्डितं तु यत् ॥

कुम्भः

पक्षिशार्दूलः

यदा मण्डीमधिष्ठाय प्रसृतौ भ्रमतः करौ ।
तदा तं नृत्तशार्दूलाः पक्षिशार्दूलमूचिरे ॥

पक्षीणामुच्चारणम्

तित्तिररटकश्चैव बकचातककोकिलाः ।
वायसः कुक्कुटश्चैव क्रमादुच्चारयन्त्यमी ॥

कुम्भः

पङ्क्तिः

चतुरश्रमष्टकलां स्थायवर्णा स्थिते लये ।
खद्वयं गद्वयं गोतागावैवं चरणाङ्किता ॥
पङ्क्तौ षोडशमात्राभिरपकृष्टा ध्रुवा यथा ।
हेलाविदलितकामशरीरं लालानिर्जितदानवराजम् ।
देहार्धीकृतभूधरसूनुं वन्दे शम्भुं त्रिभुवननाथम् ॥

कुम्भः

पञ्चकर्त्तरी—(वाद्यम्)

पञ्चकर्त्तरिकासंज्ञैः पाटैः स्यात्पञ्चकर्त्तरी।

कुम्भः

पञ्चगानस्थानानि

अथ प्रावेशकाक्षेपप्रासादिकमथान्तरम्।
नैष्क्रामश्चेति गानस्य स्थानं पञ्चविधं स्मृतम्॥

वेमभूपालः

पञ्चतालेश्वरः

आलापः प्रागतालः स्यात्पृथग् द्विः पदपञ्चकः।
चच्चत्पुटेन तेनैव स्वराः पाटास्ततःपरम्॥
द्विचच्चत्पुटमानेन पाटः पटहसम्भवैः।
कार्येऽन्तरस्ततश्चाचपुटेन पदपञ्चकः॥
तद्वत्तेन स्वरः पाटास्तद्विमानेन वान्तरः।
हौडुक्कपाटैस्तदनुषट्पितापुत्रकेण तु॥
पृथक्पदानि पञ्चद्विस्तेनैव स्वरपाटकाः।
तद्विमानाच्छङ्कपुटैरन्तरः स्याततस्तु षट्॥
प्रत्येकं द्विः पदानि स्युः संपक्वेष्टकतालतः।
तत्तालाः स्युः स्वराः पाटाः पाटैर्मुरजसंभवैः॥
अन्तरः पूर्ववत्पश्चाद्‌भोगश्च विलम्बितः।
प्रबन्धनाम्ना प्राङ्मानं नेतृनामाथ मङ्गलम्॥
वाक्यमालापके न्यासः पञ्चतालेश्वरे भवेत्।
वीरावतारशृङ्गारतिलकश्चेति स द्विधा।
वीरशृङ्गारयोस्तेन प्रीयन्ते सर्वदेवताः॥

हम्मीरः

पञ्चध्रुवहेतवः

अथ जातिप्रमाणं च प्रकारं नामकल्पना।
स्थापनं चेत् ध्रुवाणां स्युर्भेदकाः पञ्च हेतवः॥
वृत्ताक्षरप्रमाणस्तु जातिरित्यभिधीयते।
षट्कलाष्टकलैश्चैव प्रमाणे द्वे प्रकीर्तिते॥
समार्धविषमाणां तु वृत्तानां तु विधीयते।
... ... नाट्यज्ञैः ... प्रकार इति कथ्यते॥
कुलाचाराश्रयं नाम यथा नृणां विधीयते।
तथा स्थानाश्रयोपेता ध्रुवाणां नामकल्पना।
यद्वा वृत्तविशेषैश्च स्वेच्छया नाम कल्पयेत्॥

वेमभूपालः

पञ्चपाणिः (वाद्यम्)

पाणिहस्ताभिधैः पाटैः पञ्चपाणिः प्रकीर्तितः

वेमः

-पाटः

हस्तशब्दान्वितैर्हस्तपाटैः स्यात्पञ्चहस्तकम्।
पाणिहस्ताभिधैः पाटैः पञ्चपाणिः प्रकीर्तितः॥

कुम्भः

पञ्चमः

पञ्चप्राणोद्भवो यस्मात् तस्मात्पञ्चम उच्यते।

सङ्गीतसारः

पञ्चमपताकम्

हस्तं पुष्पपुटं कृत्वा विलोक्य च ततः पुनः।
कृत्वोत्सङ्गं स्पृशेत्पश्चाद्दक्षिणं चरणं नटः॥
हस्तेन दक्षिणेन द्राग्वामाङ्घ्रिं वामकेन तु।
इति पञ्चमभेदोऽयं सम्यगत्र प्रदर्शितः॥ कुम्भः

पञ्चमरागः

रागः पञ्चमको ज्ञेयः पहीनः षाडवो मतः।
रक्ताम्बरो रक्तिविशालनेत्रः शृंगारयुक्तास्तरुणो मनस्वी।
प्रभातकाले विजया च नित्यं सदा प्रियः कोकिल-
मञ्जुभाषी॥

स रि ग म ध नि स — स रि ग म प ध.

सङ्गीतदर्पणः

पञ्चवाद्यानि

नखजा वायुजाश्चर्मलोहशारीरजास्तथा।
वीणादयस्तु नखजाः वंशाद्या वायुजास्तथा॥
चर्मजाश्च मृदङ्गाद्या लोकजा लोहचर्मजाः।
शारीरजानि गीतानि वाद्यं पञ्चविधं जगुः॥

भरतकल्पलता

पञ्चविधनादावल्याः—एकविधबाणलक्षणम्

आद्यं त्यक्त्वा चतुर्णां स्याद्विकारादुत्सवप्रिया।
विना द्वितीयमन्येषां महानन्दा विकारतः॥
चतुर्णां विकृतौ हित्वा तृतीयं लहरी भवेत्।
त्यक्त्वा तुर्यं चतुर्णां स्याद्विकाराच्च जयाभिधा॥
चतुर्णां विकृतौ हित्वा पञ्चमं कुसुमावती।
चतुरा पञ्चधेति स्याद्बाणा चैकाभिधा पुनः॥

आद्यपञ्चगणानां स्याद्विकृतेः पार्वतीप्रिया ।
इत्येकत्रिंशदेलाः स्युर्नादावत्या विकारतः ॥

मोक्षदेवः

पञ्चविधः स्तम्भः

देवस्तम्भनरस्तम्भस्थिरस्तम्भमतः परः ।
स्थावराणां स्तम्भ इति मुनिस्तम्भश्च पञ्चधा ॥

शृङ्गारशेखरः

पञ्चशिरःप्रकारे आरात्रिकम्

स्कन्धं तु किञ्चिदाश्लेष्य भ्रान्तमारात्रिकं मतम् ।
विस्मये दृश्यते तच्च पराभिप्रायवेदने ॥

हम्मीरः

पञ्चसञ्चलक्षणम्

स्कन्धस्य मणिबन्धस्य कूर्पराङ्गुष्ठयोस्तथा ।
वामस्य चरणस्यापि कम्पन सञ्च उच्यते ॥
ततः स्याद्वादकः श्रेष्ठः पटहेऽङ्गुष्ठसञ्चतः ।
वामाङ्घ्रिसञ्चादधमो वादकस्त्वन्त्यजो मतः ॥

कुम्भः

पञ्चस्वरपरा तारगतिः

अंशात्तारगतिं विद्यादाचतुर्थस्वरादिह ।
आपञ्चमात्पञ्चमाद्वा नातःपरमिहेष्यते ॥

नाट्यशास्त्रे

पञ्चहस्तम्—वाद्यम्

हस्तशब्दान्वितैर्हस्तपाटैः स्यात्पञ्चहस्तकम् ।

कुम्भः

पटहः

अथावनद्धवाद्यस्य पटहादेर्निरूप्यते ।
लक्षणं द्विविधस्तत्र पटहः परिकीर्तितः ॥
मार्गदेशीविभेदेन तत्रादौ मार्गमुच्यते ।
सवितस्तिकरद्वन्द्वं दैर्घ्ये स्यात्परिधौ पुनः ॥
षष्ट्यङ्गुलो मध्यदेशे पृथुः खदिरदारुजः ।
उत्तमो बीजकाष्ठादिकृतो धातुमयोऽथवा ॥
दक्षिणं वदनं तस्य स्यात्सार्धैकादशाङ्गुलम् ।
वामं तु वदनं कार्यं सार्धैर्दशभिरङ्गुलैः ॥
दक्षिणे वदने तस्य वलयं लोहनिर्मितम् ।
वामे च वलयं वक्त्रे कार्यं वल्लीसमुद्भवम् ॥
षाण्मासिकस्य वत्सस्य मृतस्यादाय पारिकाम् ।
तथावकुण्ठ्य वलयं वामवल्लीसमुद्भवम् ॥
संक्लितं सप्तभिश्छिद्रैः शोन्वभभूतैरदृढम् ? ।
तत्र सप्तसु रन्ध्रेषु निक्षिप्तैः सूक्ष्मदोरकैः ॥
कलशाः सप्त हेमादिधातुभेदविनिर्मिताः ।
नियन्तव्याः श्लथतरदैर्घ्येण चतुरङ्गुलाः ॥
पटहस्य च वामास्यं स्यादं गुलचतुष्टयम् ।
विस्तारतस्त्र्यङ्गुलया स्वर्णदीप्ततया ततः ॥
वेष्टयेत्पटहं कण्ठे तया पत्रिकया दृढम् ।
बाह्यं कायस्य यच्चर्मपशोस्तत्कवलं स्मृतम् ॥
कृतान्तःसुषिरानेन घनेन वदनद्वयम् ।
विदध्यादस्य वदने दक्षिणे कवल पुनः ॥
सर्वतोऽपि हि तच्छिद्रं पिदध्याद्वाद्यसिद्धये ।
गुणैः सुषिरनिक्षिप्तैः गाढमाकृष्य यत्नवः ॥
वामवक्त्रस्य वलये सप्तरन्ध्रनिवेशितान् ।
गुणानाकृष्य सुदृढं यथास्थानं निवेशयेत् ॥
वामस्य कवलं तत्र सप्तछिद्रनिवेशितैः ।
तैर्गुणैः स्वर्णकलशानावेष्ट्य विधिवत्सुधीः ॥
दक्षिणास्यस्य वलये लोहे प्रक्षिप्य मध्यतः ।
समुत्कृष्टैस्तु सुदृढैः वलयं गाढतां नयेत् ॥
कलशेभ्यो बहिर्वामवल्लीवलयवल्लिके ।
कच्छाकटीवेष्टनाय सांचलाबद्धयते दृढा ॥
इत्येवं मार्गपटहो लक्षितः शास्त्रमार्गतः ।
देवता देवतानाथेनोक्तः स्वस्मिन् षडाननम् ॥
दैर्घ्येऽध्यधरो देशीपटहः परिकीर्तितः ।
दक्षिणं वदनं तस्य मितं सप्तभिरङ्गुलैः ॥
वामं तु वदनं तस्य भवेत्सार्धषडङ्गुलम् ।
यदान्तरं पशोश्चर्मजाठरं तत्प्रकीर्तितम् ॥
उद्दलीसंज्ञकस्तेन वामं वक्त्रं विधीयते ।
यन्मया मार्गपटहे लक्षणं प्रागुदीरितम् ॥
तदशेषविधातव्यममुष्मिन्पटहे बुधः ।
उत्तमादिविभेदेन त्रिधासौ द्विविधो भवेत् ॥

तत्रायमुत्तमः प्रोक्तः प्रोक्तमानविनिर्मितम् ।
द्वादशांशे विहीनोऽतो मध्यमः पटहो भवेत् ॥
अधमस्तु भवेदस्मात् षष्ठांशेनोनितस्तु यः ।
देशीपटहमेवेमं जानन्त्यधमं जगुः ॥
उद्दल्यामस्य डेंकारो डेंकारः कवतेऽधिकः ।
अन्येऽनयोः पाटवर्णा उक्ताः पाट्यपरीक्षणे ॥
वादनाय भवेदस्य कोणस्त्वष्टादशाङ्गुलः ।
पृथुर्मध्ये नतः किञ्चिदग्रे सिद्धकवासता ॥
मूले प्रस्थापितः कार्यो वादकेन विजानता ।
अथैनं वादयेद्विद्वान् निषण्णः पङ्कजासने ॥
गोष्ठीषु मार्गपटहः स्थाप्य चोरुद्वयोपरि ।
घटवाद्यवदुत्तानवदने नाटकादिषु ।
कोणेन हस्ततो यद्वा वाद्यते पाटपण्डितैः ॥

कुम्भः

पताकः—हस्तः

यत्र वक्रस्सन् तर्जनीमूलसंश्रितः ।
ऋजवोऽङ्गुलयः श्लिष्टाः स पताक इति स्मृतः ॥

लोकप्रयोगमुद्वीक्ष्य नाट्यज्ञमतम् ... ... च ।
तत्तच्चेष्टानुसारेण हस्तकान् सम्प्रयोजयेत् ॥
घर्षताच्छेदनादर्शविभागादौ स्फुटं हि तत् ॥

सङ्गीतनारायणे

पताकः

पताको विरलाङ्गुष्ठ उपधानः करो भवेत् ।
स्याच्चिन्तानिद्रयोरेष उपधानेऽपि युक्तितः ॥

कुम्भः

उत्पाटने पताकौ द्वौ कार्यावन्योन्यसंमुखौ ।
शरःपल्लवनिर्देशे स्वस्तिकीभूय विच्युतौ ॥
कार्यौ पताकौ विश्लिष्य स्वस्तिकाकारतां गतौ ।
विधेयौ गोप्यनिर्देशे पालनीये पताककौ ॥
नाट्याचार्योपदेशेन लोकयुक्तिमवेक्ष्य च ।
पताकस्यापरेऽप्यर्थाः स्वयमूह्या विपश्चितः ॥

विप्रदासः

पदम्

वर्णपूर्वकमेतद्धि पदं ज्ञेयं सदा बुधैः ।

मतङ्गः

तालादिस्वरमध्यं तु गीतान्त्यं च पदं भवेत् ।

मरतकल्पलता

यत्स्यादक्षरसंबद्धं तत्सर्वं पदसंज्ञितम् ।

नाट्यशास्त्रे

कर्णाटभाषयाबद्धं यदुद्ग्राहादिभिर्युतम् ।
तालेन येनकेनापि युतं तत्पदसंज्ञकम् ॥

पदकरणम्

उद्ग्राहध्रुवकौ यत्र निबद्धौ तत्पदैः स्वरैः ।
तदुक्तं गीततत्त्वज्ञैः करणं पदपूर्वकम् ॥

मोक्षदेवः

पदनिर्युक्तम्

छन्दः पादादिनिर्योगात् पदनिर्युक्तसंज्ञितम् ।

दत्तिलः

पदस्वराः

व्यञ्जनानि स्वरा वर्णाः सन्धयोऽथ विभक्तयः ।
नामाख्यातोपसर्गाश्च निपातास्तद्धिताः कृतः ।
छन्दोविधिरलङ्कारा ज्ञेयः पदगतो विधिः ॥

नाट्यशास्त्रे

पदार्थटीका—(हस्तप्राणः)

अथासां कथनानां स्यादर्थनिर्वाहता यदि ।
ज्ञेया पदार्थटीकेति पूर्वं या भ्रमतोदिता ॥
चेष्टागुणैश्च नियमैस्तत्तदर्थप्रबोधकैः ।
नृत्तहस्तदशप्राणाः कीर्तिता हस्तवेदिभिः ॥

शृङ्गारशेखरः

पद्धतिस्वरूपम्

प्रेक्षार्थं समुपस्थिते बुधगणैः संगीतविद्भिः समं
पूर्णां रङ्गभुवं प्रविश्य निखिलैरङ्गोपहारैः समम् ।
तिष्ठन्तोऽखिलरङ्गकार्यविधुराः सत्संप्रदायान्तराः
वाद्यानां समतां विधाय सकलां नादस्य साम्यं ततः ॥
तच्चिन्ताः परिवादयेयुरतुलं मेलापकं तत्परम्
संपूर्णं गजरं ततो जवनिकामन्तः प्रसूनाञ्जलिम् ।
धृत्वा पात्रमवाप्य सौष्ठवमथोऽधिष्ठाय सुस्थानकम्
अन्तर्धानपटेऽपसारित इहारब्धे विधानानथ ॥
खण्डे चोपशमाह्वये जनमनांस्येकाग्रतामानयन्
प्रान्तं रङ्गभुवं विशोध्य च समन्ताद्वाद्यमाने समम् ।

खण्डे चोपशमाख्यकेन विधिना पुष्पाञ्जलिं मध्यतः
तस्मात्संमदसंभृतं त्वविकलैर्नृत्याङ्गकैः केवलैः ॥

वाद्येनोपशमेन नृत्यति परं पात्रं मनः संयुतं
तावत्संकुलगोपिकाश्च तुडिका स्यात्तत्पदं तत्परम् ।
साङ्गं तं मलपं तथा च कवितं वाद्यप्रबन्धैरिमैः
पर्यायेण च वा क्रमाद्गहिरथो स्वेच्छाकृते वादने ॥

सामस्त्येन लयाञ्चितैश्च विषमैर्नृत्याङ्गकैर्नर्तनं
शुद्धैश्चाप्यथ रूपकं रुचिवशैर्जेगीयमानैश्चिरम् ।
पात्रं नैकविधं विधाय निपुणं नृत्यं ततः संत्यजेत्
रङ्गे यत्र न वादयन्ति गजरात्पश्चाच्चले वादकाः ॥

खण्डं तूपशमाभिधं खलु तदा प्राप्तं परं प्राविशेत्
उक्तैः सस्थलपद्धतिः परिवडिर्या प्रोच्यते तद्विदाम् ।
बृन्दैः साखिलराजराजमुकुटालङ्कारहीरेण हि
वाद्यं चासमहस्तमल्ल निगदन्त्येके प्रवेशात्पुरः ॥

पाटैर्वा समहस्तकादिभिरिह स्यात्सर्वतो पृष्ठतः
स्थानं वा समपादमत्र निगदन्त्येके प्रवेशे बुधाः ।
केचित्केवलयोः प्रयोगमभणत् तं गीतवाद्यानुगम्
गीतादिरिवाञ्चितैः परमसावेकैकशः कैश्चने -
त्येवं पद्धतिरीरितासुविमला शुद्धाभिधा भूभृता ॥

कुम्भः

परसलक्षणम्

स्थानत्रितयविस्तीर्णः परसः कीर्तितो बुधैः ।

मोक्षदेवः

पराभिमतः—अरालः

स्त्रीणामरालविहितं त्रिपाकेऽपि व्युज्यते ।
पुंसामरालविहितं त्रिपताके न युज्यते ।
इत्याह सिङ्गणाचार्यो व्याख्यायां भरतस्य वै

विप्रदासः

पराभिमतनृत्तभेदत्रयम्

नृत्तस्योक्तस्वरूपस्य प्राहुर्भेदत्रयं परे ।
विषमं विकटं लघ्वित्यत्र तद्विषमं मतम् ॥

यद्रज्जुभ्रमणादि स्याद्विकटं तदिहोच्यते ।
विरूपवेषावयवव्यापारं यत्प्रदृश्यते ॥

करणैराश्रिताद्यैर्यत्प्रयुक्तं तद्भवेल्लघु ।
एतेषां सङ्करे तज्ज्ञैः सङ्कीर्णं नृत्यमुच्यते

विप्रदासः

परार्थः

परानुभावयोग्यार्थः परार्थ इति कीर्तितः ।

वेमभूपालः

परावृत्ततला

बहिश्चेत्प्रसृतः पाद उत्तानिततलः प्लुते ।
पश्चाद्देशे तदा चारी परावृत्ततला स्मृता

कुम्भः

परिक्रमः—तालः

परिक्रमाभिधे ताले द्रुतद्वयाद्यगणो भवेत् । ० ० । ऽ ऽ

कुम्भः

परिघट्टना

दीर्घाण्यादावष्टौ लघूनि कुर्यात्पुनर्द्विगुणितानि ।
ह्रस्वान्यपि चत्वारि द्विगुणानि स्युः सदीर्घाणि ॥

षोडशलघूनि च स्युः सहनिधनेनैव कार्याणि ।
एषः परिघट्टनायाः गुरुलघुवस्तुक्रमः प्रोक्तः ॥

नाट्यशास्त्रे

परिभूमिका

स्निग्धं समतलं स्वच्छं तत्र स्यान्मत्तवारणे ।
दक्षिणोत्तरपार्श्वस्थस्तम्भयुग्मसमाश्रया ॥

साधारकाष्ठरुचिरा वर्णकैरुपभूषिता ।
रत्नानि चात्र देयानि वज्रं पूर्वदिशि स्मृतम् ॥
वैडूर्यं दक्षिणे पार्श्वे पश्चिमे स्फटिकं तथा ।
उत्तरे तु प्रवालं स्यान्मध्ये कनकमीरितम् ॥

एवमेतस्य विदुषा कर्तव्या परिभूमिका ।
चतुःस्तम्भसमायुक्ता सुवर्णकलशोज्ज्वला ।
यथा शैलगुहाकारो जायते नाट्यमण्डपः ॥

कुम्भः

परिमण्डली

भ्रमन्ती मण्डले या सा त्वराभ्रमणभङ्गतः ।
सपार्ष्णिभ्रमरीत्युक्तो मुहुः सा परिमण्डली ॥

कुम्भः

परिवर्तोऽग्रिमः

शशताशशसं द्विः समतिपाताः कलाष्टके ।
ध्रुवाभिश्चतसृभिः स्यात्परिवर्तोऽग्रिमः पुनः

शेषास्त्रयस्तु तिसृभिस्तत्राद्यपरिवर्तिनी ।
इह्यामिदधिरे केचिद्गणैस्ताण्ड्यादिभिः पृथक् ॥

कुम्भः

परिवर्तनम्

विधाय पादावूर्ध्वाग्रौ समौ स्कन्धेन भूतलम् ।
आक्रम्योल्लालयेत्पादौ परिवर्तनमाचरेत् ।

कुम्भः

परिवाडः

प्रपदेन भुवि स्थित्वा पाष्ण्या पार्ष्णिद्वयेन वा
क्रमेण कुट्टनं भूमेः परिवाड इति स्मृतः ॥

कुम्भः

परिवृत्तः—पाटः

पुटद्वयप्रहारेण परिवृत्तः प्रजायते ।
यथा – जें थां ४. गि णि ना ।

कुम्भः

—हस्तप्राणः

पार्श्वभागे पुरोभागे प्राप्तो यो नटने करः ।
परिवृत्तस्समाख्यातो नाम्ना हस्तविशारदैः ॥

भरतकल्पलता

परिश्रवणिका—पाटः

परिश्रवणिका सोक्ता वाद्यते यत्र तु क्रमात् ।
कर्तरी समपाणिश्च वाद्या वादनकोविदैः ॥

कुम्भः

पर्यायपार्श्वोत्प्लवनम्

पर्यायपार्श्वोत्प्लवनं कर्तरीव तु मोदितम् ।
त्रिपताकस्य करयोः कृत्वा शश्वत्प्रकाशनात् ॥

(कपालोत्प्लवनम्)

पार्ष्णिमेकैकपादस्य कटौ पर्यायतो न्यसेत् ।
अर्धचन्द्रकरौ मध्ये न्यस्य यत्स्यात् कपालगम् ॥

अशोकः

वलितौ पल्लकावापि शीर्षगौ ललितौ विदुः ।
अपरे चतुरश्रेण शिरस्स्थावञ्चितौ विदुः ॥
अपरे खटकावत्रौ शिरःप्राप्य शनैः शनैः ;
अन्योन्यस्य विलग्नाग्रौ ललितौ संप्रचक्षते ॥

कुम्भः

पल्लवलक्षणम्

बाहुल्यावर्तितेनोर्ध्वं प्रसार्य परिवर्तितः ।
स्वस्तिकाकृतितां नीतौ पताकौ पल्लवौ मतौ ॥
प्रशिथिलौ पताकौ तु केचिदत्र प्रचक्षते ।
नतोन्नतौ पद्मकोशौ शिथिलौ मणिबन्धयोः ॥
स्वपार्श्वयोः पुरस्ताद्वा पल्लवावदन् परे ।
पद्मकोशकरस्थाने पताकानपरे जगुः ॥

हम्मीरः

पश्चात्पुरःसरा

सैव पश्चात्पुरःक्षेपात्प्रोक्ता पश्चात्पुरःसरा ।

कुम्भः

पाञ्चाली

प्रोक्ता प्रवृत्तिः पाञ्चाली याविद्धभुजविक्रमा ।
पाञ्चालाः शौरसेनाश्च काश्मीरा बाह्लिका अपि ॥
औशीनरा माद्रकाश्च ये देशा एवमादयः ।
भागीरथीं समारभ्य हिमवत्पर्वतावधिः ॥
संश्रितास्ते तु पाञ्चालीं प्रवृत्तिं समुपाश्रिताः ।
भारत्यारभटीप्राया साटोपवचनक्रमा ॥

वेमभूपालः

पाटाः

अपञ्चमकवर्गाख्यष्टतवर्गौ लघौ मतौ ।
रहाविति च वर्णानां विंशतिः पाटसंज्ञकाः ॥
सस्वरा सस्वरैर्नानास्तेऽपि स्युः क्रमव्युत्क्रमात् ।
त्रिधा पाटाः पुनर्मिश्रो कूटखण्डविभेदतः ॥
मृदङ्गे थोन्धलं भेर्यां भवत् डमरुके डमग् ।
पटहे दन्तिवल्यां दोङ्कटे घडविभेदतः ॥
ढवेटिढे च ढक्कायां शङ्खेधुन्धि च सेलुके ।
रुञ्जौरुड्डुं च डक्कल्यां तुन्तकौ घनतालके ॥
करटायां तुटमिच्छन्ति मुक्ताष्टाक्षरयोजना ।
समानाः सर्ववाद्येषु शेषः पाटा यथोचिताः ॥

कुम्भः

पाटकरणम्

स्वरैः सहात्र पाटैश्च यत्रोद्ग्राहध्रुवौ कृतौ ।
क्रमव्यत्यासतो द्वेधा तत्पाटकरणं मतम् ।

मोक्षदेवः

पाटभेदाः

उल्लोलः पाण्यन्तरश्च निर्घोषः खण्डकर्तरी।
दण्डहस्तस्समनखो विदुर्यमलहस्तकः॥
रेचितो भ्रमरी विद्युद्विलासश्चार्धकर्तरी।
अलग्नकोसप्तपाणि तु परिव्यस्तकः संज्ञकः॥
इति षोडशपाटाः स्युः सर्ववाद्योपयोगिनः।
प्रायेणैतान् प्रयुञ्जन्ते हुडुक्कायां मुनीश्वराः॥
अथोदाहरणं तेषां वक्ष्ये लक्ष्यपुरस्सरम्।
रेफश्च भ्रमरः पाण्यन्तरोऽथ दण्डहस्तकः।
श्रीकण्ठेन समुद्दिष्टं परं पाटचतुष्टयम्॥

कुम्भः

पाटवर्णेषु स्वराः

एतेषु पाटवर्णेषु स्वराः सप्त प्रकीर्तिताः।
अ आ इ ई उ ए ओ च वाद्यविद्याविशारदैः॥

कुम्भः

पाटविन्यासभेदाः

विन्यासभेदाः पाटानां वाद्यन्ते मुरजादिषु।
जोलावणी च चल्ला च रेफवश्च कुचुम्बिनी॥
चारुश्रवणिकालग्नः परिश्रवणिका ततः
समप्रहारः कुडुपं चारणीकरणा तथा।
दण्डहस्तो घननखस्तानि द्वादशधाऽवदन्॥

कुम्भः

पाठभिन्नफूत्कारः

अन्यथैवाभ्यधुः केचित् स्थानत्रितयवर्तिनाम्।
स्वराणामुद्भवं तेषां मतमत्रोपवर्ण्यते॥
मध्यमे सप्तमेऽभ्यासवशतः फूत्कृतेरह।
शरीरवीणासंभूतस्वरसंवादभाजनम्॥
स्वराः समग्रा जायन्ते तारस्थानगता अपि।
मुखसंयोगसांकल्यमापिते मुखरन्ध्रके॥
टीपापटीयसा चक्षुस्तं प्रकारं पुरातनाः।
तद्वादनप्रकारेण यद्रन्ध्रं वाद्यते बुधैः॥
तस्मादुत्पद्यते यस्तु स्वरः सिद्धगणो भवेत्।
विप्रकर्षे तु रन्ध्रस्य मुखसंयोगकर्तृके॥
मन्द्रस्थानगतानां च स्वराणामुद्भवो भवेत्।
अभ्यासवशतः केचिद्वंशवादनकोविदाः॥
शैघ्र्याशीघ्रतया वायोस्तीव्रातीव्रतयापि च।
रन्ध्रस्य पूरणाद्वायोः पूरणेन च वा ध्वनेः॥
प्राप्तोपचययोगेनापचयेनाथ वा क्वचित्।
एकस्मिन्नेव रन्ध्रेऽपि चित्रं नानास्वरोदयम्।
कुर्वन्ति किल तत्रास्ति किमभ्यासस्य दुष्करम्॥

कुम्भः

पाठीलक्षणम्

वितस्तिमात्रा पाठी स्याद्यक्षावेशविधायिनी।
एकच्छिद्रा मुखे पञ्चच्छिद्रा च स्वरसाधने॥
वेष्टितस्त्रपुपत्रेण लोकं पुष्णाति तद्ध्वनिः।
नवाङ्गुलस्य वंशस्य पाटः कार्यः प्रमाणतः॥

सोमराजदेवः

पाणिरेचकः

पाणिकण्ठकटीपादविशेषेण समुद्भवान्।
त्वरया परितो भ्रान्तिर्यदा स्याद्धंसपक्षयोः।
पर्यायेण तदा धीरैरादिष्टः पाणिरेचकः॥

अशोकः

पाणिहस्तः—हस्तपाटः

पाणिहस्तो भवेदेष यत्र स्याद्विरलाङ्गुलिः।
समपाणिः स्फुरन् वाद्ये इति वाद्यविदो विदुः॥
तरगड दरगड तगड दरगड तगड दगड दगड।

कुम्भः

पाण्यन्तरः—पाटः

वक्षोऽङ्गुष्ठविनाभूतैः पौनःपुन्येन पीडयेत्।
वामस्तु स्वं पुटं हस्तो हस्तपाण्यन्तरस्तदा॥
अर्धार्धाङ्गुष्ठहननात् संहतांगुलिचालनात्।
परे पाण्यन्तरं प्राहुरपरे त्वन्यथा जगुः॥
अङ्गुष्ठो दक्षिणो हस्तो हेतुः पाण्यतरोद्भवे।
विश्लिष्टाङ्गुलिसञ्चारमङ्गुलाधोर्धताडनम्।
पाण्यन्तरस्य जनकं भिन्नलक्षणया यथा॥
नखं ३ खें ३ नखें ३ खेद खुंद।

पाण्यन्तरनिकुट्टकः—हस्तपाटः

तर्जन्यङ्गुष्ठपातेन यत्र दक्षिणहस्ततः।
सरेफवामहस्तेन क्रमव्युत्क्रमयोगतः।
वाद्यते वाद्ययुक्तो सौ पाण्यन्तरनिकुट्टकः॥
दां गिड दां खखिटक दां खरि द्युदादां खरिखरिदां गिडदां

कुम्भः

पात्रगुणाः

सौष्ठवं रूपसम्पत्तिश्चारुविस्तीर्णकर्णता ।
विसारिनेत्रता बिम्बाधरपाकान्तदन्तता ॥

सुकम्बुकण्ठता वेल्लल्लतासरलवामता ।
तन्मध्ये न तत्स्थूलनितम्बकरभोरुता ॥

अत्युच्चपीनस्तनता घनोरुजघनोच्चता ।
गौरता श्यामता वेति तद्ज्ञैः पात्रगुणा स्मृताः

सङ्गीतनारायणे

रूपयौवनलावण्यमाधुर्याणि च सौष्ठवम् ।
मुखप्रसादः प्रागल्भ्यं विशालायतनेत्रता ॥

कृशावलग्नशोभित्वं तथैव तनुगात्रता ।
एते पात्रगुणाः प्रोक्ताः दोषः स्यात्तद्विपर्ययात् ॥

वेमभूपालः

पात्रप्रवेशक्रमः

अथेदानीं तु पात्राणां प्रवेशक्रम उच्यते ।
आदावुपोहनं कृत्वा यथा मार्गं यथा रसम् ॥

पुरःस्थितं भाण्डवाद्यैर्गम्भीरध्वनिशालिभिः ।
ध्रुवायां संप्रयुक्तायां प्रस्तुतार्थानुसारतः ॥

अपनीते च नैपथ्ये पात्रैरुत्तममध्यमैः ।
वैष्णवस्थानके स्थित्वा कृत्वा वक्षः समुन्नतम् ॥

नात्युक्षिप्तप्रसन्ने च भुजशीर्षे विधाय च ।
निधाय नाभिनिकटे दक्षिणं खटकामुखम् ॥

तथा वामलताहस्तं विधाय चिबुकं पुनः ।
कृत्वा च वक्षसःक्षेत्राच्चतुरङ्गुलतः स्थितम् ॥

प्रवेशस्तु विधातव्यो नानारससमाश्रयः ।
पादोत्क्षेपस्तु पात्राणां स्वप्रमाणकृतो भवेत् ॥

स पुनश्च चतुस्तालो देवानां भूभुजामपि ।
द्वितालो मध्यमानां तु पादोत्क्षेपः प्रकीर्तितः ।
एकतालप्रमाणोऽसौ कार्यः स्तिति च लिङ्गिनाम् ॥

वेमभूपालः

पात्रप्रशसा

यत्पात्रं गात्रविक्षेपैः कोमलैर्विलसल्लयैः ।
सुतालैरक्षराणीव प्रोद्गिरुद्गीतवाद्यकैः ॥

हम्मीरः

पात्रप्रसादनम्

भूषणालेपवसनमाल्याद्यैः परिशोभितः ।
पात्रप्रसादनं कुर्यात्तत्तद्देशानुसारतः ॥

वेमभूपालः

पात्रप्राणाः

जवत्वं स्थिरता रेखा भ्रमरी दृष्टिरश्रमः ।
प्रीतिर्मेधा वचो गीतिः पात्रप्राणा दश स्मृताः ॥

यत्र मध्येन संचेन नैरन्तर्येण वर्तनम् ।
प्रमाणरेखा उक्ता स्यात् मदनृत्तं प्रचक्षते ॥

पात्रमण्डनानि

कुङ्कुमैरञ्चितो देहश्चन्दनैर्धूसरोऽथवा ।
पृष्ठतः केशपाशः स्याल्लसत्पुष्पावतंसकाः ॥

ऋज्वी वा वितयं वाणी मुक्ताजालविराजिता
भाति सिन्दूरकस्तूरिचन्दानाद्यैर्विशेषतः ॥

तत्त्वाञ्जनान्विते नेत्रे कर्णयोस्तालपत्रके ।
कस्तूरीपत्रवल्ल्यङ्कौ गण्डौ कण्ठविलम्बितम् ॥

ग्रीवायां मौक्तिकाहारावली स्यात्स्तनमण्डले ।
न्यस्तसद्रक्तसौवर्णवलये च प्रसृष्टयोः ॥

सूक्ष्मं कार्पासिकं वस्त्रं कुङ्कुमं वासकञ्चुकम् ।
वलक्ष्यंवासमञ्जीरौ पादौ देशानुसारतः ।
इत्येतन्मण्डनं चान्यत्पात्रे कुर्याद्यथोचितम् ॥

मोक्षदेवः

पात्रलक्षणम्

नृत्ताधारतया पात्रं नर्तकी प्रोच्यते बुधैः ।
मुग्धं मध्मं प्रगल्भं च तत्पात्रं त्रिविधं मतम् ॥

मुग्धादेः प्रोच्यते लक्ष्म यौवनत्रितयं क्रमात् ।
लीना चारु स्तनाभोगकपोलजघनोरुकम् ॥

प्रायो निम्नवनासं च यौवनं प्रथमं मतम् ।
पीनजङ्घोरुकं पीनकठिनोरुघनस्तनम् ॥

संजीवितं मन्मथस्य द्वितीयं यौवनं बुधाः ।
प्रसन्नोन्मादकरणं श्रीमत्सुरतनैपुणम् ॥

स्मरभावैः समृद्धं च त्रितीयं यौवनं जगुः ।
यौवनं तुर्यमथाहुर्मन्दोत्साहमनोयुतम् ॥

तज्जराभिमुखं शोभाविकलं नादृतं बुधैः ।
बालं मनोविहीनत्वान्न पात्रं जनरञ्जनम् ॥

मोक्षदेवः

अतिप्रगल्भमेतस्माद्यौवनात्पात्रमुच्यते ।
तज्जराभिमुखं शोभाविकलं नादृतं बुधैः ।
बालं मनोविहीनत्वान्न पात्रं जनरञ्जकम् ॥

हम्मीरः

पादद्वयुकुट्टिता

एवं पादद्वयकृता सा पादद्वयकुट्टिता ।
एवमिति पादस्थितिकुट्टितायाः ।

कुम्भः

पादपाटभेदाः

पाटस्तु षोडशः प्रोक्तः सारिकार्धपुरटिका ।
स्वस्तिकास्फुरिता चैव तालोक्षेपो निकुट्टकः ॥
प्रदुस्खालतिकाख्यूतं पृष्ठोक्षेपपुराटिका ।
समस्खलतिकोल्लालस्तथोद्वेष्टकवेष्टितौ ।
प्रावृत्तं च लताक्षेप इत्येषां लक्षणं ब्रुवे ॥

सोमराजदेवः

पादरेचकः

पार्ष्ण्यङ्गुष्ठाग्रयोरन्तः बहिश्च सततं नतिः ।
नमनोन्नमनोपेतः प्रोच्यते पादरेचकः ॥

सङ्गीतमुक्तावली

पादरेचकलक्षणम्

पार्ष्ण्यङ्गुष्ठयोर्गमनं बहिरन्तश्च सन्ततम् ।
नासानेन्नमनोपेतं कथ्यते पादरेचकः ॥

मोक्षदेवः

पादलोहडी

एकपादप्रयुक्तेयमेकपादस्य लोहडी ।

पादस्थितिकुट्टिता

कुट्टितः प्रथमः पादः स्थितश्चाङ्गुलिपृष्ठतः ।
अन्यस्ततः कुट्टितः स्यात्पादस्थितिनिकुट्टिता ॥

कुम्भः

पारिपार्श्वकयोरपसरणक्रमः

अस्यां प्रयुज्यमानायां पारिपार्श्वकयोर्भवेत् ।
पश्चिमेनापसरणं तत्प्रयोगक्रमो यथा ॥
अवहित्थस्थानकेन स्थित्वाञ्चितशिरा मनाक् ।
चतुरस्रमुनेकृत्वा नाभाविन्यस्य जर्जरम् ॥

अलपल्लवहस्ताभ्यां तुलावद्विभृयात्समम् ।
आक्षिप्तचार्यां विक्षेपवेधौ कुर्वन् पुरोक्तवत् ।
गच्छेत् पञ्चपदीं धीरः सविलासाङ्गचेष्टितैः ॥

विप्रदासः

पारिपार्श्वकः

सूत्रधारगुणैरेतैः किञ्चिन्न्यूनैः समन्वितः ।
मध्यमः प्रकृतिः पारिपार्श्वकः परिकीर्तितः ॥

वेमभूपालः

पार्वतीलोचनः—तालः

पार्वतीलोचनः पुनः । लौ दौ लौ दौ तनभका ।
॥ ० ० ॥ ० ० ऽ ऽ । । । । ऽ ॥

कुम्भः

पार्श्वक्षेपकुट्टिता

पार्श्वतश्च पुरःक्षेपात् पार्श्वक्षेपाख्यकुट्टिता ।

कुम्भः

पार्श्वपाणिः—हस्तपाटः

पार्श्वपाणौ नखाग्रेण वाद्यं धीरैः प्रवाद्यते ।

कुम्भः

पार्श्वपाणिः—हस्तपाटः

पार्श्वपाणौ नखाग्रेण वाद्यं धीरैः प्रवाद्यते
थ र र गड धर गड दग ढदग ।

कुम्भः

पार्श्वमण्डलिलक्षणम्

तौ पताकाकृती पार्श्वेन्यस्तावन्योन्यसंमुखौ ।
पार्श्वमण्डलिनावुक्तोवन्येत्वाहुः स्वपार्श्वयोः ॥
आविद्धभ्रमितभुजौ पार्श्वमण्डलिनाविति ।
कक्षवर्त्तनिकेत्येतौ मन्यन्ते नृत्तवेदिनः ॥

हम्मीरः

—मतान्तरे

केचित्स्वपार्श्वयोरेतावाविद्धभ्रमितौ भुजौ ।
पार्श्वमण्डलिनावूचुः कक्षवर्त्तनिकेति च ॥

विप्रदासः

पार्श्वमण्डली—ह

एतौ हि पार्श्वद्वितये पर्यायात्समुपागतौ ।
पार्श्वमण्डलिकाहस्त: प्रोच्यते भरतागमे ॥
कपोतानां च गमने नागानां कन्यकासु च
पार्श्वमण्डलिकाहस्त: प्रोच्यते भरतादिभि: ॥

भरतकल्पल

पार्श्वाक्रान्ता—चारी

यद्वान्यचरणस्योरुक्षेत्रपर्यन्तमुद्धतम् ।
चरणं धरणीभागे न्यायोदाहृतकं यदि ।
एषापि पार्श्वाक्रान्ताख्या चारी नृत्तविदां मता ॥

वेमभपाल

पार्श्वाभिमुखलक्षणम्

पार्श्वाभिमुखमन्वर्थं पार्श्वस्थस्यावलोकने ।

हम्मीर:

पार्षगण्ड:(वार्षगण्य:)—न्याय:

प्रविचार: सात्त्वतवत्पार्षगण्डेऽपि दृश्यताम्
किन्तु हस्तोद्वेष्टनं तु स्कन्धे वक्षसि वा भवेत् ।
अत्राधिकं स्याद्भ्रमणं पृष्ठत: फलकस्य तु ।
अत्र पाद: कृपाणस्य क्रियते वक्षस: स्थले ॥

वेमभपाल

पार्ष्णिविद्धम्

पार्ष्णिविद्धे भवेत्पार्ष्णिरङ्गुष्ठक्षेपिणी सदा ॥

क.प्र.

पार्ष्णिरङ्गुष्ठसंश्लिष्टो सदा पादान्तरस्य हि ।
पार्ष्णिविद्धं तदा प्रोक्तं सूरिभि: परिकीर्तितम् ।.

संगीतमुक्तावली

पार्ष्णी.

यस्या: पार्ष्णी पार्श्वगते स्थाने स्थित्वाथ रेचयेत्

क.प्र.

पालिका

षड्जग्रहांशा सन्यासा गरिक्ता पालिका मता ।
कतिचिद्गमकान्विता ।
प्रफुल्लराजीव समभिनेत्रा ॥

क.प्र.

पाश:—ह..

सूच्यां निकुञ्चिते श्लिष्टे तर्जन्यौ पाश ईरित
अन्योन्यकलहे पाशे शृंखलायां नियुज्यते ॥

पिण्डविनिर्णय:

रक्ताधिक्ये पुरन्ध्री स्याद्बीजाधिक्ये तु पूरुष
तयो: साम्ये भवेत्क्लीब इति पिण्डविनिर्णय: ॥

पिण्डहस्त:—हस्तपाठ:

व्याप्रियेते समं यत्र रेफहस्तोर्ध्वहस्तकौ ।
स पिण्डहस्तो विज्ञेयो वाद्यविद्याविशारदै: ॥
भरकट भरकट थें थें । क.प्र.

पिण्डीबन्ध.

स चेष्टदेवतारूपानुकारेण स्मृतो बुधै: ।
तस्य चेहानुकारेण विधेया चाविपश्चिता ।
पिण्डाकारेण विज्ञेय: पिण्डीबन्धस्तदा पुन: ।

पितामहहस्त:

सन्दंशस्त्वलिके भागे चलितो विरलो यदि ।
पितामहे नियुज्येत शिवेन परिकीर्तित:

पितामहीहस्त:

अलपद्म: कण्ठदेशे कृत्वापि चलितो यदि
पितामह्या नियुज्येत कथितो भरतादिभि: ॥

पितृहस्त:

एतौ तौ विपरीतौ चेत्पित्रर्थे विनियुज्यते ।

पिशाचादीनामभिनय:

पिशाचभूतयक्षाद्या अप्रत्यक्षा भवन्ति ये ।
तेषामभिनय: कार्य: करणैस्त यथोचितै: ॥

पीठकम्—नाट्याङ्गम्

तथाक्षरेण संयुक्तस्तादिगिद्गिगिरेव च ।
आदौ तु समपादश्च हस्तश्चेति लताभिधः ।
समं शिरस्समा दृष्टिः पाठकं चाभिधीयते ॥

भरतकल्पलता

पीठमर्दः

कलानामुपदेशेन गोष्ठीदेशे च साधयेत् ।
तज्ज्ञानामिति निर्दिष्टः पीठमर्दो मनीषिभिः ॥

शुभङ्करः

—उपनायकः

नायकानुचरो भर्तुस्तुल्यवेषपरिच्छदः ।
पीठमर्द इति प्रोक्तः किञ्चिन्न्यूनस्तु तद्‌द्वयोः ॥

यद्वा-

कार्यमाणोऽत्र निर्वृतः प्रत्यागण्यः समासतः ।
मन्त्रिकागुह्यकोपेतः कलासु च विचक्षणः ॥

पुटतालः

यः षड्विंशतिवर्णाघ्रिः स स्यात्सर्वार्थसिद्धिदः ।
ललितश्च पुटाख्ये च ताले शृङ्गारपोषकः
ताले चैव पुटे ज्ञेयं गुरुद्वन्द्वं लधुप्लुते ॥

गान्धर्ववेदे

पुत्रीपुत्रहस्तः

वामहस्ते सर्पशीर्षं मृगशीर्षं तथोपरि ।
विन्यसेत्तत्सुतायां च सुतेऽपि विनियुज्यते ॥

भरतकल्पता

पुरःक्षेपनिकुट्टिता

कुट्टितश्चरणः पूर्वं पुरतोऽङ्गुलिपृष्ठतः ।
स्थापितः कुट्टितस्थाने पुरः क्षेपनिकुट्टिता ॥

कुम्भः

पुरःक्षेपा

कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य वेगाद्विस्तार्य चेत्पुरः ।
विन्यसेदवनौ प्रोक्ता पुरःक्षेपाभिधा बुधैः ॥

कुम्भः

पुरस्ताल्लुठिता

पुरस्ताच्च कृता सैव पुरस्ताल्लुठिताभिधा ।

कुम्भः

पुराटिका

पुराटिका मिथोऽङ्घ्रिभ्यामुद्वृत्ताभ्यां निकुट्टनात् ।

कुम्भः

पुरुषरागाः

भूपालो भैरवश्चैव श्रीरागो फलपञ्जरः ।
वसन्तो मालवश्चैव बङ्गालो नाटकस्तथा ।
अष्टौ रागा इमे धीरैः पुरुषा इति सम्मताः ॥

शृङ्गारशेखरः

पुरोदण्डभ्रमाख्यः

ङ्घिः ।

अन्तश्च लीलयान्यस्मिन् लुठिते सेति हस्तयोः ॥
पुरस्तात्त्रिस्मृतिर्यत्र पर्यायेण तदीरितम् ।
पुरोदण्डभ्रमाख्यं तच्चालयं पूर्वसूरिभिः ॥

पुष्पाञ्जलिः

तत्र पुष्पाञ्जलिः पूर्वं मुखचाली ततः परम् ।
रागवाक्यानुगं शब्दनृत्तं शुद्धगतिस्तदा ॥
रूपाणि च तथा ध्वाडः शब्दचालिरतः परम् ।
सूडादिशब्दनृत्तं च शब्दं च जपनर्तनम् ॥
ततः सूडादिगीतानां तदर्थाभिनयोचितम् ।
नृत्तं नानाविधं गीतप्रबन्धानां च नर्तनम् ॥
चिन्दुनृत्तं दरूनृत्तं कन्दराख्यमतः परम् ।
ततो द्रुपदसंचं च नृत्तमेषक्रमोऽत्रहि ॥

सङ्गीतमुक्तावली देवेन्द्रकृता

स्थित्वा पादसरोरुहाग्रविषमे रेखादिभिः प्रोज्ज्वला
संस्थाप्योरुनितम्बबिंबयुगलं संकुञ्च्य जानुद्वयम् ।
हस्ताभ्यां कुसुमाञ्जलिं सुललितां धृत्वा स्तनाभ्यां मुहु-
र्नम्रीभावमुपागता नरपतेरग्रे नटी राजते ॥

कुम्भः

ततो जवनिकान्तर्धौ दधानौ कुसुमाञ्जलिम् ।
पात्रं तिष्ठेदधिष्ठाय स्थानकं सौष्ठवाञ्चितम् ॥

पुष्पाञ्जलित्यागसमये पठनश्लोकः ।

निषिद्धैरभ्येतं गिलितमकरन्दैर्मधुकरैः ।
करैरिन्दोरन्तः छुरितरवसंभिन्नमुकुलम् ॥

विधत्तं संसिद्धिं नयसुभगामस्य सरसः ।
प्रकीर्णं पुष्पाणां हरिहरयोरञ्जलिरियम् ॥

हम्मीरः

पुष्पावकीर्णाः

ततो नैकरसं कार्यं किञ्चित्कुर्याद्विचक्षणः ।
वृत्तिर्वापि रसो वापि सभावोऽपि प्रयोगतः ।
पुष्पावकीर्णाः कर्तव्याः चित्रमाल्यानुकारिणा ॥

पुस्तलक्षणम्—आहार्याभिनयः

तत्र शैलविमानादिनास्यं यद्यत्प्रदश्यते ।
तत्पुस्त इति विज्ञेयं स च त्रेधा विधीयते ॥
आदिमः सन्धिमस्तत्र मध्यमो व्याजिमस्ततः ।
अन्तिमो वेष्टिमस्तेषां क्रमाल्लक्षणमुच्यते ॥
किलिञ्जचर्मवस्त्राद्यसन्धानात्तत्र सन्धिमः ।
सूत्रकर्षादिभिर्व्याजैर्निर्वृत्तं व्याजिमं विदुः ।
जतुसिध्यादिसंबन्धात् कथ्यते यस्स वेष्टिमः ॥

नृत्तरत्नावली

पुंनृत्यम्

पुंनृत्यं ताण्डवं प्रोक्तम् ।

सङ्गीतनारायणः

पूजने फलाविष्करणम्

अनेन विधिना यत्र पूज्यते रङ्गमण्डलम् ।
तत्राभिवर्धते राज्यमायुः कीर्तिश्च शाश्वती ॥

विप्रदासः

पूर्णकूटतानसंख्या

शून्यवेदाक्षिनासत्यवसुनेत्रमिताः स्फुटाः ।
सप्तस्वराणां पूर्णानां पिण्डसंख्योपजायते ॥
(२८२२४०)

अर्थप्रकृतयः पञ्च चतस्रो वृत्तयस्तथा ।
नाट्योक्तैस्तु समावेशस्तथाभाषाविभाषयोः ।
प्रायशः सर्वनाट्येषु कीर्त्यन्ते संहिता इमे ॥

शुभङ्करः

पदभागाः कथा चैव परिवर्षस्तथैव च ।
अस्मिन् रङ्गे प्रयुज्यन्ते पूर्वरङ्गस्स उच्यते ॥

भरतकल्पलता

नटेन नटनीयार्थतादात्म्यपटुना स्फुटम् ।
वक्ष्यतेऽभिनयैः सोऽर्थो यत्र तन्नाट्यमुच्यते ॥
अभिधत्ते नाट्यशब्दस्तलाभिव्यञ्जकात्पुनः ।
वक्तिलक्षणया न स्यान्नाट्यमेतद्वयं मतम् ॥
करणैरङ्गहारैः स्यान्नृत्यं तेनानुरञ्जितैः ।
चतुर्विधैरभिनयैर्निष्पन्नं नृत्यमुच्यते ॥
अभिधत्ते नृत्यशब्दोऽभिनयं व्यङ्ग्यमस्य तु ।
आह लक्षणया तस्मादुभयं नृत्यमुच्यते ॥
नाट्यशब्दस्याभिनये नृत्यशब्दस्य सद्रसे ।
वृत्तिलक्षणया तस्मादुभाभ्यामुभयग्रहः ॥
सत्या रसात्मकस्यास्य प्रयोगः प्रचुरेक्षिते ।
विधिना ये च रक्ष्यन्ति पूर्वरङ्गः स उच्यते ॥
रक्ष्यन्ति येन तत्कर्म रङ्गं तौर्यत्रिकाश्रितम् ।
पूर्वोऽस्य भागो विद्वद्भिः पूर्वरङ्गं निगद्यते ॥
सूत्रधारप्रवेशार्थास्तथौत्पत्यादिका ध्रुवाः ।
उपोहनेन रहिताः क्रियास्तेनानुरञ्जिताः ।
पूर्वरङ्गे प्रयुज्यन्त इति पूर्वरङ्गविचारगीः ॥

विप्रदासः

पूर्वरङ्गभेदाः

चतुरश्रस्त्र्यश्रो मिश्रः स्यादयं भिद्यते त्रिधा
शुद्धश्चित्र इति द्वेधा द्विभेदोऽप्ययमिष्यते
करणैरङ्गहारैश्च रहितं शुद्ध उच्यते ।
मिलितस्तैश्चित्रहेतुश्चित्र इत्युच्यते बुधैः ॥

विप्रदासः

पूर्वरङ्गविधानम्

शतौ द्विद्विकता, शङ्कैककलं त्रिकलस्तु शम् ।
प्रत्येकं चरणेष्वत्र लयत्रितयमेव च ॥
परिवर्तास्तु चत्वारस्तेषामाद्य. स्थिते लये ।
द्वात्रिंशता कलानां स्याल्लये मध्ये द्वितीयकः ॥
सोऽपि तावत्कलस्तावान् तृतीयोऽपि कलस्ततः ।
तावानेव चतुर्थस्तु परं स स्याद् द्रुते लये ॥
ध्रुवेयं चतुरश्रस्यादस्यां पालितयं भवेत् ।
सन्निपातैश्चतुर्भिः स्यात्परिवर्त इहैककः ॥
प्रथमे वा द्वितीये वा तृतीये सन्निपातके ।
पूर्वस्मिन्परिवर्तेऽत्र वाद्यभाण्डपरिग्रहः ॥

सूत्रधारप्रवेशोऽत्र द्वितीये परिवर्तके ।
तत्पारिपार्श्वकौ स्यातां सभृङ्गारकजर्जरौ ॥
सपुष्पाञ्जलयः शुक्लवस्त्राः सुमनसस्त्रयः ।
कृतमङ्गलसंस्कारा वैष्णवस्थानकं स्थिताः ॥
प्रविशेयुस्ततः सूत्रधारः पञ्चपदीं व्रजेत् ।
दक्षिणं चरणं पार्श्वाक्रान्तचार्यो समाक्षिपन् ॥
तालत्रयं ततस्सूच्या वामं चरणमाक्षिपेत् ।
सद्वयः सूत्रधारोऽथ गत्वा पञ्चपदीं शनैः ॥
रङ्गमध्ये पुष्पमोक्षैः पूजयेत्पद्मसम्भवम् ।
नमस्कुर्यात्ततो देवं मनोवाक्कायकर्मभिः ॥
कलाभिः स्यात् षोडशभिः पञ्चपद्यां प्रवेशनम् ।
पुष्पाञ्जलिविमोक्षे तु कलाषट्कमुदीरितम् ॥
तावत्येव तु काले तद्द्वितीयपरिवर्तके ।
नमस्कार्यं देवतानां तृतीये परिवर्तके ॥
आक्रमेन्मण्डलं पूर्णं दक्षिणं पादमुद्धरन् ।
सूच्यासलये च दक्षं च विद्वद्दक्षिणहेतुकम् ? ।
सूच्यैवं च प्रकुर्वीत मण्डलस्य प्रदक्षिणम् ॥

कुम्भः

पूर्वरङ्गस्थितिः

नृत्यालोकनतत्परे नरपतौ श्रीसूत्रधारः कृती
नीत्वा चीनपटीलसज्जवनिका मध्ये नटीमुत्तमाम् ।
रागालाप्मदङ्गतालरचनां रम्यां समावेदिनीं
संपाद्यारभटीं द्रुतं किल नयेदन्तः पटीं दूरतः ॥

कुम्भः

अथाभिधास्यते सम्यक् पूर्वरङ्गाङ्गसङ्ग्रहम् ।
प्रत्याहारोऽवतरणमाश्रावणारम्भवक्रपाणी च ।
परिघट्टनाथ संघोटनाथ मार्गासारितं च ।
आसारितोत्थापिन्यौ नान्दीशुष्कावकृष्टाह्वाः ॥
रङ्गद्वारं चारी सैव महत्पूर्विका त्रिगतम् ।
प्रस्तावनेति कथितान्येतान्यङ्गानि भारते पूर्वैः ॥
अङ्गैरेभिरिहाङ्गी निष्पन्नः पूर्वरङ्गोऽयम् ।
तेभ्यो नैवाभिन्नो भिन्नोऽपि प्रेक्षते कचित्सद्भिः ॥
उत्थापनीप्रयोगे प्राधान्येनोपकल्पते ।
प्रत्याहाराद्ययं याता प्राच्योदीच्यां गतामत ।
अत्राश्रावणकाद्यं यदङ्गषट्कं क्रमेणोक्तम् ॥

देवस्तवार्थमपदं पदबद्धं वा द्विधा तदुद्दिष्टम् ।
अपदं तत्र तु गीतं निर्गीतं कीर्तितं तच्च ॥
यत्पदबद्धं गीतं तद्देवप्रीतिदं बहिर्गीतम् ।
तस्मात्पदैर्निबद्धं प्रयोज्यमाश्रवणादिस्तु ॥
प्रयाणे तु बहिर्गीतमन्तर्भवनिकागतैः ।
तन्त्रीभाण्डकृतं तज्ज्ञैः प्रयोक्तव्यमतन्द्रितैः ॥
ततो जवनिकां हित्वा समस्तकुतपैः सह ।
नृत्यपाठ्यकृतानि स्युः पूर्वरङ्गाङ्गकानि तु ॥
ततः पुनः प्रयोक्तात्र मन्द्रकादेस्तु मध्यतः ।
प्रयोज्यं किञ्चिदेकं तु वर्धमानमथापि वा ॥
पूर्वरङ्गे प्रयुञ्जीत ततोऽन्याङ्गसमुच्चयम् ।

कुम्भः

पूर्वरङ्गाङ्गभेदाः

प्रयोक्तव्यश्च साङ्गोऽयं तदङ्गान्यभिदध्महे ।
प्रत्याहारोऽवतरणं ततश्चाश्रावणा मता ॥
आरम्भः स्याद्वक्रपाणिस्ततश्च परिघट्टना ।
सङ्घट्टना ततो मार्गासारितासारिते तथा ॥
उत्थापना परीवर्ती नान्दी शुष्कापकृष्टका ।
रङ्गद्वारं ततश्चारी महाचारीति तं ततः ।
प्रस्तावनेति भरतः क्रमादुददिशन्मुनिः ॥

विप्रदासः

पृष्ठलुठिता

कुट्टितश्चरणः पृष्ठे लुठितोऽङ्गुलिपृष्ठतः ।
पुनश्च कुट्टितः स्थाने सा पृष्ठलुठिताभिधा ॥

कुम्भः

पृष्ठोत्तानतलम्

भूलग्नाङ्गुलिपृष्ठोऽङ्घ्रिः पश्चादेकोऽपरः पुरः ।
समः पृष्ठोत्तानतलमिति शास्त्रविचक्षणैः ॥

सङ्गीतमुक्तावली देवेन्द्रकृता

पृष्ठोत्तानतलम्

भूमिलग्नाङ्गुली पृष्ठः पश्चात्पादस्तथैककः ।
परः समो यत्रपादः पृष्ठोत्तानतलं हि तत् ॥

कुम्भः

पेरणिः

दक्षः कलासु सर्वासु सभाजनमनोहराः ।
सुरेखो नृत्यशास्त्रज्ञश्चण्डः शारीरपेशलः ।
सभावरससंयुक्तो यो नृत्येत स पेरणिः ॥

कुम्भः

पेरणिः—ताण्डवम्

पेरणिर्वर्तरूपं च ताण्डवं द्विविधं मतम्।
अङ्गविक्षेप ....स्यं तथाभिनयशून्यता
एवं सा पेरणिस्तस्याः साङ्गदेशीति लोकतः ॥

शुभङ्करः

पेरणिपद्धतिः

अथ पेरणितः सम्यग्वक्ष्ये पद्धतिलक्षणम् ।
संप्रदायविदो रङ्गभूमिदेशमुपागताः ॥
गोण्डलीविधिवच्चात्र कुर्युर्विधिः धिधीततैः ?।
गम्भीरध्वनिमातोद्यवादनं मिलिताश्च ते ॥
ततो विलम्बितलयं रिगोण्यटूवणाश्रयम् ।
पाटत्रयं वादयेयुर्द्विर्द्विर्निस्सारुतालतः ॥
ततो विकृतवाग्वेषभूषो रङ्गभुवं विशेत् ।
मोदकः प्राज्यहास्यैकरसस्तस्मिन् प्रनृत्यति ॥
रिगोण्योपशमेनाथ प्रनृत्यन् पेरणी विशेत् ।
ततः शान्तेषु वाद्येषु सह तालधरैः परम् ॥
गारुगौ वाद्यमानेऽथ ताले निपुणवादकौ ।
यद्वा सरस्वतीकण्ठाभरणो मर्दलादितः ।
मनोहरे तालरसे ध्वनौ च व्याप्तिमृच्छति ॥
पेरणी प्रारभेन्नाट्ये घर्घरान् पूर्वसूचितान ।
ततो निबद्धे कविते गूढे वर्णसरेण वा ॥
निस्सारुणा च तालेन विषमं नृत्यमाचरेत् ।
नृत्यन् सालगसूडेन रेखां च स्थापनं तथा ।
हृत्वा च वहनीं गीतवर्तनं दर्शयेत्क्रमात् ॥
विषमं च प्रहारेणानुगमाभोगवादने ।
कविधारान् प्रकुरुते तथा भावाश्रयानपि ।
लोकमार्गानुसारेण ततोऽन्यानापि दर्शयेत् ॥

कुम्भः

पौरुषभेदाः

अतःपरं सत्त्वभेदात्पौरुषानभिदध्महे ।
शोभा विलासो माधुर्यं गाम्भीर्यं धैर्यमेव च ।
तेजो ललितमौदार्यमित्येतेऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥

वेमभूपालः

पौरुषरसप्रेमविलासप्रबन्धः

विजयानन्दतालेन गौरीरागो विरच्यते ।
पद्यं पाटाः स्वरास्तेनाः लीलानायकसंभवाः
शृङ्गारो कैशिकीरीतौ कामतृप्तिपुरस्सराः ।
कामिनीहासनामायं प्रबन्धः श्रीपतेः प्रियः ॥
रागे कर्णाटवंगाळे सपौरुषरसात्परः ।
प्रेम्णा विलासनामायं प्रबन्धो माधवप्रियः ॥

कुम्भः

प्रकटस्मरयौवना—नायिका

विधाय हृदि या कान्तं कान्तेयं गमयन्त्वितम्
रमेत जन्मनान्दोलैः प्रकटस्मरयौवना ॥

शुभङ्करः

प्रक्षेप्यारोप्ययोर्लक्षणम्

पक्षेप्यमुच्यते तच्चैर्भूषणं नूपुरादि यत् ।
भूषणं यच्च हारादि तदारोप्यमिति स्मृतम् ॥

वेमभूपालः

प्रगल्भवचना—नायिका

कान्ते कचाञ्चलमिलत्करपल्लवान्ते
किञ्चित्तिरोऽञ्चितमुखी करमुत्क्षिपन्ती ।
मामङ्ग न स्पृश विटेति शठेति कोपा-
दीषत्प्रगल्भवचना वचनं व्यनक्ति ॥

शुभङ्करः

प्रचाराः

उत्तानश्च नतः पार्श्वगोऽग्रगोऽधस्तलस्तथा ।
स्वसम्मुखं तलश्चोर्ध्वमुखोऽधोवदनस्तथा ॥
पराङ्मुखं पार्श्वतलः सम्मुखश्चाग्रतस्तलः ।
ऊर्ध्वगोऽधोगतः पार्श्वगतोऽन्यं पार्श्वतो मुखः ॥
एते पञ्चदशैवात्र प्रचाराः करसंश्रयाः ।
नाम्नैव व्यक्तलक्ष्माणो न ततो लक्षिताः पृथक् ॥

कुम्भः

—स्थायकः

स्थित्वा स्थित्वा स्वरेष्वाद्यावेकैकस्मिन् द्वयोर्द्वयोः ।
त्रिषु त्रिष्वथवा यस्य प्रचारः स्थायकस्त्वसौ ॥

कुम्भः

प्रच्छेदकः—लास्यः

अन्यासक्तं पतिं मत्वा प्रेमविच्छेदमन्युना ।
वीणापुरःसरं गानं स्त्रियाः प्रच्छेदको मतः ॥

यद्वा—

कान्तेऽन्यनायिकासक्ते पुम्सानुप्रासमर्पितः।
मानमन्युर्मनस्त्रासकरी प्रच्छेदको मतः"

शुभङ्करः

प्रच्छेदको भवेद्यत्र ज्योत्स्नासंतापविह्वलाः।
कामिन्यो यान्ति निर्व्रीडाः सापराधानपि प्रियान्।
नाट्यं पुंभावभूयिष्ठं समवृत्तविभूषितम्॥

नृत्तरत्नावली

प्रतापललितः

प्रतापललितः प्रोक्त उद्ग्राहे स्थानदर्शनात्।
अनेकगमकोद्भूतः प्रभूतगमको मतः॥
अल्पैस्तु गमकैः क्लृप्तैः स्यादल्पगमकाभिधः।
मेलापकेन सन्त्यक्तो झ्म्बडः स्यात्त्रिधातुकः
त्रिधातुकाल्पगमकैः सुकरैर्दुष्कराः परे
सप्तेति कथिता भेदास्ताले गारुगिनामनि

मोक्षदेवः

प्रतापवर्धनलक्षणम्

पाटैः स्वरैः पदैस्तेन्नैर्विरुदैश्चान्वितो रसैः।
प्रतापवर्धनो वीरे पाटन्यासेन गीयते॥

सोमराजदेवः

प्रतितालः

लाटदेशोद्भवं गीतं प्रतितालं बुधा विदुः।
ययोरन्योन्यवचनं यथा वादरता न हि॥
पडितालमिति प्रायः प्रवदन्ति बुधा जनाः।
तदादि प्रतितालेन गीतसंबन्धितालकः॥
तस्यैव प्रतितालेन प्रथमं पल्लवं मतम्।
नातिदीर्घं नातिखर्वं ... ... लके॥
मध्ये न्यासस्ततो मन्द्रन्यासः स्यात्पल्लवे पुनः।
भारतीवृत्तिमाश्रित्य पादद्वयसमन्वितम्॥
नर्तनं तु ... ... नामवाद्यं चक्रायुधं भवेत्।
आहु ... ... घि पाटवर्णानुवादि च।
व्यतिरिक्तविलम्बाभ्यां लयाभ्यां नयनं भवेत्।

सङ्गीतसूर्योदयः

प्रतिमण्ठकाः

तारश्च भ्रमरश्चैव विचारः कुन्दसंज्ञकः।
चत्वारः कथिताश्चैते प्रतिमण्ठास्तु शम्भुना॥

गान्धर्ववेदे

प्रातमुखरलक्षणम्

मुखरिणो मनोऽधीनः प्रोक्तः प्रतिमुखरी

मोक्षदेवः

प्रतिवृत्तिः

यस्मिन्नानागते पूर्वैरुदीरितमपोहनम्।
प्रतिवस्तु तदावृत्तिरिति केचन मन्वते॥

कुम्भः

प्रतिशीर्षम्

स्निग्धेन बिल्वकाष्ठेन प्रतिशीर्षोपयोगिनी।
द्वात्रिंशदङ्गुला कार्या घटीचीरसमाश्रया॥
न स्थूला न कृशा नैव मृद्वी न कठिना तथा।
आच्छादयेत् बिल्वकल्पा द्रवार्द्रैश्चीरकैरिमाम्॥
मृद्वातपने संशोष्योऽसौ पुनर्नाट्यवेदिभिः।
तस्यां ललाटपर्यन्ते कार्यं कोणत्रयं बुधैः॥
ललाटपट्टकोणं तु विदधीत षडङ्गुलम्।
अथाङ्गुलप्रमाणं तु कटयोरुभयोरपि॥
कटान्ते त्र्यङ्गुलं कार्यं तथा स्यात्कर्णरन्ध्रकम्।
अवटौ कोणकं कुर्यात्सुसमं द्वादशाङ्गुलम्॥
तदूर्ध्वं मुकुटः कार्यो नानारत्नविचित्रितः।
प्रवीणशिल्पकश्चित्रो बहुरूपोपशोभितः।
एवं नाट्ये विधातव्यं नाट्यज्ञैः प्रतिशीर्षकम्॥

वेमभूपालः

प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणामभिनयः

प्रत्यक्षांस्तानभिनयेदुद्वेगभयविस्मयैः।
प्रणामकरणैर्देवान् प्रत्यक्षांस्तु प्रदर्शयेत्॥
अप्रत्यक्षानभिनयेत्चिह्नैरङ्गविचेष्टितैः।
निरूपणीया युज्याश्च गुरवश्च प्रणामतः॥
विटधूर्तजनाश्चैव सुखी परमभाजनं।
परिमण्डलिताख्येन हस्तेनैव प्रदर्शयेत्॥

वेमभूपालः

प्रत्यन्तरम्

उद्दिष्टकस्तु रागादौ किञ्चिदाधिक्यचिन्तितम्।
तद्धातुममुनिष्पन्नं प्रत्यन्तरमितीरितम्॥

गान्धर्ववेदे

प्रत्यायतम्

प्रत्यायतमनाहतम् ।

भरतकल्पलता

प्रत्याहारलक्षणम्

आतोद्यानां प्रविन्यासः प्रत्याहारः स चेदृशः ।
प्राङ्मुखः स्यान्मौरजिको रङ्गात्पश्चिमदेशतः ॥
गान्धर्वाचार्यको याम्ये रङ्गस्य स्यादुदङ्मुखः ।
मार्गं देशीं च यो वेत्ति स गान्धर्वो विधीयते ॥
गान्धर्वशिक्षाकुशलो गान्धर्वाचार्य उच्यते ।
वामेन वैणिकस्तस्य दक्षे सौवरिको भवेत् ॥

विप्रदासः

प्रथमकलासः

विधाय भ्रमरीं काश्चित्संहतस्थानके स्थिता ।
अलपल्लवसंज्ञौ च कृत्वारालकरौ क्रमात् ॥
यत्राङ्घ्री तत्र तौ नीत्वा युगपत्क्रमतोऽपि वा ।
अङ्गं विधुन्वती चित्रं सचारीगुरुताविव ॥
मत्स्यमहार्थं बकवत्कृत्वा मुकुलहस्तकम् ।
मन्दं मन्दं पुरस्ताच्च पश्चाच्च प्रपदेन या ।
याति यस्मिन् कलासे सा विज्ञेया प्रथमाभिधा ॥

कुम्भः

प्रथमकलासभेदः

कट्यां वाम विधायाथ सखड्गं दक्षिणं करम् ।
कृत्वार्धचन्द्रमास्ते चेत्सकम्पं भेद आदिमः ॥

कुम्भः

प्रथमद्वितीयप्लवौ

त्रिपताकौ पताकौ वा नाभौ कृत्वा करौ ततः ।
प्रयाति पद्भ्यां पश्चाच्चेत्तालस्यानुगुणं यदा ॥
तदायमाद्यभेदः स्यात्प्लवस्य मुनिसंमतः ।
त्रिपताकौ करौ कृत्वा वामपादं पुर सरम् ॥
हस्तेन वाममेवं स्याल्लघुमानेन वामतः ।
गत्वा तत्रासनं कृत्वा समं विषममेव वा ॥
ततः स्थानात्समुत्प्लुत्य गच्छेच्चेत्तुल्यपादिकाम् ।
मण्डूकस्य द्वितीयोऽयं भेदः प्रोक्तस्तदा बुधैः ॥

कुम्भः

प्रथमपताकम्

पताकं वामहस्ते तु नीत्वा दक्षिणकर्णगम् ।
दक्षं पुन कटीं वामां वामजङ्घां तथाविधाम् ॥
एतद्विपर्ययाद्धस्तद्वन्द्वं कृत्वा ततोऽनु च ।
मुखसंमुखमानेयो मेत्याद्यो भेद इष्यते ॥

कुम्भः

प्रथमयौवनस्वरूपम्

लीनाधरस्तनाभोगकपोलजघनोरुकम् ।
सुरतं प्रति सोत्साहं प्रथमं यौवनं मतम् ॥

हम्मीरः

प्रथमहंसः

मकरं दक्षपार्श्वस्थं पताकं वामहस्तकम् ।
पुरतो यत्र हंसीव यायाद्भेदः स आदिमः ॥

कुम्भः

प्रधानगुणाः

तालो मृदङ्गस्तन्त्री च कचिदेकैकशः कचित् ।
युग्मीभूय प्रधानस्य गुणाः सर्वव्यपेक्षया ।
षट् ध्रुवाः क्रमतोऽत्र स्युः प्रधान्ये त्रितयस्य तु ॥

कुम्भः

प्रबन्धः

चतुर्भिर्धातुभिर्बद्धः षड्भिरङ्गैर्मनोहरः ।
गीतशास्त्रविदग्धेन प्रबन्धः स प्रकीर्तितः ॥

कुम्भः

प्रबन्धलक्षणम्

चतुर्भिः पञ्चभिः षड्भिः स्वरैरागनिरूपणम्

भरतकल्पलता

चतुर्भिर्धातुभिर्यस्मादङ्गैः षड्भिः प्रबध्यते ।
प्रबन्धः प्रोच्यते तस्माद्गीतविद्याविशारदैः ॥

मोक्षदेवः

प्रबन्धाङ्गानि

प्रबन्धस्य षडङ्गानि स्वरस्तालस्तथा पदम् ।
तेनः पाटश्च विरुदं क्रमाल्लक्ष्माभिदध्महे ॥

कुम्भः

प्रबन्धस्य षडङ्गानि स्वच्छायाबिरुदं पदम् ।
तेन्नाकारं च वाक्यं च प्रबन्धः पुरुषो भवेत् ।
भवन्त्येवं षडङ्गानि मङ्गलान्ते प्रयुज्यते ॥

भरतकल्पलता

प्रबन्धावयवाः

प्रबन्धावयवो धातुः स चतुर्धा निगद्यते ।
उद्ग्राहः प्रथमस्तत्र ततो मेलापकध्रुवौ ॥
आभोगश्चेति तेषां च क्रमाल्लक्ष्माभिदध्महे ।
उद्ग्राहः प्रथमो भागस्ततो मेलापकः स्मृतः ।
ध्रुवत्वाच्च ध्रुवः पश्चादाभोगस्त्वन्तिमो मतः ॥

हम्मीरः

प्रमोदलक्षणम्

स्वरैः पदैश्च पाटैश्च तेन्नकैस्तालसंयुतः ।
प्रमोदाख्यः प्रबन्धोऽयं प्रमोदजननः सदा ॥

सोमराजदेवः

प्रयोगः

ध्रुवेन च प्रवेशे स्तः खश्वनर्त्कुटकाभिधे ।
वस्तुप्रयोगप्रकृतिं रसं भावमृतुं वयः ॥
देशं कालमवस्थां च ज्ञात्वा तत्तद्विधा ध्रुवा ।
प्रयोक्तव्या प्रयोगज्ञैः प्रयोगः पुनरुच्यते ॥

वेमभूपालः

प्रयोगलक्षणम्

आदौ गीतमथो वाद्यं ततो नृत्तं च योजयेत् ।
एतेषां मेलनं यत्तु स प्रयोग उदाहृतः ॥

वेमभूपालः

प्रराचकम्

प्ररोचकं च कर्तव्यं गुरुप्रायोऽक्षरान्वितम् ।
यथाक्षरेण त्र्यश्रेण सन्निपातैस्तथाष्टभिः ।
विविधैककसंयुक्तं कैशिकीजातिमाश्रितम् ॥

प्ररोचना

प्रकृतस्यैव कार्यस्य सिद्धत्वस्यानुसूचकम् ।
उपायोपेयभावेन कार्यसिद्धिव्यपाश्रयम् ॥
कविनाम्नालङ्कृतं च वाक्यं यत्र प्रयुज्यते ।
सा स्यात्प्ररोचना नाम वस्तुप्रस्तावनाभिधा ॥

कुम्भः

प्रविचारलक्षणम्

याः प्रकृष्टा विचित्राश्च गतयस्सपरिक्रमाः ।
त एव प्रविचाराः स्युः शस्त्रमोक्षणगोचराः ॥

विप्रदासः

प्रावचाराविधिः

भारते निगदिताः प्रविचाराः शस्त्रमोक्षणविचारगोचराः ।
वामकेन विभृयात्फलकान्तं दक्षिणेन तु कृपाणमादरात् ॥
तौ करावुपसृतौ विनिधायाक्षिप्यतौ च तत एव शिक्षितः ।
भ्रामणं च फलकस्य विदध्यात्तूभयोराय सपार्श्वयोः ॥
भ्रामयेच्च परितः शिरसस्तत्खड्गिनं त्वथ शिरःकपोलयोः ।
अन्तरा च मणिबन्धतस्तयोर्द्वेष्टयेच्च विधिना प्रयत्नवान् ॥
भ्रामणं च फलकस्य विदध्यात्संभ्रमेदुपरिमस्तकं यथा ।
भारते विधिरयं मुहुर्मुहुः शस्त्रपात उचितः कटीतटे ॥

कुम्भः

प्रवृत्तयः

नानाविधा देशभाषावेषाचारा यथोचितम् ।
प्रवर्तयन्ति व्यापाराः प्रवृत्तिः सा प्रकीर्तिता ॥

वेमभूपालः

प्रवृत्तिभेदाः

दाक्षिणात्या तथावन्ती पाञ्चाली चोढ्रमागधी ।
इत्येषा नाट्यचतुरैश्चतुर्धा परिकीर्तिता ॥

वेमभूपालः

प्रवृत्तिभेदविचारः

न तु देशास्तु बहवो दृश्यन्ते धरणीतले ।
चतुर्विधत्वमेतेषां कथङ्कारं प्रतीयते ॥
अत्रोच्यते बहुविधा देशाः सन्तु तथापि यत् ।
लोकानुकरणं नाट्यं चतुर्वृत्तिसमाश्रयम् ।
अतस्तद्विषयत्वेन चतस्रः स्युः प्रवृत्तयः ॥

वेमभूपालः

प्रवेशः—कलामानम्

अथ चाकुञ्चनं ज्ञेयं प्रवेशाख्यमधस्तलम् ।

दत्तिलः

प्रवेशकः

असूचितस्य पात्रस्य प्रवेशो नैव दृश्यते ।
ततः प्रधानपात्राणां सूचकः स्यात्प्रवेशकः ॥

शुभङ्करः

प्रसन्नः

शृङ्गाराद्भुतहास्येषु प्रसन्नो निर्मलो मतः ।

कुम्भः

प्रसन्नमध्यः

प्रसन्नमध्यो मध्ये तु प्रसन्नः स्यादुदाहृतः।

नाट्यशास्त्रे

प्रसन्नान्तः

व्यस्तोच्चारित एवैष प्रसन्नान्तो विधीयते।

नाट्यशास्त्रे

प्रसन्नाद्यन्तः

प्रसन्नं पूर्वमुच्चार्य शनैः सन्दीपयेत्स्वरम्।
प्रसन्नादीर्भवेदेवं प्रसन्नान्तो विलोमतः।
एवं प्रसन्नमध्यश्च प्रसन्नाद्यन्त एव च॥

दत्तिलः

प्रसन्नादिः

क्रमेणोद्दीपितो यः स्यात्प्रसन्नादिः स कथ्यते।

नाट्यशास्त्रे

प्रसन्नाद्यन्तः

आद्यन्तयोः प्रसमनात्प्रसन्नाद्यन्त इष्यते।

नाट्यशास्त्रे

प्रसादः

प्रसन्नान्तः स्वरो यत्र प्रसादः स तु संज्ञितः।

नाट्यशास्त्रे

प्रसारितम्—हस्तप्राणः

प्रसारितमिति ख्यातमङ्गुलीनां प्रसारणात्।

भरतकल्पलता

प्रसारी

ग्रीवां तु भ्रामयन् यस्तु प्रसारी कथ्यते बुधैः।

भरतकल्पलता

प्रसृतः

दीर्घः सशब्दनिष्क्रान्तो घ्राणतः प्रसृतो मरुत्।
... ... प्रसृतः प्रसरान्वितः॥

कुम्भः

प्रस्तावना

प्रकृतं यद्भवेत्कार्यं तस्य सिद्धत्वसूचकम्
सिद्ध्युपायसमायुक्तं कवेर्नामानुकीर्तनम्।
वाक्यं प्रयुज्यते यत्र सा स्यात्प्रस्तावनोदिता॥

विप्रदासः

प्रस्थानलक्षणम्

कैशिकीवृत्तिबहुलं बहुताललयान्वितम्।
दासादिनायकं व्यङ्कं दासीनायिकमेव च॥
सीधुपानादिसंयुक्तं तथा हीनोपनायकम्।
विटशृङ्गारसंयुक्तं प्रस्थानमिति कीर्तितम्॥

शुभङ्करः

प्रहसनम्—रूपकम्

शृङ्गारहास्यबहुलं शान्त्यद्भुतरसान्वितम्।
व्यक्तमारभटीहीनं प्राह प्रहसनं मुनिः॥
प्रहस्यते अनेनेति भवेत्प्रहसनं त्विदम्।
शुद्धं च विकृतं चैव संकीर्णमिति तद्द्विधा॥

शुभङ्करः

प्रहारः—पाटः

प्रहारपाटनिष्पत्तिस्तलाङ्गुष्ठाभिघा ततः।

यथा —

डें द्रां धोंदिगि विगिदा – किटधों धो॥

कुम्भः

प्राकृतजातयः

दाक्षिणात्या महाराष्ट्रा बाह्लीकी चार्धमागधी।
आवन्तिका तथा प्राच्या षोढा प्राकृतजातयः॥

शुभङ्करः

प्राकृतनृत्तलक्षणम्

इदानीं प्राकृतं नृत्तं यथालक्षणमुच्यते।
भवेद्भावाश्रयं नृत्यं पदार्थाभिनयात्मकम्॥
गात्रविक्षेपणार्थत्वान्नृत्ते बहुलमाङ्गिकम्।
विविधेन विलासेन क्षेपो विक्षेप उच्यते॥

नृत्तरत्नावली

प्राकृतपाठ्यभेदाः

अथ च प्राकृतं पाठ्यं त्रिविधं परिकीर्तितम्।
तद्भवं तत्समं देश्यमिति तल्लक्षणं पुनः।
त्रैविक्रमादिशास्त्रेषु बोद्धव्यं बुद्धिशालिभिः॥

वेमभूपालः

प्राकृते गुरोः लघोश्च विधानम्

उं इं एहि पदान्ते च लघुत्वं प्राकृते गुरोः।
पदमध्येऽथापभ्रंशे हुंहे उं ए सदा लघुः॥

मोक्षदेवः

प्राणसंभवे रत्यादिविकाराः

अथ चेद्व्यतिरेकस्ते तेभ्यस्तेषामिमे यथा।
रत्यादयश्चित्तवृत्तिर्निर्वेदात्पूर्वमेव तु॥
निर्वेदनं प्रकुर्वन्ति ततः प्राणमथान्तरम्।
तन्मांसविश्वरूपाभ्यां सत्वं कलुषयन्त्यतः?॥
अन्तःकरणसत्वस्य वायुराश्रयतां गतः।
क्रोधाद्या अपि दृश्यन्ते विकाराः प्राणसम्भवाः॥
प्राणसूत्रपरिप्रोते संविदभ्यासचित्रिते।
विकारो जायते देहे तत्र चित्प्रत्ययेन च॥
इत्यादिरप्रसरणस्य विभावः प्राणभूमिकाम्।
अनुद्दिश्याय सहसास्तमेति स यदा पुनः।
परामर्शालक्षणायामवधानधुरं भवेत्॥

कुम्भः

प्रातरमृताशनम्

या सूचनाय रसभावविशेषवृत्तेः
प्रस्तावनेन पुटतो वितता विभाति।
तौर्यत्रयामृतनिधानपिधानकल्पा
सा सर्वदा जवनिकास्तु मुदे नृपाणम्॥

हम्मीरः

प्रावृट्कालाभिनयः

शिखण्डिभिस्ताण्डवितै. शाद्वलैः सेन्द्रगोपकैः
गर्जितैरपि मेघानां धारानिष्पतनैरपि।
मुकुलैरपि नीपानां प्रावृषं संप्रदर्शयेत्॥

वेमभूपालः

प्रावृतम्

उद्धृत्य चरणौ मूर्तिर्ललिता वलिता भवेत्।
यत्र तत्प्रावृतं ज्ञेयं कामकेलिनिबन्धनम्॥

कुम्भः

प्रावेशिकी

नानार्थरसार्थयुक्ता नृणां या गीयते प्रवेशेषु।
प्रावेशिकी तु नाम्ना विज्ञेया सा ध्रुवा तज्ज्ञैः॥

नाट्यशास्त्रे

—विधियोगः

गाने च रोदने चैव सम्भ्रमप्रेक्षणे तथा।
उत्पाते विस्मये कार्या सैव प्रावेशिकी ध्रुवा॥

वेमभूपालः

प्रेङ्खोलितः

गतागतप्रवृत्तो यः स प्रेङ्खोलित इष्यते।

नाट्यशास्त्रे

फूत्कृतिगुणाः

नैबभ्र्यंपौताचापि सुस्वरत्वं च शीघ्रता?।
माधुर्यमपि पञ्चामी फूत्कृतेस्तु गुणा मताः॥

सङ्गीतनारायणे

प्रेरणा—ताण्डवम्

अङ्गबाहुल्यविक्षेपं तथाभिनयशून्यता।
यत्र सा प्रेरणा प्रोक्ता महादेशीति लोकतः।
प्रेरणा बहुरूपं च तदेवं ताण्डवं द्विधा॥

सङ्गीतनारायणे

प्रेरितः—हस्तप्राणः

पश्चाद्भागे कुञ्चितो वा रेचितो वा प्रसारितः
यो हस्तः कथितस्सोयं प्रेरितः पूर्वसूरिभिः।

भरतकल्पलता

प्रेरिता

तियुगूर्ध्वमधस्ताच्च वादकप्रेरितैः स्वरैः।
प्रेरिता नाम विज्ञेया स्थायश्रुतिविशारदैः॥

कुम्भः

प्रोषितप्रिया—नायिका

चिन्ताकुलां मलिनमंशुकमावहन्तीं
हिण्डीरपिण्डपरिपाण्डुरगण्डभित्तिम्।
निर्भूषणां प्रियवियोगजदुःखतप्तां
तां प्रोषितप्रियतमां प्रवदन्ति सन्तः॥

शुभङ्करः

प्लवकलासः

त्रिपताकं करं कृत्वोत्प्लुत्योत्प्लुत्य समे पदे।
सर्वतो दधती चित्रं विषमासनमास्थिता।
यत्र नृत्यति स प्रोक्तः कलासः प्लवसंज्ञकः॥

कुम्भः

बकस्य तृतीयः

विधाय मुकुलं हस्तं क्षिप्रमग्रे शनैरतु ।
गच्छन्ननुपदं तद्वन्नटी स्खलति खिद्यति ॥
धृतमुक्ते यथा मीने बकेशानुपदं क्रमात् ।
तलपद्ममरालं च मुकुलं यत्र कुर्वती ।
नृत्ते चित्रमसौ भेदो बकस्य स्यात्तृतीयकः ॥

अशोकः

बककलासतुरीयकम्

उत्तानवञ्चितौ पाणी विद्यादपि च चन्द्रकम् ।
कट्यां करं निवेश्याथ पादाग्राभ्यां नटी यदा ॥
रचयन्ती गता नाना यचत्पुरतोनु च ।
पादाङ्गुष्ठकरस्पर्शान्नृत्येद्वक्राकृतिस्तदा ।
तुर्यो भेदो बकाद्यस्य कलासस्सबुधैर्मतः ॥

अशोकः

बककलासकः

पार्श्वे विधुन्वती यत्र बकवत्सजलौ ह्रदौ ।
कुर्वती हस्तकांश्चैव सन्दंशान् मुकुलादिकान् ॥
आननं च ततोत्थानं गुरुमानेन तन्वती ।
नरीनर्ति नटी यत्रानल्परूपविशेषवत् ।
कलासो बकसंज्ञोऽयं विज्ञेयो नृत्यकोविदैः ॥

कुम्भः

बकी

यो बकी तुम्बिकाकारफुल्लगल्लस्तु गायकः ।

भरतकल्पलता

बङ्गालः

गत्रयेण मनोज्ञोऽसौ बङ्गालौ रिविवर्जितः ।
पूर्णो मत्रययुक्तो वा कल्लिनाथमतं त्विदम् ॥

कुम्भः

बन्धकरणम्

स्वरैर्मुरजपाटैश्च यत्रोद्ग्राहध्रुवौ कृतौ ।
तद्द्वैधकरणं प्राह भीमदेवतनूरुहः ॥

मोक्षदेवः

बन्धनापर्याया

मालिकामोहनादीनि प्रसिद्धा लक्ष्यदृष्टितः ।
अर्थौ तुडुकपर्यायौ नृत्तज्ञैः कथितौ यतः ॥
आलापे यत्र नृत्येतद्ध्रुवाणां यत्र नर्तनम् ।
स्वरपट्टिसमायुक्तं सुरूपं पदमेव च ॥
क्रमेण व्युत्क्रमेणाथ नर्तनं परिकीर्तितम् ।
बन्धनापरपर्यायाः कथिता नृत्तवेदिभिः ॥
तत्तत्कारादिभिः पाटैरेकताल्यादिभिर्युतम् ।
धात्वादिरहितं गीतमालापः परिकीर्तितः ॥

बन्धनीयम् (भूषा)

बन्धनीयं तदाख्यातं काञ्चीदामादिभूषणम् ।

वेमभूपालः

बन्धरूपकम्

यत्र पात्रे उभे नृत्ये नृत्येते करणैस्तदा ।
यदा मिथो भुजौ हस्तौ पादावपि तथा तयोः ॥
रमणीयाकृतिर्यद्वा त्रीणि चत्वारि वा तथा ।
यद्वा सुन्दररूपाणि पञ्चाङ्गानि च सप्त च ॥
पात्राणि यत्र नृत्यन्ते तन्नृत्यं बन्धरूपकम् ।
बन्धनृत्ये विलासिन्याः प्राधान्यं तु विशेषतः ॥

बहिः प्राणाः– (पात्रस्य)

मृदङ्गश्चानुतालश्च वेणुगीती ततः श्रुतिः ।
एकवीणा किङ्किणी च गायकश्च सुविश्रुतः ॥
इत्येवमान्वयज्ञेयैः पात्रप्राणा बहिः स्मृताः ॥

भरतकल्पलता

बहुत्वलक्ष्यम्

संस्पर्शनं स्वराणां यद्बहुत्वं प्रथमं मतम् ।
तदेव लङ्घनमिति प्रवदन्ति पुरातनाः ॥
पुनः पुनः स्वरावृत्तिर्बहुत्वं स्याद्द्वितीयकम् ।
इदमभ्यासनाम्ना च वदन्ति भरतादयः ॥
आद्यं बहुत्वं वादि स्यात्संवादि स्याद्द्वितीयकम् ।
वादिसंवादिनोरंशे बहुत्वं कार्यमेव तत् ॥

संगीतसूर्योदये

बहुरूपं—ताण्डवम्

छेदनं भेदनं यत्र बहुरूपी मुखावली ।
ताण्डवं बहुरूपं च वारुणिर्नाममुद्धतम् ॥

सङ्गातनारायणः

बाह्यस्वरलक्षणम्

असंबद्धस्वरं बाह्यं दोषाणां च उपक्रमः ।

भरतकल्पलता

बिन्दुः

कचित्स्वरेचितं स्थित्वा स्पृष्ट्वा तारं ततोऽग्निवत् ।
प्रत्यागच्छेत्तु तत्रैव बिन्दुरेषोऽभिधीयते ॥

दत्तिलः

—पाटः

वामेन पाणिना यस्मिन्नवष्टभ्य पुटं पुनः ।
तर्जनी कुरुते घातं तं पाटं बिन्दुमूचिरे ॥
दें दें गिदें गि (दें) गिरिगिदगिरिगिद ।

—हौडुक्किकपाटः

वामेन पाणिना यस्मिन्नवष्टभ्य पुटं पुनः ।
तर्जनीं कुरुते घातं तं पाटं बिन्दुमूचिरे ॥ कुम्भः

बिन्दुनृत्तम्

यत्रोद्ग्राहध्रुवपदे बद्धे द्राविडभाषया ।
तद्गीतं बिन्दुसंज्ञं स्यादाभोगेन विवर्जितम् ॥

कुम्भः

बिब्बोकः

दयितावलोकने तदिष्टाद्यर्थाधिगतोऽपि च ।
अनादरकृतो गर्वात् बिब्बोक इति कथ्यते ॥

वेमभूपालः

बिरुदः

गाने त्रीणि पदानि स्युरन्ते तु विरुदं स्वरः ।

भरतकल्पलता

बीभत्सरसः

मेदोमांसवसामलान्त्ररुधिरक्षोदश्मशानादिभिः
पूतीपायघृणात्मकैरधिगतो जाते जुगुप्साश्रितः ।
क्षीबालाधमभूमिकाश्रयमयोऽपस्मारशङ्काश्रयो
बीभत्सोऽयमुदाहृतो रस इह प्रख्यातनानागुणैः ॥

जगद्धरः

स्थायिभावस्वरूपायाश्चित्तवृत्तिर्घृणाकरा ।
जुगुप्सा नाम सा तज्ज्ञैः बीभत्सो रस उच्यते ॥

हम्मीरः

बृन्दम्

प्रवेशे रथरङ्गोर्व्यां सांप्रदायकबृन्दकम् ।
गातृवादकसंघातं बृन्दमित्यभिधीयते ॥

भरतकल्पलता

बृन्दकः—गायकः

बहुना सह गीतं तु करोति स च बृन्दकः

भरतकल्पलता

ततो हि वाद्ययुक्तेन कर्तव्यं नृत्तकोविदैः ।
चत्वारो मुख्यगातारो द्विगुणास्समगायनाः ॥
असौ च गायिनी प्रोक्ता तालधारिचतुष्टयम् ।
मार्दङ्गिकास्तु चत्वारो वांशिकानां चतुष्टयम् ॥
एषां चोत्तमबृन्दस्य कर्तव्यं च प्रयत्नतः ।
मध्यमं स्यात्तदर्धेन तदर्धेन लघु स्मृतम् ॥

बृन्दव्यवस्था

बृन्दं विद्यावतां प्रोक्तमुत्तमोत्तममुत्तमम् ।
मध्यमञ्चावराख्यं च कनिष्ठं चेति पञ्चधा
मुख्या द्वादश गातारो द्वादशैव च गायिकाः ।
चितालिका भवन्त्यष्टौ षट् तथा वंशवादकाः ॥
ओताकाराः पुनः पञ्च त्रयः पाटहिका मताः ।
मृदङ्गवादिनो षट् च बृन्दं स्यादुत्तमोत्तमम् ॥
गातारः पञ्चमुख्याः स्युः सामगायनपञ्चकम् ।
गायनी षट् समाख्याता पञ्च स्युर्वंशवादकाः ॥
द्वावोतकारौ चत्वारः प्रोक्ताः पटहवादिनः ।
मार्दङ्गिकाश्च तावन्तो बृन्दं स्यादभिरुत्तमम् ॥
एकस्याद्गायनो मुख्यो त्रयः स्युः पक्षगायनाः ।
तिस्रो भवन्ति गायन्यो वदालश्च चितालिका ॥
यत्र स्यादोतकाराणां वांशिकानां पुनस्त्रयम् ।
भवेत्पाटहिकद्वन्द्वं मार्दङ्गिकचतुष्टयम् ॥
मध्यमं बृन्दमुद्दिष्टं तदेतद्वन्दवेदिभिः ।
मुख्य एको भवेद्गाता द्वौ पुनः पक्षगायनौ ॥
गायिन्यौ द्वे वांशिकौ द्वावोतकारद्वयं तथा ।
एकः पाटहिको यत्र तथा मार्दङ्गिकद्वयम् ॥
अवरं नाम तद्बृन्दं वृद्धबृन्दारकैर्मतम् ।
मुख्यो गाता समंगाता गायनी वांशिकस्तथा ॥

ओताकारः पाटहिको भवेन्मार्दङ्गिकद्वयम्।
गीतवेदिभिरुद्दिष्टं बृन्दमेभिः कनिष्ठकम् ॥

सोमराजदेवः

बृहस्पतिः—नवग्रहहस्तः

लांगूलतर्जनी वक्रा श्लिष्टा लांगूल इष्यते।
बृहस्पतेरर्थभावे कथ्यते नाट्यकोविदैः ॥

शृंगारशेखरः

बोलावणी—पाटः

आदौ मध्येऽवसाने च प्राचुर्यं यत्र देङ्कृतेः।
आद्ये खण्डे द्वितीये च तादृगेव यथा भवेत्।
तत्र बोलावणी प्रोक्ता वाद्यविद्याविशारदैः ॥

दें दें दें धों धों दें दें दें।

वाद्यान्तरेऽपि वाद्यं स्यादस्याः खण्डद्वयं यदा।
तत्तद्वाद्यप्रधानार्थैः पार्थक्येन प्रयोजितौ ॥
डें कृतिं दें कृतिस्थाने सचतुष्कायां च मर्दले।
थों कृति तों विवल्यां तु कृति तथा ... ... ॥
टें कृतिः करटायां स्यात्प्रधानाक्षरयोजना।
एवमेव बुधैर्ज्ञेयाः पाटवाद्यान्तरेष्वपि ॥

कुम्भः

ब्रह्मग्रन्थिः

प्रणवो नादरूपः स्यात्तत्र ब्रह्मादयः सुराः।
नाभिस्थानगतः साक्षाद् ब्रह्मग्रन्थिरिति स्मृतः ॥

कुम्भः

ब्राह्मणवर्णहस्तः

कराभ्यां शिखरं धृत्वा यज्ञसूत्रप्रदर्शने।
दक्षिणेन कृते तिर्यग्ब्राह्मणानां प्रदर्शितः ॥

भरतकल्पलता

ब्राह्मम्

समस्थांघ्रिः परः पादः कुञ्चितीकृत्य पृष्ठतः।
जानुसन्धिममत्वेनोक्षिप्तं तद्ब्राह्ममुच्यते ॥

कुम्भः

भ

भगिनीहस्तः

दक्षिणे हंसपक्षं च वामे लाङ्गूलकं तथा।
स्वसारं प्रतियुज्येतेत्याञ्जनेयेन चोदितम् ॥

भरतकल्पलता

भजनम्

आरोप्यते प्रयत्नेन रागे योऽतिशयो बुधैः।
तदुक्तं भजनं तेन युक्ताः स्युर्भजनस्य ते ॥

कुम्भः

भञ्जनलक्षणम्

रागस्यातिशयाधानं प्रयत्नाद्भञ्जनं मतम्।

हम्मीरः

भञ्जावणलक्षणम्

श्रुतिभिर्भज्यते यत्र द्वित्रिभेदैः स्वरो मतः।
अच्छिन्नोरङ्गभिस्सान्द्री बुधैर्भञ्जावणो मतः ॥

मोक्षदेवः

भट्टनायकमतम्

न व्यंग्यश्च न तूत्पाद्यो न प्रत्याय्योऽपि युज्यते।
स्थाय्येव भाव्यमानेन व्यापाराद्भावकत्वतः।
सत्त्वोद्रिक्तप्रकाशेनानन्दप्राचुर्यसंविदः ॥
विश्रान्तिस्थानमात्मत्य भोगभोज्यो रसोऽथवा।
इति नायकभट्टानां मतमेतदुदीरितम् ॥

कुम्भः

भट्टलोल्लटमतम्

शिक्षाभ्यासाच्चिरतरमङ्गाद्यैर्नाट्यकर्मणि।
वासनाभिनयैर्नैतद्भट्टलोल्लटसम्मतम् ॥

कुम्भः

भद्रावतीलक्षणम्

ककुभस्तदुपाङ्गं वा तालः कङ्कालसंज्ञकः।
वैदर्भी भारती चापि जुगुप्साभाव उच्यते ॥
वर्णः कृष्णोऽथ वीभत्सो रसोऽधिष्ठातृदैवतम्।
वाराही शूद्रजातिश्च गणौ क्षितिजलाभिधौ ॥
सप्रासमङ्घ्रित्रितयं भवेद्भद्रावती तनौ।
पञ्चकं रत्नगर्भाया एकः पाथोगणो मतः ॥

ऽऽऽ।ऽऽ।ऽऽ।ऽऽऽ।ऽऽऽ।ऽऽ।

सोमराजदेवः

भद्रावत्याः—कामगणाः

प्रत्येकं पादयोर्यस्या अष्टौ कामास्तृतीयके।
आदिमध्यान्तगाः प्रासाः त्रिषु पादेषु सङ्गताः।
भद्रावती भद्रलेखा कर्णाटैरियमिष्यते ॥

मोक्षदेवः

भरतशब्दनिर्वचनम्

भकारो भावनैर्युक्तोरेफो रागेण मिश्रितः ।
तकारस्तालमित्याहुर्भरतार्थविचक्षणैः ॥

शृङ्गारशेखरः

भाणः—रूपकम्

एकाङ्कस्तु भवेद्भाण एकनायकमायिकः (?) ।
कैशिकीवृत्तिसंपूर्णो भूमिपूर्वप्रयोजितः (?) ॥
आकाशभाषितैरत्र कुर्यात्संबोधनं बहु ।
सूचयेद्वीरशृङ्गारौ शौर्यसौभाग्यसम्भवौ ॥
नाट्यालङ्कारसंपन्नो भूयसी तावतीत्विह ।
भण्यन्तेऽस्मिन् गुणादेशा इति भाण इहोदितः ॥

यद्वा—

धूर्तानां दुश्चरित्रापरिचितमथवा स्वानुभूतं समृद्धा
वीरः शृङ्गारमङ्गी द्विजसचिवविटा यत्र सङ्कीर्तयन्ते ।
उक्तिप्रत्युक्तियोग्यो भवति च वचसावस्थितैरत्र शास्त्रैः
सन्ध्यङ्गो वीथिकायाः पुनरिहकथितो भारतीवृत्तिभाणः॥

शुभङ्करः

भाण्डग्रहाः

अथ ध्रुवाणां वक्ष्यामि ग्रहान् भाण्डसमाश्रयान् ।
गातस्य वीरवत्तः स्यादेको भाण्डविवर्जितः ॥
चतुर्थे सन्निपातेऽस्य तज्ज्ञैर्भाण्डग्रहः स्मृतः ।
सन्निपातग्रहः कश्चित्कश्चित्स्यात्तर्जनीग्रहः ॥
अथाकाशग्रहः कश्चित् ध्रुवा गाने ... ... ।
ध्रुवायां तु प्रयोगः स्यात् कलातालयान्विता ॥
भाण्डेन स तु कर्तव्यस्तज्ज्ञैर्गतिपरिक्रमे ।
उद्धतायाश्च शीर्षकयास्तर्जन्यास्तु ग्रहः स्मृतः ॥
विलम्बिताख्यास्थितयोर्ध्रुवयोः सन्निपातयोः ।
कृतिर्यत्न विधातव्या सम्यग्भाण्डग्रहा बुधैः ॥
प्रासादिक्या अड्डिताया नर्कुटस्य तथैव हि ।
स्यादाकाशग्रहस्तत्र सन्निपातः प्रकीर्तितः ॥
ग्रहो गानसमः कार्यो नैष्क्रामिक्यनुबन्धयोः ।
सन्निपातश्च शम्या च तालश्चाकाशजस्तथा ।
इति नर्कुटके यद्वा ग्रहाश्चत्वार ईरिताः ॥

वेमभूपालः

भारतन्यायस्य लक्षणम्

फलकं वामहस्तेन खड्गं दक्षिणपाणिना ।
गृहीत्वाप्रसृतौ कृत्वा करावप्यन्यको ततः ॥
फलकभ्रमणं कृत्वा पार्श्वयोरुभयोरथ ।
परितः शिरसः शस्त्रं भ्रमयित्वाथ खड्गिनम् ।
करं शिरः कपोलान्तरुद्वेष्ट्य मणिबन्धतः ॥
फलकस्याप्युपशिरः परिभ्रमणमाचरेत् ।
विधिरेष सकृत्कक्ष्यां शस्त्रपातश्च भारतः ॥

विप्रदासः

भारती

भारत्यां वाचिकाः सर्वे वर्तन्तेऽभिनया इह ।
तिसृष्वन्यासु वर्तन्तेऽभिनया आङ्गिकाः पुनः ॥

कुम्भः

— वृत्तिः

भारत्यन्तर्हिता यत्र सा वृत्तिर्भारती स्मृता ।

विप्रदासः

भार्गवांकः—तालः

पताभ्यां भार्गवांकः स्यात् । ऽ ऽ ऽ ।

कुम्भः

भावदृष्टिलक्षणम्

शून्या स्तम्भेव चिन्तायां लज्जिता च तथा भवेत् ।
मलिना खेदवैवर्ण्ये श्रान्ता स्वेदे समेऽपि च ॥
ग्लानापस्माररोगादौ शङ्कायां शङ्किता भवेत् ।
विषादिनी विषादे स्यात्स्मृता तर्के च तर्किता ॥
मुकुला च मुखस्वप्ननिद्रादौ दृष्टिरिष्यते ।
स्यादर्धमुकुलादर्धगन्धस्पर्शसुखादिषु ॥
अभिप्लुता तु निर्वेदे अभिघातनिपातयोः ।
जिह्वास्थानस्य जाड्यादौ ललिता धृतिहर्षयोः ॥
कुञ्चिता सूचितानिष्टदुःखं प्रेक्ष्य यथादिषु ।
विभ्रान्ता सम्भ्रमावेगविभ्रमेषु प्रशस्यते ॥
करुणोन्माददुःखार्तिचपलादिषु विप्लुता ।
आकेकरा दुरालोके विच्छेदे च प्रवक्ष्यते ॥
त्रस्ता त्रासे भवेद्दृष्टिर्मदिरा तु मदे मता ।
विवेकगर्वमत्युग्रमतिपु स्याच्चिकीर्षिता ॥

सोमराजदेवः

भावलक्षणम्

वागङ्गसत्त्वाभिनयमुखरागोपशोभितः ।
भावयन्नान्तरं भावं व्यापारो भाव उच्यते ॥

वेमभूपः

रसा भाव्यन्तीति भावा भावयन्तीति वा स्मृताः
स्थायिनस्तु भवन्तीति भावयन्तीति चेतरे
लोके ये हेतवस्तेषां सीताचन्द्रोदयादयः ॥

विप्रदासः

-भाववक्तारश्च

रसान् भावयन्तीति भावाः ।
विरञ्चिर्नारदो रम्भाहूहुर्भरततुम्बुरू ।
षडेते नाट्यभावानां वक्तारो लोकविश्रुताः

शुभङ्करः

भावजलक्षणम्—अभिनयः

एतदेव विना हस्तपादभेदक्रमं दृशा ।
संसूचता शिरोभेदैर्भावजाभिनयो मतः ॥

शृङ्गारशेखरः

भावशब्दः

अन्तर्गतं भावं बहिर्भावयन् तद्रूपतामानयन् इति अन्तर्भावशब्दो अभिप्रायवाची भावयन्निति भाव शब्दस्तथावाची।

भावाः

सूलाद्यानामवलितं चूर्णिका नाटकं तथा ।
एवं चतुर्विधा भावा उच्यन्ते पूर्वसूरिभिः ॥

भरतकल्पलता

यथामूलं रसाः सर्वे ततो भावा व्यवस्थिताः ।
आस्वाद्यत्वाद्रसे सिद्धे भावादिव्यापितं भवेत् ॥

कुम्भः

भावानामुपलक्षणता

अस्रादयो वह्निधूमशीतादिकनिमित्तकाः ।
व्यजनग्रहणाद्येनाभिनयेनोपलक्षिताः ।
अमात्विकेऽपि तन्मध्ये गणिता भवभूतिना ॥

कुम्भः

भावानां रसनिर्वृतिः

कुम्भकर्णः समाधत्ते भावेभ्यो रसनिर्वृतिः ।
दृश्यते च रसेभ्योऽपि रसानामुद्भवो यथा ॥
शृङ्गारप्रभवो हास्यः करुणो रौद्रसंभवः ।
अद्भुतो जायते वीराद्बीभत्साच्च भयानकः ॥
शृङ्गारानुकृतिर्या तां स तु हास्यरसो मतः ।
करुणः कथ्यते सद्भिः कर्म रौद्ररसस्य यत् ॥
कर्म यच्चापि वीरस्य सोद्भुतः सद्भिरुच्यते ।
भयानको भवेत्सोऽत्र यद्बीभत्सस्य दर्शनम् ।
एवं रसास्तु चत्वारः कस्यचित् संमते मताः ॥

कुम्भः

भाविकम्

कान्ते स्वप्नोपलब्धेऽपि यत्र कामवशं गता ।
विभावान्विविधान् यत्र कुर्याद्वै भाविकं हि तत् ॥
अद्याकर्णय नैशिकं सखि मया कान्तश्चिरं प्रोषितः
नेत्रा मुद्रितनेत्रयापि गमने साक्षादिवालक्षितः ।
सो या सङ्गमभङ्गभीरुतरयेवोन्मज्ज्यलज्जाजलात्
कण्ठग्राहमनिन्दितः परिवृतः प्रोल्लासितो मोदितः ॥

भावुकः

नीरसं सरसं कुर्यान्निर्भावं भावसंयुतम् ।
ज्ञात्वा श्रोतुरभिप्रायं यो गायेत्स तु भावुकः ॥

कुम्भः

भिन्नध्रुवायोगः

चतुरस्रे तथा त्र्यस्रे चित्रवार्तिकदक्षिणैः ।
मार्गैर्भिन्नध्रुवायोगात्षड्विधं केचिदूचिरे ॥

विप्रदासः

भिन्नशब्दार्थः

भवन्ति भिन्नाः पञ्चापि भिन्नषड्ज इहादिमः ।
भिन्नकैशिकसंज्ञश्च भिन्नकैशिकमध्यमः ॥
भिन्नताम इति ख्यातः भवान्या भिन्नपञ्चमः ॥

सोमराजदेवः

भिन्नषड्जः

धैवतांशो मध्यमान्तः पञ्चमार्षभवर्जितः ।
षड्जवर्ज्योदीच्यवती भिन्नषड्जः स्मृतो बुधैः ॥

भीतकः—गायकः

भयेन सह गानं तु यः करोति स भीतकः ।

भरतकल्पलता

भीमः

विलासादिर्गिरा नृत्तकरणं तदुदाहृतम् ।
भीमसेनाभिधा यद्वद्भीम इत्येकदेशतः ॥

नृत्तरत्नावली

भूपाली

भूपाली सत्वयेणाख्या मनोदितोषसि (?)।
रिपहीना मते केषां रसे शान्ते प्रयुज्यते ॥

कुम्भः

भूपालीरागः

षड्जग्रहांशकन्यासा भूपाली कथिता बुधैः ।
मूर्छना प्रथमा यत्र सम्पूर्णा शान्तिके रसे ॥
कैश्चित्तु रिपहीनेयं औडुवा परिकीर्तिता ।
गौरद्युतिः कुंकुमलिप्तदेहा तुङ्गस्तनी चन्द्रमुखी मनोज्ञा ।
प्रियं स्मरन्ती विरहेण नूनं भूपालिकेयं रसकान्तियुक्ता ।
सरिगमपधनिस — सगमधनिस ॥

संगीतदर्पणः

भूमिकाविभागः

अथ नाट्ये भूमिकानां विभागः क्रियतेऽधुना ।
सत्त्वभावसुशीलैश्च गतिवागङ्गचेष्टितैः ॥
सम्यक् परीक्ष्य योक्तव्यं भूमिकानां निवेशनम् ।
राक्षसानां देवतानां तथैव च तपस्विनाम् ॥
राजन्यानाममात्यानां कञ्चुकिप्रभृतेरपि ।
नायकानां सभानां च वैश्यादीनां यथोचितैः ॥
रूपलीलावयोवेषवर्णवाग्गतिचेष्टितैः ।
तत्तद्देशानुसारेण भूमिकाः संप्रयोजयेत् ॥
बहुबाहुमुखा ये च गजाद्याश्च भवन्ति ये ।
आचार्यबुध्या ते कार्या मृदा काष्ठेन चर्मभिः ॥
अनुरूपा विरूपा च तथा रूपानुसारिणी ।
इति स्वभावगुणिता भूमिका प्रकृतिस्त्रिधा ॥
यत्र स्त्री स्त्रीगते भावे पुरुषोऽपि च पौरुषे ।
अनुकार्योचितवयःस्वभावकरणाश्रयाः ॥
नानावस्थाक्रिया नाट्ये समुद्योतयतेतरां ।
सा भूमिका तु नाट्यज्ञैरनुरूपेति कथ्यते ॥
बालस्य भूमिकां वृद्धो बालो वृद्धस्य भूमिकाम् ।
संप्राप्य तत्तदुचितैर्भावैर्नाट्यं करोति चेत् ॥
सा भूमिका विरूपेति कथिता नाट्यवेदिभिः ।
स्त्रीभूमिकां तु पुरुषः स्त्री वा पुरुषभूमिकाम् ॥
प्राप्य स्वच्छन्दतो नाट्यप्रयोगं वितनोति चेत् ।
रूपानुसारिणीनामा भूमिका सा प्रकीर्तिता ॥

वेमभूपालः

भूमिचारीलक्षणम्

गुल्फक्षेत्रेऽन्यपादस्योद्वृत्योद्वृत्याङ्घ्रिं कुञ्चितम् ।
किञ्चित्प्रसार्य चोत्क्षिप्य यथा प्रकृतिलोकवत् ॥
चतुस्तालाद्यन्तरेण ततोऽग्रेण निपातयेत् ।
यत्र चारीमतिक्रान्तां हम्मीरस्तामकीर्तयत् ॥

हम्मीरः

भूमिपल्लवा

ताले ताले कुञ्चिता स्यात्तथैवाञ्चिता सती ।
कुञ्चिता या धृतस्पर्शा विज्ञेया भूमिपल्लवा ॥

कुम्भः

भूषणानि

यद्यद्रसोचितविभावादीनां प्रतिपादकाः ।
दृश्यन्तेऽवयवाः शब्दास्तेऽपि यद्यदलङ्कृताः ॥
विज्ञेयास्तत्तदाहार्या लोकशास्त्रनिवेशिताः ।
तत्तद्रसोचितविभावादीनां प्रतिपादकाः ॥

विप्रदासः

भूषालक्षणम्—तद्भेदाश्च

यथा तु भूष्यते गात्रं सा भूषेत्यभिधीयते ।
एषा पुनश्चतुर्धा स्यादाबेध्यं बन्धनीयकम् ।
ततः प्रक्षेप्यमारोप्यमित्येषां रूपमुच्यते ॥

वेमभूपालः

भूषास्वरूपम्—आहार्याभिनयः

येनालं क्रियते देहं सोऽलंकारः प्रकीर्तितः ।
स चाभरणमाल्यात्मा चतुराभरणं बुधैः ॥
आवेध्यबन्धनीयाख्यप्रक्षेप्यारोप्यभेदतः ।
कर्णभूषणमावेध्यं कुण्डलादिभराकृतम् ॥
बन्धनीयं तु विज्ञेयं श्रोणीसूत्राङ्गदादिकम् ।
रुचिकप्रमुखं क्षेप्यं हाराद्यारोप्यमिष्यते ॥

नृत्तरत्नावलिः

भृङ्गः—मण्ठकः

गुरुर्लघुद्वयं यत्र भृङ्गतालः स कथ्यते ।
मङ्गलो मण्ठको ज्ञेयो रसे चाद्भुतसंज्ञके ॥

गान्धर्ववेदे

भृतच्छाया

भरणं रागरन्ध्राणां यै स्थायाः स्युर्भृतस्य ते ।

कुम्भः

भूताः

ते च घनत्वाविज्ञेया येत्रान्तःसारसंभृताः ।

कुम्भः

भेदः—वाद्यम्

लयस्त्रैधास्त्रिधा भेदः पाटैः स्यात्सर्ववाद्यजैः ।
कश्चिदन्याङ्गजः पाटः कश्चित्स्यात्तदुपाङ्गजः ।
कश्चिद्योगेन निष्पन्नस्तैर्मिश्रैः पादपूरणैः ॥

कुम्भः

भेरी

सार्धहस्तमितायामा वदने हस्तसंमिता ।
ताम्रेण निर्मिता कार्या वक्त्रयोर्वलये पुनः ॥

चर्मनद्धे छिद्रयुक्ते रज्ज्वा गाढं नियन्त्रिते ।
मध्ये बद्धा सूत्रबन्धैर्दक्षिणे वदने पुनः ॥

दक्षिणस्थेन कोणेन वामे वामेन ताडयेत् ।
बकारपाटवर्णाद्या भेरी भीरुभयंकराः ॥

गम्भीरोद्भटनिस्वाना वाद्या राजेन्द्रशासनात् ।
केचिद्रुंबं धटान्पाटानत्रेच्छन्ति महाधियः ॥

कुम्भः

भैरवः

यदीयांशग्रहन्यासाः षड्ज एव निगद्यते ।
रिपास्तो भैरवो रागः प्राभाते स प्रगीयते ॥

कुम्भः

धैवतांशग्रहन्यासो रिपहीनो ध सान्तकः ।
भैरवः स तु विज्ञेयो धैवतादिकमूर्छना ॥

विकृतो धैवतो यत्र भैरवः परिकीर्तितः ।
ध नि स ग म ध ... ... ॥

गान्धारकः शशिकलाकलितस्त्रिनेत्रः ।
सर्वैर्विभूषिततनुर्गजकृत्तिवासाः ॥

भास्वत्त्रिशूलकर एष नृमुण्डधारी ।
शुभ्राम्भरो जयति भैरव आदिरागः ॥

ध नि स ग म प म. सङ्गीतदर्पणः

भैरव्यंशः

कार्ये रागांशको यो वै कारणे दृश्यते क्वचित् ।
स कार्यांशो भैरवेऽस्ति भैरव्यंशो यथार्थतः ॥

भौमः—नक्रग्रहहस्तः

मयूराभिधहस्ते तु मध्यमाकुञ्चिता तले ।
नाम्ना श्लिष्टमयूराख्यो भौमार्थे संप्रयुज्यते ॥

शृङ्गारशेखरः

भौमचारिकाः

समपादा स्थिरावर्ता शकटीस्यादि ... द्विधा ।
अध्यर्धिकाशेषगतिरेलकाक्रीडिता तथा ॥
स्पान्दिता च ... बद्धा च जनिताभिधा ।
समो सरितमत्तल्लिमतल्युत्स्यन्दितार्धता ।
उद्वृत्ते चेति कथिता भौम्यः षोडश चारिकाः ॥

सङ्गीतनारायणे

भ्रमरः

भ्रमरः सूरिभिः प्रोक्तः समस्ताङ्गुलिताडनात् ।

कुम्भः

—हौडुक्कपाटः

भ्रमरो भ्रमभङ्गीभिः सर्वाङ्गुलिसमाहतेः

यथा-

भोणं खु खुं णं खद्दणं डें द्र डें द्रण इ ण वाकरें झ

—प्रतिमण्ठकः

गुरुरेको भवेद्यत्र सन्निपातः स कथ्यते ।
भ्रमरः प्रतिमण्ठोऽसौ विद्वद्भिस्तेन गीयते ॥

सन्निपाततालः ऽ गान्धर्ववेदे

आक्षिप्ता यत्र कुर्वाणः सममुद्वेष्टयन् करः ।
जङ्घयोः स्वस्तिकं कृत्वा कुर्वीत भ्रमरीं ततः ॥
उल्बणौ वा करावेव द्वितीयाङ्के पुनर्विधिः ।
भ्रमरं तद्बुधैर्ज्ञेयमुद्धतस्य परिक्रमे ॥

नृत्तरत्नावली

भ्रमरीलक्षणम्

भ्रमर्यालक्ष्म चान्यत्र वक्ष्ये लक्ष्यानुसारतः ।
उत्प्लुतभ्रमरीचक्रभ्रमरी गरुडाभिदा ॥

अथैकपादभ्रमरी कुञ्चितभ्रमरी तथा ।
आकाशभ्रमरीचैव तथान्या भूचरीति च ।
भूमध्यक्षिप्तविज्ञेयः नाट्यशास्त्रविशारदः ॥ अशोकः

भ्रामितः

विधत्ते यो भ्रमं स्थायं स्वरेषु भ्रमितस्तु सः ।
निगद्यते स सूक्ष्मान्ते यः क्रमेणाल्पतां गतः ॥

कुम्भः

भ्रातृभगिनीहस्तः

सूचीहस्तस्त्वंसदेशे कुञ्चितो वीक्षितो यदि ।
भगिन्यां सोदरे चैव युज्यते भरतागमे ॥

भरतकल्पलता

भ्रान्तः

भ्रान्तः स भ्रान्तः (?) भ्रमणात्प्रथमे प्रियसङ्गमे

कुम्भः

म

मङ्गलः—तालः

न द्वयम् ॥। ० ॥।

कुम्भः

मङ्गलारम्भलहरी

सङ्गीयते द्विरुद्ग्राहो ध्रुवाभागौ सकृद्यदि ।
पुंस्त्रीसकृत् ध्रुवोद्ग्राहौ मङ्गलारम्भ इत्यसौ ॥

मोक्षदेवः

मठताललक्षणम्

मठे लघुचतुष्कं स्याद्गणश्चेति चापरे (॥॥ऽ॥
गुरुर्लघु गुरुश्चात्र व्यवहारे तु दृश्यते (ऽ । ऽ)

सोमराजदेवः

मठ्यः—तालः

आद्यन्तयोर्लघुर्मध्ये द्रुतं च चतुरश्रकः ।
मात्रा दश जगुर्यत्र स मठ्यः परिकीर्तितः ॥

भरतकल्पलता

मणिबन्धगतागतम्

मणिबन्धे यदैकस्य करो विलुठितोऽपरः ।
बहिर्मण्डलतः स्थित्वा तथान्तर्मण्डलैस्तदा ।
यस्मिन् प्रवर्तते तत्स्यान्मणिबन्धगतागतम् ॥

मणिबन्धासिकर्षाख्यम्

हस्तावुद्यम्य युगपत्क्रमाद्वा स्कन्धयोर्यदि ।
विलोलनं विधायाथ कूर्परस्वस्तिकात्मना ॥
तत्रैव लोडयित्वाथ बहिरन्तश्च मुष्टितः ।
द्रुतं निविश्य लुठनाच्चक्राकृतिविडम्बिनः ॥
तदन्यस्मिन् क्रमाद्धस्ते ... ... ? ।
परस्य लीलया यत्र समुत्क्षेपो विधीयते ।
मणिबन्धासिकर्षाख्यं तदा सद्भिर्निरूपितम् ॥

मण्ठकतालभेदाः—तल्लक्षणानि च

जयप्रियः कलापश्च कमलो मङ्गलस्तथा
सुन्दरो वल्लभश्चैव मण्ठकाः षट् प्रकीर्तिताः ॥
जगणेन रसे वीरे मण्ठकः स्याज्जयप्रियः।
कलापे स्याद्रसो हास्यो नगणः सविरामकः ॥
विरामान्तद्रुतद्वन्द्वाल्लघुना कमलो मतः ।
शृङ्गारे मङ्गलो मण्ठो भगणेन प्रगीयते ॥
सुन्दरः सगणेन स्याच्छृङ्गाररससंयुतः ।
करुणे वल्लभः प्राज्ञैः रगणेन प्रगीयते ।
लक्ष्म तन्मण्ठकादीनां शार्ङ्गदेवमतोदितम् ॥

मोक्षदेवः

मण्ठनृत्तम्

मण्ठस्य सल्कृद्वत्स्येदुद्ग्राहो मण्ठतालतः ।
द्वित्रिश्चतुर्वा ध्रुवक आभोगस्त्वसकृत्ततः ॥
विचित्रहस्तकैर्न्यासं ध्रुवादौ पुनराचरेत् ।
योऽयं तदा मण्ठनृत्तं सौष्ठवाधिष्ठितं मनः ॥

मण्डला

सकृद्रेचितहस्तश्चेत्त्यक्त्वा स्थानं च सम्भ्रमात् ।
मण्डला सा विनिर्दिष्टा द्विधान्या सा प्रकीर्तिता ॥

कुम्भः

मण्डलाभरणम्

अभ्यन्तरप्रवेशेन परिभ्राम्य तु चक्रवत् ।
पश्चाद्विलोड्य दोलावर्तक्रियया पार्श्वयोर्यदा ।
प्रातिलोम्येन यद्बद्धं मण्डलाभरणं तदा ॥

मण्डिडक्का

मण्डिडक्का तु डक्केव सायामा षोडशाङ्गुला ।
अष्टाङ्गुलमुखी मध्यपरिधौ षोडशाङ्गुला ॥
वध्रार्गलाभ्यां रहिता भवेदुत्कक्षकं त्विह ।
मध्यमं च किकौ द्वन्द्वमुत्कक्षं चावलीद्वयम् ॥

धृत्वा वामकराङ्गुष्ठत्र्यङ्गुलीभिर्निपीड्य च।
तर्जनीमण्डलीप्रान्तन्यस्तं दक्षिणपाणिना॥
अथवा मणिबन्धोर्ध्वं क्षिप्त्वा कक्षाध्वनीद्वयम्।
कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठो युक्तस्यापीड्यमङ्गुली॥
तर्जन्या मध्यमाङ्गुल्या करेणान्येन वादयेत्।
एतस्या वादनं प्राहुर्हस्तेन कुडुपेन च॥
पाटैर्हुडुक्का डक्कोक्तैः शक्तिपूजासु पूजकैः।
वादनीया मण्डिडक्केत्यूचुर्वाद्यविदो जनाः॥

कुम्भः

मण्डिक्का

सव्यापसव्यतो यत्र वामं तदितरं तथा।
जानुसत्वरमासाद्य भूम्यङ्घ्रीस्थापयेद्यदा।
मण्डिका सातदा प्रोक्ताशोकमल्लेन भूभुजा

अशोकः

मण्डीडक्का

षोडशाङ्गुलदीर्घं स्यान्मुखे चाष्टाङ्गुलान्तरा।
मध्यप्रदेशे कर्तव्या षोडशाङ्गुलवेष्टना॥
शेषं लक्ष्म हुडुक्कावत्कच्छागेळविवर्जितम्।
पाटाक्षरं हुडुक्कावन्मण्डीडक्कासुकल्पितम्॥
मण्डलीमध्यरज्जुं च वामहस्तेन पीडयेत्।
सव्यजानुगतं वक्त्रं सव्यहस्तेन वादयेत्॥
शक्तिदैवतपूजायां चर्यागानविधौ तथा।
वादनीया प्रयत्नेन मण्डीढक्का विचक्षणैः॥

सोमेश्वरः

मतङ्गोक्तरागत्रैविध्यम्

शुद्धश्छायालगः प्रोक्तः सङ्कीर्णश्च तथैव च।

तत्र शुद्धरागत्वं नाम शास्त्रोक्तनियमाद्रञ्जकत्वम्; छायालगरागत्वं नामान्यच्छायालगत्वेन रक्तिहेतुत्वम्; सङ्कीर्णरागत्वं नाम शुद्धच्छायालगमुख्यत्वेन रक्तिहेतुत्वम्॥

सङ्गीतदर्पणः

मत्स्यकरणम्

कृत्वोत्प्लवनमावर्त्य मध्यं पार्श्वेन मत्स्यवत्
वामेन परिवर्तेच्चेत्तन्मत्स्यकरणं भवेत्॥

कुम्भः

मत्तावलिनृत्यम्

मत्तानां च तुरुष्काणामापेयास्वादनान्तरम्।
यः प्रकारः स्थाननृत्यं विदुर्मत्तावलिं बुधाः॥

सङ्गीतनारायणः

मदालसा

मत्तवद्यत्र चरणावितश्चेतश्च विह्वलौ।
स्थाप्येते यत्र तामाहुश्चारीमेतां मदालसाम्॥

कुम्भः

मदालसम्

आसनं संश्रितश्चैकः परः किञ्चित्प्रसारितः।
शिरः पार्श्वगतं यत्र तन्मदालसमीरितम्।
विपदौत्सुक्यनिर्वेदमदेषु विरहेषु तत्॥

कुम्भः

मधुपः

पादकुट्टनचारी तु लोके मधुपसंज्ञिका।
तस्यास्तु बहवो भेदा दिङ्मात्रञ्चोच्यते मया॥

कुम्भः

मध्यमम्

मध्यस्थानोद्भवत्वेन मध्यमः परिकीर्तितः

सङ्गीतसारः

मध्यमग्रामः

सोपान्ते पञ्चमस्तिस्रो धैवतस्य चतुः श्रुतिः।
पञ्चमो धैवतश्चैवर्षभः संवादिरुच्यते॥

सङ्गीतमकरन्दः

मध्यमग्रामजातिः—बीभत्से, भयानके

कैशिकी धैवतांशत्वात्तथा गान्धारपञ्चमी।
प्रयोक्तव्ये बुधैः सम्यग्बीभत्से सभयानके॥

नाट्यशास्त्रे

कार्मारवी तथा चान्ध्री निषादांशपरिग्रहात्।
अद्भुते तु रसे कार्ये जातिगाने प्रयोक्तृभिः॥

नाट्यशास्त्रे

—वीरे रौद्रे

मध्यमोदीच्यवा चैव गान्धारोदीच्यवा तथा।
षड्जर्षभांशोपपन्या वीरे रौद्रे च कीर्तिता॥

नाट्यशास्त्रे

गान्धारीमध्यमा चैव पञ्चमी च तथैव हि।
गान्धारोदीच्यवा चैव तथा गान्धारपञ्चमी॥

ततश्च रक्तगान्धारी मध्यमोदीच्यवा तथा।
आन्ध्री च नन्दयन्ती च कार्मारव्यथ कैशिकी
एवमेकादश ज्ञेया मध्यमग्रामसंश्रयाः॥

मतङ्गः

करुणे

गान्धारीरक्तगान्धार्यौ गान्धारांशोपपत्तितः।
करुणे तु रसे कार्यौ निषादांशे तथैव च॥

नाट्यशास्त्रे

मध्यमग्रामलक्षणम्

त्रिचतुःश्रुतिकौ यत्र पधौ संवादिनौ स्वरौ।
ऋषभस्य तु विद्वद्भिः स ग्रामो मध्यमः स्मृतः॥

हम्मीरः

मध्यमग्रामे श्रुतिनियमः

चतुःश्रुतिस्तु विज्ञेया मध्यमः पञ्चमः पुनः।
त्रिश्रुतिर्धैवतस्तु स्याच्चतुःश्रुतिक एव हि॥

निषादषड्जौ विज्ञेयौ द्विचतुःश्रुतिसंभवौ।
ऋषभस्त्रिश्रुतिश्च स्याद्गान्धारो द्विश्रुतिस्तथा॥

नाट्यशास्त्रे

मध्यमनायिकालक्षणम्

पुंसि स्वयंकामयति कामयेद्वा च तं वधूः।
सङ्कोचे क्रुध्यति मुहुः सूनृते सत्यवादिनी॥

सापराधेऽपकर्त्री स्यात् स्निग्धे स्निह्यति वल्लभे।
एवमादिगुणोपेता मध्यमा सा प्रकीर्तिता॥

भरतकल्पलता

मध्यमव्रीडा—नायिका

नीवीबन्धोच्छ्वासनेऽच्छ्योतिच्छ्वार्दीपेत्तत्प्रान्तेऽथमध्यं समीपे।
मन्द मन्दं पाणिमध्ये व्यनक्ति या मध्या मध्यमव्रीडितेयम्॥

शृङ्गारः

मध्यमसाधारणम्

काकल्यन्तरयोस्तत्र लक्षणं ब्रूमहेऽधुना।
प्रथमं षड्जमुच्चार्य काकलीधैवतौ ततः॥

क्रमादुच्चारयेदेवं मध्यमं च ततः परम्।
अन्तरं ऋषभं तद्वत् समुच्चार्याथवा यदि॥

क्रमाध्वानि समुच्चार्य षड्जमुच्चारयेत्पुनः।
तत्परस्परसंरम्भे लोप्यं त्यक्त्वा प्रवादयेत्॥

एवं मध्यमगान्धारा क्रमादुच्चार्य मध्यमम्।
पुनः प्रचेत्परं च वर्ज्यं त्यक्त्वा विधानतः ?॥

व्याप्तिं कुर्यात्प्रयत्नेन संपूर्णादिक्रमात्ततः।
काकल्यन्तरयोः सर्वप्रयोगेष्वल्पता मता॥

स्वीकरोति निषादो यः षड्जस्याद्यां श्रुतिं यदा।
ऋषभस्त्वन्तिमां तस्य षड्जसाधारणं तदा॥

तथैव मध्यमस्यापि यथा गान्धारपञ्चमे।
आस्कंदतस्तदा मध्यमाख्यसाधारणं भवेत्॥

सङ्गीतसूर्योदये

मध्यमादिरागः

मध्यमादिश्च रागाङ्गा ग्रहांशन्याससमध्यमा।
सप्तस्वरैस्तु गातव्या मध्यमादिकमूर्छना।
संपूर्णा कथिता तज्ज्ञैः रिधहीना क्वचिन्मता॥

सत्या सहासं परिरम्य कामा
संचुम्बितास्या कमलायताक्षी।
स्वर्णच्छविः कुङ्कुमलिप्तदेहा
सा मध्यमादिः कथिता मुनीन्द्रैः॥

म प ध नि स रि ग म — म प ध नि स ग म.

सङ्गीतदर्पणः

मध्यमादिलक्षणम्

आरुह्य कुतपे काले चावरोहात्क्रमात्स्वरान्।
षड्जान्तास्थायिपर्यन्तं यद्वा हन्यात्तु धैवतम्॥

मध्यमादेः समाख्यातं स्वस्थानं प्रथमं तदा।
असम्भवे पूर्वपूर्वस्वरस्य तु परस्परम्।
क्रमेण स्वरमारोहेत् सर्वरागेष्विति स्थितिः॥

हम्मीरः

मध्यलुठिता

कुट्टयित्वा च विन्यस्य लुठितश्च निकुट्टितः।
सा मध्यलुठिता चेति कीर्तितार्थनामिका॥ कुम्भः

कुट्टितो स्थापितोऽग्रिश्चेल्लुठितश्च निकुट्टिता ।
समादिष्टा तदा मध्यलुठिता नृत्तवेदिभिः ॥

मध्यवक्रा

कुट्टयित्वा च विन्यस्य भ्रमयित्वा न्यसेत्ततः ।
निकुट्टयेत्ततः स्थाने मध्यवक्रा प्रकीर्तिता ॥

कुम्भः

मध्यस्थं वस्तु

न चातिमात्रसन्तुष्टो न चान्यं तु जुगुप्सितः ।
मध्यस्वभावमासाद्य मध्यस्थं वस्तु निर्दिशेत् ॥

वेमभूपालः

मध्यसाधारणम्

साधारणं तु गमयोः श्रुतियुग्मपरिग्रहात् ।
मध्यामाद्यन्तः संश्रित्य श्रुतियुग्मं मपौ स्वरौ ॥

गृहीतं तत्र विज्ञेयं मध्यसाधारणं बुधैः
यदत्र मध्यमस्योक्तं बुधाः साधारणं स्फुटम् ॥

तत्र मध्यम एव स्यात्तदिति प्राज्ञसंमतम् ।
स्वस्थानाद्यस्च्युतः स्वीयं स्थानमप्राप्तवान् स्वरः ।
साधारणं तु तद्भावो भावप्राधान्यतः स्मृतम् ॥

कुम्भः

मध्यस्थापनकुट्टिता

कुट्टितः प्रथमं पादः पुरः पश्चान्निवेशितः ।
मध्ये निवेशितश्चायं पुनस्तत्रैव कुट्टितः ।
मध्यस्थापनकुट्टाख्या चारी चान्वर्थलक्षणा ॥

कुम्भः

मध्यस्थांशः

परस्परं निरसदृशौ तावेव सदृशौ च यौ ।
मध्यस्थौ तौ तयोरंशो नट्टदेशाख्ययोर्यथा ॥

कुम्भः

मन्द्रगतिः

मन्द्रस्त्वंशपरो नास्ति न्यासे तु द्वौ व्यवस्थितौ ।
गान्धारे न्यासलिङ्गेतु दृष्टमृषभधैवतम् ॥

नाट्यशास्त्रे

मन्द्रतारः

तारमन्द्रप्रसन्नस्तु ज्ञेयो मन्द्रगतस्य च ।
लङ्घयित्वा परान्मन्द्रात्परांस्तारगतिं गतः ॥

मन्द्रस्वराः

चतुर्थ्यापि पुनस्तन्त्र्या मन्द्रमध्यमयुक्तया ।
षट्सु तास्वपि सारीषु भवेयुः क्रमशः स्वराः ॥

पतपः प्रथमः शुद्धपञ्चमस्तदनन्तरम् ।
शुद्धो दः शुद्धनिः पश्चान्निषाधः कैशिकी ततः ॥

षड्जः पतादिरित्येते प्रोक्ता मन्द्रस्वरा मया ।
पुरोदितानुसारीषु तन्त्रीभिश्च चतसृभिः ॥

अनुमन्द्रस्तथामन्द्राः प्रोद्दिष्टास्ते स्वयंभुवः ।
स्वीयकल्पनया नोक्ताः प्रामाण्यं तेषु विद्यते ।
गुरुणा मे यथोद्दिष्टा वीणायां सुप्रपञ्चिताः ॥

कुम्भः

मन्द्रादिस्थानानि

नृणामुरसि मन्द्रस्तु द्वाविंशतिविधो ध्वनिः ।
स एव कण्ठमध्ये स्यात् तारः शिरसि गीयते ॥

उत्तरोत्तरतारस्तु वीणायामधरोत्तरः ।
इति ध्वनिविशेषास्ते श्रवणाच्छ्रुतिसंज्ञिताः ॥

दत्तिलः

मन्मथताललक्षणम्

द्रुतद्वन्द्वं गुरुश्चैकस्ताले मन्मथसंज्ञके । (०० ।)

सोमराजदेवः

मरालः—नाट्याङ्गम्

प्रथमं दुग्गदिग्गिस्यादन्ते धों गुडुश्चों गुडुः ।
धीं तक्किटधणं मध्ये मरालस्तु प्रकीर्तितः ॥

भरतकल्पलता

मराललक्षणम्—देशीचारी

नन्द्यावर्तस्थयोरङ्घ्र्योः पार्ष्णिपादाग्ररेचनम् ।
पुरः प्रसारितौ यत्र सा मराला प्रकीर्तिता ॥

मोक्षदेवः

नन्द्यावर्तासनाङ्घ्री चेत्पार्ष्णी प्रपदरेचितौ ।
पुरः प्रसरितौ चारी मराळा साभिधीयते ॥

कुम्भः

मर्दलभेदाः

वादको मुखरी चान्यः प्रतिमुखरिकस्ततः ।
गीतानुगश्चतुर्थस्तु बुधैर्मार्दलिको मतः ॥

मोक्षदेवः

मर्दलमुरजयोः भेदः

त्रयोदशाङ्गुलो वामे मुखे स्याद् द्वादशाङ्गुलः।
दक्षिणे तु मुखे धीरैः मर्दलः परिकीर्तितः ॥
मुरजोऽष्टाङ्गुलो वामे दक्षे सप्ताङ्गुलो मुखे।
अङ्क्योर्ध्वकालिङ्ग्यभेदात्सरिसा परिकीर्तितः ॥

तदुक्तं भरतेन।

हरीतक्याकृतस्त्वन्ते यवमध्ये तथोर्ध्वकः।
आलिङ्ग्यश्चैव गोपुच्छसदृशः परिकीर्तितः ॥

सङ्गीतनारायणे

मलयः—तालः

वर्णैश्च सप्तदशभिर्रघ्रिः शृङ्गारके रसे।
कमलो मलयाख्ये चैवाद्यं वृद्धिकरः परः।
मलयाख्यो भवेत्ताले गुरुर्लघुरथो गुरुः ॥

गान्धर्ववेदे

मल्लारीरागः

मल्लारी सपहीना स्याद्ग्रहांशन्यासधैवता।
औडुवा पौरवीयुक्ता वर्षासु सुखदा सदा ॥
गौरीकृशाकोकिलकण्ठनादा गीतच्छलेनात्मपतिं स्मरन्ती।
आदाय वीणां मलिना रुदन्ती मल्लारिका यौवनदूनचित्ता ॥
ध नि स रि ग म ध

सङ्गीतदर्पणः

मल्हारः

धैवतांशग्रहन्यासः षड्जपञ्चमवर्जितः।
मल्हारो गीयते प्रातर्गानविद्याविशारदैः॥

कुम्भः

मल्हारी

पत्रयेण युता प्रातर्मल्हारी रिविवर्जिता।
वर्षास्वपि विशेषेण प्रगेया सुखदायिनी ॥

कुम्भः

मसी

हरितालादिसामग्री मसी चैव तु वर्णिका।
मुख्यता हरितालस्य वर्णिकायाः परिग्रहे ॥
हरितालविहीना तु नैव सिद्धप्रदा मसी।
हकारः शङ्करः प्रोक्तो रेफो वह्निसखो मतः ॥
इकारश्च तकरश्च सर्वविघ्नविनाशनः।
आकारो द्रुहिणश्चैव लकारो लय उच्यते ॥
एते देवगणा नित्यं हरिताले व्यवस्थिताः।
वर्णिकाग्रहणे तस्या हरितालः प्रशस्यते ॥
मन्त्रोऽयं कथितो वेदे हरितालाभिमन्त्रणे।
वर्णिकाग्रहणार्थस्त्वं निर्मितोऽसि धरातले ॥
सर्वसिद्धप्रदो नाट्ये सर्वदेवैश्च वन्दितः।
सर्वविघ्नोपहः साक्षात्सर्वदेवमयस्तथा।
तस्मात्प्रयच्छ संसिद्धिं हरिताल नमोऽस्तु ते ॥

जगद्धरः

महानादलक्षणम्

निस्साण इति विख्यातं महानादं भयंकरम्।

मागधी—गीतिः

मात्राभिरष्टभिर्मार्गे वार्तिके सकलः पुनः।
चतुष्कलः तृतीयस्यां कलायां दक्षिणे पथि ॥
प्रयोज्या मागधीगीतिरियमुक्ता महीभुजा।
इति पक्षान्तरेणोक्ता मागधीगीतिरुत्तमा ॥

कुम्भः

तत्र स्यान्मागधी चित्रे पदैः समनिवृत्तकैः।

दत्तिलः

मातुः

गीर्वाणमुखभाषाणां पदं मातुरितीरितः।
धातुमातुसमुत्पन्नं गीतमित्युच्यते बुधैः ॥

सङ्गीतसूर्योदये

मातृकालक्षणम्

देशीमार्गगतैस्तालैर्मिश्रा सा गीयते सदा।
निबद्धा चानिबद्धा च द्विविधा स्यात् त्रिधापि सा ॥
निबद्धा पद्यबन्धेन गद्यबन्धेन चेतरा।
गातव्या गीतशास्त्रज्ञैर्जन्मद्वयशुभप्रदा ॥
वेदान्तन्यायमीमांसापुराणजननी यतः।
अतोऽसौ गीयतेऽशेष मोहप्रत्यूहनाशिनी ॥

सोमराजदेवः

मातृहस्तः

वामे तु शिखरं कृत्वा दक्षिणे मृगशीर्षकम्।
मात्रार्थे विनियुज्येत कीर्तितो भरतादिभिः ॥

भरतकल्पलता

माधवप्रियः

करणं वलितोरु स्याद्वलितं च ततःपरम् ।
पदापविद्धं च ततो दोलापादं समाश्रयेत् ॥
पार्श्वक्रान्तं परिवृत्तं सिंहविक्रीडितं ततः ।
एलकाक्रीडितं पश्चात्कटिच्छिन्नमतःपरम् ॥
नवभिः करणैरेभिर्निर्मितः कुम्भभूभुजा ।
माधवप्रियसंज्ञोऽयं प्रयुक्तो माधवार्चने ॥

कुम्भः

माधुर्यम्—(पुरुषस्य)

निकारहेतौ वहति विद्यमानेऽपि चेतसः ।
स्वाभाविकप्रसादोऽपि तन्माधुर्यमितीरितम् ॥

वेमभूपालः

मान्मथगणाः

प्राकृते त्रिगणाः पञ्च षट्चतुस्त्रिद्विमिताः ।
स्युः षट्पंच चतुस्त्रिद्विमिता मात्रायुताः कलाः ॥
अत्युक्तायास्तु चत्वारो भेदा रतिगणाः मताः ।
तत्र ये लघुपूर्वाः स्युस्तेषु प्रागधिकं लघु ।
अष्टौ मध्याभवा भेदाः प्रोक्तास्ते मान्मथा गणाः ॥

मोक्षदेवः

मारुतः

प्रवद्धस्खलितश्चैव निरस्तो विस्मितस्तथा ।
उल्लासितो वियुक्तश्च प्रसृताख्यश्च्युतौ परौ ॥
स्वस्थाविति नवोल्लासोच्छ्वासनिश्वासनोदितौ ।
समौ भ्रान्तो विलीनश्चान्दोलितः कम्पितः परः ॥
स्तम्भितोच्छ्वासनिश्वाससूत्कृतानि च सत्कृतम् ।
एवं दशविधः प्रोक्तो मारुतः कैश्चिदादृतैः
सशब्दवदनाद्यस्तु प्रवृद्धः सन्विनिर्गतः ।
सप्रवृद्धस्तु निश्वासः क्षमादिषु नियुज्यते ॥

कुम्भः

मारुती—(कला)

चतुर्विलासेषु शिरो निधाय नभोगतैर्यत्र कराङ्घ्रिपद्मैः ।
चक्राणि चोद्भ्रामयतो हि सैव प्रोक्ता कलेयं किल मारुतीति ॥

नागेन्द्रसङ्गीते

मार्गः

ब्रह्माद्यैः गदितां शम्भोः प्रयुक्तां भरतादिभिः ।
गान्धर्वं वादनं नृत्यं यन्मार्ग इति स स्मृतः ॥

सङ्गीतनारायणे

निबद्धश्चानिबद्धश्च मार्गोऽयं द्विविधो मतः ।
आलापादिनिबन्धो यः स च मार्गः प्रकीर्तितः ॥

मतङ्गः

नानादेशसमुद्भवाश्च ललनास्ताभिस्ततः शिक्षिताः
ताभ्योऽप्यत्र परंपरागतमिदं लोकप्रतिष्ठामगात् ।
पार्थायैतदुपादिशत्पुनरिदं गन्धर्वलोकाधिपः
श्रीमांश्चित्ररथस्तदेतदखिलं मार्गाभिधं तत्त्वतः ॥

कुम्भः

चित्रश्चित्रतरश्चित्रतमो वार्तिकदक्षिणौ ।
अतिचित्रतमः प्रोक्तः तालमार्ग इति स्मृतः ॥

भरतकल्पलता

मार्गाः स्युस्तत्र चत्वारो ध्रुवश्चित्रश्च वार्तिकः ।
दक्षिणश्चेति तत्र स्यात् ध्रुवके मात्रिकाकला ॥
शेषेषु द्वे चतस्रोऽष्टौ क्रमान्मात्राकला भवेत् ।
ध्रुवकापतिता चित्रे वार्तिके त्वादिमे उभे ।
द्वे चान्तेऽपि प्रयोक्तव्ये क्रमादष्टौ च दक्षिणे ॥

कुम्भः

मार्गदर्शी

नन्वत्र प्रत्ययैकार्थे मार्गदेशीति का भिधा ।
उच्यतेऽत्र तदैक्येऽपि ये यत्र विनियुज्यते ।
विवक्षावशतो ब्रूते सर्वमर्थ्यमिति स्थितम् ॥

कुम्भः

मार्गपटहः

सवितस्तिकरद्वन्द्वं दैर्घ्ये स्यात् परिधौ पुनः ।
षष्ठ्यङ्गुलो मध्यदेशे पृथुः खदिरदारुणः ॥
उत्तमो बीजकाष्ठादिकृतो धातुमयोऽथवा ।
दक्षिणं वदनं तस्य स्यात्सार्धैकादशाङ्गुलम् ॥
वामं तु वदनं कार्यं सार्धैर्दशभिरङ्गुलैः ।
दक्षिणे वदने तस्य वलयं लोहनिर्मितम् ॥
वामे च वलयं वक्त्रे कार्यं वल्लीसमुद्भवम् ।
षाण्मासिकस्य वत्सस्य मृतस्यानाद्य पारिकाम् ॥
तयावगुण्ड्य वलयं वामं वल्लीसमुद्भवम् ।
अङ्कितं सप्तभिश्छिद्रैः शून्यभभूतरद्दम् (?) ॥
तत्र सप्तसु रन्ध्रेषु निक्षिप्तैः सूक्ष्मदोरकैः ।
कलशाः सप्त हेमादिधातुभेदविनिर्मिताः ॥

नियन्तव्या श्लथतरदैर्घ्येण चतुरङ्गुलाः।
पटहस्य च वामास्य पंक्त्यङ्गुलचतुष्टयम् ॥

विस्तारतस्त्र्यङ्गुलया स्वर्णादिकृतया ततः।
वेष्टयेत्पटहं कण्ठे तया पत्रिकया दृढम् ॥

बाह्यं कायस्य यच्चर्म पशोस्तत्कवलं स्मृतम्।
कृतान्तःसुषिरानेन घनेन वदनद्वयम् ॥

पिदध्यादस्य वदने दक्षिणे कवलं पुनः।
सर्वतो विहितः छिद्रं विदध्याद्वाद्यसिद्धये ॥

गुणैः सुषिरनिक्षेपैः गाढमाकृष्य यत्नतः।
वामवल्कस्य वलये सप्तरन्ध्रनिवेशितान् ॥

गुणानाकृष्य सुदृढं यथास्थानं निवेश्य तत्।
वामस्य कवलं तत्र सप्तछिद्रनिवेशितैः ॥

तैर्गुणैः स्वर्णकलशानावेष्ट्य विधिवत्सुधीः।
दक्षिणास्यस्य वलये लोहे प्रक्षिप्य मध्यतः ॥

सम्यक्कृष्टैस्तु सुदृढैः वलयं गाढतां नयेत्।
कलशेभ्यो बहिर्वामवल्लीवलयपल्लवे ॥

कच्छाकटीवेष्टनाय सांचलं बध्यते दृढा।
इत्येवं मार्गपटहो लक्षितः शास्त्रमार्गतः ॥

कुम्भः

मार्गलक्षणम्—(अभिनयः)

नाट्यवेदप्रवृत्तत्वाद्भरतादिमहर्षिभिः।
सद्भिः सञ्चारितत्वाच्च मार्गमाहुरिदं बुधाः ॥

नृत्तरत्नावली

मार्गस्वरूपम्

दक्षिणो वार्तिकश्चित्रो ध्रुवश्चित्रतरस्तथा।
अतिचित्रतमश्चेति षण्मार्गाश्शास्त्रचोदिताः ॥

अनुघर्षणकश्चैव स्वरश्चापि प्रकीर्तितः।
सर्वेषां मतमाश्रित्य मार्गा द्व दशधा मताः ॥

धर्मादिसाधनं नाट्यं सर्वदुःखापनोदकम्।
अनुसेवध्वमृषयस्तस्योत्थानं तु नाटकम् ॥

वाग्भिरङ्गैर्मुखरसैर्यः सत्त्वाभिनयेन च।
कवेरन्तर्गतं भावं भावयन् भाव उच्यते ॥

मालवगौलः

शुद्धाः सरिमपाः शुद्धो धः पतादिसमध्यकौ।
मेळे मालवगौळस्य रागस्यापि तदा भवेत् ॥

कुम्भः

मालवभाषा

नियोज्या दीपनादौ तु सङ्कीर्णत्वमुपेयुषी।
निषद्धेत्वौडुवत्वेन विनाप्यल्पेन केनचित्।
एषौडुवेन विज्ञेया नानामतविचारतः ॥

मालवश्रीः

पूर्णा षड्जत्रयोपेता मालवश्रीः सदा भवेत्।
रिधाल्पा रसशृङ्गारवर्धनी चित्तरञ्जनी ॥

मालवी—विभाषा

तथा मतङ्गमुनिना मिश्रषड्जे समीरिता
संपूर्णांशग्रहन्यासा धैवता भूयसी पुनः ॥

सरिमैश्च प्रयोगार्हाः टक्ककैशिकसंज्ञिनः।
रागस्य साम्ययोगेन विभाषा मालवाभिधा ॥

षड्जग्रामे टक्करागे भाषा मालविका स्मृता।
षड्जांशग्रहणन्यासा चार्षभेण विवर्जिता ॥

औडुवा षड्जगान्धारपञ्चमैर्दीप्तिमागता।
भाषेयं मालवीनाम योज्या वाक्कलहे बुधैः।
मालवादेः पञ्चमस्य टक्करागस्य मिश्रणात् ॥

कुम्भः

माल्यम्

गर्भितं गुम्भितं चैव वेष्टितं लम्बितं तथा।
माल्यं चतुर्धा केशान्तं दृश्यादृश्यं तु गर्भकम् ॥

केशोपरिष्टात्तत्प्रथितं पुष्पगुम्भितकं तु तत्।
वेष्टितं यत्तु मालाभिः तत्तु वेष्टितमुच्यते ॥

विलम्बितं वेणिचूडाकण्ठेष्वालम्बिते तु तत्।
गर्भितं तु द्विजातीनां विटादीनां च गुम्भितम् ॥

व्रजतरुणां धम्मिल्लभाजामावेष्टितं भवेत्।
वेणिच्युताग्रकण्ठेषु लम्बितं स्याद्यथोचितम् ॥

गोपवेषहरेः केशी बहुगुञ्जादिभिर्युता।
निष्पाशानां तु कर्तव्यं नीलचामरगुम्भितम् ॥

सङ्गीतनारायणे

मिथुनम्—(नक्षत्रहस्तः)

व्यत्ययाभिमुखीभूतौ सूची मिथुनभाजने ।

शृङ्गारशेखरः

मिथोऽसवीक्षावाह्यम्

एकः करश्चेदन्यस्य स्कन्धदेशमृजुर्गतः ।
निवृत्तस्तन्निजे पार्श्वे क्रमाद्विहितमण्डलः ।
मिथोऽसवीक्षाबाह्यं तत्कथ्यते चालयं तथा ॥

मिश्रकः

कृत्वा धने कल्पनं तु गायेन्मिश्रक ईरितः ।

भरतकल्पलता

मिश्रकरणम्

स्वरैः पाटैस्तथा तेनैर्यत्रोद्ग्राहध्रुवौ कृतौ ।
तन्मिश्रकरणं प्राह मोक्षदेवः स्फुरद्यशाः ॥

मोक्षदेवः

मिश्रछाया

रागे रागान्तरच्छायां मिश्रयन्दोषवर्जितः ।
प्रवीणत्वेन यो गायन् बुधैर्मिश्र उदाहृतः ॥

कुम्भः

मिश्ररागाः

सारङ्गनाटसौराष्ट्रसावेरीशुद्धचौलिका ।
मालवश्रीश्च तोडी च ततो घण्टारवोऽपि च ॥

नादरामक्रिया सिंज्ञि मुखारी मेचबौलिका ।
हशालरागाः कथिताः ततो मङ्गलकौशिका ? ॥

रागाङ्गैः केवला शुद्धवसन्तोऽपि प्रयुज्यते ।
केदारगौलसामन्तौ पाडिस्थानं ततःपरं ।
मधुमाधविका पश्चादुपरागा इति स्मृताः ॥

शृङ्गारशेखरः

मीनम्—(राशिहस्तः)

त्रिपताकाह्वयौ हस्तौ चान्योन्यमुखमिश्रितौ ।
स्थापितावग्रभागे तु मीनार्थे सुप्रयुज्यते ॥

मुकुन्दताललक्षणम्

लघुर्द्रुतचतुष्कं च गुरुरेको मुकुन्दके ।
।००००S

सोमराजदेवः

मुकुलः—हस्तः

मुकुलो विरलीभूतोऽप्यलपद्मकरश्च यः ।
मन्त्रशक्तौ तथा सम्यग्भागधेयानुभुग्जने ॥

भरतकल्पलता

मुक्तजानु

मुक्तजानूत्कटस्यैव जान्वेकं भूमिपृष्ठगम् ।
हवने सान्त्वने चैव सज्जने साधुकर्तृके ।
प्रसादने मानिनीनां विनियुक्तं महर्षिभिः ॥

कुम्भः

मुक्ता

स्वराणां मोचनं व्याप्तं मुक्तेति परिकीर्तिता ।

भरतकल्पलता

—मृदङ्गप्रहारभेदः

उभयोश्च परित्यागात्तथैकान्तरघाततः ।
क्षणे क्षणे कलासश्च मुक्ताख्यस्स उदाहृतः ॥

सङ्गीतनारायणः

—वृत्तमाला:

बुधैर्मुक्तावली ज्ञेया छन्दसा वर्जितैःपदैः ।
निबद्धैः केनचिद्वृत्तबन्धेनावृत्तबन्धिनी ॥

युग्मिनी वृत्तयुग्मेन निबद्धा परिगीयते ।
ग्रन्थिता बहुभिर्वृत्तैर्वृत्तमाला स्मृता बुधैः ॥

मोक्षदेवः

मुक्तावलिव्यतिरिक्तत्रयाणां टेङ्कीणां विभागः तल्लक्षणानि च

हित्वा मुक्तावलीं तिस्रो भवन्ति त्रिविधाः पराः ।
गणिका वर्णिका चान्या मातृका परिकीर्तिता ॥

गणिका गणिकैर्वृत्तैर्वर्णजैर्वर्णिका मता ।
मात्रिका मातृकैर्वृत्तैर्नव भेदा भवन्त्यमी ॥ मोक्षदेवः

मुखगुम्फिनी—(कला)

असिं ललाटे दधती मुखान्तं नानाविधाश्च स्फुलिकाःसुमुक्ताः ।
प्रभाति सूत्रेण स नृत्यपाणिर्यत्राद्भुतोक्ता मुखगुम्फिनीयम् ॥

नागेन्द्रसञ्ज्ञाते

मुखरागः

रसानुशायिनी सम्पत् पदार्थाः सम्प्रकाशते ।
तामात्मस्थां व्यनक्त्यत्र मुखरागो रसे रसे ।
स चतुर्धा स्मृतो राज्ञा पूर्वः स्वाभाविकस्तथा ॥ कुम्भः

मुखरीलक्षणम्

वाद्यप्रबन्धनिर्माता निष्णातो गीतवादने।
स्वरेष्वन्तर्मुखत्वं च नृत्तशिक्षाविचक्षणः ॥

अर्धाङ्गमिव नर्तक्या वादयेद्रङ्गभूगतः।
वादकैः प्रेक्षितमुखो वादनार्थं मुखर्यसौ ॥

मोक्षदेवः

मुडुपम्

मुडुपं प्रपदस्य स्यात्कम्पनं द्रुतरासतः।

सङ्गीतमुक्तावली देवेन्द्रकृता

मुडुपचार्यः

अङ्गुलीपृष्ठभागं हि नृत्तज्ञा मुडुपं जगुः।
चार्यते तेन मुडुपचारीत्यन्वर्थसंज्ञकम् ॥

निरुक्तिमेवं केप्याहुरन्ये संज्ञां डविद्धवत्।
मुडुपोपपदाश्चार्यस्सन्ति यद्यप्यनेकशः ॥

तथाप्यमूर्मया काश्चिल्लिख्यन्ते लोहितोदिताः।
पुरःपश्चात्सदाचारी तथा पश्चात्पुरस्सरः ॥

मध्यवक्राभिधा चारी तथैकपन्कुट्टिता।
पदद्वयनिकुट्टाऽन्या पादस्थितिनिकुट्टिता ॥

पुरक्षेपनिकुट्टा च पश्चात्क्षेपनिकुट्टिता।
पार्श्वक्षेपनिकुट्टान्या चक्रकुट्टनिकापरा ॥

मध्यस्थापनकुट्या च चतुष्कोणनिकुट्टिताः।
चारी त्रिकोणचारान्या तिरश्चीननिकुट्टिका ॥

अनुलोमविलोमा च प्रतिलोमानुलोमका।
पुरस्ताल्लुठिता पृष्ठलुठिता चक्रकुट्टिता ॥

पार्श्वद्वयचरी मध्यलुठिताख्या परा तथा।

श्रीमतोऽशोकमल्लेनेत्युद्दिष्टाः पञ्चविंशतिः।
इमा मुडुपचार्योऽथ लक्षणं प्रतिपाद्यते ॥

अशोकः

मुद्रा

संप्रदायानुसरणं मुद्रा हृदयरंजनी।

मुद्राहस्तः

मध्यमाङ्गुष्ठयोर्योगः शेषाङ्गुल्यः प्रसारिताः।
मुद्रा हस्तस्समाख्यातः करन्यासविचक्षणैः ॥

अणुरित्यर्थके वेनोराननै तृणभावने।
चिन्मुद्रायां च चक्रवर्थे मुद्राहस्तो नियुज्यते ॥

भरतकल्पलता

मुनिस्तम्भलक्षणम्

योगाभ्यासजपादिषु मुनीनां निश्चलाङ्गत्वम्।
मुनिस्तम्भः।

ज्यायसेनः

मुरजकर्तरीचालयम्

अंसावधिस्तनक्षेत्राद्भ्रान्त्वा मण्डलवृत्तितः।
ततो वक्षःस्थलं प्राप्तौ मुहुर्निक्षिप्य पार्श्वतः ॥

अधस्तत्र व्रजत्येको द्वितीयो मण्डलभ्रमः।
विलोडितो यदा पश्चादुभौ हस्तौ कटिस्थितौ।
अन्योन्याभिमुखौ भ्रान्तौ तदा मुरजकर्तरी ॥

मुरजलक्षणम्

मुरजस्य त्रिभिर्वेधैर्मध्ये गाढं प्रवेशयेत्।
अस्योपकण्ठे कुण्डल्यौ बद्धव्ये धातुनिर्मिते ॥

तत्र वामास्यकुण्डल्यां स्निग्धां पट्टमयां नवाम्।
कच्छामष्टाङ्गुलायामां सांचलद्द्वितयां शुभाम्।
निवेश्य दक्षिणास्येऽथ कुण्डल्यां तां निवेशयेत् ॥

कुम्भः

मुरजं त्वङ्गुलैरेकविंशत्या प्रमितायतिम्।
कुर्यादासनकाष्ठस्य पृथुमन्तर्मनोहरम् ॥

पिण्डमर्धाङ्गुलं प्रोक्तमङ्गुलानि चतुर्दश।
निर्द्वन्द्वस्य च वामास्ये दक्षिणास्ये त्रयोदश ॥

प्रत्येकमास्ययोश्चर्म कार्यमेकाङ्गुलादिकम्।
चत्वारिंशच्च रन्ध्राणामङ्गुलव्यवधानतः ॥

कुर्याद्गोमूत्रिकाबन्धे रन्ध्रनिक्षिप्तकर्करैः।
मुरजे मध्यमेतस्य त्रिभिर्वध्रैस्तु बन्धयेत् ॥

कुण्डलीद्वितयं प्रान्ते कृत्वा कच्छां निबन्धयेत्।
लेपयेद्वदनद्वन्द्वं भक्तिमिश्रेण भस्मना ॥

टकारश्च धिकारश्च धोङ्कारश्चेन्थकारकः।
नकारश्च सदोङ्कारः पाटवर्णा मृदङ्गजाः ॥

सोमराजदेवः

मृगी—गतिः

मृगीव चकिताङ्गैर्या स्वनुरागमनोरमा ।
प्रोक्ता मृगगतिः सैव नित्यसौन्दर्यवर्धिनी ॥

संगीतमुक्तावली देवेन्द्रकृता

मृतिः—व्यभिचारिभावः

शरीरात्प्राणसन्त्यागो मृतिर्भवेत् ।

शुभङ्करः

मृदङ्गः

बीजवृक्षशरीरोऽयं कर्करैस्सुदृढीकृतैः ।
चर्मवद्वर्तुलोपेतौ ब्रह्मणा निर्मितः पुरा ॥
एकविंशाङ्गुलायामो मध्ये किञ्चित्पृथुर्भवेत् ।
मन्वङ्गुलमुखं वामं दक्षिणास्यं त्रयोदश ॥
एकाङ्गुलाधिके वक्त्री चर्मणी वर्तुले घने ।
मध्ये तयोश्च रन्ध्राणि चत्वारिंशत्पृथक् पृथक् ॥
प्रान्ते रन्ध्राणि कुर्वीत तेषामङ्गुलमन्तरम् ।
तेषु रन्ध्रेषु वध्रं च सावरी तु ततो न्यसेत् ॥
तस्मिन् वध्रे तु प्रोतव्या विवरात्ककरात्मिका ।
अधश्चोर्ध्वं च कर्तव्या दृश्योदरनिदर्शनी ॥
मध्यं विवेष्टयेत्प्राज्ञस्त्रिभिर्वध्रैर्दृढं ततः ।
तत्र गोमूत्रिकाबन्धं द्विरन्ध्रे संमुखं न्यसेत् ॥
प्रान्ते कुण्डलते कार्ये कच्छाबन्धनहेतवे ।
तत्र कच्छां विनिक्षिप्य सव्यतो द्विगुणं न्यसेत् ॥
प्रोतां द्विगुणितां कक्षां वध्रमध्वां द्विरंचलाम् ।
कुर्वीत यस्य तन्नाम मृदङ्ग इति कीर्तितम् ॥

मृदङ्गायतिः

मध्ये सूक्ष्मलया प्रान्ते स्थूलो ज्ञेया पिपीलिका
पिपीलिकाविपर्या स्यान्मृदङ्गायतिरुच्यते ॥

कुम्भः

मृदङ्गलक्षणम्

तत्रादावुच्यते लक्ष्म मृदङ्गस्य क्रमागतम् ।
रक्तचन्दनतो बीजवृक्षाद्वाखादिरादपि ॥
वर्णोक्तकांस्यतो वापि मृदङ्गः क्रियते बुधैः ।
एकविंशत्यङ्गुलः स्याद्दैर्घ्ये मध्ये पृथुर्महान् ॥
हरीतक्याकृतिः पिंडे स्यादर्धाङ्गुलसंमितः ।
अङ्गुलैर्मनुभिर्वामे वदने दक्षिणे पुनः ॥
वह्नीन्दुनिर्मितस्त्रिंशदङ्गुलो दैर्घ्यतस्तु यः ।
अङ्गुलो नमितः पिण्डे वामास्ये द्वादशांगुलः ।
दक्षिणस्योरुपिण्डेऽस्य सार्धैरेकादशाङ्गुलैः

कुम्भः

पुरा मुरासुरं हत्वा भगवान् भक्तवत्सलः ।
तत्कलेबरमादाय मर्दलं कृतवान् प्रभुः ॥
रक्तचन्दनपिण्डेन खादिरस्य च वा पुनः ।
निर्दोषेणान्यजेनापि कारयेन्मर्दलं सुधीः ॥
अष्टचत्वारिंशदाहुरङ्गुलानि प्रमाणकम् ।
चतुर्दश तु वामास्ये दक्षिणे तु त्रयोदश ॥
मध्येऽर्धाङ्गुल्युन्नमितं कुर्याद्वृत्तं तु मर्दलम् ।
तन्मध्ये कोटरं वृत्तं रन्ध्राकारेण कारयेत् ॥
चर्मत्रययुतं चक्रे द्वे कृत्वा तु ततः परम् ।
एकस्य मध्यमे भागे च्छेदयेद्द्वादशाङ्गुलम् ॥
तच्चक्रं योजयेदन्यचर्मणा चक्ररूपिणा ।
चक्रान्तयोः प्रकुर्वीत द्वात्रिंशन्नेत्रबृन्दकम् ॥
तद्वामास्ये क्षिपेच्चक्रमन्यस्याद्यांतिमाजने
द्वादशाङ्गुलमात्रं तु वर्धयेद्वर्तुलाकृतिम् ॥
मेलयित्वा तु मध्येन चक्राकारेण चर्मणि ।
तद्दक्षिणास्ये निक्षिप्य चक्रबन्धं प्रकल्पयेत् ॥
द्व्यङ्गुलद्वयसेनाथ चतुर्धान्येन चर्मणि ।
चक्रद्वये दृढं गृह्णन्नेतेषु च यथाक्रमम् ॥
एकाङ्गुलप्रमाणेन तथान्येनाजिनेन च ।
चक्रे गोमूत्रिकाबन्धाकारेणावेष्टयेद्दृढम् ॥
तत्सन्नादविधानं यत्त संस्कारं प्रकल्पयेत् ।
एतल्लक्षणसंयुक्तं नन्दिकेश्वरदैवतम् ।
गीते नृत्ते मर्दलं तु वादयेत्तालकोविदः ॥

भरतकल्पलता

मृदङ्गस्वरूपम्

निर्दोषबीजवृक्षोत्थो मृदङ्गः परिकीर्तितः ।
रक्तचन्दनजो यद्वा खादिरो वाथ चान्दनः ॥
पिण्डमर्धाङ्गुलं तस्य पृथुमध्यं मनोहरम् ।
अङ्गुलरेकविंशत्या दैर्घ्यमानमुदाहृतम् ॥
चतुर्दशाङ्गुलानि स्युर्वामास्ये तु त्रयोदश ।
दक्षिणास्ये द्वयोश्चर्म देयमेकाङ्गुलाधिकम् ॥

चत्वारिंशत्स् रन्ध्राणि त्वङ्गुलव्यवधानतः।
कार्यो गोमात्रिकाबन्धो रन्ध्रेषु प्रोतचर्मकैः ॥
भृशं दृढाय मध्यं तु त्रिभिर्वध्रैस्तु बन्धयेत्।
कुण्डलीद्वितयं प्रान्ते कृत्वा कच्छानि बन्धयेत् ॥
मुखं विलेपयेद्वामं नक्तमिश्रेण भस्मना।
दक्षिणं मोहणाख्येन कर्त्यां न्यसेत्सुवाससा ॥
सम्यग्निष्पादितो धीरंगंभीरं तनुते ध्वनिम्।
त्रिंशदङ्गुलिर्दीर्घ वा पिण्डस्त्वङ्गुलसम्मितः ॥
कार्यं वामाननं तस्य द्वादशाङ्गुलमानतः।
दक्षिणं तु मितं सार्धैरेकादशभिरङ्गुलैः ॥
श्रीकण्ठेन समुद्दिष्टा देवता जगदीश्वरः।
पाटाश्च तद्धि धोटने हैन्दमित्यत्रकेवलाः ॥
अत्यन्तत्वरितस्फुर...युगो वाद्ये प्रवीणोऽखिल-
वर्णव्यक्तिपरायणो यतिलयाभिज्ञः सुरेखः सुधीः।
पाटोद्धट्टनतत्परः श्रमजयो मोक्षोऽपि दक्षो ग्रहे
श्रोतुर्मानसरञ्जको भुवि मतो मार्दङ्गिको नान्यथा ॥

मेघरागः

मेघः पूर्णो भवयः स्यादुत्तरायतमूर्छनः।
विकृतो धैवतो गेयः शृंगाररसपूरकः ॥
नीलोत्पलाभा वपुरिन्दुचेलः
पीताम्बरस्तृषितचारुतयाच्यमानः ?।
पीयूषमन्दहसितो घनमध्यवर्ती
वारेषु राजति युवा किल मेघरागः ॥
ध नि स रि ग प म ध

संगीतदर्पणः

मेलापकः

उद्ग्राहध्रुवयोर्योगादिति मेलापकः स्मृतः।
तस्मादन्वर्थनामत्वं ध्रुवस्य कथितं बुधैः ॥

सङ्गीतसूर्योदयः

मेलापकः पुरा प्रोक्तो मेलनादुभयोस्तयोः।

सोमराजदेवः

मेलापनी

तिर्यक्पताके चोत्ताने त्वन्येनाच्छादिते सति।
यथा भ्रमर्यां भ्रमरी प्रोक्ता मेलापनी बुधैः ॥

कुम्भः

मेषः—(राशिहस्तः)

करौ ह्यजामुखाभिख्यौ मेषराशौ प्रयुज्यते।
काङ्गूलश्चापि विज्ञेयो मेषराशौ गुरोर्मते ॥

शृङ्गारशेखरः

मैनवी—गतिः

कोपान्तर्गतमीनस्य विश्रान्तिरणिता गतिः
यथा तथैव नटति सा गतिर्मैनवी मता ॥

सङ्गीतमुक्तावली

मोटितः

एकः पादः समस्त्वन्यः कुञ्चितोर्ध्वतलाङ्गुलिः।
अग्रतावूर्ध्वगौ हस्तौ कर्कटौ मोटिताभिधम्।
कामावस्थासु सर्वासु विनियोगोऽस्य कीर्तितः ॥

कुम्भः

मोट्टायितः—(सात्विकभावः)

शरीरविकृतिर्लज्जादिकमङ्गादिमोटिकम्।
मुरारेश्चरितं श्रुत्वा गोप्या मोट्टायितो यतः ॥

यद्वा—

दृष्ट्वा श्रुत्वाथवा कृष्णं गात्रभङ्गीविजृम्भणम्।
कर्णकण्डूयनं गोपस्त्रीणां मोट्टायितो सतः ॥

शुभङ्करः

वल्लभस्तुतिसल्लापलीलाहेलादिभिर्यदा।
तद्भावभावनं यत्तु तन्मोट्टायितमुच्यते ॥

वेमभूपालः

मोहः—(व्यभिचारिभावः)

दुःखावेशचिन्तनप्रभवचित्तविक्षेपो मोहः।

शुभङ्करः

मौलिरेचितकम्

कटिदेशगतस्यैकोऽपरस्तु पुरतो गतः।
अथैतौ केशपर्यन्तं लीलया लुठितौ यदि।
तथात्र सद्भिराख्यातं मौलिरेचितकं तथा ॥

मौळिः

मौळिस्तु त्रिविधो ज्ञेयः किरीटी पार्श्वकस्तथा।
मस्तकी चेति तेषां तु विनियोगो निगद्यते ॥
उत्तमानां तु देवानां किरीटी मौळिरिष्यते।
मध्यमानां मनुष्याणां मौळिः पार्श्वगतो मतः ॥

इतरेषां तु देवानां मस्तकी मौळिरिष्यते ।
उत्तमानां महीपानां कार्यो मौलिः किरीटवान् ।।
इतरेषां यथादेशस्वभावं परिकल्प्यते ।
मस्तके युवराजस्य तथा सेनापतेरपि ।
कर्तव्यमर्धमकुटं नाट्ये नाट्यविचक्षणैः ।।

यकलः—गायकः
एको गानं करोत्येव यकलः कथ्यते बुधैः ।
भरतकल्पलता

त्रिस्थाने स्वरदीर्घं च व्याप्तं यद्दुपुरुच्यते ।
भरतकल्पलता

यतिः
कूटवर्णैरेकरूपै रचितोऽतिमनोहरः
विरावैरभिघातैश्च बहुभिश्छन्दसोज्ज्वलः ।
यावद्यतो वाद्यखण्डे यतिरित्यभिधीयते ।।

यतिलक्षणम्
तालच्छन्दोऽभिरामो यो विरामः श्रुतिसौख्यदः ।
वाद्यते पाटरहितः सा यतिः परिकीर्तिता ।।
सोमराजदेवः

यतिप्रकरणे अङ्गलक्षणम्
पाटं विनैव या शुद्धा यतिरूपं तदुच्यते ।
सोमराजदेवः

यन्त्रकाकुः
वंशवीणादियन्त्रोत्था छाया या यत्र दृश्यते ।
रागे सा विबुधैर्ज्ञेया यन्त्रकाकुरिति स्फुटम् ।
कुम्भः

यन्त्रच्छाया
वीणावंशादियन्त्रोत्था यन्त्रच्छाया स्मृता बुधैः ।

दृश्यन्ते यत्र मन्त्रोत्थरागेष्वेव विचक्षणैः ।
बाहुल्यात्ते तु विज्ञेया छाया यन्त्रसमुद्भवा ।।
कुम्भः

यन्त्रजश्रुतिविभागः
नादान्ता निःकला गूढाः सकला मधुरा तथा ।
ललितैकाक्षरा भृङ्गजातिश्च रसगीतिका ।।
रञ्जिका चापरा पूर्णा तथालङ्कारिणी मता ।
वैणिका ललिता चैव त्रिस्थाना सुखरा तथा ।।
सौम्या भाषाङ्गिका चाथ वार्तिका व्यापका तथा ।
प्रशंसा सुभगा चेति यन्त्रजाः श्रुतयः स्मृताः ।।
हम्मीरः

यमः—हस्तः
तर्जनीमध्यमे सम्यक्कुञ्चिते तलमाश्रिते ।
शेषाः प्रसारितास्सोऽयं नाम्नायं यमहस्तकः ।
प्राणायामे महायोगे यजमानस्य भावने ।।
भरतकल्पलता

यमलः—गायकः
गानं द्वितीयसहितः करोति यमलो मतः ।
भरतकल्पलता

यमलहस्तः—पाटः
दक्षिणः पीडयित्वाद्यं वादयेदितरः पुनः ।
अवष्टभ्य पुटं हन्यात् तदा यमलहस्तकः ।।
यथा—
कुंद २ थों हें तों हें डा . कुम्भः

यमलहस्तकः—हौडुक्किकपाटः
हस्ताभ्यां यत्र रेफाभ्यां ऊर्ध्वघातद्वयं पृथक् ।
विधीयते यतोः वाद्ये युगहस्तः प्रजायते ।।
दां दां कुम्भः

योगप्रदः
संश्लिष्टाग्रौ पताकौ चेद्धस्तौ योगप्रदस्तदा ।
मेलने प्रतियोगे च परस्परभयं मतः ।।
कुम्भः

योगिनामचञ्चलता
देहात्ममानिनां तेन नीचानां झटिति स्फुरन् ।
उत्तमानान्तु देहादिव्यतिरिक्तात्ममानिनाम् ।।
एकैकशीलिनां नीचान्तबहिर्दृश्यते कचित्।
योगिनां सर्वथा नेति तैर्यथैकोपदिश्यते ।।
कुम्भः

योग्यभ्यासशिक्षा

न चातिव्यग्रमनसा तारकाया विलोलितम्।
शक्यक्रियं न वा योग्यभ्यासशिक्षात्र कारणम् ॥
रम्भादावपि सा तुल्ययोगक्षेमोऽत्र दृश्यते।
एकाग्रबुध्यवसाय शून्ये नाट्ये नटेन च।
किञ्चिदप्यधुना कर्तुमशक्यं विद्यते क्वचित् ॥

कुम्भः

यौवतम्—लास्यम्

मधुराबद्धलीलाभिर्नटीभिर्यत्र नृत्यते।
वशीकरणविद्याभं तल्लास्यं यौवतं स्मृतम् ॥

सङ्गीतनारायणः

यौवनम्

पीवरोरुजघनं कठिनोच्चैः पीनमूलघनसंभ्रमस्तनम्
मन्मथस्य मृतजीवनौषधं यौवनं निगदितं द्वितीयकम् ॥

कुम्भः

—प्रथमम्

यौवनत्रितयं पात्रे प्रथमादिविभेदतः।
नीचाधारस्तनाभोगकपोलजघनोरुजम्।
सुरतं प्रति सोत्साहं प्रथमं यौवनं मतम् ॥

—द्वितीयम्

पीनोरुजघनं पीनकठिनोच्चघनस्तनम्।
जीवितं यौवनस्योक्तं द्वितीयं यौवनं बुधैः ॥

—तृतीयम्

उन्मादकं प्रियाजुष्टं सम्पन्नरतिनैपुणम्।
कामशिक्षितभावं तु तृतीयं यौवनं विदुः

सङ्गीतनारायणः

र

रक्तः

रक्तः स्यादठणो रौद्रे करुणेऽद्भुतवीरये

कुम्भः

रक्तवांशिकलक्षणम्

स्थानकामिनयाभङ्गो गमकाढ्यः स्फुटाक्षरः।
शीघ्रहस्तकलाभिज्ञः वांशिको रक्त उच्यते ॥

सङ्गीतनारायणे

रक्षिजनस्थापनम्

तत्र रक्षिजनास्स्थाप्या अप्रमत्ताः समन्ततः।
एवं विधानसम्युक्ता नाट्यवेश्मभुवो विदुः ॥

कुम्भः

रङ्गकर्म

रङ्गशब्देन तत्कर्मोच्यते तौर्यत्रिकाश्रितम्।
तत्पूर्वभागं विद्वद्भिः पूर्वरङ्ग उदीरितः ॥

कुम्भः

रङ्गतालः

चतुर्द्रुतास्तु गुर्वन्ता रङ्गताले प्रतिष्ठिताः

कुम्भः

रङ्गदेवतामन्त्राः

ओंकारमात्रयं दत्वा विषादे सर्वसिद्धये।
प्रदेयेति नमोन्तो यं शृङ्गारे मन्त्रनायकः ॥
शृङ्गाररसदेवानामयं मन्त्रः प्रकाशकः।
ओं अं अं अं विद्महे सर्वसिद्धिप्रदाय नमः ॥
ओं हंकारमात्रयं दत्वा प्रमथाधिपतयेदं।
मां रक्ष युग्ममोन्नमो न हास्यमन्त्रोयमीरितः ॥
ओं हं हं हं प्रमथाधिपतये मां रक्षरक्ष ओं नमः।
ओं मिङ्कारत्रयमिन्द्राय वज्रपाताय इत्यपि
रक्ष रक्षेति हं फट् मन्त्रो वीररसे मतः ॥

ओं इं इं इ इन्द्राय वज्रपाणये रक्ष रक्ष हुंफट्। इति वीररसे ओं ब्रह्मणो वास्तुपुरुषाय सर्वलोकपितामहाय नाट्याधिपतये वायमो चमोन्तोद्भुतोनमः ?।

ओं ब्रह्मणे वास्तुपुरुषाय सर्वलोकपितामहाय नाट्याधिपतये नमः। ओं हुं कारद्वयं सर्वविघ्नविनाशाय च।

चण्डरूपाय च ततः सकामप्रदाय च।
हुं अघोराय पदं मूर्तये इति पदं ततः।
महाकालाय नमोऽन्तो बीभत्समन्त्र ईरितः ॥

ओं हुं हुं सर्वविघ्नविनाशनाय चण्डरूपाय सर्वकामप्रदाय हुं अघोराय मूर्तये महाकालाय नमः इति बीभत्से। ओं नमो भूतपतये प्रेतपरिवृताय च।

भूतहृदयाय पदं कालरूपिण इत्यपि।
ठकारयुगलं चान्ते मन्त्र एष भयानके ॥

ओं नमो भूतपतये प्रेतपरिवृताय भूतहृदयाय सकलरूपिणे ठठ इति भयानके । ॐ नमो भगवते रुद्राय ततः । क्रोधेश्वराय च नमो ज्योतिःपतंगाय सिद्धिरुद्रायाज्ञापयति सिद्धिं देहि स्वाहा इति रौद्रे । ॐ यमाय दण्डहस्ताय सर्वसमाय हुं त्रयं । यं त्रयं करुणे मन्त्रो नमोऽन्तोयं प्रकीर्तितः । ॐ यमाय दण्डहस्ताय सर्वसमाय हुं हुं हुं यं यं यं नमः । ततो विघ्नविनाशार्थं जर्जरं पूजयेत्पुनः ।

सङ्गीतसर्वस्वम्

रङ्गप्रतिष्ठा

श्रीरङ्गमण्डपे चास्मिन् सरसं सर्वरञ्जकम्
यथोत्तररसोपेतं प्रेक्षणीयं प्रकुर्वते ॥

कारयान्युपशृण्वन्ति ते धन्याः पृथिवीतले ।
असारे खलु संसारे तेषामेव तनूभृताम् ।
जीवितं च धनं जन्म सारभूतं प्रकीर्तितम् ॥

हम्मीरः

रङ्गभूमिः

विलम्बितलयोऽभीष्टमानसासारितस्य तु ।
कलाकलापसम्युक्तो पोहनस्यार्थभागितः ॥

समाश्चतस्रश्चतुरा नर्तक्यः पुष्पपाणयः ।
अन्तर्धानमथाकृत्यालंकुर्यू रङ्गभूमिकाम् ॥

तत्रावकीर्य पुष्पाणि नमस्कुर्युः क्रमेण ताः ।
इन्द्रादिलोकपालेभ्यः परिवृत्य चतुर्दिशम् ॥

वन्दनानि प्रकुर्वन्ति चतस्रः परिवर्तनान् ।
उपोहनार्थाभिनयमङ्गहारैः प्रयुज्यताम् ।
पिण्डीं बध्नन्ति तत्रस्थाः कनिष्ठासारिताश्रये ॥

कुम्भः

रङ्गभूमिपूजा

अवधाय ततः कार्यं रङ्गभूमिप्रपूजनम् ।
पश्चिमाभिमुखी नटरम्याणां भूषणाम्बरैः ॥

नायकाभिमुखीनां तु गायन्तीनां परस्परम् ।
ताले कृतावधानानां नटीनामुपवेशनम् ॥

पार्श्वयोरुभयोस्तासां मृदङ्गानां चतुष्टयम् ।
दक्षिणे मुरजस्तापं पृष्ठे यवनिकान्तया ॥

तन्मध्ये मण्डलस्थानं नेपथ्यं तच्च नीयते ।
तत्रोपविश्य पात्रैस्तु कर्तव्यं मण्डलादिकम् ॥

मुक्षेताम् मुरजस्यात्र तेनागीतस्य नाटके ।
ताभ्यां विनोपहासाय नाटकं जायते किल
वर्णिकावरणार्थाय बुधैर्यमनिका मता ॥

जगद्धरः

रङ्गभूषणताललक्षणम्

गुरुद्वये लघुद्वन्द्वं लुप्तैको रङ्गभूषणः ऽ ऽ ॥ ऽ

सोमराजदेवः

रङ्गमण्डपम्

प्रेक्षार्थं स्निग्धरम्यायां भूमौ श्रीरङ्गमण्डपम् ।
प्रकृष्टं चतुरस्रं च शस्तं च परिकल्पयेत् ।
प्रमाणत्रयमेतस्य श्रेष्ठं मध्यं तथाऽधमम् ॥

हम्मीरः

रङ्गमण्डलम्

दूतीदर्शितमार्गस्तु प्रविशेद्रङ्गमण्डलम् ।
तस्याद्य प्रकृतिं ज्ञात्वा भावं कार्यं च तत्त्वतः ॥

गतिप्रचारं विभजेन्नानात्वस्यान्तरात्मकम् ।
म्लेच्छानां जायते यस्तु पुलिन्दाद्याः द्विजोत्तमाः ॥

तेषां देशानुरूपेण कार्यं गतिविचेष्टितम् ।
पक्षीणां श्वापदानां च पशूनां च द्विजोत्तमाः ॥

स्वस्थजातिसमुत्थेन भावेन प्रतियोजयेत् ।
सिंहश्वाननराणां च गतिः कार्या प्रयोक्तृभिः ॥

या कृता नरसिंहेन विष्णुना प्रभविष्णुना ।
अलातस्थानकं कृत्वा गात्रं तस्यैव चानुगम् ॥

जानूपरिकरं त्वेकमपरं चैव खस्थितम् ।
अवलोक्य दिशः सर्वास्त्रिबुकं बाहुमस्तके ॥

गन्तव्यं विक्रमैर्विप्राः पञ्चतालान्तरोत्थितैः ।
शेषाणामर्थयोगेन गतिं स्थानं प्रयोजयेत् ॥

शेषं स्थानं प्रयोगेषु रङ्गावतरणेषु च ।
एवमेते प्रयोक्तव्या नराणां गतयो बुधैः ॥

आतोद्यैर्वाद्यमानेषु यतिप्रहरणादिषु ।
रुद्रभक्ताः स्त्रियो यद्वा पुमांसः सौष्ठवान्विताः ॥
रुद्राक्षवलयं भस्मत्रिपुण्ड्रः शिवरूपिणः ॥

कुम्भः

रङ्गस्थलदैवतानि

शरच्चन्द्रप्रतीकाशाथवा बालार्कसंन्निभा ।
नानावर्णाथवा रत्ननिकरैः खचिता नवा ॥

कोणेषु परितश्चापि मुक्ताजालपरिष्कृता।
चिह्निता दैवतैस्तत्तत्स्थानभागनिवेशितैः॥
मध्ये महेश्वरः पार्श्वे चतुर्मुखचतुर्भुजौ।
सूर्याचन्द्रमसौ तेषां सव्यदक्षिणपार्श्वयोः॥
तारकाः स्युस्तत्परितो देव्यस्तत्कोणगाः स्मृताः।
वामे सरस्वतीरह्नौ तारकावीशकोणगा॥
भैरवी नैऋतेः कामगामिनी दक्षिणे पुनः।
गोरक्षः सिद्धनाथस्तु पश्चिमे पूर्वदिग्गतः॥
मीननाथ उत्तरस्यां चतुरङ्गं क्रमादिमाः।
देवताः पूजयेत्पूर्वं स्थानेषूक्तेषु मन्त्रवत्॥

कुम्भः

रङ्गश्रमविधिः

नृत्ये च तालरूपेण सिद्धिर्नान्येन रूपतः।
चार्वधिष्ठानवन्नृत्तं नृत्तमन्यद्विडम्बनम्॥
विघ्नेशं भारतीं देवीं ब्रह्मविष्णुमहेश्वरान्।
रङ्गं तद्देवतास्ताले वाद्यभाण्डानि च क्रमात्॥
उपाध्यायं नृत्तकन्यां स्तम्भयुग्मं च दण्डिकाम्।
कस्तूरिकाचन्दनाद्यैः सामादैरनुलेपनैः॥
शुभ्रैः सुगन्धिभिः पुष्पैर्धूपैरारात्रिकैरपि।
नैवेद्यैर्वस्त्रैस्ताम्बूलैर्बालिभिस्तथा ?॥
अर्चयित्वा शुभे लग्ने प्रारभेत श्रमं सुधीः।
स्तम्भद्वयोपरि न्यस्यत्कन्यां हृदयसंमिताम्॥
हस्तग्राह्यां तिरश्चीनामवष्टम्भामदण्डिकाम्।
विदित्वा चोलनं रेखातालसाम्यं लयानपि॥
अङ्गादीनि पुरोक्तानि लास्याङ्गान्यखिलान्यपि।
गीतवाद्यानि सुमनः शिक्षेत सुमनाः सती॥

हम्मीरः

रङ्गाङ्गानि

अस्तोकलोकव्यापारभारजर्जरितात्मनाम्।
विश्रामाय कृतं राज्ञां सङ्गीतं ब्रह्मणा पुरा॥
अङ्गानि तस्य सप्त स्युः सभासभ्याः सभापतिः।
उपाध्यायो गायकाश्च वादकाश्च नर्तकी॥

हम्मीरः

रञ्जकः

मनो हरति गीतेन विदित्वा श्रोतुराशयम्।
रङ्गं गीते विधत्ते यो रञ्जकः सोऽभिधीयते॥

कुम्भः

रतितालक्षणम्

रतितालो लघुर्गुरुः (। ऽ)

सोमराजदेवः

रतिलेखाया लक्षणम्

रुद्रसङ्ख्या कला आद्ये पादे तद्वद्द्वितीयके।
मात्रा दश तृतीयेंह्रौ रतिलेखा रते गणैः॥

मोक्षदेवः

रतेः स्थायिता

प्रारम्भात् फलपर्यन्तां व्यापिनी स्मरसंवृता।
संविदोरैक्यसंपत्त्या क्रोडातः स्थायिनी रतिः॥

हम्मीरः

रथचक्रचारीलक्षणम्—(देशी चारी)

चतुरस्रस्थितौ पादौ संहतौ परिसर्पतः।
पुरतः पृष्टतो यद्वा रथचक्रा तदोदिता॥

मोक्षदेवः

रथचक्रा—गतिः

चतुरश्रथितौ पादौ भलग्नौ चेत्प्रसर्पतः।
परतः पृष्ठतः पार्श्वे रथचक्रा तदोदिता॥

संगीतमुक्तावली देवेन्द्रकृता

चतुरश्रगमं कृत्वा संलग्नौ चेत्प्रदर्शयेत्।
पादावस्नेच पृष्ठे वा रथचक्रा तथा स्मृता॥

कुम्भः

रथनेमिसमम्

आदिमध्यावसानेषु दधतौ स्वस्तिकाकृती।
तथा चक्रकृती तिर्यगेकदा क्रमतोऽथवा।
हस्तौ विलुठितौ यत्र रथनेमिसमं विदुः॥

रथोद्धतं नर्कुटम्

चत्वारस्त्रैष्टुभाः प्रोक्तं नर्कुटं तद्रथोद्धतम्।
मुनिना भरतेनाह तदुदाहरणं ब्रुवे॥
शारदाभिनवचन्द्रशेखरं भालवह्निकवलीकृतस्मरम्।
वामभागकृतकामिनीवरं भावयन्तु यमिनं महेश्वरम्॥

विप्रदासः

रसदृष्टिलक्षणम्

जातहर्षप्रसादाभ्यां दृष्टिः कान्तासमं तथा ।
सभ्रूक्षेपकटाक्षा च रसे शृङ्गारसंज्ञिके ॥
क्रमेणाकुञ्चितपुटा किञ्चिद्विभ्रान्ततारका ।
कुहकाभिनया दृष्टिर्ह्यस्य हास्यरसे मता ॥
प्रभ्रष्टोष्ठपुटा सा भ्रूशोषमन्थरतारका ।
नासाग्रनिहिता दृष्टिः करुणा करुणे रसे ॥
विमृद्धपुटतारा तु क्रूरा रूक्षा तथारुणा ।
भ्रूभङ्गकुटिलो धृत्वा क्षौद्री रौद्ररसे भवेत् ॥
क्षुब्धा विकसिता दीप्ता गम्भीरा समतारका ।
उत्फुल्लमध्या दृष्टिः स्याद्वीरा वीररसाश्रये ॥
उद्वृत्तादिस्फुरत्तारास्तब्धोद्वृत्तपुटद्वया ।
दृष्टिर्भयान्तका प्रोक्ता भयानकरसे मता ॥
संश्लिष्टस्थिरपक्ष्मा तु घृणोपप्लुततारका ।
निकुञ्चितपुटोपान्ता बीभत्सा दृष्टिरिष्यते ॥
सौम्या विकसिता तारा साश्रयोद्वृत्ततारका ।
समाकुञ्चितपक्ष्माग्रा दृष्टिः स्यादद्भुताद्भुते

सोमराजदेव.

रसावकल्पनम्

अष्टावेव रसा इति केचित्, केचिन्नवेति, दशेत्यपरे। तेन संशयलोलानां प्रीतये किञ्चिदुच्यते। तथाहि–विभावादिभिः स्वादुतां नीयमानो भावः स्थायी रस इति प्रत्यज्ञायि। स च स्वादानन्दलक्षणो, वस्तुत एकोऽपि, उपाधिभेदादनेकधा भिद्यते। उपाधिरपि चिद्भूमिकैव। ताश्च प्राधान्याच्चतस्रः, विकासो, विस्तरः, क्षोभो, विक्षेप इति। तत्र विकासोपाधिकः स्वादः शृङ्गारः। विस्तारोपाधिको वीरः। क्षोभोपाधिको बीभत्सः। विक्षेपोपाधिको रौद्रः। हास्याद्भुतभयानककरुणेष्वपि विकासादिरेवोपाधिरिति हास्यादीनां चतुर्णां शृङ्गारादिजन्यत्वम्। यदुक्तं—

स्वादुकाव्यार्थसंभेदादात्मानन्दसमुद्भवः ।
विकासविस्तरक्षोभविक्षेपैस्स चतुर्विधः ॥
शृङ्गारवीरबीभत्सरौद्रेषु मनसः क्रमात् ।
हास्याद्भुतभयोत्कर्षकरुणानां त एव हि ।
अतस्तज्जन्यता तेषां मत एवावधारणम् ॥

अत्र विकासादिचित्संभेदाभेदेन हेतुहेतुमद्भाव एव रसानां विवक्षितः, न तु कार्यकारणभावः, तेषां प्रत्येकं विभावादिकारणभेदस्य दृष्टत्वात्।

शृङ्गारानुकृतिर्या तु स हास्य इति संज्ञितः ।
वीरस्य चापि यत्कर्म सोद्भुतः परिकीर्तितः । इति भरतः ॥

तेषां सात्त्विकादिसंभेदैक्यमेव स्फुटं विभाव्यते। शृङ्गारहास्ययोर्विकासः, वीराद्भुतयोर्विस्तरः, बीभत्सभयानकयोः क्षोभः, रौद्रकरुणयोर्विक्षेप इति। तेषां द्वयोर्द्वयोः संभेदैक्येऽपि नास्त्येव साङ्कर्यम्, प्रतिरसं नियतभावादेरेव विकासादिरूपविशेषस्यापि सिद्धेः। शृङ्गारविभावादेरन्य एव हास्यविभावादिः। अतस्तज्जन्येऽपि विकासरूपेऽपि उपाधौ कोऽपि विशेषः काव्ये कल्प्यः, येन भेदः सिद्ध्येत्।

तयोर्हेतुहेतुमद्भावोऽपि सिद्धः। तत्र हेतुत्वं तत्प्रयोजकमेव। एतदुक्तं भवति। धाराधिरूढ इव शृङ्गारे, प्रत्यासीदति च हास्ये, तदुन्मेषहेतोर्विकासात्मिकायाश्चित्तभूमेस्समुद्भावनप्रवीणकारणकलापव्यापारस्य स्वकार्यनिर्वहणसिद्धेः पूर्वोत्तरायास्तथाविधाया भूमिकायाः शृङ्गारानुगुणाया हास्यंप्रत्यनुकूलत्वाच्च, समानाकारयोः परस्परोपात्तकार्यकारणप्ररूढप्रागल्भ्ययोः, अन्योन्यसङ्कलनसातत्यप्रत्यस्तमितभेदवादयोः, तुल्याधिकारयोः, समरसीभूतयोः, चित्तभूमिकयोरैकात्मतायाः प्रतीतेः शृङ्गारबीजस्य हास्यं प्रति निमित्तत्वप्रतीतिसिद्धौ सिद्धैवेयं वाचोयुक्तिः "शृङ्गाराद्धि भवेद्धास्य" इति। इयमेव प्रक्रिया वीराद्भुतादिद्वयेष्वपि द्रष्टव्या। एतच्च विकासादिसंभेदचतुष्टयस्यैव रसभेदोपाधिकत्वेन सङ्ग्रहात्।

रसविवेकः

रसस्वरूपविचारः

ननु कोऽयं रसो नाम पदार्थस्तद्विचार्यते ।
रस्यते वा सहृदयैः स्वयं वा रस्यते रसः ॥
सामाजिकान् रसयति ते वायं रसयन्ति च ।
रसनं वा नटेनात्र चित्तवृत्तिर्नटस्य यः ॥
रसतीति रसो वा स्यात् रसयत्यथवा रसः
रामः स्याद्वा न वेत्यादिप्रतीतिं नटसंश्रिताम् ॥
अथवा रस्यते सभ्यै रामोऽयमिति तत्त्वतः ।
इत्यादिपक्षस्तद्विद्भिरादृता रसरूपणे ॥

कुम्भः

रसस्वरूपे लोल्लटमतम्

विभावैर्जनितो भावोऽनुभावैरनुबोधितः ।
व्यभिचारिभिरास्फीतो रस इत्यभिधीयते ॥
स चानुकार्ये रामादौ वर्तते मुख्यवृत्तितः ।
तद्रूपतानुसन्धानान्नर्तकेऽपीति लोल्लटः ॥

व्यावर्त्यं सम्यग्मिथ्याभ्यां कोटिद्वयविलम्बतः ।
ज्ञानात्तत्सदृशाकारप्रतीतेश्च निरासतः ॥
तत्तद्विलक्षणास्थानाच्चित्ररूपकवन्नटः ।
सेयमित्येष संवित्तिग्राह्यः सामाजिकैरिह ॥

कुम्भः

रसहेतुविचारः

नन्वत्र भारते सूत्रे विभावाद्या रसस्य हि ।
हेतुत्वेन समादिष्टाः कविवासनया पुनः ॥
रसेभ्यो भावनिष्पत्तिर्वैपरीत्यमिदं भवेत् ।
नैवमत्र स एव स्यात् कश्चिदर्थः प्रवर्तते ॥
न रसेन विनाप्येवं संमतिस्तस्य दृश्यते ।
परस्परकृता सिद्धिस्तयोरभिनयो भवेत् ॥

कुम्भः

रसाः

शृङ्गारहास्यौ करुणो रौद्रो वीरो भयानकः ।
बीभत्सश्चाद्भुतः शान्तो नववेति रसो मतः ॥
शान्तस्य शमसाध्यत्वात् नटे च तदसम्भवात् ।
अष्टावेव रसा नाट्येष्विति केचिदचूचुदन् ॥

हम्मीरः

रसानां जन्यजनकभावः

साम्या ह्यधिरसो ह्यावा विभावा व्यभिचारिणाम् ।
बीभत्से सति भीरूणामुत्पद्येत भयानकः ।
अन्योन्यजन्यजनकाः भवन्त्येवमिमे रसाः ॥

हम्मीरः

रसानां निश्चयकारणम्

फलं बन्धुवधो रौद्रे विभावो वारयोश्च सः ।
जगदुस्तद्विदो रौद्रमतः कारणकारणम् ॥

हम्मीरः

रसानां सङ्करे स्थाय्यैकत्वम्

एक एव रसः स्थायी रसानां यत्र सङ्करः ।
अन्ये चास्योपकाराय जायन्ते व्यभिचारिणः ॥

जगद्धरः

रसाश्रयः

तत्प्रधानप्रबन्धानामनुपादेयता यतः ।
सर्वोऽपि प्रेक्षकादेव रसः पर्यवसीयते

कुम्भः

रसेषु वृत्तयः

कैशिकीवृत्तिराख्याता रसे शृङ्गारनामनि ।
मुख्ये वीरे सात्त्वती स्यात्तथा रौद्रेऽद्भुते क्वचित् ॥
नियतारभटीवृत्ती रसे रौद्रसमाह्वये ।
भयानके च बीभत्से वीरे चापि भवेत्क्वचित् ॥
भयानकेऽद्भुते हास्ये करुणे चापि भारती ।
सूच्यमाने रसाभासे बीभत्सेऽपि क्वचिद्भवेत् ॥

वेमभूपालः

रसोत्पत्तिदशाः

शम्भोः पश्चिमवदनाद्धास्यशृङ्गारसंभवः ।
उत्तराद्वदनादत्र वीरसञ्ज्ञो रसोऽभवत् ॥
भयानकश्च बीभत्सो दक्षिणाद्वदनादभून्
पूर्ववक्त्राच्च सञ्जातौ रौद्राद्भुतरसावुभौ ॥
पञ्चमाद्वदनाज्जातः करुणः शान्त इत्यपि ।
विभावभावहीनोऽयं नवमो रस इष्यते ॥

संगीतसवस्वम्

रागः

स्वरवर्णविशेषेण ध्वनिभेदेन वा पुनः ।
रज्यते येन यः कश्चित् स रागः सम्मतः सताम् ॥

अथवा –

योऽसौ ध्वनिविशेषस्तु स्वरवर्णविभूषितः ।
रञ्जको जनचित्तानां स च राग उदाहृतः ॥
सामान्यं च विशेषश्च लक्षणं द्विविधं मतम् ।
चतुर्विधं तु सामान्यं विशेषश्चांशकादिकम् ॥
इत्येवं रागशब्दस्य व्युत्पत्तिरभिधीयते ।
रञ्जनाज्जायते रागो व्युत्पत्तिः समुदाहृता ॥
अश्वकर्णादिवद्रूढो यौगिको वापि वाचकः ।
योगरूढोऽथवा रागो ज्ञेयः पङ्कजशब्दवत् ॥

मतङ्गः

रागकदम्बकः

नन्द्यावर्तः स्वस्तिकश्च द्विधा रागकदम्बकः ।

हम्मीरः

रागकाकुः

सा रागकाकुर्विज्ञेया छाया रागस्य योनिजा

कुम्भः

रागच्छाया

या रागस्य निजच्छाया रागच्छायां तु तां विदुः ।

कुम्भः

रागप्राधान्यम्

दृष्ट्या हि सूचितो भावः पश्चादङ्गैर्विभाव्यते ।
न ह्यङ्गाभिनयान् कश्चिद्दृते रागः प्रवर्तते ।
सर्वस्य सहजो रागः सर्वो ह्यभिनयोऽर्थजः ॥

कुम्भः

रागमेला

रन्ध्रेषु मध्यतारेषु स्थानेषु निखिलैः स्वरैः ।
युक्ता यदि तदा सर्वरागमेला प्रकीर्तिता ॥

कुम्भः

रागरङ्गः

उपक्रम्य यथारागो मेलनं समसिश्रकम् ।
पुनस्तन्मार्गगमकं रागरङ्गः प्रकीर्तितः ॥

सङ्गीतमकरन्दे

रागरागिण्यः

श्रीरागोऽथ वसन्तश्च भैरवः पञ्चमस्तथा ।
मेघरागो बृहन्नाटः षडेते पुरुषाः स्मृताः ॥
मालवी त्रिवणी गौरी केदारी मधुमाधवी ।
ततः पाहाडिका ज्ञेयाः श्रीरागस्य वराङ्गनाः ॥
देशी देवगिरी चैव वैराटी तोडिका तथा ।
ललिता चाथ हिन्दोली वसन्तस्य वराङ्गनाः ॥
भैरवी गुजरी चैव रेवा गुणकरी तथा ।
वङ्गाली बहुली चैव भैरवस्य वराङ्गनाः ॥
विभासश्चाथ भूपाली कर्णाटी वडुहंसिकौ ।
मालवश्रीः पठमञ्जर्या सहैताः पञ्चमांगनाः ॥
मालारी सोरगी चैव सावेरी कौशिकी तथा ॥
गान्धारी हारशृङ्गारा मेघरागस्य योषितः ।
कावेरी चैव कल्याणी आभीरी नाटिका तथा ।
मारङ्गी नट्टहम्मीरी नट्टनारायणाङ्गनाः ॥

संगीतदर्पणः

रागलक्षणम्

यैस्तु चेतांसि रज्यन्ते जगत्त्रितयवर्तिनी ।
तै रागा इति कथ्यन्ते मुनिभिर्भरतादिभि ॥

शुभङ्करः

योऽयं ध्वनिविशेषस्तु स्वरवर्णविभूषितः ।
रञ्जको जनचित्तानां स रागः कथितो बुधैः ॥

सङ्गीतदर्पणः

रागलिप्ता

रागलिप्ता ततो नादैः स्वररागसमाश्रिता ।

भरतकल्पलता

रागवेलाः

मधुमाधवी च देशाख्या भूपाली भैरवी तथा
वेलावली च मल्लारी वङ्गाली सामगुर्जरी ॥
धन्यश्री मालवश्री च मेघरागश्च पञ्चमः ।
देशकारी भैरवश्च ललितश्च वसन्तकः ॥
एते रागाः प्रगीयन्ते प्रातरारभ्य नित्यशः ।
गुर्जरीकौशिकश्चैव सावेरी पटमञ्जरी ॥
रेवागुणकरश्चैव भैरवी रामकर्यपि ।
सोरठी च तथा गेया प्रथमप्रहरोत्तरम् ॥
वैराटी तोडिका चैव कावोदी च कुडाइका ।
गान्धारी नागशब्दी च तथा देशी विशेषतः ॥
शङ्कराभरणो गेयो द्वितीयप्रहरात्परम् ।
श्रीरागो मालवाख्यश्च गौडी त्रिवणसंज्ञकः ॥
नटः कल्याणसंज्ञश्च सालङ्गनटकं तथा ।
सर्वे नाटाश्च केदारी कर्णाटाभीरिका तथा ॥
चण्डहंसपहाडी च तृतीयप्रहरात्परम् ।
अर्धरात्रावधिगेया रागा एते सुखप्रदाः ॥
यथोक्तकाला एवैते गेयाः पूर्वविधानतः ।
राजाज्ञया सदा गेया न तु कालं विचारयेत् ॥

सङ्गीतदर्पणः

रागस्वरूपः

वैलक्षण्यमुभयस्य न साक्षाद्दृश्यतेऽपि च ।
न चानुभावं जनयेत्तं तमव रसः स तु ॥
प्रभाव्यमानं महसा तस्य चान्यगतस्य च ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां सम्यग्भावनमिष्यते ॥
परानन्दस्य जनको नित्यस्यानतिशायिनः ।
प्रवृत्तिरपि तत्रैव घटते हि मनीषिण ॥

कुम्भः

रागहस्ताः

नाभेरुद्वेष्टितो ज्ञेयो सर्वरागविवेचने ।
हस्तानामत्र कलनाभिन्नत्वं प्रतिपाद्यते ॥

भूपाले त्वलपद्मः स्यान्नामेरुद्वेष्टितश्चली ।
भैरवे त्रिपताकः स्यात्तथैव गुणमाश्रितः ॥

श्रीरागे कर्तरीहस्तो तथा चेष्टागुणान्वितः ।
उद्वृत्ताभिधहस्तौ तु तथाऽसौ रागपञ्जरे ॥

वसन्ते विप्रकीर्णाख्यास्तद्वधूमनुपाश्रिताः ।
मालवेऽपि तथा भूतौ शिखराभिधहस्तकः ॥

बङ्गाली च तथा ज्ञेया हस्तोऽयं च पताकिकः
नाटाभिधानरागे तु सूचिरेवं प्रयुज्यते ॥

करोऽयं श्लिष्टमुकुलं वेलावल्यां प्रयुज्यते ।
योज्ये मलहरीरागे तालो लाङ्गलहस्तकः ॥

चोल्यां भ्रमरहस्तोऽपि सूर्यन्यंबक्रियामने ।
मेघरागे ताम्रचूडः कुरञ्ज्यां चतुराभिधः ॥

हिन्दोल्यामर्धचतुरं माधुर्यां मकरः करः ।

(माधुरीः **माळववसन्तः**)

चोलाख्यां शुकतुण्डाख्यः सन्दंशः शिवभूषणे ॥

देश्यामर्धपताकोऽपि ललितायां लताकरः ।
बाणो रामक्रियायां च वराल्यां श्लिष्टकर्तरी ॥

कैशिक्यां पद्मकोशाख्यं चक्रो गुण्डक्रियाविधौ ।
गुर्जर्यां युक्तसूची स्यात् गौलायां युक्तचन्द्रकः ॥

मृगशीर्षश्च कर्णाटगौळरागविवेचने ।
नारायणाख्यगौळे च हंसास्योऽपि तथाविधः ॥

देशाख्यामर्धमुकुलश्चाभीर्यामपविद्धकः ।
सारङ्गनाटरागेऽपि करः संयमनामकः ॥

सौराष्ट्रे हंसपक्षोऽपि सावेर्यां ज्ञानहस्तकः ।
संकीर्णाख्यपताकस्तु शुद्धबौलीविवेचने ॥

मालवश्रीप्रभेदेऽपि करः कलशनामकः ।
सोड्यां च वरमानौ तु रेखः घण्टारवे तथा ॥

नादनामक्रियायां च सूचिकाहस्तमिष्यते ।
हेज्जुज्यामर्धचन्द्राख्यो मुखार्यां नागबन्धकौ ॥

मेचबौल्यां दण्डपक्षादौ शात्रौ वैष्णवौ करौ ।
करो मङ्गलकौशिक्यां करटी स्वस्तिकाह्वयः ॥

अञ्जलिश्च करो ज्ञेयो वसन्ते शुद्धपूर्वके ।
पाडिस्थाने सिंहमुखो मधुमाधविकाक्रमे ।
केदारगौलरागेऽपि विज्ञेयौ रेचितौ करौ ॥

श्रृङ्गारशेखरः

रागाः

चतुर्णामपि वर्णानां योगा रागास्तु शोभनाः ।
स सर्वो दृश्यते येन तेन रागा इति स्मृताः ॥

दशलक्षणलक्षितं गीतं रागशब्दाभिधेयम् ।

मतङ्गः

सामभ्यः स्वरसम्भवः स्वरभवग्रामास्त्रयः संमताः
षड्जो मध्यम इत्युभौ क्षितिगतौ गान्धारमाहुर्दिवि ।
ग्रामेभ्यो दशजातयः स्युरखिला रागाश्च जात्युद्भवाः
भाषारागसमुद्भवाश्च कथितास्त्रैविद्यवृन्दारकैः ॥

सोमराजदेवः

भाडवः पञ्चभिः प्रोक्तः स्वरैः षड्भिस्स षाडवः ।
सम्पूर्णा सप्तभिश्चैवं त्रिधा रागा बुधैर्मताः ॥
रागास्ते त्रिविधाः प्रोक्ताः शुद्धाश्छायालगास्ततः ।
सङ्कीर्णाश्च पृथक् तेषां लक्षणं प्रतिपाद्यते ।

कुम्भः

रागाङ्गलक्षणम्

रागच्छायानुकारित्वाद्रागाङ्गमिति कथ्यते ।

सङ्गीतदर्पणः

रागाङ्गादिनिरूपणम्

नवरोजादिरागानां देशंभाषादिकीर्तनात् ।
काकुच्छायादियुक्तानां ज्ञानं स्यादनया दिशा ॥

हम्मीरः

रागाङ्गानि

तन्त्रीतानक्रियायोगात्क्रियाङ्गं कथ्यते बुधैः
अथ प्रसिद्धरागाणामुद्देशं व्याहरामहे ॥
रागाद्यो मध्यमादिस्त्रिपुररिपुसुहृद्भैरवो मालवश्री
श्रीरागो दीपकाद्यस्तदनुनिगदितः शुद्धबङ्गालसंज्ञः
धन्नासी स्याद्वराटी प्रथितगुणगणा देशिहिन्दोलतोड्यो
देशाख्या गूर्जरी च श्रवणसुखकरी देशिकोलाहलाख्यौ ॥

मोक्षदेवः

रागाध्याये सोमरागलक्षणम्

ग्रहांशन्याससन्मन्द्रतारयोर्निगयोर्बहुः ।
श्रीरागाङ्गं सोमरागः पूर्णो वा वीरसंश्रयः

सोमराजदेवः

रागाणां गेयकालः

प्रातर्गेयास्तु देशाक्षी ललितप्रथमञ्जरी ।
विभाषा भैरवी चैव कामोदी गोण्डकिर्यपि ॥
एका वराटी मध्याह्ने सायं कर्णाटमालवौ ।
नाटश्चैव विशेषेण शेषा गेयास्तु सर्वदा ॥

शुभङ्करः

रागाणां संख्या

रागाः षडेव तु प्रोक्ता रागिण्यस्त्रिंशदेव हि ।

शुभङ्करः

रागान्तरच्छाया

रागे रागान्तरच्छाया सैव स्यादस्य रागता ।

कुम्भः

रागार्णवमतम्

भैरवः पञ्चमो नाटो मल्लारो गौडमालवः ।
देशाख्यश्चेति षड्रागाः प्रोच्यन्ते लोकविश्रुताः ॥
बङ्गाली च गुणकरी मध्यमादिर्वसन्तकः ।
धनाश्री चेति पञ्चैते रागभैरवसंश्रिताः ॥
नट्टनारायणः पूर्वगान्धारो मालवस्तथा ।
ततः केदारकर्णाटौ पञ्चैते नाटसंश्रिताः ॥
मेघमल्लारिका माला कौशिकः पटमञ्जरी ।
असावरीति विज्ञेया रागा मल्लारसंश्रिताः ॥
भूपाली च कुडारी च कामोदी नाटिका तथा ।
वेलावली च विज्ञेया रागा देशाख्यसंश्रिताः ॥

सङ्गीतदर्पणः

रागोत्पत्तिप्रकारः

पञ्चास्यात्पञ्चरागाः स्युः षष्ठस्तु गिरिजामुखात् ।
श्रीरागः सद्योवदनाद्वामदेवाद्वसन्तकः ॥
अघोराद्भैरवो जातस्तत्पुरुषात्पञ्चमोऽभवत् ।
ईशानाख्यान्मेघरागो नाट्यारम्भे शिवादभूत् ।
गिरिजाया मुखाल्लास्ये नट्टनारायणोऽभवत् ॥

सङ्गीतदर्पणः

राघवतालः

विरामान्तं लघुः प्रान्ते राघवेऽपि प्रकीर्तितः

कुम्भः

राजतालः

राजतालाभिधाने तु लघुद्रुतौ लघुस्ततः ।
अनेन तु समायुक्तो मकरन्दाह्वतालकः ॥

गान्धर्ववेदे

राजनारायणः—तालः

द्वयं जगणो गुरुः । राजनारायणे ताले
० ० । ऽ । ऽ

कुम्भः

राजविद्याधरः—तालः

लघुवक्रे द्रुतौ । । ऽ ० ०

कुम्भः

रामक्रीडम्

हास्यप्रायं प्रेरणं तु स्यात्प्रहेलिकयान्वितम् ।
ऋतुवर्णनसंयुक्तं रामक्रीडं तु भाष्यते ॥

वेमः

रासः

स्वराद्यं पाटपूर्वं च बन्धाद्यं च पदाभिधम् ।
तेनाद्यं बिरुदाद्यं च चित्राद्यं मिश्रपूर्वकम् ॥
इत्यष्टौ करणानि स्युः क्रमाल्लक्षणमुच्यते ॥
उद्ग्राहगमकौ सान्द्रस्वरैर्बद्धौ यदा पुनः
आभोगाख्यः पदैर्बद्धो गातृस्वाम्याख्यया युतः ॥
तालो रासश्च विज्ञेयः करणं स्वरपूर्वकम् ।
अन्यान्यपि तथैव स्युः स्वभेदः किञ्चिदुच्यते ॥

कुम्भः

रासकम्

नर्तनं यन्मया प्रोक्तमासारिताभिधां पथि ।
चारीभिर्मण्डलैश्चापि लास्याङ्गैरुपबृंहितैः ॥
देशीतालैश्च संयोज्य तच्चेदत्र प्रवर्तते ।
तदा रासकसंज्ञं स्यादिति नृत्यविदो विदुः ॥

कुम्भः

राहडीलक्षणम्

बहुभिश्चरणैर्यत्र रसे वीरे प्रगीयते ।
स्तुतिः सङ्ग्रामविजये वर्ण्यस्य राहडी मता ॥

मोक्षदेवः

रीतीनां लक्षणानि

अस्पृष्टदोषमात्राभिः समग्रगुणगुम्फिता ।
विपञ्चीस्वरसौभाग्या वैदर्भी रीतिरुच्यते ॥

या समस्तोद्भटपदा ओजःकान्तिगुणान्विता।
गौडीयामिति गायन्ती रीतिं रीतिविचक्षणाः॥
आश्लिष्टश्लथभावा तु पुराणच्छाययाश्रिता।
मधुरा सुकुमारा च पाञ्चाली सा च कथ्यते॥
लाटीया रीतिरिन्द्राण्याः प्रीत्यै वीररसाश्रिता।
प्रतितालेन सा गेया रागे मालवकैशिके॥

हम्मीरः

रुन्धकः

सरतो युगपद्यत्र प्रपदेन नु रुन्धकः।

कुम्भः

रूढा

घर्घरा गृह्यते सर्वा रूढा रेखात्र सा मता

कुम्भः

रूपकनृत्तम्

रूपकेन यदोद्ग्राहाभोगयोर्गीयते द्रुतम्।
ततो नृत्ते ध्रुवे गीते द्रुतादिलयसंयुतम्।
तदा रूपकनृत्तं स्यात्तालेरूपकसंज्ञकम्॥

रूपकः—तालः

द्रुतं त्वेकं लघुश्चैको मात्राषट्कं च यत्र सः।
रूपकश्चतुरश्रः स्यादित्याहुस्तालवेदिनः॥

भरतकल्पलता

रूपकगायकः

आलप्तेरपि यद्गीतं भवेदतिमनोहरम।
उक्तो गायकभेदज्ञः सोऽयं रूपकगायकः॥

कुम्भः

रूपकलक्षणम्

स्वरैः पदैश्च तालैश्च गणैर्वर्णैरलङ्कृतम्।
विचित्राभोगमुद्ग्राहं रूपकं कथ्यते बुधैः॥

मोक्षदेवः

उद्ग्राहश्चान्यधातुः स्यात् ध्रुवकश्चान्यधातुकः।
मेलापकश्चान्यधातुराभोगश्चान्यधातुकः।
चतुर्धातुकमेतद्धि रूपकं कीर्त्यते बुधैः॥

गान्धर्ववेदे

रूपकालप्तिलक्षणम्

रूपकस्थेन रागेण तालेन च विधीयते।
प्रोक्ता सा रूपकालप्तिः सा पुनर्द्विविधा भवेत्।

हम्मीरः

रूपकालप्तिभेदः लक्षणं च

प्रतिग्राहणिकैकान्या भञ्जनीत्यभिधीयते।
विधाय स्थायमालप्ते रूपकावयवो यदि॥
प्रतिगृह्यते सा प्रोक्ता प्रतिग्राहणिका बुधैः।
भञ्जनी तु द्विधा प्रोक्ता स्थायरूपकभञ्जनात्॥

हम्मीरः

रूपलिप्ता

रूपलिप्ता च नादैश्च रागस्वरसमाश्रिता

भरतकल्पलता

रेखा

या शिरोऽङ्घ्रिकरनेत्रपङ्कजाद्यङ्गमेलनविधौ सति स्फुटम्।
केचिदत्र दिशि मनोहरा सास्थितिर्निगदितात्र रेखिका॥

कुम्भः

शिरोनेत्रकरादीनामङ्गानां मेलने सति।
कायस्थितिर्मनोनेत्रहारिरेखा प्रकीर्तिता॥
अथवा अङ्गप्रत्यङ्ग सन्निवेशो यथोचितः।
रेखोक्ता जनताचित्तनयनानन्ददायिनी॥
कज्जलेन यथाशोभं रेखाः शृङ्गारिणो भवेत्।
कपोलफालनेत्रान्ते वलनं मसृणं समम्॥
ललाटे तिलकं कार्यं शुद्धं कज्जलनिर्मितम्।
रेखां दद्याच्च नेत्रान्ते ललाटे तिलकं लिखेत्॥
भ्रुवोः कण्ठे च रेखा च समाः शृङ्गारिणो भवेत्।
गौरिकैवलये...त्वै वरे गौरिकलेखिका॥
विद्वेषके रावणादौ भृङ्गादौ बहुधोदितम्।
नालेखि तन्मया पात्रविशेषात्तत्तदुन्नयेत्॥

सङ्गीतनारायणे

रेखालक्षणम्

शिरोनेत्रकरादीनां युगपन्मेलके सति।
कार्या स्थितिर्मनोनेत्रहरा रेखाः प्रकीर्तिताः॥

हम्मीरः

रेचकविभागः तल्लक्षणं च

अमीषामङ्गहाराणां सम्यङ्निर्दिश्य लक्षणम्।
चतुरो रेचकान्वक्ष्ये नाट्यनृत्योपयोगिनः॥
पादरेचक एकःस्यादपरः कररेचकः।
ग्रीवारेचक उक्तोऽन्यश्चतुर्थः कटिरेचकः॥
पार्ष्ण्योङ्गुलाग्रयोरन्तर्बहिश्च सततं गतिः।
नमनोन्नमनोपेतः प्रोच्यते पादरेचकः॥
परितो भ्रमणं तूर्णं हस्तयोर्हंसपक्षयोः।
यत्पर्यायेण रचितं स भवेत् कररेचकः॥
विरलः प्रसृताङ्गुष्ठाङ्गुलेस्तिर्यक् भ्रमेण वा।
ग्रीवाया विधुतभ्रान्तिः कथ्यते कण्ठरेचकः॥
सर्वतो भ्रमणं कट्याः कटिरेचकमूचिरे।
अङ्गहाराङ्गमध्यातो जनयन्ति पृथक् फलम्॥

हम्मीरः

रेचितः—पाटः

अङ्गुष्ठतर्जनीघातः स्कन्धप्रस्फुरणं तथा।
यत्र प्रान्तं गता वाद्ये पाटं पाठान्तरे विदुः॥

यथा—दें दें थां थां दें दें न न ण झे।

अङ्गुष्ठतर्जनीघातः स्कन्धप्रस्फुरणं तथा।
यत्र प्रान्तं गता वाद्ये पाटं तं रेचितं विदुः॥

रेचितलक्षणम्

प्रसारितोत्तानतलावुच्यते रेचितौ करौ।
अथवा रेचितौ प्रोक्तौ हंसपक्षौ द्रुतभ्रमौ॥
यद्वा रेचितयोर्लक्ष्मलक्षणे मिलिते इमे।
प्रयोज्यौ तौ नृसिंहस्य दैत्यवक्षोविदारणे॥

हम्मीरः

रेफः

रेफस्यात्स्कन्धसंचेन समस्तोऽङ्गुलिनाततः।

कुम्भः

—हौडुक्किकपाटः

तदा पाटो रेफसंज्ञः प्रजायते।
स्कन्धसञ्चेन सर्वाभिः प्रहारोऽङ्गुलिभिः सदा॥

यथा– नहथों जे जे रे डें टें

कुम्भः

ल

लक्ष्मीपूजा

क्षीरसागरसम्भूते विष्णुवक्षःस्थलाश्रिते।
वन्दिता पूजितासि त्वं रङ्गभूमौ स्थिरा भव॥

जगद्धरः

लक्ष्मीशताललक्षणम्

लक्ष्मीशे तु विरामान्तौ द्रुतौ ह्रस्वद्वयं प्लुतः।
० ० । । ऽ

सोमराजदेवः

लङ्घितजाङ्घिका

स्याल्लङ्घितजाङ्घिका।
खण्डसूच्यभिधे स्थाने तिष्ठन्नङ्घ्रिस्तु वेगतः।
आकृष्य लङ्घ्यतेऽन्येन चरणेन तदा तु सा॥

कुम्भः

लघुकिन्नरी

तिस्रः किंनरवीणाः स्युर्बृहद्देशीसमाश्रिताः।
बृहती मध्यमा लघ्वी त्वथासां लक्षणं ब्रुवे॥
अत्राङ्गुलं निस्तुषैः स्यात्पङ्क्तिस्तिर्यग्यवोदरैः।
पञ्चाशदङ्गुलो दैर्घ्ये परिणाहे षडङ्गुलः॥
वैणवः खादिरो वाथ रक्तचन्दनजोऽथवा।
कांस्यजा वा भवेद्दण्डो ऋजुः श्लक्ष्णो व्रणोज्झितः॥
दण्डमानं दधद्गर्भे सुषिरं पृथुलं समम्।
शाकजः ककुभस्तस्य दण्डो दैर्घ्ये षडङ्गुलः॥
ककुभस्य शिरस्तत्र दीर्घे स्याच्चतुरङ्गुलम्।
चतुरङ्गुल विस्तारमुच्छ्राये द्व्यङ्गुलं मतम्॥
ककुभस्य तु दण्डन्तु वीणादण्डान्तरे क्रियेत्।
परिशेषश्च दण्डांशस्तावान् यावति शोषितः॥
ककुभस्य शिरोमध्यवीणादण्डान्तमध्यत.
तन्त्रीभागस्तुरीयांशाधिकत्र्यङ्गुलको भवेत्।
इति लघ्वी समादिष्टा किन्नर्यथ परोच्यते॥
एतस्या अधिका दैर्घ्ये द्वादशाङ्गुलमानतः।
परिणाहेऽङ्गुळेनापि तन्त्री स्नायुमयी भवेत्॥
आलापिन्या यथा पूर्वमुक्तं तुम्बं तृतीयकम्।
तथास्यामपि कर्तव्यं येवमेषा त्रितुम्बिका॥
लघ्वावदस्या विज्ञेयं लक्षणं विजानता।
विदध्यात्ककुभे शृङ्गं श्लक्ष्णा कूर्मवदुन्नताम्॥

परितोऽर्धाङ्गुलन्यूनां पत्रिकामायसीं समाम्।
नादातिशयसिद्ध्यर्थं वीणावादनकोविदः॥

सार्धाङ्गुलद्वयं त्यक्त्वा वीणादण्डस्य मूर्धतः।
अर्धाङ्गुलपरीणाहं विध्यात्सुषिरं ततः॥

अधस्तात्तिर्यगपरं रन्ध्रं सोभयतो मुखम्।
अधस्तादूर्ध्वरन्ध्रस्य सार्धद्व्यङ्गुलके भवेत्॥

मेरुः सकलरन्ध्रेण कर्तव्या वान्वितो भवेत्।
मेरुरन्ध्रस्य वीणाया दण्डस्य च तथान्तरम्॥

द्व्यङ्गुलं सयवं ज्ञेयं मेरुरङ्गुलमुच्छ्रितः।
सार्धाङ्गुलान्तरे शङ्कुः स्थिरो मेरोः पुरो भवेत्॥

अत्र तिर्यग्भवेद्रन्ध्रं चलशंकुवदायतम्।
सिन्दूरेणाथवा वस्त्रकज्जलेनाथवा युतम्॥

श्लक्ष्णेष्टिकायाश्चूर्णेन मर्दयन्मदनं घनम्।
विमिश्रान्तेन कर्तव्याः सारिकास्युश्चतुर्दश॥

अष्टादशाथवा दण्डपृष्टेन्यस्या यथायथम्।
ताश्चतस्रो निवेश्यास्तु तारसप्तकसिद्धये॥

मन्द्रसप्तकसिद्ध्यर्थं सारीद्वन्द्वं परे जगुः।
एवं त्रिस्थानसंशुद्धरागव्याप्तिर्भवेदिह॥

आमन्द्रसप्तकान्मध्यसप्तकावधियुक्तितः।
सार्धाङ्गुलपरीणाहास्तथा सार्धाङ्गुलायताः॥

गृध्रवक्षोऽस्थिनलिका यद्वा तच्चरणास्थिजा।
आयस्यकांस्यमय्यो वा नलिका सारिका मताः॥

मेलोर्ध्वतन्त्रिकापार्श्वतन्त्र्यौद्वे षड्जगे यदि।
ह्रस्वा पञ्चमगा चेत् स्यात् षड्जग्रामो भवेदियम्॥
ऊर्ध्वतन्त्री यदि भवेन्मध्यमस्वरयोगिनी।
तत्पार्श्वे तन्त्रिकाद्वन्द्वं षड्जमध्यमगं यदि।
मध्यमग्रामगा ज्ञेया तदेयं किंनरी बुधैः॥

कुम्भः

लघुनृत्तम्

उपैति करणैरल्पैः रञ्जितायैः लघु स्मृतम

सङ्गीतनारायणे

लघुशेखरः

नानाविधौ स्वस्तिकौ हि करावत्र प्रकीर्तितौ।
विरामान्तेन लघुना तालः स्याल्लघुशेखरः॥

सङ्गीतमुक्तावली देवेन्द्रकृता

—तालः

—गुरुश्च भवति लघुशेखरतालके।
शंकोजमरतालश्च गीयते सत्वकोविदैः?॥

गान्धर्ववेदे

लज्जा—व्यभिचारिभावः

धार्ष्ट्यनाशो लज्जा। शुभङ्करः

लताक्षेपः

पश्चान्न्यस्य पुरस्ताच्च चरणश्चेत्प्रसार्यते।
भूमिं निकुट्टयेत्तेन लताक्षेपस्तदा भवेत्॥

कुम्भः

लताकरलक्षणम्

पताकौ दोलितौ तिर्यक् प्रसृतौ तौ लताकरौ
अनयोः करयोः केशबन्धयोश्च नितम्बयोः।
त्रिपताकाकृतिं केचिदाचार्याः प्रतिजानते॥

हम्मीरः

लतावृश्चिकम्

वृश्चिकं चरणौ यत्र वामहस्तो लताभिधः।
तल्लतावृश्चिकं प्रोक्तं गगनोत्पतनेषु च॥

सङ्गीतमुक्तावली देवेन्द्रकृता

लता

अन्तर्बहिः करावूर्ध्वं वलित्वोद्वेष्टितौ यदि।
पार्श्वयोः क्रमतस्तत्र तिर्यग्लुठति चैकके।
लुठितोऽन्यः करो यत्र तल्लतावेष्टितं तदा॥

लयः

अङ्गभूता हि तालस्य यतिपाणिलयः स्मृता।
बन्धोऽक्षरविदानां हि समत्वं यत्प्रकीर्तितम्।
कला कलान्तरकृतः स लयोनाम संज्ञितः॥

नाट्यशास्त्रे

लयलयविचित्रितम्

यवन्या भाषया युक्तं यत्र गीतं धृतांचलम्।
कौलादिगजरोपेतलास्यांगेन विराजितम्।
विदध्यान्नर्तनं नाम लयलयविचित्रितम्॥

ललाटतिलकम्

अङ्गुष्ठे वृश्चिकाङ्घ्रेश्च ललाटतिलकं लभेत्।
तदा ललाटतिलकं विद्याधरगतौ मतम् ॥

सङ्गीतमुक्तावली देवेन्द्रकृता

ललितः—तालः

ताले ललितसंज्ञे स्यात् द्रुतद्वन्द्वं लघुर्गुरुः ।

० ० । ऽ

कुम्भः

ललितम्—पौरुषः

ललितं स्यान्निर्विकारं शृङ्गाररसचेष्टितम्

वेमभूपालः

अनुल्बणश्च मधुरो दृष्टिभ्रूविभ्रमान्वितः ।
सुकुमारोऽङ्गविन्यासस्त्रीणां ललितमुच्यते ॥

वेमभूपालः

पल्लवौ शीर्षदेशस्थौ ललितौ कलितौ बुधैः ।
चतरश्रौ भजन्तौ तौ शिरःस्थावचलौ करौ ॥
ललितौ च परे प्राहुरन्ये च खटकामुखौ ।
शनैः प्राप्य शिरोऽन्योन्यलग्नाग्रौ ललितौ विदुः ॥

हम्मीरः

ललितगाढः

स एव मृदामितः
प्रोक्तो ललितगाढस्तु

कुम्भः

ललिता भाषा

तथैव ललिता भाषा ग्रहांशन्यासधैवता
रिगमैर्भूरिभिस्तारमन्द्रैर्युक्ताधमन्द्रभाक् ।
रितारा भिन्नषड्जोत्था रिलोपात् षाडवा मता ॥

मतङ्गस्य मते पूर्णा ।　　कुम्भः

ललिता—रागः

टक्कभाषैवललिता ग्रहापन्यासषड्जभाक् ।
पञ्चमर्षभहीना च तारगान्धारधैवता ॥
षड्जानु मन्द्रा बहुला मध्यस्वरविराजिता ।
ललिता ललितैः स्थानैर्ललितैरुत्कटस्वरैः ॥
षाडवा याष्टिकमते ऋषभैकविलोपतः ।
सङ्ग्रामे विनियोक्तव्या वीरोत्साहविवर्धनी ॥

कुम्भः

टक्कभाषैव ललिता ललितैरुत्कटैः स्वरैः ।
षड्जांशग्रहणन्यासा षड्जमन्द्रा रिपोज्झिता ॥

हम्मीरः

लहरीचक्रसुन्दरम्

एकस्मिन्नाभिदेशस्थे तिर्यग्लुठति हस्तके ।
ततोवामं सपर्यन्तं परं प्राप्य पराङ्मुखम् ॥
कर्मणां दोलने नाडीं प्रसार्य............ (?) ।
क्षिप्रमन्तरमाक्षिप्य शिरसः पार्श्वयोर्द्वयोः ॥
विलोड्य पार्श्वयोस्तोकं यद्विलासेन जायते ।
तदवादि तदासद्भिर्लहरीचक्रसुन्दरम् ॥
नाभिक्षेत्रसमीपस्थो तिर्यग् लुठति चैकके
अपरं तु पराचीनमान्दोलितसमर्पणाम् ॥
नीत्वा वामांसपर्यन्तं बहिरेव प्रसार्य च ।
करमन्तः प्रसार्यैकमर्धसव्यापसव्ययोः ॥
विलोड्य पार्श्वयोर्मन्दं विलासेन तु यद्भवेत् ।
प्रकीर्तितं तु तद्धीरैः लहरीचक्रसुन्दरम् ॥

सङ्गीतमुक्तावली देवेन्द्रकृता

लहरीभेदाः

लहरी त्रिविधा ज्ञेया मङ्गलारम्भसंज्ञका ।
आनन्दवर्धिनी कीर्तिस्तासां ब्रूमोऽथ लक्षणम् ॥

मोक्षदेवः

लावकी—गतिः

कुञ्चिताभ्यां पदाभ्यां चेद्द्रुतमानेन वेगतः ।
पार्ष्णिश्च संस्पृशेद्भूमिं गच्छेत्सा लावकी गतिः

सङ्गीतमुक्तावली देवेन्द्रकृता

लावणी

समपादजनितं पात्रं कटौ न्यस्यार्धचन्द्रकम्
पञ्चमेन कटेरूर्ध्वं भ्रामयेल्लावणी तदा ॥

लासः

लासः स्त्रीपुंसयोर्भावः तत्राहीये तु तद्धिते ।
सा धात्वर्थे लास्यशब्दः कामोल्लासनहेतुकः ।

कुम्भः

लासस्वरूपम्

भावः स्त्रीपुंसयोर्लासहेतु मृदङ्गहारवत् ।
देव्यैरेवोपदिष्टत्वात्प्रायः स्त्रीभिः प्रयुज्यते

नृत्तरत्नावलिः

लास्यम्

सुकुमारैः स्त्रीरचितैः प्रयोगैर्लास्यमुच्यते ।

विप्रदासः

लास्यं तु सुकुमाराङ्गं मकरध्वजवर्धनम् ।
स्फुरितं यौवतं चेति तदर्गद्विविधं मतम् ॥
स्फुरितलास्यं यौवतलास्यं चेति द्विविधमित्यर्थः

सङ्गीतनारायणे

प्रयोगैस्सुकुमारैर्यत्साधितं लास्यमत्र तत् ।
लासः स्त्रीपुंसयोर्भावस्तत्र ह्रीयेत्तु तद्धिते ।
लाधात्वर्थे लास्यशब्दः कामोल्लासनहेतुकः ॥

कुम्भः

नियतो हस्ततो दृष्टिर्यतो दृष्टिस्ततो लयः ।
यतो लयस्ततो भावो यतो भावस्ततो रसः ॥
अङ्गर्व्यावर्तते गीतं पादाभ्यां तालदर्शनम् ।
दृष्टिभ्यां भावयेद्भावं लास्यं नृत्यं तदुच्यते ॥

हम्मीरः

लास्यमण्डलिका

लास्ये तु या भुवस्त्यक्तं वस्तु गृह्णातु पण्डितः ।
मुहुर्मुहुर्भ्रमी या सा लास्यमण्डलिका मता ॥

कुम्भः

लास्याभरणम्

बाह्याश्चास्या भवन्त्येताः सव्यजा अपसव्यजाः ।
लास्येनैव समुद्भूता धन्यास्ता अन्यतोऽधमाः ॥
एते राजपुरन्ध्रीणामुद्दिष्टं यन्मयाधुना ।
नात्र ग्राम्यकृता भावा योज्यास्ते शिल्पकोविदैः ॥

कुम्भः

लास्ये गेयपदम्

लसनाल्लास्यमित्युक्तं स्त्रीपुंभावसमाश्रयम् ।
एकार्थं पृथगर्थं च तदङ्गैस्तु प्रकीर्तितम् ॥
भाणवच्चैकहार्यं स्यादूह्यवस्तु तथा भवेत् ।
तत्र गेयपदं तावत्प्रथमं परिकीर्तितम् ॥
स्थापिते भाण्डविन्यासे पटे चैवापकर्षिते ।
ब्राह्मणाः स्वेषु पार्श्वेषु चासने संप्रकल्पिते ॥
मार्जितेषु मृदङ्गेषु प्रयुक्ते च विसर्जने तु ।
मार्गासारितकं कुर्यात्तन्त्रीवेणुविभूषितम् ॥
भाण्डवाद्येन संयुक्तं ततश्चासारितं बुधैः ।
परिवृत्तैस्त्रिभिर्युक्तं ततश्चोपोहनं भवेत् ॥
त्र्यश्रेण द्विकलेन स्यात्ततश्च परिधानकम् ।
प्रयोक्तव्यः प्रयोगज्ञैः परिवर्तनमेव च ॥
परिवर्तनके चैव पुंवाक्यं प्राक् प्रयोजयेत् ।
पुरुषोऽत्र त्रिवाक्यः स्याच्चतुर्वाक्याङ्गना स्मृता ॥
कार्यं तथा निर्वहणं प्रत्यर्थं परिधानके ।
इत्येतत्प्रथमं त्वङ्गं लास्ये गेयपदं बुधैः ॥

नाट्यशास्त्रे

लीनः

लीनः स्यान्मूर्च्छिते वायुः ।

कुम्भः

लीलालक्षणम्

हर्षातिशयसम्भूतैर्हृद्यैर्वागङ्गचेष्टितैः ।
वल्लभानुकृतिर्या तु सा लीलेत्यभिधीयते ॥

वेमभूपालः

लुलितः

घूर्णनामृदुतायुक्तो लुलितः परिकीर्तितः ।

कुम्भः

लोकदुष्टस्वरलक्षणम्

यत्र गीतस्वरालोकदुष्टस्तु लयवर्जितः ।

भरतकल्पलता

लोकधर्मी

लोकधर्मी नाट्यधर्मी चेति धर्मी द्विधा मता ।
स्वभावभावोपगतस्वभावाभिनयाद्युतम् ॥
शुद्धं च विकृतिं चैव लोकवार्ताक्रियान्वितम् ।
अङ्गलीलाविरहितं नानास्त्रीपुरुषाश्रयम् ।
एवं विधं तु यन्नाट्यं लोकधर्मीति सा मता ॥

वेमभूपालः

लोकनाट्ययोः पन्थाः

लोकवृत्तानुसारेण चोन्नतामनवा दिशा ।
नेत्रभ्रूमुखरागाद्यैरुरुभोगैश्च संहता ॥

हम्मीरः

लोकशास्त्रानुसरणिः—शब्दप्रयोगः

अनेकार्था यथा शब्दा व्यापारा आङ्गिकास्तथा ।
द्योतयन्ति बहूनर्थान् प्रयोगाद्वार्थनिर्णयः ॥

प्रयोगस्यापि शरणं लोकाः शास्त्रमपि क्वचित् ।
लोकशास्त्रानुसारेण तस्मादेषां विनिर्णयः ॥

कृत्वालगं निपत्योर्व्यामुत्तानोरस्तलं स्थितः ।
पृष्ठतः शिरसाश्रोणिं स्पृशंश्चेदन्तरालगम् ॥
यत्र कृत्वा समौ पादौ विवृत्य त्रिकमुत्प्लुतेत् ।
तिर्यक् तल्लोहडी संज्ञं लोहडीलुलितं भुवा ॥

कुम्भः

लोहडीकरणम्

यत्रोर्द्ध्वं समपादस्य कुर्यात् त्रिकविवर्तनम् ।
गततिर्यक् समुत्पाद्य लोहडीकरणं तु तत् ॥

सोमराजदेवः

लोहडीकरणभेदाः लक्षणानि च

पादानेकेनासेत्स्यादिकपादारलोहडी ? ।
विहितो स्वस्तिकाङ्घ्रिभ्यां भवेत्कूर्चरिलोहडी ? ॥
स्थानका वैष्णवी स्थित्वा यत्र तिर्यक् त्रिपद्यते ? ।
जल्पन्ति दर्पसरणं करणं तन्मनीषिणः ॥
कृत्वा तु दर्पसरणं यदिस्याज्जलशायितत् ।
करणं प्रोच्यते तत्तु जलशायी तु नामतः ॥
विधाय दर्पसरणं करणं प्रथमं यदि ।
नागबन्धं निबध्नाति नागबन्धाभिधा तदा ॥
विधाय समपादं च भुवं संस्पृश्य मौलिना ।
भ्राम्यते यत्र करणं कपालचूर्णनं तु तत् ॥
कपालचूर्णनं कृत्वा प्रोत्तानहृदयाननम् ।
स्थीयीत यत्र करणं तत् स्याद्वकालसंज्ञिकम् ॥
वामपार्श्वे यदोत्प्लुत्य तमस्यात्परिवर्तनम् ? ।
विदधाति तदा प्राहुः करणं मत्स्यदामकम् ॥

सोमराजदेवः

लंघनम्

स्वरात्स्वरान्तरं गच्छन् गाता तन्मध्यवर्तिनम् ।
मनाक् स्पृशति तत्प्रोक्तं लङ्घनं पूर्वसूरिभिः ।
लङ्घनं वर्जनं प्राहुः केचिद्गीतविशारदाः ॥

कुम्भः

लंघितजङ्घिका

पुरः प्रसार्य चरणं लङ्घयेदपराङ्घ्रिणा ।
सूत्रपूर्वं वदान्वर्था प्रोक्ता लङ्घितजङ्घिका ॥

व

वक्षःस्वस्तिकलक्षणम्

चतुरश्रौ पुरःक्षेत्रे भवतो यत्र रेचितौ ।
व्यावृत्तक्रियया भुग्नौ वर्जितौ स्वस्तिकौ करौ ॥
पादौ च स्वस्तिकौ जङ्घागुल्फस्य वलनान्मिथः ।
तद्वक्षःस्वस्तिकं प्रोक्तं लज्जानुशयगोचरम् ॥
उत्प्लुत्य घटयेत्पाणिपादेन स्वस्तिकाविति ।
ऊचे कीर्तिधराचार्यः किञ्चिल्लक्ष्यनिरीक्षणात् ॥

नृत्तरत्नावली

वक्रः

विद्युल्लतेव कुटिलप्रचारो वक्र उच्यते ।

कुम्भः

कुट्टयित्वा च विन्यस्य भ्रमितो लुठितस्ततः ।
कुट्टितः स पुनः स्थाने वक्रकुट्टनिकाभिधा ॥

कुम्भः

वक्रीकृतगलो गायन् धीरैर्वक्रीत्युदाहृतः ।

भरतकल्पलता

वज्रलेपः—लेपः

ओदनं छागविट्भस्म भस्म चापि पुरातनम् ।
लोहविण्मूषयोश्चूर्णं समभागं सुपेषयेत् ।
लेपयेद्दक्षिणे भागे लेपोऽयं वज्र ईरितः ॥

सङ्गीतनारायणे

पुरातनं भस्मेति बहुदिनमेकत्रस्थितं यत्किञ्चिद्भस्म मूषा इति ताम्रपात्र ।

वनमाली—तालः

प्लुतमेकं द्रुतौ द्वौ च वनमालिनि तालके ।
निःशङ्कस्त्वद्भुतालः स्याद्बुधैस्तेनैव गीयते ॥

गान्धर्ववेदे

वनमालिनी—तालः

चतुर्द्रुती लघू द्वौदौ गुरुश्च वनमालिनी ।
००ॐ०।।००ऽ

कुम्भः

वरदाभयदौ—हस्तः

वरदाभयदावर्धचतुरस्त्राविति द्वयम् ।
अन्यच्छिरोमणिः प्राह तत्ते द्वात्रिंशदीरिताः ॥

सङ्गीतनारायणे

-रासकः

लघुद्रुतौ गुरुर्यत्र तालोऽयं गजलीलकः ।
वरदो रासकत्वेन श्रोतॄणां च सुखावहः ॥

गान्धर्ववेदे

वामदक्षिणभागस्थौ वरदाभयदौ करौ ।
अरालौ कटिपार्श्वस्थौ कथितौ वरदाभयौ ॥

कुम्भः

वरदाभयदौ हस्तौ वामदक्षिणभागगौ ।
अरालौ वा कटीदेशे कथितौ वरदाभयौ ।
इत्युक्ता विप्रदासेन द्वात्रिंशन्नृत्यहस्तकाः ॥

विप्रदासः

पृथक् दक्षिणवामौ चेद्वरदाभयदौ करौ
अरालौ कटिपार्श्वस्थौ तदोक्तौ वरदाभयौ ॥

हम्मीरः

वामः पताकोर्ध्वभागे दक्षिणश्चाप्यधोमुखः ।
भुजे कुक्षौ क्रमात्कृत्वा वरदाभयहस्तकः ॥
क्षित्याः प्रदर्शने सम्यग्वेङ्कटेशनिरूपणे ।
ताराणां पतने चैव तस्य रूपणमुच्यते ॥

भरतकल्पलता

वराटीरागः

षड्जग्रहांशकन्यासा वराटी कथिता बुधैः ।
प्रथमा मूर्छना यस्यां संपूर्णा कीर्तिवाहिनी ॥
विनोदयन्ती दयितं सुकेशी
सुकङ्कणा चामरचालनेन ।
कर्णे दधाना सुरवृक्षपुष्पं
वराङ्गनेयं कथिता वराटी ॥
स रि ग म प ध नि स.

सङ्गीतदर्पणः

वराहः—हस्तः

मृगशीर्षेत्वन्यकरस्तेन श्लिष्टस्थितो यदि ।
कनिष्ठाङ्गुष्ठयोर्योगाद्वराहकर ईरितः ॥

भरतकल्पलता

वर्गाः

अकवर्गे पदे विप्रश्चटवर्गे च क्षत्रियः ।
तपवर्गपदे वैश्यो यशवर्गे च शूद्रकः ॥

शुभङ्करः

वर्गेषु ग्रहदेवताः

अवर्गे स्याद्देवगुरुः कवर्गे भार्गवः स्मृतः ।
चवर्गे चन्द्रमाः ख्यातः टवर्गे कुजशुक्रकौ ॥
तवर्गे च बुधः प्रोक्तः शनिः सङ्गीतकोविदैः ।
यशवर्गे राहुकेतू वर्गेषु ग्रहदेवताः ॥

शुभङ्करः

वर्णप्रबन्धलक्षणम्

वर्णं कर्णाटभाषायां विरुदैर्वर्णतालतः ।
वर्णयन्ति त्रिधा वर्णं तालत्रैविध्यतो बुधाः ॥

मोक्षदेवः

वर्णभेदाः

वर्णास्तु मातृकोद्भूता मातृका द्विविधा मताः ।
स्वरव्यञ्जनरूपेण ।

मतङ्गः

वर्णसरकलक्षणम्

स्वरः पदं च पाटश्च तेन्नकश्च यदृच्छया ।
बध्यते यत्र तालेन स वर्णसरको मतः ॥
स्वरादिभिस्तेन्नकान्तैः क्रमादादौ निवेशितैः ।
चत्वारो वर्णसरकाः कथिता सोमवर्मणा ॥

सोमराजदेवः

पदवाक्यस्वरूपेण वाक्यार्थवहनेन यत् ।
वर्णा यत्र जगत् सर्वं तेन वर्णाः प्रकीर्तिताः ॥

मतङ्गः

वर्णाढ्या—गीतिः

गुर्वक्षरैस्तु पृथुला वर्णाढ्या दक्षिणे सदा ।

दत्तिलः

वर्णानां मध्यविलम्बितत्वम्

विकृष्टमुक्तमुच्चाराद्द्रुते मध्ये विलम्बितः ।
नीचोच्चयोश्च वर्णानां सुश्राव्यं श्लाघ्यमुच्यते ॥

कुम्भः

वर्णैलाभेदाः

रागेण येन केनापि या रसेन च गीयते ।
प्रक्रान्तवर्णनियमा वर्णैला साभिधीयते ॥
षड्वर्णादारभ्यानन्दाधिकविंशतिर्भवति पादः ।
यस्यां सा वर्णैला भेदैश्चतुरधिकविंशत्या ॥
तत्रादौ मधुकरिकास्तु स्वराकरणी ? ।
सुरसापि प्रगातव्या प्रभञ्जन्यपि चापरैः ॥
कामवती सोमवती कथ्यतेऽन्या प्रभावती ।
मालिनी ललिताश्चैव प्रोक्ता भोगवती परा ॥
अतः कुसुमवत्याख्या ततः कान्तिमती मता ।
ज्ञेया सोमप्रभानाम कालिका स्यादनन्तरम् ॥
कमला विमला चान्या नलिनी स्यादनन्तरम् ।
कालिन्दी विपुला चैव प्रोक्ता विद्युल्लता तथा ॥
बिलासा सरला नाम विज्ञेया तरलापि च ।
इति क्रमेण निर्दिष्टं वर्णैलानां कदम्बकम् ॥

सोमराजदेवः

वर्णैलाया भेदाः लक्षणानि च

सा भवेत् त्रिविधा शुद्धा सङ्कीर्णा विकृता परा ।
शुद्धा चतुर्विधा नादावती हंसावती तथा ॥
नन्दावती च भद्रावत्यथासां वेद्मि लक्षणम् ।
गणवर्णादिनियमः पाटखण्डद्वयाश्रितः ॥
नादावती पञ्चभिः स्याद्भगणैर्नगणेन च ।
टक्करागोऽत्र निर्दिष्टस्तालो मण्ठाभिधो बुधैः ॥
ऋग्वेदप्रभवा शुभ्रा प्रीत्यर्थं शशिनः सदा ।
रगणैः पञ्चभिर्हंसावती स्यात्सगणेन च ॥
द्वितीयताले हिन्दोलः यजुर्जा कुङ्कुमप्रभा ? ।
क्षत्रियारभटीं वृत्तिं लटीरीतिं च संश्रिताम् ॥
रौद्रे च देवता चण्डी तत्प्रीत्यै गीयते बुधैः ।
नन्दावती स्यात्तगणैः पञ्चभिर्जगणेन च ॥
सा मता प्रतितालेन रागे मालवकैशिके ।
पीता वेश्या च गौडीयारीतिं वृत्तिं च सात्वतीम् ॥
संश्रिता देवतेन्द्राणी वीरे स्यात्प्रीतिहेतवे ।
पञ्चभिर्मगणैर्भद्रावती स्याद्यगणेन च ॥
ककुभेऽथ वर्णो जाता कृष्णा कङ्कालतालकः ।
शूद्रा च भारतीं वृत्तिं वैदर्भीरीतिमाश्रिता ।
वाराही देवता प्रीत्यै बीभत्से गीयते रसे ॥

मोक्षदेवः

वर्तना

अस्याश्च कथिता सप्त वर्तना नृत्यवेदिभिः ।
वर्तना शिखरस्याद्या द्वितीये तेलकस्य च ॥
वर्तना नागबन्धः स्यात्सा सिंहमुखवर्तना ।
वैष्णवीयेकानलमुखे सप्त स्युः कलशाभिधा ।
नाम मात्रप्रसिद्धास्तैरेवं स्युर्न च लक्षणाः ॥

कुम्भः

वर्तनाभरणम्

एकः करो यदा कर्णदेशगोऽन्यस्तु वर्तितः
उत्सार्योद्वेष्टितेन स्याद्वर्तनाभरणं तथा ॥

वर्तनास्वस्तिकम्

एकस्य वलने पार्श्वे विद्युदाकृतिधारिणः ।
अन्वक्षरेण हस्तेन यो गच्छेच्च्युतिपूर्वकः ॥
असकृच्चल तत्प्रोक्तं वर्तनास्वस्तिकं तदा ।
अथवेदं त्रिखण्डोक्तं वर्तनाभिर्भवेदिति ॥

वर्तिनीलक्षणम्

यस्यामावृत्तिरुद्ग्राहे ध्रुवाभोगौ सुसंयुतौ ।
ध्रुवके स्यात्ततो मुक्तिर्वर्तिनी साभिधीयते ॥
कङ्कालप्रतितालौ च कुडुक्कद्रुतमण्ठकान् ।
संत्याज्येतरतालैश्च स्वरैश्च परिगीयते ॥
मन्तव्योऽत्र सदा भेदैः वर्तिन्याः करणस्य च ।
सविलम्बस्वरैरेव वर्तिनी कथिता बुधैः ॥
वर्तिन्यां वा विवर्तिन्यामालापस्तालवर्जितः ।
आदावारोप्यते यस्याः स स्यादालापपूर्विका ॥

सोमराजदेवः

वर्धमानः

द्वारवातायनादीनां कवाटोद्घाटने मतः ।
श्रीमत्कीर्तिधराचार्यो द्वितयं निषधं करम् ।
वर्धमानाभिधं प्राह विनियोगस्तु पूर्ववत् ॥

कुम्भः

बालं नवकलं ज्ञेयं दश सप्तलयान्तरम् ।
मध्यमं तु लयस्त्रिंशत्पञ्चषष्टिस्तथोत्तरम् ॥
कलानां वृद्धिमासाद्य त्वक्षराणां च वर्धनात् ।
लयस्य वर्धनाच्चापि वर्धमानकमुच्यते ॥
वर्णताललयमन्थवाद्याभिनयवन्धनात् ।
पात्राणां वृद्धियोगाच्च वर्धमानकमुच्यते ॥

नाट्यशास्त्रे

उत्पत्तिं लक्षणं चास्य गदतो मे निबोधत।
निहत्य दानवं घोरं रुद्रेणामिततेजसा ॥

नृत्तमुत्पादितं पूर्वं चित्रं ताण्डवसंश्रितम्।
अथ भूतगणैः सर्वैस्तस्मिन् काले महात्मभिः ॥

वर्धमानमिदं दृष्ट्वा पिण्डीबन्धैर्विभूषितम्।
परितुष्टश्च तद्दृष्ट्वा समस्त्रीको वृषध्वजः ॥

प्रददौ च परं श्रेष्ठं सहदेव्या गणाधिपैः।
लक्ष्यलक्षणसंपत्त्या मार्गयुक्तिविधिक्रमैः।
वर्धमानप्रयोक्तारो यास्यन्ति शिवगोचरम् ॥

वर्धमानासारितभेदः

वर्धमाने शरीरस्य भवेदासारितस्य च।
कार्यकारणभावेन परस्परविकल्पनम् ॥
यथा वृक्षाद्भवेद्बीजं बीजाद्वृक्षस्य सम्भवः।
अन्योन्यहेतुसंयोगात्प्रत्येतव्यस्तदेह तु ॥

नाट्यशास्त्रे

वलितम्—पाटः

पटहादिषु वाद्येषु समुदग्रेषु कल्प्यते।
अङ्गुष्ठतर्जनी पूतो यत्र तं वलितं विदुः ॥

यथा—

खुं खुं दं दं धों दां धों गि धों गि.

अपक्रामति देहस्य क्षेपात्सूचीमुखे करे।
सूचीपादेऽप्यपक्रामेत्तद्विको भ्रमरी ततः।
पुनरङ्गान्तरेणैव यत्र तद्वलितं मतम् ॥

नृत्तरत्ना०

मुष्टिकस्वस्तिकौ मूर्ध्नि विवृतौ वलिताविति।

नागेन्द्रसङ्गीते

अथ वान्योन्यलग्नाग्रावूर्ध्वयोरनुकूर्परौ।
पृष्ठतः खटकावक्त्रौ वलितौ गदितौ करौ ॥

कुम्भः

:—तालः

वल्लभो मगणद्वन्द्वं मध्यगे लघुनि स्मृतः।
S S S I S S S

कुम्भः

—मण्ठकः

मलयाख्यो भवेत्तालो गुरुर्लघुस्ततो गुरुः।
वल्लभो मण्ठको ज्ञेयस्तालेऽस्मिन् करुणे रसे ॥

मलयतालः S I S

गान्धर्ववेदे

वल्लिः—हौडुक्किकः

त्रिविधोत्पद्यते वल्लिः सोल्लासा स्वरवाद्यगा।
स्कन्धस्य कुडपस्याथ चालनात् .... ॥

कुम्भः

वल्लिपाटः—पाटः

वल्लिपाटस्तथावल्यामर्धे वार्धद्वयं तथा।
स्वैः स्वैः पाटैः कृतं संयोजनं वाथ वियोजनम् ॥

कुम्भः

वसन्तः

षड्जत्रययुतः पूर्णो वसन्तो वा रिपोज्झितः

कुम्भः

—तालः

समौ वसन्ततालः स्यात्।
I I ᴗ S S S

कुम्भः

वसन्तकालाभिनयः

असद्वायुस्पर्शेन रूपयेदृतुं...........।
उपभोगैर्बहुविधैर्विविधैः कुसुमैरपि।
वसन्तस्त्वभिनेतव्यः सौरभैश्च मनोहरैः ॥

वेमभूपालः

वसरम्—नाट्याङ्गम्

झंतद्वयाक्षराण्यादौ धणकुड्णमध्यमे।
इदं तु वसरं नाम प्रोच्यते पूर्वसूरिभिः ॥

भरतकल्पलता

वस्तूत्थापनम्

कपटादिकृतं कर्म वस्तूत्थापनमुच्यते

वेमभूपालः

कार्यं विभज्यते यत्र सविद्रुतमविद्रुतम् ।
अनेकरससंयुक्तं तद्वस्तूत्थापनं मतम् ॥

कुम्भः

वस्त्वैलालक्षणम्

तत्तल्लक्ष्म यदा तासु पादस्तुर्यो निबध्यते ।
तदेता गदिता सर्वाश्छन्दस्त्रयः पुरातनैः ॥
आद्यमङ्घ्रियुगं प्रासवर्जितं गीयते यदा ।
तृतीयाङ्घ्रिः ध्रुवाभागे स्वल्पप्रासा भवन्त्यमी ॥
उद्ग्राहादित्रये कार्या पृथक् यतिचतुष्टयी ।
वर्णैलावच्च शेषः स्याद्वस्त्वैला सा प्रकीर्तिता ॥

मोक्षदेवः

वहनी

गमके युवतिर्नाम योक्तव्यं विधरूपिणी ।
वहनी नाम सा ज्ञेया यन्त्रवादनकोविदैः ।
येषु रागेषु तच्छाया वहन्यास्ते प्रकीर्तिताः ॥

कुम्भः

वंशः

वंशस्य विनियोगः —

अथ वंशविशेषस्य विनियोगोऽत्र दर्शितः ।
कामिनीनिर्जितानां च प्रवासं समुपेयुषाम् ॥
शोकार्तानां पुरो योज्यो मृदुमध्यलयध्वनिः ।
द्रुतादिललितध्वानो वंशः शृङ्गारिणां पुरः ॥
क्रोधाभिमानयुक्तानां पुरो वंशो निगद्यते ।
कम्पितस्फुरितध्वानस्तथा द्रुतलयाश्रयः ॥

कुम्भः

वंशलक्षणम्

वञ्जुलः सरलश्चैव पर्वदोषविवर्जितः ।
वैणवः खादिरो वापि रक्तचन्दनतोऽथवा ॥
श्रीखण्डजोऽथ सौवर्णो दन्तिदन्तमयोऽथवा ।
कनिष्ठाङ्गुलितुल्येन गर्भरन्ध्रेण शोभितः ॥
शिल्पविद्याप्रवीणेन वंशः कार्यो मनोहरः ।
तत्र त्यक्त्वा शिरो देशाद्यो निर्मितमञ्जुलम् ॥
फूत्काररन्ध्रं कुर्वीत ... ... मङ्गुलिपर्वणा ।
पञ्चाङ्गुलानि सन्त्यज्य पररन्ध्राणि कारयेत् ॥
कुर्यात्तान्यरन्ध्राणि सप्तसंख्यानि कौशलात् ।
बदरीबीजतुल्यानि सन्त्यज्यार्धार्धमङ्गुलम् ॥
प्रान्तयोर्बन्धनं कार्यं स्वर्णाद्यैः नादहेतवे ।
सिक्थकेन कला देया ते सुस्वर ... भवेत् ॥

कला — कलभा । स्वर्णादिमुखरन्ध्रे स्थिरीकरणं सिक्थकेन सम्पादनीयमिति भावः । अयमुक्तप्रकारो वंशो नाम्ना पञ्चाङ्गुलः । एवं फूत्काररन्ध्रात् यावत्यङ्गुलानि परित्यज्य पररन्ध्राणि कारयेत् तानि तन्नामानि भवन्ति । यथा षडङ्गुलित्यागे षडङ्गुलनामा वंशरीत्यष्टादशपर्यन्तम् । तदुक्तम् ·

पञ्चाङ्गुलोऽयं वंशः स्यादेकैकाङ्गुलवर्धतः ।
षडङ्गुलादि नाम स्याद्यावदष्टाङ्गुलं पुनः ॥
फूत्काररन्ध्रस्य यावदङ्गुलमन्तरम् ।
तदेव नाम वंशस्य वांशिकैः परिकीर्तितः ॥

तत्र त्याज्याङ्गुलमाह —

एकाङ्गुलो द्व्यङ्गुलश्च त्र्यङ्गुलश्चतुरङ्गुलः ।
अतितारतरत्वेन वांशिकैः समुपेक्षते ॥
त्रयोदशाङ्गुलो वंशोऽपरः पञ्चदशाङ्गुलः ।
निन्दितो वंशतत्त्वज्ञैः तथा पञ्चदशाङ्गुलः

फूत्काररन्ध्रदेवताङ्गुलत्यागेन पररन्ध्रं तु कार्यमित्यर्थः

तत्राप्यङ्गुलिविशेषत्यागेन श्रैष्ठ्यमाह —

महानन्दस्तथानन्दो विजयस्तु जयस्तथा ।
चत्वार उत्तमा वंशा देवतामुनिसम्मताः ।

ततः कथमेषां महानन्दादिकं संज्ञेत्याह-

दशाङ्गुलो महानन्दो नन्द एकादशाङ्गुलः ।
द्वादशाङ्गुलमानस्तु विजयः परिकीर्तितः ॥
चतुर्दशाङ्गुलमितो जय इत्यभिधीयते ।

एतेन दशैकादशद्वादशचतुर्दशाङ्गुलाः श्रेष्ठाः । पञ्चादिनवाङ्गुला मध्या एकद्वित्रिचतरश्रयो दशपञ्चदशाङ्गुलानि न दातव्या तद्दोषाच्छादनं तथा—

वांशिकस्य गुणा एते मया संक्षिप्य दर्शिताः
गातॄणां स्थानदातृत्वं गायकानां विनोदनम् ॥

सङ्गीतनारायणे

अर्धाङ्गुलान्तराणि स्युः रन्ध्राण्यन्यानि सप्त वा ।
तस्याष्टौ बदरीबीजसंङ्काशानि भवन्ति हि ।
एष पञ्चाङ्गुलो वंशः कथितो वंशवादकैः ॥

कुम्भः

वंशवाद्यलक्षणम्

त्वक्सारदन्तबादरशिंशुपारक्तचन्दनैः।
निर्ग्रन्थिर्निर्व्रणः कार्यो वंशः सरलवर्तुलः॥
कनिष्ठाङ्गुलिमानेन तस्यान्तः सुषिरं भवेत्।
द्वे त्रीणि चत्वारि शिरोदेशं त्यक्त्वाङ्गुलानि तु
फूत्काररन्ध्रं तस्य स्यात्तुल्यमङ्गुष्ठपर्वणा।
कुर्वीत शररन्ध्रं तु विहायाङ्गुलिपर्वकम्॥
बदरीबीजसंकाशान्यङ्गुलार्धान्तराणि च।
कल्पयेत्ताररन्ध्राणि सप्त तस्येतराणि तु॥
एष पञ्चाङ्गुलो वंशः कथ्यते वंशवादकैः।
पञ्चाङ्गुलादिहारभ्य यावदष्टादशाङ्गुलम्॥
एकैकाङ्गुलवृत्ताः स्युर्वंशाः पञ्चाङ्गुलादयः।
त्र्यङ्गुलक्रमवृद्ध्या च वंशानां दैर्घ्यकल्पना॥

सोमराजदेवः

वंशस्य विनियोगः

अथ वंशविशेषस्य विनियोगोऽत्र दर्शितः।
कामिनीनिर्जितानां च प्रवासं समुपेयुषाम्॥
शोकार्तानां पुरो योज्यो मृदुमध्यलयध्वनिः।
द्रुतादिललितध्वानो वंशः शृङ्गारिणां पुरः॥
क्रोधाभिमानयुक्तानां पुरो वंशो निगद्यते।
कम्पितस्फुरितध्वानस्तथा द्रुतलयाश्रयः॥

कुम्भः

वंशस्वरूपे मतङ्गमुनिमतम्

मुखरन्ध्राद्ववेत्तारं स्वररन्ध्रं मनोहरम्।
एकाङ्गुलान्तरं तत्तु मतङ्गमुनिसम्मतम्॥

कुम्भः

वंशे वैदिकस्वरनिर्णयः

श्रुतिसंख्या स्वरेषु स्यादेवमङ्गुलिकर्मभिः।
उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्चेति नामतः॥
अत एव स्वरास्सप्त विज्ञेया गीतवेदिभिः।
अनुदात्ताः स्वरास्तत्र चतुःश्रुतियुतास्त्रयः॥
त्रैग्रामिकेऽपि ते वेणौ विमुक्ताङ्गुलयो मताः।
उदात्तौ चात्र विज्ञेयौ श्रुतिद्वययुतौ स्वरौ॥
तौ भवेतामर्धमुक्ताङ्गुली ग्रामत्रयेऽपि च।
स्वरिताख्यौ स्वरौ चात्र त्रिश्रुती परिकीर्तितौ॥

स्वरसाधारणं षड्जे प्राहुरर्धाङ्गुलीकृतम्।
मध्यमस्य श्रुतिं याति गान्धारो यद्वदस्मि तम्॥
अन्तरस्वरजात्यैव कम्पमानाङ्गुलि तदा।
मध्यमग्रामिके वेणौ षड्जमध्यमधैवताः॥
विमुक्ताङ्गुलयो ज्ञेयाः चतुःश्रुतियुतास्त्रयः।
ऋषभः पञ्चमश्चापि त्रिश्रुती भवतः स्वरौ॥
कम्पमानाङ्गुली चैतावुभौ ज्ञेयौ मनीषिभिः।
निषादश्चैव गान्धारः विज्ञेयौ द्विश्रुतिस्वरौ।
एतावप्यत्र कथितावर्धमुक्ताङ्गुली तदा॥

नान्यः

वाक्यम्

पदैस्तु निर्मितं वाक्यं क्रियाकारकसंयुतम्।

मतङ्गः

स्वरश्च गीतरागौ च नाभेरूर्ध्वं तु वाक्यता।

भरतकल्पलता

वाक्यलक्षणम्—पाठ्यम्

अनियुक्तात्मकं वाक्यं साकाङ्क्षमिति कथ्यते।
वाक्यं तादृग्विधं स्वल्पवर्णालङ्कारयोजनम्॥
तारेणारभ्य मन्द्रान्तं प्रयुञ्जीत विचक्षणः।
वाक्यं तत्स्यान्निराकांक्षं युक्तार्थं नितरां तु यत्॥
तादृग्भूतमिदं भूरि वर्णालङ्कारयोजितम्।
मन्द्रेणारभ्य तारान्तं प्रयुञ्ज्यात् पाठ्यकर्मणि॥
छन्दोवशादर्थवशात् प्रयोजनवशादपि।
वाक्यार्थस्य समाप्त्या च तथा प्राणवशेन च।
तथा पदावसाने च विरामस्तु विधीयते॥

वेमभूपालः

वागुपकारगुणाः

शब्दानुशासनज्ञानमभिधानप्रवीणता।
गणछन्दोऽनुबन्धत्वमलङ्कारेषु कौशलम्॥
तौर्यत्रितयचातुर्यंहृद्यशारीरपालितम्।
लयतालकलाज्ञानं विवेकोऽनेककाकुषु॥
देशीरागेषु विज्ञत्वं वाक्यदुस्त्वं सभाजयः।
इति वागुपकारस्य गुणाः प्रतिनिरूपिताः॥

गान्धर्ववेदे

वागुपकारभेदाः

अधमो धातुकारश्च मातुकारश्च मध्यमः।
धातुमातुक्रियाकार उत्तमः परिकीर्तितः॥

अधमो लक्षणेन स्यान्मध्यमो लक्ष्यमाचरेत् ।
लक्ष्यलक्षणसंयुक्त उत्तमः परिकीर्तितः ॥

गान्धर्ववेदे

वाग्गेयकारकः

प्रभूतिप्रतिभोद्भेदभाक्त्वं सुभगगेयता ।
द्रुतगीतविनिर्माणं पदान्तरविदग्धता ॥
देशीरागेष्वभिज्ञत्वं देशगीतिषु चातुरी ।
परचित्तपरिज्ञानं वाक्पटुत्वं सभाजयः ।
गुणैरेतैः समायुक्तो वरो वाग्गेयकारकः ॥

हम्मीरः

सर्वभाषाभिधानज्ञः छन्दोलक्षणवेदिता ।
रसालङ्कारभावज्ञस्तौर्यत्रितयकोविदः ॥
कलाशास्त्रेषु कुशलो हृद्यशारीरशालिनः ।
देशस्थितिषु चतुरो लयतालकलादिषु ॥
सर्वकाकुसुविज्ञानी परचित्तपरीक्षकः ।
देशीरागेषु विज्ञाता वक्ताभ्यस्तसभाजयः ॥

मोक्षदेवः

वाग्गेयकारस्य गुणाः

सर्वजन्तुषु मैत्रीवानीषद्द्वेषविवर्जितः ।
प्रगल्भो दृढनिर्बन्धो नव्योक्तिपदपङ्क्तिकृत् ॥
त्रिस्थानगमकालप्तिस्तूर्णगीतिनिरूपकः ।
सावधानो गुणैरेभिर्वीरो वाग्गेयकारकः ॥

मोक्षदेवः

वाङ्निष्ठा

वाङ्मयानीह शास्त्राणि वाङ्निष्ठाणि तथैव च ।
तस्माद्वाचः परं नास्ति वाचः सर्वस्य कारणम् ॥

कुम्भः

वाचिकमार्गाः

अथोच्यते वाचिकस्य मार्गा द्वादश ते पुनः ।
आलपश्च प्रलापश्च विलापश्चानुलापकः ॥
सल्लापश्चापलापश्च सन्देशो व्यपदेशकः ।
उपदेशश्चापदेशो निर्देशश्चातिदेशक ॥

वाचिकमार्गाणां लक्षणानि

आभाषणं स्यादालापः प्रलापो वागनर्थकः ।
विलापः करुणं वाक्यमनुलापो मुहुर्वचः ॥
सल्लापोऽन्योऽन्यभाषा स्यादपलापस्तु नी ... ।
इदं ब्रूहीति सन्देशो व्याजोक्तिर्व्यपदेशयुक् ॥
विधिर्वागुपदेशः स्यादपदेशः परार्थवाक् ।
निर्देशः स्यादयमिति सोऽतिदेशस्तु कथ्यते ।
त्वदुक्तमेवास्मदुक्तमिति यत्रातिदिश्यते ॥

वेमभूपालः

वाचिकाभिनयः

गीतानां च प्रबन्धानां वाक्यानां वृत्तसंसदाम् ।
द्विपदी चूर्णिकानां च श्लोकानां गीतसंसदाम् ॥
अन्येषां गीतबन्धानामेषां च नटनक्रमात् ।
वाचिकाभिनयः प्रोक्तो भरतार्थविवेकिभिः ॥

शृङ्गारशेखरः

वाचिकाभिनयस्वरूपम्

वागात्मा वाचिको द्वेधा संस्कृतप्राकृताश्रयः ।
नामाख्यातादिभिर्भेदैर्यं च विस्तरमश्नुते ॥

नृत्तरत्ना

वाञ्छितः—निःसारुकः

लघुत्रयं द्रुतद्वन्द्वं ताले शरभलीलके ।
अयं निःसारुको ज्ञेयो वाञ्छितो वाञ्छितप्रदः ॥

गान्धर्ववेदे

वाणलेखायाः लक्षणम्—बाणलेखा

द्वात्रिंशत्प्रतिपादं तु मात्रा यत्र भवन्ति हि ।
वाणलेखा मतङ्गोक्ता गणैर्वाणाह्वयैः कृता ॥

मोक्षदेवः

वादकलक्षणम्

स्वपक्षपोषणे दक्षः परपक्षप्रदूषणे ।
वादपक्षपरिग्राही वादकृत्याच्च वादकः ॥

मोक्षदेवः

वादनप्रकारः

एकहस्तं द्विहस्तं च कुटुम्बाघातजं तथा ।
कोणकाहननश्चैव धनुराकर्षसंभवम् ।
फूत्कारजनितं चान्यद्वादनं बहुभङ्गिकम् ॥

सोमेश्वरः

वादनमार्गः

अद्गिताख्या विकृष्टा च गोमुख्यालप्तिका तथा।
वादनस्य चतुर्मार्गाः कथिताश्चन्द्रमौलिना॥

संगीतसारः

वादाः

कलासो विकलासश्च ढाकी चाद्रटकाकली।
जोलाटकालिकाचैव गोमूत्री मुरजस्तथा॥
पलमानो दण्डमानो वादिविस्वावलान्वितः ?।
धूमकेतुरिति प्रोक्ता दशवादाः मनोहराः॥

सङ्गीतसारः

वादिप्रभृतिषूपचारः

ते वादिनः स्युर्वदनात्समस्ताः संवादिना संवदनात्प्रतिष्ठाः।
तथानुवादा अनुवादिनश्च विवादिनस्तत्र विवादभावात्॥

हम्मीरः

वादिमत्तगजाङ्कुशः—देशीतालभेदः

चत्वारो गुरवो लौ द्वौ गलौ पश्च गुरू तथा।
लद्वयं गुरवश्चाष्टौ तथा द्रुतचतुष्टयम्॥
ततो वक्रश्च लद्वन्द्वं द्रुतानां चैव पञ्चकम्।
ज्ञेयमेतद्यथा शोभं वादिमत्तगजाङ्कुशे॥
ऽऽऽऽ।। ०० ऽ।ऽ ऽऽ।। ऽऽऽऽऽऽऽऽ ०००० ऽ।। ०००००

हम्मीरः

—कस्यचिद्ग्रन्थस्य नाम

अयं ग्रन्थः भरतकृत इति ग्रन्थ एव वर्तते। शतत्रयश्लोकपरिमितोऽप्ययं बहुविषयप्रतिपादकः। यथा जीमूतादिकाः ग्रामास्त्रयः, एकोनपञ्चाशत्तानाः तेषां लक्षणं, द्विपञ्चाशत्प्राकृतादिभाषाणां, उदाहरणानि च नामानि सन्ति। अस्य मातृका पुण्यपत्तने नेपालराजभाण्डागारे च वर्तते।

वाद्यम्

ततं वाद्यं च देवानां गन्धर्वाणां च सौषिरम्।
आनद्धं राक्षसानां च मानवानां घनं विदुः॥

सङ्गीतनारायणे

वाद्यपृथक्ता

पृथग्वाद्यं भवेदेकं द्वितीयं गीतसंगतम्।
नृत्तानुगं तृतीयं च तुरीयं गीतनृत्तगम्॥

सोमेश्वरः

वाद्यप्रकरणे उपाङ्गानि

उपाङ्गानां च केषांचिद् वाद्यप्रकरणेऽप्यहम्।
आलापवीणयालापान् वक्ष्ये तन्नात्र दर्शिता॥

मोक्षदेवः

वाद्यप्रकरणे मङ्गलाचरणम्

वितन्वाने विष्णौ पटुपटहपाटप्रकटनं
मृदङ्गव्यासङ्गं रचयति विरञ्चौ भगवति।
कृतानन्दे नन्दिन्युरुडमरवादिन्यवतु वः
शिवः कुर्वन्नाद्यं सुरवरचमत्कारचतुरम्॥

सोमराजदेवः

वाद्यप्राधान्यम्

वाद्येनय...जते गीतं तन्नृत्तं वाद्यवर्जितम्।
तस्माद्वाद्यं प्रधानं स्याद्गीतनृत्तक्रियाविधौ॥

सोमेश्वरः

वाद्यभेदाः

ततं चानद्धसुषिरघना इति चतुर्विधम्।
ततं वीणादिकं वाद्यमानद्धं मुरजादिकम्।
वंशादिकं तु सुषिरं कांस्यं तालादिकं घनम्॥

सङ्गीतनारायणे

वाद्यभेदाः तेषां लक्षणानि

तन्त्रीयन्त्रविभेदेन ततं प्रोक्तमनेकधा।
विपञ्ची वल्लकी ज्येष्ठा नकुलोष्ठी च किन्नरी॥
शततन्त्री जया चित्रा हस्तिका परिवादिनी।
कुब्जिका कच्छपी घोषवती सारङ्गिका तथा॥
उदुम्बरी च त्रिसरा ढक्क्यालापनी ततः।
प्रोक्ता रावणहस्तश्च षट्कर्णो आदिकं मतम्॥
कार्यः सुवृत्तो वीणायाः दण्डः खादिरदारुणा।
सदैर्घ्यषड्वितस्तिः स्यात् परिधौ द्वादशाङ्गुलः॥
सार्धाङ्गुलपरीणाहो गर्भे च सुषिरोऽखिलः।
छिद्रदस्य न संयुक्तस्तुम्बबन्धनहेतवः ?॥
दण्डाघोष्टाङ्गुलायामाश्चतुरङ्गुलपार्श्वकः।
मध्येच कच्छपोत्तुङ्गपत्रिकाधारगर्तवान्॥
अधस्तात् मध्यभागे तु सुश्लक्ष्णः किञ्चिदुन्नतः।
पार्श्वतोरुभयोर्लिम्नो दण्डतः द्वारसंयुतः ?॥
दण्डरन्ध्रप्रमाणेन शङ्कुना च विराजितः।
कर्तव्यः ककुभो वीणा वादकैश्चारुदारुणा॥

षष्ठ्यङ्गुलपरीणाहवृत्तं त्र्यङ्गुलनाभिकम् ।
तुम्बं स्यात्तन्मुखं छिन्द्याद्विस्तारद्वादशाङ्गुलम् ॥

वीणादण्डशिरोभागादधः सप्तदशाङ्गुले ।
अलाबुबन्धनकृते कुर्वीत विवरद्वयम् ॥

तत्र रन्ध्रद्वये तन्त्रीप्रोतां द्विगुणितां दृढाम् ।
तुम्बस्य नाभिच्छिद्रेण मध्ये निःकासयेत्ततः ॥

आकृष्य नारिकेलीयं कर्परच्छिद्रमध्यतः ।
भ्रामयेत्कीलकेनैतां यावत्तुम्बो दृढीभवेत् ॥

तुम्बादूर्ध्वमतिश्लक्ष्णसूत्ररज्जुविनिर्मितः ।
क्रियते नागपाशस्तु तेन तन्त्रीं नियन्त्रयेत् ॥

कार्या स्नायुमयी श्लक्ष्णा सुदृढा सा मनोरमा ।
वेष्टयेत् ककुभं गाढं तथा निष्पीड्य पत्रिकाम् ॥

तन्त्रीपत्रिकयोर्मध्ये न्यासञ्जीवां जवायतां ।
स्थापयेदङ्गुलां दैर्घ्ये सा जीवा नात्यजीवनात् ॥

तुम्बस्याधो विधातव्या रज्जुसन्मन्द्रसिद्धये ।
सारणा वैणवी कार्या प्रमाणे द्वादशाङ्गुला ॥

आसां समस्तवीणानां एकतन्त्री गरीयसी ।
दृष्टा श्रुतापि च नृणां पापव्यूहमपोहति ॥ सोमराजदेवः

वाद्यानामुपयोगः

गीतं नृत्तं च वाद्येन धत्ते शोभां यतस्ततः ।
देवयात्राविवाहादौ वाद्यमादौ प्रयुज्यते ॥

हस्ताभ्यामेकहस्तेन गुलिकाकोणफूत्कृतैः ।
रञ्जनाय जनस्यैतद्वाद्यते वाद्यकोविदैः ॥ सोमराजदेवः

वामदक्षतिरश्चीनम्

वामदक्षिणयोस्तिर्यग्लुठनं करयोर्यथा ।
स्वस्तिकाकारयोर्यत्र तत्तदा तण्डुना मतम् ।
वामदक्षतिरश्चीनं तदाप्यन्वर्थनामकम् ॥

वामदक्षिणहस्तः

स्वपुटं पीडयेद्वामस्तदा पाण्यन्तरो भवेत् । कुम्भः

वालव्यजनचालः—चालकभेदः

उत्प्रकोष्ठावुभौ हस्तावंसदेशादधोगतौ ।
पर्यायमण्डलाकाराद् भ्रमणं कुरुते यदि ।
वालव्यजनचालाख्यश्चालकस्समुदाहृतः ॥ वेमः

पर्याये ...... त्प्रकोष्ठे चेत्कंठदेशान्तरं गतौ ।
करौ विलुठितौ भूत्वाधोगतौ चक्रभावतः ।
यत्र तत्र तदादिष्टं वालव्यजनचालयम् ॥

वासकसज्जा- -नायिका

या रम्यवेश्मनि सुकल्पिततल्पमध्ये
ताम्बूलपुष्पवसनैश्च समं सुसज्जी ।
कान्तस्य सङ्गसमयं समवेक्ष्यमाणा
सा कथ्यते कविवरैरिह वाससज्जी ॥

शुभङ्करः

वांशिकगुणाः

स्वस्थानत्वं सुस्वरत्वमङ्गुलीसारणत्रिधा ।
समस्तगमकज्ञानं रागरागाङ्गवेदिता ॥

क्रियाभाषाविभाषासु दक्षता गीतवादने
स्वस्थाने चापि सुस्थाने नादनिर्माणकौशलम् ॥

गातॄणां स्थानदातृत्वं तद्दोषाच्छादनं तथा ।
वांशिकस्य गुणा एते मया संक्षिप्य दर्शिताः ॥

शुभङ्करः

वांशिकदोषाः

बहुफूत्वशिरःकम्पः स्वस्थानप्राप्तिरेव च ।
वृथा प्रयोगबाहुल्यः वा...... गीतवादने ।
एभिर्दोषैर्युतोतीव निन्दितो वांशिको मतः ॥

सङ्गीतनारायणे

विकटम्

विरूपवेषावयवव्यापारं विकटं मतम् ।

कुम्भः

विकृतम्—मण्डलभेदः

दक्षिणो विच्यवीभूत्वा स्पन्दितोऽनन्तरं भवेत् ।
पार्श्वक्रान्तो दक्षिणाङ्घ्रिर्वामस्तु स्पन्दितस्ततः ॥

उद्वृत्तो दक्षिणोऽलातो वामस्सूची तु दक्षिणः ।
पार्श्वक्रान्तस्तु वामोऽङ्घ्रिराक्षिप्तीभूय दक्षिणः ॥

भ्रान्त्या सव्यापसव्येन दण्डपादत्वमागतः ।
वामः क्रमेण सूची स्याद् भ्रमरश्चाथ दक्षिणः ।
भुजङ्गत्रासितो वामोऽतिक्रान्तो विकृताभिधे ॥

(विप्रदास)

विहृतमेव विकृतं विहित विद्रुतं इत्यादर्शेषु दृश्यते । लक्षणेऽपि क्रियाप्रारम्भे भेदो दृश्यते । विच्यवस्पन्दितः उद्वृत्तः । सूचीत्यादिस्थलेषु तत्तच्चारीगतपादो विवक्षितः । अन्ते चार्येव ।

विकृतः—सात्त्विकभावः

सम्प्राप्तावसरं वाक्यं मुच्यते यत्र लज्जया।
विकृतं तं विजानीयादिति नाट्यविदां मतम् ॥

यद्वा—

मुग्धादीनामङ्गनानां यद्विपर्ययमीरितम्।
कुमुन्तिवलीलानां स चैव विकृत उच्यते ? ॥

शुभङ्करः

विकृतैलानां लक्षणानि—तत्र वासवीलक्षणम् संगतालक्षणञ्च

वासवी सङ्गता त्रेता चतुराबाणसंज्ञका।
एलानां विकृताः पञ्च जातयः प्रथिता इमाः ॥

एकद्वित्रिचतुःपञ्च गणानां विकृतौ क्रमात्।
गणस्याद्यस्य विकृतेरेला समाभिधो भवेत् ॥

द्वितीयगणविकाराद्भवेदेला मनोरमा।
तृतीयस्य गणस्यात्र विकृतेरुन्नता मता ॥

शान्तिस्तुर्यगणस्याथ विकारः कीर्त्यते बुधैः।
नागरा विकृतेर्ज्ञेया पञ्चमस्य गणस्य च ॥

इति पञ्चविधा प्राहुर्वासवी लक्ष्मवेदिनः।
स्यादाद्यस्य द्वितीयस्य रमणीया विकारतः ॥

आद्यतृतीयविकृतेरुच्यते विषमा च सा।
प्रथमस्य तुरीयस्य विकृतेः कथिता समा ॥

आद्यपञ्चमयोर्लक्ष्मीर्गणयोर्विकृतौ भवेत्।
द्वितीयस्य तृतीयस्य विकारात्कामुकी मता ॥

द्वितीयतुर्यगणयोर्विकारान्मदनोत्सवा।
पञ्चमस्य द्वितीयस्य विकृतेर्नन्दिनी मता ॥

तुर्यतृतीयगणयोर्भवेद्गौरी विकारतः।
पञ्चमस्य तृतीयस्य सौम्याख्या विकृतेर्मता।
तुर्यपञ्चमयोः प्रोक्ता रतिदेहा विकारतः ॥

मोक्षदेवः

विकोशा

विकोशा सा विकसितपुटद्वन्द्वविकासिनी।

सङ्गीतमुक्तावली देवेन्द्रकृता

:—कलामानम्

तस्य दक्षिणतः क्षेपो विक्षेपः परिभाषितः।

दत्तिलः

विक्षेपा

मुहुः प्रसार्य चरणमग्रतो गगनाङ्गणे।
आकम्पयेत्तदा प्रोक्ता विक्षेपा नाम चारिका ॥

कुम्भः

विचित्रसुरता—नायिका

शृङ्गाररससंसिद्धा कान्ता केलिकलान्विता।
नानाबन्धविधानज्ञा विचित्रसुरता मता ॥

शुभङ्करः

विचित्रनृत्तम्

मध्ये मध्ये भ्रमरिका प्रयोगं चालकान्वितम्।
गीत्वा कलासेनालापं लसल्लास्याङ्गसुन्दरम् ॥
विविधं नर्तनं कुर्यादेकताल्यानुगं यदा।
नृत्तं विचित्रया रीत्या तदा जनमनोहरम् ॥

विच्छित्तिः—सात्त्विकभावः

शृङ्गारस्याथ विच्छेदो विच्छित्तिरिति कथ्यते।

यद्वा—

प्रियापराधमालोक्य कुपितायाः सखीजनैः
प्रसादनं विलसिन्या विच्छित्तिरिति कथ्यते ॥

शुभङ्करः

विच्छित्तिलक्षणम्

माल्याङ्गरागवसनभूषणादेरनादरात्।
विन्यासो यो विलासस्य स्वल्पीयानपि भूयसीम्।
शोभां प्रकाशयत्यङ्गे सा विच्छित्तिरिति स्मृता ॥

वेमभूपालः

:—पाट

न करसञ्चेन घातेनाङ्गुष्ठहेतुना।
क्रमादुत्पद्यते स्त्रीणां पाटो विच्छुरिताभिधः ॥

यथा-

रुद्रं २ डें गिगिडि २ न गिरिगिडिन।
एतेषु पाटवर्णेषु स्वराः सप्त प्रकीर्तिताः।
अ आ इ ई उ ए ओ च वाद्यविद्याविशारदैः ॥

कुम्भः

विच्यवा

भवेत्स्वस्तिकरूपेण संवेधो जंघयोर्मिथः।
ततो वलनमूरुभ्यां यस्यां बद्धेतिसामृता ॥

अस्यां स्वस्तिकविश्लेषं यावत्पादतलाग्रयोः ।
मण्डलभ्रमणात्स्वस्वपार्श्वयोर्गमन........ ।
इत्यूचुर्ललनायुक्तं केचिदूचुर्विपश्चितः ? ॥

ज्जायनः

विजयः

शीलो विजय इत्येव त्वावद्भुलौ स्मृतौ यथा ?।
द्रुतद्वयं विरामान्तं लघुनैकेन संयुतम् ॥

हम्मीरः

—प्रबन्धः

निरूप्यतेऽथ विजयः तालोऽत्र विजयाभिधः ।
गीयन्ते तेन्नकाः पाटाः पदानि प्रकटस्वराः ।
आभोगस्तु पदैरन्यैः न्यासस्तैर्नैर्विधीयते ॥
लक्षणं विजयस्यैतत् ।

हरिपालः

विजयाभिधतालेन तेन्नपाटपदस्वरैः ।
विजयो यत्र वीराणां गीयते विजयाभिधः ।
आभोगोऽन्यपदैरस्य तेन्नैर्न्यासो विधीयते ॥

जग-मल्लः

विजयानन्दः—तालः

लद्वयं गत्रयं ताले विजयानन्दसंज्ञके ।
॥ ऽऽऽ

कुम्भः

वितालकः

लयलुप्तश्च विज्ञेयो वितालस्तालविच्युतः ।

भरतकल्पलता

विदारणकला—कला

यदि नो निधने हानिरतिमित्रो हृदो भयम् ।
संदेहदिग्धहृदया कुर्यात् पूगीविदारणम् ॥
धृत्वा भूमौ करौ या चरणयुगमपि प्राप्य कर्ण्यान्तमूलं
कुर्यात्पश्चात्प्रदेशोन्नमितगति लघुन्यस्य तद्दारिकाग्रे ।
पूगी चातो भिनत्ति युगततनुलता वक्षसा यात्र सोक्ता
वक्षः प्राग्यन्नेत्रीत्यमितगुणकला नागमध्यक्षितीशैः ॥

नागेन्द्रसङ्गीते

विदारी

पदवर्णसमाप्तिस्तु विदारीत्यभिसंज्ञिता

नाट्यशास्त्रे

विदूषकः—उपनायकः

हास्यप्रधानवाक्येन विनोदं प्रतनोति यः ।
नायकस्य सदा प्रीतो विदूषक इति स्मृतः ॥ यद्वा-
आप्तः पुरचरो राज्ञां नर्मामात्यो विदूषकः ।

शुभङ्करः

विद्धा

चरणौ स्वस्तिकीकृत्य किञ्चिदान्दोलयेत्पुरः ।
कुञ्चितं चरणं यत्र सा विद्धा परिकीर्तिता ॥

कुम्भः

विद्युत्कलासः—कलासभेदः

यस्मिन्नूर्ध्वमधोरधः पताकमायान्ति हस्तकाः सततम् ।
विद्युदिव सञ्चलास्तं वदन्ति विद्युत्कलासमिह ॥
वर्षासु जलदराशिषु सचमत्कारं यथा चिरविलासात् ।
विलसति तथा पताकप्रमुखैः प्लुतमनास्तिर्यक् ॥

कुम्भः

—प्रथमः

वामं करं पताकाख्यं नीत्वा दक्षिणकर्णगम् ।
तथापरं करं वामां कटीं वामां च जङ्घिकाम् ॥
एतद्व्यत्यासनेनापि कृत्वा पाणिद्वयं ततः ।
समुखं रचयेद्विद्युद्भेद आद्यो भवेदसौ ॥

अशोकः

—द्वितीयः

विधाय दक्षिणं पाणिमर्धचन्द्रं स्वसम्मुखम् ।
विनीय च नटी कुर्यात् धनुराकृति जानु चेत् ।
तदा भेदो द्वितीयः स्याद्विद्युदाद्यकलासजः ॥

—तृतीयः

समदृष्टिर्नटीहस्तमञ्जलिं प्रविधाय चेत् ।
अस्याङ्गुलीः प्रसार्याथ पुरतश्शिखरं करम् ।
कृत्वा प्रसारयेद्बाहू तदा भेदस्तृतीयकः ॥

-चतुर्थः

केशबन्धौ करौ कृत्वा क्रमादलिकमूर्धगौ ।
करौ दक्षिणवामौ चेन्निधाय द्वौ पताककौ ।
कुर्यात्तदा भवेद् भेदः चतुर्थश्च पुरोदितः ॥

पञ्चमः

कृत्वा पुष्पपुटं पाणिमुच्चैस्तं द्विर्निरीक्ष्य च।
तदनूत्सङ्गमारच्य चरणे दक्षिणं द्रुतम् ॥
स्पृशेद्दक्षिणहस्तेन वामाङ्घ्रिं वामपाणिना।
यत्रासौ पञ्चमो भेदः कलासञ्ज्ञैरुदीरितः ॥

—षष्ठः

प्लुतमानकृताङ्घ्रिश्छेदथो हि मकरं करम्।
कृत्वा नृत्यति पाणिभ्यां षष्ठो भेदस्तदोदितः ॥

अशोकः

विद्युद्भ्रान्तम्

पृष्ठतो भ्रामितं पादं सर्वतो मण्डलत्वतः।
भ्रामितं च शिरःक्षेत्रे विदुयद्भ्रान्तं तदोच्यते ॥

संगीतमुक्तावली देवेन्द्रकृत

विद्युद्भ्रान्ता

पुरस्तादङ्घ्रिमुत्क्षिप्य नामयित्वा त्रिके द्रुतम्।
भूमौ चेन्न्यस्यते प्रोक्ता विद्युद्भ्रान्ता तदा बुधैः ॥

कुम्भः

मेघपंक्तौ यथा विद्युच्चकास्ति सचमत्कृतिः।
तदा यत्र पताकादीन् प्लुतमानकृताकरान् ॥
तिर्यगूर्ध्वमधोदश्छेदारादातन्वती नटी।
विभाति विद्युदाद्यस्तु कलासस्स तदोदितः
वामं करपताकाख्यं नीत्वा दक्षिणकर्णगम्।
तथापरं करं वामं कटिं वामां च जङ्घिकाम् ॥
एतद्व्यत्यासनेनापि कृत्वा पाणिद्वयं ततः।
सम्मुखं रचयेद्विद्युद्भेद आद्यो भवेदसौ ॥

अशोकः

विद्युद्विलासः—पाटः

विद्युद्विलसितः पाटो वलिताधोर्धहस्ततः।
तर्जन्यङ्गुष्ठघातेन जायते राजशासनात् ॥

यथा—

तेण तेण तिटडें डिहि...।

कुम्भः

विनिवर्तना

परिवर्तनतोऽङ्गानां पृष्ठतो विनिवर्तना।

कुम्भः

विन्यासभेदाः

विन्यासभेदाः पाटानां वाद्यन्ते मुरजादिषु।
बोलावणी च चल्लाच रासवश्च कुचुम्बिनी ॥
चारुश्रवणिकालग्नः परिश्रवणिका ततः।
समप्रहारः कुडुपं चारिणी करणा तथा।
दण्डहस्तो घननखस्तानि द्वादशधावदन् ॥

कुम्भः

विन्यासलक्षणम्

विदारी भोगरूपस्य पदस्यान्ते यदा क्वचित्।
विन्यस्यते तदा ह्येष विन्यासोऽशविवादवान् ॥
पाशायां रक्तगान्धार्यां मापाधापापमाधपा।
मगेति ब्रह्मणा पूर्वं प्रयोगोऽत्र प्रदर्शितः

मोक्षदेवः

विपञ्ची—वीणा

एषैवतु विपञ्ची स्याद्विशेषो विनिगद्यते।

एषा रुद्रवीणेत्यर्थः

तन्त्रीद्वयस्य स्थित्यर्थं वामभागे तु ककुभे।
उच्चोच्चद्व्यङ्गुलदलं लोहपत्रिसमन्वितम् ॥
मन्द्रतन्त्र्यर्थसंसिध्यै दातव्ये पदिके इह।
बृहत्यौ सारिके न्यासः तयोरपि च कथ्यते ॥
मन्द्रपञ्चकमासाद्योभयतस्तिष्ठतो यथा।
रमन्त्यावनुरागिण्यौ कान्तमेकान्तवर्तिनम्।
इत्यादि लक्षणोपेता रौद्रीवत्तु विपञ्चिका ॥

सङ्गीतनारायणे

विप्रकर्षप्राधान्यम्

संभोगो विप्रलम्भेन विना न रतिकारकः।
कषायते हि वस्त्रादौ भूयान् रागो यतो भवेत् ॥
विप्रयोगोऽनुरागो नु यूनोरेकमनस्कयोः।
पारतन्त्र्येण दैवाद्वा विप्रकर्षावसङ्गमः ॥

कुम्भः

विप्रलब्धा—नायिका

अहरहरथ रागाद्दूतिकां प्रोष्य पूर्वं
　　मदभयमभिजाताकापि सङ्केतदेशे।
स मिलति खलु यस्यावत्नलोदौरयोगा-
　　त्कथयति भरतस्तां नायिकां विप्रलब्धाम् ॥

शुभङ्करः

विप्रलब्धाः खण्डिताश्च कलहान्तरिता अपि ।
इत्थं प्रदर्शयेन्नाट्ये तथा प्रोषितभर्तृका: ॥
विचित्रमण्डनैर्हर्षैः वेषैर्नानाविधैरपि ।
तथातिशयशोभाभिर्दिशेत्स्वाधीनभर्तृका: ॥
एवं वासकसज्जापि निर्देश्या नाट्यकोविदैः ।
नियुज्यन्ते बुधैरेतेऽभिनयाभावसंयुताः ॥
या यस्य नियता लीला गतिश्च स्थितिरेव च ।
तस्य रङ्गप्रतिष्ठस्तां नटस्तावद्विनिर्दिशेत् ॥
यावन्न निर्गतोरङ्गादिति सामान्यतो विधिः ।

विप्रलम्भशृङ्गारः

स्वदतेऽतीवसंभोगाद्विप्रलम्भो विनाकृतः ।
विप्रलम्भे य विच्छिन्नः संभोगस्य मनोरथः ॥
न संभोगरसास्वादप्रत्याशा यत्र कामिनोः ।
तद्विप्रलम्भः शृङ्गारः तत्रान्यः करुणो रसः ॥
शङ्कासूयाश्रमौत्सुक्यनिर्वेदग्लानिमृत्यवः ।
उन्मादव्याध्यपस्मारविबोधजडतास्तथा ॥
दैन्यं निद्रा तथा स्वप्नसुप्तचिन्तादयश्च ये ।
तदीयैरनुभावैस्तु विप्रलम्भोऽभिधीयते ॥

हम्मीरः

विप्रलम्भस्य

दशां वा भाविनिधनां सूचयेन्न त्विमां वदेत् ।
ननु दुःखात्मकः कस्माद्विप्रलम्भो रसो मतः ॥
मैनं रत्यनुसन्धानं विप्रलम्भे च दृश्यते ।
विप्रलम्भोद्भवा शङ्का संभोगे दुस्त्यजा ध्रुवम् ॥
शोको हि करुणे स्थायि विप्रलम्भे रतिर्मता ।
स्थायिभेदाद्धि भागोऽतस्तयोरुत्तमपूरुषे ॥
नरे वीरे तु माल्यादिविभावानामसम्भवात् ।
इत्यभावो विप्रलम्भः शृङ्गारो जायते कथम् ।
अतः स्यात्करुणः स्पष्टस्तत्रेष्टविरहोद्भवः ॥

हम्मीरः

विभावः

विभाव्यन्ते वितन्यन्ते वागङ्गाभिनयाश्रिताः ।
एभिरेव च यत्तस्माद्विभावा इति भाषिताः ॥

शुभङ्करः

रसान् प्रमुखते ते स्युर्विभावस्तद्विभावनात्

हम्मीरः

विभावलक्षणम्

उपादानं निमित्तं च काव्यशब्दैः समर्पिताः ।
नाट्ये नटैस्तदाकारानुकृत्यालक्ष्यतां गताः ।
भावान् विभावयन्तीति ते विभावास्तथा स्मृताः ॥

विप्रदासः

विभ्रमः—सात्त्विकभावः

स्त्रीरङ्गसङ्गमाप्राप्तैस्त्वरया परिवर्तनम् ।
अलङ्कारविशेषाणामिति योषित्सु विभ्रमः ॥

शुभङ्करः

विभ्रमलक्षणम्

प्रियासन्दर्शनोद्भूतस्त्वरया परिकल्पितः ।
वागङ्गभूषणानां तु विन्यासो विभ्रमो भवेत् ॥

वेमभूपालः

विमुक्तः

निरुद्धश्चिरमामुक्तो विमुक्तः कथ्यते मरुत् ।
प्राणायामे तथा ध्याने योगे चैष नियुज्यते ॥

कुम्भः

विरसः

रसहीनं तु विरसो विरसश्चेति विश्रुतः

भरतकल्पलता

विलम्बः—प्रतिमण्ठः

लघुद्वन्द्वं विरामान्तं ताले कन्दुकसंज्ञके ।
विरागो गीयते तेन विलम्बश्च लयो भवेत् ॥

कन्दुकतालः । गान्धर्ववेदे

विलम्बितः

प्रबन्धाङ्कं सतालं च पदद्वन्द्वं पृथक्कृतः ।
द्विर्गीत्वा गायते यत्र प्रयोगोऽपि विलम्बितः ॥

हम्मीरः

विलासाधिरोहणकला

परस्परासक्ततलोन्नतेषु
धृत्वेत्युरः स भ्रूविलासकेषु ।
योऽक्षिप्य पादौ खलु पृष्ठभागे
ततो विधत्तेऽप्युचितौ शिरोऽधः ॥

नीत्वा ततः कांस्यमयं च ताल्यां
पात्रं सतोयं कुरुते च मूर्ध्नि।
पुरःस्थिते यत्र च चक्रकानि
विधुन्वती हस्तपदाङ्गजैश्च ॥
निराश्रया नृत्यविधिप्रवीणा
विभासयन्ती विदिशश्च तस्रः।
मुग्धा श्वसन्ती मधुराक्षराणि
सा सम्भवो लोकर्माणि प्रदिष्टा ? ॥

नागेन्द्रसङ्गीते

विलासः

नायकालोकनादौ तु विशेषो हि क्रियासु यः।
शृङ्गारचेष्टासहितो विलासः स निगद्यते ॥

सङ्गीतनारायणे

—सात्त्विकभावः

माधवविलोकनादौ विशेषो हि क्रियासु यः।
शृङ्गारचेष्टासहितो विलास इति कीर्तितः ॥

यथा—

वीक्षणभ्रमणे यत्र विकारः प्रियदर्शनात्।
कोपे हि मितमात्सर्ये विलासः स निगद्यते ॥

शुभङ्करः

—पौरुषः

गतिर्गजोपमा दृष्टिस्तृणीकृतजयत् त्रया।
स्मितपूर्वं वशो यत्र विलासः सोऽभिधीयते ॥

वेमभूपालः

सुश्लिष्टस्थानगमनहस्तभ्रूनेत्रकर्मणाम्।
विशेषो यस्य चलनैर्विलास इति कथ्यते ॥

वेमभूपालः

विवर्तनम्

दक्षिणाङ्गेषु वामाङ्गे स्वरपाटगतं यदि।
नृत्तं विवर्तनाख्यं स्यादङ्गोपाङ्गसमन्वितम्।
ध्रुवतालेन यन्नृत्तं सर्वलोकमनोहरम् ॥
ठिंठिंठिंणकथविण काधाढेंगा ढैंण्ढां गिणढोंगा ढोंगा।

विवर्तितम्

करं चरणमाक्षिप्य यत्र त्रिकविवर्तनम्।
करोऽपरो रेचितश्चेत्तद्वदन्ति विवर्तितम् ॥

सङ्गीतमुक्तावली देवेन्द्रकृता

विवर्तिन्योर्लक्षणम्

द्विरुद्ग्राहोःध्रुवाभोगो सकृद्गीत्वा ध्रुवे न्यसेत्
विलम्बितलयश्चास्यां वर्तिनी कीर्त्यते बुधैः ॥
कङ्कालश्च द्रुतो मण्ठः प्रतितालकडुचकः।
वर्त्तिन्यां न भवन्त्येते एभिरेव विवर्त्तिनी ॥

मोक्षदेव

विवधः

एककं तु विदार्यैका ते चोभे विवधः स्मृतः।
षट्परं त्र्यवरं वाऽपि विदार्यावृत्तमिष्यते ॥

नाट्यशास्त्रे

विविधस्थायः

ये भजन्ते च विचित्रकारिणीं भङ्गिमञ्जसा।
रागे नानाविधोल्लासैः स्थायास्ते विविधत्वजाः ? ।

कुम्भः

विशालादिखण्डिकाः

विशाला सङ्गता चैव सुनन्दा सुमुखी तथा।
पञ्चप्रभृत्येकवृद्धाः कलास्तासामुपोहनम् ॥

दत्तिलः

विशुद्धनट्टः

निगौ त्रिश्रुतिकौ यत्र पताद्यौ षड्जमध्यमौ।
विशुद्धनट्टमेलोऽसौ शुद्धाः षड्जमपञ्चमाः ॥

कुम्भः

विश्रृङ्गाटकबन्धाख्यम्

प्रतिलोमानुलोमाभ्यां भवेदेतस्य या क्रिया।
विश्रृङ्गाटकबन्धाख्यं तद्विदः स्वद्वादिषु ? ॥

विश्लिष्टवर्तितम्

विधाय स्वस्तिकौ तत्र तिर्यगेकेविलोडितः।
अपरा पार्श्वपर्यन्ता शीर्षमूर्ध्वमधस्तका।
लोडितस्त्यात्तदाख्यातं सद्भिर्विश्लिष्टवर्तितम् ॥

विश्लिष्टा

विश्लिष्य पार्ष्णिविद्धायाश्चरणावुपसर्पतः।
यद्वापसर्पतः प्रोक्ता विश्लिष्टा चारिका बुधैः ॥

कुम्भः

—गतिः

पार्ष्णिविद्धयुतावंघ्रीचेद्विश्लिष्टोपसर्पतः ।
यथापसर्पतो वासौ विश्लिष्टा तु तदोदितम् ॥

सङ्गीतमुक्तावली देवेन्द्रकृता

विशेषलक्षणम्

यमत्वेऽप्यनयोः कश्चिद्विशेषः स च कथ्यते ।

कुम्भः

विशेषिताः

योगप्रदालिङ्गनाख्यौ हस्तौ द्विशिखरोऽपरः ।
कलापकः किरीटश्च चषकश्चेति संयुतान् ।
तान षडन्यान् विप्रदासो हस्तकान् प्रत्यपीपदत् ॥

विप्रदासः

विषमः

पताककम्पनं यत्र चलनं मणिबन्धतः ।
पादकम्पोऽथ जनकः कथितो विषमे यथा ॥

कुम्भः

—पाटः

हस्तवैषम्यविन्यासादपाटो विषमो भवेत् ।
यथा—खें दथरि २ थो गि थरि खेखे खरकटा ॥

कुम्भः

-हस्तपाटः

चलनं मणिबन्धस्य पताकस्य तु कम्पनम् ।
कम्पनं चरणस्यायं परोऽत्र विषमो यथा ॥
दहें खुंखुं धहें । तकि २

कुम्भः

विषमकर्तरी—हस्तपाटः

विषमकर्तरी द्वाभ्यां ताडनात्क्रमतो मता ।
रि रि टि रि थो दि गि द कि टि रे घ गे घं न कि

कुम्भः

विषमनृत्तम्

विषमं तत्समुदिष्टं यद्रज्जुभ्रमणादिकम् .

सङ्गीतनारायणे

विषमम्

स्यादत्रोत्प्लुतिपूर्वं यत्करणं विषमं हि तत् ।

कुम्भः

विषमपाणिः—हस्तपाटः

तमाहुर्विषमं पाणिं व्यत्ययाद्व्यापृतौ करौ ।
साङ्गुष्ठाङ्गुलिभिर्वाद्यं यस्मिन् क्रमतया हतः ॥
दा दां गिड गिड दां दां

कुम्भः

विषमसूची

तिर्यग्भवेतां चेत्स्थानं समसूचि तदोदितम् ।
युगपत्पुरतः पश्चात्सूचीपादौ प्रसारितौ ॥
पृथग्वा कथितं स्थानं प्राच्यैर्विषमसूचि तत् ।
चरणौ भूमिसंलग्नजानुगौ तु कचिन्मतम् ॥

कुम्भः

विषादः—व्यभिचारिभावः

कर्तव्येष्ववाप्तिदैवव्यापत्तिकृतसत्त्वनाशो विषादः

शुभङ्करः

विष्कम्भः

कुपितो स्वेच्छया प्राप्तः सङ्गतो नोभयोरपि ।
विष्कम्भकः स विज्ञेयः कथार्थस्यापि सूचकः ॥

शुभङ्करः

विष्कम्भितम्

नेत्रे निमीलिते पादौ यत्र विस्तारिताञ्चितौ ।
भुजौ विस्फारितौ पूर्वे विष्कम्भितमिदं मतम् ।
भटासनेत्वनाविष्टे नियुक्तं ध्यानयोगयोः ॥

कुम्भः

विष्णुभक्तः

कनिष्ठाङ्गुष्ठयोर्योगाच्छेषाङ्गुलिविवर्तनात् ।
कोणाहतो हस्तपाटो विष्णुभक्तोदितो यथा

कुम्भः

विस्तारः—धातुः

सङ्घातजोऽथ समवायजश्च विस्तारजोऽनुबन्धकृतः ।
ज्ञेयश्चतुष्प्रकारो धातुर्विस्तारसंज्ञश्च ॥

नाट्यशास्त्रे

चमत्कारि च यत्कर्म तस्य श्रवणदर्शनैः ।
चित्ते या विकृतिः स्वल्पा स विस्मय उदाहृतः ॥

विस्मितः

मनस्यन्यपरे कस्माद्वर्तमानस्तु विस्मितः।
चिन्तायामद्भुते चार्थे विस्मये च प्रवर्तते ॥

कुम्भः

विहृतलक्षणम्

व्रीडाव्याजात्स्वभावाद्वा क्रियते यदभाषणम्।
प्राप्तेऽपि काले वचसां विहृतं तदुदाहृतम् ॥

वेमभूपालः

वीणादितन्त्रीभेदाः

वीणाघोषैकतन्त्र्या स्यात्तन्त्रीभ्यां नकुलाभिधा।
त्रितन्त्रीभिस्त्रितन्त्र्याख्या चित्रा सप्तभिरेव च ॥
विपञ्ची नवभिः ख्याता रम्या स्यान्मत्तकोकिला।
तन्त्रीणामेकविंशत्या स्थानत्रयविभूषिता ॥

कुम्भः

वीणादेहः

वीणादेहं प्रवक्ष्यामि तदङ्गानि यथाक्रमम्।
शिरांसि त्रीणि देहस्य ग्रामत्रयमुदाहृतम् ॥
मन्द्रमध्यमताराख्यमुखानि त्रीणि कथ्यते।
सानुपादाय चत्वारो गीतजिह्वा प्रकीर्तिता ॥
वादी स्वराणां राजा स्यान्मन्त्री संवादिरुच्यते।
स्वरो विवादी वैरी स्यादनुवादी च भृत्यवत् ॥
तेषां मार्गस्तु चत्वारः सुषिरं घनतन्तुवत्।
देशीशुद्धमृदङ्गाद्या उपाङ्गा अङ्गमार्गकाः ॥
सप्तस्वराणि नेत्राणि गीतदेहस्य सप्त वै।
द्वाविंशच्छ्रुतयो जाता नारदेन विवक्षिता ॥
षड्जमध्यमपञ्चैते चत्वार श्रुतयो मताः।
निषादगान्धारौ द्वे द्वे त्रिस्त्रि ऋषभधैवतौ ॥

सङ्गीतमकरन्दे

वीणाभेदाः

कच्छपी कुब्जिका चित्रा वहन्ती परिवादिनी।
जया घोषवती ज्येष्ठा नकुलीष्टेति कीर्तिता (?) ॥
महती वैष्णवी ब्राह्मी रौद्री कूर्मी च रावणी।
सारस्वती किन्नरी च सैरन्ध्री घोषका तथा ॥
दशवीणास्समाख्यातास्तन्त्रीविन्यासभेदतः।
षट्त्रिंशदङ्गुली वीणा विस्तारः षड्भिरङ्गुलैः ॥

सङ्गीतमकरन्दे

वीणावादकलक्षणम्

वीणावाद्यं नृपात्पञ्च शुद्धतालकसप्तमे।
दशहस्ते कथागीतं विंशहस्ते च नाटकम् ॥
त्रिंशद्धस्ते च कोल्हाटा इति गानादिनीतिका।
यो वीणावादनं वेत्ति तत्त्वतः श्रुतिजातिवत् ॥
तालालापकलाभिज्ञः स क्लेशान्मोक्षमृच्छति।
तस्माद्वीणा निषेव्येति याज्ञवल्क्यादयोऽब्रुवन् ॥

हम्मीरः

वीणास्वराः

दारव्यां समवायस्तु वीणायां समुदाहृताः।
स्वराः ग्रामावलङ्कारा वर्णाः स्थानानि जातयः।
साधारणे च शारीर्यां वीणायामेष सङ्ग्रहः ॥

नाट्यशास्त्रे

वीरभल्लटोक्तदेशनिर्णयः

तथापि धनुजाचार्यमतमालोक्य धीमता।
वीरभल्लटनाम्ना हि निर्मितो देशनिर्णयः ॥
देशानां निर्णयविधौ ख्यातौ प्रेरितपुंखितौ।
पताकश्च ततश्चोर्ध्वमङ्गदेशे निरूप्यते ॥
मुख्यहस्तोऽपि चलितो वङ्गदेशे निरूप्यते।
कलिङ्गे कर्तरी भूयात् प्रेरितत्वमुपाश्रितः ॥
काशीदेशे च लाङ्गूलो मुखाभिमुखरीकृतः।
कटकामुखहस्तः स्यात् काम्भोजे देशमाश्रितः ॥
कर्णाटे च मयूरः स्यात् दक्षिणां समुपाश्रितः।
करहाटे चक्रहस्तो वक्षःस्थलमुपाश्रितः ॥
हंसास्यः कुरुदेशस्य ललाटेऽतिनमिश्रियः (?)।
कुरोः केतुकरो भूयात् कोङ्कणस्यावरालकः ॥
टेंकणे शुकतुण्डः स्यात्त्रिगर्ते मुष्टिरीरितः।
पाञ्चाले मुकुलो भूयात् चर्चरे शिखरो मतः ॥
कपित्थो मालवे ज्ञेयो नेपाले सूचिरीरितः।
मलयाले पाद्मकोशश्चोले च चतुरः करः ॥
लाटे तु बाणहस्तः स्यात्मृगशीर्षो मराटके।
सन्दंशोऽपि च सौराष्ट्रे गुर्जरे ताम्रचूडकः ॥
विदेहे विप्रकीर्णः स्यादर्धचन्द्रो विदर्भके।
द्रविळे सिंहवक्त्रः स्याद्यवने मकरो भवेत् ॥
अञ्जलिः स्यात्समाख्यातो मुखान्ध्रकगुप्तश्रितः।
पौण्ड्रे कपोतो विख्यातो पाण्ड्यार्थे गजदन्तकः ॥

उद्वृत्तौ च पुलिन्दस्य गान्धारे पक्षवञ्चितः।
शाल्मल्यां चतुरस्रः स्याच्चेद्यां च करिहस्तकः॥
उत्संगो गौडदेशे तु घूर्जरे नागबन्धकः।
निषधे डमरुः प्रोक्तो ह्युत्कले दण्डपक्षकः॥

शृङ्गारशेखरः

वीरश्रीलक्षणम्

निबद्धैरनिबद्धैश्च पदैश्च विरुदैश्च यम्।
गायन्त्येकेन तालेन स वीरश्रीरिति स्मृतः॥

सोमराजः

वीरावतारः शृङ्गारतिलकश्च

ततो मङ्गल्यवचनमालापे न्यासमादिशेत्।
वीरशृङ्गारभेदाभ्यां प्रबन्धोऽयं द्विधा भवेत्॥
वीरावतारो नाम्नैकः शृङ्गारतिलकोऽपरः।
श्रीरागः कौशिकी तोडी नट्टा शुद्धवराटिका॥
वेलाकुली च हिन्दोलो मालवश्रीरिति स्फुटम्।
गेया रागाः प्रबन्धेऽस्मिन्नन्येऽपि च रसाश्रयाः॥
प्रबन्धतालशृङ्गारवीरवैचित्र्ययोगतः।
वहन्ति ब्रह्मवैकुण्ठरुद्रविद्याधरा मुदम्॥

सोमराजदेवः

वीरुढबन्धनम्

अनुसृत्य त्रिकोणत्वं करो यत्र विलोड्यते
पुरतः पार्श्वयोरन्तर्यदामण्डलवृत्तितः।
चालकज्ञास्तदा प्राहुरिदं वीरुढबन्धनम्॥

वृश्चिकः—हस्तः

कपित्थस्ययदाङ्गुष्ठो मध्यमोपरि पीडितः ?।
तदुक्तो वृश्चिकस्तेन कुशाङ्कुशकुठारकम्।
कुद्दालं लाङ्गलं शस्त्रं प्रेरणादि च दर्शयेत्॥

सङ्गीतनारायणे

—(राशिहस्तः)

पूर्वोक्तकर्कटे हस्ते मध्यमाऽपसृता यदि।
किञ्चिद्रेचितगश्चेत्तु वृश्चिको वृश्चिके भवेत्॥

शृङ्गारशेखरः।

वृत्तयः

उपाङ्गतावमीषां स्यात्पृथग्वृत्तेरभावतः ?

व्यञ्चितं—हस्तप्राणः

पुरोभागे कुञ्चितो वा रेचितो वा प्रसारितः।
यो हस्तस्तु पताकाख्यो नाम्नाऽसौ व्यञ्चितो भवेत्॥

भरतकल्पलता

तथा हि त्रितयेऽप्यस्मिंश्चतस्रो वृत्तयः स्मृताः।

कुम्भः

कैशिक्यारभटी चैव सात्त्वती भारती यथा।
चतस्रो वृत्तयः प्रोक्ता नाट्यसंभवकारकाः॥

शुभङ्करः

वृत्तिरित्युच्यते सा तु चतुर्धा परिकीर्तिता।
कैशिकी भारती चैव सात्त्वत्यारभटीति च॥

वेमभूपालः

कैशिक्यारभटी वृत्तिः सात्त्वती भारतीति च।
वर्तन्तेऽभिनया काश्चित्येतासामेव वृत्तिताम्।
अकुर्वतां क्रियां कांचिच्छोभामात्रोपयोगिनाम्॥

विप्रदासः

वृत्तलक्षणम्

छन्दोऽनुगेन तालेन येन केनचिदिच्छया।
स्वरैर्हीनमहीनं वा वृत्तं गायन्ति गायनाः॥
एकैकं चरणप्रान्ते वृत्तप्रान्तेऽथवा पुनः।
गेयाः स्वरयुते रागे स्वरा वृत्ते गणास्त्वमी॥
मस्त्रिगुरुस्त्रिलघुर्न स्यादादिगुर्भो य आदिलः।
मध्यगुर्जो लमध्यो रः सोऽन्तगुस्तोऽन्तलः स्मृतः॥

सोमराजदेवः

वृत्तीनां लक्षणानि

भारत्यभ्यर्हिता यत्र वृत्तिः सा भारती मता।
वृत्तिः सा कैशिकी या तु कैश्यवत्सौक्ष्म्यशालिनी
अभिनेयपरां शोभां काञ्चित्सम्पादयन्त्यपि॥

कुम्भः

वृषभः—हस्तः

अनामिका कनीयस्या विपर्यङ्गुष्ठपीडने
शेषयन्त्रोर्ध्वविरले कुटिले वृषभः करः॥
गोमहिष्यादयः शृङ्गाः युजान्ये श्वापदाश्च ये।
दर्शनीया मुनिश्रेष्ठ धनुर्द्वौ खटकामुखौ॥

तथा वत्सतरी वत्सावर्धचन्द्रावधोमुखम् ।
जानुनो निकटं कृत्वा अभिनेयौ सुबुद्धिना ॥

सङ्गीतनारायणे

—(राशिहस्तः)

खरौ च पृष्टवदनौ योज्यौ वृषभराशिके ।

शृङ्गारशेखरः

वेगस्वरूपः

अत्यन्तं त्वरितं भ्रमिं वितनुते किं वाच्यमत्यद्भुतं
साङ्क्षेपाङ्गविभागवेदनमहो तन्व्यास्तदा जायते ।
किञ्चेयं किल सम्मुखं च विमुखं सव्यापसव्यप्लुतं
प्रोक्तं यद्भरतेन तत्प्रकुरुते तूर्णं निमेषादपि ॥

कुम्भः

वेण्वङ्गानि

पादत्सन्धिर्माषघातवस्त्रांशश्लिष्टं तथा ।
एकैकं चतुरस्रं च तथा चैवोपवर्तनम् ॥
उपपातः प्रवेणी च द्व्यङ्गं संहरणं तथा ।
अङ्गानि द्वादशाङ्गस्य स्मृतान्यो वेणुकस्य हि ॥

नाट्यशास्त्रे

यत्रोत्क्षिप्त ·········वेतिक्रान्तेति तां विदुः ।
अनुक्तत्वाद्विशेषस्य मुनिना तस्य चित्तवित् ॥
पादस्य पार्श्वे एवेति न्याय्यात्कीर्तिधरोऽब्रवीत् ।
ऊरुक्षेत्रो द्वितीयस्य यावदुत्क्षिप्य पातयेत् ॥
पादमुत् ·········कस्य नाम कीर्तिधरोऽब्रवीत् ।
तत्राब्रवीत् पार्ष्णिचण्डघातेति किल लोकतः ॥

ज्यायनः

वेपथुव्यञ्जकम्

लुवनेत्येकरीतिर्व्यङ्गाभिदेशगते सति ।
ततोऽन्यदेशवचनं यन्मञ्जुलरसोज्ज्वलम् ।
हस्तयोस्तत्समाख्यातं वेपथुव्यञ्जकं तथा ॥
तिर्यङ्मुष्टिं विधायैकं पश्चादस्यैव चेद्बहिः ।
अन्तश्च लीलयान्यस्मिन् लुठिते सेति हस्तयोः ॥
पुरस्तात् त्रिसृतिर्यत्र पर्यायेण तदीरितम् ।
पुरोदण्डभ्रमाख्यं तत्रालयं पूर्वसूरिभिः ॥

वेशभेदाः

शुद्धो विचित्रो मलिनः त्रिविधो वेश उच्यते।

सङ्गीतनारायणे

वेश्मद्वारम्

पूर्वतो द्वारमेवं स्यात्तत्र द्वारद्वयं श्रुतम् ।
नेपथ्यमन्दिरे तत्र रङ्गशीर्षं प्रकल्पयेत् ॥
षड्दारुकयुतं तस्य विधिरत्र प्रपञ्च्यते ।
पूर्वद्वारस्य पार्श्वस्थं कर्तव्यं स्तम्भयुग्मकम् ॥
तदधश्चोर्ध्वतश्चापि दारुद्वन्द्वं मनोहरम् ।
विचित्ररचनं कार्यमेवं षड्दारुकं भवेत् ॥
ब्राह्मणादिचतुःस्तम्भा ह्यन्तराले यदीरितम् ।
रङ्गपीठं च तत्कार्यं नात्युच्चं नातिनिम्नकम् ।
समन्तादष्टहस्तं तदादर्शतलसन्निभम् ॥

कुम्भः

वेश्मबलिः

तादृशस्तत्र दातव्यो बलिर्मन्त्रपुरस्कृतः ।
सितरक्तनीलकृष्णपीतधूम्रोऽरुणामलम् ॥

कुम्भः

वेष्टितम्

एकमन्येन पादेन वेष्टयेद्वेष्टनं तदा ।
तदेव चलनं प्राहुर्नृत्यवर्गणकर्मठाः ॥

वैतालिकलक्षणम्

नर्मज्ञोऽखिलरागराजिषु परं वेदी पुनःकिङ्किणी-
वाद्ये चापि वृतोऽत्र नर्तकगणैर्द्राक्षामृतश्चारणः ।
भाषाशेषविशेषलिप्तसुमतिर्लोकापवादे नृणाम्
सर्वेषामपि नर्मशर्मकरणे दक्षोऽत्र वैतालिकः ॥

कुम्भः

वैभविकलक्षणम्—लास्यः

दृष्ट्वा स्वप्ने प्रियं यत्र मदनानलतापिता ।
करोति विविधान् भावान् तद्वैभविकमुच्यते ॥

नृत्तरत्नावली

वैशिकलक्षणम्

वेश्याबहुलसंभोगसमासादितगौरवः ।
वित्तव्ययी विलासी च वैशिकः परिकीर्तितः ॥

भरतकल्पलता

वैश्यवर्णहस्तः

वामे करे तु हंसास्यो दक्षिणे खटकामुखः ।
वैश्यहस्तोऽयमाख्यातो भरतागमवेदिभिः ॥

भरतकल्पलता

वैष्णवः—हस्तः

श्लिष्टाङ्गुष्ठौ पताकौ चेत्सकरो वैष्णवः स्मृतः ।
समूहे दम्पतीयोगे चक्रवाकस्य भावने ।
संघर्षे युज्यते सोऽयं वैष्णवाभिधहस्तकः ॥

भरतकल्पलता

वैष्णवम्

एकं कृत्वा समं पादमीषदन्यच्च कुञ्चितम् ।
पुरः प्रसारितं तिर्यगेतत्स्याद्वैष्णवं तदा ॥

कुम्भः

—स्थानकम्

ततस्तु वैष्णवं स्थानं प्रोक्तमाविद्धवक्रकम् ।
धुतमत्र शिरः प्रोक्तं कान्ता दृष्टिस्तु तत्र हि ॥
एकः पादः समस्त्वन्यः वक्षस्तु त्र्यश्रतां गतः ।
सार्धतालान्तरस्थश्च स्त्रीर्द्वियुन्नमितसन्धिकम् ।
सौष्ठवाधिष्ठितं विष्णुदैवतं वैष्णवं मतम् ॥

सङ्गीतमुक्तावली देवेन्द्रकृता

वैष्णवलक्षणम्—तलपुष्पपुटम्

वक्षःक्षेत्रे विधातव्यो लताहस्तस्तु दक्षिणः ।
चतुरश्रत्वहेतुत्वाद्वैष्णवं केचिदूचिरे ॥
चरणाभिनयेष्वेव हस्तौ वा चरणोऽथवा ।
प्राथम्याद्दक्षिणः प्रोक्तो विशेषो यत्र सूच्यते ॥

नृत्तरत्न

व्यञ्जनम्

व्यञ्जनत्वं तु सर्वेषां कादिवर्गेषु संस्थितम् ।
शक्त्यभिव्यक्तिमात्रेण व्यञ्जनं शिवतां गतम् ॥

मतङ्गः

व्यञ्जनः—धातुः

व्यञ्जनधातोः पुष्पं करतलनिष्फोटितं तथोद्धृष्टम् ।
रेफोऽनुबन्धसंज्ञोऽनुस्वनितं बिन्दुरवमृष्टम् ॥

नाट्यशास्त्रे

व्यभिचारिदृष्टयः

मलिना शङ्किता ग्लाना जीवशून्या विषादिनी ।
लज्जिता मुकुला श्रान्ताभितप्ताकुञ्चिता तथा ॥
आकेकरा विनाशार्धमुकुला च वितर्किका ।
विभ्रान्ता विप्लुता त्रस्ता ललिता मन्थरेति च ।
विगतिर्व्यभिचारिण्यो दृष्टयः कथिता इमाः ॥

सङ्गीतनारायणे

व्यभिचारिभावलक्षणम्

ये तूपकर्तुमायान्ति स्थायिनं भावमुत्तमम् ।
उपकृत्य च गच्छन्ति कथ्यन्ते व्यभिचारिणः ॥

शुभङ्करः

व्यस्तोप्लुतिनिवर्तकम्

यत्र पार्श्वमुखौ पूर्वं निस्सृतौ त्वरया करौ ।
तीक्ष्णौ कूर्परकौ स्यातां श्लिष्टपूर्वमुखौ ततः ।
धाराभिमुखतौ तौ स्याद्व्यस्तो प्लुतिनिवर्तकः ॥

व्यादीर्णं

जृम्भा हास्यादिषु प्रोक्तं व्यादीर्णं दूरनिर्गतम् ।

कुम्भः

व्यापकस्वरः

ऊर्ध्वनाडीप्रयत्नेन सर्वभित्तिनिघट्टनात् ।
मूर्छितो ध्वनिरामूर्ध्नः स्वरोऽसौ व्यापकः परः ॥

मतङ्गः

व्यावृत्ताभिधः

चतुःस्वरैरिवमाद्या रिगमाद्याः कलास्ततः ।
चतुस्स्वराः प्रोक्तरूपाश्चेद्व्यावृत्ताभिधस्त्वसौ ।
स ग रि म स रि म ग प रि ग प म ध ग म ध प नि स म.

श

:—गायकः

देहरसर्वस्समायाति कम्पनं यस्य शङ्कितः

भरतकल्पलता

कृत्वाऽङ्गुष्ठं करे वामे कुरुते शिखराकृतिम् ।
शांखायोगस्तदङ्गुष्ठो कृतः शङ्खो विधीयते ॥

नागेन्द्रसङ्गीते

शङ्खलक्षणम्

शङ्खं निर्दोषमादाय निधायोत्थापनाभिकम् ।
अर्धाङ्गुलमुखे रन्ध्रं तस्य स्यान्माषमात्रकम् (?) ॥
ग्रामहीनां कलां कुर्यात्तदग्रे धातुशिल्पकम् ।
हस्तद्वयेन धृत्वाऽमुं मितै रेकादशाङ्गुलैः ॥
शनैः शनैः प्रकुर्वीत श्वासेनापूरितोदरम् ।
द्रुतं नादं करोत्येष वर्णैस्त्रोदगदैर्युतम् ॥

सोमराजदेवः

शठः—नायकः

तनोति पुरतः प्रीतिं पश्चाच्चरति विप्रियम् ।
कृतदोषोऽपि निःशङ्कः शठः स परिकीर्तितः ॥

शुभङ्करः

शब्दः—वाचिकः

शब्दं स्ववचसा चार्यां नर्तकेन समं नटी ।
ढक्कप्रणवहीत्यादि शब्दजालानुरञ्जितम् ॥

शृङ्गारशेखरः

शब्दगतौ ढाललक्षणम्

द्रावकत्वात्समुल्लासो रागे ढालः प्रकीर्तितः

मोक्षदेवः

शम्भुपूजा

नमस्तुभ्यं सहस्राक्ष प्रकाशितजगत्त्रय ।
शम्भवेऽस्य प्रसीद त्वं कुरु नाटकरक्षणम् ।
प्राच्यमेवं विधातव्या पूजा विघ्नप्रशान्तये ॥

जगद्धरः

शम्भुवदनप्रभवत्वं रसानाम्

शम्भोः पश्चिमवदनाद्धास्यशृङ्गारसम्भवः ।
उत्तराद्वदनादेव वीरसंज्ञो रसोऽभवत् ॥
भयानकश्च बीभत्सो दक्षिणाद्वदनाद्भवेत् ।
पूर्ववक्त्राच्च सञ्जातौ रौद्राद्भुतरसावुभौ ॥
पञ्चमाद्वदनाज्जातः करुणः शान्तरसोऽपरः ।
विभावभावहीनोऽयं नवमो रस इष्यते ॥
उन्मीलन्नवमीलनीरजवपुः सौन्दर्यसारोदयः
खेलन् खंजनलोचनः सुललितः कन्दर्पलीलालयः ।
श्रेयः षोडशहायनप्रविरसन् पीताम्बरः कुण्डली
साक्षाद्विष्णुरयं सहारवलयशृङ्गारनामा रसः ॥

जगद्धरः

शम्याताल: सन्निपातश्च

सर्वहस्तनिपातः स्याच्छम्यातालश्च वामतः ।
हस्तयोस्तु समः पातः सन्निपात इति स्मृतः ॥

नाट्यशास्त्रे

शम्या दक्षिणपातस्तु तालो वामस्तु कीर्तितः

दत्तिलः

शरत्कालाभिनयः

स्वास्त्यात्सर्वेन्द्रियाणां च प्रसन्नेन मुखेन च
विचित्रकुसुमं लोकैः शरत्कालं निरूपयेत् ॥

वेमभूपालः

शरसन्धानकम्

पराङ्मुखे लुठत्येक करे सति विलासतः ।
परः करो मूर्धदेशपर्यन्तं वेगतागतः ।
पुनस्तन्मुख एव स्यात् शरसन्धानकं तदा ॥

शरीरम्

यतस्तु वाचिको नाट्यशरीरत्वेन चोदितः ।
अतः कृतं वाचिकस्य शरीरव्यपदेशनम् ॥

वेमभूपालः

शरीरभेदे वाक्यलक्षणम्

अथ शरीरभेदानां क्रमाल्लक्षणमुच्यते ।
नानारसार्थसंयुक्तैर्नानावृत्तिनिबन्धनैः ॥
अनिबद्धपदैश्चापि पाठ्यैः प्राकृतसंश्रितैः ।
विविधैर्विहितो वाक्याभिनयः परिकीर्तितः ॥

वेमः

शरीराङ्गानि

शिरः करोऽथ हृदयं जठरं पार्श्वयुग्मकम् ।
कटिश्चेति षडङ्गानि कथितानि शरीरिणाम् ॥

शुभङ्करः

शस्त्रपातनम्

वर्गण्यविषयोऽपि दृश्यतेऽप्येवमेव फलकं समन्त्रवत् ।
पृष्ठतो निगदितस्त्विहाधिकं स्कन्धदेश अथ वक्षसि स्फुटम् ॥
शस्त्रहस्तविषयो तथा किलोद्वेष्टनं निगदितं तथा पुनः ।
हृत्प्रदेशविषयं च तद्विदा शस्त्रपातनमिहोदरीकृतम् ॥

कुम्भः

शस्त्रपातविधिः

सत्त्वतेऽपि विधिरेष शस्यते पृष्ठतो भ्रमणमत्र शस्त्रगम् ।
शस्त्रपातविधिरत्र पादयोः कीर्तिता भरतमुख्यसूरिभिः ॥

कुम्भः

शस्त्रमोक्षणन्यायाः

भारते न गदितस्तु कैशिकः शस्त्रपातनविधिस्तु मूर्छने ।
सौष्ठवान्विततनुः सुशिक्षितो न्यायवर्गमयमाश्रितो नटः ॥
शक्तितोमरशिरश्शासनादिकान्यायुधान्यपिसमाचरेत्सुखम् ।
सौष्ठवे वरमुशन्ति तद्विधो येन तेन हि विनाकृतः परम् ॥
युद्धकर्मणि च नर्तनोऽपि ये वा नैव भान्तिनिखिलाः प्रविचाराः।
न प्रहारविधिरत्र वास्तवः संज्ञयैव निखिलो विधीयते ॥
तं प्रहारमथवाऽत्र दर्शयेदैन्द्रजालिकमथात्र मायया ।
एतेन्यायाः प्रयोक्तव्याश्चारीभिश्शस्त्रमोक्षणे ॥

कुम्भः

शाखाङ्कुरनृत्तानां लक्षणानि

शाखाङ्कुरं च नृत्तं च प्रधानं तेष्वनुक्रमात् ।
शाखा स्यान्नृत्तहस्तानां वैचित्र्यात्मविवर्तना
अङ्कुरः सूचना रूपो भूतवाक्यैकगोचरः ।
भविष्यद्वाक्यविषयः स तु सूचीति कथ्यते ॥

नृत्तरत्नावली

शान्तस्य परभावविधिः

यथा प्रधानं महतः कारणं लोकवर्त्मनि ।
लभ्यते महतः कश्चिन्न हेतुः परमार्थतः ॥
प्रधानसाम्यावस्थायां लयं यान्ति यथा गुणाः ।
तथा शान्ते विलीयन्ते रसाः सम्यगुपासिताः ॥
आत्मारामस्वरूपायावस्था तस्यामितो रसाः ।
प्रलीयन्ते ततो नैव रसः शान्तः पृथक् भवेत् ॥

कुम्भः

शान्तस्य शमस्थायिकत्वम्

शमस्थायी भवेच्छान्तः सर्वत्र समदर्शनः ।
तत्त्वज्ञानावृतेच्छोः स तमोरागपरिक्षयात् ॥

कुम्भः

शान्तो रसः

न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता न द्वेषमोहौ न च काचिदिच्छा । रसस्तु शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः सर्वेषु भावेषु समान एव ॥

कुम्भः

शान्तरसः

निर्वेदतो भवति सर्वविहीनरूपः
सम्यगाक्रोशजनितोऽपि च रागहीनः ।
शान्तोऽयमुत्तमजनप्रकृती रसो यो
इत्यादिष्ठ इह चापि तमोविहीनः ॥

वैराग्यजाततत्त्वैकज्ञानाच्छास्त्रार्थचिन्तनात् ।
साधुदौर्गत्यसन्दर्शादागमश्रवणादपि ॥
इष्टदेवतानुग्रहणे दमस्थैर्यादिभिः सदा ।
सत्यादिशीलनादेषु रसः शान्तः प्रजायते ॥
मुखनेत्रप्रसादेन स्मितपूर्वप्रियोक्तिभिः ।
स्थिरालोकनवैराग्यश्लाघासत्त्वाश्रमधरैः ॥
विविक्तदेवस्थानादिवासैर्वात्सल्यशान्तिभिः ।
परनिन्दादिदानाद्यैः शान्तस्याभिनयो भवेत् ॥
शून्यदृष्टिर्निरालम्बो ध्यानधारणतत्परः ।
समः सर्वेषु भावेषु भवेच्छान्तरसो ततः ॥
धृतिर्मतिर्जुगुप्साऽवहित्थो निद्रा स्मृतिः क्षमा ।
अविरोधग्लानिलज्जाश्च वितर्कौत्सुक्यसंमदा ।
स च शान्ते प्रयोक्तव्या एते भावा मनीषिभिः ॥

षष्ठ्याऽद्भुतोऽधिकवया हरिदैवतोऽपि
निर्वेदभावजनितोऽपि च रागहीनः ।
शुद्धान्ववायजनितो विमलाङ्गयष्टिः
शान्तो रसः सकलसज्जनताश्रयश्च ॥

जगद्धरः

शान्तस्वरूपम्

नाटकेऽभिनये नास्ति शान्तस्य व्यभिचारिभिः
अन्येषां तु कुतश्शक्तिः शान्तस्य परिपोषणे ॥
अङ्गीकुर्वन्ति चेत्केचिद्रसं शान्तं मनीषिणः ।
करिष्ये कथनं तस्य रसानां प्रविचारणे ॥
स्वीयं निमित्तमासाद्य शान्तादुत्पद्यते रसः ।
पुनर्निमित्तापाये च शान्त एव प्रलीयते ॥

कुम्भः

शाबरनृत्यम्

नृत्यन्ति शबरा यत्र गायन्तो निजभाषया ।
तदिदं शाबरं नृत्यमित्याहुर्नृत्यकोविदाः ॥

सङ्गीतनारायणे

शारीरम्

रागव्यक्तिनिबन्धः स्यादभ्यासेन विना यदा।
सहोत्पन्नं शरीरेण शारीरं तन्निगद्यते ॥

कुम्भः

अभ्यासमन्तरेणापि रागव्यक्तिं करोति यत्।
शरीरसहजं प्राहुः शारीरं तच्च पुण्यजम् ॥

सोमराजदेवः

शारीरलक्षणम्

ध्वनेर्यदश्रमेपि स्याद्रागाभिव्यक्तिशक्तिता।
शारीरेण सहोत्पत्तेस्तच्छारीरं जगुर्बुधाः ॥

मोक्षदेवः

शारीरगुणाः

तारानुध्वनिमाधुर्यरक्तिगाम्भीर्यमार्दवैः।
घनता स्निग्धता कान्तिप्राचुर्यादिगुणैर्युतम्।
सुशारीरमिति प्रोक्तं लक्ष्यलक्षणवेदिभिः ॥

मोक्षदेवः

शारीरदोषाः

अनुधानविहीनत्वं रूक्षत्वं व्यक्तिरक्तता।
निःसारता विस्वरता काकित्वं स्थानविच्युतिः।
कार्श्यं कार्कश्यमित्याद्यैः कुशारीरं तु दूषणैः ॥

मोक्षदेवः

शारीरभेदः

करालं मधुरं मिश्रं पेचलं बहुभङ्गिकम्।
शारीरं पञ्चधा चेति प्राहुर्भीमतनूरुहः ॥

मोक्षदेवः

शारीरस्वराः

स्वरग्रामौ मूर्छनाश्च तालाः स्थानानि वृत्तयः।
शुष्कं साधारणे वर्णा ह्यलङ्काराश्च धातवः।
श्रुतयो यतयश्चैव नित्यं स्वरगतात्मकाः ॥

नाट्यशास्त्रे

शार्ङ्गदेवः—तालः

द्रुतद्वयं गपगा पश्चाल्लघुश्चेति क्रमादमी।
० ० ऽ ऽ ऽ ऽ ।

कुम्भः

शावरीरागलक्षणम्

मध्यग्रहांशा धन्या साममन्द्रा ककुभोद्भवा।
रङ्गस्याङ्गं च तारा च शावरी स्यात्पवर्जिता ॥

सोमराजदेवः

शिखर-कपित्थ-सूचीमुखवर्तनाः

शिखरस्य कपित्थस्य तथा सूचीमुखस्य च।
भवन्ति वर्तना मुष्टिवर्तनोक्तप्रकारतः ॥

अशोकः

शिखिसारसादिपक्षीणामभिनयः

शिखिसारसहंसाद्या स्थूला ये च पतत्रिणः।
तेषामभिनयः कार्यः करणै रेचकान्वितैः ॥

वेमभूपालः

शिरिपिटी

भूलग्नतलपादस्य सरणं वस्तु रो भवेत्।
तथाऽपसरणं पश्चान्मुहुः शिरिपिटी भवेत् ॥

कुम्भः

शिरिहिरं

विधायैकं समं पादमङ्घ्रेरन्यः पुरो यदि।
प्राहुः शिरिहिरं धीरा नटाः केचन तद्विदः ॥

कुम्भः

शिरोधारणा—(कला)

भूमौ लुठन्ती दधती च कांस्यपात्रं शिरोऽग्रे सजलं हि यत्र।
नटी समं भ्रामयते कराङ्घ्रिपद्मौ तु चक्राण्यथ सा तरन्ती ॥

नागेन्द्रसंगीते

शिरोभ्रमरी

सा शिरोभ्रमरी ज्ञेया शिरसैव भुवि स्थिता।
पादावूर्ध्वकृतौ बिभ्रत्तिकभ्रमणतो द्रुतम् ॥

कुम्भः

शिवस्तुतिः

नानामार्गलयाद्यव यतीनां स्यात्कलानिधौ।
तं दक्षिणे शिवं नौमि चित्तवृत्तिमयं ध्रुवम् ॥

संगीतशिरोमणिः

शीर्षकीध्रुवाया विनियोगः

आश्चर्यदर्शने रोषे विषादे सम्भ्रमे तथा।
उत्पातविस्मये चैव प्रत्यक्षावेदने तथा ॥

वीरे भयानके रौद्रे कार्या द्रुतलया ध्रुवा।
प्रसादने याचने च वाक्ये सातिशये ... ॥

नूतने सङ्गमे हर्षे शृङ्गारेषु द्रुता स्मृता।
शीर्षकी च ध्रुवा कार्या तज्ज्ञैर्मध्यलयाश्रया ॥

प्रायः शृङ्गारसंपूर्णा मृदुवर्णपदान्विता।
या चोत्तमाश्रया सेयं शीर्षकी परिकीर्तिता ॥

वेमभूपालः

शीर्षपल्लवद्वयं

ललाटे च पताकः स्याद्भवेदन्यः प्रसारितः।
बाह्वोः प्रसारणं कृत्वा करौ स्यातां द्रुतभ्रमौ।
नर्तनाच्च शिरोदेशं द्वितीया शीर्षपल्लवा ॥

कुम्भः

शुद्धजातिः

तद्ग्रहा तदपन्यासा तदंशा च यदा भवेत्।
मन्द्रन्यासा च पूर्णा च शुद्धा जातिस्तथोच्यते ॥

मतङ्गः

शुद्धनेरिः

शुद्धस्यैव पताकस्य विचित्रावर्तयोर्यदि।
रथचक्रागतिर्यत्र विलम्बादादितालतः।
शुद्धनेरिरसौ प्रोक्ता नटैर्नृत्तविचक्षणैः ॥

सङ्गीतमुक्तावली देवेन्द्रकृता

शुद्धपद्धतिः

प्रबन्धे चापशामङ्गे वाद्यमानेऽपि वादकैः ?।
प्रक्षिपेद्रङ्गपीठान्तः पात्रं पुष्पाञ्जलिं यतः ॥

मध्ये रङ्गभुवं देवोऽधिष्ठितः कमलासनः।
नृत्येदुपशमेनैव धात्रं हर्षसमन्वितं ॥

पादमाता च कथिता मलपाठस्थकाविति।
रेङ्गिणी भुडकैरेभिः प्रबन्धैर्नियतक्रमैः ॥

क्रमैः स्वेच्छाकृतैर्यद्वा वाद्यमानैः समन्ततः।
कोमलैर्विषमाङ्गैर्वोभयैर्वा नृत्तमाचरेत् ॥

अथ शुद्धप्रभेदैर्वा गीयमानैर्यदृच्छया।
विविधं नर्तनं कृत्वा पात्रं त्यागं समाचरेत् ॥

शुद्धपद्धतिरित्युक्ता एका परवडिर्मता।
जगदुः प्राक् प्रवेशेऽन्ये मद्दलस्य च वादने ॥

समहस्तादिभिः पादैः सर्वातोद्यैस्त्विमौ भवेत्।
स्थानेन समपादेन प्रवेशं तन्न वक्ष्यते ॥

मोक्षदेवः

शुद्धप्रहसनम्

शुद्धं च तदिह प्रोक्तं परिव्राट्तापसाश्रयं।
सङ्कीर्णं च यदा बद्धं वेशचेटीविटादिभिः।
मुखनिर्वहणे चात्र संज्ञितो यो मनीषिभिः ॥

शुभङ्करः

अन्तरे कथिता नैव सारी काकलिनि स्वरे।
साङ्कर्यं जायते यस्मान्नानुकूल्यं भजेत्ततः ॥

अन्तरस्य स्वरस्यापि सूक्ष्माः काकलिनो ध्वनिः
विचार्यो विज्ञवर्येण पतादिषड्जमध्ययोः ॥

पतादिसमयोः सर्वविकैकश्रुतिवर्जिते।
अन्तरः काकली स्यातां तयोः प्रतिनिधी च तौ
शुद्धमेला मया प्रोक्ता मध्यमेलाधुनोच्यते ॥

कुम्भः

शुद्धसूडलक्षणम्

एलादिः शुद्ध इत्युक्तो ध्रुवादिः सालगो मतः

हम्मीरः

शुद्धसूडमते तालभेदाः

हेलाकरणढेङ्कीति वर्तिन्या घोम्बडेन च।
लम्भरासैकतालीभिः शुद्धसूडोऽष्टभिर्मतः ॥

कुम्भः

शुष्कापकृष्टा

यत्र शुष्काक्षरैरेव ह्यपकृष्टा तु या ध्रुवा।
यस्मादभिनयान् सूत्री प्रथमं ह्यभिसार्यते।
तस्माच्छुष्कापकृष्टेयं जर्जरश्लोकदर्शिका ॥

कुम्भः

शुष्कावकृष्टकलक्षणम्

नव गुर्वक्षराण्यादौ लघवः षड्गुरुत्रयम्।
अष्टादशाक्षरात्मैकपादयोरियमिष्यते ॥

विप्रदासः

शृङ्गारभेदाः

अन्योन्यालोकनाश्लेषचुम्बनादिविभेदतः।
अन्याभिलाषविरहेर्ष्याप्रवेशाख्यशापकैः॥

हेतुभिः पञ्चधा भिन्नो नायिकानायकस्तथा।
एतयोराश्रयः प्रोक्तो यथालक्षणलक्षितौ।
प्रकाश्यते तयोर्भेदः क्रमाच्छास्त्रानुसारतः॥

कुम्भः

शृङ्गाररसः

सविलासाङ्गविक्षेपमधुराक्षरजल्पनैः।
स्वाङ्गेऽनुभूयमानैश्चानुभावैरेवमादिभिः॥

अनालस्यजुगुप्साद्यैर्भावैश्च व्यभिचारिभिः।
अभिव्यक्तोऽथ चित्तस्य चर्वणीयत्वमागतः॥

स्थायिभावो रतिर्नाम युवस्त्रीपुंसहेतुकः।
सम्भोगविप्रलम्भात्मा शृङ्गारो रस उच्यते॥

हम्मीरः

शृङ्गारः शुचिरुज्ज्वलः स्मरकला निर्वेदसंयोगतो
हावार्थान् समुपद्यते निरुपमाद्भावात्सुखैकाश्रयः।
नारीनायकयोः परस्परभवत्संश्लेषविश्लेषजः
सम्भोगः स च विप्रलम्भ इति च द्वेधा समुत्कीर्तितः॥

भ्रूविक्षेपकटाक्षवीक्षणकलाश्वेदास्यरोमाञ्चितै-
रन्यैश्चापि विलासचेष्टितलयैरेषाडेभिनयो नटैः।
सम्भोगस्त्वथ विप्रलम्भसविधावश्रुप्रपातानना-
न्मेयस्य श्रवणोपतापिवचनक्ष्मातल्पसंसेवनैः"

जगद्धरः

शृङ्गाररसलक्षणम्

विभावैर्वरकान्ताद्यैः स्वकाले कविगुम्फितः।
साक्षात्कारमिवाभीतैर्नटेन स्वप्रयोगतः।
नीतो रतिः स्थायिभावः सदस्य रमणीयताम्॥

हम्मीरः

शृङ्गाररसानुभावाः

कान्ता दृष्टिः कटाक्षाख्यं तारकाकर्म शर्मकृत्
चतुरे च भ्रुवौ चारुगोचरा मधुरा गिरः॥

रोमाञ्चमुखरागादिरुचितः सात्त्विकोत्करः।
अनुभावा भवन्त्येते शृङ्गाररसपोषिणः॥

हम्मीरः

शृङ्गारादिरसेषु स्वराः

तत्र तु स्वरितोदात्तौ हास्यशृङ्गारयोर्मतौ।
उदात्तकम्पितौ योज्यौ वीरे रौद्रेऽद्भुते तथा॥

करुणे चापि बीभत्से तथा चैव भयानके।
रसेऽनुदात्तस्वरितकम्पितान् संप्रयोजयेत्॥

वेमभूपालः

शृङ्गारेऽभिनयः

चारुलोचनलीलाभिर्भ्रूक्षेपैः कण्ठकादिभिः।
स्मितैरलक्षदन्ताग्रैर्ललितैरङ्गहारकैः॥

एभिः सम्भोगशृङ्गारे द्रष्टव्याभिनये क्रिया।
शङ्काऽसूये मदे ग्लानिनिर्वेदैर्मूर्च्छनादिभिः॥

निद्रालज्जाविलापाद्यैरौत्सुक्योन्मादविस्मितैः।
विप्रलम्भाख्यशृङ्गारे कर्तव्योऽभिनयो बुधैः।
शृङ्गारद्विविधे चैवं भरतेऽभिनयः कृतः॥

जगद्धरः

शेखरः

दशखण्डाभिधायादौ भिन्नभिन्नानुवाद्यकान्।
शेखराख्यो भवेद्वाद्यो रञ्जको भिन्नपाठकः॥

कुम्भः

शैथिलगाढे

विशिष्टसन्धिराधेयः तथाऽन्ते दृढबन्धवान्।
प्रोक्तः शैथिलगाढोऽसौ निराधारः स उच्यते।
नापेक्षते वह्न्यादि यः स्वनिर्वाहसिद्धये

कुम्भः

समस्थाङ्घ्रिस्तु सव्यस्य जानुशीर्षसमः परः।
उद्धृतो दक्षिणः पादः कुञ्चितं शैवमत्र तत्॥

कुम्भः

शोकः

इष्टवस्तुवियोगेन या ह्यल्पा विकृतिर्भवेत्।
चेतसो भावतत्त्वज्ञैः स शोक इति संज्ञितः॥

शोभा— पौरुषः

उत्साहे दक्षिता शाठ्यकुत्सानिन्द्येषु वस्तुषु।
स्वसागुणेपूतमेषु यत्र शोभेति सा मता॥

वेमभूपालः

श्मश्रुकर्म

शुद्धं श्यामं विचित्रं च तथा पिङ्गलमेव तु ।
चतुर्धा श्मश्रुकर्म स्यात् पुनश्च त्रिविधं मतम् ।
श्मश्रुलं मध्यमं लिप्तं विनियोगस्य कथ्यते ॥

शुद्धं शुक्लं । श्यामं कालं । विचित्रं श्यामशबलम् । पिङ्गलं प्रसिद्धं । श्मश्रुलं दीर्घश्मश्रुयुक्तम् । मध्यमं च दीर्घं । लिप्तं चर्मलग्नम् ।

सङ्गीतनारायणे

श्यामः

श्यामो यथार्थो विज्ञेयः बीभत्से च भयानके ।

कुम्भः

श्यामश्मश्रुकाः

दिव्या ये पुरुषाश्चैव सिद्धविद्याधरादयः ।
पार्थिवाश्च कुमाराश्च ये च राजोपजीविनः ॥

शृङ्गारिणो ये च मर्त्या यौवनोन्मर्दिनश्च ये ।
श्यामं लिप्तं श्मश्रु तेषां भरतादिभिरीरितम् ॥

सङ्गीतनारायणे

श्रीकण्ठः

लघुर्गुरुर्लघुद्वन्द्वं श्रीकण्ठे तु प्रतिष्ठितम् ।

कुम्भः

श्रीकण्ठकविवर्णनम्

द्वारावत्याः समीपे नवनगरपुरे क्ष्मापितः पूर्वभागे
जामिः श्रीशत्रुशल्यः सकलजनमनोरञ्जकः पुण्यराशिः ।

श्रीकण्ठस्तत्सभायां कविरमलमतिर्विद्यते विप्रवर्य-
स्तेन प्रौढप्रमेयव्यतिकरसुभगं रच्यते काव्यमेतत् ॥

श्रीकण्ठीभाषा

धैवतांशग्रहन्यासा त्यक्तपा धैवतालिपका ।
गतारमन्द्रधा चापन्यासेनर्षभभाषिता ॥

श्रीकण्ठी भिन्नषड्जोत्था भवेदुत्कण्ठिते जने ।
याष्टिकः पुनराचष्ट रिलोपात् षाडवामिमाम् ॥

श्रीकान्यकुब्जकाश्मीरदेश्यौ पञ्चममध्यमौ ।
महाराष्ट्रचोलदेश्यौ स्वरावृषभधैवतौ ॥

गान्धारश्च निषादश्च गौडनेपालदेशगौ ।
षड्ज उत्तरदेशीयः स्वरो देशा अमी मताः ॥

ऋचुर्गीतविदश्शाखां माध्वीमृषभषड्जयोः ।
गान्धारमध्ययोश्शाखश्शस्तो माध्यंदिनी विदुः ॥

मध्यमो धैवतश्चैतौ स्वरौ कौथुमशाखिनौ ।
काण्वशाखा निषादस्य स्वरशाखाः क्रमादमूः ॥

षड्जो द्वादशवर्षस्स्यादृषभः षोडशा द्विकः ।
सुरकर्मणि षड्जस्स्यादृषभो ध्यानिकर्मणि ॥

गान्धारदेशसत्कारे स्वरकर्मणि मध्यमः ।
उत्सवे पञ्चमो ज्ञेयः क्षात्रकर्मणि धैवतः ।
विनोदकर्मणि बुधैः निषादः कथितस्स्वरः ॥

श्रीशङ्कुकमतम्

वासनाभावितस्वीयकार्यप्रकटनेन च
विभावाद्यैर्नटैर्नैवोद्भासितैरनुमापितः ॥

रसनीयत्वमासाद्य लक्षण्यात्परस्य च ।
संभाव्यमानो रत्यादि स्थायित्वेन तदा स्थितः ॥

असन्नपि प्रेक्षकाणां चर्व्यमाणो रसः स्मृतः ।
इति श्रीशङ्कुकाचार्यो रसव्यक्तिं न्यवेदयत् ॥

कुम्भः

श्रीहनुमन्मतम्

भैरवः कौशिकश्चैव हिन्दोलो दीपकस्तथा ।
श्रीरागो मेघरागश्च षडेते पुरुषाः स्मृताः ॥

मध्यमादिर्भैरवी च बङ्गाली च वराटिका ।
सैन्धवी च पुनर्ज्ञेया भैरवस्य वराङ्गनाः ॥

तोडी खम्बावती गौरी गुणक्री ककुभा तथा ।
रागिण्यो रागराजस्य कौशिकस्य वराङ्गनाः ॥

वेलावली रामकरी देशाख्यापटमञ्जरी ।
ललिता सहिता एता हिन्दोलस्य वराङ्गनाः ॥

केदारी कानडादेशी कावोदी नाटिका पुनः ।
दीपकस्य प्रियाः पञ्च ख्याता रागविशारदैः ॥

वसन्ती मालवी चैव मालश्रीश्च धनाश्रिका ।
असावरी च विज्ञेयाः श्रीरागस्य वराङ्गनाः ॥

मल्लारी देवकारी च भूपाली गुर्जरी तथा ।
टक्कश्च पञ्चमी भार्या मेघरागस्य योषितः ॥

सङ्गीतदर्पणः

हृदूर्ध्वधमनीस्यूता नाड्यो द्वाविंशतिस्थिताः ।
तिरश्च्यो जनयन्त्येतान् ध्वनीन् वायुताडिताः ॥

नादस्य भेदास्ते ज्ञेयाः श्रवणाच्छ्रुतयो मताः।
मन्द्रादिस्थानसंभूताः समकालनियन्त्रिताः॥

द्विगुणः किल मानेन पूर्वः स्यादुत्तरोत्तरः।
हृदूर्ध्वधमनीस्यूता नाड्यो द्वाविंशतिस्थिताः॥

श्रुतिभ्यो जायमानो यः स्वनोऽनुरणनात्मकः।
रञ्जयन्मानसं श्रोतुः स स्वरो गीयते बुधैः॥

आद्याक्षरैस्सरिगमपधनीतिक्रमोदितैः।
अन्यापि दृश्यते संज्ञा स्वराणां प्राक्तनैः कृता॥

चतुर्थ्यादिश्रुतिः पूर्वपूर्वश्रुत्युपबृंहिताः।
स्वराणां कारणमिति न पूर्वासामहेतुता॥

श्रुतयः

विवक्ष्यमाणः पुरुषः प्राक्प्रेरयति मानसम्।
मनः कायगतिं वह्निं हन्त्यसौ प्राणमारुतम्।
ब्रह्मग्रन्थिस्थितं सोऽस्माद्गच्छन्नूर्ध्वपदे क्रमात्॥

श्रुतिः

श्रु श्रवणे चास्य धातोः क्तिप्रत्ययसमुद्भवः।
श्रुतिशब्दः प्रसाध्योऽयं शब्दज्ञैर्भावसाधनः॥

श्रवणेन्द्रियग्राह्यत्वात् ध्वनिरेव श्रुतिर्भवेत्।
सा चैकापि द्विधा ज्ञेया स्वरान्तरविभागतः॥

नियतश्रुतिसंस्थानात् गीयन्ते सप्त गीतिषु।
तस्मात् स्वरगता ज्ञेयाः श्रुतयः श्रुतिवेदिभिः॥

अन्तः श्रुतिविवर्तिन्यो ह्यन्तरश्रुतयो मताः।
एतासामपि चैश्वर्यं क्रियाग्रामविभागतः॥

मतङ्गः

श्रुतितादात्म्यादिविकल्पः

तादात्म्यं च विवर्तत्वं कार्यत्वं परिणामिता।
अभिव्यञ्जकता चापि श्रुतीनां परिकथ्यते॥

विशेषस्पर्शशून्यत्वात् श्रवणेन्द्रियग्राह्यता।
स्वरश्रुत्योस्तु तादात्म्यं जातिव्यक्त्योरिवानयोः॥

नराणां च मुखं यद्वत् दर्पणे तु विवर्तितम्।
प्रतिभाति स्वरस्तद्वत् श्रुतिष्वेव विवर्तितः॥

श्रुतीनां श्रुतिकार्यत्वमिति केचिद्वदन्ति हि।
मृत्पिण्डदण्डकार्यत्वं घटस्येह यथा भवेत्॥

श्रुतयः स्वररूपेण परिणमन्ति न संशयः।
परिणमेत् यथा क्षीरं दधिरूपेण सर्वथा॥

षड्जादयः स्वराः सप्त व्यज्यन्ते श्रुतिभिः सदा।
अन्धकारस्थिता यद्वत् प्रदीपेन घटादयः॥

इति तावन्मया प्रोक्तं श्रुतीनां च विकल्पनम्।
इदानीं संप्रवक्ष्यामि विकल्पस्य च दूषणम्॥

भेदः स्वरलक्षणत सामान्येनान्यवस्तुवत् सिद्धः।
तद्धि विशेषे शून्यं भवति नभः शष्पसङ्काशम्॥

नानाबुद्धिप्रसाध्यत्वात् स्वरश्रुत्योस्तु भिन्नता।
आश्रयाश्रयिभेदाच्च तादात्म्यं नैव सिद्ध्यति॥

यदभाणि विवर्तत्वं श्रुतीनां तदसङ्गतम्।
विवर्तत्वे स्वराणां हि भ्रान्तिज्ञानं प्रसज्यते॥

कार्यकारणभावस्तु स्वरश्रुत्योर्न सम्भवेत्।
श्रुतीनामिह सद्भावे प्रमाणं नैव विद्यते॥

मतङ्गः

श्रुतिभेदाः

मन्द्रा चैवानुमन्द्रा च घोरा घोरतरा तथा।
मण्डला च तथा साम्या समिनापुष्करा तथा ?॥

शंकिनी चैव नीला च उत्फुल्ला चानुनासिका।
घोषावती कीरनादा आवर्तिन्यपि चापरा॥

रणवा चैव गम्भीरा दीर्घतारा अतिनादिनी ?।
(मं) द्रजानुप्रसन्ना च ननदामन्द्रसप्तके॥

नादान्ता निष्कला गूढा सकला मधुरा तथा।
एकाक्षरा भृङ्गजातिरजनीसुरशीर्षका॥

पूर्णालङ्कारिणी चैव वासिका वैनिका तथा।
त्रिस्थाना सुस्वरा सौम्या भाषाङ्गी वर्तिका तथा॥

संपूर्णा च प्रसन्ना च सर्वव्यापिनिका तथा।
द्वाविंशतिसमाख्याता श्रुतयो मध्यसप्तके॥

ईश्वरी चैव कौमारी सवराकी तथा परा।
भोगादित्या मनोरामा सुस्निग्धा च तथाऽपरा॥

दिव्यदेहानुललिता विश्रामा च तथाऽपरा।
महाकाली शङ्खिनी च कालजाता तथापरा॥

रामसूक्ष्मातिसूक्ष्मा च पुष्टा चैव सुपुष्टिका।
विस्पष्टा काकली चैव कराली च तथाऽपरा।
विस्फोटान्तर्भेदिनी च इत्येतास्तारसप्तके॥

सङ्गीतसूर्योदये

नामिकाधर्वणी धस्ता चतुर्येति च कंबली।
अम्बिका सरली नाली रसनी रञ्जनी तथा॥

घ्राणिनी पधनी मन्दा मौर्धावी कम्बिभाषिणी।
स्वरन्तीति तथा प्रोक्ता अष्टादश श्रुतिस्मृताः॥

नाभिकाधर्वणीधस्ताः षड्जस्वरसमाश्रिताः।
चवुर्यतिचधा चैव ऋषभस्वरमाश्रिते॥

कम्बली श्रविका नाली गान्धारं सरलीति च।
रसनी रञ्जनी चैव मध्यमस्वरमाश्रिते॥

घ्राणिनी पधनी मन्दा पञ्चमस्वरमाश्रिताः।
मौर्धावी कम्बिनी चैव धैवतस्वरमाश्रिते।
भाषिणी च स्वरन्ती च निषादस्वरमाश्रिते॥

भरतकल्पलता

श्रुतिशब्दनिष्पत्तिः

श्रुश्रवणे चास्य धातोः क्तिप्रत्यये सुसङ्गते।
श्रुतिशब्दः प्रसाध्योऽयं शब्दज्ञैर्भावसाधने॥

कुम्भः

श्लक्ष्णगुणः

नीचोच्च द्रुतमध्यादौ नूतनं श्लक्ष्णमुच्यते।

भरतकल्पलता

श्वशुरहस्तः

पताकस्य पृष्ठभागस्तिर्यक् चैव प्रदर्शितः।
श्वशुरार्थे नियुज्येत नन्दिना परिकीर्तितः॥

भरतकल्पलता

श्वश्रूहस्तः

पताकमुदरे कृत्वा वामे चाप्यलपद्मकम्।
श्वश्रां च परियुज्येत कथितो भरतादिभिः॥

भरतकल्पलता

श्वसितम्

अधस्तादञ्चुलं न्यस्तं श्वसितं वीक्षितेऽद्भुते॥

कुम्भः

श्लिष्टकर्तरी—नवसंख्याहस्तः

कर्तरी मुखहस्ते तु मध्यमाङ्गुष्ठमेव च।
मध्यमा तर्जनी मध्यं श्लिष्टं चेत् श्लिष्टकर्तरी।
बुधार्थे नवसंख्यायां कथ्यते श्लिष्टकर्तरी॥

श्रृङ्गारशेखरः

ष

षट्काकुलक्षणम्

श्रुतिन्यूनाधिकतया रागस्वरस्य कस्य चित्।
या कृत्वा दृश्यते तां तु स्वरकाकुं जगुर्बुधाः॥

या रागस्य निजां छायां रागकाकुं तु तां विदुः।
रागे रागान्तरछाया काकुः स्यादन्यरागजा॥

देशछायोद्भवा रागे देशकाकुर्निगद्यते।
रागस्योत्पत्तिभूः क्षेत्रं शरीरं जगदुर्बुधाः॥

तस्यैवानुकृतित्वाच्च क्षेत्रकाकुरिति स्मृता।
वीणावंशादियन्त्रोत्था यन्त्रकाकुः स्मृता बुधैः॥

मोक्षदेवः

षट्तालः—तालः

षट्तालसंज्ञके ताले द्रुतषट्कं निरन्तरम्।
० ० ० ० ० ०

कुम्भः

षड्जकपालम्

यत्र स्यात्पञ्चमो न्यासो बहू मध्यमधैवतौ।
गान्धारर्षभकावल्पौ तरां तद्धैवती भुवम्।
षाड्ज्या इह कपालिके कपालं समुदीरितम्॥

कुम्भः

षड्जकपालः

व्याघ्रचामरभूपालकुलालङ्करणं विभुः
शुद्धजातिभुवां लक्ष्म कपालानां ब्रवीत्यथ॥

यद्यया जन्यते जात्या कपालं तत्र चेष्यते।
रागस्तज्जातिवत्त्रैषा राजराजस्य संमतिः॥

यस्मिन्नंशो ग्रहष्षड्जोपन्यासश्च तथा बहू।
गान्धारपञ्चमौ चाथ निषादर्षभधैवताः॥

पञ्चमश्चाल्पकालंघ्य ऋषभश्च तथोदितः।
कला द्वादशसंख्याका गान्धारे न्यसनं तथा॥

षाड्ज्या जातेः कपालं तत् ब्रवीति स्वरकोविदः।
अन्याऽथ प्रोच्यते राज्ञा ब्रह्मप्रोक्ता पदावलिः॥

कुम्भः

षड्जग्रामः

षड्जग्रामः पञ्चमश्च धैवतश्च श्रुतिक्रमात्।
मध्यमः पञ्चमः शुद्धषड्जसंवादिरुच्यते॥

संगीतमकरन्दः

तिस्रो द्वे च चतस्रश्च चतस्रस्तिस्र एव च।
द्वे चतस्रश्च षड्जाख्ये ग्रामे श्रुतिनिदर्शनम् ॥

नाट्यशास्त्रे

षड्जश्रुतिनिर्देशः

दक्षिणेनालपद्मेन वामेन चतुरेण तु।
परिमण्डलितेनाथ मयूरललितेन च।
एवं विनिर्दिशेत्षड्जं कोविदो नाट्यनृत्तयोः ॥

षड्जसाधारणम्

एवं काकल्यन्तरौ द्वौ षड्जग्रामे यदा तदा।
षड्जसाधारणं प्रोक्तं भरतज्ञेन भूभुजा ॥
तथैवान्तरकाकल्याद्यौ मध्यमगतौ यदि।
तदा मध्यमपूर्वं स्यात्साधारणमिह स्फुटम् ॥

कुम्भः

षड्जस्वरोत्पत्तिः

सर्वसन्धिषु जायन्ते क्रमात् षड्जादयः स्वराः
कण्ठोरुस्तालुनासाभ्यो जिह्वया दशनादपि।
षड्जस्संजायते तेन षड्जस्वर इहोच्यते ॥

षड्जादिस्वराभिनयः

दक्षिणेनालपद्मेन वामेन चतुरेण च।
परिमण्डलितेनाथ मयूरललितेन च ॥
वीराख्यया तथा दृष्ट्या शिरसोद्वाहितेन च।
एवं विनिर्दिशेत्षड्जं कोविदो नाट्यनृत्तयोः ॥

अशोकः

षड्जादिस्वरादिनिर्णयः

मयूरचातकौ छागक्रौञ्चौ कोकिलदर्दुरौ
गजश्च षड्जप्रमुखानुच्चरन्ति क्रमात्स्वरान्।
षड्जमध्यमगान्धाराः स्युर्देवकुलसंभवाः ॥

षष्ठं पताकम्

अधो मकरमाधाय हस्ताभ्यां यत्र नृत्यति।
सप्लुतैश्चरणाभ्यासैर्भेदः षष्ठोऽयमीरितः ॥

कुम्भः

षाडवा, ओडुविता, धारिणी

सा पूर्णा तत्र विज्ञेया गीयते सप्तभिः स्वरैः।
या गीयते स्वरैः षड्भिः षाडवां तां प्रचक्षते ॥
ओडुविता तथाऽऽख्याता पञ्चभिर्गीयते स्वरैः।
काकल्यन्तरसंयुक्ता ज्ञेया सा धारिणीति सा ॥

कुम्भः

षिद्गकः

सदस्याः समक्षं भर्तुर्यदुद्धतं वृत्तमुच्यते।
मसृणं च क्वचिद्धूर्तचरितं षिद्गकश्च सः ॥
(अत्राल्पसुकुमारमुद्धतप्रचुरं नृत्तं प्रविधातव्यम्)

वेमः

स

सकलनिष्कलवाद्यम्

सकलं निष्कलं चेति द्विविधं वाद्यमीरितम्।
एकतन्त्र्यास्त्वयं भेदः कथितश्शंभुना पुरा ॥
जीवालग्ना प्रकर्तव्या यथा नादोऽभिजायते।
स्थूलो ध्वनिर्भवेद्यत्र वाद्यं तत् सकलं भवेत् ॥
कलाहीना प्रकर्तव्या बिन्दोरुत्पातहेतवे।
तर्जनीमूलसंलग्ना तन्त्रीवै निष्कलं भवेत् ॥

सोमेश्वरः

सङ्कीर्णं तद्भवेन्नित्यं यदेतत्त्रयसङ्करात्। कुम्भः

सङ्कीर्णनेरिः

असंयुतैस्संयुतैश्च नृत्तहस्तैस्तथैव च।
सङ्कीर्णनेरिं तं प्राहुः नृत्तं नृत्तविशारदाः ॥
संयुतासंयुतैर्यत्र हस्तश्चातिमनोरमः।
सङ्कीर्णनेरिरुक्तः स्यादादितालश्च तद्द्वये ॥

सङ्गीतमुक्तावली देवेन्द्रकृता

सङ्घोटना

गुरुणी लघून्यष्टौ दीर्घे द्विगुणं तथा च कर्तव्यम्।
लघुदीर्घे लघु च पुनश्चतुर्गुणं संप्रकर्तव्यम् ॥
पुनरष्टौ ह्रस्वानि स्युरिह तथा नैधनं च कर्तव्यम्।
संखोटनवस्तुविधौ ह्रस्वगुरुविधिः समुद्दिष्टः

नाट्यशास्त्रे

अन्वर्थकल्पसंयुक्तो बहुपुस्तवचोयुतः।
संक्षिप्तवस्तुविषयो ज्ञेयः संक्षिप्तको बुधैः ॥

कुम्भः

संख्यानियमेऽपवादः

शुद्धसालगसङ्कीर्णैर्धातुमातुविचारतः ।
देशभाषाविशेषैश्च रागसंख्या न विद्यते ॥

शुभङ्करः

सङ्करजातयः

षड्जाया मध्यमायाश्च संसर्गात् षड्जमध्यमा ।
षड्जायाश्चैव गान्धार्या जायते षड्जकैशिकी ॥

तयोरेव सधैवत्योः षड्जोदीच्यवती भवेत्।
आसां समध्यमानां तु गान्धारोदीच्यवा भवेत् ॥

गान्धार्या मध्यमायाश्च पञ्चम्याश्चैव सङ्करात् ।
सधैवतानामासां तु मध्यमोदीच्यवा भवेत् ॥

आसां स्यात् रक्तगान्धारी नैषादी चेच्चतुर्थिका ।
आर्षभ्यास्तु भवेदान्ध्री गान्धार्याश्चैव सङ्करात् ॥

अनयोस्तु सपञ्चम्योर्नन्दयन्ती प्रजायते ।
सनिषादा स्वगान्धार्याः कुर्युः कार्मारवीमिमाम् ॥

गान्धारी पञ्चमी चैव तथा गान्धारपञ्चमी ।
आर्षभी धैवती वर्ज्याः कैशिकीमिति सङ्करः ॥

मतङ्गः

सङ्गीतप्रशंसा

अणोरणीयान् महतो महीयान् सोऽयं ध्वनिः स्वरग्राममूर्छनाः । गानः श्रुतिमयं ब्रह्माह तस्मान्मनोलयं भवति सोऽमृतत्वं गच्छति इति गन्धर्वोपनिषदि । रामार्चनचन्द्रिकायां गीतनृत्तादित्यानि कुर्वीत द्विजोदेवाप्तितुष्टये । भारते तु—

नृत्यगीते तु यः कुर्यात् विप्रः स्वाभाविकेऽपि च ।
स्वाभाविकोऽपि भगवान् प्रीणातीत्याह शौनकः ॥

पञ्चमसारसंहितायां—

सङ्गीतकेन रम्येण सुखं यस्य न चेतसि
मनुष्यवृषभो लोके विधिनैव स वञ्चितः॥

यो वित्तलोभेन सुखेन वापि शाठ्येन रागायति गीतमात्रम्।
सञ्जायते वर्षसहस्रमीशपूः सदा सर्वगणाग्रणीशः ॥

सङ्गीतविद्यां मुरलीं स्वयं कृष्णो हि सेवते ।
शम्भुना गीयते गीतं नारदेन महात्मना ॥

अन्ये च योगिनः सर्वे संगीतयोगतत्पराः ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन गानयोगं समभ्यसेत् ॥

भरतसंहितायां

संसारदुःखदग्धानां उत्तमानामनुग्रहात् ।
प्रभुणा शङ्करेणात्र गीतविद्या प्रकाशिता ॥

गीतं पीनपयोधरा समदना वापी विचित्रा कथा
रम्यं हर्म्यतलं सुधांशुकिरणप्रोद्दीपिता यामिनी ।

चित्तज्ञाः सुहृदः सतां सुमनसो भक्ताः पुनः सेवकाः
शुद्धं गीतफलं कवित्वमतुलं संसारसारा मताः॥

सङ्गीतसारः

तरलाकरे स्वरलक्षणम्

श्रुत्यनन्तरभावी यः स्निग्धोऽनुरणनात्मकः ।
स्वतो रञ्जयति श्रोतृचित्तं स स्वर उच्यते ।
सुव्यक्तमेव वीणायामस्यार्थस्य निदर्शनम् ॥

हम्मीरः

सङ्गीतलक्षणम्

सुस्वरं सरसं चैव सुरागं मधुराक्षरम् ।
सालङ्कारप्रमाणं च षड्विधं गीतलक्षणम् ॥

गान्धर्ववेदे

सङ्गीतस्याङ्गानि

अङ्गानि तस्य सप्त स्युः सभा सभ्यः सभापतिः
उपाध्यायो गायकाश्च वादका नर्तकी तथा ॥

सोमराजदेवः

सङ्घातः

सर्वाङ्गुल्यप्रघातश्च सर्वाङ्गुलिविवर्तनम् ।
यस्य निःपादकं सोऽत्र संघातः कथितो यथा ।
दगिड दगिड दिदोणकिटमटटकुसं भ्रान्तः ॥

कुम्भः

सञ्चः—पाटः

सञ्चो विच्छुरितश्चेति पाटावलगसंज्ञकौ ।
अर्धाङ्गुल्यप्रघातेन तत्र सञ्चः प्रजायते ॥
यथा—थुकर थुकरगिण णगि ।

कुम्भः

स्कन्धस्य मणिबन्धस्य कूर्पराङ्गुष्ठयोस्तथा ।
वामस्य चरणस्यापि कम्पनं सञ्च उच्यते ॥

कुम्भः

सञ्चारी

मन्द्रे च मध्यमे तारे सञ्चारीति स्वरः स्फुटम् ।

भरतकल्पलता

सञ्चारिणः

अथ सञ्चारिजान्भूयः कीर्त्यमानान्निबोधत ।
मन्द्रस्तथा प्रसन्नादिर्बिन्दुः प्रेङ्खोलितस्तथा ॥

संनिवृत्तप्रवृत्तश्च रेचितः कम्पितः स यः ।

:।

आवर्तितपरावृत्तौ ज्ञेयाः सञ्चारिणस्तथा ॥

नाट्यशास्त्रे

सञ्चारिता

यदान्येनाङ्घ्रिणान्योऽङ्घ्रिरुत्क्षिप्योत्क्षिप्य कुञ्चितः ।
युज्यते तिर्यगन्यस्तु सर्पन् सञ्चारिता तदा ॥

कुम्भः

सजीवलक्षणम्—(आहार्याभिनयः)

सजीवं प्राणिनां रङ्गे प्रवेशः परिकीर्तितः ।
द्विचतुश्चरणौ पादरहितश्चेति स त्रिधा ॥

द्विपादस्तत्र विज्ञेयो देवमानुषपक्षिणः ।
चतुष्पादस्तु पशवः पादहीना भुजङ्गमाः ॥

नृत्तरत्नावली

सञ्जीवः—(प्रवेशः)

प्रवेशः प्राणिनां नाट्ये सञ्जीव इति कथ्यते
भृत्यहस्तितुरङ्गाद्या मुख्यपात्रोपकारकाः ।
नाट्ये प्रवेशयोग्याश्च प्राणिनस्त्वत्र संमताः ॥

सत्कृतं

शीतक्लेशे प्राग्रवायौ शब्दानुकरणेऽपि च ।
नखक्षते मृगाक्षीणां निर्दयाधरखण्डने ॥

कुम्भः

सत्त्वलक्षणम्

अव्यक्तमयसत्वं च रसभावसमाश्रयम् ।
रोमाञ्चाश्रुप्रभृतिभिर्भेदैर्बोद्धव्यमञ्जसा ।
तस्मात्सत्त्वमिदं प्रोक्तं तज्ज्ञैर्नाट्यस्य जीवितम् ॥

वेमभूपालः

सन्दष्टः—गायकः

सन्दष्टदशनोष्ठो यः सन्दष्टः परिकीर्तितः ।

भरतकल्पलता

सन्दिग्धस्वरलक्षणम्

सन्दिग्धलक्षणं यत्र पदसन्दिग्धमुच्यते ।

भरतकल्पलता

सन्देशहारकः—(दूतः)

सन्देशं हरते यस्तु यावद्वाचिकमात्मकम् ।
नापरं किमपेक्ष्येत तस्मात्सन्देशहारकः ॥

यथोक्तं यो वदत्यर्थं समासात्तूभयोर्वशे ।
कार्यजाते मूनीन्द्रेण प्रोक्तः सन्देशहारकः ॥

शुभङ्करः

सन्दंशः

अरालस्य यदाङ्गुष्ठतर्जन्यग्रौ सुसङ्गतौ ।
तलमध्यो मनाङ्निम्नः स सन्दंशाभिधः करः ॥

अग्रजो मुखजश्चैव पार्श्वजश्चेत्ययं त्रिधा ।
प्राङ्मुखोऽग्रज इत्युक्तः संमुखो मुखजो मतः ॥

पार्श्वजः स्यात्पार्श्वमुखस्त्रयाणां कर्म कथ्यते ।
सूक्ष्मे प्रसूनावचये कण्ठकोद्धरणे तथा ॥

कुसुमोद्धरणे वृत्तादग्रसन्दंश इष्यते ।
वर्त्यञ्जनशलाकादिपूरणेष्वग्रजो मतः ॥

पुष्पाणां ग्रथने केशपर्णसूत्रग्रहेषु च ।
वस्त्रान्तालम्बनश्चैव मुखसन्दंश इष्यते ॥

धारणे यज्ञसूत्रस्य गुणनिक्षेपणे तथा ।
मणिमुक्ताप्रवालानां छेदेन तत्त्वभाषणे ॥

चित्रकर्मण्यलक्तादिनिःपीडादौ च पार्श्वजः ।
पार्श्वाभिमुखहस्ताभ्यां निर्धनत्वनिरूपणम् ॥

शिवप्रदासः

सन्निपातः—कलामानम्

उभयोर्हस्तयोः पातः सन्निपात इति स्मृतः ।

दत्तिलः

सन्निपाताः

चत्वारः सन्निपाताः स्युः प्रावेशिक्यां प्रकीर्तिताः ।
शेषाः प्रत्येकमाख्याताः सन्निपातद्वयान्विताः ।

अधिकाः सन्निपाताः षट्त्रींशत्सङ्ख्यां परिकीर्तिताः ॥

वेमभूपालः

सप्तविधस्वरयोगनामानि

आर्चिकं, गाथिकं, सामिकं, स्वरान्तरं, औडुवं, षाडवं, संपूर्णं चेति ।

मतङ्गः

सभापतिः

पात्रापात्रविवेकज्ञः प्रसन्नः कीर्तिलोलुपः ।
गम्भीरभावो वाग्मी च तूर्यत्रितयकोविदः ॥

कलापकुशलश्चतुरश्च बहुश्रुतः ।
प्राज्ञो गुणलवस्यापि ग्राहको रसिकस्तथा ।
भावको धारणे युक्तः सभापतिरुदाहृतः ॥

वेमभूपालः

सभापतयः

अश्वद्राजकुलोद्भवाः सुनिपुणा नित्यानुरक्ता नृपे
नो भिन्ना न च संहिता परिगतान्योन्यानुरागस्पृहाः ।
स्पर्धाबन्धमनोहरा परिगतानेकाङ्गविद्योद्धुरा-
स्तिष्ठेयुः परितोऽस्य रक्षणविधावुद्यत्समस्तायुधाः ॥

कुम्भः

सभापतिस्वरूपम्

राजाद्युत्तमनायकप्रतिनिधिः स्वस्थः कुलीनो युवा
पात्रापात्रविशेषवित्स्थिरतरप्रेमा कलाकोविदः ।
गीतज्ञः सकलागमार्थनिपुणो विद्वत्प्रियः सत्यवान्
स्वाधीनाखिलसेवको बहुधनोऽभीष्टार्थदानोद्धुरः ॥

रूपेण स्मरचित्रविद्गुणगणग्राही कृतज्ञो गुणी
धर्मिष्ठो रसभावविज्जनमनोहारी सुवेषः सुखी ।
शृङ्गारी बहुदोऽनपेक्ष्यविभवः कीर्तिप्रियः कामुकः
प्रागौचित्यविशेषविच्छुचिमता प्रोक्तस्सभाधीश्वरः ॥

कुम्भः

सभापतिस्थानम्

पुरतो रङ्गपीठस्य मध्यपङ्क्तौ
पञ्चमे वाथ षष्ठे वा स्थानं कार्यं सभापतेः ॥

कुम्भः

समालक्षणम्

क्रमेण लक्षणं तेषां संक्षेपेणाभिधीयते ।
सम्यक् प्रणीतमालोक्य भरतादिमहर्षिभिः ॥

चारुचन्द्रोदयेऽनल्पपुष्पप्रकरशोभिते ।
कर्पूरागुरुकस्तूरीधूपदीपाधिवासिते ॥

राज्यलक्ष्मीविलासैकस्थानमास्थानमण्डपे ।
न्यसेत्सिंहासनं राज्ञः प्राङ्मुखं वाप्युदङ्मुखम् ॥

तस्मिन्नुपविशेद्राजा राज्ञी तस्याथ वामतः ।
तिष्ठेदुभयतस्तं च चामरग्राहिणीद्वयम् ॥

पार्श्वयोश्च विलासिन्यो दक्षिणे मन्त्रिमण्डलम् ।
मन्त्र्याद्या मण्डलाधीशाः प्रधानानि तु पृष्ठतः ॥

तिष्ठेयुर्दक्षिणे पार्श्वे विद्वांसः कवयोऽपि च ।
वामे वाग्गेयकाराद्या निषीदन्ति महीपतेः ॥

परमण्डलिनः पश्चात्तत्पृष्ठे मागधादयः ।
गान्धर्ववृन्दं पुरतः पार्श्वात्समङ्गरक्षकाः ॥

प्रतीहाराः पुनर्द्वारे सुभटाः पार्श्वयोर्द्वयोः ।
यथौचित्यमथान्यापि निविशेरन् सभोचिताः ॥

पृष्ठभागं परित्यज्य द्वारं कुर्याद्यदृच्छया ।
इत्थं भवति भूपानां सभोच्चैः संवृतायता ॥

सोमराजदेवः

चारुचन्द्रोदये तल्पे पुष्पप्रकरसुन्दरे ।
कर्पूरागरुकस्तूरिधूपधूमादिवासिते ॥

राज्यलक्ष्मीविलासैकस्थाने श्रीरङ्गमण्डपे ।
न्यसेत्सिंहासनं राज्ञ प्राङ्मुखं वाप्युदङ्मुखम् ॥

तस्मिन्नुपविशेद्राजा राज्ञी तस्याथ वामतः ।
तिष्ठेयुर्दक्षिणे पार्श्वे विद्वांसः कवयोऽपि च ॥

वामे वाग्गेयकाराश्च निषीदन्ति महीपतेः ।
परिमण्डलिनः पश्चात्तत्पृष्ठेमागधादयः ॥

गन्धर्ववृन्दं पुरतः परिधावङ्गरक्षकाः ।
प्रतीहारा पुनर्द्वारे सुभगाः पार्श्वयोर्द्वयोः ॥

यथोचित्यमथान्येऽपि तिष्ठेयुर्ये विचक्षणाः ।
विलासिनो विलासिन्यः परितोऽन्तःपुरस्य च ॥

पुरतोऽपि नृपस्य स्युः पृष्ठभागेऽपि भूपतेः ।
चारुचामरधारिण्यो रूपयौवनसंभृताः ॥

स्वकङ्कणझणत्कारनिर्वाणजनमानसाः ।
पृष्ठभागं परित्यज्य द्वारं कुर्याद्यदृच्छया ॥

सन्निवेश्य सभामेवं राजा सङ्गीतमीक्षते ।
सा सभा यत्र सङ्गीतं सा सभा यत्र पण्डिताः ।
सा सभा यत्र शास्त्राणां कथानादविजृम्भणम् ॥ हम्मीरः

सभासदः

अध्वस्ताः सावधानाश्च वाग्मने न्यायवादिनः।
अगर्वा रसभावज्ञाः तौर्यत्रितयकोविदाः ॥

दृष्टितातृटिताभिज्ञा असदादिनिषेधकाः
सानन्दा रसभावज्ञा गुम्फिनस्स्युः सभासदः ॥

सङ्गीतनारायणे

सभ्याः

मध्यस्था वाग्मिनश्चैव तूर्यत्रितयवेदिनः।
उचितानुचिताभिज्ञा रसभावविवेचकाः।
सुमुखाः सावधानाश्च सभ्यास्तज्ज्ञैरुदीरिताः ॥

वेमभूपालः

समः

समाद्या वायवोऽन्यार्थसमानः किन्तु कथ्यते।
विनियोगः समो ज्ञेयः सहजे कर्मणि स्थितः ॥

कुम्भः

समकर्तरी—हस्तपाटः

समघातात्कर्तरीभ्यां कराभ्यां समकर्तरी।
ढनकिट वनरकिटंकिट झें थो दिगिदृतिरिटिरिकिट।

कुम्भः

समग्रहः—हस्तपाटः

सममेव तलाभ्यां वै करयोः पुटघातनम्।
समग्रहं परेऽप्याहुर्व्यङ्गुष्ठाङ्गुलिके तले ॥

तकट तकट

कुम्भः

समनखः—पाटः

यत्राङ्गुलीनखाघातैर्दृश्यते समता बुधैः।
पाटवर्णसमा हस्तपाटाः समनखस्तु सः ॥

यथा—

हरहरतरकिटिधि कणट तकिधिकिधिकि दर न न गिरगि।

कुम्भः

समनखस्य विनियोगः

नृत्यप्रवेशनारम्भे विनियोगोऽस्य संमतः।
भयादिविषये प्रोक्तो विचारविमुखैः परैः ॥

प्रलम्बिताविति प्रोक्तौ भरतेनात्र यौ करौ।
तौ डोलाविति मन्यन्ते यत्र केचिन्न सांप्रतम्।
शोकैकविषयावेताविति मन्यामहे वयम् ॥

नृत्तरत्नावली

समपाणिः—हस्तपाटः

अङ्गुष्ठाङ्गुलिसंहत्या पीडयेतां करौ यदा।
युगपत्पुटयोर्द्वन्द्वं समपाणिस्तदा मतः ॥
दां गिड गिडदां दां।

कुम्भः

—पाटः

समपाणिश्च विश्रान्तविरलाङ्गुलिघातनम्।

यथा—

नन गिन गंदें गंथों गिनहजों उकरजें।

कुम्भः

समपादा

स्थित्वैव समपादेन भौमीमाकाशिकीमपि
यतः कुर्यात्ततश्चायं समपादा निगद्यते ॥
श्लिष्टपार्ष्णिनखश्लिष्टान्त्येकैकशो व्रजेत्।
समं पादद्वयं स्यात्तत् समपादेति संस्मृता ॥
मुनेराशयमज्ञात्वा कैश्चिच्छास्त्रविधायिभिः।
समपादयुगस्थानमात्रेणैषः प्रकीर्तितः ॥
यद्येवं करणं न स्यात् भिन्ना समनखात्कथम्
अस्याश्चलनशीलत्वात् पादैरित्यब्रवीन्मुनिः ॥

जायनः

समपादा—(चारी)

यत्र पादौ समनखौ निरन्तरकृताङ्गुलिः।
स्थानकं समपादाख्यमास्थाय धरणौ क्रमात् ॥
संहत्य चरतः सोऽयं समपादेति कथ्यते।
अजानानो मुनिमतं केचिदुत्तानबुद्धयः ॥
एतस्यां समपादायामभ्ययुः केवलां स्थितिम्।
तदज्ञानस्य साम्राज्यं यतस्तेषां मते पुनः ॥
अस्याश्चार्यः समनखकरणस्याश्रिताभिधा।
चारीयोग्यत्वमात्रेण भेदश्चेदुभयं समम् ॥
किञ्चात्र समपादायां क्रियायोगममन्यत।
पादैरिति प्रियं जानो बहुत्वं भरतो मुनिः।
स्थित्वाऽऽदौ समपादायां सर्वचारीं प्रयोजयेत् ॥

वेमभूपालः

समपादनिकुट्टा

विपरीतप्रचारा सा प्रतिलोमानुलोमिका।
निकुट्टितौ तथा पादौ स्थितौ चाङ्गुलिपृष्ठयोः।
समपादनिकुट्टा च कीर्तितावर्थलक्षणा॥

कुम्भः

समप्रहारः—पाटः

समप्रहारो वाद्यं स्यात्कराभ्यां युगपद्धतेः।

कुम्भः

समरः—(निःसारुकः)

लघुद्वयं विरामान्तं ताले कन्दुकसंज्ञके।
समरो गीयते तेन मध्यमोऽत्र लयो भवेत्॥

गान्धर्ववेदे

समलक्षणम्

स्वाभाविकं मतं शीर्षं स्वभावाभिनये समम्।

हम्मीरः

—(शिरः)

प्रकृतिस्थं समं प्रोक्तं यतो भेदाविति स्मृतं।
तस्मात्समं जपध्यानस्वभावाभिनयादिषु॥

समस्खलतिका

युगपच्चरणौ यत्र पुरतः पृष्ठतोऽपि च।
तिर्यक् स्खलतिका प्रोक्ता समस्खलतिका तदा॥

कुम्भः

सम्फेटः

शस्त्रप्रहारबहुलो युद्धसंरम्भसङ्कुलः।
सम्फेटो नाम विज्ञेयो निर्भेदकपटाकुलः॥

कुम्भः

—(

क्रुद्धयोर्योः समापातः स सम्फेट इति स्मृतः।

वेमभूपालः

सम्भाविता—गीतिः

वृत्तौ लघ्वक्षरप्राया गीतिः सम्भाविता स्मृता।

दत्तिलः

सर्ववाद्याश्रयाः पाटाः

अथ प्रतिस्वरान् वर्णानधिकान् मुरजादिषु।
दर्शयामो मतङ्गादिमतमाश्रित्य तत्त्वतः॥

मुरजे तदिथोटेहं नं दें सप्त प्रकीर्तिताः।
केषांचन मते पाठा दटक्तादधला इति॥

परेषां गभमा वर्णाः वर्ण्यन्ते धिकतामिता।
तत्र मध्यादयः सप्त केवलाः शुद्धसंज्ञकाः॥

ते कार्यैर्व्यापकैर्मिश्राः कूटा इत्यभिसंज्ञिताः।
शुद्धाः कूटविमिश्राश्च खण्डपाटाः प्रकीर्तिताः॥

आवजे त्वधिकावुक्तौ मजकारौ मनीषिभिः।
हुडुक्के स्युः प्रथमे वर्णाः दङ्कारेण विना कृताः॥

करटायां पुनः पाटा अधिकाः करटा इति
टिरिकिः करटिश्चैव तत्र पाटद्वयं मतं॥

गोङ्कारो घटने प्रोक्तो ढेङ्कारो डवने मतः।
ढक्कायामपि ढेंकारः क्रेङ्कारः कुडवागतः॥

घेङ्कारवर्जिता पूर्वे रुञ्जा रुङ्कारवर्णिका।
डवर्णौ डमरौ प्रोक्तः भरटा इति पाटजा॥

डक्कारढङ्कारबहुला निगौकखरटाश्रया।
बंबुं तु भमिमे पाटाः डकुली वाद्यसंश्रयाः॥

सेलुकायां धिधीपाटौ त्रिवल्यां तटधा इति।
ते दोंदेति वर्णास्तु द्रोंकारो दुन्दुभौ तदा॥

भेर्यां गेधधटाः पाटाः निःस्साणे परिकीर्तिताः।
पाटाः घनकटाः प्रोक्ताः कांस्यताले मनीषिभिः॥

टणत्कारोत्कटा घण्टा जयघण्टाऽथ कथ्यते।
देंकारपाटबहुला कम्रा किरिटिकाक्षरा॥

शुक्तिः किरिटिका पाठाः पट्टघट्टरठाः कपौ।
धुङ्कारबहुलं शृङ्गं हुंधुन्व्यादिगिदित्वतः।
पाटवर्णाः स्मृताः शंखे मुनित्रयसुसंमते॥

कुम्भः

सर्वार्थस्वीकृतिः

उदयास्तमयौ तत्तद्धर्मैर्व्यक्तैः प्रदर्शयेत्।
तर्जनाभ्रमणाच्चापि दृष्टेः परिगमादपि।
पीडनाच्चलपद्मस्य सर्वार्थस्वीकृतिर्भवेत्॥

वेमभूपालः

संप्रविष्टः स विज्ञेयो योऽवरोहे स्वरो घनः। कुम्भः

संभ्रान्तः—हस्तपाटः

सर्वाङ्गुल्यग्रघातेन सर्वाङ्गुलिविवर्तनम् ।
यत्र पाठे भवेत्सोऽत्र संभ्रान्तः कथितो यथा ।
दरगिड २ दरगिड २ दणकिर मटटकु इति ॥

कुम्भः

संयुतहस्तः

शिखरद्वन्द्वसंयोगात्करो द्विशिखरो मतः ।
शयनार्थेऽङ्गुलिस्फोटे स्त्रीणामनुनये तथा ।
नास्त्यर्थे तूपसंभुज्य वियुक्तं शिखरद्वयम् ॥

हम्मीरः

संलापलक्षणम्

हास्यशृङ्गारकरुणहीनः पाषण्डनायकः ।
त्र्यङ्कोऽथ चतुरङ्को वा कैशिकीभारतीच्युतः ॥
पुरोऽवरोधसंग्रामविद्रवैः कपटैर्युतः ।
अमर्षप्रतिमुख्याभ्यां हीनः संलाप उच्यते ॥

शुभङ्करः

संस्कृतपाठ्यभेदाः

निबद्धमनिबद्धं चेतीत्येतद्द्विविधं भवेत् ।
पादविच्छेदसहितं प्रमाणनियताक्षरम् ॥
छन्दोभिर्बहुभिर्युक्तं निबद्धं पाठ्यमुच्यते ।

उत्प्रेक्षितपदं पाठ्यमनिबद्धं निगद्यते ॥

वेमभूपालः

संहतम्

अङ्गुष्ठौ च तथा गुल्फे पादयोश्चेन्मिथो युतौ ।
देहे स्वाभाविके तत्स्यात्संहतं स्थानकं वरम् ।
विनियोगोऽस्य कथितः पुष्पाञ्जलिविसर्जने ॥

कुम्भः

संहतलक्षणम्

कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ यत्राधो गतौ संहतं पुनः
तजन्याद्विवयं स स्यान्मेलनं द्रवचूर्णयोः ॥

कुम्भः

संहितम्

संहितं मीलितमुखं निश्चलं मौनकर्मणि ।

कुम्भः

संहितः

तारान्मन्दस्थितिं यावत् घण्टानादवता यतः ।
संहितः परिविज्ञेयाः .... ॥

कुम्भः

साक्षेपकीध्रुवा

प्रक्रान्तं लयमुल्लङ्घ्य गीयते यद्रुते लये ।

प्रस्तुतार्थसमाक्षेपात् ज्ञेया साक्षेपकी ध्रुवा ॥

वेमभूपालः

साची दृष्टिः

स्वस्थाने तिर्यगाकारमपाङ्गचलनक्रमात् ।
साची दृष्टिरिति ज्ञेया नाट्यशास्त्रार्थकोविदैः ॥

भरतकल्पलता

सात्त्वतविधिः—(न्यायः)

प्रविचारः सात्त्वतेऽपि कार्यो भारतवद्बुधैः ।
किन्तु खड्गभ्रमाः कार्याः केवलं पृष्ठभागतः ।
खड्गपातश्चरणयोः कर्तव्योऽत्र विचक्षणैः ॥

वेमभूपालः

सात्त्वतीवृत्तिः

सत्त्वसंवेदनमस्त्यस्मिन्निति सत्त्वं मनोऽस्य सा ।
वृत्तिः सा सात्त्वती यस्यां सामुख्या साऽत्र सात्त्वती ॥

विप्रदासः

सात्त्विकभावलक्षणम्

अत्यन्तस्थिरचित्तत्वात्सत्त्वमुत्पद्यते गुणः ।
तेन सत्त्वेन निर्वृत्ताः सात्त्विकाः परिकीर्तिताः ॥

शुभङ्करः

सात्त्विकभेदाः

चतुर्धा च त्रिधा द्वेधैकधा सात्येवमप्ययम् ।
चतुर्विधो भुवो भर्ता लक्ष्यते लक्ष्मविन्मुदे ॥
शाखानृत्ताङ्कुरोपाधिभेदात्तत्राङ्गिकास्त्रिधा ।
वर्तनाकरयोः शाखास्तत्र वैचित्र्यचित्रिताः ॥
अङ्गोपाङ्गक्रियैस्तत्र स्वस्थानैरुपबृंहितैः ।
करणैरङ्गहारैश्च निष्पन्नं नृत्तमुच्यते ॥

कुम्भः

भावो हावश्च हेलाचेत्यङ्गजाः कथितास्त्रयः ।
लीला च हासो विच्छत्तिर्विभ्रमः किलकिञ्चितं ॥

मोट्टायितं कुट्टिमितं बिब्बोकं ललितं तथा ।
विहृतं चेति विख्याता दश स्त्रीणां स्वभावजाः ॥

वेमभूपालः

सात्त्विकरसनिर्णयः

अत्र दुःखमदुःखेन सुखञ्चासुखितेन च ।
नाभिनेतुं क्षमं तस्माद्रुतयाभिसृतेन च ।
द्रष्टव्यावश्रुरोमाञ्चाविति सात्त्विकनिर्णयः ॥

कुम्भः

सात्त्विकलक्षणम्

सत्त्वं रजस्तम इति प्रथिता गुणा ये
चित्तं तदात्मकमिहोपदिशन्ति सन्तः ।
सत्त्वोत्कटे मनसि ये प्रभवन्ति भावा-
स्ते सात्त्विका निगदिता मुनिभिः पुराणैः ॥

कुम्भः

शुद्धं स्यात्त्वन्मते सत्त्वं केषाञ्चन मते पुनः ।
बीजस्थानीयमव्यक्तरूपं सत्त्वमुदीरितम् ॥
मनसा सहितं चास्मत्तत्त्वमेव क्वचिन्मते ।
सत्त्वशब्दाभिधेयं यत्स्थानं तत्सात्त्विकं मतम् ॥

कुम्भः

सात्त्विकाः

नृत्यिका आङ्गिकेष्वेव पर्यवस्यन्ति तत्त्वतः ।
नटस्यातत्स्वरूपस्य किं तादात्म्यमतो न हि ।
स्तम्भादीनां सात्त्विकत्वं केवलानामिहोदितम् ॥

कुम्भः

सात्त्विकानां प्रचारकारणम्

एवं तथाविधे बुध्यध्यवसायेऽष्टकस्य तु ।
मानसैकाग्र्यहेतुत्वे यौगपद्योदयान्वितः ॥

बाह्यबाष्पाद्यष्टकस्य यौगपद्यादयोऽपि च ।
तत्र सामग्र्यन्तरं चेत्किमवान्तरकल्पनैः ॥

कुम्भः

सात्त्विकानां मानसो हेतुः

तस्मादनन्यमनसो जायन्ते ते तु सात्त्विकाः ।
स्तम्भादीनां न चैवं स्यात्समाधीनान्तु मानसम् ॥
हेतुः समानकालीनोऽष्टकाद्येन निमित्ततः ।
तद्बाष्पश्च नटे यं यो नटबुद्ध्यवसायकाः ॥

ते स्युर्नटगतानां तु बाह्यबाष्पादिहेतवः ।
एवं ते सात्त्विकाः सत्येनादृताः संसदि स्फुटम् ॥

कुम्भः

सात्त्विकादीनामाङ्गिकप्रसिद्धिः

अत्र प्रयत्ननिर्वर्त्ये समाने भाववर्गगे ।
अतिप्रसक्तिमुख्येषु दोषरूपस्थितेषु च ॥

सात्त्विका आङ्गिकेष्वेवमुच्यन्त इति साम्प्रतम् ।
तस्मान्मुख्याभिनयने वागङ्गप्रमुखा मता ॥

कुम्भः

साधनप्रकारः

तैलाभ्यक्तेन गात्रेण लब्धाहारो निजितश्रमः ।
स्तम्भे वा भित्तिदेशे वा निस्तन्द्रः तत्तदभ्यसेत् ॥

रूक्षाहारं शाकमम्लं सकण्टकरुषानपि ।
वर्जयेत्साधने तेषां भोजनोपरि नाभ्यसेत् ॥

न्यायाश्च शार्ङ्गदेवोक्ता भरतादिश्चतुर्विधः ।
परं युद्धे प्रयोज्यस्स इति नात्र मयोदितः ॥ तदुक्तम्

युद्धे परास्तशस्त्राणां क्रमाद्धारणपातने ।
विधातुमुचिता गात्रवलनान्याय उच्यते ॥

नाट्याङ्गानि मयोक्तानि परमुद्देशमात्रतः ।
विशेषलक्षणान्येषां ज्ञायन्तां तत्तदाकरात् ॥

ज्ञेयानभिनयैरेव यान्न केवललक्षणैः ।
तन्नालेखिषतैतानि मया बाहुल्यभीरुणा ॥

सङ्गीतनारायणे

साधारणम्

अत्र साधारणं केचिद्वदन्ति स्वरकोविदाः ।
षड्जगं मध्यमं चापि केशाग्रवदणुत्वतः ॥

कैशिकं नाम तद्गाता कश्चिद्गायति वा न वा
साधारणं तु षड्जस्य निरिभ्यामुपजीवनात् ॥

साधारणं मध्यमस्य गपाभ्यामुपजीवनात् ।
इतो तद्द्विविधं षड्जमध्यमाभ्यां विशेषणात् ।
ग्रामसाधारणं केचिदवादिषुरतद्विदः ॥

कुम्भः

कटिदेशगतौ हस्तौ तिर्यग्यदि विलोडितौ ।
ततोऽन्तर्मण्डलभ्रान्तावथवा बहिरेकदा ।
यत्र साधारणमदश्चालयं कथितं तथा ॥

साधारणकृता—मूर्छना:

क्रमयुक्ताः स्वराः सप्त मूर्छनास्त्वभिसंज्ञिताः ।
सत्पञ्चकस्वरास्तासां षाडवौडुविता स्मृताः ॥

साधारणकृताश्चैव काकलीसमलंकृताः ।
अन्तरस्वरसंयुक्ता मूर्छना ग्रामयोर्द्वयोः ॥

नाट्यशास्त्र

साधारणता

स्वरसंयोगतो जातिसंयोगात्तत्पुनर्मतम् ।
चतुर्धायं तु निसग मध्यमाश्रयतो भवेत् ॥

श्रुतिद्वयस्य ग्रहणान्निसयोस्स्वरयोरिह ।
काकलीसाधारणं स्यात् षड्जसाधारणं पुनः ॥

निषादर्षभाभ्यां च षड्जाद्यन्त श्रुतिद्वयम् ।
परिग्रहीते भवति तथान्तरविशेषितम् ॥

साधारणं तु गमयोः श्रुतियुग्मपरिग्रहात् ।
मध्यमाद्यन्तःसंश्रित्य श्रुतियुग्मं मपौ स्वरौ ॥

गृहीत तत्र विज्ञेयं मध्यसाधारणं बुधैः ।
यदत्र मध्यमस्योक्तं बुधाः साधारणं स्फुटम् ॥

...... मध्यम एव स्यात् तदिति प्राज्ञसंमतम् ।
स्वस्थानाद्वयच्युतस्त्वीयं स्थानमप्राप्तवान् स्वरः ॥

साधारणं तु तद्भावो भावप्राधान्यतः स्मृतम् ।
अत्र साधारणं केचिद्वदन्ति स्वरकोविदाः ॥

षड्जगं मध्यमं चापि केशाग्रवदणुत्वतः ।
कैशिकं नाम तद्गाता कश्चिद्गायति वा न वा ॥

साधारणं तु षड्जस्य निरिभ्यामुपजीवनात् ।
साधारणं मध्यमस्य गपाभ्यामुपजीवनात् ॥

इतो तद्द्विविधं षड्जमध्यमाभ्यां विशेषणात् ।
ग्रामसाधारणं केचिद्वादिषुरतद्विदः ॥

ग्रामे तु मध्यमे नूनं चतुःश्रुतिसमाश्रयात् ।
पंचमे षड्जतानास्ते षड्जग्रामिकलक्षणे ॥

चतुःश्रुतिकतामास्ते धैवते मध्यमाभिधाम् ।
षड्जे गते भवेल्लक्ष्म षड्जग्रामस्य यत्र तु ॥

एकप्रयोगे दृश्येते ग्रामे साधारणत्वतः ।
तुल्यक्षयतया तत्र ग्रामसाधारणं मतम् ॥

श्रिते विकारेऽनंशत्वमन्यत्वं वागनीश्वरौ ।
प्रयुज्येते यथा काकल्यन्तरत्वे तथोच्यते ॥

यद्यपिप्रथमं षड्जं काकली धैवतो वदेत् ।
यद्वा षड्जं समुच्चार्य ततः काकलिनं वदेत् ॥

पुनः षड्जं प्रोच्चरेच्च प्रयोगः क्रममाश्रितः ।
धकाकल्योरन्यतमं प्रोच्चरेत्स्वरतत्त्ववित् ॥

उच्चार्य मध्यमं पूर्वं प्रयुंजीतान्तरर्षभौ ।
यद्वा मध्यममुच्चार्य प्रयुंजीतान्तरस्वरम् ॥

ततश्च मध्यमो ग्राह्यस्तत्पदान्यतमोऽपि च ।
अत्रेषदर्थे काशब्दः कलेरविकलः स्मृतः ॥

एतौ धर्मौ यत्र शब्दे विद्येते काकलीति सः ।
अत्र साधारणं षड्जं षड्जग्रामेऽनुसम्भवि ॥

साधारणं मध्यमस्य मध्यमग्राम एव हि
षड्जग्रामे काकली हि विद्यते नान्तरस्वरः ॥

स चेदत्रापतेत्तर्हि काकलीस्वरसंश्रयात् ।
अन्तरो मध्यमग्रामे नित्यमेवावतिष्ठते ॥

तत्रचेत्काकली कापि दृश्यते सांतराश्रयात् ।
अत औडुवकृत् षड्जग्रामे काकलवान् स्वरः ॥

प्रयुक्ते षाडवं नैव कालजिद्रूपसंमतात् ।
मध्यमे त्वौडुवाशंसी काकली नैव कर्हिचित् ॥

तनोति षट्स्वरं गीतमिति गीतविदो विदुः ।
एवं काकल्यन्तरौ द्वौ षड्जग्रामे यदा तदा ॥

षड्जसाधारणं प्रोक्तं भरतज्ञेन भूभुजा ।
तथैवान्तरकाकल्यौ द्वौ मध्यमगते यदि ॥

तदा मध्यमपूर्वं स्यात्साधारणमिह स्फुटम् ।
यत्कैश्चिदेते संप्रोक्ते कैशिके सूक्ष्मदृष्टिभिः ॥

साधारणेन यद्राजराजसम्मतिमर्हति ।
यतोऽभिनवगुप्तोक्तिरदस्यज्ञः क्षमाधिपः ॥

अन्यथैतद्वचो गुम्फयुक्तिव्याकरणं व्यधात् ।
कैशिकी षड्जकैशिक्यो यतस्तत्वज्ञसंमते ॥

एते कैशिकमाश्रित्य प्रवृत्तेऽत्र निशम्यताम् ।
अल्पप्रयोगता योक्तन्तरकाकलिनोरिह ॥

सान्यथाभूत्तयोरत्र बहुत्वस्योररीकृते ।
इति चेदुच्यते विद्वन् त एव तु तथाविधे ॥

तत्र वास्तु तयोर्नाम बहुत्वं कांक्षितस्तु मे ।
नैवं लोपविधेरत्र निरर्थत्वप्रसंगतः ॥

उत्तरोत्तरदोषाणां प्रसंगादश्रुतामुखम् ।
क्षेत्रराजमतादेतत्स्वरसाधारणं स्फुटम् ॥

कालसेनेन विभुना विवृतं तत्त्वविन्मुदे।
जातिसाधारणमथो यथोद्देशं प्रतन्यते ॥
एकांशोपचितास्वेकग्रामजेषु च जातिषु।
यद्गानं समतामाप्तजातिसाधारणं तु तत् ॥
दन्तिलाद्याः पुनरिदं रागानेव प्रचक्षते।
भिन्नग्रामभवास्वेतत्केषांचन मते मतम् ॥
एकांशतादिवसतो न तत् सर्वजनप्रियम्।
यत्र श्रुतिसमुत्कर्षात्स्वरोऽन्यस्वरदेशगः ॥
विलुप्त इव तत्त्वज्ञैर्गीयते तत्र केचन।
श्रुतिसाधारणं नाम वदंतत्रोच्यते त्विदम् ॥
धैवतर्षभयोश्चैवात्र गान्धारनिषादयोः।
सांकर्ये संनिकर्षेण स्वरव्यक्तेरभावतः ॥
परिशेषेण निगयोः स्थितौ तत्र तयोः पुनः।
श्रुतिद्वयोत्कर्षवशात्काकल्यन्तरता स्थिता ॥
उत्कृष्ये तु यदैकां तु श्रुतिं तत्कैशिकं भवेत्।
एकश्रुतिसमुत्कर्षात् षड्जमध्यमपञ्चमाः ॥
पञ्चश्रुतिकतायोगान्न ते रक्तिप्रदा मताः।
श्रुतिसाधारणं तस्माद्यदुक्तं षण्मुखादिभिः ॥
काकल्यन्तरयोश्चैव कैशिकाच्च न तत् पृथक्।
षड्जमध्यमयोश्चैवमपि त्रिश्रुतियोगतः ॥
एतद्भिन्नं कुतो न स्यादिति चेदुच्यते त्वया।
प्रज्ञोत्कर्षवशादेवं श्रुत्युत्कर्षविधानवित् ॥
भवान् केन निवार्येत गान्धर्वस्यापकर्षणात्।
पण्डितंमन्यमानैश्च कैश्चिदत्रोपवर्णितम् ॥
तानसाधारणं तत्र युक्तिलेशो न विद्यते।
षाडवौडुवयोर्हेतुभूता ये तानगाः स्वराः ॥
लोप्यतामावतस्तेषां विशेषानाश्रयादिह।
अन्तर्भावाद्यमिमतो न पृथक्तदतः स्मृतम् ॥
इति साधारणं नाम सविशेषं निरूपितम्।
असाधारणकर्तेदमाश्रितानां महीभुजा ॥
केचिदन्ये वदन्त्यत्र द्विस्वरान्तरितौ स्वरौ।
विवादिनोर्तन्मते स्यात्समयोस्तु विवादिता ॥
तथा हि पञ्चमेंऽशत्वमासन्ने बहुधा तथा।
तस्य सन्यासविन्यासयोग्यताऽपि न युज्यते ॥
समश्रुतिकता येन हेतुः संवाद ईरिता।
षड्जग्रामेण संवादस्तन्मते गपयोर्भवेत् ॥

सा चैतयोः सुप्रसिद्धा दृश्यते तद्विदां वरैः।
अत्र प्रतिसमाधानमीर्यते पृथिवीभुजा ॥
नाभेरूर्ध्वं चरन्वायुः स्पृशन्स्थानचतुष्टयम्।
चतुःश्रुतीर्जनयति समदाषड्जपंचमौ ॥
ननु यस्यां स्वरो वृत्तिः श्रुतौ संताडिते तया।
स्वरेऽन्यश्रुतिसंघाता स्वरोत्पत्तिः प्रदृश्यते ॥
रक्तिहानिकरत्वेन न स्थानं स्पृशते क्वचित्।
किं वा वायुशरीरान्तः श्रुतिस्थानानि संस्पृशन् ॥
क्रमेण हि प्रतिस्थानं स्वरानुत्पादयन् स्वतः।
अन्त्यस्वरस्य संस्थाने स्वस्थाप्तः श्रुतिसंज्ञकः ॥
स चाल्पश्रुतिसंभूतः स्वरोऽल्पः स्यात्तथा बहु।
बहुश्रुतिसमारब्धो नैवं हि घटनामियात् ॥
यतः स्वरस्य बहुताऽल्पता वा क्वापि दृश्यते।
स्वकारणश्रुतीयत्ताहेतुका न हि कोविदैः ॥
किन्तु प्रयत्नातिशयजनिता सा प्रतीयते।
तथाहि शिखिनाजातः षड्जकुंजरसम्भवम् ॥
निषादं द्विश्रुतिमपि नास्तीतिस्वमहत्तधा।
तर्ह्यस्तु श्रुतिबाहुल्यं स्वराणां रक्तिकारणम् ॥
नासमश्रुतिकत्वेऽत्र कल्प्यमानेऽस्ति कारणम्।
तद्व्यादिकसंसिद्धौ प्रागेव भणितं मया ॥
अन्तरालश्रुतिस्थानाद्यथा वायुः स्पृशन्नपि।
तेषु स्वतानजननमतस्वरं जनयतीति चेत् ॥
नैतत्कारणता वाऽस्य तत्स्पर्शः कथ्यते कथम्।
अत्र वायोरन्तरालश्रुतिस्थाने वहन्नपि ॥
स्पृशन्विना मिद्यते नान्यश्रुतौ जनयेत्स्वरम्।
अन्तरालश्रुतिस्पर्शाज्जायते यो ध्वनिः कियान् ॥
सोऽतिसूक्ष्मत्वतायोगि गम्यः प्रागेवकीर्तितः।
एवं यस्मिन् स्वरे यावत् श्रुतिस्थानं प्रकीर्तितम् ॥
तावत् श्रुतिक एवायं स्वरस्संपद्यते ध्रुवम्।
चतुश्श्रुतिस्त्रिश्रुतिश्च द्विश्रुतिश्च क्रमात् स्वराः ॥
षड्जश्च ऋषभश्चैव गान्धारश्चेति ते त्रयः।
अत्र वेदश्रुतेः सम्यक् वादिनो द्विश्रुतिर्भवेत् ॥
विवादिगस्त्रिश्रुतिरनुवादी तु मध्यगः।
एकश्रुत्यैव च कथं षड्जगान्धारकौ स्वरौ ॥
विलक्षणौ वादिनश्च स्वरस्यर्षभसंज्ञिनः।
विवादी द्विश्रुतिश्चैकोऽनुवाद्यन्यश्चतुश्श्रुतिः ॥

कथं च वादिनो गम्यः सरी अप्यनुवादिनौ ।
सङ्गमेतद्यतस्तल्लोके हीनं नैवं गुणाधिका ॥

विवदेत्तं च विवदत्यन्यस्योत्कर्षहेतवे ।
जनश्रुतिकतायां तु सत्यां षड्जस्य रिस्वरः ॥

उभयोर्मध्यवर्तित्वादनुवाद्येव संमतः ।
लोकेऽपि मध्यवर्ती स्यादुभयोरनुवादवान् ॥

कालसेन महीन्द्रेण लोकवृत्तानुसारतः ।
वाद्यादिसंज्ञा लोकानुसारिण्यः संप्रवर्तिताः ॥

एवमुक्ततयाख्याता सरिगा एव ते स्वराः ।
स धनित्वेन तेषां हि मध्यमेऽवधिमाश्रितः ॥

यद्भाणि स्वरस्थानश्रुतेरन्तरगोचराः ।
अस्पृशन्नेव जनयेत्स्वरवायुः श्रुतेरिह ॥

तदचारु यतो दारुवीणायां सारणाविधौ ।
प्रवृतातुलहुंकारप्रयोगेऽध्यक्षगोचरः ॥

अन्तरालश्रुतिस्थानस्पर्शः संजायते स्फुटः ।
स तु प्रथममञ्जर्याः श्रीरागच्छाययाऽपि च ॥

कामोदाभीरिकयोश्च छायया दृश्यते बुधैः ।
अत्रोदाह्रियते श्रीमन् मातृगुप्तवचो यथा ॥

गीयमाने स्वरः श्रोतुः स्वसंवेद्योऽणुशः क्रमः ।
श्रूयमाणः पुनर्नाद एक एवान्यरञ्जकः ॥

संप्रदायविधानातः परं श्रुत्यपकर्षणम् ।
अलङ्कारकृताभ्यासैः शरीरेऽपि श्रुतिक्रमः ॥

कम्पितान्दोलनकृतौ स्वराणां दृश्यते स्फुटः ।
षड्जमध्यमयोः कार्यं कार्यरक्तिविशोधकृत् ॥

काकलित्वादिना येन यस्यया गृह्यते श्रुतिः ।
सा तु तस्यैव तानस्य यतस्तल्लक्षणगोचरः ।
तस्मादन्तरकाकल्यौ समयोर्न पृथञ्ज्ञतौ ॥

कुम्भः

साधारणविधिः

साधारणं नामान्तरस्वरता । कस्मात् । द्वयोरन्तरे योऽर्थो भवति स साधारणः ।

नाट्यशास्त्रे

साधारणस्वरूपः

शिशिरस्य वसन्तस्य मध्यस्थस्समयो यथा ।
साधारणस्तयोरेव गीते साधारणस्वरः ॥

तद्वद्द्वेधा भवेदाद्यं स्वरसाधारणं परम् ।
जातिसाधारणमिति तयोराद्यं चतुर्विधम् ॥

काकल्यन्तरषड्जश्च मध्यमेन विशेषणात् ।
यदा श्रुतिसमुत्कर्षात् स्वनो लुप्तश्च न स्फुटः ॥

गीतज्ञैः गीयते गेयं स्वरसाधारणं तदा ।
अत्युत्कर्षस्तु सपयो न भवेद्द्वियोरपि ॥

वैस्वर्यापावधानाच्च श्रुतीनां तेन जायते ।
गन्योस्ताभ्यां तु सांकर्ये स्वरव्यक्तिर्नलभ्यते ॥

पारिशेष्यादतो गन्योः श्रुत्युत्कर्षस्फुटो भवेत् ।
गान्धारो वा निषादो वा विकृतो यत्र गीयते ॥

तत्र श्रुतिसमुत्कर्षाद्ज्ञातव्योऽसौ मनीषिणा ।
काकलीसंयुतो यश्च यश्च स्यादन्तरान्वितः ॥

सगन्योरप्रयोगोऽपि प्रोक्तो वेसरषाडवः ।
मतङ्गीनां स्वरत्वेऽपि प्रयोगोऽस्त्यनयोस्ततः ॥

निषादः काकली रूपो गान्धारश्चान्तरात्मकः ।
न स्वरो गण्यते तज्ज्ञैरनंशत्वाल्पतावशात् ॥

षड्जस्याद्ये श्रुतीक्रामन् निषादः काकली भवेत् ।
निषादषड्जयोरेष यतस्साधारणः स्मृतः ॥

अस्यास्साधारणत्वं स्याद्धर्मस्साधारणं हि तत् ।
मध्यमाद्ये श्रुतीक्रामन् गान्धारस्त्वन्तरो भवेत् ॥

साधारणोऽयं गमयोरस्य धर्मस्य यो भवेत् ।
साधारणं तु तद्ज्ञेयमत्र साधारणं बुधैः ।
पूर्वं षड्जं समुच्चार्य काकलीदैवतौ ततः ॥

सानुलोमविलोमा

त्रिकोणचारी या चारी त्वनुलोमविलोमगा ।
स्वस्थाने स्थापितपदा ततस्तत्रापि कुट्टिता ।
सानुलोमविलोमाख्या चारीयं परिकीर्तिता ॥

कुम्भः

सामान्याभिनयः

अथ ब्रवीमि सामान्यविचित्राभिनयौ क्रमात् ।
यश्च वागङ्गसत्वैस्तु सामान्येनोपकारिभिः ॥

निष्पाद्योऽभिनयः सोऽयं सामान्याभिनयः स्मृतः ।
स भवेत्त्रिविधस्तत्र सत्त्वभूयिष्ठ उत्तमः ।
समसत्त्वो मध्यमः स्यात्सत्त्वहीनोऽधमः स्मृतः ॥

वेमभूपालः

साम्बकः

घनध्वनिरिवागयन्नूर्ध्ववक्त्रोक्षरैः स्खलन् ।
हीनस्वरेण संयुक्तः स साम्बक इति स्मृतः ॥

भरतकल्पलता

सारङ्गी—वीणा

गम्भीरा पानसी वाऽपि सारदारुभवापि वा ।
त्रिवितस्तिमिता दैर्घ्ये शिरः पञ्चदशाङ्गुलम् ॥

तत्तु सर्पफणाकारं तन्मध्ये शिखरो भवेत् ।
गलभागे क्रमान्न्यूनं तस्मादुद्वन्तकर्णिका ॥

अस्या अधः स्थितो दण्डो दैर्घ्ये सप्तदशाङ्गुलः ।
स्थूलमूलः कृशाग्रश्च क्रमेण वलितो भवेत् ॥

दण्डस्य शिरसश्चैव गर्भं शून्यं च कारयेत् ।
दण्डस्य पृष्ठदेशे तु शिरसः क्रोडतस्तथा ॥

सारीगृहं भवेदस्याः सारङ्ग्याश्चतुरश्रकम् ।
दैर्घ्ये षडङ्गुलं प्रोक्तं प्राशस्त्ये चतुरङ्गुलम् ॥

शून्यो गर्भश्च तस्याथ गाम्भीर्ये चतुरङ्गुलः ।
तिस्रस्तस्यैव मोटिन्यो विन्यस्यास्तद्विलत्रये ॥

अग्रं तत्र सुचूडं स्यात् यथा देवकुले तथा ।
अस्याः शिरः पिधातव्यं कच्छप्या इव चर्मणा ॥

स्थाप्या मकरिका तत्र रेखाङ्गुष्ठविनिर्मिता ।
दशाग्रे कलिका देया साचिरेका स्थिता भवेत् ॥

तिस्रः तन्त्र्यः पट्टसूत्रभवाः स्थाप्या अनुक्रमात् ।
निर्मायैवं धनुर्वंशपृष्ठस्य त्रिंशदङ्गुलम् ॥

अश्वपुच्छसमाकृष्टैः वालैरस्य गुणो मतः ।
तं घृष्ट्वा सालनिर्यासैः तेन तंत्रीस्तु वादयेत् ।
एषा सारङ्गिका वाद्या तद्ज्ञानामुपदेशतः ॥

सङ्गीतनारायणे

सालगसूडभेदाः

केचित्सालगसूडस्य भेदमन्यं प्रचक्षते ।
ध्रुवो मण्ठो रूपकं चाट्टतालो यतिरेव च ॥

प्रतितालस्तथाचैकतालीत्येवं स सप्तभिः ।
तत्र कल्प्यस्तथा तालो महन्यासाभिधानको ॥

यो पदादौ पदान्ते वा ह्यतीतः स्पर्शरञ्जितः ।
स कल्यो भण्यते विद्भिः पदाद्यन्यस्थ च ग्रहः ॥

य उद्ग्राहादिधातूनां समाप्तिं ज्ञापयेदथ ।
तालताडनभेदोऽसौ ताल इत्यभिधीयते ॥

गीतादौ तु भवेत्कल्यं तालः कल्यसमापने ।
मध्ये कलासो विज्ञेयः कैश्चिदेष विधिः स्मृतः ॥

कुम्भः

सिंहनादः—तालः

यगणो लगुरुस्सिंहनादताले प्रकीर्तितौ ।
।।ऽ।ऽ

कुम्भः

सिंहविक्रीडितम्

आलाताङ्घ्रिपुरः कुर्याद्घूर्णनाभमपि द्रुतम् ।
यथाऽङ्क्रान्तरमप्येवं सिंहविक्रीडितं तदा ॥
विषयोऽस्य विनिर्दिष्टो रौद्रप्रायः परिश्रमः ।
कुञ्चितं वत्परानन्दनिर्भराभिनये भवेत् ॥

नृत्तरत्नावली

सिंहविक्रीडिततताललक्षणम्

सिंहविक्रीडिते द्विस्थुर्लपगालपगालगौ ।
।ऽऽ।ऽऽ।ऽऽ।ऽऽ।ऽ

सोमराजदेवः

सिंहास्यः

कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ लग्नावधोमुखमुपागतौ ।
तर्जनीमध्यमानामा तिस्रोऽङ्गुल्योतिसंहताः ॥
यत्रादौ सिंहवदनाकारः सिंहस्य उच्यते ।
एष सिंहास्याभिनये मेलने द्रवचूर्णयोः ॥

—हस्तः

अधो मुखाङ्गुष्ठकोष्ठौ लग्नाग्रा चेत्कनिष्ठिका ।
मध्यस्तिस्रोऽधसंयुक्ताः स सिंहस्यादुदीर्यते
सिंहास्याभिनये त्वेष मेलने द्रवचूर्णयोः ॥

सङ्गीतनारायणे

सीत्कारः—गायकः

गाने मुहुर्मुहुश्चैव सत्कृतिं च करोति यः

भरतकल्पलता

सुकराभासः, दुष्कराभासश्च

यो दुष्करोऽपि सुकरवदाभाति च ध्वनिः सदा ।
विज्ञेयः सुकराभासः सुकरो दुष्करो यथा ।
भासते दुष्कराभासः विज्ञेयः स्यायवेदिभिः ॥

कुम्भः

सुकुमारम्

प्रयोगैश्चापि सम्पूर्णं सुकुमारमथोच्यते।
लावण्यं गुणसंपूर्णं लघुप्रायाक्षराञ्चितम् ॥

कुम्भः

सुगीतलक्षणम्

स्वरेण पदसंयुक्तछन्दसा वर्गसंयुतम्।
सुमानं च सुतालं च सुगीतं तेन भण्यते ॥

गान्धर्ववेदे

सुघटः

स्वरो वर्णश्च तालश्च स्पष्टं घटयति त्रयम्।
सुन्दरध्वनिसंयुक्तः सुघटं तं प्रचक्षते ॥

कुम्भः

महान् यः स्निग्धमधुरो वह्न्यापि च ते शहौ।
एष ध्वनिः सुघोषा स्यान्मन्द्रे ते घोषजा मताः ॥

कुम्भः

सुतीक्ष्ण इव यस्तारे स्वरः पूर्णश्रुतिर्भवेत्।
सुतीक्ष्णः प्रोच्यते स्थायः स्वरमर्मविशारदैः ॥

कुम्भः

यत्रौज्वल्यं भवेद्रागे कथ्यते स सुदेशिकः।
यो वल्लभो विदग्धानां .... ॥

कुम्भः

सुन्दरः—मण्ठकः

गुरुद्वन्द्वं लघुद्वन्द्वं ताले त्रिपुटसंज्ञके।
सुन्दरो गीयते तेन वीरे वाऽप्यद्भुते रसे ॥
त्रिपुटतालः ऽ ऽ॥

गान्धर्ववेदे

सुप्तम्—व्यभिचारिभावः

सर्वेन्द्रियसंमोहजनित निद्राधिकरण किञ्चित्पदार्थविलोकनज्ञानं सुप्तम्।

शुभङ्करः

सुरलगुणलक्षणम्

वंशकण्ठध्वन्येकतां गतम्।

भरतकल्पलता

सुला

मन्दानिलवलद्दीपशिखेवाङ्गस्य चालनम्।
सुलाशब्देन तद्ज्ञेयं

सङ्गीतमुक्तावली देवेन्द्रकृता

सुषिरभेदाः

वंशो धपारिमधुरीतित्तिरीशङ्खकाहलाः।
डोङ्कही मुरली बुक्काश्चङ्किकास्वरनाडयः ॥
शृङ्गला पिकवशश्च चर्मवंशस्तथाऽपरः।
एते सुषिरभेदाः स्युः कथिता पूर्वसूरिभिः ॥

सङ्गीतनारायणे

सुषिरवाद्यभेदाः

तत्र वंशश्च पाठी च धपाश्चमुहरी तथा।
शङ्खश्शृङ्गं काहला च प्रोक्ता बुक्का च तित्तिरी ॥

सोमराजदेवः

सूकरः

सूकरः कोमलो ध्वनिः।

कुम्भः

सूचाङ्कुरः

ससूचा स्यात्पिण्डिका बन्धादङ्कुरः शृङ्खलादिभिः।
उभयं स्मृतमारोहोऽवरोहोऽङ्कुर ईरितः ॥

कुम्भः

सूचाभिनयः

भविष्यदर्थानुगमाद्वाक्यार्थौ वाक्यमेव वा।
यस्त्वेवाङ्गैः सुच्यते पूर्वं वचनाभिनयस्ततः।
सूचाभिनयनो नाट्ये वेदिभिः प्रतिपादितः ॥

वेमभूपालः

सूचिका

न साक्षान्मरणं तस्य सूचिकां दर्शयेद्दशाम्।
तदनन्तरसम्भूतां दर्शयेत्सुखिनीं दशाम् ॥

मोक्षदेवः

सूची

यस्यां विन्यस्य चरणं क्षितौ पार्श्वेन तं पुनः।
प्रसारयेत्तु तीक्ष्णाग्रं सा सूची गदिता बुधैः ॥

कुम्भः

सूच्यन्तम्

सूचीनां त्रितयं प्रोक्तं तद्द्विधा परिकीर्तितुम् ।
भौमाकाशविभेदेन स माद्यत्परमं यदि ॥
कारणानि दधात्वन्ते सूची प्राक्कथितानि तु ।
सूच्यन्तानि तथा तानि जायन्ते इति सूरयः ॥

कुम्भः

सूच्यास्यलक्षणम्

मध्यमासङ्गताङ्गुष्ठौ चतुरस्रप्रदेशगौ ।
सर्पशीर्षौ क्रमात्तिर्यक् प्रसरन्तौ प्रदेशिनीम् ॥
बहिः प्रसारितं धत्तः यदि सूचीमुखौ तदा ।
पताकौ प्रथमं कार्यौ व्यावृत्तपरिवर्तितौ ॥
भ्रान्त्वा प्रसारणं चात्र विशेषं केचिदूचिरे ।
मध्यप्रसारिताङ्गुष्ठौ सर्पशीर्षाकृती करौ ।
रचितस्वस्तिकौ केचिदूचुः सूच्यास्यलक्षणम् ॥

हम्मीरः

सूडः

सूडशब्दोऽत्र देशौ मा गीतात्यर्थः प्रकीर्तितः ।
छायालगेतिशब्दापभ्रंशः सालग इत्ययम् ।
एष सालगसूडाख्यः सप्तधा कथितो बुधैः ॥
तथा चोक्तं भारतीये तत्रैव—
शुद्धश्छायालगश्चेति द्विविधः सूड उच्यते ।
एलादिः शुद्ध इत्युक्तो ध्रुवादिः सालगो मतः ॥ इति
तत्रोक्तः शुद्धसूडः प्राक् सालगस्त्वधुनोच्यते ।
आद्यो ध्रुवस्ततो मठ्ठः प्रतिमठ्ठो निसारुकः ।
अड्डतालस्ततो रास एकताळीत्यसौ मतः ॥ इति

तुल्जः

सूडप्रबन्धलक्षणम्

एलाकरणढेङ्कीभिर्वर्त्तिन्यां झोम्बडेन च ।
लम्भरासैकताळीभिरष्टाभिः सूड उच्यते ॥

हम्मीरः

सूडालिक्रमे विप्रकीर्णाः

सूडक्रमस्य मध्ये चेदसावालिक्रमो भवेत् ।
सूडालिक्रमसंबन्धाद् द्वात्रिंशदिति कीर्तिताः ॥
ततोऽन्यान्विप्रकीर्णांस्तान् प्रसिद्धान् कतिचिद्ब्रुवे
श्रीरङ्गः श्रीविलासः स्यात्पञ्चभङ्गिरतः परम् ।
पञ्चाननो मातलिको त्रिपदी च चतुष्पदी ॥

हम्मीरः

सूत्रधारः

सोपोहनात्तद्विना वा ध्रुवा सधपनीमुखाः ।
सूत्रधारप्रवेशार्थमुक्तोऽस्मिन् पूर्वमेव हि ॥

कुम्भः

सूत्रधारः स्मृतो नाट्ये सूत्रं धारयतीत्यतः ।
विद्वान्वाग्मी कविर्दक्षस्तौर्यत्रयविचक्षणः ॥
नाट्यप्रयोगकुशलो रसभावविवेचकः ।
नानादेशसमुद्भूतवेषभूषाविशारदः ॥
कामशास्त्ररहस्यज्ञो नानाशिल्पविचक्षणः ।
ऊहापोहान्वितः शक्तो धारणे चोपदेशने ।
उत्तमप्रकृतिर्नाट्याचार्यः स सूत्रधारकः ॥

वेमभूपालः

सूत्रधारपठिता आर्या

सूत्रधारः पठेदार्यामथ शृङ्गारमञ्जुलाम्—
रतिकेलिभग्नवलयस्फुटमुण्डितगण्डमाननं मुकुरे ।
सनखक्षरितधिया स्थगयन्ती जयति वल्लभा शम्भोः ॥

विप्रदासः

सूत्रधारविभागः

चतुरश्रत्र्यश्रभेदाद्द्विविधः स पुनर्द्विधा ।
शुद्धचित्रविभेदेन पृथगेवं चतुर्विधः ॥
करणाङ्गहाररहित्यं शुद्धता चित्रता पुनः ।
तत्सद्भावोऽथ चित्राद्यैर्मार्गैर्भिन्नध्रुवायुतः ॥
चतुरश्रस्तथा त्र्यश्रः षड्विधः कैश्चिदिष्यते ।
केषांचन मते मिश्रो द्वयं संमिश्रणान्मिथः ॥

कुम्भः

सूत्रधारस्य गतिप्रचाराः

सूत्रधारः सललितैः पार्श्वाक्रान्तक्रमोद्यतैः ।
तालवाद्यलयोपेतैः पादैः प्रकृतिकोमलैः ॥
रङ्गकोणं समुद्दिश्य सम्यक् पञ्चपदीं व्रजेत् ।
गमने पञ्चपाद्यास्तु वेपमानाङ्घ्रिणा भवेत् ॥
विक्षेपो दक्षिणे च स्यादेवं सर्वासु दिक्ष्वपि ।
परिवृत्तिरतश्चैव कोणेष्वन्येष्वपि क्रमात् ॥
पृथक् पृथक् पञ्चपदीं विदधानो नटाग्रणीः ।
सह मध्यपदे नाट्यपदानामेकविंशतिम् ॥

गतागतैर्भवेदेवं विकृष्टे रङ्गमण्डपे।
त्र्यश्ररङ्गे सूत्रधारस्त्र्यश्रां पञ्चपदीं व्रजेत्।
चतुरश्राभिधे रङ्गे चतुरश्रं गतिं भजेत्॥

सूनुशब्दः

हस्तोपरि न्यसेद् दृष्टिं यत्र दृष्टिस्ततो मनः।
मनसि स्थापयेद्भावं यत्र भावो रसस्ततः।
गीतमालम्बयेदङ्गैरर्थं हस्तेन दर्शयेत्॥
नानाभावं तु नेत्राभ्यामङ्घ्रिभ्यां तालदर्शनम्।
मन्दमन्दचलद्दीपशिखारेखाङ्गचालनम्।
नृत्ते तत्त्वविचारज्ञैः सूनुशब्द इति स्मृतः॥

कुम्भः

सूरिः

लक्ष्यप्रवीणे स हि शास्त्रवेत्ता शास्त्रप्रवीणे स हि दक्ष्यलक्ष्यः।
यो वेत्ति लक्ष्यं सकलं च शास्त्रं वाग्गेयकारश्च स एव सूरिः॥

कुम्भः

सूलादम्

ध्रुवादिसप्ततालश्च स्वरभाषापदान्यपि।
स्वररागैः प्रगायन्ते सूलादमिति कथ्यते॥

भरतकल्पलता

सैन्धवलक्षणम्—लासः

पात्रं वञ्चितसंकेतं पाठ्यं नाट्येन चोज्झितम्।
भाषा च सैन्धवी यत्र तज्ज्ञास्तत्सैन्धवं विदुः॥

नृत्तरत्नावली

सैन्धविकम्

नर्कुटं खड्गकं चैव त्रिविधं संप्रयोजयेत्।
सैन्धवीमाश्रितां भाषां ज्ञेयं सैन्धविकं बुधैः॥
रूपवाद्यादिसंयुक्तं युग्मतालकृतं तथा।
वितस्तालिप्तमार्गेण सैन्धवं वाद्यमिष्यते।
सपाठ्यं स्वल्पमप्यत्र प्रकुर्वीत विचक्षणः॥

नाट्यशास्त्रे

सैन्धवीलक्षणम्

सैन्धवी भूरिगान्धारा षड्जधैवतकम्पिता।
सन्यासांशेत्युपाङ्गानि वराट्याः कथितानि षट्॥

मोक्षदेव

सोपोहनाः उत्थापिन्यादयः ध्रुवाः

उत्थापिन्या ध्रुवाया स्यात्कलाष्टकमुपोहनम्।
षट्कलं परिवर्त्ताया ध्रुवायाः स्यादुपोहनम्॥
कलाभिरपकृष्टायाश्चतुर्भिः स्यादुपोहनं।
अर्चिताया ध्रुवायाः स्याद्विकलं स्यादुपोहनम्।
उपोहनं स्यात्त्रिकलं विक्षिप्ताया उपोहनम्॥

विप्रदासः

सोमवल्लभलक्षणम्

स्वराः सप्ताङ्गपाटाश्च मालिनीच्छन्दसा पदम्।
सोमवल्लभतालश्च त्रितालस्तोभका अपि॥
गातृनेतृप्रबन्धानामाभोगे नाम सूत्रिणी।
सोमवल्लभसंज्ञे स्यात्प्रबन्धे बन्धहारिणी॥

सोमराजदेवः

सोमराजदेवः

आसीद्गम्भीरलक्ष्मीहठतरुणदृढप्रौढवल्गत्कृपाणः
सङ्ग्रामोद्दापचापोत्कटकुलनलिनीषण्डचण्डांशुरूपी।
द्वास्थः श्रीभीमभर्तुर्नृपमुकुटमणेः श्रीजगद्देवनामा
तस्य श्रीसोमराजः समजनि तनयः काश्यपीकल्पवृक्षः॥

सोमराजदेवः

सोमेश्वरमतम्

श्रीरागो रागिणीयुक्तः शिशिरे गीयते बुधैः।
वसन्तः स्वसहायैस्तु वसन्तार्थे प्रगीयते।
भैरवस्स्वसहायैस्तु ऋतौ ग्रीष्मे प्रगीयते॥
पञ्चमस्तु तथा गेयो रागिण्या सह शारदे।
मेघरागो रागिणीभिर्युक्तो वर्षासु गीयते॥
नट्टनारायणो रागो रागिण्या सह हेमके।
यथेच्छयाऽवगातव्यः सर्वर्तुषु सुखप्रदः॥

सङ्गीतदर्पणः

संयुतहस्तेषु योगप्रदस्य लक्षणम्

पताकावप्रसंयुक्तौ हस्तौ योगप्रदो भवेत्।
अन्योन्यप्रीतिकरणे मेलनेऽपि विधीयते॥

विप्रदासः

स्कन्धभ्रान्तम्

पृथ्व्यां स्थितवांसयुग्मेन कृत्वा चैवोत्कटासनम्।
करणञ्चाञ्चितं कृत्वा धृत्वाऽङ्गान्तरसञ्चरे॥

बाहुभ्यां भुवमाक्रम्य भ्रामं भ्रामं च पूर्ववत् ।
तिष्ठेत्प्रतिदिशं यत्र तत्स्कन्धभ्रान्तमुच्यते ॥

कुम्भः

स्कन्धवाद्यम्

ईदृशः पटहो यस्तु कवलाप्रमुखद्वयम् ।
नाटके घटिते तज्ज्ञैरूर्ध्ववक्त्रस्तु वाद्यते ॥
शाङ्कुलायामात्त्वष्टाविंशति वेदनाः ।
पिण्डेऽङ्गुलमिता सा स्यादष्टाङ्गुलमितान्तरा ॥
एकादशाङ्गुले कार्ये वल्लीमण्डलिके शुभे ।
वल्लीपिहिते कार्ये षड्रन्ध्रे सूत्रगुम्फिते ॥
अर्गलानि पुरस्त्रीणि द्विपार्श्वकलशानि च ।
पश्चाद् द्वेधा विधातव्ये तद्वत्कलशसंयुते ॥
मध्ये सूत्रान्तराले च भवेदुदरपट्टिका ।
तदन्तवद्विकाले तु वामहस्तं विनिक्षिपेत् ॥
रवबासमं विनिपत्य द्वयेप्युत्कस्तकौ तयोः
तद्योजनाय द्विगुणा कर्तव्या स्कन्धपट्टिका ॥
अङ्गुल्यय चतुर्भागं छिद्रमेकं प्रकल्पयेत् ।
कृतं भूलोकमल्लेन स्कन्धवाद्यस्य लक्षणम् ॥

सोमेश्वरः

स्खलितः

यो निर्गच्छति दुःखेन स्खलितः सोऽभिधीयते ।
अव्यवस्थासु सव्याधेः प्रसूतिसमयेऽपि च ॥

कुम्भः

स्तब्धः

बद्धः स्तब्धस्तु विज्ञेयः

कुम्भः

स्तम्भ

स्तम्भक्रीडनका तदा ।
तिर्यक् प्रसृतपादस्य यदा पार्श्वं स्पृशेन्मुहुः ।
तालेन चान्यपादस्य ।

कुम्भः

स्तम्भस्थापनम्

प्रागादिदिक्पतिभ्योऽन्नं कल्पयेत्प्रयतात्मवान् ।
मुहूर्तेनानुकूलेन मूलेन श्रवणेन वा ॥
रोहिण्यां वोपोषितस्सन्नुपाध्यायस्समाहितः ।
स्तम्भानां स्थापनं कुर्याल्लग्ने सुग्रहवीक्षिते ॥

कुम्भः

स्तम्भस्थापनमन्त्रः

परचक्रभयं तस्मात्तत्र यत्नो विधीयते ।
स्तम्भस्थापनमन्त्रोऽयं प्रणवादिनमोऽन्तकः ॥
यथाऽचलो गिरिर्मेरुर्हिमवांश्च महाचलः ।
जयावहो नरेन्द्रस्य तथा त्वमचलो भव ॥

कुम्भः

स्तम्भपूजनम्

स्तम्भान् संपूजयेत्पश्चाद्वस्त्रमाल्यानुलेपनैः ।
सिते रक्तैस्तथा श्वेतैर्नीलैश्चैव यथाक्रमात् ॥
पायसं गुडोदनं च कृतान्नं कृशरां तथा ।
द्विजेभ्यो पूजनं दद्यात्स्तम्भानुक्रमतः सुधीः ॥

कुम्भः

स्तम्भाः

सुशिल्पिघटिता स्थाप्याः कुम्भिन्यः पूर्वमेव तु ।
अन्तर्बहिर्मानसूत्रादर्धेन स्युः स्थिरं स्थिताः ॥
अग्निकोणं पुरस्कृत्य स्तम्भाः स्युर्ब्राह्मणादयः ।
स्वर्णताम्ररूप्यलोहस्तन्मूलेऽनुक्रमात् क्षिपेत् ॥

कुम्भः

श्रीफलोपमकुचाधरलीलाभ्रूकपोलजघनोरुविभ्रमम् ।
प्रीतिपूर्वसुरतं प्रतितोत्साहमत्रगदितं मया ॥

कुम्भः

स्त्रीणां स्थानानि

वामस्तालान्तरत्र्यस्रो दक्षिणश्चरणः समः ।
प्रसन्नं वदनं वक्षः समुन्नतमनुन्नता ॥
कटिर्नितम्बगो हस्तो दक्षिणोऽन्यो लताकरः ।
यत्रायतं तदाख्यातं कमला चात्र देवता
अवहित्थं तदेव स्यात् विपर्यासेन पादयोः ॥

हम्मीरः

स्त्रीणां भूषणानि

अथ स्त्रीणां भूषणं तु कथ्यते नात्र संशयः ।
चूडामणिः शिखापाशसुवर्णस्थासकास्तथा ॥
गवाक्षाकाररचना चारुमौक्तिकजालकम् ।
ततश्चैव भ्रमरकं तथा मौक्तिककुञ्जकम् ॥
शिरोभूषणमित्यादि धार्यं देशानुसारतः ।
कीलितं विविधै रत्नैर्ललाटतिलकं तथा ॥

कर्णिका कर्णपत्रं च कर्णवेष्टनमेव च।
कर्णमुद्रा तथा कर्णोत्कीलकप्रभृतीनि च ॥

कर्णयोर्भूषणानि स्युः कपोले पत्रवल्लरी।
नासिकाभरणं चैव तथा पादाङ्गुलीयकम् ॥

... ... नेत्रयोरञ्जनं तथा।
मनोहरेण ताम्बूलरागेणाधररञ्जनम् ॥

मुक्तावली रत्नमाला ग्रीवायां पदकादि च।
कण्ठस्य भूषणं बाह्वाः पुनर्भूषणमङ्गदम् ॥

कटकानि च चित्राणि तथा रत्नाङ्गुलीयकम्।
काञ्ची कलापा विविधाः किङ्किणीजालमञ्जुलाः ॥
नूपुरो हंसकश्चैव तथा पादाङ्गुलीयकम्।
अलक्तकादिना पादनखरञ्जनमित्यपि ॥
भूषणान्येवमादीनि स्त्रीणां नाट्ये यथोचितम्।
तत्तद्देशानुसारेण कल्पयेन्नाट्यकोविदः ॥

वेमभूपालः

स्त्रीनृत्यम्

स्त्रीनृत्यं लास्यमुच्यते।

सङ्गीतनारायण

स्त्रीरागाः

एतेषां कामिनीर्वक्ष्ये सङ्गीतक्रमयोजिताः।
वेलावुली मलहरी भौलिर्भूपालयोषितः ॥
देवक्रिया मेघरञ्जी करञ्जी भैरवस्त्रियः।
हिन्दोली माहुरी चैव बाला श्रीरागवल्लभाः ॥
शङ्कराभरणं चैव देशी च ललिता मता।
योषितः पञ्चरस्यैव कीर्तिता गीतवेदिभिः ॥
रामक्रिया वराली वा कौळिका मधुयोषितः।
गुण्डक्रिया गुर्जरी च गौळमाळवयोषितः ॥
धन्यासिका च काम्भोजी तथा कर्णाटगौळिका।
बङ्गालस्य स्त्रियः ख्याताः सङ्गीतक्रमवेदिभिः ॥
नारायणाख्यो गौळाख्यो देशाक्षी चाहरी मता।
नाटकं नटमाख्याता रागमर्मविशारदैः ॥

शृङ्गारशेखरः

स्थानकलक्षणम्

पादौ पक्षस्थितौ पादौ स्थानके मण्डलाह्वये।
अस्यैव दक्षिणे पादे पञ्चतालप्रसारिते ॥
स्यादालीढमल्पप्रत्यालीढमङ्घ्रिविपर्ययात्।
एकतालान्तरस्त्यक्तो वामोऽङ्घ्रिर्दक्षिणः समः ॥

नितम्बस्थौ लतासंज्ञौ हस्तौ स्यात्कटिरुन्नता।
समं समुन्नतं वक्षः प्रसन्नमुखमायतम् ॥

आयतास्यैव हस्ताङ्घ्रिविपर्यासेऽवहित्थकम्।
एको यत्र समोऽङ्घ्रिः स्यादन्यस्त्वर्गलसंस्थितः।
सूच्या विद्धे न विद्धे वा तदश्वक्रान्तमुच्यते ॥

सोमराजदेवः

स्थानभ्रष्टः

तारकामन्द्रमध्येषु अशक्तो यस्तु गायति

भरतकल्पलता

स्थानमाधुर्यम्

त्रिषु स्थानेषु कठिनं करालं तद्विदुर्बुधाः।
माधुर्यं मन्द्रमध्ये च शारीरं मधुरं स्मृतम् ॥

रागप्रकाशकं तारे सौबलं परिकीर्तितम्।
बहुभङ्गी तदेव स्यादेतत्त्रितयमिश्रितम् ॥

कुम्भः

स्थानानि

वैष्णवं समपादं च वैशाखं मण्डलं तथा।
प्रत्यालीढमथालीढं स्थानान्येतानि षट् नृणां ॥
स्थानकानि पुनस्त्रीणि स्त्रीणामाहुर्मनीषिणः।
आयतं चावहित्थं च स्यादश्वक्रान्तमेव च ॥
एकः समो हि यत्रान्यो सार्द्धतालद्वयान्तरः।
भवेत्पक्षस्थिते अस्रे जङ्घायां किञ्चिदुन्नतः ॥
सावष्टम्भं वपुः शेषं स्थानकं चेति वैष्णवम्।
समपादे सशेषादौ तालमात्रकृतान्तरौ ॥
सार्धतालद्वयस्थोरु सार्धतालद्वयान्तरौ।
त्र्यस्रौ पक्षस्थितौ पादौ वैशाखस्थानके मतौ।
कटिरावसनौ स्यातां चतुस्तालान्तरस्थितौ ॥

सोमराजदेवः

स्थानानां विनियोगः

पदार्थानुनयेऽप्येव वाक्यार्थानुप्रवेशतः।
आदौ मध्येऽवसाने वा कुर्यात्तानि यथोचितम् ॥
प्राधान्यख्यापनायेति रहस्यमिदमीरितम्।
यत्राभिनयहस्तानां प्राधान्यं करणे भवेत् ॥

वाक्यार्थाभिनयस्तत्र कार्यो नृत्तेन केवले।
नृत्ते हस्तप्रधानं तु करणं तत्र शस्यते ॥

नृत्तरत्नावली

स्थाप्याः

अंशो जीवस्वरस्तत्र तत्प्राधान्येन वर्तिताः।
ये ते जीवस्वरस्य तु तथा वेदध्वनेरपि।
वेदध्वनिर्न मध्यानां स्थाप्या ये ते प्रकीर्तिता ॥
अन्यायताः प्रयोगा ये स्थाप्यास्ते स्युरिहाध्वनः।

कुम्भः

स्थायगतिः

मत्तमातङ्गवद्यत्र सविलासा भवेद्यदि।
गीतस्य तद्युता स्थायागतेरुक्ता मनीषिभिः॥

कुम्भः

स्थायगुणः

स्थापनायास्तु ये ज्ञेया स्थाया गुणमिधावशात्।
पुनः पुनः स्थापयित्वा येषां प्रतिपदं कृतिः॥

कुम्भः

स्थायाः

स्थाया गीतेषु ते ज्ञेयाः घटनाया मनीषिभिः।

कुम्भः

रागस्य भजते रक्तिः प्रयत्नाद्भजनं मतम्।
तद्युजो भजनस्योक्ताः स्थापनायाश्च तान् जगुः॥

येषां संस्थाप्य संस्थाप्य कृतिः प्रतिपदं भवेत्।
शक्तेरतिशयाधानाद्रक्तेश्छायाः प्रकीर्तिताः॥

मोक्षदेवः

स्थायिदृष्टिलक्षणम्

साभिलाषा महर्षात्र विकासा समतारका।
मधुरा च भवेद्दृष्टिः स्निग्धेति रतिभावजा॥

ऋज्वातारा च लोला च स्मरगर्भा विमेषभाक्।
किञ्चिदाकुञ्चिता दृष्टिः ऋद्धा ऋद्धे प्रशस्यते॥

निश्चले तारके यस्याः स विलासा स्थिरा च या।
सत्त्वोद्गारपरा दृष्टिः सा दृप्तोत्साहसम्भवा॥

स्फारोभयपुटा तारा तरलीकृततारका।
निष्कम्पमध्या निर्दिष्टा भावदृष्टिर्भयानका॥

लक्ष्यं वीक्षितुमुद्विग्ना ध्यानोन्मीलिततारका।
ससङ्कोचपुटा दृष्टिः जुगुप्सायां जुगुप्सिता॥

अतिस्पष्टपुटद्वन्द्वा भृशमुद्धततारका।
सविकासा समा दृष्टिर्विस्मये विस्मृता स्मृता॥

सोमराजदेवः

स्थायिनो मुख्यता

एवं विभावादिवर्गे भावाः स्थायिन एव हि।
रसत्वव्यपदेशस्य योजनं नान्यदिष्यते॥

कुम्भः

स्थायिलक्षणम्

रसचर्वणपर्यन्तं यस्य स्याद्व्यभिचारिणः।
व्याप्तिः स एव भावः स्यात्स्थायी संचारिणः परे॥

विप्रदासः

स्थायिभावः

या त्वकारणताप्रोक्तानुभावानां तु साऽन्यथा।
तीव्रसंवेदनगताभिनयप्रतिपादिता॥

भावस्य रसता तस्माद्भावावस्थाजुषोऽस्य च।
हेतुत्वमनुभावानां सामाजिकधियं प्रति॥

अर्थाद्वै भरताचार्यसंमतिः सम्यगीर्यते।
यथा बहुद्रव्ययुतैर्व्यञ्जनैर्बहुभिर्युतम्॥

आस्वादयन्ति भुञ्जानां भुक्तं भक्तविदो जनाः।
भावाभिनयसंबन्धान् तान्तान् भावांस्तदा बुधाः॥

आस्वादयन्ति मनसा तस्मान्नाट्ये रसाः स्मृताः।
यथा गुडादिभिर्द्रव्यैः व्यञ्जनौषधिसंयुतैः॥

निर्वर्तन्ते षाडवाद्या नानाभावोपसङ्गताः।
स्थायिनो रसतां भावास्तथैव प्राप्नुवन्ति हि॥

कुम्भः

रतिर्हासः शुचः क्रोधोत्साहौ भयजुगुप्सने।
विषादश्चाथ निर्वेदः स्थायिभावाः नवेत्यमी॥

हम्मीरः

स्थायिभावदृष्टयः

स्निग्धदृष्टा च लीना च क्रुद्धा दृप्ता भयान्विता।
जुगुप्सिता विस्मितेति दृष्टयः स्थायिभावजाः॥

सङ्गीतनारायणे

स्थायिस्वरूपः

सत्यसंस्काररूपेण स तु स्थायी सभागतः ।
न तिरस्कृतसंस्कारास्त्वङ्गे गच्छन्ति नापरे ॥

मोक्षदेवः

स्थायिभावलक्षणम्

प्रथमे यः समुद्भूतस्तथाऽन्तेऽप्यवतिष्ठते ।
स्थायी भावः स विज्ञेयो .... ॥

शुभङ्करः

स्थायी

आदौ मन्द्रस्वरासक्तं स्थायी चेत्यभिधीयते ।

भरतकल्पलता

सर्वेषां समवेतानां रूपं यस्य भवेद्बहु ।
स मन्तव्यो रसः स्थायी शेषाः सञ्चारिणो मताः ॥

कुम्भः

स्थितपाठ्यलक्षणम्—लास्यः

आसनस्था वदेद्यत्र प्राकृतं विरहे वधूः ।
मन्मथानलतप्ताङ्गी स्थितपाठ्यं तदुच्यते ॥

नृत्तरत्नाः

स्थितपाठ्याव

स्थितपाठ्यस्य वक्ष्यामि विधानं चाप्यतः परम् ।
वृत्तमेकमथ द्वे वा योजयेत्पञ्चपाणिना ॥
ततःपरं ते भूयोऽपि युग्मतालेन वा स्मृते ।
अवसानं च कर्तव्यं त्वरितं पञ्चपाणिना ॥
द्विकलेनेति विज्ञेयं स्थितं पाठ्यं प्रयोक्तृभिः ।
उपोह्य तालं त्र्यश्रं तु वृत्त्या तैस्तैः समैस्तथा ॥
आसीनंपाठ्यं युञ्जीत सर्वैर्भूपैस्तु पौरुषैः ।
गेयं चतुर्भिः पादैस्तु समैरर्थवशानुगैः ।
आसीनपाठ्ये कर्तव्यं विधिवत्पञ्चपाणिना ॥

नाट्यशास्त्रे

स्थिरकम्पः

स स्थिरो यत्र कम्पः स्यात्स्वराणां छायवर्णगः ।

कुम्भः

स्थूलहस्तः—हस्तपाटः

स्थूलहस्तस्तदा ज्ञेयो यदा वाद्यपुटं द्वयम् ।
ऊर्ध्वघातद्वयं त्यक्त्वा तलहस्तेन हन्यते ॥
खुं ड दां

कुम्भः

स्निग्धमधुसूदनरासावलयप्रबन्धः

मालवश्रीस्मृतो रागस्तालो निस्सारुसंज्ञकः ।
वाग्गेयकारनामांकात् पदतस्तेन सन्ततिः ॥
ततपाटपदानि स्युः पञ्चषानि रसोऽत्र च ।
शृङ्गारो वासुदेवस्य क्रीडनं रासकादिभि ॥
छन्दोऽपि रासको ज्ञेयं स्वेच्छया वा कृतं भवेत् ।
स्निग्धमधुसूदनोदयरासावलयनामकः ।
प्रबन्धः पृथिवीभर्त्रा प्रबन्धप्रीतये हरेः ॥

कुम्भः

स्नुपाहस्तः

पताकेन भुवं दर्शयन् वामहस्तेऽर्धचन्द्रकम् ।
स्नुषायां च प्रयोक्तव्यं कोहलेन प्रकीर्तितम् ॥

भरतकल्पलता

स्फुरितम्

स्फुरितं कम्पितं प्रोक्तं शीते शीतज्वरे बुधैः ।

शुभङ्करः

स्यन्दिता

वक्षोजप्रणयीमुष्टिः अन्योन्यावर्जिताः कराः ।
यस्यां सा जनिता ज्ञेया पादस्तु तलसंचरः ॥
एता देशीविदः केचिद्चुर्मुसलघाटिका ।
जनीविषण्णोरुसमे वामेतिर्यक्प्रसारितः ॥
पञ्चतालान्तरं तस्यां स्यन्दिते यन्निगद्यते ।
तालस्तत्तत्करांगुष्टमध्ययोस्तु तयोर्मतम् ॥

जायनः

स्रस्तालसम्

शरीरमलसं नेत्रे मन्थराकारधारिणी ।
हस्तौ स्रस्तौ वियुक्तौ च तदा स्रस्तालसम्मतम् ।
व्याधिमूर्च्छामदग्लानिहानिभीतिषु तन्मतम् ॥

कुम्भः

स्वच्छाया

स्वररागानुमिश्रा च स्वच्छाया परिकीर्तिता ।

भरतकल्पलता

स्वस्तिकाश्लेषः

बिभ्रतो स्वस्तिकाकारं करयोः स्कन्धदेशतः ।
वलनं चेत्तदा प्रोक्तं स्वस्तिकाश्लेषचालयम् ॥

स्वरः

राजते यः स्वयं नादः स स्वरः सान्वयो मतः

सोमराजदेवः

तारकादौ समासक्तः स्वरश्च परिकीर्तितः।

भरतकल्पलता

राजृ दीप्ताविति ... स्वशब्दपूर्वकस्य च।
स्वयं यो राजते यस्मात् तस्मादेष स्वरः स्मृतः॥

मतङ्गः

स्वरसाधारणम्

स्वरसाधारणं काकल्यन्तरस्वरौ। तत्र-द्विश्रुतिप्रकर्षणान्निषादवान् काकलीसंज्ञो निषादः; न षड्जः।

कलत्वात्काकली कष्टत्वाद्वाति सौक्ष्म्याद्थवा काङ्क्षित्वात्। उभयसंबन्धात्काकलीसंज्ञा। यथा:— षण्णां रसानां मध्ये लवणः क्षारसंज्ञः, एवं निषादः काकलीसंज्ञो गान्धारश्चान्तरसंज्ञो भवति।

नाट्यशास्त्रे

स्वरकरणम्

पदैश्च यत्र ... ध्रुवोद्ग्राहौ निरन्तरौ।
न्यासांसौ च स्वरेऽभीष्टे रासस्तालो द्रुतो लयः
आभोगनामने तु स्याद्गातुश्चैव ग्रहः पुनः॥

मोक्षदेवः

स्वरकाकुः

श्रुतिन्यूनाधिकत्वेन या स्वरान्तरसंश्रया।
स्वरान्तरस्य रागे स्यात्स्वरकाकुरसौ भवेत्॥

कुम्भः

स्वरकुलानि

रिधौ ऋषिकुले जातौ निषादोऽसुरवंशजः।
देववंशास्तु समगाः पञ्चमः पितृवंशजः॥
ब्रह्मजाती समौ ज्ञेयौ रिधौ क्षत्रियजातिकौ।
निगौ वैश्याविति प्रोक्तौ पञ्चमः शूद्रजातिकः

सङ्गीतमकरन्दे

स्वरगोत्राणि

षड्जस्य जमदग्निश्च आत्रेयो ऋषभस्य च।
गान्धारस्य गौतमस्तु वसिष्ठो मध्यमस्य च॥
श्रीवत्सः पञ्चमस्यैव धैवतस्य पराशरः।
शालङ्कायो निषादस्य गोत्राणि कथितानि च?॥

सङ्गीतमकरन्दे

स्वरछन्दांसि

क्रमादनुष्टुब् गायत्री त्रिष्टुब् च बृहती तथा।
पङ्क्तिरुष्णिगौ च जगती छन्दांसि परिकीर्तिताः॥

संगीतमकरन्दः

स्वरच्छाया

श्रुतिनानाधिकतया रागे स्वरस्य कस्यचित्।
च्छायाया दृश्यते तां तु स्वरच्छायां जगुर्बुधाः॥

कुम्भः

स्वरताराः

षड्जः शतभिषग्जश्च चित्रा च ऋषभस्य च।
गान्धारस्य धनिष्ठा भं मध्यमस्य मखा स्मृता॥
पञ्चमस्योत्तरा भं स्यात्पूर्वाषाढा तु धैवतम्।
अनूराधा निषादस्य षड्जादीनां तु तारकाः॥

सङ्गीतमकरन्दे

स्वरस्थानानि

तत्र षड्जश्चतुर्थी स्यात्सप्तमी ऋषभस्वरः।
ततो गान्धारसंस्थाना नवमी स्यात्ततःपरम्॥
त्रयोदशी श्रुतिस्तत्र मध्यमस्वरवादिनी।
पञ्चमः स्यात्सप्तदशी धः स्याद् विंशतिका श्रुतिः।
स्याद्द्वाविंशतिका तत्र निषादस्वरवादिनी॥

सङ्गीतसूर्योदये

स्वरदेवताः

वह्निर्ब्रह्मा शारदा च शर्वश्रीनाथभास्कराः।
गणेश्वराद्यो देवाः षड्जादीनां तु देवताः॥

सङ्गीतमकरन्दे

स्वरदोषाः

दुष्टं लोकेन शास्त्रेण श्रुतिकालविरोधि च।
पुनरुक्ताङ्कितं बाह्यं गतक्रममपार्थकम्।
ग्राम्यं सन्दिग्धमित्येवं दशधा स्वरदुष्टता॥

भरतकल्पलता

स्वरद्वीपाः

जम्बुशाककुशक्रौञ्चशाल्मलीश्वेतनामसु।
द्वीपेषु पुष्करे चैव जाताः षड्जादयः स्वराः॥

सङ्गीतमकरन्दे

स्वरप्रबन्धाः

प्रबन्धान् संप्रवक्ष्यामि नामलक्षणसंयुतान् ।
स्वरार्थः स्वरपूर्वं च करणं वर्तिनी तथा ॥

विवर्तिनी मातृका स्यादेला ढौङ्की तु जोम्बडः
झम्भको जयमाला च चर्या मङ्गल एव च ॥

एकावली रासकः स्यादङ्कचारिण्यतःपरम् ।
कैवाडो नन्दनामाथ पञ्चतालेश्वराभिधः ॥

गद्यं च मङ्गलाचारो मनोरम उदीरितः ।
प्रमोदो वर्णरसको रससन्दोहकस्तथा ॥

सोमकीर्तिप्रबन्धः स्यात्ततो रागकदम्बकः ।
आर्या गाथा चर्चरी च वीरश्रीशुकशारिका ॥

सोमवल्लभसंज्ञः स्यादथ कन्दश्चतुर्मुखः ।
प्रतापवर्धनाख्यश्च विजयश्चक्रवालकः ॥

त्रिभङ्गिर्विक्रमश्चाथ वाच्यः क्रौञ्चपदस्तथा ।
कलहंसोऽथ मन्तव्यो नाम्ना हरिविलासकः ।
प्रबन्धानामिति प्रोक्ताश्चत्वारिंशद्द्वयाधिकाः ॥

सोमराजदेवः

स्वरप्रमेयाः

श्रुतयोऽथ स्वरा ग्रामौ मूर्छनास्तानसंयुताः ।
स्थानानि वृत्तयश्चैव शुष्कं साधारणे तथा ।
जातयश्चैव वर्णाश्च नानालङ्कारसंयुताः ॥
एष स्वरगतोद्देशः ... ।

दत्तिलः

स्वरभिन्नः

यदा वादी गृहीतः स्यात् संवादी च विमोक्ष्यते ।
विवादी चानुवादी वा स्वराभिन्नः स उच्यते ॥

मतङ्गः

स्वरभेदाः तेषां लक्षणानि च

षड्जः स्यादृषभश्चैव गान्धारो मध्यमस्तथा ।
पञ्चमो धैवतश्चाथ निषादश्चेति ते क्रमात् ॥

तेषां संज्ञा सरिगमपधनीसपरा मताः ।
नासा कण्ठ उरस्तालुर्जिह्वा दन्तास्तथैव च ॥

षड्भ्यः सञ्जायते यस्मात्तः षड्ज इति स्मृतः ।
नाभेः समुत्थितो वायुस्तालुजिह्वाग्रसंहतः ॥

ऋषभो नदते यस्मात्तस्मादृषभ उच्यते ।
वायुः समुत्थितो नाभेर्जिह्वातालन्तकण्ठजः ॥

जातो मुख्यश्च गान्धर्वे गान्धारस्तेन स स्मृतः ।
वायुः समुत्थितो नाभेर्हृदोष्ठससमाहृतः ॥

स्वरमध्यस्थितो यस्मात्तेनासौ मध्यमो मतः ।
वायुः समुत्थितो नाभेरुरःकण्ठशिरोष्ठतः ॥

पञ्चमेन च सञ्जातः पञ्चमस्तेन कथ्यते ।
वायुः समुत्थितो नाभेरुरो दन्तशिरस्तथा ॥

कण्ठस्थानस्थितो यस्मात्तेनासौ धैवतो मतः ।
निषीदन्ति स्वराः सर्वे निषादस्तेन कथ्यते ॥

हम्मीरः

स्वरभेदाः

स्वरा वादी च संवादी विवादी च चतुर्विधाः ।
अनुवादी च सर्वत्र प्रयोगे बहुशः स्मृतः ॥

वादी स्वरस्तु राजा स्यान्मन्त्री संवादिरुच्यते ।
स्वरो विवादी वैरी स्यादनुवादी च भृत्यवत् ॥

सङ्गीतमकरन्दे

स्वरमहिमा

येषु स्वरेषु या प्रोक्ता बहुता चाल्पताऽपि वा ।
अनुक्ताऽपि हि सा ज्ञेया जातिष्वेषु स्वरेषु हि ॥

कुम्भः

स्वररसाः

षड्जस्याद्भुतवीरौ च ऋषभस्य तु रौद्रकः ।
गान्धारस्य च शान्तं च हास्याख्यं मध्यमस्य च ॥

पञ्चमस्य च शृङ्गारो बीभत्सो धैवतस्य च ।
करुणा च निषादस्य सप्तस्थान रसा नव ॥

सङ्गीतमकरन्दे

स्वरर्षयः

दक्षोऽत्रिः कपिलश्चैव वसिष्ठो भार्गवस्तथा ।
नारदस्तुम्बुरुश्चैव षड्जादीनां ऋषीश्वराः ॥

सङ्गीतमकरन्दे

स्वरलक्षणम्

आभुत्य प्रथमं खण्डं गीयतेऽथ द्वितीयकम् ।
तृतीयं नाम युक्तं च ततस्त्वाथमुदीर्यते ॥

अविच्छिन्नैः स्वरैर्यत्रारभ्यते खण्डयुग्मकम् ।
वर्तिः करणसंज्ञः स्यात्स्वराख्यं करणं मतम् ॥

ग्रहः कार्यो यथा काममत्र न्यासोंऽशसंयुतः ।
प्रभोर्नाम स्वकीयं च देयं वाग्गेयकारकैः ॥

सामराजदेवः

स्वयं यो राजते नादः स स्वरः परिकीर्तितः ।
सोऽपि सप्तविधस्तज्ज्ञैः प्रोक्तः षड्जादिभेदतः ॥

हम्मीरः

स्वरल

उल्लङ्घयन् स्वरान् भूरीन् लाघवादन्तरान्तरान ।
स्वरलङ्घितनामा स्यात्स्थायः सङ्कीर्णलक्षणः ॥

कुम्भः

स्वरस्वरूपः

स्वरः स्यात् हृदयानन्दकरः श्रवणगोचरः
द्वाविंशतिश्च श्रुतयः स्वराश्च श्रुतियोनयः ॥

षड्जऋषभगान्धारो मध्यमः पञ्चमस्तथा ।
धैवतश्च निषादश्च सप्तैते परिकीर्तिताः ॥

भवन्ति षाड्जीप्रमुखाः सप्तैकादशजातयः ।
न जातिरहितं किञ्चिद्गानं स्याद्भुवनत्रये ॥

सोमराजदेवः

स्वराः

स्वर्यते देशभाषायामादिक्षान्तं यथाविधि ।
तेन स्वराः समाख्याता अन्ये षड्जादयः स्वराः ॥

मतङ्गः

स्वरादिलक्षणम्

ग्रामान् जातीः स्वरान् वर्णान् पञ्चगीतीरलङ्कृतीः ।
।निबद्धस्वरज्ञेयो स स्वरादिरिहोच्यते ॥

मोक्षदेवः

स्वराभ्यासः

यस्यामभ्यासवेगेन निर्यान्तीवोपरि स्वराः ।

कुम्भः

स्वस्तिकः

पादोऽथ स्वस्तिकाकारकारितः ।

कुम्भः

तालेनैकतः केचित्तु स्वस्तिको द्विगुणस्ततः ।
अब्जपत्रान्तगर्भश्च भ्रमराम्रेडिते मते ।
केषांचित् पूर्वपूर्वस्माद् द्विगुणः स्यात्परः परः ॥

हम्मीरः

-हस्तपाटः

स्वस्तिकौ चेत्करौ भूत्वा पुटमेकं प्रयत्नतः ।
निहन्यतां स्वस्तिकं तं स्वस्तिकोऽत्र गतोऽवदत् ॥
तकट तकट तक·

कुम्भः

स्वस्तिकं, मध्यनन्द्यावर्तित च

मिथः श्लिष्टकनिष्ठौ च चरणौ कुञ्चितौ यदा ।
स्वस्तिको संहितास्थाने स्वस्तिकं कीर्तितं तदा ॥

तिर्यञ्चौ चरणौ पार्श्वसङ्गतौ वर्धमानकौ ।
चरणौ वर्धमानस्यावितस्त्यन्तरितौ यदा ।
षडङ्गुलान्तरौ मध्यनन्द्यावर्तं तदोदितम् ॥

कुम्भः

स्वस्तिकलक्षणम्

उत्श्लिष्टहंसपक्षाभ्यां गदितौ स्वस्तिकौ करौ

हम्मीरः

स्वस्थौ स्वभावजौ प्रोक्तौ वायुस्वस्तिक्रियासु तौ

कुम्भः

स्वस्थम्

हस्तावूरु कटी न्यस्तौ हृदयं किञ्चिदुन्नतम् ।
विस्तारिताञ्चितौ पादौ स्थानं तत्स्वस्थमुच्यते ॥

कुम्भः

स्वाधीनभर्तृका—नायिका

आश्लेषचुम्बनशतैः कुसुमादिदानैः
प्रेमोत्तरप्रणयकोमलचाटुवाग्भिः ।
संस्तूयते प्रियतमेन च यानुरागात्
स्वाधीनभर्तृकपदप्रकटीकृता सा ॥

शुभङ्करः

स्वाभा

स्वभाविको यथार्थस्तु भावेनाश्लिष्ट उच्यते ।

कुम्भः

हतस्वरालक्षणम्

हतस्वरा वराटी स्यात्पञ्चमा हतकम्पिता।
षड्जांशन्याससंयुक्ता मन्द्रधैवतभूषिता॥

मोक्षदेवः

हरिणत्रासिका

तलेऽङ्घ्र्योः स्वस्तिकीकृत्य कुञ्चिते वलितान्तके।
उत्प्लुत्य निपतेताञ्चेद्धरिणत्रासिका तदा॥

कुम्भः

हरिणप्लुता

निपतेतां समुत्क्षिप्य यत्राङ्घ्री संहतौ भुवि।
हरिणीव तदा चारी विज्ञेया हरिणप्लुता॥

कुम्भः

हरितालः

हरितालो देवमयः तं विना स्यान्मसी वृथा।
तदेवं मन्त्रमुच्चार्य मन्त्रयेद्धरितालकम्॥

वर्णिकाग्रहनाथ त्वं निर्मितोऽसि स्वयं भुवा।
सर्वसिद्धिप्रदो नाट्ये सर्वदेवैश्च वन्दितः॥

सर्वपापहरः साक्षात् हरिताल नमोऽस्तु ते।
तस्मात्प्रयच्छ मे सिद्धिं सर्वदेवमय प्रभो॥

ततः स्निग्धे शिलापट्टे हरितालं च चूर्णयेत्।
विशोषितां मृदं कृत्वा कराभ्यां मर्दयेन्मुखम्॥

समाश्लेषा यथा वक्त्रे समस्ते मृत्तिका भवेत्।
नवनीतेन लिप्त्वाऽथ धूपं सर्वरसोदितम्।
कृत्वा वक्त्रे लिपेत्तत्र हरितालं ततः समम्॥

सङ्गीतनारायणे

हर्षपुरी भाषा

षड्जांशग्रहणन्यासा तारपञ्चमभूषिता।
मन्द्रमध्यमभूयिष्ठा धैवतेन विना कृता॥

भाषा हर्षपुरी नाम हर्षादौ विनियोजिता।
आचष्ट याष्टिकस्त्वेनां पूर्णां मालवकैशिके॥

कुम्भः

नीनीनी। नीनीनीनी। धाधाधाधाधाधा। पापापापा।
मामामामा गागागारी रीस। इति हसितः।

हस्तक्षेत्राणि

पार्श्वद्वयपुरस्ताच्च पश्चादूर्ध्वमधःशिरः।
ललाटकर्णस्कन्धोरोनाभयः कटिशीर्षकौ।
ऊरुद्वयं च हस्तानां क्षेत्राणीति त्रयोदश॥

कुम्भः

हस्तः—तद्भेदाश्च

गजवाजिविमानाद्रि धूमं वर्णध्वजादि यत्।
नाट्ये विधीयते सोऽयं हस्त इत्यभिधीयते॥

स पुनस्त्रिविधो ज्ञेयः सन्धिमो व्याजिमस्तथा।
वेष्टिमश्चेति यत्कीलवस्तुचर्मादिभिः कृतः॥

सुसन्धिरूपं नाट्ये तु स सन्धिम इतीरितः।
कृत यन्त्रादिभिर्व्याजै रूपं व्याजिम उच्यते।
वेष्ट्यते जतुसिक्थाद्यैर्यद्रूपं वेष्टिमो मतः॥

वेमभूपालः

—वाद्यम्

चतुरश्रत्र्यश्रमिश्रखण्डतालैश्चतुर्विधः।
हस्तोऽसौ यत्र खण्डानि देंकारादीनि षोडश।
यद्वाऽष्टौ वाऽथ चत्वारि द्वे वा खण्डे यथाविधि॥

कुम्भः

हस्तकरणम्

निष्पत्तौ निरपेक्षायां करस्याभिनयाय यः।
क्रियाविशेषः क्रियते तद्धस्तकरणं मतम्॥

सङ्गीतनारायणे

हस्तकरणलक्षणम्

निष्पत्तौ निरपेक्षायां करस्याभिनयो हि यः।
क्रियाविशेषः क्रियते तद्धस्तकरणं मतम्॥

हम्मीरः

हस्तकाः

योगप्रदालिङ्गनाख्यौ करौ द्विशिखरस्तथा
कलापकः किरीटश्च चषकश्चाथ लेखनः॥
सप्तैते हस्तकास्सन्ति बृहद्देशीविदां मते।
अष्टचत्वारिंशदेते भवन्त्यभिनये कराः॥

कुम्भः

उपधानः सिंहमुखः कदम्बश्च निकुञ्चकः।
असंयुतेषु चत्वारो भवन्त्यन्ये च हस्तकाः॥

विप्रदासः

हस्तकानामशीतित्वम्

सम्प्रदायाद्युक्तिबलाल्लोकाच्चात्र विशेषधीः ।
क्रमादशीतिरेवं स्युः सर्वे सम्भूय हस्तकाः ॥

कुम्भः

हस्तप्राणाः

प्रसारितं कुञ्चितं च रेचितं चोचितं तथा ।
अपवेष्टितकं चापि प्रेरितोद्वेष्टिते तथा ॥

व्यावृत्तपरिवृत्ते च सङ्केतस्तदनन्तरम् ।
चिह्नं पदार्थटीकेति प्राणा द्वादश हस्तगाः ॥

भरतकल्पलता

हस्तपाटः

हस्तपाटत्वमप्येषां हस्तेनोत्थमतो मतम् ।
त एव तलपाटाः स्युस्तलसंयोगसंभवाः ॥

तानुत्प्रेक्ष्य यथा वर्णे चत्वारो नन्दिनोदिताः ।
स्युरेकविंशतिर्हस्तपाटा वाद्यसमाश्रयात् ॥

षोडशान्ये हुडुक्कायां प्रायिकत्वे व्यवस्थिताः ।
हस्तपाटा अपाटाख्या अष्टौ विषमसंज्ञिनः ॥

कुम्भः

हस्तपाटभेदाः

उत्फुल्लः खलकश्चैव पाण्यन्तरनिकुट्टकः ।
दण्डहस्तः पिण्डहस्तो युगहस्तोऽर्धहस्तकौ ॥

स्थूलहस्तोऽर्धार्धपाणिः पार्श्वपाण्यर्धपाणिकौ ।
कर्तरीसमकर्तर्यौ तथा विषमकर्तरी ॥

समपाणिश्च विषमपाणिः स्यात्पाणिहस्तकः ।
नागबन्धावघटकौ स्वस्तिकश्च समग्रहः ।
इत्येकविंशतिर्हस्तपाटाः स्युर्मुरजादिषु ॥

तलप्रहारः प्रथमः प्रहारो वलितस्तथा ।
गुरुगुम्फितसंज्ञश्चार्धसञ्चकिसञ्चकः ।
विषमः भयस्त इत्यष्टौ .... ॥

कुम्भः

हस्तप्रचारः

अल्पो हस्तप्रचारः स्यात्प्रत्यक्षे भूरि सात्त्विके ।
परोक्षे प्रचुरः स स्यान्मध्यमे मध्यमो मतः ॥

कार्याः सुव्यक्तलक्ष्माणः पात्रैरुत्तममध्यमैः ।
स सौष्ठवा सुनीचैस्तु पाणयस्तद्विलक्षणाः ॥

हम्मीरः

हस्तप्राणाः

प्रसारणं कुञ्चितं च रेचितं चापि पुंखितम् ।
अपवेष्टितकं चापि प्रेरितोद्वेष्टिते अपि ॥

व्यावृत्तपरिवृत्तश्च सङ्केतस्तदनन्तरम् ।
चिह्नं पदार्थटीकेति प्राणा द्वादश हस्तजाः ॥

शृङ्गारशेखरः

हस्तप्राणविधिः

मणिबन्धाभिधायां तौ करौ सम्यक्प्रसारितौ ।
रेचिताख्यमिति ख्यातौ सर्वहस्तेष्वयं विधिः ॥

शृङ्गारशेखरः

हस्तभेदाः

उत्तानः पार्श्वगश्चैव तथाऽधोमुख एव च ।
हस्तप्रचारस्त्रिविधो भरतेन प्रकीर्तिताः ॥ कश्चित्तु

उत्तानोधःस्थलः पार्श्वतलो हस्तोऽग्रतस्तलः ।
स्वयंमुखतलश्चोर्ध्वमुखोऽधोवदनस्तथा ॥

पराङ्मुखः सम्मुखश्च हस्तोऽन्यपार्श्वतो मुखः ।
ऊर्ध्वगोऽधोगतः पार्श्वगतो हस्तस्तिरोगतः ।
सम्मुखगत इत्याहुः हस्तान् पञ्चदशापरे ॥

सङ्गीतनारायणे

हस्तरेचकलक्षणम्

हस्तयोर्भ्रमणं तूर्णं समं तद्धस्तपक्षयोः
पर्यायाः क्रियते यत्र स भवेद्धस्तरेचकः ॥

मोक्षदेवः

हस्तलक्षणम्

प्रोक्तं हस्तद्वयं कैश्चिदसंयुक्तो निकुञ्चकः ।
युक्तो द्विशिखरे नृत्यहस्तकौ वरदाभयोः ॥

अनामापार्श्वसंलग्ना चतुरस्य कनीयसी ।
यस्मिन्निकुञ्चको वेदभाषणे स्वल्पदर्शने ॥

समं शिखरयोर्योगात् भवेद्द्विशिखराभिधः ।
शापार्थमङ्गुलीस्फोटे भामिनीकोपकर्मणि ॥

अस्य विश्लेषणादिष्टौ नास्तीत्यभिनयो बुधैः ।
पराङ्मुखतलौ भिन्नौ पताकौ कटिपार्श्वगौ ।
अतः स्खलतगौ स्यातां क्रमेण वरदाभवेत् ॥

जायनः

हस्तलक्षणविस्तारः

स्थानादिन्यासभेदेन संभवन्तोऽप्यनेकधा ।
कियन्तोऽपि मया प्रोक्ता करा विस्तरभीरुणा ॥

दृष्टिभ्रूमुखरागाद्यैरुपाङ्गैरपि पोषिताः ।
व्यक्ताङ्गैश्च करा योज्या रसभावप्रकाशकाः ॥

अभिनेयेषूत्तमेषु फालस्था मध्यमेषु च ।
उत्तमे निकटस्थाः स्युः मध्यस्थाः मध्यमेषु च ॥

मध्यमे सात्त्विके प्रोक्तो मध्यमोऽल्पसात्विके ।
प्रचुरः सबुधैरेवं प्रचारस्त्रिविधस्स्मृतः ॥

नियोज्यास्तूत्तमैः पात्रैः प्रत्यङ्गाद्युपबृंहिताः ।
ससौष्ठवाः सुलक्ष्माणः करास्थैर्मध्यमैः पुनः ? ॥

सुव्यक्तलक्ष्मगाः कार्यं सैष्ठवाधिष्ठितास्तथा ।
नीचैस्तैस्ते प्रयोक्तव्याः लोकवृत्तसमाश्रयाः ॥

तन्द्रिते भीते व्याकुले च जुगुप्सिते ।
ग्लाने जरार्दिते सुप्ते ज्वरिते शोकपीडिते ॥

शीतार्ते व्याधिते मत्ते विषण्णोन्मत्तयोरपि ।
चिन्तान्विते प्रमत्तेऽपि निश्चेष्टे तापसेऽपि च ॥

न कराभिनयः कार्य इत्युक्तं पूर्वसूरिभिः ।
ये करास्त्वन्तरं भावं सूचयन्तीह ते मताः ।
मूर्छितादिष्वपि प्रायः कराः कर्कटकादयः ॥

अशोकः

हस्तसंख्या

सर्वेऽपि मिलिता हस्तास्त्रिषष्टिः सूरिभिर्मताः ।

कुम्भः

हस्ता—नक्षत्रहस्तः

हस्ता रिक्षेः पताका स्यादूर्ध्वे चलितरूपकः ।

शृङ्गारशेखरः

हारदामविलासकम्

भुजावंसांतरं गत्वा युगपत्पार्श्वयोर्द्वयोः ।
पते ता यत्र तत्प्रोक्तं हारदामविलासकम् ॥

हावलक्षणम्

भाव एव प्रकृष्टः सन् शृङ्गाररससूचकः ।
नानावस्थान्तरकृतो हाव इत्यभिधीयते ॥

वेमभूपालः

हावभावादिलक्षणम्

भावात्समुत्थितो हावो हावाद्धेला समुत्थिता ।
शृङ्गारप्रौढिमा हेला कार्या वने हि यः ? ॥

हम्मीरः

हासः

बालकादिवचोवेषवैषम्ये जनिता हि या ।
चेतसो विकृतिः स्वल्पा स हासः कथितः खलु ॥

हास्यः

दीर्घस्वररहितो हास्यः ।

कुम्भः

हास्यभेदाः

स्मितं च हसितं चैव विहसितं साहसितम् ।
भवेत्प्रहसितं चापि तथाऽतिहसितं भवेत् ।
षड्भावसंश्रितं हास्यमेवं षड्विधमुच्यते ॥

जगद्धरः

हास्यरसः

हास्यं नाम रसः शिवप्रियतमो हासाविधावप्रतो
हर्षादप्यनुभावतः सुखमयः सम्पद्यते पञ्चधा ।
स्त्रीनीचप्रकृतिर्निगूढविषयः सम्रामकाणां प्रियः
शृङ्गारानुगतः स्वयं निगदितो देवेन कामद्विषा ॥

जगद्धरः

हास्ये प्रयोक्तव्यानि पात्राणि

स्त्रीनीचबालमूर्खादि विषयो हास्य इष्यते ।
प्रहासश्चातिहासश्च धीराणां नैव दृश्यते ॥

स्मितं विहसितं चैषां प्रबलेष्वपि हेतुषु ।
विपर्यासेन वैषम्यं नाटकादौ विशेषतः ॥

स्मितं च हसितं चापि विशिष्टानां प्रकीर्तितम् ।
मध्यमानां विहासश्चावहासश्चैव दृश्यते ॥

प्रहासोऽप्यतिहासश्च मन्दानामिह जायते ।
विरुद्धैश्चेष्टितैस्तैस्तैर्विकृतैरुपभूषणैः ॥

विकृतैरेव वचनैरन्यैर्हास्यरसोदयः ।
शङ्काऽसूयाऽवहित्थं च निद्रा चपलता मतिः ॥

ग्लानिकामश्च लज्जा च हास्यभावा भवन्त्यमी ।
स्थायी भावोऽस्य हासश्च कथितो भरतादिभिः ॥

भङ्गनेपथ्यवाक्येन त्रिधैव परिकीर्तितः।
प्रसिद्ध आश्रयश्चास्य चेटचेटीविटादयः॥

जगद्धरः

हिन्दोलकलक्षणम्

हिन्दोलकस्य छावाटी वल्लतातसमुद्भवा ?।
षड्जांशार्षभहीना स्यात् शृङ्गारे मन्द्रधैवता॥

मोक्षदेवः

हुडुक्का

अथोच्यते हुडुक्काया लक्ष्मोद्देशं क्रमागतम्।
वितस्तिद्वितयं दैर्घ्ये वितस्तिद्वितयं पुनः॥
चतुर्भिरङ्गुलैर्युक्तैः परिधावङ्गुलोन्मिता।
पिण्डे सप्ताङ्गुले वक्त्रे मण्डलये वक्त्रयोः पुनः
एकादशाङ्गुले वल्ली संभवे स्थौल्यतः पुनः।
सपादाङ्गुलके स्यातां मुद्दली कृतबन्धने॥
स वक्त्रे चैतयोः कार्यं रन्ध्रषट्कं तथाऽग्रतः।
वध्ररज्जुनिवेशार्थं विदधीतार्गलात्रयम्॥
पश्चाद्भागेऽर्गलाद्वन्द्वमन्तरे कलशान्वितम्।
ततो निधीयते मध्ये वध्ररज्ज्वन्तरे तथा॥
अङ्गुलत्रयविस्तीर्णा मनोज्ञाधरपट्टिका।
द्वात्रिंशत्तंतुग्रथितरज्ज्वा कक्षाद्वयं दृढम्॥
बध्वा निवेश्यते तद्वत्त्रिगुणा स्कन्धपट्टिका।
तत्रोत्पेक्षणसंस्था च कुर्यात्पादाङ्गुलोन्मितम्॥
रन्ध्रं तस्याश्चतुर्थांशे नादनिर्मुक्तिहेतवे।
हुडुक्कैषा स्मृता अस्यां देवता सप्तमातरः॥
निधायस्कन्धदेशे च वादकः स्कन्धपट्टिकाम्।
धृत्वा वामेन हस्तेन रम्यामुदरपट्टिकाम्॥
हुडुक्का वादनं कुर्यात् मज्जादक्षिणपाणिना।
देंकारवर्जितास्तत्र मज्जाकारसमन्वितान्॥
कुर्वीत व्यापकान् वर्णान् कादिकान् पाटकोविदः
लोके स्कन्धावजमिमामावजं च प्रचक्षिरे॥
हौडुक्किकस्यानुगताः श्रेष्ठा मार्दलिका स्मृताः।
खदिरानोकहोद्भूतो मितास्यो मध्यमो महान्॥
त्रिवितस्तिर्भवेद्दीर्घ्या षष्ट्यङ्गुलसुविस्तृतः।
पञ्चाङ्गुलं भवेत्तस्य मुखं सव्यापसव्यकम्॥
चतुर्विंशाङ्गुलं लोहं दक्षिणं वलयं भवेत्।
वामास्यवलयं वल्ल्यो कुर्यात्किंचित्ततोऽधिकम्।
चतुरङ्गुलमुत्सृज्य वामास्ये लोहपल्लिकाम्।
अङ्गुलत्रयविस्तारां दृढाकम्पे विवेष्टयेत्॥
कलशाश्च भवेत्सप्त रीतिकोरि विनिर्मिताः ?।
परितः कीलितास्तेषां चतुरङ्गुलमन्तरम्॥
रन्ध्राणि तेन मानेन कुर्यात्सव्यास्यचर्मणि।
आवेष्ट्य कलशांस्तांश्च वलयं लोहनिर्मितम्॥
आकृष्य सुदृढां कुर्यात्सप्तरन्ध्रनिबन्धनैः।
षाण्मासिकस्य वत्सस्य मृतस्यादाय पारिकाम्॥
अङ्गुल्य वल्लीवलयं तया सुश्लक्ष्णभूतया।
हौडुक्कका हस्तपाटा चित्रपाटावपाटकौ॥
हुडुक्का एव संमण्डिढक्काभेरीसमुद्भवा।
कंसारघर्घरीकम्रामार्गलीसंभवास्तथा॥
क्रमादष्टादशपदेष्वेते पाटाः प्रतिष्ठिताः।
द्वादशादिपदेष्वस्ति विशेषः सोऽभिधीयते॥
ढक्काकुडुक्ककरटा प्रोद्भवा द्वादशेऽधिकाः।
त्रयोदशे सेलुकाजानिस्सानोत्थाश्चतुर्दशे॥
घण्टोद्भवाः पञ्चदशे पदे सप्तदशेऽपि च।
किरिकिट्टभवा अष्टादशे पाटा अमी स्थिताः॥
वीरदण्डद्यां वनिभवा अधिकाः संप्रकीर्तिताः ?।
रागाणां षाडवाद्यां च ग्रामसंभवतापि च॥
वर्ण्या वाग्गेयकारेण तालरागार्णवः स च।
प्रबन्धः पृथिवीभर्ता मुरारिप्रीतये कृतः॥

कुम्भः

हुडुक्काहस्तपाटाः

उल्लोलः पाण्यन्तरश्च निर्घोषः खण्डकर्त्तरी।
दण्डहस्तः समनखो विंदुरमूलहस्तकः॥
रेचको भ्रमरो विद्युद्विलासश्चार्धकर्तरी।
अलग्नको रेफसप्तपाणिस्तु परिव्यस्तकः॥
इति षोडशपाटाः स्युः सर्ववाद्योपयोगिनः।
प्रायेणैतान् प्रयुञ्जन्ते हुडुक्कायां मुनीश्वराः।
अथोदाहरणं तेषां वक्ष्ये लक्ष्यपुरःसरम्

कुम्भः

हुरमयी

आलातं परिवर्त्याग्रं पादं पृष्ठगत यथा।
अलातांघ्रौ पृष्ठगते शीघ्रमन्यांघ्रिलङ्घने।
लङ्घयेद्दक्षिणयन्येन प्रोक्ता हुरमयी नटैः॥

हृदयङ्गमः

ताभ्यः कियत्यो वक्ष्यन्ते कामसञ्जीविकास्तु याः।
पताकं हृदये न्यस्य करे न्यासोऽपसारिते॥

तदेवाङ्गं बहिः क्षिप्त्वा भ्रमणाद्धृदयङ्गमाः ।
भ्रामे यत्र स्मृतोऽभ्यासस्तद्वसुस्त्रिपुरःसरम् ॥

कुम्भः

हेतवः पञ्च

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि विकल्पान् पञ्चहेतुकान् ।
जातिः स्थानं प्रकारश्च प्रमाणं नाम चैव च ॥
ज्ञेयो ध्रुवाणां गानज्ञैर्विकल्पः पञ्चहेतुकः ।
वृत्ताक्षरप्रमाणं हि जातिरित्यभिसंज्ञिता ॥
समार्धविषमामिश्र प्रकारः परिकीर्तितः ।
षट्कलाष्टकले चैव प्रमाणे द्विविधे स्मृते ॥
यथा गोत्रकुलाचारैर्नृणां नामाभिधीयते ।
एवं नामाश्रयोपेतं ध्रुवाणामपि चेष्यते ॥

नाट्यशास्त्रे

हेमन्तकालाभिनयः

सङ्कोचनाच्च गात्राणामभिलाषाच्च पावके ।
हेमन्तसमयो नाट्यचतुरैरभिनीयते ॥

वेमभूपालः

हेला—सात्त्विकभावः

प्रौढेच्छयाऽतिरूढानां नारीणां सुरतोत्स
मधुविस्तारमालम्ब्य हेला सा परिकीर्तिता ॥

शुभङ्करः

हेलालक्षणम्

सग्रीवा रेचको नेत्रभ्रूविकारोपबृंहितम् ।
शृङ्गारनिर्भरो हाव एव हेलेत्युदाहृता

वेमभूपालः

।धानि

वल्लिश्च वल्लिपाटश्च घत्ताभ ... गडप्पणी ।
अनुश्रवणिका हस्तो ... त्रिगुणा ततः ॥
पञ्चहस्तः पञ्चपाणिर्वाद्यं स्यात्पञ्चकर्तरी ।
ततश्चन्द्रकलामेतान्याहुराधास्त्रयोदश ।
प्रायेणैतानि दृश्यन्ते हुडुक्कायां परेष्वपि ॥

कुम्भः

—ध्रुवः

द्वादशाक्षरपादोऽन्यो भागैकफलभाक्प्रभोः ।
हंसके च रसे वीरे गीयदेशे खराह्वये ।
लघुर्गुरुर्लघुर्यत्र स तालो हंसकः स्मृतः ॥

गान्धर्ववेदे

हंसकलासः

हस्तौ विधाय हंसास्यौ यत्र हंसीव नर्तकी ।
अतिरम्यांघ्रिविन्यासैर्नानागतिमनोहरम् ॥
यदा नृत्यति हंसाद्यः कलासस्तदोदितः ।
नर्तकी दक्षिणे पार्श्वे विधाय मकरं करम् ॥

अशोकः

हंसपक्षः

स्त्रीणां विभ्रमभेदेषु स्थापनीयः स्तनान्तरे ।
निर्वेदादिषु भावेषु शृङ्गारादिरसेष्वपि ।
रोमाञ्चाद्यनुभावेषु प्रयोक्तव्योऽयं यथोचितम् ॥

विप्रदासः

हंसप्लुतम्

चार्या तदाख्यया ज्ञेयं करणं हंसकप्लुतम् ।
करौ सामान्यतः प्रोक्तौ वक्षःपादानुगाविह ।
चार्या एव द्विरावृत्त्या भट्टतण्डुरिदं जगौ ॥

नृत्तरत्नावली

हंसावतीलक्षणम्

रागो वसन्तनामा स्याद्यस्यां तालो द्वितीयकः ।
वृत्तिरारभटी रीतिर्लाटी रौद्ररसः पुनः ॥
वर्णो रक्तश्च देवी तु चामुण्डा क्षत्रजं कुलम् ।
सप्रासाङ्घ्रिन्यासः प्रोक्ता हंसावती तु सा ॥
विभावसुगणाः पञ्च समीरणगणोऽन्ततः ।
इत्येला लक्षणयुतामुवाच कुलशेखरः ॥
ऽ। ऽऽ। ऽऽ। ऽऽ। ऽऽ। ऽ॥ ऽ

सोमराजदेवः

हंसावत्यां कामगणाः

आदौ मध्ये तथा प्रान्तेऽनुप्रासैः संयुतो भवेत् ।
हंसावती कामलेखा कर्णाटैः परिगीयते ।
साम्नः पश्चिमवक्त्रेच्छा गायत्री ब्रह्मविप्रपैः ॥
स देवता वैश्यजातिः प्रत्येकं करणत्रये ।
आद्यमध्यभवाः प्रासाः चत्वारो मान्मथा गणाः ॥

मोक्षदेवः

हंसी—गतिः

हंसस्येव गतिर्मन्दा मन्दव्यावर्तनान्तरा ।
या कौशलाहंसलीलागतिः सा प्रोच्यते नटैः ॥

सङ्गीतमुक्तावली देवेन्द्रकृता

प्रस्तारलक्षणम्

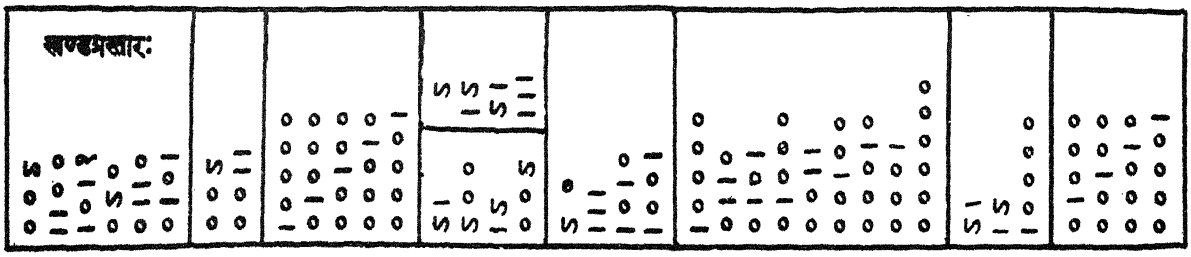

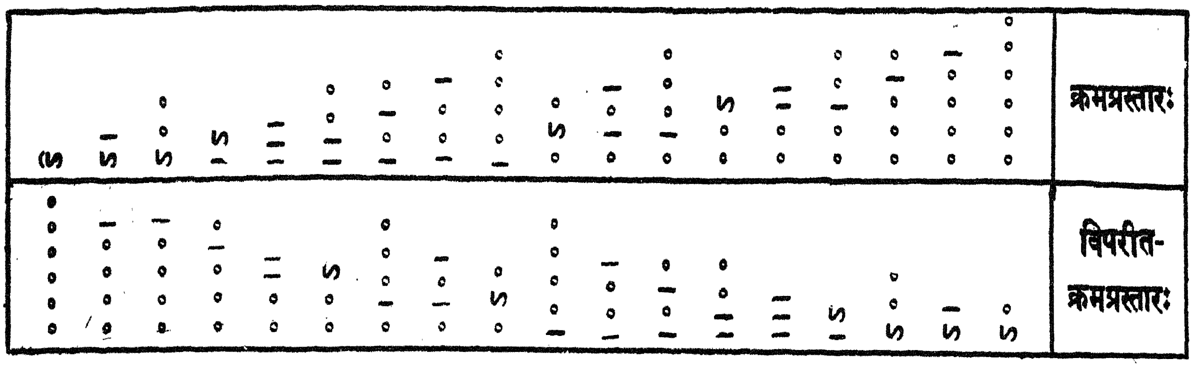

इति संख्या १८	१	२	३	६	१०	२९	३३	६०	२६	१०९१	३४०	६२०	१०८९	१९५०	३४८४

१	२	३	६	१०	१९	३३	५०	१०५	इति पाताल'
१	२	५	१७	२२	४४	६०	२८९	३५८	

द्रुतमेरुः

													१
											१	१	१३
									१०	११	११	१२	७७
							१	१	९	१०	५४	६५	२५४
					१	१	७	८	३४	४४	१४७	२००	५४६
			१	१	५	६	२०	२०	७०	१४	२००	३५७	६४६
	१	१	३	४	९	१४	२५	४४	५३	१२५	१५३	३३६	३४९
१	१	२	२	५	४	१२	७	२६	१३	५६	२४	११८	४४

T.T.D. Religious Publications Series No. 230 Price Rs.150/-

The Author

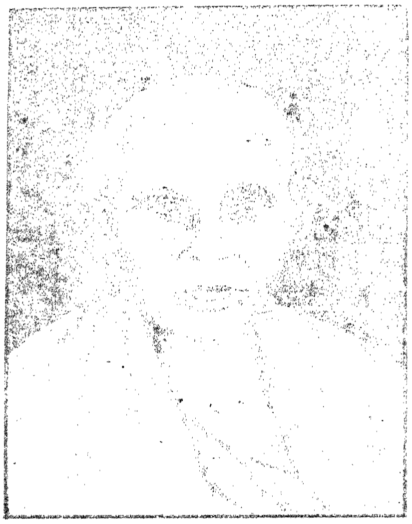

Manavalli Ramakrishna Kavi popularly known as M.R. Kavi evokes a rare kind of response and reverence from the students of Telugu and Sanskrit literature. Born in 1866 at Nungambakkam, Madras in a family of scholars, he did pioneering work in the field of letters. When textual criticism was taking shape in the country, he edited and published many a Telugu and Sanskrit work. Bharata's "Natyasastra", Dheera Naga's "Kunda mala", and works of Mularaja, Sudraka, Nanyadeva also came to light thanks to his tireless efforts. Through his Dakshina Bharatha Granthamala he published a series of books on some lesser known poets under the tittle 'Vismritha Kavulu' - in Telugu. He has a good number of Telugu and Sanskrit original works to his credit. He has been associated with Tirumala Tirupati Devasthanams for fourteen years. The scholar passed away in September, 1957. He compiled and edited *Bharatakosa* which is hailed as "the quintessence of Bharata Sastra" by Dr. Tirumala Ramachandra.

The Book

'Bharatakosa' is a dictionary of rare distinction explaining the technical terms found in Natya Sastra and Karnataka Music. There are more than 7000 entries with their numerous derivations as explained by Sastrakaras from time to time. An appendix containing more than 2000 words in 200 pages is also added by the lexicographer. More than sixty authors of Indian origin and various anonymous authors are studied here. Scholars like Sarangadeva, Kumba, Nanyadeva, Vema, Gopathippa, Bhoja, Amritha Nandi, Sarada Thanaya, Palkuriki Soma, Someswara, Ashoka etc., are quoted extensively to define a word. 'Bharatakosa', a monumental work by Ramakrishna Kavi, encompasses every branch of fine arts and it testifies to the profound erudition and encyclopaedic knowledge of the author about India's varied culture.

Even a cursory glance of the book will be enough to emphasise the importance of the book. It is, as critics acclaim, a landmark in the history of Indian Dance, Drama and Music.

Printed at Tirumala Tirupati Devasthanams Press and published by Dr. I.V. Subba Rao, I.A.S., Executive Officer, T.T.D., Tirupati.